РЕДАКЦИЈА ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

РЕДАКЦИЈА

Др ДИМИТРИЈЕ ВУЈОВИЋ, МИЛИНКО ЂУРОВИЋ,
др МИРЧЕТА ЂУРОВИЋ, др ЂОКО ПЕЈОВИЋ
и др ВЛАДО СТРУГАР

Предсједник

МИЛИНКО ЂУРОВИЋ

ТИТОГРАД 1975

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

КЊИГА ТРЕЋА

ОД ПОЧЕТКА XVI ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

ТОМ ПРВИ

ТИТОГРАД

РЕДАКЦИЈА ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ

1975

КЊИГА ТРЕЋА

ТОМ ПРВИ

АУТОРИ

Др ГЛИГОР СТАНОЈЕВИЋ
Др МИЛАН ВАСИЋ

РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

Настављајући се књигом за књигом, рад на *Историји Црне Горе* постаје све опсежнији и сложенији, у ствари тежи. Програм изложен у предговору Прве књиге остварује се у предвиђеним оквирима, углавном како је на почетку замишљено. Проистичу доиста и посебности које није могућно ни предвидјети: нове околности и разни субјективни разлози, повољни и претежно неповољни. Редакција примјењује толеранцију, академски метод рада, расправе и утаначивања, залажући се да у ово вишетомно дијело уђу поуздани резултати науке. Како ове резултате казују аутори према својој стручности и научним погледима, Редакција настоји да усклади општа начела и свако лично гледиште; сматра, притом, да је поштовање сваког ауторства — са свим његовим својствима у истраживању и писању — неопходност у дијелу ове врсте као што је *Историја Црне Горе*.

Редакција је у предговорима Прве и Друге књиге — саопштавајући цјеловит програм — објавила упоредо и оно што би се могло назвати напоменама које помажу читаоцу да схвати њену опредијељеност, како у општем опсегу и смјеру тако и у појединим стварима које она цијени као врло значајне. Редакција и на уводном мјесту ове, Треће књиге саопштава о једној посебности.

Редакција је, наиме, очекивала потпунију расправу о развитку и друштвено-економским односима црногорског племена, и није у свему сагласна са изнесеним гледиштем о овом значајном научном предмету; жељела је и настојала да се добију истанчаније оцјене историјских личности, у првом реду владике Саве и владике Василија Петровића, управо да те оцјене буду усаглашеније са чињеницама које су дате у прегледу догађаја; и сматра да нијесу довољно диференциране процјене о Турској и Венецији као државама које су, иако различито свакојако и непосредно стјешњавале Црну Гору, биле њени непријатељи.

Редакција веома жели да читалац погледа предговоре Прве и Друге књиге *Историје Црне Горе*, прије него што се упути у читање Треће књиге јер ће тамо наћи основне напомене које важе и за ову књигу. Редакција вјерује да те напомене није потребно и на овом мјесту износити.

*

Као и предходна Друга књига и Трећа књига подијељена је у два тома.

Текст 1. тома Треће књиге написали су:

др Глигор Станојевић, научни савјетник у Историјском институту у Београду, од стране 3 до 500;

др Милан Васић, професор Универзитета у Сарајеву, од стране 501 до 607;

Стручни преглед и оцјену рукописа извршили су:

академик *Васо Чубриловић* и професор др *Бранислав Недељковић* — текст Глигора Станојевића;

академик *Бранислав Ђурђев* — текст Милана Васића.

Сви чланови Редакције прегледали су и дали своје оцјене текстовима овог тома.

Трећу књигу припремила је за штампу Редакција за Историју Црне Горе.

РЕДАКЦИЈА

ЦРНА ГОРА У XVI ВИЈЕКУ

ЗЕМЉА И ИМЕ ЦРНА ГОРА

Црна Гора, име неријетко на нашем југословенском етничком простору, обухватала је у прошлости најкршевитији и најсиромашнији дио данашње СР Црне Горе, од ријеке Мораче до Котора и од Острога до Сутормана. Та област, названа у прошлом вијеку стара Црна Гора, активно испуњава историју пуна четири вијека.

Гледана са врха Ловћена, Црна Гора се види као земља голог карста са високим брдима. Гледана са Скадарског језера, она личи на низ голих брда што се уздижу све више и завршавају врхом Ловћена, јединим планином старе Црне Горе која се види из свих црногорских нахија. Та гола брда дивље љепоте стварају утисак нечег величанственог и загонетног.

Битни дио Црне Горе је камен кроз који се провлаче усјекотине посне земље — крашка поља, долови, вртаче, траве и дрвеће између крша — што живот значе. Границе између живота и неживота нема, једно с другим свуда је испреплетено. Све што земља рађа мајушно је али слатко. Иако је животна средина оскудна, природне силе не пријете опстанку човјека. Нема олуја, хладних и жарких вјетрова, поплава и дуготрајних суша, па чак ни плаховите бујице не пријете усјевима. У Црној Гори киша пљушти са неба и из земље, а на земљи нема довољно воде. Свака кап воде је драгоцјена за одржавање човјека и животиње. Годишња доба смјењују се у доста уједначеном ритму, али човјек није никада сигуран да ће киша пасти на вријеме и натопити вјечно жедне долине. Свуда куда се човјек креће осјећа чврсто и непромјенљиво тло под ногама. Природа као да доводи човјека у недоумицу и показује му да живот чини сигурност и несигурност.

Топографске особине Црне Горе одражавају се на психологију Црногорца. Куда год се погледа, кроз чист ваздух, призор је различит. У којем год правцу човјек кренуо, слика се стално мијења. Такву разноврсност облика и боја тешко

је наћи на другом простору. Свако дрво, стијена и планински врх, дању и ноћу, у свако годишње доба су различити. Човјек је дио те природе која за њега постаје жива. Природа која окружује човјека као да је надарена тајанственим и недокучивим снагама. Супротност између дана и ноћи је супротност између извјесности и неизвјесности. Ноћ је свачија, каже једна црногорска пословица. Ноћу, под мјесечином, свјетлости и сјенке дају предметима фантастичне обличке, који распаљују машту. Разноврсност и промјенљивост природе подстакла је психолошку жељу за промјенама и истраживањем. Човјек је у сталном немиру и духовном напрезању. Црногорци су увијек били окренути себи и рекло би се да су самозадовољно уживали у извјесном изолационизму. Човјек је сам себи био довољан. Црногорац је био сам свој господар, без потребе за божјом помоћу.

Сусједи — муслимани и хришћани — импресионирани брдовитошћу и беспућем земље, нијесу радо залазили у Црну Гору. Сам Црногорац у свако вријеме и у свако годишње доба лако и спретно се кретао у свим правцима. Становници пак Црне Горе одржавају живе везе са својим сусједима. По свом геополитичком положају — који је био од пресудног значаја за историјски развој Црне Горе — смјештени између два освајача, са истока — Турске, са запада — Венеције, Црногорци постају крајишници између Турака и Млечана.

Турци су приликом освајања затекли Црну Гору као сиромашну камениту земљу у упоређењу са осталим областима. Међутим, на основу историјских података, она у то вријеме ипак није била толико кршевита као данас. Народна традиција, која не засеже у далеку прошлост, те се због тога и може узети као вјеродостојно свједочанство, говори о некадашњем великом шумском богатству Црне Горе, по чему је највјероватније и добила име. Почетком овога вијека старији људи у Његушима памтили су да је свуда около села Копита била велика гора. У Команима, Загарчу и Пјешивцима стари људи свуда памте густу шуму. Љешанска, Ријечка и Црмничка нахија некада су такође биле богате шумом.[1] У Цуцима, Заљут је био обрастао густим четинарским шумама од којих се добија катран. Почетком XVII вијека велике количине катрана извозиле су се из села изнад Рисна у Венецију. У то вријеме извозило се из Црне Горе у Котор: жито, сир и месо.[2] Наведени подаци показују да Црна Гора тада није била сасвим сиромашна земља.

Шумски покривач знатно је утицао на хидрографију земље. Некада је у Црној Гори било више извора и потока, а

[1] Јован Ердељановић, Стара Црна Гора, Насеља, књ. 24, Београд 1926, 49—50.

[2] Š. Ljubić, Marijana Bolice Kotoranina opis sandžakata skadarskoga od godine 1614. Starine, XII, 172.

ријеке су биле много богатије водом. Почетком XVII вијека на Цетињу су била четири хладна извора.[3] Некада је Цетињским пољем, од Бајица до понора код Границе, текла рјечица или поток звани „вода Цетиња".[4] На млетачком плану Цетињског манастира из 1692. године уцртан је поток *(torente)*.[5] Тај поток се више не помиње у историјским изворима, осим што се данас један дио Цетиња са десетак кућа зове Поток.

Ловћен, данас голи крш, некада је био покривен густом шумом. Маријан Болица, аутентични свједок, који је толико пута прошао преко Ловћена, иначе добар познавалац Црне Горе, каже: „Ловћен је сачињен од безбројних, необично богатих увала, које букве са својим лиснатим гранама особито ђубре. Пошто је земља необично мека, даје жита у великој количини као: јечам, раж и овас". Осим тога коси се велика количина сијена. Ловћен је богат разноврсном дивљачи као: медвјед, дивља свиња, вук, срна, лисица и слично. Планина је била опште народно добро. Исти Болица каже: „На Ловћен, сви Црногорци почевши од маја доводе безбројна крда стоке, гдје подижу куће од камена, покривене јечменом сламом". У октобру сточари су се са својом стоком спуштали у приморје.[6]

Други и важнији привредни базен Црне Горе у ово доба било је Скадарско језеро, необично богато рибом, а највише укљевом, која се од почетка XVI вијека у великим количинама извозила у Венецију и друге италијанске градове. Поједина окна за улов рибе издавала су се у годишњи закуп по 40—50 талира. Некада се на језеру могло видјети по 400—500 барки направљених од издубљеног балвана. Бескрајна јата ронаца, које је народ сматрао вјесницима доброг улова, просто би прекрили небо, као црни облаци. Једним пуцњем пушке могло се оборити и по десет птица, али је лов на ронце био забрањен. Обале језера уоквиравала је шума од топола, врбе и другог растиња. На води и у шеварима видјела се разноврсна перната дивљач: патке, гуске, лабудови, ждралови, шљуке, роде, фазани и друге врсте барских птица. Било је и грабљивица. Соколе су ту обично обучавали лову.[7]

Ријеке Ситница, Зета и Морача биле су изузетно богате рибом. Маријан Болица је лаички изводио поријекло имена Пјешивци од италијанске ријечи *pesce*-риба, али је тиме уједно показао да су се они доиста много бавили риба-

---

[3] Исто.

[4] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 290—215.

[5] Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti 1687—1735, Roma 1896, 110—111.

[6] Starine, XII, 171—172.

[7] Исто, 176—178.

рењем. Он нарочито хвали јегуље и шаране који се лове у Повији и Зети.[8]

У то вријеме Скадарско језеро није толико плавило плодна поља. Ријетки су помени о поплавама у Зети. Године 1581. или идуће записао је неки неук калуђер: „Да се зна би плима велика по всој Зети и потонуше поља по Зети до Берислав Орец" (Бериславци).[9] У Црној Гори само је Цетињско поље, где су падавине обилне, било подложно поплавама, нарочито Доње поље, у случајевима када понори под Границом и Јасикама нису могли да приме сву воду. Но подаци о тим непогодама били су увијек крајње оскудни. Ипак, један калуђер је забиљежио 1644. године „како бист потоп у монастиру на Цетине".[10]

Земља Црна Гора, чија је историја добро позната, као да још у својим брдима крије тајну свог првобитног географског пространства. Име Црна Гора на српском језику први пут се сриједће у повељи краља Милутина (Уроша III) из 1276. године, као локалитет у близини сјеверне обале Скадарског језера, а не као област.[11] У италијанским изворима Црна Гора се први пут помиње у изворном облику *Cerna Gora* 1348. године.[12] Област Црна Гора од средине XIV вијека обухвата тачно одређени дио Зете. Сусједним Дубровчанима та област је била добро позната, што доказује судски позив упућен Циву Пуцићу почетком децембра 1379. године с напоменом: „*И* ако те ово писмо затекне у Зети с ове стране Црне Горе *(Cernagora)*..."[13] Из овога први пут сазнајемо да је Црна Гора дио Зете и да се та област морала налазити према мору. Сусједи, који се у званичној канцеларијској преписци служе латинским и италијанским језиком, дословно преводе име Црна Гора са: *Motanga Negra, Montenegro* или *Monte Negro*. Одатле је ријеч прешла у све западноевропске језике. У которским споменицима Црна Гора се први пут помиње 1397. године као *Montenegro*, а 1458. изворно *Cernagora*.[14] Године 1435. у уговору између деспота Ђурђа Бранковића и Млечана помињу се *catuni Cer-*

[8] Исто, 169—170. Повија је село. Вјероватно да је Болица мислио на Морачу.

[9] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. IV. Ср. Карловци 1923. 82, бр. 6402.

[10] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. III, Београд 1905, 90, бр. 5229.

[11] И. Јастребов, Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини, Гласник СУД, 47, 226.

[12] M. Šuflaj, Srbi i Arbanaci, Beograd 1925. Stipcho Balsish de Cerna Gora, 53.

[13] J. Тадић, Писма и упутства дубровачке републике, Београд 1935, 396.

[14] И. Стијепчевић и Р. Ковијанић, Први помени Црне Горе у которским споменицима, Историјски записи — (И. записи) IX, 1953, књ. 1, 232.

na gore или *catunos Cernagore*.[15] Из овога податка намеће се закључак да се област са сточарским катунима граничила са Црном Гором. Поменути катуни налазили су се на млетачко-зетској граници, па су Млечани тврдили „да се ти катуни Црне Горе налазе у границама млетачке власти".

У изворима се помињу Горња и Доња Зета. У средњем вијеку Доња Зета захватала је приморски појас од Луштице и Грбља до Бојане. Горња Зета простирала се од огранака планине Ловћена над Котором до источне обале Скадарског језера и ријеке Зете. Података о Горњој и Доњој Зети у XV и XVI вијеку има врло мало.[16] Поуздани документи показују да се до краја XV вијека помиње једноставно Зета у коју су укључени Пјешивци, Малоншићи, Очинићи, Лопате и Бјелице. Али већ крајем XVI и почетком XVII стољећа у Црној Гори се помињу Ђеђези.[17] По једном сигурном податку из 1458. Бјелопавлићи се убрајају у Горњу Зету.[18] Петар I Петровић у својој краткој историји Црне Горе каже: „Под именом Горње Зете састојаше се у то вријеме и Црна Гора."[19] Из ових навода Петра I, који се могу сматрати поузданим податком о народном поимању Горње Зете, јасно проистиче да је Црна Гора обухватала само један њен дио.

Због недостатка извора, тешко је утврдити што се крајем XV вијека подразумијевало под Горњом, а што под Доњом Зетом. Милаковић, и послије њега и Ердељановић, заступају мишљење да се Доњом Зетом називао „приморски предео..., а све остало да се звало Горњом Зетом".[20] Таква подјела Зете остала је углавном до краја XIV вијека. Међутим, потпадањем Котора и данашњег Црногорског приморја под млетачку власт, у XV вијеку постепено ишчезава појам Доње Зете за приморски појас. Млечани ту област називају млетачка Албанија, а народ — Приморјем. Остали дио средњовјековне Зете задржао је стари назив Горња Зета. У тој области постепено се устаљује појам Доње Зете за ниже предјеле око Скадарског језера, док се планински предио зове Горња Зета, односно Црна Гора. У једном документу из 1650. године још увијек се Доњом Зетом назива крај око Скадарског језера.[21]

---

[15] S. Ljubić, Listine, 9, 82.

[16] Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. I, Цетиње 1963, 157, 158, 228, 230.

[17] Исто, 234—235.

[18] Исто, 143.

[19] Записи, XIII 1935, 141.

[20] Д. Милаковић, Историја Црне Горе, Задар 1854, 5; Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 19.

[21] Г. Станојевић, Црна Гора у доба кандијског рата, И. гласник 1—2, 1953, 35, у нап. 190. „Санџак-бег се налази у равници Подгорице са око 2 000 људи из Доње Зете и Брда, подразумијевајући Клименте и Куче."

Дакле, из свега овога јасно проистиче да је област Црна Гора припадала Горњој Зети. На основу Санутовог писања, Јиречек је тачно закључио: „Планински крај изнад Котора назива се, *Montagna Negra*".[22] Истовремено, Сануто помиње Горњу и Доњу Зету, али врло неодређено, док за Црну Гору каже да ће преко ње Турци напасти околину Котора.[23] И из других Санутових навода види се да је Црна Гора дио некадашње Црнојевићеве државе.[24]

Историчару данас задаје највише тешкоћа чињеница што се истодобно, или у кратком временском размаку, иста област назива и Црна Гора и Зета. Међутим, народу су ти појмови били јасни, мада нама данас они изгледају нејасни. Како сви подаци о томе потичу из млетачких извора, чини се да су људи у то вријеме под Зетом подразумијевали државу, а под појмом Црна Гора — ужу регионалну област.

Када су се крајем XV вијека политичке прилике измијениле и Црна Гора постала језгром зетске државе, онда је то име почело да потискује старо име државе — Зета. Ровински је тачно запазио да се преношењем пријестонице са Жабљака на Цетиње завршава историја Зете, а почиње историја нове државе — Црне Горе.[25]

И у XVI вијеку задржала се традиција да је Црна Гора дио Зете. Тако је 1559. године један калуђер записао: „И писа се (књига) на мјесто рекомо Цетиње, в Чрнеј Гори, в предјелех Зете земље".[26] Дакле, Зета представља шири појам — земљу, а Црна Гора само једну њену област. Средином XVII вијека неки католички мисионари су убрајали у Зету: Подгорицу (Титоград), Васојевиће, Бјелопавлиће, Пипере, Микулиће, Крајињане и дио Спича.[27] Касније, географски појам Зете постепено ће се сужавати на Зетску нахију код Подгорице.

Потпуно је књишког поријекла схватање да је Црна Гора „в предјелех македонских".[28] Од почетка XVII вијека у Македонију се убрајају: Црна Гора, Србија, Босна и Херцеговина, Албанија и Грчка.[29] А још средином XVI вијека помиње се да је Црна Гора дио Србије. У једном извјештају млетачких синдика инквизитора из 1559. године

---

[22] К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд 1952, 405.

[23] G. Valentinelli, Rapporti della Republica veneta con Slavi Meridionali brani e tratti dai Diarii manoscritti di Marin Sanudo 1496—1533, 78—79.

[24] Исто, 109.

[25] П. Ровинскій, Черногорія, том I, Санктпетербургъ 1888, 465.

[26] Љ. Стојановић, Записи и натписи, IV, 59, бр. 6303.

[27] Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950, 140.

[28] Записи и натписи, I. 139, 156, бр. 445, 486.

[29] Р. Драгићевић, Митрополит Мардарије није Македонац, а штампар Пахомије није екавац, И. записи XI, 243—252.

Далмација се граничи „са истока са Србијом изнад планина над Котором".[30] Према мору, западу, сјеверозападу и југу Црна Гора се граничила млетачким посједима. У XVI вијеку, турска односно црногорска територија досеже до Шпиљара.[31]

Са источне и сјевероисточне стране Црне Горе су брдска племена. Област Брда од Мораче до Лима и Проклетија са својим високим и некада густим шумама и данас спада у најшумовитије предјеле Црне Горе. Штавише, данас кршевити Братоножићи су некада били обрасли великом гором, пуном најразноврсније дивљачи. У народу је сачувана традиција да је један Братоножић још средином XVII вијека ухватио риса на кљусу.[32]

Први црногорски сусједи Бјелопавлићи смјештени су у истоимену питому низију на лијевој обали ријеке Зете, уоквирену са свих страна љутим карстом. Одмах до њих, на десној обали Мораче од Дукље до Каменика простире се област племена Пипера. На лијевој обали Мораче су Братоножићи, а сјевероисточно од њих од Таре до Лима је пространа област Васојевића. У горњем току ријеке Мораче смјестила су се племена Ровци и Морача. Сва ова племена штитили су са источне стране Кучи, чија се племенска област простире од Медуна до албанских планина. Ти гранични сусједи Албаније имали су најзначајнију улогу у историји брдских племена. Црну Гору од брда дијели удолина од Скадра до Никшића, куда води главна саобраћајница из Албаније преко Подгорице у Херцеговину.

Сјеверно од Црне Горе су херцеговачка племена Никшићи, Бањани, Пивљани и Дробњаци. Ово је област високих и шумовитих планина са много висоравни, пашњака и глечерских језера. Још сјеверније од ових племена су градови Пљевља, Бијело Поље и Рожаје, чија је историја мало позната и тек је у фази архивског истраживања. Најбоље је позната прошлост Пљеваља.

Пљевља, или Таслице (=Каменица), помињу се у турским изворима први пут 1469. као „пазар" (трг) са 72 породице и 23 неожењена мушкарца.[33] Пљеваљски кадилук основан је између 1519. и 1532. године са двије нахије — Кукањ и Пљевља. На територији овог кадилука поткрај XVII вијека помињу се нахије Кричка, Подблаће и Подпећ.[34] Од средине 1576. Пљевља постају сједиште Херцеговачког санџаката,[35]

[30] S. Ljubić, Commissiones et relationes venetae, III, 133.
[31] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, 73.
[32] Ј. Ердељановић, Братоножићи, Насеља 12, Београд 1909, 455.
[33] H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 138.
[34] Исто, 165, 194.
[35] Т. Поповић, Када је седиште херцеговачког санџаката премештено из Фоче у Плевља. Прилози за ориј. фил. X–XI 1961, 270.

и видно напредују. Крајем овога стољећа муслимански трговци из Пљеваља одржавају живе трговачке везе са Анконом и Венецијом преко Дубровника.[36] Пљевља су лежала на Дубровачком путу, који је водио од Дубровника до Софије и који су Дубровчани називали „*Via di Novo Pazaro*".[37] Већ тридесетих година XVI стољећа на том путу сријетају се и млетачки трговци. Око 1530. године разбојници су у Пљевљима, и поред дербенџијске страже, опљачкали караван од сто коња, власништво млетачких трговаца. Много трговаца је погинуло, међу којима и млетачки племићи Нани и Капело.[38]

Привредни напредак Пљеваља бележе и разни путописци. Француз Жан Шено, који је прошао кроз Пљевља 1547, описује их као село „настањено хришћанима у коме су све куће саграђене од дрвета".[39] Тридесет година касније, француски путописци Филип Дифрен-Кане (1573) и Жан Палерн (1582) описују Пљевља као лијепу варошицу са џамијом, базарима и каравансерајом.[40] Почетком XVII стољећа путописац Лефевр каже за Пљевља да је то варош са 400 кућа: „Ту се налазе три џамије, две од камена са лепом чесмом у једној од њих и трећа од дрвета. У тој вароши налазе се два каравансераја доста пространа и покривена оловом".[41] Маштовити турски путописац Евлија Челебија описује Пљевља у другој половини XVII вијека као велико насеље са 700 кућа грађених од чврстог материјала, покривених даском, ћерамидом и плочама. Град је имао пет муслиманских и пет хришћанских махала, десет џамија, од којих је била чувена џамија Хусеин-паше Бољанића, двије медресе, три основне школе, двије текије, јавну кухињу, јавно купатило и три велика хана „као безистан у облику тврђаве". У чаршији је било двије стотине дућана. Од занатских производа особито су познате „умјетнички изграђене пушке и пиштољи". Околина града је густо насељена, а земља добро обрађена.[42]

Кроз Црну Гору и Брда у средњем вијеку водили су важни трговачки путеви од мора ка унутрашњости Србије. Доласком Турака и помјерањем центра српске државе пре-

---

[36] Б. Храбак, Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII стољећа, И. записи XI, 36.

[37] С. Димитријевић, Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку, Београд 1958, 97.

[38] Rambertti Benedetto, Delle cose de' Turchi, Venezia 1539. Налази се у зборци путописа, Viaggi fatti da Venetia alla Tana, in Persia, in India et in Costantinopoli, Venetia 1545, 113 v.

[39] Р. Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика, Београд 1961, 112.

[40] Исто, 128, 139.

[41] Исто, 157.

[42] Evlija Čelebija, Putopis, Sarajevo 1967, 394.

ма сјеверу ти путеви губе свој некадашњи значај. Проналазе се нови трговачки путеви, оснивају се нови трговачки центри. Подјелом наших земаља између Турске и Венеције разбијено је привредно јединство приморја са залеђем. У новим политичким промјенама на Балкану једино Дубровник јача своју привредну активност у Босни, Србији, Бугарској и Угарској.

Главни трговачки путеви са Балкана према мору завршавају се у Дубровнику. Изван њих остају Црна Гора, Брда и херцеговачка племена, привредно више упућена на Дубровник него на Боку Которску. Међутим, најинтензивније везе са Боком под млетачком влашћу одржавају Црногорци. Несметани промет добара и људи доводи до чврстог привредног и етничког повезивања Боке и старе Црне Горе.

ПРВИ ПОКУШАЈИ ЗБАЦИВАЊА ТУРСКЕ ВЛАСТИ

1.

Црна Гора улази у састав Османског Царства у вријеме када је оно било на врхунцу своје моћи са својим изграђеним војним, управним и судским уређењем. Тај период историје Црне Горе није много познат, али се о њему ипак довољно зна да се могу сагледати основне тенденције унутрашњег друштвеног развитка и однос Црне Горе према Турској и Венецији. Од почетка до краја овога вијека уочава се стална тежња црногорских племена да се што више осамостале од турске власти, што им не успијева.[1] Још нема већих устанака, нити се може доказати јаче ангажовање Црногораца у ратовима између Турске и Венеције, на страни Млечана, мада се стални отпор ипак осјећа, и то у најјачој форми приликом успостављања турске власти. Први покушај збацивања турске власти услиједио је одмах послије губитка независности.

Ђурађ Црнојевић управљао је Црном Гором до краја 1496. године као турски вазал. У Цариграду нијесу били задовољни њиме те Порта ријеши да га свргне и на његово мјесто постави његовог брата Стефана. Новембра 1496. из Цариграда је у Црну Гору стигао Стефан Црнојевић и саопштио своме брату „у име султана да иде на Порту или у року од три дана напусти Црну Гору".[2] Не противећи се, готово срећан што је извукао живу главу, Ђурађ се са породицом укрцао на брод у Будви и отпловио у Венецију, родно мјесто своје жене.[3] То је био крај вазалног односа Црне Горе према Турској. Од тада до краја 1498. Црна Гора је била под

---

[1] Овдје је термин племе употријебљен у смислу почетка стварања племенске организације. В. Чубриловић и Б. Ђурђев за друштвену формацију до коначног формирања племена у Црној Гори употребљавају израз родовска организација. Ми термин племенска организација, до коначног формирања племена употребљавамо у истом смислу. Ни један ни други израз нијесу потпуно адекватни, али смо се одлучили за племенски јер је тај израз разумљивији Црногорцима.

[2] M. Sanuto, I Diarii, том I, 241.

[3] Исто, том II, 136.

надзором скадарског санџак-бега, и њоме је у бегово име управљао субаша, све до њеног прикључења скадарском санџакату. Тако је новембра 1498. нестао и посљедњи траг независности Црне Горе.

Са Ђурђем су у Италију отишли његови најоданији пријатељи и 60 коњаника у његовој служби. Својом појавом и одјећом Ђурађ је привукао пажњу Млечана. Сануто каже за њега да је био „необично лијеп и висок човјек, обучен у хаљине извезене златом, на грчки начин".[4] То је била владарска одора по угледу на средњовјековне српске владаре, која је богатством боја и златним везом изазивала дивљење Млечана.

Одласком Ђурђа Црнојевића из Црне Горе настао је жив дипломатски сукоб између Венеције и Порте. У том процјепу између Турске и Млечана Црногорци су се подвојили на двије струје — млетачку и турску. Сваки турски корак према јадранској обали представљао је велику опасност за млетачке посједе у Далмацији и на Црногорском приморју. То су Млечани добро оцијенили. Држати Турке што даље од приморских градова био је најважнији задатак Венеције у оно вријеме. Вазална Црна Гора на челу с Ђурђем Црнојевићем била је увијек сигуран бедем млетачким посједима на Црногорском приморју. Которани су схватили да је Црна Гора „зидина Котора".[5] Вијекови су потврдили ту велику истину. Зато је Венеција тако упорно полагала право на неке посједе Црнојевићеве државе, настојећи да обезбиједи сигурност: Котора, Будве, Бара и Улциња.

Венеција је покренула дипломатску акцију код Турака и поднијела им неколико предлога у вези са Црном Гором. Сињорија је била спремна да подржи Ђурђев повратак у земљу и још спремнија да присвоји нешто од бивших Црнојевићевих посједа. Почетком децембра 1496. млетачка влада је одлучила да упути Алвиза Сагудина код скадарског санџак-бега са захтјевом да Црмница припадне Венецији.[6] Десет дана касније Сенат рјешава да Сагудино отпутује у Цариград и на Порти покрене питање Црмнице и „испита да ли се речени Ђурађ Црнојевић може вратити у своју државу".[7] Ако Турци то одбију, да предложи Порти да се Црнојевићеви посједи уступе Венецији под условом да она плаћа све дажбине које је Ђурађ раније давао, па чак и 1000 дуката годишње више.[8] Дакле, Република је била спремна да прихвати све обавезе умјесто Ђурђа Црнојевића.

---

[4] Исто, том I, 421.

[5] Исто, том II, 969. Документ је од 27. јула 1499.

[6] J. Томић, Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе, Споменик 47, Београд 1909, 21.

[7] M. Sanuto, I Diarii, том I, 402.

[8] J. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, Београд 1901, 100.

Турци су одбацили све млетачке предлоге истичући да је султан легитимни насљедник Ђурђа Црнојевића. Управо у вријеме када је млетачка дипломатија улагала велике напоре да ишчупа неке уступке од Турака, осионо, сиромашно и претенциозно которско племство нанијело је својим ставом доста штете интересима Венеције у овоме крају. Црногорске кнежине између Турака и Млечана опредјељују се за новог господара, сматрајући да послије одласка Ђурђа имају право на то. Грбљани су се предали Турцима. Два велика села (кнежине) у Црној Гори пришла су Турцима, „што се догодило нашом кривицом", како каже Сануто. Представници тих села дошли су у Венецију с молбом да им се дâ млетачко поданство. Которани су одлучно захтијевали да се ова села не одвајају од њихова града, на што Црногорци нијесу пристали. Пошто Сињорија није ништа ријешила, делегати су „отпутовали очајни и радије су се предали Турцима, него да Которани с њима лоше поступају".[9]

Потпадање Грбља под Турску власт представљало је за Млечане тежак ударац. Та жупа је била изванредно значајна за Котор. Грбаљ је био житница главног млетачког града у Боки Которској. У Грбљу су биле солане, које су доносиле приходе. Млечани су одлучно истицали своја права на Грбаљ. Средином 1497. у Цариград је поново упућен Алвизе Сагудино као човјек који је имао искуства у дипломатским сусретима с Турцима. Задатак му је био да наговори Турке да Грбаљ са соланама и дацијом препусте Венецији, „како их је држао Ђурађ Црнојевић", мада су од старина били под управом Котора.[10] Сагудино се вратио из Цариграда не постигавши успјех. Паша му је готово пријетећи рекао: „Немој мислити, ко год се преда моме господару, да га нећемо радо примити. Пошто су се Грбљани добровољно предали, мој господар их неће никада напустити".[11] Тако је пропао млетачки покушај да се на сваки начин докопају Грбља и солана. Касније ће Млечани још неколико пута покретати питање Грбља на Порти, али увијек узалудно. Турци су већ слиједеће године почели да експлоатишу грбаљске солане. Октобра 1498. године дошао је субаша Црне Горе у Грбаљ са 300 људи ради чишћења солана.[12] Которски провидур Франческо Чикоња хвалио је скадарског санџакбега као доброг човјека, „али онај субаша управљач, негдашње државе Црнојевића, је зао".[13]

У Котору је у то вријеме била оскудица у соли. Но касније је град со добио са Крфа, па су је Которани про-

[9] M. Sanuto, I Diarii, том I, 685.
[10] Исто, 702.
[11] Исто, 823.
[12] Исто, том II, 136.
[13] Исто, 104—105.

давали турским поданицима и успјешно конкурисали Турцима.[14]

Слиједеће године избио је рат између Османског Царства и Венеције, што је изазвало нову политичку ситуацију на Црногорском приморју. Турска је низом провокација одлучно стремила рату, који је Венеција настојала да избјегне, али узалуд. Турци су оптуживали Венецију да је одговорна за рат. „За покретање рата крива је Сињорија, јер њени људи из Мореје и Албаније починили су и чине велике пљачке", рекао је велики везир.[15] Иако се у Венецији знало за турске поморске и копнене војне припреме, Република је поред предузетих мјера дочекала рат неспремна, с мало војске и без довољног броја ратних бродова.

Сви млетачки градови на Црногорском приморју (Котор, Будва, Бар и Улцињ) били су слабо утврђени, без довољно војске, муниције и остале ратне опреме. Грађани тих градова показали су велико пожртвовање, радили на утврђивању зидина и вршили друге дужности. Када је Млечанима постало јасно да је рат неизбјежан, почели су ужурбано да упућују новац, намирнице и ратну опрему у Котор и друге градове. Међутим, најзначајнији млетачки потез био је да привуку на своју страну становништво под турском влашћу које се налазило на граници према Далмацији и Боки Которској. То је у политичком смислу било од изванредног значаја за однос Венеције са нашим народима.

Црна Гора, тек поробљена од стране Турака, покушава да се у овоме рату прикључи Венецији. Црногорци се нијесу лако мирили са губитком слободе. Сјећање на независност било је сувише свјеже да би се могло тако брзо заборавити. Те успомене и свијест испуњавале су људе надом да још није све изгубљено и да се, ако их послужи срећа, могу ослободити турске власти. Носилац те идеје било је ојачано племенско друштво у Црној Гори, које се одлучно супротстављало Турцима. Иако је држава пропала, идеја о њој у Црној Гори била је стално присутна. То је била моћна снага која је надахњивала црногорско племенско друштво у борби против освајача.

На дизање Црногораца против Турака радило се у Црној Гори и Венецији. Послије бјекства из земље Ђурађ је стигао у Млетке, гдје је са својих 60 коњаника примљен у војну службу и упућен у Равену.[16] Господар, макар и вазалне Црне Горе постао је млетачки најамник. Очигледно, то је било понижење за Ђурђа. Млечани су му уписивали за гријех да је вријеђао државну власт и да је био у дослуху

---

[14] Исто, 252.

[15] S. Romanin, Storia documentata di Venezia, том V, Venezia 1856, 145 — 146.

[16] J. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, 109—111.

с Турцима. Почетком јула 1497. бачен је у затвор у подрумима Дуждеве палате, одакле је покушао да бјежи, доспио до Лида, али је ту ухваћен, враћен у Венецију и поново заточен. За Ђурђа се код Млечана заузимао монфератски маркиз Урбан д'Алба и француски краљ, који је тражио да Ђурађ дође к њему.[17] На интервенцију тако високих личности Млечани су 25. октобра ослободили Ђурђа.

По изласку из затвора, без средстава, Ђурађ је смишљено и лукаво радио на томе да се докопа Црне Горе. Та мисао га је заокупљала од првог дана доласка у Венецију. Међутим, прилика му се указала тек када је почео млетачко-турски рат. Средином јуна 1499. он се писмено обратио млетачкој влади и понудио се „да пође у Котор с намјером да попали турску земљу, пошто има велики број присталица у Црној Гори".[18] Тих истих дана писао је Алвизе Сагудин из Котора у Венецију да би Ђурађ по општем мишљењу успио да загосподари Црном Гором.[19]

Истовремено, Турци такође раде на томе да придобију Ђурђа на своју страну. Тако се млетачко-турски рат на Црногорском приморју претвара у отимање Млечана и Турака око последњег слободног владара Црне Горе, јер су његов ауторитет и име још увијек много значили у народу.

Чим је дошло до првих знакова млетачко-турске затегнутости, Црногорци и Грбљани су изразили спремност да промијене господара. У јулу 1499. представници Грбља и представници Црне Горе — независно једни од других — саопштили су которском провидуру да су спремни да се ставе под млетачку заштиту и затражили од Венеције да упути једног старјешину и муницију да би се могли одупријети Турцима.[20] Которани су помно подржали захтјев Црногораца и Грбљана, наводећи, да би јаче подупрли свој предлог, да Црна Гора има 6.000 бораца, што је несумњиво било претјерано.[21]

Главари Грбља и Црне Горе још неколико пута су долазили у Котор, упорно тражећи да Венеција што прије донесе одлуку о њиховој молби.[22] Изгледа да су Турци дознали нешто о млетачко-црногорском дослуху. Војвода Црне Горе упорно је радио на томе да закрви Црногорце са Млечанима. Тако, када су неки Његуши напали и опљачкали једну кућу у близини Котора, Црногорци су се извињавали да су то урадили по наговору турског војводе.[23]

[17] Sanuto. I Diarii, том II, 47, 151.
[18] Исто, 875.
[19] Исто, 900.
[20] Исто, 920.
[21] Исто, 969.
[22] Исто, 972, 1178.
[23] Исто, 1143.

На наваљивање Црногораца и Грбљана млетачка влада је, крајем августа, ријешила да их и једне и друге прими под своју заштиту. У упутству ректору Котора каже се: „Из ваших писама примљених прије више дана разумјели смо понуду коју Вам чине они из Црне Горе и они из Грбља да хоће да дођу под власт Серенисиме". Схватајући значај ове понуде влада нареёује ректору „да речене из Црне Горе и Грбља треба да примите за добре поданике, којима ћете дати поштене и погодне услове за које сматрате да су потребни". Мало касније, Грбљани и Црногорци тражили су од Млечана да упуте једног провидура и Ђурђа Црнојевића да заједно управљају земљом,[24] имајући у виду ранији вазални однос са Турцима прије 1496. године.

Иако се из ових штурих података не може утврдити под којим су условима Црна Гора и Грбаљ прихватили млетачку власт, са разлогом се може претпоставити да им је Венеција додијелила неке привилегије сличне паштровским повластицама, јер ријечи „поштене и погодне услове" упућују на такав закључак. Млетачка власт прима се под условом враћања Ђурђа Црнојевића на управу земље, заједно са једним млетачким провидуром.

Међутим, захтјев Црногораца и Грбљана да се у Црну Гору упути Ђурађ Црнојевић Млечани су примили с неповјерењем. У Венецији се наслућивало, а можда и поуздано знало, да он преко својих људи одржава везе са скадарским санџак-бегом.[25] Августа 1499. у Венецију је дошао Никола Драго, которски племић и рођак Ђурђа Црнојевића, који је при повратку, по наређењу из Венеције, враћен из Задра натраг у Венецију, с мотивацијом да би могао починити нешто непожељно.[26]

Млетачка влада се оглушила о све Ђурђеве молбе да се врати у Црну Гору. Када је почетком септембра Ђурађ дошао у Вијеће да тражи помоћ, дужд му је подругљиво и готово пријетећи рекао: „Кнеже Ђурђе, добро ти је и не тражи зло".[27] Овим ријечима Ђурђу је јасно стављено до знања да се о његовом закулисном раду доста зна. За њега је то био знак да се мора што прије склонити с млетачке територије.

На основу доступне грађе тешко је утврдити зашто се Ђурађ из Венеције повезује са Турцима, млетачким непријатељима. Слабо прихваћен у Млецима, хапшен и интерниран, принуђен да обија прагове млетачких установа и мољака милостињу да би одржао у животу своју бројну поро-

[24] Sanuto, I Diarii, том III 48—49.
[25] J. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, 123
[26] Исто, 122.
[27] Sanuto, I Diarii, том II, 1259.

дицу, Ђурађ је морао доживљавати тешку кризу. Тај положај је за њега био колико неподношљив толико и понижавајући. Зато он врло брзо насиједа турском мамцу. Скадарски санџак-бег Ферис, преко разних личности, вјешто утиче на Ђурђа разним обећањима. Непотребан Венецији, Ђурађ је вјеровао да ће га Турци примити под истим условима као и раније.

Постоје јасни докази да је Ђурађ шуровао са Ферис-бегом. Почетком октобра 1499. у Котору је ухапшен Радич Мудреша, Ђурђев повјереник и посредник са скадарским санџак-бегом.[28]

Када се ово у Котору збило, Ђурађ је био ван домашаја млетачких власти. Налазио се у Милану код свог ујака Константина Аријанита. Ту је написао тестамент у присуству тројице свједока и упутио га својој жени. Та опорука или опроштај спада међу љепше прозне саставе на српском језику тога доба. Документ више говори о самом Ђурђу, него сви други извори. Он се показује као модеран, образован ренесансни човјек, неоптерећен средњовјековним вјерским мраком, нити ограничен племенским менталитетом. Из те опоруке вриједи навести неколико пасуса: „Познавајући твоју љубав којом си ме увијек вољела и знајући да можеш лако ударити у плач, нијесам те могао ражалостити. Али сада пошто сам далеко од тебе, а бог зна када и гдје ћемо се састати, помишљајући на смртни час, хоћу да напишем овај тестаменат својом руком за спас грешне душе мене Ђурђа, тебе и наше нејаке дјечице. Деси ли се да умрем без тебе, ни дјечице моје поред мене, хоћу да се управљате по мом тестаменту, које пишем здраве памети и тијела". Ђурађ показује велику бригу о судбини два сина, док је три кћери оставио на старање жени. Он савјетује жени да, ако је не помогну Млечани, „узми одмах мојега сина Лодовика Константина и одведи га мојем ујаку Константину да га преда француском краљу, а Саламона пошаљи своме стрицу Скендер-бегу на Порту. Уздам се у бога да те ова два сина неће пустити да умреш од глади, пошто ће један бити уз цара а други уз краља". Сву своју имовину завјештао је жени и дјеци.[29]

Овај тестамент је опроштај човјека свјесног да своје најдраже више никада неће видјети. Ђурађ је био чврсто ријешен да се врати у Црну Гору, по било коју цијену. То је био корак очајника који иде у неизвјесност. Он је прешао из Милана у Монферато, а отуда, „преобучен у фратра", стигао је у Анкону. Ту се укрцао на неки брод и средином ја-

[28] Ј. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, 124—125.

[29] Arkiv za povestnicu jugoslavensku, knj. II, Zagreb 1852, 41—45. Оригинал тестамента није сачуван. Документ је преведен на италијански језик, 20. април 1514.

нуара 1500. искрцао у луци Траште, одакле је продужио за Црну Гору. Не губећи много времена пошао је на подворење скадарском санџак-бегу Ферису, који га је усрдно примио. Из Скадра се обратио султану, увјерен да ће стећи његову милост и поново постати господаром Црне Горе.[30]

Повратак Ђурђа у Црну Гору погодио је тешко млетачке интересе у овоме крају. Зато су Млечани покушали да преко Баранина Антонија де Пасквалига утичу на Ђурђа и привуку га на своју страну обећавајући њему и његовој породици потпуну милост. Пасквалиго није ни видио Ђурђа, јер је он већ 17. марта 1500. био у Цариграду. Према Сануту, султан га је примио, а када је Ђурађ од њега затражио да му дâ државу, одговорио му је: „Прво овдје доведи твоју жену и дјецу“. Султан му није услишио жељу: дао му један тимар у Анадолији.[31] Тако је Ђурађ добио оно што је најмање очекивао. То је био трагичан крај посљедњег слободног господара Црне Горе који је годинама правио разне планове, али се у једном тренутку све покидало као паукова мрежа. Одбио је да буде млетачки слуга, али је постао турски спахија.

Овакав нестанак Ђурђа Црнојевића са историјске позорнице могао је само негативно утицати на држање Црногораца, који су у њега полагали толико наде. Реално је претпостављати да је Ђурађ сигурно упознао Турке са млетачко-црногорским дослухом и сарадњом.

Послије Ђурђевог одласка за Цариград везе између Црногораца и Млечана за извјесно вријеме престају. Турци постепено привлаче Црногорце на своју страну и убрзо их одвајају од Млечана. Затим почињу да раде на придобијању млетачких поданика. Крајем јуна 1500. паштровски збор примио је писмо од црногорског субаше којим обећава Паштровићима многе повластице ако се предаду Турцима. Овај позив није остао без одзива. Убрзо затим Паштровићи су упутили једног свештеника субаши Балију да с њим сачини уговор о предаји Турцима.[32] Када се у Венецији сазнало да Паштровићи преговарају с Турцима о предаји, Вијеће је одмах предузело кораке да их спријечи у тој намјери. Почетком јула 1500. млетачка влада је потврдила паштровске исправе и одобрила помоћ Паштровићима у житу. Осим њима, додијељена је помоћ и Пераштанима. Међутим, овај покушај Венеције да отргне Паштровиће од Турака дошао је прекасно. Паштровски збор је већ био одлучио да се покори Турцима. Но то је било само тренутно незадовољство Паштровића, а не и политички став, јер ће се Паштровићи убрзо вратити под окриље млетачког крилатог лава.

[30] Sanuto, I Diarii, том III, 134, 165, 189.
[31] Sanuto, I Diarii, том III, 325.
[32] Исто, 494.

Пошто су смирили Црногорце и придобили за себе Паштровиће, Турци су ријешили да изведу неку већу акцију против Млечана. То им је било потребно више из политичких него из војних разлога. Почетком јула војвода Бали, „субаша Црне Горе и свих земаља господина Ђурђа“, са око 1.600 коњаника и пјешака, нападе околину Бара. У тој акцији, поред Турака учествовали су сељаци из Црне Горе, Црмнице, једног дијела Зете и Паштровића. Барани спремно дочекаше нападаче и тешко их поразише. На бојном пољу Турци и остали оставише 180 мртвих. Црногорци који су касније долазили у Бар на пијацу причали су да је из Црне Горе погинуло 250 људи, а да је мноштво рањених. У борби је заробљено пет Паштровића, које Млечани погубише као издајнике.[33] Ово је била највећа војна операција коју су Турци извели у току тога рата на Црногорском приморју.

Послије неуспјелог напада на Бар Турци су намјеравали да нападну Боку Которску. Котор су бранили млетачки најамници, у првом реду коњаници звани страдиоти. Међутим, они нијесу били довољно јаки да одбране град, па је ангажовано 100 ваљаних људи, „сељака то јесте мартолоза“.[34] То су били сусједи — турски поданици, највјероватније Црногорци, који су као мартолози имали обавезу да ратују за рачун Турака. Мартолози су учествовали у свим борбама против Турака у Боки. Октобра 1500. мартолози и страдиоти напали су турско село Ораховац у Боки и запалили двије трећине кућа.[35] То је натјерало Ораховчане да промијене став према Млечанима. Крајем године представници Ораховца дошли су которском кнезу „са конопцем о врату да траже милост“, али он није хтио да их прими прије него што надокнаде све штете које су починили у миру и рату. На овај захтјев которског кнеза представници Ораховца заклеше се на вјерност и обавезаше се да неће никоме дозволити да прелази преко њиховог села у циљу напада на млетачку територију.[36]

Под притиском Турака, Црногорци, само за извјесно вријеме, прекидају са Млечанима, да би одмах, чим се указала прилика, обновили везе са Венецијом, тражећи помоћ и заштиту Сињорије. У прољеће 1501. морало је бити више додира између црногорских старјешина и млетачких представника у Котору. Крајем априла четири црногорска главара дошла су генералном команданту мора. По ријечима команданта, црногорски представници „обећаше да ће бити против непријатеља са 4.000 људи и генерал је упутио у

[33] Sanuto, I Diarii, том III, 491—492.
[34] Sanuto—Valentinelli, 103.
[35] Исто, 106, 149.
[36] Исто, 165.

Венецију писмо које је добио од главара Црне Горе на словенском језику".[37]

Послије овог сусрета црногорских старјешина са једним високим млетачким функционером Црногорци одлучише да упуте у Венецију два делегата с писмом у име народа Црне Горе. О молби Црногораца Вијеће је рјешавало 21. маја 1501. године. У одлуци се каже како су дошла два изасланика из Црне Горе са захтјевом да Венеција прими Црногорце у своје поданство. Они „траже за свога господара господина Саламона сина господина Ђурђа Црнојевића, и мајку реченога Саламона, и заједно с њима господина Николу Мема, нашега подеста у Будви, за провидура у реченом мјесту Црна Гора". Осим тога, Црногорци су молили да им Сињорија за одбрану Црне Горе упути 300 пјешака и 100 страдиота.

Венеција је примила Црну Гору под своју заштиту. Вијеће је одлучило да се у Црну Гору упути 200 пјешака и 50 страдиота за одбрану земље. Што се тиче захтјева да се у Црну Гору упути Саламон Црнојевић са мајком, Вијеће је одложило рјешење овог питања. Млечани су били неповјерљиви према потомству Ђурђа Црнојевића и прећутно су одбили да у Црну Гору упуте његовог сина. Сам предлог о прихватању млетачке власти има посебан значај за црногорску историју почетком XVI вијека. Он показује колико је чврста била идеја о јединству земље Црне Горе и колико је био јак дух црногорске слободе. Са практично-политичког становишта, потпадање под млетачку власт остало је мртво слово на хартији.

Рат је улазио у завршну фазу. Оружаних сукоба било је све мање. Ипак, Млечани су упућивали у градове на Црногорском приморју појачања, ратну опрему, новац, провијант. Поред све млетачке помоћи, биједа је захватила све градове. Будва је била на ивици пропасти, а у Котору је владала таква несташица намирница да су и војници умирали од глади.[38] Кнез Улциња писао је крајем 1500. године: „Не можемо више издржати на овај начин. За Сињорију и сада умиремо од глади".[39] У зиму 1501. у Бару се умирало од глади. Подеста града је писао да Барани „због глади не могу више да издрже; двије стотине породица за петнаест дана нијесу имале никакве врсте хљеба и живе од дивљих трава". Изван града су вребали Турци, тако да се становништво Бара нашло у дилеми између смрти од глади и турског ропства.[40] Због биједе, средином септембра 1502. два од четири

---

[37] Sanuto, I Diarii, том IV, 18.

[38] Sanuto—Valentinelli, 135—136.

[39] Исто, 152.

[40] Исто, 202.

села у околини Улциња побунила су се и предала Турцима.[41]

Потпуно немоћна, Венеција се још у марту 1500. покушала да помири с Турском. Када у томе није успјела, Република се одлучно заузимала за проширење рата и налажење нових савезника. Послије дужих преговора са угарским краљем и папом, најзад је средином маја 1501. склопљен савез. Међутим, до стварања хришћанског савеза против Турске дошло је касно, да би се његова практична вриједност осјетила. Венеција је била инспиратор савеза и први капитулант. Република је трпјела пораз за поразом, и мир је био једини излаз за њу. Порта је диктирала мировне услове Венецији. Султан је ратификовао мировни уговор 14. децембра 1502, а Сенат 21. маја 1503. године.

Мировним уговором било је предвиђено да се изврши разграничење између Турске и Венеције на свим граничним секторима. Средином децембра 1502. султан Бајазид II извијестио је Венецију да ће земља Црнојевића по праву освојења припасти њему. Разграничење на Црногорском приморју извршиће једна мјешовита млетачко-турска комисија[42], која је почела да ради у јесен 1503. године. Са своје стране, Вијеће је средином јула именовало Алвиза Сагудина за главног комесара у комисији за разграничење у Грчкој и на Црногорском приморју.

Како је Венецији било веома стало да се докопа Грбља или да солане узме под закуп, то је она крајем маја 1503. послала у Цариград Андреју Гритија с предлогом да Которани узму грбаљске солане у закуп. У инструкцијама своме комесару у комисији за разграничење Сагудину Вијеће налаже: „И зато се може догодити да речени емин покуша да (Грбаљ) стави под власт господина султана. Бранићеш разлоге наше. Кажи да речено мјесто од старина припада Сињорији".[43]

Млетачки аргументи да је Грбаљ од старина припадао Републици били су врло неубједљиви. Турска је по праву освојења и предаје земље од стране Ђурђа Црнојевића полагала право на ту област, што је било одлучујуће за питање разграничења, и што се ничим није могло оспорити.

Као свог посебног комесара у комисији за разграничење на млетачко-турској граници на Црногорском приморју Венеција је именовала Закарија ди Фрескија и средином септембра 1503. Вијеће му је дало опширне инструкције прије његовог одласка за Котор. И овај пут Сињорија је одлу-

---

[41] Исто, 219.

[42] I libri commemoriali della Republica di Venezia, Venezia 1904, 710.

[43] J. Томић, Споменик, 47, 30—31.

чно понављала да је „Грбаљ без сумње наш" и да комесар Фрески уради све да Грбаљ припадне Венецији.[44]

Када су и поред свег труда у Венецији схватили да се не могу докопати Грбља истицањем неких фиктивних права над њим, Млечани су промијенили тактику. Почетком новембра 1503. Вијеће даје нова упутства Закарију ди Фрескију. Наређено му је да скадарском санџак-бегу понуди 1.000 дуката годишње за солане и дацију испред Котора, а за Грбаљ 700 дуката, онолико колико добија султан. Дакле, Венеција је нудила укупно 1.700 дуката годишње за закуп „да би солане и Грбаљ остали слободни нашој Сињорији и да господин султан не шаље више свога човјека на которску пијацу". Приход од даците испред Котора износио је 6.000 аспри годишње.

Турци су одбили све млетачке предлоге. Ради сваке сигурности и због значаја солана, Турци су поставили посебног војводу у Грбљу, који је и даље остао саставни дио турске административне области Црна Гора. Турски војвода у Грбљу наплаћивао је таксу и од млетачких трговаца за транзит преко његовог војводалука, што су Млечани сматрали незаконитим. Ускоро, Ферис-бег је дацију испред Котора дао у закуп на два мјесеца кнезу Алекси Божидаревићу с Његуша.[45] Овај његушки кнез уживао је највеће повјерење код скадарског санџак-бега.

Мада је сваки млетачки покушај да се на било који начин докопају Грбља и солана пропао и мада су се Млечани понудом да Грбаљ и солане добију у закуп у ствари одрекли својих права на ту област, која су у почетку тако самоувјерено истицали, ипак се Которани никада нијесу одрекли претензија на Грбаљ. Они ће их и даље потхрањивати и гајити, све док ова област коначно не потпадне под млетачку власт.

И тако се рат завршио несрећно за Венецију. Црногорци, тек пали под турску власт, изражавали су жељу да се ње ослободе и стану под млетачку заштиту. Укљештени између двије силе — Турске и Венеције — они су пуна два вијека гајили исту политичку мисао — ослобођење од Турака и прихватање млетачке власти, односно замењивање муслиманског хришћанским господаром. У овоме рату јасно се видјело да је хришћанска Венеција, иако освајачка, ближа него „невјерни" Турци. У основи, то је идеја хришћанске солидарности у варијанти црногорске традиције о династији Црнојевића. Иако је та идеја тада поникла, до њеног остваривања доћи ће много касније. Погранични положај Црне Горе према Венецији и њена привредна везаност за приморје давали су тој идеји изузетан значај и вриједност.

---

[44] Ј. Томић, Споменик, 47, 32.

[45] Sanuto, I Diarii, tom V, 612—613, 881.

ПОСЉЕДЊИ ЦРНОЈЕВИЋИ

2

Растрзање Црне Горе између Турака и Млечана као да симболично потврђују личне трагедије и путеви посљедњих Црнојевића од Цариграда до Венеције. Сва три Иван-бегова сина завршила су живот у Турској. Ђурађ је живио на свом спахилуку у Анадолији и доживио је 1514. годину.[46] Стефану се губи траг послије 1503. године, а Скендер-бег се враћа на управу Црне Горе 1513. године.

Ђурђева породица је остала у Венецији. Његова жена Јелисавета, Млечанка из племићке породице Ерицо, са своје петоро ситне дјеце доживјела је тешке дане обијајући у свом родном граду прагове млетачких магистратура да би прехранила своју бројну породицу. Осим тога, залагала је повјереницима сребрно посуђе и лични накит, што је касније откупљивао њен син Константин, као драге породичне успомене. Ђурђеву велику кућу у Будви продали су његови насљедници.[47] Помоћ коју је Јелисавета примала од млетачке владе давана је више из политичких него сентименталних разлога. Јула 1505. године Вијеће умољених додијелило јој је помоћ од пет дуката мјесечно са овом мотивацијом: „Треба имати великог сажаљења према сиротој и верној властелинци нашој Јелисавети Ерицовој, несрећној супрузи господина Ђурђа Црнојевића... Имајући у виду стање, у коме се находи остављена од мужа, да се стара о петоро дечице, двоје мушких и троје женских, од којих је једна поодрасла; да је у крајњој беди, готово да проси, и да треба ма од куд било помоћи тој властелинки нашој и њеној дечици, да живе, и да то треба учинити како што захтева част наше државе, тако да се подигну и ушчувају биљчице, које ће временом бити од не мале користи за нашу ствар".[48] То вријеме није никада дошло.

---

[46] Р. Ковијанић, Помени племена..., 147.
[47] Исто, 146.
[48] Ј. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, 149.

Први црногорски покушај отимања од Турака уз помоћ Венеције завршио се неуспјешно. Политички циљ тог настојања била је рестаурација династије Црнојевића у Црној Гори под млетачким окриљем. Али оно што није успјело Млечанима пошло је за руком Турцима.

Црна Гора је даље остала под турском врховном влашћу. Отпор започет одмах по губитку независности био је непрекидан. Црногорци су се и даље упорно одупирали турској власти, која се прима као нешто привремено, никако коначно. Јачина тога отпора може се више наслутити по свирепим турским репресалијама него из непосредних података. Изгледа да је отпор завршио великом буном. У љето 1505. године санџак-бег Насим кренуо је на Црну Гору, „са 6.000 људи, и изненада напао овај народ непослушан његовом господару". Заробио је 500 душа, многе је „и убио и починио врло велика звјерства".[49] Ово штуро свједочанство јасно показује да је буна била широких размјера.

Црногорци се нијесу лако мирили са успостављањем турске власти на своме тлу. Увођење макар и ограниченог тимарског система представљало је потенцијалну опасност за црногорске сточаре. И зато, Црногорци започињу борбу против турске власти. Чврста племенска организација и свијест о јединству земље Црне Горе биле су оне покретачке и неисцрпне снаге које су имале храбрости да се ухвате укоштац са Турцима.

Узимање Црногораца у турску војну службу изван граница Црне Горе још више их је огорчило. Сануто је забиљежио октобра 1507. према вијестима из Котора како је Јанин-паша пошао с војском против неког побуњеника Софија (Персија): „Оне стране близу Котора све су напуштене од људи, јер су пошли против Софија"[50] Кад су год могли, турски феудалци појачавали су експлоатацију народа преко законских одредаба. Када су се у Цариграду изводили велики грађевински подухвати, готово редовно је завођен нови намет на рају. Которски провидур пише 17. априла 1510. да је скадарски санџак-бег дошао у Подгорицу с намјером „да уђе у Црну Гору да силом узме по 22 аспре од сваке породице због грађења у Цариграду. Они из Црне Горе нијесу хтјели да плате. Због тога Турци нијесу имали храбрости да уђу у Црну Гору, јер су сви Црногорци били јединствени, запосјели пролазе и били разјарени".[51]

Ово свједочанство је веома значајно за старију црногорску историју. Из њега се види да је турски административни појам земље Црне Горе од Мораче до Котора брзо ухватио

[49] M. Sanuto, I Diarii, том VI, 190.
[50] Исто, том VII, 301.
[51] Исто, том X, 262.

коријен у свим црногорским нахијама. То би упућивало на закључак да је и у нижим областима Црне Горе ојачала племенска организација или да се народ из Љешанске и Ријечке нахије, угрожен успостављањем турског тимарског система, чврсто везује за Катунску нахију.

Ускоро су Црногорци одбили да плаћају и харач. Анзоло Малпијеро пише из Котора маја 1513. године „како они из Црне Горе нијесу хтјели да плате харач султану као што су били обавезни. Сада изгледа, против њих долазе неки санџак-бегови да их униште".[52] Црногорци су одлучили да промијене господара и да се ставе под заштиту неког хришћанског владара. Пошто је донијета таква одлука, упућен је један делегат у Угарску с молбом краљу за заштиту. Изасланик Леонардо Силвио Пуљезе, настањен у Црној Гори, вјероватно неки млетачки дезертер, на путу за Угарску стигао је у Сењ. У разговору са неким млетачким агентом открио му је своје планове. Тај непознати извјештач, поред осталог, каже и ово: „Прво пошто они народи (кнежине) Црне Горе желе да се ослободе турске власти, одлучили су да покушају да добију заштиту једног од тројице хришћанских владара: Шпаније, Угарске или Венеције. Пошто је Шпанија доста далеко, изабрали су ово краљевство и одлучише да упуте једног изасланика са молбом овом краљевском величанству да их узме под заштиту, нудећи му 5.000 људи да буду плаћени према обичају и пошто су потпуно спремни потребно им је мало муниције и извјесна количина копаља".[53] Међутим, с обзиром на то да је Угарска просторно била превише удаљена, жеља Црногораца није могла бити услишена.

Тих година су и Грбљани показивали спремност да се ријеше турске власти. Которско Тајно вијеће одлучило је да упути два делегата турском представнику да га увјери да Грбаљ „радосно и добровољно жели као господара Венецију".[54] Идуће године, сами Грбљани су изразили спремност да прихвате млетачко поданство.[55]

Одлучни отпор Црногораца приморао је Порту да се позабави питањем Црне Горе. У Цариграду су се сјетили и трећег Иванова сина Скендер-бега, који је у Турској живео од 1485. године. О његовом животу и раду близу тридесет година у познатим историјским изворима није сачуван

[52] Исто, том XVI, 344—345.

[53] V. Lamansky, Sécréts d'etat de Venise, Saint—Pétersbourg 1884, 444. Документ није датиран. Ламански с разлогом сматра да је из 1513.

[54] С. Мијушковић, Једна одлука которског Тајног вијећа из 1512. године, И. записи XII, 325.

[55] Archivio di Stato di Venezia (—A. S. V.) Capi del Consiglio dei Dieci, b. 274, Будва, 26. маја 1513.

никакав податак. У Цариграду је са Скендер-бегом било још Црногораца. Један од њих „Мустафа, човјек црногорске нације изнад Котора", постао је трећа личност Царства. Ожењен султановом сестром, постао је намјесник Каира. На том положају силно се обогатио. На најљепшем мјесту у Цариграду подигао је дворац, украшен мермером из Каира, и једну џамију која се сматрала најљепшом у Анадолији. Умро је без дјеце и све његово огромно богатство припало је султану.[56]

Именовање Скендер-бега значило је попуштање централне власти у Цариграду и султанов покушај да се изиђе у сусрет жељама народа. Истовремено, то је био смишљени политички потез Порте да преко једног Црнојевића учврсти своју власт у Црној Гори, која је у то вријеме била издвојена у посебан санџакат. У самом Црнојевићу тињала је жеља да влада земљом „дједа и оца нашего".[57] Имао је двор састављен од муслимана и хришћана, печат са двоглавим орлом, а потписивао се као санџак црногорски и „всој диоклитијанској земљи господин".[58] Двије Скендер-бегове сестре биле су удате у Котору, па су Црнојевићи женидбеним везама били у сродству с которском породицом Драго.[59] Заузимао се код Млечана за снаху Јелисавету и очинском нежношћу волио свога синовца Константина, млетачког племића. Потврђивао је исправе манастирима и упућивао Млечанима реликвије светаца. Штавише, називао је себе млетачким племићем. Прелазак у ислам није у Скендер-бегу уништио осјећање родбинских веза и свијест о поријеклу. Дугогодишњи боравак у Турској учинио га је хладним, смишљеним, грамзивим и похлепним. Као и сваки турски феудалац, и Скендер-бег је настојао да се на положају што више обогати.

Крајем 1513. године Скендер-бег је дошао у Црну Гору. Средином децембра дубровачко Мало вијеће ријешило је да Скендер-бегу акче претвори у дукате, и непосредно послије тога да се обдари један которски племић, Скендер-бегов поклисар.[60] Прије Скендер-бегова доласка у Црну Гору претходни санџак-бег одвео је собом све ратнике из земље.[61]

У млетачким изворима за пуних шест мјесеци од доласка Скендер-бега нема никаквих података о њему. Изгле-

---

[56] M. Sanuto, I Diarii, том XXXVII, 143—144. Документ је из новембра 1524. I Diarii, том LII, 472. Из извјештаја Пјера Зена, од 7. и 11. марта 1529.

[57] Franz Miklosich. Die Serbischen Dynasten Crnojević, Wien 1886, 22

[58] Исто, 4, 15.

[59] К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1952, 405.

[60] B. Hrabak, Dubrovačke vesti o Skender-begu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću, Anali VI—VII Dubrovnik 1957—59, 41.

[61] Ј. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, Београд 1901, 163.

да да је он прикупљао податке о стању у земљи, о односима са Млечанима и другим питањима од интереса за једног новопостављеног санџак-бега. Кад је ступио у додир са Млечанима, Скендер-бег је имао јасно изграђену политичку линију, која се сводила на одржавање добрих односа са Венецијом али и на чување султанових и својих интереса, упорно се борећи за сваку стопу турске земље. Његов долазак за санџак-бега Црне Горе Млечани су схватили као обнову династије Црнојевића.

Скендер-бег је почео да проширује солане, и то како су Млечани тврдили, на њиховој територији. Због тога се Венеција жалила Порти и захтијевала да Скендер-бег врати присвојено земљиште.[62] Колика је била подозривост Млечана према Скендер-бегу види се и по томе што његови зетови који су живјели у Котору нијесу смјели примити одједном више од 2—3 Црногорца, и то само ненаоружане.[63]

Да би свој први иступ према Млечанима ублажио, Скендер-бег шаље у Венецију једног калуђера с писмом у којем стоји, како је Сануто забиљежио, „да жели да буде у добросусједским односима и послао је на поклон Сињорији једно ребро св. Стефана оковано сребром са грчким натписом унаоколо". Трећег августа 1514. одржана је свечана процесија поводом те реликвије око цркве св. Марка. Реликвија је ношена на једном табернакулу око цркве, затим је уз мису смјештена на олтар. Од званичних личности томе чину присуствовали су вицедужд и патријарх Венеције.[64]

Иако је овај гест Скендер-бега оставио добар утисак у Венецији, он није умањио млетачку резервисаност према Скендер-бегу. Вијеће је на Црнојевићево писмо одговорило тако да се из тога могла тачно наслутити садржина беговог писма. Врло учтиво је скренута пажња Скендер-бегу „да хоће солане наше код Котора, које су наших поданика Которана, зато Вас молимо, пошто султан хоће мир, да се не ометају наши људи на соланама".[65] На Скендер-бегов протест да Млечани узимају Црногорце на галије Вијеће га је увјеравало да се убудуће то неће догађати. Узгредно се у писму каже: „Молим Ваше господство да дозволи оно што његовој екселенцији султану не може бити непријатно, напротив корисно земљи његовој, а и нама корисно, ако би пустили ваше поданике да дођу на наше галије, који узимају наш новац, што је корисно за вашу земљу". Млечани су настојали да свој интерес прикажу Скендер-бегу као његов. У знак пажње одобрен је и поклон санџак-бегу од 200 дуката

[62] Ј. Томић, Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе, Споменик, 47, Београд 1909, 36—37.

[63] Исто, 37.

[64] Sanuto, I Diarii, том XVIII, 397—398, 413.

[65] Исто, 422.

и дозвољено да његови изасланици извезу робу из Венеције без царине.[66]

Млечани су Скендер-бегом прије могли бити задовољни него незадовољни. Петар Зен, који је био которски ректор седамнаест мјесеци, са задовољством је истицао да од како је Скендер-бег на управи Црне Горе није млетачком поданику нестало ниједно грло стоке.[67]

Мада је био коректан према својим сусједима, Скендер-бег је са строгошћу и зулумом управљао у Црној Гори. Његово насиље натјерало је људе на бјекство преко границе, а ускоро и на отворену буну. Почетком 1519. године пронијеле су се вијести да је Порта упутила четири санџак-бега са војском против побуњених Дукађинаца и Црногораца. У међувремену, умро је скадарски санџак-бег и акција је одложена.[68] Тек крајем године турска војска је била спремна за поход против Црногораца. У Котору се почетком децембра поуздано знало да се „босански санџак-бег спрема да са много хиљада људи нападне и похара Црну Гору, али и поред тога Црногорци не врше припреме, нити пак хоће да вјерују да је то истина".[69]

Прије почетка операције дошао је у Будву један чауш са захтјевом да Млечани не примају Црногорце који би покушали да се склоне у град испред турске најезде. Крајем 1519. или почетком 1520. године четири санџак-бега са 15.000 људи упали су у земљу да казне Црногорце што су одрекли послушност Скендер-бегу, а тиме и султану. Турци су запалили пет села и убили много људи „да укроте оне који неће да остану под султановом влашћу".[70] Побуна је морала бити широких размјера. То је један од оних бунтова који се дижу под притиском велике невоље, без обзира на посљедице. Турци су се свирепо обрачунавали са побуњеним Црногорцима. То је био први турски разур Црне Горе. Тај догађај као да је наговијестио вјековну борбу Црногораца са Турцима. Какве је материјалне и људске жртве претрпјела Црна Гора, види се из тога што се которски провидур жалио почетком априла 1520. да се „со не може продати због разура становништва Црне Горе".[71]

Само захваљујући интервенцији централне власти из Цариграда народ није збацио Скендер-бега с управе Црне Горе. Послије тога, његово насиље и грамзивост као да нијесу имали граница. Прво је протестовао код Млечана што се

---

[66] Ј. Томић, Споменик, 47, 38—39.

[67] M. Sanuto, I Diarii, том XXIV, 45. Из извјештаја Пјетра Зена од маја 1517.

[68] Исто, том XXVII, 120, 123.

[69] С. Мијушковић, Четири прилога за историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку. И. записи XV, 1959, 550.

[70] M. Sanuto, I Diarii, том XXVIII, 231, 259.

[71] Š. Ljubić, Commissiones I, Zagreb 1878, 164.

узимају људи из Црне Горе за бродску посаду.[72] Енергично се обрачунавао са непослушнима, лично обилазио разна мјеста по Црној Гори и изрицао казне.[73] Свака опозиција угушена је у крви. Када је 1521. године у Црну Гору дошао султанов пописивач да начини дефтер, покушао је заједно са војводом Црне Горе да и Лозицу упише у дефтер. Али Млечани одмах уручише поклоне пописивачу и војводи,[74] те млетачка Лозица није била пописана.

Приликом пописивања земље Скендер-бег је учинио многе злоупотребе. По његовом наређењу, у дефтер су уведене „мртве душе на баштине". Због тога је „раја споменуте ливе послала човека на високу Порту и изјавила жалбу на зулум, рекавши да дефтер који је споменути Скендер-бег написао: „На нас је баштина уписана именима наших мртвих. То је зулум према нама".[75] Број таквих уписаних баштина морао је бити велики, нарочито послије турске похаре Црне Горе. Осим тога, Скендер-бег је са непотпуних баштина наплаћивао пуну филурију. Ако је посједник утекао, филурију је узимао од рођака побјеглог сељака.[76] Бескрупулозним утјеривањем дажбина Скендер-бег је многе породице довео до ивице пропасти.

Због његовог зулума Црногорци су масовно бјежали на млетачку територију. Скендер-бег је стално и упорно захтијевао од Млечана да врате све избјеглице. То је питање постало камен спотицања у односима Скендер-бега са Венецијом. Да би средио то деликатно питање, Скендер-бег је упутио своје изасланике дужду. Његов први поклисар кнез Стефан стигао је у Венецију почетком 1523, више приватним послом, да среди питање заоставштине свога умрлог брата Свиле. Ускоро потом Скендер-бег упућује у Венецију свога војводу Скендера са седам писама и то: два дужду, два властелину Андрију Гритију и по једно сестри, снахи и пријатељу, кнезу Стефану. Поред политичке мисије, војвода Скендер имао је да набави скупоцену свилу за потребе Скендер-бега и његовог огромног двора.

У писмима дужду Скендер-бег покреће два питања: враћање избјеглица и продају соли. Истичући традиционално пријатељство своје куће према Венецији, Скендер-бег захтијева да се утврди колико је харачара царевих у млетачким градовима, због чега царска благајна трпи штете годишње од 500 дуката.[77] У другом писму дужду он каже да

---

[72] M. Sanuto, I Diarii, том, XXIX, 120.

[73] Исто, том XXXII, 186.

[74] J. Томић, Споменик, 47, 41.

[75] Бр. Ђурђев, Црногорски дефтери из 1521, и 1523. г. Прилози за оријенталну филологију I, Сарајево 1950, 14—15.

[76] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку, Сарајево 1953, 39.

[77] Миклошић, н. д., 15.

млетачки најамници умјесто плате у новцу добијају со, коју продају турским поданицима, а „со царева стои и туј се мнина велика цару чини зашто што је на царева солила за три али четири динара, тој ваши љуђе продају за један динар".[78]

Својој сестри упутио је на поклон „два сира твориона и двије пастрве расплаћене". Према снахи је био много дарежљивији и послао јој је на поклон „два мијеха сира и пет миљар рибе и три сире творионе".[79]

Ово посланство није никада угледало Венецију. Брод са изасланицима задржале су аустријске власти у Марану,[80] као одмазду за штету коју су Турци нанијели надвојводиним поданицима. Догађај је био крајње непријатан за Млечане, који о томе извијестише Скендер-бега скидајући са себе сваку одговорност.[81] Сва млетачка извињавања нијесу могла умирити Црнојевића. Венеција се чак обраћала папи да интервенише код надвојводе да ослободи Скендер-бегове изасланике.[82] Република је исто тако предузела кораке у Цариграду захтијевајући од Порте да умјери Скендер-бега. Но уза све то цио догађај није оставио дубљег трага на односе црногорског санџак-бега са Венецијом.

Остало је још једино неријешено питање граница између Црне Горе и Боке. Но и тај је спор окончан почетком 1525. године. Млетачки представници, Скендер-бег и црногорски кадија, одредили су границе према Котору, Боки и Будви, о чему је издат званичан акт.[83]

Од тада Скендер-бег је смиренији и умјеренији према Млечанима. Он се и даље интересује за свога синовца Константина у Венецији и топло га препоручује Сињорији. Почетком јануара 1526. упућује једног изасланика у Млетке са поклоном и писмом у којем себе назива млетачким племићем и изражава жељу за успостављањем добросусједских односа са Републиком. Изасланик је довезао и једну барку пуну сушених укљева да је прода у Венецији.[84] Двије године касније, у Млетке је дошао још један Скендер-бегов изасланик дотјеравши собом једног расног коња на поклон дужду.[85] Скендер-бег је остао на управи Црне Горе до 1530. године, када му се губи сваки траг.[86]

Миљеник судбине и случаја, најмлађи син посљедњег слободног владара Црне Горе дошао је на управу земље

---

[78] Исто, 7.
[79] Исто, 20—21, 22.
[80] J. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, 193.
[81] J. Томић, Споменик, 47, 43—44.
[82] M. Sanuto, I Diarii, том XXXIV, 257.
[83] Исто, том XXXVIII, 34.
[84] Исто, том XL, 814, и том XLI, 88.
[85] Исто, том XLVIII, 340.
[86] B. Hrabak, Anali VI—VII, 431.

својих предака захваљујући само своме имену. Својој домовини, међутим, није донио ништа добро. Само по поријеклу хришћанин, био је типичан турски феудалац. Јиречек је за њега рекао да је био „чудна мешавина средњевековног српског владаоца и мохамеданског властелина".[87] Данас, када о Скендер-бегу много више знамо, можемо рећи да је био прави турски великаш. Которски ректор Таљапјетра забиљежио је о њему: „Скендер-бег Црнојевић, санџак-бег Црне Горе доиста је опак човјек, по природи облијетало, не мисли на друго него да пронађе прилику да се жали, час на једну, час на другу ствар, а онда мора да се умирује поклонима... Било би пожељно из свих разлога када би се речени санџак-бег уклонио. Никада неће бити мира у оној земљи, јер незахвалник, по природи морлак, вјечито хоће да се користи положајем што га заузима".[88] Поткупљивост турских управљача у то вријеме била је добро позната. Сваки нови которски провидур редовно је уручивао поклоне санџак-беговима Црне Горе и Херцеговине и њиховим војводама. Сами Млечани су били свјесни да је то „врло лоша корупција", која је много стајала државну благајну.[89] Али међу турским управљачима Санџак-бег је предњачио по својој поткупљивости и бездушном пљачкању народа. Посљедњи Црнојевић који је остао на управи Црне Горе није остао Црногорцима у добром сјећању.

Народно предање сачувало је о Скендер-бегу врло неодређено сјећање. Петар I Петровић прибиљежио је у својој *Историји Црне Горе* да је Станиша био у Цариграду код султана да му даде Зету на управу, „а да он данак од земље даје, као што му бегови каравлашки и карабогдански даваху".[90] У пјесми о Иван-бегу Црнојевићу и његовим синовима, коју је забиљежио Сима Милутиновић, каже се да се Иванов син Станиша потурчио и по повратку из Цариграда настанио у селу Бушате. Тако, „од племена славног Црнојевића прозва себе Бушатлијом Станком".[91]

Касније, крајем XVIII вијека, скадарски везир Махмуд-паша Бушатлија поткрепљивао је своје претензије на Црну Гору чињеницом да је поријеклом од потурченог сина Ивана Црнојевића. Породична традиција и поријекло требали су да послуже Махмуд-паши да докаже легитимност свог права на Црну Гору, у којој је са пијететом вијековима чувана успомена на посљедњег слободног владара Црне Горе.

---

[87] К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1952, 405.
[88] Š. Ljubić, Commissiones, том I, 193.
[89] Š. Ljubić, Commissiones, том II, 47.
[90] Петар I Петровић, Кратка историја Црне Горе, Записи XIII, 143.
[91] С. Милутиновић, Историја Црне Горе, Београд 1835, 19.

Народна машта полако је ткала легенду о Иван-бегу Црнојевићу и његовом сину Ђурђу и постепено замагљивала суштину историјског збивања. Народ је имао потребе за таквом легендом. Црна Гора је земља у којој стварност брзо постаје легенда а легенда живота невјероватност. У народу се полако укоријенило схватање, које је Цетињска митрополија свјесно подржавала, да је Иван-бег, или његов син Ђурађ, послије одласка из Црне Горе предао власт цетињском владици.[92] Владика Сава Петровић приказивао се као потомак Црнојевића.[93] Успостављање независне и слободне Црне Горе крајем XVIII вијека сматра се продужењем владавине династије Црнојевића. На народној скупштини, одржаној 3/14. септембра 1797. године главари Црмничке, Ријечке и Љешанске нахије истицали су да је Иван-бег Црнојевић пренио власт на цетињског митрополита „како и хрисовољи показујут истога благочестиваго господина Ивана Чернојевића“. Зато они дају „полнују власт господину митрополиту Петру Петровићу да јест началник, протектор и заповједник нашего народа“.[94] Ова легенда о Црнојевићима биће од великог значаја за историју Црне Горе.

Хрисовуљ Иван-бега Црнојевића постаје неком врстом црногорског талмуда, који поштују и Црногорци и Турци. Тај докуменат је у ствари „закон“ чији се садржај безусловно поштује. Када су неки Црногорци 1530. године покушали да оспоре власништво Цетињском манастиру на неки виноград који му је Иван приложио, владика Ромил изнио је пред њих хрисовуљ. Чим су саслушали садржај, „от клетве уступише и виноград црковни ослободише“.[95] На хрисовуљ Ивана Црнојевића позивају се и Хумци, у спору са Цетињским манастиром, 1638. године. Средином XVIII вијека хришћани и муслимани из Љешанске нахије дали су планину Коњско у закуп владици Сави Петровићу, „како ни пише русовољ Црнојевића Иван-бега“.[96]

[92] Средином XVIII вијека у Црној Гори постојала је традиција да је Иван-бег Црнојевић чак владику Данила оставио „на своју столицу“.

Ј. Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе, Цетиње 1956, 191. Сима Милутиновић је први забиљежио традицију да је Ђурађ предао власт владици Рувиму. С. Милутиновић, н. д., 23.

[93] Ј. Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950, 613.

[94] Д. Вуксан, Главарске титуле и главари у Црној Гори до друге половине XIX вијека, Записи XIX, 17—18.

[95] М. Драговић, Прилози за историју Црне Горе, Starine XIX, 254.

[96] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи XIX, 163.

Цетињске владике чешће се позивају на „суд Ивана Црнојевића", којим се предвиђају тешке казне за крађу црквене имовине, па чак ослијепљивање и каменовање.[97]

Цетињски манастир био је трајан споменик, који је сјећао људе на свог оснивача — Ивана Црнојевића. Ту је био и његов опустјели двор. Још средином XVII вијека на Цетињу су се могле видјети рушевине палате Ивана Црнојевића.[98] Црногорци су били бескрајно поносни на Цетињски манастир. Владика Василије Петровић тврдио је Млечанима 1744. године да је манастир прије рушења 1692. године био „между најљевшијема црквам и манастирима ва Ефропу".[99]

Од почетка XVII вијека многобројни извори, не само домаћи него и страни, потврђују снагу и свјежину традиције о Црнојевићима у Црној Гори. Владика Василије Петровић са пажњом прати генеалогију Црнојевића до 1621. године, када је њихов посљедњи потомак умро у Венецији.[100] Исто тако, у Цетињском љетопису истиче се област државе Црнојевића и њихова генеалогија.[101] Традиција о Црнојевићима у Црној Гори још у XIX вијеку била је тако жива као да су из земље нестали прије пола вијека.[102] Познати истраживач свога краја А. Јовићевић забиљежио је да народ Ријечке нахије са поштовањем и љубављу чува успомену на Ивана Црнојевића.[103] Петровићи, који су себе сматрали насљедницима Црнојевића, почетком XX вијека својатали су се са беговима Пећи и Плава, који су, по традицији, били потомци Црнојевића прешли у ислам. Доиста, два Црнојевића су почетком XVI вијека били спахије у томе крају.[104]

О потомцима Црнојевића изван Црне Горе сачувано је прилично података, нарочито из XVI вијека. Од два Ђурђева сина, Саламона и Константина, старији Саламон је погинуо у борби против Турака, негдје у Јужној Угарској, 1521. године,[105] док је Ђурђев млађи син Константин живио у Венецији и био ожењен из племићке куће Контарини. Због бројне породице запао је у велику биједу и 1526. године обратио се Вијећу десеторице за помоћ. Његова молба била је дирљива лична и породична исповијест: „Узео сам за

---

[97] Цетињски Љетопис, Цетиње 1962, 65а. А. Соловјев, Српске законске компилације XVII века, Глас 157, Београд 1933, 99.

[98] J. Радонић, Римска курија, 297.

[99] Цетињски Љетопис, 53.

[100] В. Петровић, Историја о Черној Гори, Москва 1954, 29—30.

[101] Цетињски љетопис, 67.

[102] В. Караџић, Стара Црна Гора и Бока Которска, Београд 1925, 25—27.

[103] А. Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори, Насеља 7, Београд 1911, 474—475.

[104] Бр. Ђурђев, Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена, Радови II, Сарајево 1954, 213.

[105] M. Sanuto, I Diarii. том XXXII, 1892.

жену једну вашу племкињу из куће Контарини, са којом сам имао доста дјеце. Моје потребе изложио сам Санџак-бегу Црне Горе, брату мога оца, да добијем помоћ од њега". Подсјећајући Сињорију на ауторитет свога стрица Скендер-бега, којега, како каже Константин, и они сматрају својим племићем, моли Вијеће да се његовом сину Ивану даде на управу канцеларија Пјаве де Сако у близини Падове, са годишњим приходом од 100 дуката, од чега би цијела породица могла живјети.[106] Више из обзира према његовом стрицу него њему лично, Вијеће десеторице позитивно је ријешило Константинову молбу.[107]

Традиција о Црнојевићима у Црној Гори, која се надовезује на традицију о Немањићима, увијек је подгријевала и јачала државотворна стремљења црногорског народа.

[106] A. S. V. Consiglio dei Dieci, Parti comuni R. 2, 11. априла 1526.
[107] J. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, 105, у нар. 298.

КАРАКТЕР ТУРСКЕ ВРХОВНЕ ВЛАСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ у XVI ВИЈЕКУ

3.

Када је 1496. године Црна Гора престала да буде вазална земља припојена је скадарском санџакату, али као посебна област, па је у дефтеру из 1497. тако и уписана.[108] Од тада до доласка Скендер-бега Црнојевића на управу Црне Горе стање је остало непромијењено. Земљом је управљао субаша или војвода Црне Горе са сједиштем у Жабљаку.

О карактеру турске власти у Црној Гори у XVI вијеку најважније податке дају турски катастарски дефтери, које је објавио Бр. Ђурђев и користио у својој студији „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку". Он је извршио детаљну анализу дефтера. Подаци из њих могу се сматрати вјеродостојним.

Од самог потпадања под турску власт Турци нијесу могли успоставити тимарски систем у Црној Гори. Приликом првог пописа из 1497. године кадији је дато једно село као тимар и заједно са 53 муселема уведена су два тимара за двије спахије.[109] Спахије и кнезови били су Црногорци. Ђурђев претпоставља да су двије спахије које су уведене у први турски попис Црне Горе били Стефан Црнојевић и његушки кнез Алекса Божидаревић.[110] На добрима која су дата Стефану Црнојевићу остали су исти односи као и раније, у вријеме владавине династије Црнојевића, само што је уведена османска одредба о монополу на продају вина у року од два мјесеца у години кад год то спахија жели. Када је за црногорског санџак-бега дошао Скендер-бег Црнојевић, он је све то наслиједио с истим аграрно-правним односима.[111]

---

[108] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку, Сарајево 1953, 30.

[109] Бр. Ђурђев, Два дефтера из времена Скендер-бега Црнојевића, Сарајево 1968, 35.

[110] Бр. Ђурђев, Прилози проучавању турских извора за историју Црне Горе крајем XV и у XVI вијеку. Годишњак БиХ XV, 191.

[111] Бр. Ђурђев, Два дефтера, 40, 42.

Поред двије спахије било је 53 муселема или кнеза чије су баштине биле ослобођене пореза и дажбина „пошто помажу при скупљању главарине и што долазе са црногорском рајом на Црнојевића соланама“.[112]

Увођењем три тимара само је у незнатном дијелу Црне Горе успостављен турски феудални систем. Остали Црногорци морали су имати статус филурицција. Тешко је претпоставити да су плаћали харач и давали ушур, испенџе и остале дажбине поред обавезе ратовања и изван граница Црне Горе. Такве обавезе нијесу познате ни у једној земљи под турском влашћу у то доба. Давање двојици од домаће властеле титуле спахија и ослобађање 53 кнеза од дажбина био је знак настојања Турака да преко домаћих људи успоставе своју власт у Црној Гори.

Колико год да је Турска настојала да се прилагоди друштвеним приликама у Црној Гори, ипак није успјела да задовољи Црногорце. На основу познатих извора може се са сигурношћу тврдити да почетком XVI вијека не престају стални отпор и буне против турске власти у Црној Гори. Сви ти извори су млетачког поријекла и на основу њих узроци отпора Црногораца турској власти могу се свести на три групе: одвођење Црногораца у војну службу изван граница Црне Горе; одбијање плаћања ванредних дажбина као и харача. Док су прве две групе узрока отпора Црногораца јасне, то се не може рећи за трећу.

Тај одлучан отпор народа приморао је Турке на попуштање. Када је за црногорског санџак-бега постављен 1513. године Скендер-бег Црнојевић, Црна Гора је издвојена у посебан санџакат, а становништво проглашено слободним спахијама, непотчињеним филурицијама. Црна Гора је постала царски хас или добро.[113] Своју одлуку о увођењу филурије у Црној Гори Порта је мотивисала хуманим разлозима, што не одговара историјским чињеницама. У дефтеру из 1523. године стоји: „Раније када је лива (санџакат) Црна Гора заузета, па када је пописана и дефтер сачињен били су наметнути ушур, харач и испенџе. Како је споменута лива непроходна и кршевита земља, па раја није у могућности да даје ушур, харач, испенџе и друге дажбине, на сваку кућу и баштину наметнуто је по педесет и пет акчи, по влашком обичају“.[114] На одлуку Порте о увођењу филурије у Црној Гори могли су утицати и државни интереси Турске. Као гранична област према Венецији, Црна Гора је имала већи значај за Османско Царство него нека земља у унутрашњости Балкана.

---

[112] Бр. Ђурђев, Црногорски дефтери из 1521. 1523. Прилози за оријенталну филологију I, Сарајево 1950, 16—17.

[113] Исто, 10—11, 14—15.

[114] Исто.

Увођењем филурије још више је учвршћено друштвено јединство Црне Горе. Нестају посљедње спахије, што ће допринијети даљем јачању и повезивању црногорских племена. Повластице које су Црногорци извојевали у борби против турске државе биле су од великог значаја за унутрашњи и спољнополитички развитак.

Са турског становишта гледано, проглашењем Црногораца филурицијама Црна Гора је добила статус који су уопште имали власи (сточари) у балканским земљама под турском управом.[115] Полазећи од начела јединства државе турска управна организација није познавала аутономију области или покрајина са самосталним законодавством, управом и судством. Проглашавајући становнике Црне Горе филурицијама, Турска је њима дала повластице за одређене услуге, а не земљи као посебној области. Али баш на тим повластицама изградиће се свијест о својим посебним правима. Јединство народа Црне Горе било је предуслов за успјешнију борбу против Турака, које Турци, и да су хтјели, нијесу могли разбити. Остављајући Црну Гору као јединствену област, без власти у нахијама и кнежинама, Турци су се само ограничили на узимање одређеног данка и услуга од Црногораца. Такве предности није имала ниједна српска област и стога је разумљиво што се у народу изградила свијест о изузетном положају Црне Горе према Турској, о „слободи каква другима није дата“. Тамо пак гдје су могли, као у Грбљу, Турци су успоставили чврсту власт.

Скендер-бег Црнојевић долази на управу Црне Горе као легитимни насљедник својих предака. Црногорском санџаку придодат је и Грбаљ, али само као царски хас над којим је санџак-бег водио надзор. Скендер-бег је добио у свој хас и приходе од добара Црнојевића и оних који су утекли са њим, као њихов законити насљедник. Он постаје закупник филурије од сваке куће и баштине у износу од 55 акчи. Од тога су 33 акче припадале султану умјесто харача и 20 акчи санџак-бегу умјесто ушура и испенџе, а двије акче остајале су скупљачима дажбина.[116] Ове повластице народа Црне Горе и Грбља биле су везане за рад на соланама у Грбљу. У дукађинском дефтеру из 1570. још одређеније стоји да „раја из Црне Горе једном годишње долази и чисти, као што треба, терасе и канале Црнојевићеве солане која се налази у близини тврђаве Котор, па тамо врши службу кулука“.[117] У судском погледу, Црна Гора је била припојена подгоричком кадилуку.

---

[115] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори, 93.

[116] Бр. Ђурђев, Два дефтера, 27—28.

[117] Бр. Ђурђев, Кануни и канун-наме за Црну Гору из дукађинског дефтера из 1570. године, 175.

И у млетачким изворима има доста помена о дужностима Црногораца на соланама у Грбљу. Сваке године у мају преко 2.000 Црногораца долазило је у Грбаљ на петнаестодневни рад. О доласку људи да чисте солане бринуо се црногорски кадија, који се у изворима први пут помиње 1569. године. Болица изричито подвлачи да је то кадији била главна дужност.[118] О свршеном послу кадија је издавао потврду црногорским главарима. Са изузетним прекидима, овај кулук су Црногорци вршили до морејског рата (1684—1699). Послије тога никада више људи из Црне Горе нијесу долазили да раде на соланама у Грбљу.

Изражена у новцу, вриједност овог кулука износила је више од филурије. Почетком XVII вијека дневница мајстора на соланама у Грбљу била је 14 акчи, а 1635. године 20 акчи.[119] Ако узмемо да је дневница обичног радника била упола мања, опет долазимо до закључка да је вриједност рада једног Црногорца на соланама била већа од филурије. На рад у Грбаљ одлазио је само по један мушкарац из куће, исто онако као што се плаћала филурија.

Дефтеру из 1523. године за Црну Гору додата је једна канун-нама, састављена према старом дефтеру. То је нека врста кривичног закона који обухвата врло ограничен број деликата и односи се на: прељубу, физичке повреде, убиство, крађе, потрицу и слично. Казне су биле новчане и физичке. Висина казне за исти прекршај изрицала се према имовном стању починиоца. Према том мјерилу, становништво Црне Горе сврстано је у три реда. Углавном, стопа глобе по овој канун-нами износила је половину глоба предвиђених за муслимане у општим канун-намама.[120] Пада одмах у очи да канун-нама није водила рачуна о специфичности племенског друштва у Црној Гори и могла је бити прописана за било коју земљу Балкана.

Ипак, и поред њене неприкладности за црногорско племенско друштво, кадије су судиле у Црној Гори по одредбама канун-наме само у изузетним случајевима, када би им се неко обратио. Приходи од судских глоба припадали су санџак-бегу. Разним злоупотребама Скендер-бег је успио да приходе од глоба повећа и на 15.000 акчи годишње, али одмах послије његовог нестанка приход од глоба спао је на 8.000 акчи. Та иста цифра фигурира и у дукађинском дефтеру из 1570. године, предвиђена као санџак-бегов приход.[121]

[118] Opis skadarskog sandžakata Kotoranina Marijana Bolice god. 1614. Starine XII, 191.

[119] H. Hadžibegić, Grbljanska dokumenta iz XVII stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju I, 25.

[120] Бр. Ђурђев, Прилози за оријенталну филологију, I, 18, 21—22.

[121] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори, 64—65.

У разјашњењу проблема представља највећу тешкоћу питање да ли су предвиђени приходи од судских глоба у дефтеру и остварени или су по некој административној инерцији уношени у дефтер. Није сачувана ниједна кадијина пресуда са терена старе Црне Горе у XVI вијеку, док има доста домаћих исправа из којих се види да у Црној Гори тога доба постоји потпуно изграђено обичајно право. Из тога јасно проистиче да су племена успијевала да избјегну позитивне турске законске прописе и примјењују одредбе обичајног права. Већ у вријеме Скендер-бега сами Турци у неким питањима поштују обичајно право,[122] јер турско законодавство ријетко је примјењивано у Црној Гори.

У неким црногорским и брдским нахијама гдје је османско законодавство понекад примјењивано, народ се одлучно супротстављао турском судству. Борба против турске власти значила је враћање изворној хришћанској култури и институцијама обичајног права. Када су се 1565. године побунили Пипери, Братоножићи, Кучи, Црмничани и друга племена, први њихов акт је био избор кнезова и судија, којима се народ „обраћа и тако се за сва судска дела не обраћају часном Шеријату". Буна је послије два непуна мјесеца свирепо угушена. Порта је наредила да се сви одрасли мушкарци убију „а њихове жене и деца нека се узму у ропство, а ствари и имовина нека им се опљачкају".[123] Није познато да ли је Портина заповијест досљедно спроведена у дјело.

Оглашење Црногораца филурицијама показује да се турски покушај увођења макар и ограниченог тимарског система у Црној Гори, преузимањем и очувањем остатака феудалних односа из времена Ивана и Ђурђа Црнојевића, разбио о жестоки отпор племенских снага. То значи да су те снаге потенцијално биле јаче и перспективније и у вријеме посљедњих Црнојевића, али тек послије пада Црне Горе њихова противфеудална стремљења добијају карактер борбе против освајача.

Приликом освајања Црне Горе Турци су ову земљу пописали онакву какву су је затекли, не уводећи никакве административне новине, узимајући као основицу управне подјеле старе жупе или изграђене самоуправне племенске јединице, које се мање-више поклапају са турским нахијама. Према дефтеру из 1523. године, пописано је шест нахија. Безимена, Грбавци, Жупа, Малоншићи, Цетиње и Ријека. Таква подјела уведена је и у осталим дефтерима до 1570.

[122] Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини, Гласник СУД, 47, 230.

[123] Александар Матковски, Две непознате буне у скадарском санџакату из друге половине XVI века, И. записи XXVII, 1—2, Титоград 1970, 151.

године. Нахија Жупа мала је област са насељима Бери, Тološи, Момишићи, Вранићи и околина.[124] Већи дио Малоншићке нахије која је захватала један дио старе Лушке Жупе међу Спужом и Даниловградом заузели су Бјелопавлићи крајем XVI вијека. Нестала је исто тако и Жупска нахија која је припала Љешанској нахији. Крајем XVI вијека коначно се оформило пет нахија у старој Црној Гори: Пјешивачка, Катунска, Ријечка, Љешанска и Црмничка.

У првој половини XVI вијека границе Црне Горе на сјеверу чиниле су племенске границе: Пјешиваца, Кчева и Цуца, на западу Катунска нахија са Поборима, Брајићима и Мајинама, на југу границе Ријечке и Црмничке нахије, а на истоку ријеке Морача и Зета. Крајем XVI вијека изгубљена је област уз саму обалу Зете између Вранића и Павковића.[125] Све те промјене настале су унутрашњом међуплеменском борбом за нове територије. Јача племена потискивала су слабија.

Црној Гори припадао је и Грбаљ, али као посебна нахија, а непосредни управни органи били су емин и назор из Херцег-Новог. У првој половини XVI вијека Црна Гора, без Грбља, имала је око 2.500 кућа. Велике су разлике у броју кућа и баштина између дефтера из 1521. и дефтера из 1523. године. У дефтер из 1521. године уведено је 3.419 кућа и 1.162 баштине. У дефтеру из 1523, у његовом пописном дијелу, уписано је 2.545 кућа и 512 баштина. Цифре у дефтеру из 1521. године су нетачне, јер јс Скендер-бег унио у свој дефтер више кућа и баштина него што их је било. По дефтеру из 1529/36. године, у Црној Гори је било уписано 2.605 кућа, а у дукађинском дефтеру из 1570. године уписана је 2.951 кућа.[126]

Приход царског хаса од црногорског санџака заједно са Грбљем износио је 325.784, а од саме Црне Горе 103.983 акче. Највећи приход у износу од 221.800 акчи годишње имао је султан од грбаљских солана. У Грбљу је било 300 кућа солара, који су били ослобођени пореза, али су радили на соланама. Остало 250 кућа уведено је у дефтер као филуриџијске. Приходи санџак-бега у 1523. години износили су 101.875 акчи.[127] Од саме Црне Горе — око 65.000 акчи.[128] Ово стање се није изменило за пуну половину вијека. Према дукађинском дефтеру из 1570. године, само је номинално дошло до повећања филурије за 10 акчи, што није значило

[124] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори, 58, 69.
[125] Исто, 57.
[126] Бр. Ђурђев, Два дефтера, 70. У дефтеру из 1523. недостаје неколико листова.
[127] Исто, 57.
[128] Турска власт, 40.

стварно оптерећење због пада вриједности новца.[129] Запажа се пораст становништва, нарочито у Цетињској нахији, у којој је број кућа од 665 у 1523. порастао на 861 у 1570. години.[130] Празне баштине су потпуно нестале. Пописивач је забиљежио да од „празних баштина нема ни трага и нема земље која није у поседу. Шта више како имају мало обрадиве земље, много раје се разасуло по околним крајевима".[131] Већ почетком XVI вијека Црногорци се исељавају на млетачке посједе. А од 1567. године свијет одлази из Црне Горе у Истру.[132] У самој Црној Гори многе хаса земље дошле су у посјед сељака са тапијом.[133]

Као и црногорски сељак, у Црној Гори је и црква задржала своја имања. Три манастира: Пречиста Ком, Манастир св. Николе на Врањини и Манастир св. Госпође на Цетињу очували су своје посједе из времена посљедњих Црнојевића и на њих годишње плаћали дажбине одсјеком.[134]

Потпадањем под турску врховну власт почиње незнатна исламизација становништва у југоисточним крајевима Црне Горе, нарочито у нижим предјелима Љешанске нахије. У дефтеру из 1570. године забиљежени су муслимани и на Цетињу, Бокову и Добрском Селу.[135] Прелазак у ислам имао је и психолошки и друштвени значај. Иначе, исламизација у Црној Гори у XVI вијеку није уопште утицала на вјерско и етничко јединство земље у цјелини. Много већу опасност представљао је покушај продирања појединих турских феудалаца у пограничне крајеве према Подгорици и преотимање земље слободног сељака, стварање властитих чифтлука.

Надирање турских феудалаца погодило је и цркву. Владика Пахомије морао је да иде у Цариград 1568. године да се тужи на Турке из Жабљака који су хтјели да му одузму рибнике Олач и Каруч.[136] И калуђери манастира: Пречиста Ком, св. Николе и Старе Горице жалили су се у Цариграду да спахије од њих узимају десетину, иако им је одређено плаћање дажбина одсјеком. Средином априла 1575. султан Мурат III упутио је ферман подгоричком кадији којим му се наређује да спријечи мијешање спахије у посједе

---

[129] Исто, 65.
[130] Исто, 69.
[131] Бр. Ђурђев, Кануни и канун-наме, 176.
[132] Ј. Радонић, Римска курија, 187.
[133] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори, 64.
[134] Бр. Ђурђев, Прилози за оријенталну филологију, II, 53—54, III—IV, 240, 368, 372.
[135] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори, 87.
[136] Бр. Ђурђев, О одласку црногорскога владике Пахомија у Цариград у другој половини XVI века, И. часопис, II, Београд 1951, 140, 142.

„споменутих свештеника".[137] Од захватања црквених имања од стране хришћана Цетињски манастир и свештенство бранили су се Иван-беговом хрисовуљом, ауторитетом религије и клетвом. Цетињске владике одлучно су истицале да су манастирски посједи „под страшном клетвом и кастигијом ферманима от Цетиња".[138] Свој лични ауторитет и ауторитет свештенства цетињске владике подржавале су пријетњом искључења „от цркве божије и от сбора христјанскаго".[139]

Цетињски манастир, иако најмлађи и у почетку најсиромашнији, као сједиште зетске а затим црногорске митрополије, стијече изузетан значај у духовном и политичком животу земље. Завјештањем и куповином земље Цетињски манастир ускоро ће постати најугледнији и најбогатији. По црквеној јурисдикцији, црква у Црној Гори припадала је Пећкој патријаршији. У првом реду као обједињујућа духовна снага у црногорском племенском друштву Цетињски манастир, на челу са владиком, уздиже се изнад ужих племенских, братственичких и сеоских подвојености. Непостојање непосредне турске власти и ограничености ауторитета домаћих самоуправних органа давало је цетињском владици могућност да преузме улогу политичког фактора у земљи. Црква у Црној Гори, заинтересована за јединство земље, а ослањајући се на традицију Немањића и Црнојевића, од самог почетка пада под турску власт постаје носилац државотворних тенденција. Уједно, Цетиње, као сједиште митрополита, постаје и сједиште окупљања народа на збору приликом општецрногорског празника св. Петра. Цетињски манастир има улогу културног центра и школе. Још 1593. године могле су се у његовим полицама наћи 42 црквене књиге.[140] Први опис Цетиња дао је Которанин Маријан Болица 1614. године: „Цетиње се налази у једном пољу не много плодном, дугачком око четири миље, широком двије. Има четири хладна извора. Ту је Иван Црнојевић подигао цркву св. Василија у којој се налази један владика са 25 калуђера и 40 клерика". Владика у духовном погледу управља читавом Црном Гором и само је потчињен пећком патријарху.[141]

Црногорско друштво у XVI вијеку, гледано у цјелини, очувало је своје најбитније карактеристике из времена посљедњих Црнојевића са наглашеном превагом кнежинског уређења. Имовинска разлика, нарочито истицање уског главарског слоја у којем Турци траже упориште, али га не

[137] Хамид Хаџибегић, Турски документи у државном музеју на Цетињу, *Историјски записи* (*И. записи*), XI, 117—118.

[138] Д. Вуксан, Записи XVII, 26. Докуменат је од 9. маја 1561. по старом.

[139] Исто, 29. Докуменат је од 5. марта 1591. по старом.

[140] Љ. Стојановић, Записи и натписи, IV, 87—88, бр. 6446,

[141] **Starine, XII, 169.**

налазе, због јаког притиска набујалих племенских снага, не пружа много могућности за раслојавање и издвајање једног слоја који би имао своје посебне интересе. Ипак, не може се рећи да у том друштву није било извјесних елемената феудализма, којем се црногорски племенски човјек одлучно супротстављa.

Привредна повезаност Црне Горе са Боком

Иако је Црна Гора била под турском врховном влашћу, привредно је била везана за млетачка тржишта у Боки Которској. Тај раскорак између административне и привредне опредијељености одлучујуће је утицао на историјски развој Црне Горе. Геополитички положај увлачио је Црногорце у сва збивања и ратове Турске са Венецијом и другим хришћанским државама у Европи. Просто је несхватљива разлика између живог интересовања Црногораца за све догађаје у сусједству и њихове унутрашње друштвене имобилности.

Пријатељски односи између Венеције и Црне Горе, учвршћени у доба посљедњих Црнојевића, и даље јачају у сасвим измијењеним условима. Није ријеч о односима између двије слободне државе него о везама једне европске силе и једне земље под турском врховном влашћу. Бока Которска постаје спасоносна обала за све оне који из било којих разлога напуштају Црну Гору.

Најпривлачније мјесто у Боки за Црногорце постаје Котор. У овом граду налазимо настањене припаднике свих племена Катунске нахије. Највише их је са Његуша.[142] У Котору, Црногорци се баве разним занатима и пословима. Постају кожари, месари, обућари, пекари, кафеџије, војници и поморци, па чак и адвокати. Много њих стекло је лијепу имовину. Тако је Никола Очинић био власник марцилијане и угледни грађанин Котора. Умро је прије 1545. године. Његов синовац Рашко био је капетан брода.[143] Никола Змајевић с Његуша, настањен у Котору, закупио је царину од херцеговских Турака у времену од тридесет мјесеци за 21.000 бијелих аспри.[144] У осталим насељима млетачке Боке било је мало Црногораца.

Кућна послуга у угледним которским породицама била је углавном из Црне Горе. То је била необично јефтина радна снага. Из сачуваних извора тога времена види се да је

---

[142] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, 67, 68, 69, 71—72. 73.

[143] Исто, 159—169.

[144] Исто, 82.

годишња плата слушкиње, поред хране и одијевања, износила око један дукат.[145] Многе од тих дјевојака удале су се у Котору. Ступањем у мјешовити брак Црногорци су врло брзо и лако прелазили у католичанство.

Несметани промет добара између Боке и Црне Горе одвија се на обострану корист. Црногорци су у Котору куповали највише текстил, разне врсте свиле и друге мануфактурне производе. Највећи трговци били су Његуши. Ту, готово на прагу Котора, Његуши постају трговачки посредници између Боке и осталих црногорских нахија. У заједничко пословање са Црногорцима ступали су многи Бокељи.

Сви пословни спорови између млетачких поданика и Црногораца рјешавали су се пред которским судом. Из пословних разлога, Црногорци су добровољно прихватили посредовање грађанског суда у Котору.

Политичке границе и вјера нијесу раздвајале Бокеље и Црногорце: они су дијелили многе туге и радости. Главне црквене свечаности славили су заједнички. Приликом прослава св. Трипуна, заштитника Котора, Црногорци би преплавили град. Гостију је било два пута више него домаћина. Тог дана, о трошку комуне, точило се вино у вриједности од 80 дуката. Када би се понапили вина, Црногорци би држали здравице.[146] Без сумње, био је то стари обичај. Званична Венеција није гледала благонаклоно на присуство Црногораца у Котору приликом прославе св. Трипуна. Осим тога, трошкови за вино о свечаности до 1556. године порасли су на 130 дуката. Стога је Сенат одлучио да се на дан прославе св. Трипуна на вино не може потрошити више од десет дуката, и то само за оне „који пале ватре на дан прославе св. Трипуна".[147] На забрану Млечана да Црногорци дођу у Котор на прославу св. Трипуна, Которани су у два маха протестовали у Венецији, позивајући се на обичај, традицију и практично-политичке разлоге.[148] На свечаности о Тројичинудне на Ловћену радо су долазили Бокељи, па чак и муслимани.[149]

Везивањем Црне Горе за привреду Боке, а преко ње за медитеранско тржиште, створени су повољни предуслови за политичку сарадњу Венеције са Црногорцима. Сва антитурска струјања у Црној Гори постепено су се сливала у Котор и полако, готово непримјетно добијала политички ка-

---

[145] Исто, 48, 99.

[146] Š. Ljubić, Commissiones I, 177. Из релације Моиза Венијера од 28. априла 1525.

[147] A. S. V., S. Mar, R. 33, 24. октобра 1556.

[148] Исто, S. Mar. R. 35, 1. јун 1560; S. Mar, R. 36, 22. јун 1563.

[149] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, 74.

рактер. Без Венеције у сусједству немогуће је замислити ону вишевјековну борбу Црногораца са Турцима.

Више него Црногорци, херцеговачка се племена привредно преко рисанске скеле чврсто повезују са приморјем. Турци су заузели Рисан 1481. године и претворили га у велику скелу.[150] Млечани су продавали со у Рисну и од тога убирали велике приходе. На свацих сто мјерица продате соли Млечани су плаћали Турцима 65 аспри царине. У току цијелог XVI вијека Рисан се развијао и напредовао. Млечани су од продаје соли на рисанској скели узимали 12.000 дуката годишње. Средином XVI вијека један савремсник рекао је о Рисну: „На скелу, у току цијеле године, нарочито од марта до краја октобра долазе каравани са робом, а у повратку товаре со".[151] Из Рисна је роба транспортована углавном за Анкону. Трговина на рисанској скели била је претежно у рукама Јевреја, које је привукао уносан посао.[152] И неке удаљеније области Црне Горе одржавале су живе трговинске везе са Котором. Болица је забиљежио да је из Плава у Котор долазило по 200 коња натоварених вуном, поред разне друге робе, на примјер жита и сира.[153] Из Котора је вуна највећим дијелом извожена у Италију. Већ у XVI вијеку из Котора у Ланчано извожена је велика количина кожс, кожица, вуне и усољене рибе. Бала коже од сто комада извезена из Котора 1567. године коштала је 82,5 дуката, а 1622. седамдесет дуката.[154] У Котор су радо долазили и турски трговци. Генерални провидур Антонио Чивран жалио се 1635. својој влади у Венецији да Турци у великом броју долазе у Котор, па чак ту и ноћивају. Зато је наређено да се за њихово преноћиште одреди једна кућа у близини стана драгомана Палташића, који ће свако вече извјештавати надлежне органе у граду колико има Турака на ноћењу.[155]

150 M. Sanuto, I Diarii, том III, 326.
151 Исто, том V, 244.
152 Š. Ljubić, Commissiones, III, 10, 42.
153 Starine XII, 183.
154 Corrado Marciani, Le relazioni fra l'Adriatico e l' Abruzzo nei secoli, XV, XVI e XVII, Archivio storico italiano, vol. I 1965, 32—33.
155 Хисторијски архив Задар (—ХАЗД), Atti prov. gen. Antonio Civran, књ. 1, Котор, 16. јун 1635.

ЦРНА ГОРА И ЦРНОГОРСКО ПРИМОРЈЕ ЗА ВРИЈЕМЕ РАТОВА ВЕНЕЦИЈЕ СА ТУРСКОМ У XVI ВИЈЕКУ

4.

Ратови Турске са Венецијом били су она снажна покретачка полуга која је наш погранични народ под турском влашћу увлачила у сукоб, било на једној или на другој страни. Баш у тим областима, на периферији Османског Царства, запажају се први знаци отпора и отимања наших народа од Турака. Нормални и добросусједски односи који су постојали између Црне Горе и Боке Которске у првој половини XVI вијека, инспирисани заједничким интересима, без обзира на друштвене разлике, били су пресудни за држање Црногораца у млетачко-турским ратовима тога времена.

Беспутна Црна Гора, са својим ојачалим племенским друштвом, које се одлучно супротстављало турском феудализму, постаје сигурна брана млетачким посједима у Приморју јер су Црногорци борећи се против турског феудализма уједно бранили Боку Которску. Оних познатих турских залијетања, која су Далмацију претворила у згаришта и пустош, није било на Црногорском приморју.

У свом пуном успону Турска је тражила ратове и освајања. Мирољубива Венеција, којој дотадашњи ратови са Османским Царством нијесу донијели ништа добро, избјегава сукоб са султаном. Међутим, сва настојања Републике да избјегне рат са Турском остала су узалудна. Порта је хтјела рат и само тражила повод. Разним провокацијама и напокон инвазијом на Крф 27. августа 1537. године Турска је отпочела рат против Венеције.

Одмах по избијању рата Венеција је повела живу дипломатску активност да нађе савезнике међу оним хришћанским државама у Европи које су биле угрожене турским надирањем. Послије дужих преговора између цара Карла V, Венеције и папе, у Риму је 8. фебруара 1538. склопљен савез св. Лиге против Турске. Савезници су се

договорили да прикупе моћну флоту и војску. Уговором је била предвиђена подјела одређених територија Турске у случају побједе. Венецији је, између осталог, признато право на Херцег-Нови.[156] У Мадриду је створен претенциозан план о протјеривању Турака са једног дијела Балкана. По тој замисли, једна армија од 50—60.000 војника требало је да надире низ Дунав и да упадне у Босну, а друга, 20.000 шпанских и италијанских војника, да се искрца код Херцег-Новог и започне операције према Босни.[157]

Венеција је била стављена пред тежак задатак одбране својих посједа на Црногорском приморју, посебно слабо утврђених градова: Котора, Будве, Бара и Улциња. У све ове градове Млечани ужурбано упућују људство, муницију, храну и новац. Многи Црногорци ступају у млетачку службу као најамници-мартолози.

Савезничким уговором било је предвиђено да се заузме Херцег-Нови. Комбинована шпанско-млетачка флота под командом Андреје Дорије, једног од највећих поморских команданата свијета, заузела је Херцег-Нови 27. октобра 1538. године. На зидинама града истакнуте су три заставе: шпанска, папска и млетачка, у знак заједничког посједовања. У супротности са уговором, Шпанци су смјестили у Новоме посаду од 4.000 људи. Том приликом заузет је Рисан, који су окупирали Млечани, и то без капи крви благодарећи помоћи браће Вукосалића, који су им тајно отворили градске капије. За овај подвиг Сенат је средином јануара 1540. само двојици браће, Марку и Раду, додијелио плате зато „што су предали нашој Сињорији каштел Рисан у вријеме прошлога рата и због тога су изгубили сва своја добра". Касније, 2. марта 1543. године, Сенат је и осталој четворици браће додијелио плате, а годину дана касније млетачка влада одобрила је браћи Вукосалића да у Венецији и на територији Републике могу носити оружје.

Чим је савезничка флота напустила Боку, санџак-бег Црне Горе са великим бројем коњаника и пјешака напао је Бар. Један мањи одред продро је у сам град. Истовремено, Турци су напали Улцињ. Захваљујући преимућству у флоти, Млечани су сузбили Турке.

Послије освајања Херцег-Новог Венеција је затражила мир од Турака и 20. марта 1539. склопљено је тромјесечно примирје, које је стално продужавано до коначног мира 1540. године.

[156] I libri Commemoriali, том VI, Venezia 1903, 231—232.

[157] Mario Brunetti ed Eligio Vitale, La corispodenza da Madrid dell' abasciatore Leonardo Donà, Venezia—Roma 1963, vol. I, 329.

Вијест о паду Херцег-Новог изазвала је мучан утисак у Цариграду. На Порти је ријешено да се град поврати. Операција освајања Новога повјерена је чувеном турском поморском команданту Хајрудину Барбароси. Чим се у Венецији сазнало за излазак турске флоте, Сенат је предузео посебне мјере за одбрану Котора. У Котор је упућен ванредни провидур Ђовани Бембо да утврди и спреми град за одбрану. У очекивању тешких дана грађанство Котора даноноћно је радило на утврђивању свога града. Турски напад очекивао се као дан великог искушења. Становништво и војска исповиједили су се и причестили. У препуним црквама народ и свештенство молили су се за побједу млетачког оружја. У таквој самртној и грозничавој страви, град је дочекао долазак турске флоте.

Вијести о доласку велике турске флоте у Јадранско море силно је узбудила Млечане. У Венецији, не без разлога, страховало се да Турци свакога часа могу прекинути примирје и продужити рат. Млечани су предузели велики дипломатски маневар. Прво су покушали да убиједе своје савезнике да треба да бране Херцсг-Нови, тврдећи да би губитак овога града била велика штета за читаво хришћанство. Када је Млечанима било јасно да не могу добити подршку цара и папе за своје планове, одлучили су да од папе за 10.000 дуката откупе право на Херцег-Нови. О овој куповини обавијештен је Барбароса; њему је саопштено да ће капетан Јадрана предати Нови његовом изасланику. Истовремено, Млечани су се извињавали султану и преко свога изасланика поручивали му да ако Херцсг-Нови „доспије у нашу власт ми ћемо га вратити".[158] Млетачки дипломатски маневар да спријечи долазак турске флоте у Јадранско море куповином Херцег-Новог и предајом истога Турцима разбио се о одлучан отпор Шпанаца да предаду град. Оно што Млечани нијесу успјели својом дипломатијом извели су Турци оружјем.

Велика турска флота са преко 100 пловних јединица и неколико санџак-бегова с копна, почетком августа нападе Херцег-Нови. Послије три дана борбе, турска војска је на јуриш заузсла град 7. августа 1539. године. Већи дио шпанске посаде је изгинуо, а остатак је заробљен и окован у гвожђа на галијама. Ту је пао „цвијет шпанског племства", како се са болом и уздахом помињао пораз Шпанаца у Хер-

[158] A. S. V., Consiglio dei Dieci, Parti secrete, R. 4. 2 маја 1539.

цег-Новом. Догађај је инспирисао једног невјештог стихотворца да о томе напише спјев.[159]

Послије заузимања Новог, Барбароса је са једним дијелом флоте ушао у Бококоторски залив и, насупрот обећању Порте да турска флота неће нанијети никакву штету Млечанима, извршио неколико мањих напада. Рисан се предао пошто је Барбароса подмитио посаду, али је платио лажним новцем и казнио. Када се посада предала, Барбароса је казао: „Ако сте преварили вашег господара преварићете и мене". Једне је објесио, а друге оковао на галијама.[160] Средином августа Барбароса се појавио са огромном флотом испред Котора и напао га, више демонстративно него стварно. На интервенцију Порте, Барбароса се са флотом крајем августа повукао из Боке.

Иако у овоме рату није било значајнијих борби на Црногорском приморју, ратне посљедице биле су тешке. Ратови у ово вријеме вођени су више с циљем уништавања материјалних добара него живе силе непријатеља. Околина Котора, Бара и других приморских градова тешко је страдала. Попаљене куће, посјечене лозе и воћњаци, разграбљена имовина — то је био готово трагичан биланс рата за један народ који је морао више да рачуна на своје снаге него на млетачку помоћ. Делегације неких комуна са Црногорског приморја упутиле су се у Венецију да траже помоћ. Почетком децембра 1539. један делегат Бара стигао је у Венецију са захтјевом за хитну помоћ у житу или новцу, „да не би умрли од глади". По његовим ријечима, град је у рату тешко страдао. Скадарски санџак-бег Улама три пута је са великом војском долазио „под несрећни и биједни гра , Бар" и нанио му велике штете. Мјесец дана касније, Вијеће грађана Котора и Мало тајно вијеће упутили су своје делегације у Венецију да изложе тешко стање свога града и измоле помоћ од Сињорије. Рат је погодио све друштвене редове Котора, тако да је и један дио племства запао у биједу. У овоме рату срушио се Манастир св. Николе у близини которских зидина. Као одштету, Венеција је исплатила

---

[159] L'impresa di Barbarosa contro la città di Cattaro con la presa di Castel Novo composta per Marcho Bandarini allo illustro signor Bartholomeo da Villa Chiara, Ferrara 1543. То је једна књижица од 24 странице. Спјев је подијељен у три пјесме.

E come il fior di Spagna anci del mondo
Ch'in Castel Novo era rinchiuso alhora
Con quel ardid a null' altro secando
Si diffendesse in sin'al ultima hora
E d'inimici al' infernal profondo
Copia infinita ne mandasse ogn' hora
Forsi altri canteran con miglior voce
Ch'io volgo altrove in corso mio veloce.

[160] S. Ljubić, Commissiones, II, 244.

манастирској братији 2.000 дуката у двадесет годишњих рата.[161]

Поред свих својих слабости, Венеција је сачувала све своје посједе на Црногорском приморју. У току рата Турци нијесу ниједном озбиљно угрозили ниједан млетачки град у овоме крају. Наш народ под млетачком влашћу схватио је овај рат као борбу за своју егзистенцију. У борби против Турака посебно су се истакли Пераштани. За заслуге, Вијеће десеторице одобрило је Пераштанима 13. новембра 1540. годишњу помоћ од 200 дуката за десет слиједећих година. Помоћ се исплаћивала из општинске благајне града Виђенце.[162] Решење о помоћи обнављано је сваке десете године, а посљедњи пут је издато 1600. године.[163]

О држању Црногораца у овоме рату нема довољно података, осим фрагментарних. Ипак, из њих се може јасно закључити да су они у великој борби крста и полумјесеца морално били ангажовани на страни Венеције. Било је и покушаја од стране неких црногорских кнежина да збаце турску и прихвате млетачку власт. Главари шест црмничких села: Брчела, Томића, Овточића, Сотонића, Буковика и Лимљана упутили су у Венецију Николу Милатовића из Паштровића да тражи вјеровно писмо за њих да могу слободно доћи у Млетке и преговарати о условима прихватања млетачке власти.[164] У вријеме кипарског рата, у Венецији су се са неприкривеним надама присјећали услуга које су јој баш у томе рату чинили црногорски главари. Тада су которски провидури били у тајном дослуху „са главним црногорским главарима, од чега је било много користи, како у погледу вијести о турским стварима, тако и за друго што је било корисно".[165] Сарадња остварена у овоме рату и послије тридесет година послужиће као узор у другом млетачко-турском оружаном сукобу за ново и чвршће пријатељство Венеције са Црном Гором. Понеки Црногорци активно су се ангажовали на страни Венеције. Два Залажанина ослободила су једног Доброчанина из руку мартолоза и због тога претрпјела велику материјалну штету. Они су то урадили „као пријатељи грађана и поданикаураддевих".[166] Ова мотивација показује оно чврсто морално јединство Боке Которске са залеђем, које ни рат није могао нарушити.

Иако у Црној Гори, изузев Грбља који је једини збацио турску власт и потчинио се Венецији, што остале црногор-

---

[161] A. S. V., S. Mar, R. 28. 22. децембра 1545.
[162] Исто, R. 34, 27. маја 1559.
[163] Исто, R. 60, 11. августа 1600.
[164] A. S. V., Consiglio dei Dieci, Parti comuni, R. 12, 28. децембра 1538.
[165] Исто, Consiglio dei Dieci, Parti secrete, R. 9, 2. јануара 1572.
[166] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, 93—94.

ске нахије нијесу успјеле,[167] није дошло до отпора Турцима, ни на нахијској основи, већ сама помисао неких црногорских главара на могућност збацивања турске и прихватања млетачке власти и морално ангажовање већине црногорских првака на страни Венеције, открива ону дубоко укоријењену антитурску свијест у црногорском племенском друштву тога доба.

Рат је компликовао стални црногорско-бокељски сукоб око граница. У условима екстензивне сточарске привреде сваки комадић земље грчевито се бранио свим аргументима, до потезања оружја. Ти спорови прерастали су у државне интересе Турске и Венеције као врховних господара. Послије рата било је потребно утврдити млетачко-турску границу на Црногорском приморју. На тужбу скадарског санџак-бега Халила и црногорског кадије Порта је издала ферман којим се захтијева ревизија граница према Котору, Будви, Бару и Улцињу.[168] Мјешовита млетачко-турска комисија уз свједочење Црногораца вршила је разграничење два пута.[169] Међутим, када је 1543. године дошао на положај скадарског санџак-бега Џафер, поново је избио сукоб око граница. Специјални млетачки изасланик Антонио Брути упућен је санџак-бегу.[170] Спор око граница брзо се стишао, али су од свршетка рата до краја XVI вијека Турци стално вршили систематски притисак на млетачке поданике.

Тешко привредно стање приморских градова, изазвано ратом, још више су компликовали унутрашњи друштвени сукоби. Неки Которани, притиснути недаћама, били су спремни да свој град предаду Турцима. У Котору се ковала завјера. Вијеће десеторице сазнало је да су четворица Которана „направила лажне кључеве од капија". Которском кнезу је наређено да предузме све потребне мјере у вези са чувањем града, „да измијени кључеве и браве на капијама у граду".[171] Тако та групица незадовољника и авантуриста није стигла даље од своје намјере.

Околине Бара и Улциња постају попришта честих турских упада. У прољеће 1544, на захтјев Барана, Венеција је уложила протест султану због пљачкања и пустошења од стране Турака у околини Бара.[172] Становници града Улциња

---

[167] Ј. Томић, Глас 68, 17, у нап. 27.

[168] A. S. V., Miscellanea di atti diversi, busta (—b) 132, Превод султанова фермана од 12. октобра 1542.

[169] Ј. Томић, Глас 68, 17—18.

[170] Atti e memorie della società istriana vol. 21, Parenzo 1904, 363.

[171] A. S. V., Consiglio dei Dieci, Parti secrete R. 5, 27. јануар 1543. Касније, послије кипарскога рата, почетком 1591. Турци су покушали да преко Мехмед-рајса, родом Которанина, организују завјеру у граду, да се докопају Котора, али нијесу у томе успјели. S. Secr., R. 88, 15. фебруара 1591.

[172] Исто, S. Secr., R. 63, 24. маја 1544.

држали су 25 мартолоза као најамнике за „чување и сигурност његове околине коју стално пљачкају лопови и зли људи". Пошто комуна није имала средстава, најамнике је плаћала Венеција.[173] Међутим, тако мали број најамника није могао спријечити огранизоване пљачкашке препаде Турака и њихових поданика. У јесен 1552. изасланици Улциња послати су у Венецију да се жале на турске поданике који им стално наносе штету. „Недавно су напали нашу територију" — наводи се у жалби — „одвели стоку, спалили млинове, сасјекли лозу и маслине тако да готово цијела она територија остала је опустошена". Млетачка влада уложила је протест Порти, захтијевала да се зликовци казне и да се убудуће не понављају слични акти непријатељства.[174] Понекад су и у самом Улцињу избијали сукоби између мјештана и Турака који су пословно долазили у град.[175] Становници Сушња молили су млетачку владу да се уреди и обнови утврђење Ратац, како би се ту могли склонити од Турака и Мркојевића.[176]

Околина Котора није много страдала од турских поданика. Једино су Грбљани имали неке непречишћене рачуне са Которанима и неколико пута им нанијели знатније штете.[177] По угледу на Баране и Улцињане, и Которани су захтијевали од млетачке владе да унајме 25—30 мартолоза да их бране од Турака.[178] Венеција није одобрила овај захтјев, већ је препоручила Которанима да умјесто мартолоза мобилишу људе из града и околине у милицију, звану черниде.[179]

Млетачки градови на Црногорском приморју страдали су и од гусара. Почетком 1568. године млетачка влада одобрила је 300 дуката за подизање утврђења у Перасту гдје би се народ склонио од гусара,[180] јер је те исте године чувени гусар Каракоџа опљачкао Пераст. Херцеговачки санџак-бег замјерао је Млечанима што су утврдили Пераст, на што је млетачка влада врло обазриво одговорила санаџак-бегу да се утврђење у Перасту подиже само у одбрамбене сврхе. „Кажемо Вам да они наши јадни поданици подижу утврђење да би се спасли од гусара који су прошле године под командом опаког Каракоџе са једанаест оружаних бродова продрли до реченог мјеста Пераста, опљачкали и запалили

[173] Исто, S. Mar, R. 31, 25. јуна 1551.
[174] Исто, S. Mar, R. 32, 23. септембра 1552.
[175] A. S. V., Delirazioni Constantinopoli (—Delib. Constant.) R. 2, 4. фебруара 1561.
[176] Исто, S. Mar, R. 34, јула 1558.
[177] Исто, Delib. Costant., R. 2, 4. августа 1564.
[178] Исто, S. Mar, R. 37, 29. септембра 1566.
[179] Исто, 9. новембра 1566.
[180] Исто, R. 38, 26. априла 1568.

многе куће у ономе мјесту и одвели у ропство много душа".[181] Млечани су намјерно претјеривали о удесу Пераста.

Сви наведени погранични инциденти нијесу озбиљно угрожавали мир. Много опасније биле су турске претензије на Паштровиће и још неке млетачке територије. Долазило је и до оружаних сукоба између Паштровића и Турака. Дукађински санџак-бег и црногорски кадија упутили су писма Паштровићима и осталим Приморцима од Бара до Котора и позвали их да се потчине Турцима.[182] На овај турски позив Паштровићи су на збору одлучили да ће јавно убити свакога племеника који прича о предаји Турцима. Дукађински санџак-бег пријетио је разорењем Паштровића.[183] Венеција је предузела дипломатске кораке у Цариграду и истовремено упутила санџак-бегу Антонија Брутија, као човјека који је имао искуства у преговорима са Турцима и добро познавао прилике на Црногорском приморју.[184]

Исто тако, Турци су претендовали на млетачко село Ђеран код Улциња. Приликом пописа пограничних турских села 1567. године турски пописивач је хтио да у дефтер унесе и Ђеран, али му то није дозволио улцињски кнез. Дукађински санџак-бег жалио се Порти, те су се Млечани морали обратити султану и објаснити му да је поступак улцињског кнеза био оправдан.[185] По нарсђењу дукађинског санџак-бега, војвода Црне Горе, као његов заступник у земљи, напао је околину Котора и зауставио млетачке писмоноше.[186] На интервенцију баила, султан је јула 1569. године упутио ферман дукађинском санџак-бегу којим се наређује да уреди ствар „на начин како је начињен арч".[187]

Турска политика на Црногорском приморју била је инспирисана тежњом да се закрве турски и млетачки поданици везани многостраним заједничким интересима. Сви ти сукоби око граница протезали би се у бесконачност да сами млетачки и турски поданици нијесу налазили решење на основу обичајног права, широко распрострањеног и примјењиваног с обије стране млетачко-турске границе на Црногорском приморју. Испод коре турске и млетачке власти у Црној Гори и Боки Которској бујају народни живот и обичаји. Обичајно право, вијековима изграђивано, дубоко је прожимало свакога Црногорца. Индивидуални појам правде и истине поклапао се са колективним схватањима тих катего-

---

181 Исто, Delib. Costant., R. 4. 24. маја 1569.

182 Исто, R. 3. 22. јануара 1569.

183 Исто, R. 3, 25. јануара 1569.

184 Atti e memorie della società istriana, vol. 21. 364—365.

185 A. S. V., Delib. Constant., R. 3, 7. марта 1567; 19. априла 1567. 23. априла 1567.

186 Исто, Dispacci bailo Constantinopoli (—B. C.), filza (—f) 4, Цариград 12. марта 1569.

187 Исто, Прилог фермана од јула 1569.

рија. Обичајно је право у свих народа у племенској организацији, из којега је поникло, најсигурнија заштита од натурања свих прописа и норми неспојивих са тим правом. Само са изграђеним обичајним правом Црногорци су се могли очувати од интервенције турских судских органа. Постепено, и сами Турци су усвајали обичајно право у односима са млетачким поданицима или га прећутно признавали.

Отпор Црногораца Турцима није престао ни послије рата. Већ средином XVI вијека Црногорци су у Европи стекли глас вјечитих бунтовника. У једном опису Турског Царства на њемачком језику из 1554. године каже се за Црногорце: „Овај народ заклети је непријатељ турски и готов је да даде 15.000 бораца".[188] Непокорност Црногораца Турцима помиње се и у млетачким изворима. Почетком 1568. Порта је уложила жалбу што Венеција прима одметнике из Црне Горе. На ову жалбу турске владе Сенат је одлучио да се не даје уточиште „скандалозним и непослушним Црногорцима, који су под управом дукађинског санџак-бега", и у дослуку са катунарима под млетачком влашћу.[189] Ти непослушни Црногорци били су синови некога Грбића, који су у сарадњи са млетачким катунарима „направили много штете у султановој земљи".[190]

Сви ови подаци и сувише су штури да би се могао оцијенити стварни обим и карактер отпора Црногораца, али они указују на једно отимање и бунтовништво.

Незадовољство, међутим, према Турцима још одлучније се испољило у кипарском рату (1570—1573).

Инспиратор овога рата, који је имао већи значај за Црну Гору него ранији млетачко-турски ратови, био је управо један Црногорац. То је био Мустафа-паша, „султанов љубимац, рођен у Црној Гори, ниског рода". Тај црногорски чобанин постигао је завидну каријеру у турској административној хијерархији и био пета личност Царства. Баило Гарцони каже за њега: „Мустафа-паша, пети везир, родом из Црне Горе близу Котора, био је у сарају од ситних ногу и изишао из њега као спахија, што је најмањи положај при изласку из сараја. Затим је постао казницир, што је дужност да носи храну султану, положај доста висок". Постао је паша у вријеме сукоба Селима са Бајазитом. И поред разних интрига, којима је циљ био да га смакну, остао је у султановој милости. И један његов брат је био паша.[191]

---

188 Ч. Мијатовић. Пре триста година, Гласник СУД 36, Београд 1872, 203.

189 Ј. Томић, Глас, 66, 22.

190 A. S. V., Delib. Constant., R. 3, 4. фебруара 1568.

191 E. Alberi, Relazioni degli ambasciatori veneti, serie III vol. 1, 366—367 и 408—410. Из релација баила Андреа Бадоарда и Константина Гарцона од 1573.

жили повод за рат. У прољеће 1570. у Венецију је стигао турски чауш Кубат са ултиматумом о предаји Кипра. Млетачка влада је мирно одговорила: „Уздамо се у милост Исуса Христа да ћемо Кипар сачувати".[192] Сукоб који је избио проширио се и на друге државе, и Венеција је стекла моћне савезнике. Папа, Аустрија и Венеција склопили су 21. маја 1571. године офанзивни савез против Турске, познат под именом Лепантска лига.[193]

Опште прилике у Далмацији и на Црногорском приморју биле су крајње неповољне за Венецију прије почетка сукоба. Већ је била постала традиција да Млечани дочекују рат неспремни. Република, поучена искуством из претходног рата, ограничила се на одбрану својих посједа на Јадрану. Црногорско приморје, најудаљенији млетачки посјед на источној обали Јадранског мора, постало је крваво поприште и доживило судбоносне промјене у овоме рату. Препуштен више себи него бризи Венеције, народ је показао изванредну спремност и одлучност у борби против Турака. Црногорско-бокељско пријатељство, учвршћивано готово цијели вијек, нашло се пред тешким искушењем у оружаном сукобу два страна освајача. И Турска и Венеција настојале су да народ Црне Горе привуку на своју страну.

Чим је рат избио, представници Паштровића, Бара, Улциња, Спича и Сушања дошли су у Венецију да траже помоћ. Први удар Турака, у којем су учествовали и Црногорци, насилно одведени, био је уперен против Паштровића. Многи Паштровићи склонили су се у Будву, а још већи број њих прешао је у Котор. Они што су остали на својој земљи склонили су се у каштел св. Стефан. Никада раније Паштровићи нијесу доживјели овакву злу судбину.

Сви млетачки градови на Црногорском приморју преживљавали су драматичне дане своје историје. Котор, главни град Боке, надомак турских посједа, са мора у сталној опасности од непријатељских фуста из Херцег-Новог, био је честа мета турских пријетњи и напада. Котор и други градови постали су стјециште многобројних избјеглица које су се склањале испред Турака да би спасле голи живот. Тако се број гладних повећао преко сваког очекивања. Због великог броја избјеглица у Улцињу је већ 1570. године завладала глад.[194] Иначе, у вријеме овога рата владала је велика глад на цијелом Балкану. Један новобрдски калуђер забиљежио је 1571. године да „в то време беше туга от Турк и глад велика по васеј земли, чловек чловека да попере".[195]

[192] A. S. V., Delib. Constant., R. 4, 27. марта 1570.
[193] I libri Commemoriali, Venezia 1904, 321—332.
[194] Starine, XII, 199—200.
[195] Љ. Стојановић, Записи и натписи, I. 215, бр. 698.

жили велике напоре да придобију сусједно становништво под турском влашћу. То је први пут у вријеме млетачко-турских ратова да Венеција наступа смишљено политички према нашем народу под Турцима видјећи у њему природног савезника. Мркојевићи, најбројније насеље у околини Бара од почетка рата било је на страни Млечана. Подеста Улциња заносио се великим плановима и тражио од своје владе у Венецији да упути флоту са довољно војске, „јер ја се надам да би се Албанија могла освојити. И не само каштел Љеш, него можда Скадар и друге непријатељске земље“, закључује подеста.[196]

Под утицајем разних сугестија, у Венецији се вјеровало да се у Албанији може подићи устанак. Франческо Дукађин, родом из Малесије, иначе у служби напуљског двора и папе, понудио се Венецији да дође у Котор и ради на дизању устанка у Албанији. Млетачка влада је објеручке прихватила овај предлог вјерујући да ће Дукађин окупити довољно људи.[197] Сличне предлоге давали су и неки наши људи који су живјели у Венецији. Све је то допринијело да млетачка влада почетком 1571. године упути у Котор Влатка Косачу, Петра Црнојевића и Франческа Дукађина да би помогли устанак Албанаца, „који су већ устали у околним крајевима“. Све су то били потомци некадашњих независних династија, чија су и сама имена значила један политички програм. То је требало да допринесе устанку Црногораца, Херцеговаца и Албанаца, до чега није дошло. Средином 1572. млетачка влада је са жаљењем констатовала да Влатко Косача није урадио оно што се од њега очекивало и повукла га из Котора у Венецију.[198] Ова политичка заблуда коштала је Венецију много новаца.

Управо тих мјесеци Котор је проживљавао тешке дане. Почетком 1571. године у граду је избила куга, која га је завила у црно усамртивши у граду и околини око 3.500 људи. То је била једна од оних несрећа „која је може се рећи оставила онај град без становништва“. И поред куге, млетачки плаћеници свакодневно су крстарили Котором, обијајући празне куће оних који су умрли „и из њих односила најбоља“. Војска је уништила готово све зграде у којима је била смјештена, вадећи дрвне конструкције, чак и прагове. За дуго времена Котор се није могао опоравити од посљедица епидемије.

Куга је тешко погодила и Херцег-Нови. Народ се разбјежао; град је остао готово пуст. Дубровчани су прекинули

[196] Venezia, Museo Correr, MSS P. D., 309, писмо 16. децембра 1570.

[197] A. S. V., Consiglio dei Dieci, Parti secrete R. 9, 24. јула 1570.

[198] A. S. V., Consiglio dei Dieci, Parti secrete, R. 10, 23. јула 1572.

сваку везу са Новљанима. Сматрајући да је то погодна прилика за диверзију у Херцег-Новом, млетачка влада је упутила у Дубровник которског племића Трифона Загурија са задатком да баци у ваздух муницију у новском каштелу.[199] Загури је провео у Дубровнику непуне две године узалудно покушавајући да организује диверзију.[200]

Највећа опасност Котору, као и свим осталим млетачким градовима на Црногорском приморју, запријетила је у љето 1571. године, у вријеме велике турске поморске офанзиве у Јадранском мору. Крајем априла велике турске копнене снаге упућене су из Цариграда према централном Балкану а поморске у Јадран.[201] На вијест о доласку турске флоте у Јадранско море у Венецији је завладала права паника. Хитно су предузете мјере за одбрану далматинских градова, док су градови на Црногорском приморју препуштени својој судбини. Крајем јула, турска флота под командом Ферхат-паше у сарадњи са сувоземним снагама напада Улцињ. Француски и италијански најамници пружали су отпор само осам дана. Затим се сва посада од 800 Италијана и исто толико француских хугенота предаде Ферхат-паши. Чим се сазнало за пад Улциња Бар се одмах предао, иако је овај град био добро снабдјевен.[202] Млечани су стварно препустили ова два града Турцима с увјерењем да ће спасти друге. Султан је Бару оставио старе слободе, нарочито слободу вјероисповијести.[203]

Послије Бара и Улциња Турци су заузели Спич. Застрашени Млечани напустише Будву, коју Турци разорише. Затим је турска флота ушла у Боку Которску. Ферхат-паша је позвао провидура да преда град. Которани храбро одговорише „да су спремни да бране своје куће, не само од његових снага, него од цијеле турске силе". Турска флота задржала се у Бококоторском заливу од 10. до 16. августа. За све вријеме није извела ниједну акцију, а затим је отпловила према Дубровнику.

Турска офанзива је као вихор прохујала преко Црногорског приморја од Бојане до Котора. Улцињ, Бар и Спич били су неповратно изгубљени за Венецију, а Будва је остала у рушевинама као послије неког земљотреса.

Порази на Јадранском мору приморали су Венецију да предузме неку акцију, више из политичких него из војних

---

[199] A. S. V., Consiglio dei Dieci, Parti secrete, R. 9, децембра 1571.
[200] Исто, R. 10. септембра 1573.
[201] Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, књ. III, св. 2, Београд 1938, 278.
[202] Исто, 276—278. Ф. Кастерчанек, Пад града Бара у турске руке 1571. године. И. записи, XIII, 566.
[203] Ј. Радонић, Римска курија, 437, В. Винавер, Привилегије града Бара, И. записи, XIX, 62—65.

разлога. На инсистирање Которана, које су новски Турци стално држали у шкрипцу, Млечани су одлучили да нападну Херцег-Нови. Главна млетачка база за ову операцију била је Корчула, гдје се окупио велики број млетачких пловних јединица са око 4.000 војника. Крајем маја 1572. генерал Венијер искрцао се са војском у непосредној близини Херцег-Новог и почео да напада град. Турци су се одупирали и повлачили према тврђави. Када су Млечани успјели да потпуно сатјерају Турке у утврђење, понестало им је средстава за борбу. Тако Млечани нијесу заузели Нови „јер није стигла потребна муниција за заузимање града".[204] Чим се млетачка војска повукла, херцеговачки санџак-бег Хасан, који је са великом војском боравио на Цетињу, упутио се према Херцег-Новом и уз пут запалио Љешевиће.[205]

Неуспјех Млечана код Херцег-Новог подстакао је Турке на одлучнију акцију против Котора. Прво су Турци блокирали град. Исцрпен кугом и без сигурне одбране, Котор је лако могао постати плијеном Турака. Од јуна 1572. ситуација је бивала све критичнија. Средином септембра Турци су подигли утврђење у Савини, на рту Врбањи. Још су намјеравали да подигну по једно утврђење на Веригама и Луштици и тако потпуно затворе Котор с мора. Турски план је био да блокадом умори град. Венеција је предузела ванредне мјере да ослободи град од турске блокаде. Тек средином јануара 1573. млетачка флота састављена од 22 галије заузела је утврђење на Врбањи и ослободила Котор турске опасности.

Покушај Турака да подизањем утврђења на Врбањи угуше Котор оцијењен је у политичким круговима неких европских земаља као изузетан догађај, који је могао имати далекосежне посљедице. Француски амбасадор у Мадриду писао је средином децембра 1572. године: „Ако је истина да султан подиже једно утврђење да затвори Которски залив, и ако узме Котор он ће бити господар Јадранског мора".[206] Па ипак, може се рећи да оволико страховање није било оправдано.

Борба за Котор била је посљедња значајнија акција у овоме рату. Исцрпена трогодишњим ратом у којем је изгу-

---

[204] Luciano Serrano, La liga de Lepanto entre España, Venecia y la Santa Sede (1570—1573), том I, Мадрид 1918, 342.

[205] G. Novak, Mletačka uputstva i izvještaji (Commissiones IV), Zagreb 1964. Из извјештаја которског провидура Бернарда Контаринија од 1572, 105—106. Ј. Томић, Глас, 68, 33, у нап. 60, 61.

Контарини једном каже за Хасана да је санџачки — бег Херцеговине, а други пут санџак-бег Војводалука Црне Горе. Према томе, Црна Гора је тада била издвојена у посебну област под управом херцеговачког санџак-бега.

[206] Fernand Braudel, La Méditeranée et le monde mediteranéen à l'epoque de Filippe II, Paris 1949, 93.

била Кипар, Венеција је тражила излаз из тешке ситуације. Република је била у страшном положају и једини разумни излаз за њу био је мир. Послије неколико мјесеци преговора, 7. марта 1573. султан Селим II закључио је мировни уговор са млетачким пуномоћником Марк Антонијом Барбаром.[207]

Рат је опустошио Црногорско приморје. Которани су се крајем 1571. жалили да је становништво изгубило све своје приходе, „изузев голих зидова својих голих кућа",[208] што је била истина. Будвани, Паштровићи и други такође су редовно молили дужда за помоћ. Представници збора св. Михаила тврдили су да су у рату имали бројне људске жртве и да су биле оштећене 263 куће. Турска граница помјерила се до Паштровића, што је представљало велику опасност за њих.

Турско-млетачки сукоб изазвао је живо интересовање пограничног народа према Далмацији и Боки Которској. Он није био пасивни посматрач него активни учесник којега је вихор рата, и без његове воље, увукао у догађаје. Још једном је тај народ био стављен пред тешку дилему да се опредијели за Турке или за Млечане. Првима није хтио приступити, а другима се било тешко придружити. Ипак, Грбаљ и три периферне црногорске општине Мајине, Побори и Брајићи, које су увијек више гравитирале према Боки него Црној Гори, збациле су турску власт и признале млетачку.[209] Слабост Млечана на Црногорском приморју била је толика да су млетачке општине Љешевићи и Луштица, највише изложене ударцима непријатеља, признале турску власт.[210]

У овоме рату Црногорци су покушали да се ослоне на Венецију. У ствари, био је то продужетак оног сталног отпора Турцима који је вјечно тињао, мада се још није био манифестовао као општецрногорски политички став да се збаци турска и прихвати млетачка власт. То је била прекретница у млетачко-црногорским односима. Отада Црногорци почињу да гледају на Венецију као на пријатеља и да се на њу ослањају.

У току рата није дошло до унутрашњих повезивања црногорских кнежина у циљу заједничког политичког иступања него је свако село посебно прилазило Венецији, а не Црна Гора као цјелина. Та кнежинска раздробљеност одраз је унутрашњег стања у Црној Гори и још више односа

---

[207] I libri Commemoriali, tom VII, 6.

[208] A. S. V., S. Mar. f. 49, Котор, 8. новембра 1571. Прилог молбе без датума.

[209] A. S. V., Capi dei Consiglio dei Dieci, b. 274. без датума.

[210] V. Solitro, Documenti storici sull' Istria e la Dalmazia, Venezia 1844, 191—192.

Црногораца према Турцима и општег ратног збивања на Црногорском приморју. Млечани су тачно оцијенили да је држање Црногораца у овоме рату било од изванредног значаја за Боку, која се нашла притијешњена са свих страна. Да су се Црногорци показали само непријатељски расположени према Млечанима, Котор би био у великој невољи у погледу намирница које је добијао из Црне Горе и Грбља. За вријеме рата Црногорци су редовно доносили намирнице у Котор. У најкритичнијим тренуцима судбина Котора зависила је од снабдијевања из Црне Горе. Осим тога, већи број Црногораца отворено се изјаснио за Венецију. Грбљани су дали 200 веслача на галије „и били стража против Турака и мартолоза, као што су учинила многа села у Црној Гори, до 66 на броју".[211] И у томе рату Црна Гора се показала као сигуран бедем Боке Которске.

Што се Црногорци нијесу активније ангажовали на страни Венеције, сасвим је јасно. Стално присуство Турака у Црној Гори или њеној близини умањивало је борбено расположење народа. Страх од Турака, недостатак политичког искуства, слабост Млечана, све је то утицало да се Црногорци држе опрезно, али да ипак буду уз Венецију. Ако се Црногорци у овоме рату нијесу активније ангажовали на страни Републике, ипак су јој много користили. У црногорској традицији XVIII вијека, у *Историји Црне Горе* од владике Василија Петровића, у Цетињском љетопису и другим документима очувано је сјећање да је Црна Гора за вријеме кипарског рата била на страни Венеције, што значи да су цијеле генерације овом догађају придавале изванредан значај.

Турске претензије на Паштровиће

Послије рата Турци су упорно настојали да потчине Паштровиће, што ће бити повод за извјесну млетачко-турску затегнутост. Још 1568. или 1569. скадарски санџак-бег Хасан при попису Црне Горе дошао је на границе Паштровића и рекао да ће им дати широке привилегије ако признају турску власт; у противном, уписаће их у дефтер и приморати на плаћање харача.[212] У Паштровићима је постојао један број људи који су били спремни да прихвате турску власт, али је према њима заузет веома одлучан став: „Пошто Паштровиће стално узнемиравају санџак-бег Дукађина и кадија Црне Горе, Паштровићи на своме збору одлучише да ће сви они који говоре да се предаду Турцима и отргну

[211] J. Томић, Глас, 68, у нап. 56.
[212] Бр. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори, 65.

од покорности св. Марку бити јавно убијени".[213] Додуше, уочи рата дукађински санџак-бег покушао је да оствари своје претензије на Паштровиће, па су чак Паштровићи доиста уведени у дукађински дефтер с напоменом да земља припада султану, али да они признају млетачку власт и не плаћају ништа. Али до свршетка кипарског рата, како кажу сами Паштровићи, није било тежих неприлика због овог пописа у дефтер.

У вријеме рата Турци су одвели у ропство 50 Паштровића, међу којима је био и судац Николини. Хасан, санџак-бег Црне Горе, упутио га је у Цариград. Паштровићи су сумњали да је Николини у њихово име преузео неке обавезе у Цариграду. Црногорци су причали да је судија Николини постао спахија и да ће се ускоро вратити из Цариграда. Паштровски прваци, забринути овим вијестима, отишли су которском провидуру да изјаве своју лојалност, ограђујући се од евентуалних обавеза Николинија датих Турцима.[214]

Осим тога, Мркојевићи су у вријеме рата присвојили три паштровска села и нијесу их хтјели вратити, иако је мировним уговором то било предвиђено. Паштровићи су дошли у сукоб са Опатијом св. Марије Ратачке у Бару. Некада је ова црква била везана за Паштровиће, али је касније припојена Бару. Послије пада Бара опати су и даље претендовали на приходе из Паштровића, који су то одлучно одбијали.

Четири паштровска главара дошла су у Котор да се жале на претензије опата св. Марије Ратачке. Которски провидур је био импресиониран њиховом појавом: сви су били одјевени у народну ношњу. Били су обучени у „одјећу разних и богатих боја, хаљине ишаране сребром и златом и необично лијепо наоружани". Главари отворено рекоше провидуру: „радије би им дали (опатима) све до посљедње аспре и одјећу и дјецу, али не добра господа бога и нашега светога чудотворца Николе".[215]

Турци су упорно тражили харач од Паштровића, пријетећи огњем и мачем. Са пријетњи убрзо пређоше на дјела. Око 140 коњаника и 100 пјешака из Бара нападоше Паштровиће. У сукобу је било обостраних жртава, мртвих и рањених.[216] Паштровићи затражише заштиту од Венеције. Млетачка влада предузе прво кораке код дукађинског санџак-бега, а затим и у Цариграду. Которском кнезу упућено је 1.000 дуката као најјачи аргуменат да убиједи санџак-бе-

[213] A. S. V., Delib. Constan., R. 3, 25. јануара 1569.
[214] V. Solitro, n. d., 189—191. Из документа од 26. марта 1574.
[215] Исто, 197—202. Из документа од 1. априла 1574.
[216] Исто, 250—253. Из документа од 28. априла 1574.

га да одустане од претензија на Паштровиће.[217] Пошто дукађински санџак-бег није одустајао од својих претензија, млетачка влада је одлучила да брани своја легитимна права. Млечани су поручивали санџак-бегу да су „Паштровићи увијек били наши поданици и никада нијесу признавали другог владара, нити су икада били у границама Бара, него су увијек били потчињени Котору".[218] Баило је захтијевао од великог везира да се упути ферман дукађинском санџак-бегу због насиља над млетачким поданицима. Везир је одговорио да су та мјеста уписана у дефтер, али да их је Венеција узурпирала. Међутим, из жеље за добросусједским односима, везир је великодушно прешао преко ове тобожње млетачке узурпације.[219]

Скадарски санџак-бег је још одлучније него дукађински паша истицао своје претензије на Паштровиће. Он је захтијевао харач од Паштровића, па је чак на њих упутио Црногорце и Албанце, који похараше земљу и много људи убише.[220] Турци су се често служили политиком хушкања Црногораца на млетачке поданике. Црногорци су учествовали у тим нападима само због плијена или из неких непречишћених рачуна са Бокељима. На интервенцију баила, скадарски санџак-бег пристао је да Паштровиће избрише из дефтера за 3.000 дуката.[221]

Млечани су сматрали да је тиме заувијек учињен крај турским претензијама на Паштровиће. Међутим, када је Дервиш Алић 1592. године успио митом код великог везира да се скадарски санџакат подијели на два дијела, он је одлучно истакао турске претензије на Паштровиће. Алић је добио сву територију западно од Бојане и прозвао се санџак-бегом Црне Горе. Он је пријетио Паштровићима да ће на њих повести Црногорце, Баране и друге. Такође је истицао право на Пераст. Али ниједна од тих претензија није остварена.[222] Три године касније, управо 1595, Дервиш Алић поново је потврђен за санџак-бега Црне Горе и поново је истакао своје претензије на Паштровиће.[223]

Осим тога, Паштровићи су често били у сукобу са Мајињанима и Баранима, па је на њихову молбу црногорски кадија доносио пресуде у корист Паштровића, али ничим

---

[217] A. S. V., Consiglio dei Dieci, Parti secrete, R. 11, 26. октобра 1574.

[218] Исто, Delib. Constant., R. 5, 18. јуна 1577.

[219] Исто, B. C., f. 4, Цариград 14. октобра 1579.

[220] Исто, Collegio V. Relazioni b. 6. Из релације провидура Пизанија од 19. јуна 1590.

[221] Исто, L 'b. Constant., R. 6, 10. августа 1589. и 2. марта 1590.

[222] J. Томић, Глас, 68, 38—39.

[223] J. Томић, Грађа за историју покрета на Балкану против Турака крајем XVI и почетком XVII века (—Грађа), Београд 1933, 71—72.

није могао приморати Црногорце да пресуда постане извршна. Чак ни султанов ферман ту није помагао.

Док су се Црногорци кавжили са Паштровићима, са другим млетачким поданицима били су у добросусједским односима. Котор је увијек био пун Црногораца, који су ту долазили пословно или из других разлога. Због толиког мноштва турских поданика у граду, которски провидур Ерицо није искључивао могућност да Турци просто „украду ону тврђаву помоћу Грбљана и других њихових поданика којима је сада слободан улаз у град и фамилијаран однос у трговини". Зато је предложио да се трговина обавља ван града.[224] Трговина Боке са залеђем прекидала се само у случају појаве куге у турским земљама, као што је био случај 1577/78, када су млетачка тржишта била затворена Црногорцима пуних 18 мјесеци.[225]

Као што је раније речено, Црногорци су били млетачки дипломатски курири који су редовно носили пошту од Котора до Цариграда, и назад. Већ од почетка XVI вијека пренос млетачке поште од Котора до Цариграда, који одржавају Бокељи, био је уходан. Млечани су настојали да се ова што боље организује, па је 1535. године у Венецији склопљен уговор између которског племића Трифона Драга и млетачке владе. Драго се обавезао да ће организовати пренос поште од Венеције до Цариграда преко Котора. Касније, када се из Црне Горе појављују писмоноше, у Котору је 1578. године склопљен уговор између неких Црногораца и млетачких представника. Уговором су биле утврђене плате писмоноша и награде тројици кнезова Црне Горе који су се бринули о прелазу писмоноша преко њихових кнежина. Инспиратор овога уговора и организатор преноса поште бродом од Венеције до Котора, и назад, био је которски племић Иван Болица са браћом. Он је у ствари био закупник поште од Венеције до Цариграда. Позната су још два уговора из 1609. и 1610. године о преносу дипломатске поште од Котора до Цариграда, и назад. Овим уговором били су обухваћени и брдски главари преко чијих је племена преношена пошта. Већ од четрдесетих година XVI вијека Кучи се појављују као пратиоци писмоноша. У предању кучког братства Дрекаловића очувано је сјећање да је „у вријеме војводе Лала одила пошта из Млетака за Цариград коју је он пратио преко Турске, и за то примао 12 талијера плате годишње", каже Марко Миљанов.[226] Историјски подаци непогрешиво потврђују ову традицију. Уговором у Котору 1610. године о преносу поште за Цариград помиње се Лале Дрекалов са сино-

[224] A. S. V., Collegio V. Relazioni b. 62. Из релације Бенедета Ерица из 1577.

[225] Исто, б. 65, Из релације Андреа Габријела од 23. јула 1588.

[226] М. Миљанов, Племе Кучи, 25.

вима, који је за награду од 15 талира годишње обезбјеђивао пренос поште од Куча до Климената.

За пренос поште од Котора до Цариграда, и назад, било је ангажовано око 60 Црногораца. Један је стално живио у Котору и према потреби ишао у Црну Гору да позове писмоноше. У Боки је било пет фрегата за пренос поште од Котора до Венеције. Млечани су били необично задовољни црногорским писмоношама. Трошкови преноса поште били су врло скупи и 1578. године попели су се на 25.000 дуката годишње.

БРДСКА И ХЕРЦЕГОВАЧКА ПЛЕМЕНА ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ У XVI ВИЈЕКУ

5.

Исте године (1455) када су Турци загосподарили Косовом и Метохијом, у области између Пиве и Таре организовали су од сточара вилајет Никшићи или Лимски Никшићи. Тада је осморица влаха уписано као турске спахије; међу њима и Стјепан, син Никшићев.[227] Турци се спуштају долином Мораче и Зете и 1457. године освајају Медун. Али тек падом Скадра, 1479. годинс, они стјечу пуну контролу над зетском котлином и главном саобраћајницом од Скадра до Херцеговине. Може се узети као сигурно да су падом Медуна Кучи признали власт Турака. Заузимањем Скадра коначно се учвршћује њихова власт у Зети и Брдима.

Као што је био случај са Црном Гором, Турци поступају и са брдским племенима обазриво и прихватају стање које су затекли на терену. Они им дају извјесне повластице, нарочито у погледу пореза. По дефтеру из 1485. године, Кучи, Пипери, Бјелопавлићи, Хоти и Клименти плаћали су по 50 акчи пореза по кући. Та племена имала су филурицијски статус, што значи да нијесу директно била потчињена турском феудалном систему.[228] Још мање пореске обавезе имали су Хоти и Клименти, који су у дефтеру од 1497. убиљежени као дербенџије.[229] Исту дужност вршили су и становници пиперског села Рјечица (Ријека) и због тога били ослобођени намета.[230]

У дефтеру из 1485. године Пипери, Кучи и Бјелопавлићи уведени су као посебне нахије подгоричког кадилука. Тада су Пипери имали 21 село са 226 кућа и плаћали укупно на име свих дажбина 8.300 акчи или 50 аспри по кући. Пиперска нахија обухватала је тада и област садашњих

---

[227] Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1950, 34.

[228] Бр. Ђурђев, Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена, Радови, II, Сарајево 1954, 217, 218.

[229] Исто, 217.

[230] Исто, 217.

Братоножића.[231] По дефтеру из 1497. године, број села је био незнатно мањи, али се број кућа повећао на око 450. Оволики пораст становништва посљедица је дјелимично природног прираштаја а још више досељавања новог сточарског становништва.[232] У пиперском предању, први племенски војвода био је Милика из Лутова, села које је сада у Братоножићима. По предању, војвода Милика је пренио војводство на Божидара Вукотина, а послије њега се као војвода Пипера спомиње Ћетко Пилетин.[233] Вјероватно је војвода Божидар Вукотин управо спахија Божидар с краја XV вијека. Трећи војвода, Ћетко Пилетин, живио је средином XVII вијека. Континуитет војводске титуле у Пиперима, по народној традицији, није очуван.

У то вријеме било је хришћана спахија и у сусједним крајевима. У дефтеру из 1485. уведена су три тимара у посједу хришћанских спахија у Скадарској нахији, а у Пећкој нахији дванаест.[234] И овдје запажамо исту појаву као у Црној Гори. Турци покушавају да зетску властелу или нову племенску аристократију привремено одрже и преко њих учврсте своју власт. И у народној пјесми налазимо одјек о некадашњим хришћанима спахијама.[235]

Као у Пиперима, слично се запажа и код Куча. Племе Кучи и данас је етнички мјешовито, јер у њему живе Црногорци и Арбанаси. То доказују и турски дефтери с краја XV вијека. По дефтеру из 1485. Кучи су имали 8 села са 235 кућа и плаћали су 12.800 акчи пореза.[236] У дефтеру из 1497. јављају се мјесто села катуни. Уписано је девет катуна и два села са укупно 388 кућа које су плаћале 14.828 акчи пореза годишње.[237] И овдје се запажа велики пораст становништва за 12 година, што је углавном посљедица нових досељавања или ширења племенске територије. Међутим,

[231] Исто, 197—198.
[232] Исто, 175—178.
[233] Ј. Ердељановић, Постанак племена Пипера, Београд 1911, 279.
[234] Бр. Ђурђев, Из историје Црне Горе, 211—218.
[235] В. Караџић, Српске народне песме, књ. IV, Београд 1896, 18.
У пјесми *Три сужња* се каже:

Вели тако Селак Васојевић
Мене, браћо, јесте најжалије:
Осташе ми двори и тимари,
И још пусто небројено благо,
У планини хиљаду оваца.
. . .
Ал' бесједи Вуксан од Роваца:
Ала браћо рђава јунаштва!
И ја имам дворе и тимаре.
. . .

[236] Бр. Ђурђев, Из историје Црне Горе, 196.
[237] Исто, 174—175.

Скадарског језера било је 17 богатих села насељених угледним Турцима. Међутим, у Подгорици, која је тада имала око 900 кућа са 3.500 становника, већина су били хришћани. Тада је Подгорица била више трговачко мјесто него турско војно упориште.[246]

Подаци из дефтера јасно показују да се и првобитна територија нахија Куча и Пипера образовала у другој половини XV вијека, а Бјелопавлића тек вијек касније.[247] Племенска територија кроз вијекове се мијењала, ширила или сужавала, према томе колико је племе било кадро да очува или прошири своје посједе. Већ крајем XVI вијека Братоножићи се издвајају из Пиперске нахије као посебно племе.[248] Пипери нијесу имали својих пашњака у планинама све до краја XVIII вијека.[249] Тек око 1799. освојили су од никшићких Турака планину Лукавицу са Капетановим језером.[250] Исто тако, Кучи у XVI вијеку нијесу посједовали онако велик број планина које су имали касније, у XIX вијеку. У предио Дољане Кучи су се почели насељавати тек средином XIX стољећа.[251]

Крајем XVI вијека брдска племена била су управна заједница у нахији. На челу нахија стајао је турски војвода, „који је свака три мјесеца закупљивао војводство од скадарског санџак-бега". Војводе су биле судије који „су дијслили правду" „на турски начин". У Медуну, већ готово срушеној тврђави, била је турска посада са 200 људи, на челу са диздаром. Кучи, Братоножићи и већи дио Плава били су под његовим надзором.[252] Бјелопавлићи су били под управом милиције из Подгорице, а Пипери и Васојевићи под надзором двојице бегова.[253] Поред турског војводе, постојале су домаће старјешине — кнезови, у свакој нахији један или двојица. У Пиперима се помиње Раослав Божидаров, у Братоножићима Станоје Радоњин, у Бјелопавлићима Ненеза Латиновић и Батрић Томашевић, у Васојевићима Никола Оташев и Лале Лајов, а у Кучима Лале Дрекалов и Нико Рајичков.[254] Осим тога, на челу појединих братстава или

[246] Starine, XII, 178, 179.

[247] Бр. Ђурђев, Из историје Црне Горе, 201, 206.

[248] Starine, XII, 168.

[249] J. Ердељановић, Постанак племена Пипера, 389.

[250] Исто, 304.

[251] J. Ердељановић, Кучи, Насеља IV, Београд, 1907, 153.

[252] Starine, XII, 180—182. Једина тада значајна тврђава био је Жабљак, модерно изграђен. У предграђу је било 250 православних кућа. Цјелокупно становништво бавило се рибарством. „У тврђави којом је командовао диздар било је око 15 кућа, већином срушених са негдашњом црквом св. Ђурђа", претвореном у џамију. Starine, XII, 188.

[253] Исто, 180.

[254] Исто, 181—182.

групе братстава стоје такође кнезови, али мањег угледа и значаја.

О Дрекалу и његовом сину Лалу сачувано је народно предање. Марко Миљанов, најбољи познавалац кучке традиције, забиљежио је да су Дрекала изабрали Кучи „на скупштини, те с тога је имâ власт кâ војвода племенски, а не сёљâнски". Њега су убили Клименти. Наслиједио га је његов млађи син Лале. Прва народна пјесма у Кучима опјевала је погибију војводе Дрекала.[255] Ову традицију о Дрекаловићима, која је без сумње настала касније, када су они постали водеће кучко братство које је највише допринијело стварању племенске заједнице у Кучима, у основи потврђују историјски извори, иако ни Дрекало и Лале нијесу били војводе него кнезови. Први кучки војвода био је Илико Дрекаловић. По народној традицији, војводу Лала превео је из римокатоличке у православну вјеру црногорски митрополит Руфим Бољевић приликом Лалова доласка на славу код братоношког кнеза Пеја Станојевића, са чијом се ћерком оженио.[256]

Иако брдска племена крајем XVI вијека по својој унутрашњој организацији нијесу била оно што ће касније постати, процес уједињавања братстава достигао је такве размјере да племе постаје снажна заједница, способна да се супротстави све већој опасности од надирања турског феудализма.

[255] Марко Миљанов, Племе Кучи, Београд 1904, 19—22.

[256] Исто, 24.

Остали подаци за које аутор не наводи извор коришћени су у сљедећим радовима Г. Станојевића: Црна Гора и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1499—1502. године. И. записи, XX; Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, И. записи, XV; Наши приморски градови у доба кипарског рата (1570—1573), Војноисторијски гласник, бр. 1—2 и бр. 3, за 1960. годину; Два уговора о преносу млетачке поште од Венеције до Цариграда преко Котора и Црне Горе у XVI вијеку, Архив ПТТ, књ. 12; Један случај отимања млетачке поште 1619. године, И. записи, XXII.

ПОЧЕТАК ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ ПРОТИВ ТУРАКА

ПОКУШАЈ ОСЛАЊАЊА НИКШИЋКОГ ВОЈВОДЕ ГРДАНА НА ЗАПАД

Крај XVI и почетак XVII вијека видна је прекретница у односима црногорских, брдских и херцеговачких племена према Турској. Мијења се и однос снага између Османског Царства и Европе у корист хришћанства. Истовремено, турски управни систем убрзано се феудализује почетком XVII стољећа.

Огромно Османско Царство, које се простирало на три континента, достигло је у другој половини XVI вијека врхунац свог територијалног ширења. Турска је крајем XVI стољећа била господар цијелог Балканског полуострва и већег дијела Панонске низије. То је била највећа држава свога времена у Европи, од које су стрепјели сви хришћански владари. Међутим, врхунац њеног територијалног ширења означио је и почетак слабљења њене моћи.

Различити су и многострани узроци слабљења Османског Царства, у којем су биле здружене многе расе, народи и религије. Власт у Царству почивала је на најгрубљем источњачком деспотизму. Од султана до последњег државног функционера, свако је примењивао силу и насиље према нижем од себе.

Метежи, нереди, насиље и побуне крајем XVI и почетком XVII вијека потресали су Царство како у метрополи тако и у провинцијама више него обично. Земља се налазила у економском и финансијском опадању „због нереда и уопште због лоше управе, у цијелом Царству". Основна привредна дјелатност — пољопривреда била је у кризи. Сељаци су бјежали са села у градове или преко границе, или су пак садили само онолико колико им је било потребно за личну потрошњу. Простране плодне оранице претворене су у пустаре и шикаре.

Већину становништва на Балкану чинили су православни, „лишени слободе, дјеце, имовине и живе у једном насљедном и сталном ропству“. Најтежи и најнељудскији чин, који је народу најтеже падао, било је одвођење мушке дјеце у сараје или данак у крви. Из редова те потурчене дјеце постајали су јаничари, спахије, паше и друге утицајне личности у држави. Већ од кипарског рата, а и раније, на значајним мјестима у управи били су људи по поријеклу хришћани, већином са Балкана; међу њима је било и Црногораца. И управо ти људи, заборављеног поријекла и без родбине, који су се уздигли до власти захваљујући само султану, били су његове најоданије слуге.

Тако је општи друштвено-економски развој у Турској довео до погоршања положаја народа. У недореченим записима неуких калуђера наилазимо на разне жалбе због насиља. Презирући свако људско достојанство Турци су више него икада раније бруталном силом сатирали народ, који се повлачио у себе без икакве наде у промјену на боље. Појединци су се одметнули у хајдуке или обичне друмске разбојнике, да би свој осветнички бијес искалили на Турке и, још више, на мирне трговце или случајне намјернике. Било је и спонтаних отпора ширих размјера, али све то није мијењало општу слику бескрајног трпљења једног народа.

На Западу се, у то вријеме, улажу напори да се створи хришћански савез против Турака. Војна премоћ Турске над сусједним хришћанским државама била је неоспорна. Турска војска до пред сам крај XVI вијека није доживјела већи неуспјех на бојном пољу у Европи. Османско Царство представљало је сталну опасност за сусједне државе. Супротности између Турске и Аустрије, која се у XVI стољећу формира као вишенародна држава и преузима на себе улогу хришћанског заштитника против Турака, као да су непремостива. Док Аустрија у XVI вијеку представља хришћански бедем против Турака, папа на челу католичке цркве идејни је вођа борбе против Османског Царства. Ватикан се никада није помирио са вјерском и политичком превлашћу Османлија на Балкану. Папе су организовале или помагале све савезе уперене против Турске. То је у ствари крсташка идеја, стара колико и борба између хришћанства и ислама, али потпуно нова по замисли да се сузбије муслиманска превласт на Балкану. Покорени балкански народи, уз војну и новчану помоћ западних хришћанских држава, морали су се сами ослободити од Турака. Од краја XVI до почетка XVIII вијека хришћанске државе Европе у борби против Турака обилато ће се користити том идејом у свим ратовима против Османског Царства. Од тада почиње организованија борба народа против свирепог освајача.

Замисли папе Климента VIII, још из 1592, да створи велики хришћански савез против Турака, многи наши људи пружили су подршку и дали подстицај. Али ова папина дипломатска акција није успјела. Па ипак, и поред тога он се није одрекао даљег рада на организовању отпора покореног народа, само што је тај план сада био много скромнији и свео се на рад у неколико земаља у којима су постојали најповољнији услови за организовање замишљене акције. То су биле сјеверна Албанија, Црна Гора и Херцеговина. Отада бројни политички авантуристи и искрени занесењаци постају посредници између покореног народа и разних европских дворова, који почињу да се уплићу у балканску политику.

Аустријско-турски рат (1593—1606) био је први покушај подизања покореног народа против Турака: бечки двор је настојао да Босну, Херцеговину и Црну Гору дигне на устанак. У име хришћанског становништва Босне цару Рудолфу је дошао Фрањо Бртучевић. Средином априла 1595. цар је прогласом објавио хришћанима Босне и сусједних крајева да их прима под своју заштиту.[1]

Бртучевић је радио да за покрет против Турака придобије и црногорског владику Руфима. Зато је у Црну Гору упутио два своја човјека с писменим позивом владици да се прикључи општем покрету хришћана на Балкану у корист аустријског двора. Владика Руфим је, у име Црногораца, изјавио спремност да подржи хришћанску акцију „и да и ми будемо помоћници вјере кристианске и да уздижемо ове пуке нашега владаниа, супротива овим невјерником, кои нам дицу продају и месо наше једу, а крв пију, и обећајући нам да ће брзо доћи бандера светога цесара... Ја речени владика и бискуп обетујем са свими првими главами наше земље да ћемо бити сви синови послуха свитлости цесаревој, и ако буде от потрибе умрити на његовој служби, не кратимо се".[2] Ово је прво писмо политичког карактера једног црногорског владике. Колико су везе са Аустријом утицале на борбено расположење Црногораца, засад је тешко утврдити. Према једној непровјереној вијести почетком 1597, дошло је до устанка у Црној Гори.[3]

Отада па готово цијелу половину вијека, све до кандијског рата, Црну Гору, Брда и Херцеговину потресали су

[1] R. Lopašić, Spomenici hrvatske krajine, knj. I. Zagreb, 1884, 195.

[2] A. Ivić, Nekoliko ćirilskih spomenika iz XVI i XVII veka, Vjesnik kr. hrvatsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arhiva, knj. XV, Zagreb 1913, 96. Документ је од 15. јуна 1597. по старом. На документу је печат с натписом: Милостију божију јепископ Црној Гори Стефан.

[3] В. Винавер, Извештаји млетачких амбасадора о општој кризи на Балканском полуострву крајем XVI и почетком XVII века, И. записи, XX, 662.

разни отпори, буне и устанци против Турака. Та збивања временски су се поклапала са акцијом разних агената хришћанских држава на дизању подјармљених народа Балкана. Вријење међу покореним народима крајем XVI вијека подједнако се запажа и у крајевима у које нијесу допрли страни агенти као и у онима гдје су они дјеловали. Незадовољство народа због претјераних жртава и дажбина које су им наметали Турци било је основни разлог отпора народа, који је био спреман на непослушност и одметништво. Нема таквог документа из којега би се могло закључити да се народ дизао против Турака уз директну материјалну помоћ хришћанских држава. Агитација је заводила и подстрекавала људе.

Између хришћанских држава и народних старјешина јављају се многи посредници. Разне личности неизвјесног и сумњивог поријекла задуго су кројиле најразноврсније предлоге и планове о ослобођењу Балкана од Турака и подносиле их Грацу, Мадриду, Риму, Напуљу и Торину. Служиле су се свим средствима не презајући од кривотворења писама и печата. Иступали су у име главара и покрајина које нијесу никада видјели.

Користећи се повољном политичком коњунктуром и непознавањем Турске од стране Запада, ови авантуристи и завјереници вјешто и успјешно су распаљивали машту појединих западних владара о лаком успјеху и великим освајањима на Балкану. Највећи број авантуриста био је из Албаније и са Црногорског приморја. Посредујући између главара и разних личности на Западу: једни су радили на дизању устанка у Албанији; други ковали завјеру о заузимању Скадра, Улциња, Бара или неког другог града у Албанији; трећи су се повезивали са херцеговачким и брдским главарима у намјери да и тамо дигну народ на устанак и ове земље предају својим господарима на Западу.

Независно од обећања и агитације папских и других агената, народ, притиснут насиљем, сам је устајао против Турака. Почетком 1597. због давања десетка у крви побунили су се Бјелопавлићи, убили свога војводу, а потом се повукли у планине.[4] Против њих су се одмах упутили скадарски и херцеговачки санџак-бегови. Четири мјесеца касније, избила је побуна у околини Бара и Улциња. Побуњеници, већином Албанци, отјерали су 12.000 грла крупне стоке коју су Турци упутили на испашу у оне крајеве. Скадарски санџак-бег морао је да интервенише да се поврати плијен. Дошло је до праве битке у којој је, како се претјерано причало погинуло 3.000 Турака.[5]

---

[4] Ј. Томић, Грађа за историју покрета на Балкану против Турака крајем XVI и почетком XVII века, Београд 1935, 248.

[5] K. Horvat, Monumenta Uscocchorum, knj. I, 106—107.

Исте године дошло је до покрета међу херцеговачким и брдским племенима. У нашој историографији овај догађај познат је као херцеговачки устанак из 1597. године под вођством никшићког кнеза и војводе Грдана. Подаци о овом догађају (има их свега три) врло су штури и једнострани. У једној биљешци под 1597. годином стоји да се побунио војвода Грдан.[6] У једном другом домаћем запису забиљежено је: „Бише се Дробњаци и Никшики и Пивљани с Дервиш-бегом на Гацку". Верзија тога догађаја на латинском језику мало је опширнија. Њен аутор је знао нешто више о догађају. По њему, војвода Грдан се побунио, а када је дошло до борбе са Турцима на Гацком, он је утекао. Сви његови људи који нијесу успјели да се склоне сасјечени су. Затим се Ахмет-паша Кадум помирио са војводом Грданом и опростио му.[7] Млечанин Лацаро Соранцо, савременик догађаја и писац једне књиге о Турској, оставио је најинтересантнију и најпротивурјечнију биљешку о покрету брдских и херцеговачких племена у ово вријеме. По њему, Пипери, Кучи, Клименти, Бјелопавлићи и други покушали су да се ослободе турске тираније. Кад су чули да је султан Мехмед изгубио битку и живот код Јегра, „сви су устали под командом војводе Грдана и био је велики покољ Турака који су били у њиховом крају. Пошто сам настојао да сазнам више, чуо сам супротно, да су се повукли незадовољни у њихове планине".[8]

Као што се види, то уопште није био устанак. Били су то спонтани отпори или буне које чешће избијају изазване неким догађајем и брзо замру. Таквих метежа, буна и побуна било је и раније и касније у свим крајевима Балкана, и на њих су Турци реаговали веома брзо и ефикасно. Ако те буне нијесу ни до чега довеле, долиле су још једну кап мржње између освајача и народа.

Отада, све до своје смрти, војвода Грдан, заједно са српским патријархом Јованом, играо је главну улогу у свим преговорима са разним дворовима на Западу. Управо 1597. патријарх Јован ступио је у везу са папом и упутио му писмо по двојици калуђера (Дамјану Љубибратићу и неком Павлу). Патријарх је увјеравао папу у своју оданост и покорност римској цркви и тражио помоћ за ослобођење српског народа од Турака.[9] Ова молба оцијењена је у Риму као погодан мотив да се српском патријарху предложи унија, на шта је патријарх позитивно реаговао, надајући се новчаној

---

[6] Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, knj. III, 28.

[7] Љ. Стојановић, Српски родослови и љетописи, Гласник СУД, књ. 53, Београд, 1883, 117.

[8] Lazzaro Soranzo, L' Ottomano, Ferara 1598, 112—113.

[9] Starine, XVI 22—28.

и материјалној помоћи од папе. У пролеће 1601. патријарх Јован је поново упутио у Рим калуђера Дамјана и овластио га да прихвати унију. Калуђер је у име патријарха на српском језику дао исповијед праве вјере, одрекао се јереси, и заклео на Јеванђељу и потписом гарантовао да ће се свега обећаног држати.[10]

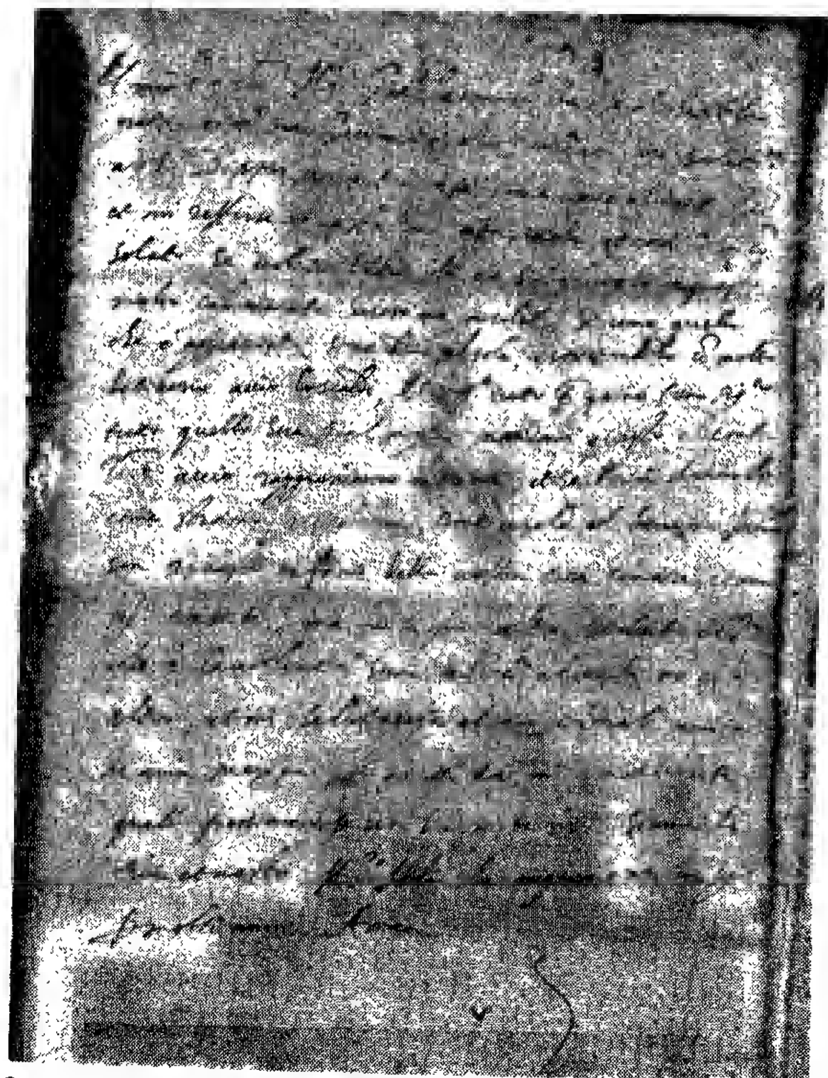

Сл. 1 — *Превод писма никшићког војводе Грдана которском провидуру Ђакому Пасквалигу из 1608. год. (Државни архив Венеција)*

[10] Ј. Радонић, Римска курија, 10—11.

Прихватање уније од стране српског патријарха није имало никаквог практичног вјерског и политичког значаја за српску цркву. О томе се у народу није ништа ни знало. Церемонијална изјава једног православног калуђера у Ватикану није могла измијенити стварност. Српски патријарх је свјесно попустио Риму у безначајним вјерским разилажењима с увјерењем да ће добити помоћ за ослобођење српског народа од турског ропства.

Патријарх Јован, војвода Грдан и остале народне старјешине ступили су у преговоре са свим западним владарима, који су то хтјели, о дизању устанка. Све те преговоре водио је већ опробани дипломатски изасланик Дамјан Љубибратић.

У то вријеме живо интересовање за Балкан показује Шпанија, једна од водећих сила у Европи. У великој борби са Турском за превласт у Средоземном мору шпански двор показује интересовање за покорене балканске народе, у жељи да подигне устанак против Турака. Напуљ, који је тада био под шпанском влашћу, постаје стециште многих званих и незваних делегата са Балкана. Већ крајем 1606. тамо су стигли калуђер Дамјан Љубибратић и Јеремија Босанац, као изасланици војводе Грдана, доносећи писмо Грдана и осталих главара којим „изјављују да су спремни да се побуне против Турака и обећавају оданост католичком величанству". Одговор шпанског вицекраља послат је војводи Грдану по капетану Долистовићу, који је упућен у воде Албаније као трговац, а у ствари да преговара с албанским првацима о дизању устанка.[11] Из Медове, Долистовић је доставио писмо Грдану по свом сестрићу Ивану Даничићу, који му је усмено саопштио многе поруке.[12] Поред војводе Грдана, присталица Шпанаца био је Лале Дрекалов из Куча.

Патријарх Јован и остале српске старјешине живо су пожуривале шпанског вицекраља да што прије упути флоту у Јадранско море. Међутим, Шпанци су изненада одустали од даље акције на дизању устанка у Албанији и Херцеговини. Шпанци као и папа и аустријски цар сматрали су да је довољно обећати помоћ, упутити по које писмо, па да изазову устанак српског и албанског народа! Са своје стране, главари су очекивали да ће Шпанци доћи да их ослободе или бар предузети неку озбиљну војну акцију против Турака.

Још једном се потврдила истина да се завјером једног уског круга људи, без ослонца на народ не покрећу велике револуционарне идеје.

---

[11] Ј. Томић, Грађа, 362—363.

[12] Исто, 430—431; 438, 479.

Неуспјеси преговора са папом и царом показали су да се ослонац не може тражити само на једној страни. Стога уопште не изненађује корак војводе Грдана и патријарха Јована да се у јеку преговора са Шпанцима обраћају и савојском војводи Карлу Емануилу I, владару једне мале италијанске државе. Бескрајно амбициозан, Карло је цијелог живота сањао о проширењу граница своје државе и о краљевској круни.

Савојски војвода је знао за тежње балканских хришћана да се ослободе Турака. Подухват на Балкану који би му у једном замаху донио круну и цијеле земље силно је распаљивао машту и подстицао амбиције овог неуморног ловца на краљевску круну. Довољно је било да неки посредник-авантурист предложи војводи дизање устанка на Балкану, па да он без околишања улети у авантуру.

Тај предлагач и посредник био је Александар Николин из Паштровића, дугогодишња скитница по европским дворовима, који ће се касније прекрстити и узети звучно име Александра Македонског. Свој план о покретању устанка на Балкану прво је поднио шпанском двору. Затим је испланирао заједничку акцију цара, шпанског краља, папе и савојског војводе о освајању Албаније и других земаља на Балкану. Када је Карло Емануило I сазнао да је тим планом врховно заповједништво намијењено њему, позвао је Александра у Торино.[13]

Александар Паштровић је дошао у Торино крајем 1606. и поднио војводи план о освајању Балкана, под насловом „Расправа Његовој узвишености о заузимању Македонског краљевства". Македонија, коју чине многе покрајине, међу којима и Епир и Црна Гора, необично је богата земља. По Александровом излагању, народ само чека да се ослободи турског насиља и потчини војводи. Тобоже преко 15.000 наоружаних присталица спремно је за акцију.[14]

Амбициозни војвода одушевљено је прихватио Александров предлог и одмах предузео потребне мјере да се план оствари. Савојски војвода је настојао да за овај план заинтересује: папу, француског краља и аустријског цара, али у томе није успио.[15]

Војвода се није обесхрабрио, дубоко увјерен да ће сам извести подухват и присвојити славу ослободиоца Балкана од невјерника. Зато је у љето 1607. Карло Емануило I упутио војводи Грдану Јована Ренезија, поријеклом Албанца,

[13] Ј. Томић, Пећки патријарх Јован и покрет Хришћана на Балканском полуострву 1592—1614, Београд 1903, 95.

[14] Angelo Tamborra, Gli Stati italiani, l'Europa e il problema Turco dopo Lepanto, Firenze, 1961, 21.

[15] Исто, 27, 28.

једног од највећих политичких авантуриста свога доба. Започео је каријеру у млетачкој војној служби, али је због убиства протјеран са млетачке територије. Затим је скитао по Италији, док се најзад није настанио у Торину. Отада почиње његова улога мајстора политичке обмане. Почетком јула 1607. Ренези је стигао у Дубровник, гдје се задржао неколико дана, затим је прешао у Бечиће, одакле се упутио војводи Грдану и саопштио му да долази у име Карла Емануила I, који је спремио велику војску и ускоро ће доћи у Албанију. Уговорено је да се војвода Грдан и Ренези поново састану у септембру исте године.[16] Ренези се вратио у Торино носећи собом поруку војводе Грдана.

Предлог из Торина дошао је у прави час, када Грдан и остали главари нијесу ништа добро очекивали из Напуља, Мадрида или Рима. Сваки предлог, ма са које стране долазио, радо је приман. Которски провидур тачно је запазио да народ није мислио на друго „него да се ослободи турске тираније, радо слушајући све који му предлажу савез".[17]

Ускоро послије одласка Јована Ренезија са Црногорског приморја тамо је стигао Александар Паштровић са својим друговима и живо агитовао међу главарима у корист Шпанаца. Представљајући се као пуномоћник шпанског краља он је дијелио новац и обећања, али ништа одређено није било уговорено.[18]

Док је Паштровић агитовао на Црногорском приморју, из Торина су у име савојског војводе стигли у Дубровник делегати, упућени Грдану. С њим је био и Дамјан Љубибратић, који је у Торино доспио из Шпаније. Изасланици савојског војводе Умберто Салуцо дела Манта и Филип Прован ди Лејн дошли су у Дубровник са писмима и порукама за војводу Грдана. Циљ делегације је био да провјери да ли су српске старјешине спремне да савојског војводу приме за краља и предаду му круну. У том случају би војвода стао на чело војске и ослободио их турске тираније.[19]

Писмо и порука савојског војводе снажно су одјекнули међу српским старјешинама у Херцеговини. Сви виђенији главари окупили су се на збору у Косијереву, почетком марта 1608. и са њега упутили писмо Карлу Емануилу I захваљујући прије свега на писмима која су донијели разни изасланици, „у којима пишете да ако хоћемо да Вас примимо за краља да ћете нас ослободити од проклете турске крвожедности". Затим кажу: „весела срца примамо вас за нашега непобједивога краља цијеле Румелије у којој

[16] Ј. Томић, Грађа, 469—470, 472, 475—476.
[17] Исто, 476.
[18] Ј. Томић, Пећки патријарх Јован, 99.
[19] Ј. Томић, Грађа, 484, 486. A. Tamborra, н. д., 29—34.

су пет краљевстава". Писмо су однијели у Торино Дамјан са три калуђера и још три господичића.[20]

Добро расположење савојског војводе и српских главара за сарадњу није одговарало стварним могућностима ни једне ни друге стране. Карло Емануило I је вјеровао да ће се лако докопати краљевске круне и краљевства, а главари су брзо повјеровали да ће им војвода донијети слободу. Савојски војвода је био у свему зависан од шпанског краља, без чије помоћи није могао предузети никакву акцију на Балкану.

Да би убрзали акцију Карла Емануила I, српски главари су крајем априла 1608. одржали збор у Манастиру Морачи. Са скупа је упућена молба папи Павлу V да заложи свој ауторитет и помогне њихову ствар код шпанског двора и савојског војводе. У писму се истицало да су прибегли овом кораку с циљем да папа онемогући оне који су из политичких разлога противни овој сарадњи, „јер ствар божју овако тешку и значајну треба предпоставити свјетовним стварима, а пошто смо ми од стада Христова, Ваша свјетлост је наш пастир, од кога се надамо свакој помоћи, милости и доброчинству". Осим тога, упозоравали су папу да су преговори откривени и да су они у великој опасности да их Турци не сасијеку. Главари су истицали да ће, ако им не стигне помоћ, из очајања бити присиљени да се лате оружја.

Писмо је писано на италијанском језику и потврђено са 32 печата војвода и кнезова, међу којима и великог броја спахија. Испод печата су били потписи главара ћирилицом. Тешко је претпоставити да су потписане старјешине биле упознате са тачним садржајем писма. Зато се ово писмо може узети као документат који донекле одражава расположење и жеље народних првака.[21]

На папину интервенцију или из других разлога, тек шпански двор је поново показао интересовање за Балкан. Тако су поново оживјеле српско-шпанске везе, које никада потпуно нијесу биле прекинуте. Крајем маја и почетком јуна 1608. Доминик Андријашевић је доставио патријарху Јовану и војводи Грдану писма напуљског вицекраља на шпанском језику, док је преписе превода на српском језику раније предао.

Та писма су пробудила клонуте наде, те су се главари ријешили да се директно обрате шпанском краљу једним опширнијим писмом, које је однио Дамјан Љубибратић. У њему главари моле краља да се смилује и спасе их турске тираније. Ако им упути неког храброг кнеза и помоћ у војсци,

[20] Исто, 495—496.

[21] Dragutin Kamber, Pismo crnogorskih i albanskih prvaka papi Pavlu, V. Croatia sacra, 4, Zagreb 1932, 289—292.

хришћани у Бугарској, Србији, Херцеговини, Босни и Албанији, у року од петнаест дана окупиће војску од 80.000 људи и њоме помоћи шпанској војсци и олакшати њено напредовање. Тако би готово цио Балкан био ослобођен. Ово је био један од већ познатих предлога, толико пута раније понављаних. Шпански краљ је молбу српских главара доставио савојском војводи као незваничном заповједнику планиране експедиције. Писмо је изазвало подозрење код војводе због тога што се главари обраћају краљу, а не њему. Зато је позвао себи Јована Ренезија као експерта за Балкан да се распита о вјеродостојности садржаја писма. Ренези је тврдио да је писмо фалсификат. Ова тврдња поколебала је војводу да за тренутак ништа не предузима, него да Ренези на прољеће посјети неке балканске земље и провјери да ли је писмо аутентично.[22]

Међутим, због неких непредвиђених догађаја војвода је у Херцеговину упутио делегате Филиберта Прована и Јована Ренезија прије него што је намјеравао. У инструкцијама делегатима од 22. августа 1608. наређено им је да патријарху и осталим главарима саопште „да је наша чврста одлука да истрајемо у овоме подухвату и да ћемо живјети и умријети с њима за тако правичну ствар и вратити им слободу под једним краљем". Патријарху је био намијењен поклон: златни прстен, сат и бокал.[23] Није познато да ли је изасланик Прован стигао у Дубровник или неко друго мјесто и пренио војводину поруку патријарху Јовану. У Торину се упорно настојало да се успостави веза са патријархом. У јесен су у Дубровник стигли монсињор Лење и Јован Даничић, који је успио да ступи у везу с патријархом Јованом и осталим главарима.

Шпански двор је одлагао акцију из мјесеца у мјесец, што је знатно утицало да одушевљење савојског војводе спласне. Савоја, територијално доста удаљена од Херцеговине, са свега три галије, без довољно финансијских средстава, заиста није могла ништа озбиљно предузети. Између Савоје и српских главара испријечила се Венеција, која је одлучно била против уплитања Карла Емануила и Шпанаца у балканску политику. Војводи Карлу било је јасно да се у току 1608. неће ништа предузимати. Све је остало на обећањима и припремама које никада нијесу спровођене у дјело. Крајем новембра војвода је упутио у Херцеговину Јована Ренезија да испита ситуацију и увјери главаре да ће акција ускоро започети. Многобројна увјеравања од стране шпанског вицекраља па чак и самог краља, савојског војводе и разних личности у његово име, навела су патријарха Јована и један дио

[22] Ј. Томић, Грађа, 533—536.
[23] A. Tamborra, н. д., 39—40.

српских главара на помисао да треба прецизирати неке ставове српско-савојских односа. Зато се 13. децембра 1608. састао збор главара јужне Херцеговине, Црне Горе, Задриме и Брда у Манастиру Морачи. Збору су присуствовали патријарх Јован и војвода Грдан. На скупу је покренуто питање односа са савојским војводом. О одлукама збора Грдан и патријарх Јован извијестили су Карла Емануила I. Грдан је савојском војводи јавио да су му се добровољно потчинили и изабрали га за свога краља и господара с правом насљедства. Главари су обећавали своме изабранику да ће нештедимице пролијевати крв за славу његове куће и молили га да пожури са акцијом.

Патријарх Јован писао је савојском војводи да је сазвао збор старјешина из пет краљевина које су под његовом црквеном управом. Патријарх је увјеравао војводу да ће га, кад буде дошао у њихов крај, крунисати краљевском круном, под условом да гарантује права православне цркве и да у земљу не доводи мисионаре који би народ обраћали у католичку вјеру.[24]

Сви планови о дизању устанка и доласку ослободилачке војске из Италије на Балкан остали су само лијепе жеље. Шпански двор се све више удаљавао од помисли на крсташки рат на Балкану. Тако се савојски војвода морао одрећи подухвата којим се толико одушевљавао.

Наде патријарха Јована, војводе Грдана и осталих главара да ће се помоћу савојског војводе ослободити Турака потпуно су изневјерене. Зато су народни прваци успостављали везе са другим италијанским владарима, у истом циљу, али са мање наде.

Повјереници патријарха Јована, још док су обијали прагове Напуља и Торина, успоставили су везе са мантованским, а касније и тосканским војводом. Тада је војвода Мантове био Виченцо I Гонцага, мање значајан владар од свог таста Карла Емануила I, али много већих амбиција. Са широким породичним везама у Европи, познат као ратник, по сјају и раскоши свога двора, и још више по дуговима, Гонцага је на прву понуду разних посредника показао спремност да улети у балканску авантуру. Под утицајем Ренезија и двојице Дубровчана, Јакова Рестића и Јакова Ђорђића, Гонцага је пристао да настави рад свога таста. Ренези је и овога пута био главни посредник између мантованског војводе и српских главара. Новембра 1609. Гонцага пише Иву Ришњанину да је од капетана Јована Ренезија о свему обавијештен у вези с устанком и војводом Грданом и да ће он наставити рад савојског војводе. Тако, главни посредник у овим преговорима постаје кнез Иво Ришњанин, млетачки

[24] Ј. Томић, Пећки патријарх Јован, 115—118.

агент, али повјерљива личност патријарха Јована и војводе Грдана.[25]

Народни прваци радо су прихватили понуду мантованског војводе, иако их је искуство учило да су изгледи да ће се нешто постићи врло мали. У љето 1610. патријарх Јован и војвода Грдан упутили су по кнезу Иву писма и поруке у Мантову, на што је војвода Франческо Гонцага одговорио почетком августа. Мантовански војвода увјеравао је патријарха да слобода православне вјероисповијести не долази уопште у питање и обећао враћање цркви свих добара које су јој Турци одузели.[26]

Послије ових првих размјена писама војвода Гонцага је ријешио да упути делегацију у Дубровник да испита ситуацију. У инструкцијама изасланицима од 9. септембра каже се да треба да се састану са патријархом и провјере да ли су он и старјешине спремни да краљевску круну понуде мантованском војводи.[27] Делегати су стигли у Дубровник и преко једног калуђера уручили писма патријарху Јовану и војводи Грдану, који одговорише по истом посреднику.[28]

Одушевљен предлогом српских главара, мантовански војвода је одлучио да један брод пун оружја упути на Јадран и у близини Дубровника искрца товар за војводу Грдана. Августа 1611. појавио се у дубровачким водама брод натоварен оружјем, које није истоварио. Овим покушајем искрцавања оружја престале су амбициозне иницијативе мантованског војводе на Балкану. Ловац на краљевску круну схватио је да до ње није лако доћи, као што је у почетку вјеровао. Народни главари, који су показали спремност и готовост за сарадњу и акцију, и овај пут су остали разочарани очекујући да ће мантовански војвода извести оно што други прије њега нијесу могли.

Посљедњи италијански владар који је маштао о крсташком походу на Балкан био је тоскански војвода Козимо II Медичи. Српске старјешине дале су иницијативу за успостављање веза са тосканским војводом. Почетком септембра 1609. у Фиренцу су стигли повјереници патријарха Јована и војводе Грдана Дамјан Љубибратић и капетан Јован Даничић, са задатком да траже помоћ за дизање устанка. Први секретар Козима II Вита одлучно је одбио сваку помоћ.[29]

---

[25] Исто, 128.

[26] Ј. Томић, Састанак и договор српских главара у Кучима 1614. год., Београд 1901, 45.

[27] A. Tamborra, н. д., 59—60.

[28] Исто, 63—64.

[29] Ј. Томић, Пећки патријарх Јован, 133; A. Tamborra, н. д., 75.

У почетку скептичан и уздржљив, велики тоскански војвода поколебан разним предлозима и плановима, почео је да се интересује за догађаје на Балкану. Када је капетан Јован Даничић стигао у Фиренцу 1611, тоскански војвода га је лично примио и живо се распитивао о српским старјешинама, њиховим плановима и везама. Даничић је увјеравао војводу да су главари спремни да га приме за владара. На основу ове изјаве војвода је 8. јуна написао два идентична писма за патријарха Јована и војводу Грдана. Тражио је од двојице српских главара да га извијесте да ли су још увијек вољни да га приме за свога владара.[30] То је био први и посљедњи покушај тосканског војводе да успостави везу са српским главарима.

Када су се српске старјешине увјериле да од Италијана не могу ништа очекивати, повратиле су се својим старим пријатељима Шпанцима. Калуђер Дамјан Љубибратић и Димитрије Баранин поново су боравили у Мадриду. Отуда су почетком 1612. упућени у Напуљ, да преговарају с напуљским вицекраљем.[31] Исте године нестао је војвода Грдан, један од главних заговарача дизања устанка са ослонцем на Запад. Већ идуће године помиње се његов син Јован као војвода од Никшића, а касније Грданов синовац Петар Николин. Он је добио берат као ћехаја и кнез над шест села у Никшићкој нахији.[32] Када је 1614. умро и патријарх Јован, поглавар српске православне цркве, није се више нашао нико да настави његов пут. Тиме су завршени сви покушаји главара да се Запад заинтересује за судбину српског народа, за његово ослобођење од Турака.

Од успостављања везе са папом до преписке са тосканским војводом српске старјешине су неколико пута узастопно понављале своје предлоге у Риму, Мадриду, Напуљу, Торину, Мантови и Фиренци. Међутим, увијек су пружана иста узајамна обећања и услови, али ништа није предузимано. Посљедњих година цијелом акцијом и формално су руководили разни посредници. Тако је пропао план замишљен са много амбиција и нада. Цијела ова акција имала је доиста завјеренички карактер, у њу је био упућен само узан круг главара. Све се радило у највећој тајности. Идеја о ослобођењу од Турака није продрла у широке масе српског народа. Зато су старјешине тако упорно тражиле помоћ споља и све очекивале са те стране.

---

[30] Ј. Томић, н. д., 137—138.

[31] Ј. Томић, Састанак и договор, 21—22.

[32] А. Лубурић, Берат никшићког војводе Петра Гаврилова Никшића од почетка 1639, Записи, IV, 244.

Смрћу војводе Грдана и патријарха Јована може се сматрати да је српско-италијански дослух завршен. Са српске стране није се више нашао нико ко би продужио дугогодишњи рад двојице првих српских главара овога доба. Све је било завршено, остало је само разочарање. И то с обје стране Јадрана. Српске старјешине које су полагале велике наде у италијанске владарчиће осјетиле су се превареним. А италијанске војводе нијесу се лако докопале круне и нових посједа на Балкану. Ако сви ови планови и преговори нијесу донијели ништа конкретно, они су дали подстрек и улили наду главарском слоју, а преко њега и народу. Ово је први пут да се неко на Западу заинтересовао за судбину српског народа и обећао да ће помоћи његову ослободилачку борбу против Турака. Први пут су српске старјешине схватиле да у борби против Турака нијссу усамљене. И то је храбрило и подстицало људе.

Ако се са српске стране нијесу више нашли људи спремни да наставе дјело патријарха Јована и војводе Грдана, Албанци су и даље упорно радили на ослобођењу своје земље онако како су то радили српски главари. Метод рада био је и даље завјеренички. Шпанија је поново прихватила планове разних авантуриста и настојала да закорачи на Балкан. Већ средином 1614. многи шпански агенти размиљели су се по Албанији. Један од њих доспио је у Рисан са задатком да придобије народ за шпанског краља.[33]

Тада ступа на сцену велики политички комбинатор Јован Ренези, у којега српски главари нијесу имали много повјерења. Своје дугогодишње преваре он је крунисао мистификацијом о тобожњем састанку српских и албанских главара у Кучима, 14. јула 1614. То је најуспјелији фалсификат у низу лажних писама и преговора у ово вријеме велике завјере.[34] Тај се састанак није никада одржао, али многе појединости у извјештају капетана Ренезија су тачне, јер је он познавао земљу о којој је писао.

Шпански агенти развијали су живу агитацију на Црногорском приморју и у сусједној Албанији. Они су упорно проносили вијести о доласку велике шпанске флоте, што је изазивало праву забуну међу Турцима. Најзад, почетком априла 1617. године, шпанска флота од 23 брода под командом дон Хирона дуке д'Осуне појавила се надомак улаза у Боку Которску. Она је прокрстарила Јадранским морем, заплијенила неколико бродова и опљачкала нека села. Цр-

[33] A. S. V., Dalmazia rettori et altri (—Dalm. Rett.) f. 13. Котор 5. јула 1614.

[34] J. Томић, Састанак и договор кучких главара, 21—23.

ногорци су се тужили Порти да су Шпанци, које су позвали Дубровчани, неколико пута долазили на Црногорско приморје и пљачкали Грбљане и сусједна села.[35]

Послије овог догађаја и даље су се упорно проносиле вијести о поновном доласку флоте и о великим намјерама Шпанаца у Албанији. Те приче кружиће, са извјесним прекидима, још за двадесет година. Али све се завршавало на томе. Оно што се није успјело једном завјером, извео је сам народ у одбрани од турског феудализма и започео једну велику борбу за очување својих дотадашњих повластица.

[35] И. записи, XV, 362.

ЦРНА ГОРА ПОЧЕТКОМ XVII ВИЈЕКА

Територијално јединство Црне Горе, наслијеђено из XVI, још више се учвршћује у првој половини XVII вијека. Почетком овог стољећа Црна Гора се појављује као чврсто обједињена земља са посебним правима и интересима. Свијест о јединству земље дубоко је прожимала сваког Црногорца, што ће се испољити у низу отпора Турцима.

О броју становништва Црне Горе немамо тако поуздане податке као у XVI вијеку. Према једном домаћем извору, Црна Гора је крајем XVI стољећа имала једва 1.700 кућа, што је свакако мало у односу на број становништва почетком тога вијека.[36] Од свих млетачких извора о броју села и становништва у Црној Гори најпоузданији је Маријан Болица. По њему, Црна Гора је почетком XVII вијека имала 90 села са 3.400 кућа и могла је дати 8.000 бораца, међу којима је 1.000 било наоружано пушкама, а остали мачевима, копљем и штитом.[37] Боличине податке о броју становништва Црне Горе поновио је и которски провидур Парис Малпијеро 1623. године. Међутим, по писању Алвиза Моченига из 1639, Црна Гора је велика земља са 280 села и преко 14.000 огњишта и 30.000 бораца. Истина, Мочениго је у Црну Гору убројао и брдска племена.[38] Сами Црногорци су за себе тврдили 1625. да имају нешто преко 3.000 кућа, што је свакако најтачније. Пошто је у Црној Гори увијек преовлађивала инокосна породица, произилази да је почетком XVII вијека у њој живјело око 15.000 становника. Становништво је српско, православне и муслиманске вјероисповијести. О броју муслимана, касније званих потурице, немамо поузданих података. Према једној вијести из 1665. године, у Црној Гори је

[36] А. Соловјев, Попис црногорских племена из године 1592, Споменик, 78, Београд 1935, 8.

[37] Starine, XII, 168.

[38] A. S. V., Collegio V. Relazioni b. 66, Из релације Алвизиа Моченига од 23. марта 1639.

било око 800 муслимана.[39] Међу њима је свакако било и Турака.

Друштвена кретања турског феудализма у правцу тежње разних управника мањих и већих области да ојачају свој положај на рачун централне власти у Цариграду погодиће Црну Гору. Уједињени Општим црногорским збором Црногорци су се бранили од претензија сусједних санџак-бегова позивањем на своје повластице и тужбама Цариграду, али још више оружјем.

Установа Збора уопште у Црној Гори је врло стара. Први пут се помиње у уговору зетских племена са Венецијом 1455. године. Тада је велики војвода Стефан Црнојевић „са свим Збором Зете" прихватио млетачку власт.[40] Овај Збор није био средњовјековни феудални сабор, али ни касније Општи црногорски збор, него скуп представника села и братства. За владе посљедњих Црнојевића Збор је био нека мјешавина феудалних и племенских представника, као и само друштво које је представљао.

Јачањем племенског друштва Збор се све више демократизује, а послије Црнојевића постао је војно-демократско представничко врховно тијело народа Црне Горе. Први пут овај црногорски Збор помиње се 1500. године. То је било у вријеме млетачко-турског рата, када је скадарски санџак-бег наредио Црногорцима да се очисте путеви према Котору. На ово наређење „они из Црне Горе треба да сазову њихов Збор (sboro), то јест да се скупе заједно и посаветују што треба да учине", писао је которски провидур.[41]

Из овога се јасно види да је сваки Црногорац имао право учешћа на Збору. До краја XVI вијека нема директних података о одржавању Општег црногорског збора. Међутим, судећи по развоју обичајног права у Црној Гори у овом вијеку, са сигурношћу се може закључити да установа Збора није могла бити укинута. Да је то био случај морало би нестати и оно друштво из којега је он никао, што, наравно, није био случај.

На Општи црногорски збор могао је доћи сваки одрасли Црногорац и узети учешће у расправљању покренутих питања.

Збору је обично присуствовало око 2.000, па и више људи. Племенске старјешине биле су равноправни учесници у раду Збора, иако су на њима водили главну ријеч. Начелно, одлуке Збора биле су обавезе за цијелу земљу.

Збор није био савез црногорских племена, као што је то био случај у класичним племенским друштвима, гдје је на

[39] Ј. Радонић, Римска курија, 289.
[40] Š. Ljubić, Listine, II, Zagreb 1891, 68.
[41] M. Sanuto, I Diarii, tom III, 1075.

збору као племенском савезу учествовао подједнаки број људи из сваког племена. Владика Василије Петровић тачно је рекао: „Черна Гора јест један општи збор народа".[42] Отуда су на Збору већи утицај имала јача племена. Зато од самог почетка историје Црне Горе значајнију улогу у животу земље имају крајеви са изразитијом племенском организацијом. Општи црногорски збор израз је јединства народа Црне Горе, везаног заједничким интересима, прошлошћу, језиком, културом и вјером. Таквог збора за толику територију нема ни у једном другом српском крају.

Поред Општег црногорског збора постојао је и главарски скуп или збор. У млетачким документима почетком XVII вијека тај се скуп зове Вијеће главара Црне Горе,[43] а у домаћим изворима једноставно главарски збор.[44] Овај збор је у изузетним приликама могао доносити одлуке у име цијеле Црне Горе, али оне подлежу санкцији Општег црногорског збора, као врховног управног тијела у црногорском племенском друштву. Принцип непосредног учешћа и одлучивања јесте битна карактеристика племенског друштва. Главари у свим својим одлукама подвлаче да дјелују у име Општег црногорског збора, односно са његовом сагласношћу. На тај начин главарски скуп је нека врста извршног органа Збора. Истина, сам Збор није имао извршних органа преко којих би присилио неко племе на послушност. Он се није могао мијешати у унутрашњи живот племена, нити доносити одлуке које се њих тичу без њихове сагласности. Свака кнежина или касније племе имали су своје зборове, на којима је искупљени народ суверено одлучивао. Када је 1609. Марко, син цетињског кнеза-спахије Вуја, обећао скадарском санџак-бегу да ће му довести 150 људи, Цетињани су на своме збору одбили тај захтјев, па су чак одлучили да санџак-бегу не дозволе улазак у Црну Гору.[45]

Право учешћа на Збору идентификовало се са народном припадношћу. Црногорцем је постајао свако ко је примљен у Збор. Црногорски главари су 1749. одлучили да Дака Сладојевића са племеном Риђанима приме — „да су у Збор черногорски и посад да су Черногорци увлек".[46] Насупрот томе, искључење из Збора сматрало се најтежом казном и погрдом. То је била морална смрт, да човјек не може да дође тамо гдје се људи купе него као жена да сједи кући. Изостанак са Збора ратника осуђивао се као дефетизам.

---

[42] Цетињски љетопис, 52.

[43] J. Томић, Глас 68, 66, у нап. 122.

[44] Ђ. Миловић, Нека писма владике Саве и Василија Петровића, И. записи, XIII, 281.

[45] J. Томић, Глас, 68, 59.

[46] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. V, Ср. Карловци 1925, 97. бр. 7906.

Ако је Збор био врховно управно тијело у црногорском племенском друштву, владика је био духовни поглавар земље. Под његовом црквеном управом били су православни у Брдима и једном дијелу Боке Которске, што је доприносило престижу црногорских владика изван граница Црне Горе. Млечани су увијек поквзивали нетрпељивост према цетињским владикама као духовним поглаварима једног дијела православних у Боки. Нарочито су били осјетљиви на долазак православних свештеника из турских крајевв и каноничне визитације цетињских владика.[47] Када је почетком 1603. у Црну Гору дошао српски патријарх Јован у каноничну визитацију с намјером да посјети и православне у Боки, которски провидур је нвредио сеоским старјешинама „да му ни на један начин не дозволе да уђе у наше границе".

Црква је у Црној Гори имала значајнију улогу него и у једној српској земљи. Јачањем племенског друштва она се демократизује и прилагођава новим друштвеним условима. Од почетка XVII вијека цетињске владике истичу се као водеће политичке личности у земљи. Њихово дјеловање умногоме подсјећа на владавину Иван-бега Црнојевића, нарочито у посредовању међу племенима око границв.

„Властеле от земље Церне Горе" у својству кметског суда јавља се као заштитник и гарант црквене имовине.[48] Властели су углавном били главари и судије; сваки властел није био кнез. Кметски суд, састављен од властела, судио је на основу обичајног права. И поред свег поштовања владике и Цетињског манастира, црногорски сељаци нијесу зазирали од захватања црквене земље. Међутим, главари су обично били имућнији људи и нијесу имали потребе да узимају манастирску имовину. Том гаранцијом, коју су прећутно признавали сви Црногорци, црквена имовина постала је неприкосновена. Покушаји отимања црквене имовине били су врло ријетки.

Од краја XVII вијека главарски скуп бирао је црногорског митрополита. Вјероватно се то практиковало и раније, али о томе нема података. Тако је 1692. године извбран митрополит Саватије.[49] Послије његове смрти, „ва љето 1697. скупише се главари черногорски на Збор на Цетиње и избраше себе за владику и пастира Данила Његуша Шћепчевича", каже се у Цетињском љетопису.[50]

Савез између главарског збора и владике у Црној Гори није био у супротности са Општим црногорским збором и

[47] А. Соловјев, Паштровске исправе XVI—XVII века, Споменик, 84, 26.

[48] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи XXII, 183.

[49] А. Александров, Матеріалъ и нѣкигорія излѣдованія по исторіи Черногорья, Казан 1897, 12.

[50] Цетињски љетопис, 48а.

племенском демократијом, али је потенцијално представљао могућност за зачетак једног слоја у црногорском племенском друштву. Црква, на челу са цетињским митрополитом, била је потпуно срасла са племенским друштвом у Црној Гори. Историја Црне Горе не може се замислити без такве улоге цркве.

У преломном периоду, почетком XVII вијека, Црна Гора се јавља са потпуно изграђеном самоуправом и са дубоком свијешћу народа о њеној вриједности. По подацима које је изнио Јован Томић, ова аутономија сводила се на сљедеће: плаћање утврђеног данка султану, који може купити само личност упућена из Порте, и обавезу ратовања у границама Црне Горе.[51] Црногорци ће се одлучно бранити од притиска сусједних санџак-бегова да им укину стечене повластице. Још 1638. позвали су се на посебне привилегије — „да су изузети и слободни од сваке потчињености санџаку и паши због обавезе да чувају равницу Грбаљ сваке године и да чисте солане султанове које су у истој равници близу мора". То су, у ствари, биле повластице солара, које су имали и други турски поданици.

У то вријеме су Турци поставили на чело Црне Горе кнеза и спахију Вуја Рајчева. Болица каже да је он „главар читаве Црне Горе, назван спахија, јер је добио у господство од двора у Цариграду неке поданике из његова села".[52] Изгледа да је појава Вуја Рајчева као „главе цијеле Црне Горе" покушај Турака да створе противтежу племенима Катунске нахије. Отада па све до краја XVIII вијека запажа се извјесна подвојеност између Катунске и осталих црногорских нахија. Вујо Рајчев, с Љуботиња, иначе богат и угледан човјек у свом селу, уживао је повјерење скадарског санџак-бега, био млетачки пријатељ и мијешао се у завјеру чији је циљ био дизање устанка против Турака. Иако спахија, није био обавезан да ратује изван Црне Горе, као што је био случај са хришћанима-спахијама из Подгорице. Спахија Димитрије из Подгорице обрео се 1600. са турском војском на Црном мору, ту купио једно јеванђеље и приложио га Хиландару.[53] Вујов син војвода Мирчета Вујовић са још три ктитора саградио је цркву у селу Јексима 1627. године.[54] У народу старе Црне Горе сачувано је сјећање да су титулу спахије и главе цијеле Црне Горе имали Вујовићи с Љубо-

---

[51] J. Томић, Глас, 68, 61—68.

[52] Starine, XII, 169.

[53] Љ. Стојановић, Записи и натписи I, 260, бр. 908. Исти, књига IV, 93, бр. 6483.

[54] Српско-далматински магазин, књ. 27, 1868, 162. А. Јовићевић тврди да је црква саграђена 1621. године, Насеља 7, 555.

тиња. Иначе, о самом Вују Рајчеву није сачувано никакво предање ни у Ријечкој нахији.[55]

Сјећања на привилегије добијене од султана сачувана су у народу све до средине XVIII вијека. Почетком 1738. црногорски главари пишу скадарском паши и кажу: „Узвишени пашо, чули сте од ваших старих да ми нијесмо никада прелазили Морачу и никада тамо нијесмо ишли у рат, осим на ове стране према нама". У овом документу потпуно је очувана традиција о обавези Црногораца да ратују у својим границама, што је било познато и почетком XVII вијека. У једном писму црногорског Збора Дубровчанима из 1746. признаје се да су Црногорци султанови поданици „у коега Царства велику слободу имамо".[56] Још 1754. гувернадур Станислав Радоњић сматрао је Турску „државу нашег честитог Отомановића".[57] Баш те године појавила се *Историја* о *Чрној Гори* владике Василија Петровића, у којој се први пут излаже легенда о вјековној слободи и независности Црне Горе. Та прича била је намијењена Русима. Владика Василије није крио да је још у његово доба Црна Гора признавала турску врховну власт. То признаје у једној представци Млечанима из 1744. године гдје каже: „Ема иако ови народ живуе ванутер турске границе ема ни по којему начину не оте примит Турчина за господара насут васегда са ним у рат".[58]

Василијева *Историја о Чрној Гори* није много утицала на народну традицију до краја XVIII вијека. Тек је са владиком Петром I, Његошем и другим владарима изграђена званична дворска историографија куће Петровића. Тада ће Василијева *Историја* постати главни историјски извор. У таквом писању историје Црне Горе није тешко запазити тежњу легитимитета власти куће Петровића у земљи.

Ако општим приликама црногорског племенског друштва на почетку XVII вијека додамо чињеницу да су Црногорци, нарочито Катуњани, привредно били ослоњени на Боку, онда видимо какве је изванредне предности имала Црна Гора, што није био случај са брдским племенима.

Борба за одбрану привилегија

На покушај засезања турске власти у кнежинску и племенску самоуправу прва су реаговала брдска племена. Она су започела тешку борбу против Турака и показала сво-

[55] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 69, 298.

[56] Душан Велимировић, Једно старо писмо Дубровчанима, Записи, VII. 370.

[57] A. S. V., Provveditori generali in Dalmazia et Albania (—Prov. gen. in Dalm. et Alb.). f. 695, Његуши 27. маја 1754, по старом.

[58] Цетињски љетопис, 52.

ју изванредну виталност. Као територијална, а донекле и крвна заједница, племе је у ствари војно-демократска јединица. На пуцањ пушке или неки други уговорени знак за тили час се искупи цијело племе. Само се племенско друштво у то доба могло успјешно одупријети Турцима. Припадник племена био је поносан и слободољубив. У њему је било дубоко укоријењено сјећање на некадашњу славу, слободу и независност. Заједно са црквом, племе је било носилац немањићке традиције.

Турски притисак на самоуправу брдских, црногорских и херцеговачких племена јача из године у годину. Отпор започињу најјача племена, смјештена у тешко приступачним планинама. Клименти су се побунили већ око 1583. године.[59] Све до уочи кандијског рата отпор племена Турцима није престајао. Из истих узрока устала су и остала сјеверноалбанска и наша брдска племена као и Црногорци, и с оружјем у руци бранили стечене повластице.

Црногорци су били међу првима који су се сукобили с Турцима бранећи своје привилегије. Када је у марту 1603. скадарски санџак-бег покушао да силом упадне у Црну Гору, главари су затражили помоћ од которског провидура говорећи „да су сви до жена спремни да узму оружје у руке" против санџак-бега. Када је почетком јуна санџак-бег Али Мемибеговић са неколико стотина људи покушао да упадне у Црну Гору, Црногорци су у великом броју дочекали Турке у Љешкопољу и у борби убили преко осамдесет турских војника. Али-бег је рањен копљем, док је његов ћехаја погинуо. Овај сукоб наговијестио је нову фазу у турско-црногорским односима.

Двије године касније, скадарски санџак-бег дошао је са око 200 људи у Грбаљ и тешко оглобио Грбљане. Послије је покушао да уцијени Црногорце са 3.000 талира, али поучен новостеченим искуством, није се усудио да их нападне. Јединство црногорских племена у одбрани својих привилегија било је тако изграђено и чврсто да га локалне турске снаге нијесу могле озбиљније угрозити. Своју обавезу — чишћење солана у Грбљу — Црногорци су редовно обављали.[60]

Поред оружаног отпора, Црногорци су потражили заштиту у Цариграду. Почетком маја 1609. изабрали су четири делегата који ће се на Порти жалити на турски захтјев плаћања данка „већег него редовног". Али за сваки случај, и овога пута Црногорци су били наоружани. Све насртаје Турака на ово или оно племе народ је оружјем одбијао. У прољеће 1605. сјеверноалбанско племе Сбилега сатрло је 600

---

[59] A. S. V., Dalm. Rett. f. 12, Котор 5. октобра 1613. Прилог од 29. септембра. Из саслушања турског трговца Сулејмана који је казао да има већ двадесет година да су се Клименти побунили.

[60] A. S. V., Dalm. Rett., f. 9, Котор 7. јуна 1610.

коњаника дукађинског санџак-бега, који се са неколико људи једва спасао.[61]

Из штурих млетачких извора, који су засад једина позната свједочанства о једном бурном периоду историје брдских племена, можемо прије наслутити величину једне епске борбе него продрети у све појединости догађаја. Тако се у једном млетачком документу с краја 1609. каже да Дукађинци, Клименти и други „већ четири године ратују против султана".[62] Априла исте године Дукађинци и друга племена сјеверне Албаније нападала су не само Турке него и оне Албанце који су одбили да им се придруже. Мјесне турске снаге нијесу биле кадре да им се одупиру и затражиле су помоћ босанског паше.[63]

Побуна се ширила као поплава. Поред сјеверноалбанских племена устадоше још и Бјелопавлићи, Кучи, Пипери и Братоножићи. Босански паша кренуо је с великом војском против побуњеника. Снаге устаника цијениле су се на седам хиљада људи. У љето 1609. паша је упутио војску на Брђане, док је он са 1.000 војника остао у Херцег-Новом. Када се турска војска приближила упориштима побуњеника, захватила их је колебљивост. Најодлучнији су се показали Кучи и Клименти, који су били спремни прије да изгину у борби него да се покоре Турцима.[64] Побуњеници се повукоше у тешко приступачне планине, тако да су се Турци вратили без побједе. При повратку је турска војска опљачкала и спалила село Златицу са 40 кућа.[65]

Идуће године Турци су припремили још већи поход против Брђана. У Цариграду су били запањени и изненађени ширином покрета и одлучношћу побуњеника. На Порти је одлучено да се устанак угуши у крви. Султан је наредио босанском паши да сатре Клименте, Куче, Пипере, Златицу, Братоножиће, Васојевиће, Груде и Бјелопавлиће, „који су умакли испод царске послушности". Средином децембра босански паша кренуо је из Бање Луке са 20.000 бораца према Новом Пазару, гдје се очекивао долазак једног другог паше са седам санџак-бегова. И у Албанији се окупљала велика турска војска. По плану, босански паша је требало да са војском продужи за Плав.[66]

Због зиме, турска војска се врло споро окупљала. Тек на прољеће 1611. продужена је турска офанзива против брдских племена. Босански паша, на челу велике војске, упутио се против Брђана. Средином марта стигао је у Оногошт. Тур-

[61] A. S. V., Dalm. Rett., f. 4, Котор 23. марта 1605.
[62] Исто, ф. 8, Котор, 22. маја 1609.
[63] Ј. Томић, Састанак и договор кучких главара, 40.
[64] A. S. V., Dalm. Rett., f. 8, Котор 27. јула 1609.
[65] Исто, Котор 15. августа 1609.
[66] Исто, f. 9, Котор 28. децембра 1609.

ска војска бројала је око 40.000 људи, а очекивало се појачање из сјеверне Албаније, тако да је царска војска требало да има преко 60.000 бораца; то је била „војска која се никада није појављивала у ове крајеве у тако великом броју", изјавио је которски провидур, изненађен тим мноштвом војника.[67]

Циљ ове турске казнене експедиције против Брђана био је да спали и сравни са земљом побуњена насеља и да све робље поубија. Храбра, али не много сложна племена поколебала су се пред толиком турском силом. Први на удару били су Бјелопавлићи, који су искусили жестину турске одмазде. Двадесет и седмог марта паша је дошао у Бјелопавлиће, гдје га са богатим поклонима дочека педесет најугледнијих људи. Паша је примио поклоне, али је све присутне Бјелопавлиће похватао. Осморицу је одмах погубио, а остале ставио у окове. Затим је турска војска почела да пљачка и пали куће, у којима су многи људи живи изгорјели. Жене, дјецу, старце, — све што му је пало шака, паша је повео, остављајући за собом згаришта, смрт и пустош. Тешко да су Бјелопавлићи икад у својој историји доживјели такву несрећу.

Из Бјелопавлића се паша упутио у Пипере, водећи са собом 40 окованих Бјелопавлића које је успут на свиреп начин погубио. У Пиперима су Турци направили сличан покољ и оставили за собом пустош, али вјероватно да је тамо народ мање страдао, пошто се могао на вријеме склонити.

Паша је продужио офанзиву против Брђана, али чим је турска војска стигла у планине, ту је и стала. Турци се нијесу усудили да нападну Куче и Клименте, него су само попалили нека њихова насеља. Которски провидур Молин са подсмјехом је примијетио: „Колико сам сазнао, паша је мало части задобио од угушивања побуне".[68] Доиста, босански паша вратио се из похода на брдска племена са више плијена него војничке части.

Ни идуће године босански паша није боље прошао. Порта је показала крајњу тврдоглавост да силом сломије отпор брдских племена и примора их на послушност. Поново је окупљена војска против побуњеника. Већ средином октобра 1612. војска босанског паше улогорила се у Подгорици, том „великом трговачком граду". Све се опет завршило паљењем неких насеља и кућа побуњених племена.[69] Турске казнене експедиције против Брђана извођене су у јесен, када су сељаци највише заузети купљењем љетине и враћањем стоке са катуна. Ова Портина тактика имала је прије за

[67] Исто, f. 10. Котор 25. марта 1610.
[68] A. S. V., Dalm. Rett., f. 10, Котор, 7. јула 1611.
[69] Исто, f. 11, Котор 17. октобра 1612.

циљ да уништи имовину побуњеника, него живу силу противника. Међутим, показало се да је јесен била непогодније доба за Турке него за побуњенике.

Неколике неуспјеле турске експедиције против Брђана ражестиле су турску владу. На побуњенике је упућен Арслан-паша са седам санџак-бегова. У његовој војсци од 15.000 људи било је и 2.000 Црногораца, које је паша насилно мобилисао. Црногорци су се опирали и позивали на повластице добијене од султана, али им није „вриједио хућум његовог величанства, на основу кога су изузети да иду изван земље да се боре, на што им је одговорено да изузимање од њиховог султана говори када су позвати од санџак-бегова, али не од главног команданта као што је његова личност".[70] Тако су Црногорци на силу одведени у борбу против Брђана.

Подгорица је и те године била велики војнички логор. Угледније турске породице утекле су из града и склониле се у Херцег-Нови и Рисан. Арслан-паша је по цијену огромних жртава успио да савлада побуњенике. Скадарски санџак-бег био је рањен у борби.[71]

Послије тога Арслан-паша је отпустио Црногорце. Због невремена, турска војска се почела осипати. Сви санџак-бегови одрекли су послушност врховном команданту Арслан-паши. Скадарски санџак-бег Баличевић био је киван на Црногорце што су му прије неколике године као херцеговачком санџак-бегу одбили плаћање харача, чак га протјерали из земље, па је одлучио да им се освети. Ову његову одлуку подржала су још два санџак-бега. Баличевић је позвао црногорске кнезове да му плате харач, али му они одговорише „да га никако не признају и да му неће дати никакав данак". На овај одговор Баличевић са још два санџак-бега дође на Морачу, границу Црне Горе. Арслан-паша позва Црногорце да се одупру Баличевићу.[72]

Пред оваквом изненадном опасношћу, „одмах се скупише у вијеће све старјешине Црне Горе и одлучише да скупе људе и да их пошаљу на обалу Мораче да би спријечили пролаз реченом санџак-бегу и његовој војсци. Речене старјешине су хтјеле да се упути нешто новца, али појединци и сиротиња повикаше да неће дати нимало новца. На крају је објављен проглас да буде спремно 6.000 људи на броју и да 100 буде на обали Мораче на стражи, да се потопе све барке или *зополи* како их зову, да би се паши спријечила погодност пролаза".[73]

[70] Ј. Томић, Глас 68, 62—63, у нап. 117.

[71] A. S. V., Dalm. Rett., f. 12, Котор 22. септембра 1613, Прилог саслушања Марка из Косијера.

[72] Ј. Томић, Глас, 68, 65.

[73] Исто, 66, у нап. 122.

Црногорци су били чврсто ријешени да се оружјем у руци супротставе неоправданим санџак-беговим претензијама. Али збили су се извјесни догађаји који су разбили јединство народа Црне Горе. На сталне турске пријетње црногорска села најближа ријеци Морачи одлучише да плате санџак-бегу талир по кући. Остали Црногорци, бојећи се да је тиме отворен пут најезди, присташе да исплате харач и послаше 1.500 талира санџак-беговима, који одмах повукоше војску с Мораче. Прави узрок оваквом колебљивом држању Црногораца била је издаја првог црногорског главара. По ријечима једног Црногорца из Косијера, све је то било „ратно лукавство спахије Вуја Рајчева, кнеза Црне Горе, који се споразумио са санџак-беговима да сакрије привилегије, које је земљи дао султан".[74] Прича о ратном лукавству Вуја Рајчева и скривању докумената о повластицама била би сувише наивна да није одражавала став већине Црногораца према њему. Тако је Вујо Рајчев разбио јединство црногорских племена. Став главара цијеле Црне Горе показује да је он доиста био турски човјек и да је радио на штету интереса народа. Такав старјешина, кога су Турци наметнули једном демократско-племенском друштву, није ни могао имати ауторитета нити уживати углед у народу.

Осим тога, подгорички Турци су чешће упадали у Црну Гору и наносили штету народу. На сва та насиља Црногорци се потужише Цариграду. Султан је августа 1613. упутио ферман кадији Црне Горе и Подгорице у којем се наводи како су подгоричке аге упале у Црну Гору и не само што су попалиле преко пет стотина кућа и побиле ираниле много људи, „него су опљачкали много иметка и хране". Ферман се завршава наређењем да се ствар испита и кривци казне.[75]

Централна власт у Цариграду полако је губила контролу над својим управљачима и није располагала никаквим средствима да заштити рају од њихова зулума. Султанови фермани остајали су мртво слово на хартији. Црногорци су се ускоро увјерили да их султан не може заштитити. Престанак те илузије довешће Црногорце у отворени сукоб против Османског Царства. Борба Црногораца започета за одбрану својих повластица, прераста у борбу против турске државе.

Брдска племена само су привремено погнула главу, али никада нијесу потпуно капитулирала. Ускоро су се Брђани поново побунили. Већ 1618. Порта је морала да упути војску на њих. Средином октобра нови скадарски санџак-бег Ибрахим, упућен из Цариграда са великом војском, приближавао

---

[74] Исто, 67, у нап. 124.

[75] Х. Хаџибегић, Турски документи у Државном музеју на Цетињу, И. записи, XI, 118—119.

се Брдима. Иако је попалио многа села, није успио да сломије отпор Климената и других брдских племена.[76]

Овај пут је Ибрахим-бег захтијевао од Црногораца 2.000 људи за борбу против Брђана. Када су они то одбили, наредио је да се ухвате црногорске писмоноше. Из освете, скадарски санџак-бег је 1619. упао у Црну Гору и Грбаљ, убио много људи и похарао многа села.

Пошто су се на Порти увјерили да никаквим казненим експедицијама не могу сломити отпор Климената и других брдских племена, ријешено је да се подигне утврђење у Плаву са сталном посадом. Још раније је било издато такво наређење Мехмет-паши, али он то није урадио, те је исти задатак добио нови босански паша Мустафа, који је лично дошао у Плав да надзире изградњу утврђења „против побуњеника из Брда званих Клименти". Пошто је утврдио Плав, паша се вратио у Босну.[77]

Ни утврђени Плав није утицао на смиривање бунтовних племена. Неколике године касније Хајдар-паша упутио се против побуњеника у Брдима. Одлучио је да успут посјети и Црну Гору. Црногорци су се томе успротивили „показујући му привилегије које су добили од Порте, да их не може посјетити ниједан турски старјешина. Затим је на голу силу ушао у Земљу да казни оне који су се показали најупорнији". Из Црне Горе се паша вратио у Оногошт, одакле је требало да продужи пут према Климентима.[78] Ова експедиција, као и многе друге, остала је без резултата.

Послије овога настаје четворогодишњи предах; потом готово сва брдска племена поново устају и непрекидно се одупиру пуних седам година. Изгледа да је непосредан повод за ову побуну било завођење нових дажбина. Људи су продавали жену или дјецу, да би исплатили овај намет. Ови нечовјечни поступци Турака подстакли су народ на отворену борбу; поново су се нашла уједињена сва брдска и нека сјеверноалбанска племена. Побуна је избила 1632; већ идуће године босански паша је кренуо да угуши побуну Бјелопавлића.[79] Ни 1634. Турци нијесу били боље среће. Те године је турска војска претрпјела тежак пораз. У крвавом сукобу са Кучима, Пиперима и осталим Брђанима био је рањен и ћехаја дукађинског санџак-бега. Тај крвави окршај памтио се дуго. Према једној непотврђеној вијести, у сукобу је погинуо и сам скадарски паша.[80]

[76] A. S. V., Dalm. Rett. f. 19. Котор 18. новембра 1618.

[77] A. S. V., Dalm. Rett. f. 20, Котор 9. јуна и 12. јула 1619.

[78] Исто, f. 29, Котор 27. новембра 1624.

[79] В. Винавер, Милић Вујадиновић и Михат Томић, Годишњак БиХ IX, Сарајево 1957, 250.

[80] Исто, у нап. 3.

Послије овог неуспјеха, Турци се са више обзира односе према побуњеницима. Истовремено, запажа се извјесно одуговлачење и замор Турака у борби против Брђана. Стекавши лоше искуство са побуњеницима они се нијесу радо залијетали на њих. Тек 1637. босански паша Салко наставио је борбу против Брђана. Он је тражио помоћ од Млечана у ратној опреми, па је чак настојао да мобилише и Црногорце, али без успјеха. Турска војска је усред зиме прво савладала Клименте, па се онда окренула против Куча и Пипера.

Салко-паша је напао Пипере, који заједно са Кучима пружише снажан отпор. Кад су им у борби погинула три главна главара Кучи се одвојише од Пипера и на вјеру предадоше паши. Пипери сами нијесу могли одољети Турцима, и 16. априла 1638. турска војска запалила је „већи дио кућа" у Пиперима, одводећи у ропство све што јој је пало шака, без обзира на пол и узраст. Чим су Бјелопавлићи сазнали за несрећу Пипера, одмах су дали паши 800 реала, педесет робова и друге поклоне. Салко-паша се хвалио Млечанима како је разбио здружену војску: Пипера, Куча, Васојевића и Братоножића, погубио 37 Брђана, много робља заробио и попалио све куће у Пиперима. У сваком случају, Пипери су тешко страдали.

Упркос поразу у борби са Турцима, брдска племена продужише да пружају отпор, очекујући помоћ од Млечана. Средином марта 1638. у Котор дођоше два брдска главара у име Братоножића, Хота и Кастрата са писмом за Франа Болицу. Изјављујући оданост Републици брдски прваци молили су Болицу да их преко својих изасланика извијести постоји ли нека нада у погледу рата са султаном, „што нас једино може помоћи". Доиста, у Албанији су се проносиле вијести о предстојећем рату хришћанских држава против Турске. Међу Турцима у Албанији владала је велика забринутост. Бунтовно расположење народа видно је нарасло. Франо Болица био је у праву када је казао да су „хришћани они који жељно жуде и прижељкују рат, да би имали прилике да се освете Турцима за толику њихову тиранију и за многа насиља која се примјењују на ове несрећнике".[81] Нарочито су Црногорци и Клименти били кивни на Турке, због чега „очекују и прижељкују ратну прилику да би своје патње крвљу осветили".[82] Било је то више него очај народа који је рат претпостављао миру, јер је то био једини излаз и могућност одмјеравања снага са непријатељем.

Борба брдских, херцеговачких и црногорских племена, започета крајем XVI вијека, трајала је са мањим прекидима

[81] Venezia Biblioteca Marciana, MSS. Cl. VII Cod. DCCCCXXII, Lettere di Francesco Boliza, Писмо је од 14. јануара 1639.

[82] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 454, Задар 29. јануара 1639.

до уочи кандијског рата. Тако су се усред мира Брђани нашли у рату против Турака. То није био сукоб између једног села и племена са мјесним турским феудалним снагама, већ мали рат између племена и султана. Одбијање да се плати харач све чешћа је појава. На турско насиље народ одговара силом. То је изванредна свијест о својој вриједности и правима. Такав народ не може остати побијеђен. Турци испуштају ситуацију из руку и ступају у преговоре са побуњеницима кадрим да дуги низ година пружају отпор. Готово из године у годину у току пола вијека турске казнене експедиције наступају против побуњеника, остављајући за собом згаришта и крв, али непокорни и непобједиви дух племенске слободе увијек је измицао у непроходне планине, као да је тамо тражио нове снаге за даљу борбу против насилника. Само народ у племенској организацији, у којој важи начело један за племе и племе за све, могао је да издржи једну овакву тешку борбу.

Па ипак, та борба започета на племенској основи показала је већ на почетку своје недостатке. Међуплеменска изолованост тешко се превазилазила. Племена су само повремено заједнички иступала, али су се брзо разбила и свако племе је остало сâмо против надмоћније турске снаге.

Иако су Млечани са симпатијама пратили покрет брдских и албанских племена, нијесу се усудили да их помогну, али их својим ставом нијесу одбијали од себе. Изгледа да је овај отпор Брђана утицао на Турке да неким брдским и албанским племенима даду повластице које су уживали становници Маина у Мореји, тако „да почињу да уживају почетке слободе и остају изузети од турског угњетавања“, како каже провидур Гримани. Процес развитка турског феудализма кретао се у правцу укидања свих повластица, тако да привилегије брдских племена, у то вријеме добијене, практично нијесу много значиле.

Приближавање Црне Горе Венецији

Док су се брдска племена по цијену огромних жртава супротстављала Турцима, Црногорци су одлучно бранили своје привилегије, али тај отпор није достизао размјере борбе брдских племена. У суштини, то је био исти процес борбе против надирања турског феудализма у племенску самоуправу, само се различито манифестовао. Црна Гора, иако „потчињена Турцима, ипак је она уствари слободна, као и Клименти и остали горштаци, и тамо Турци врло ретко долазе“, каже мисионар Леонарди 1638. године.[83] Ово је нај-

[83] Ј. Радонић, Римска курија, 128.

тачнија оцјена положаја Црне Горе према Турској коју је дао један савременик у XVII вијеку.

Процес надирања турског феудализма у племенску самоуправу погодио је све друштвене слојеве у Црној Гори. Црногорски владика Рувим са братијом морао је 1625. године да откупи млин на Ријеци Црнојевића од Хајдар-бега Војводића и његовог брата, који је Ђурађ Црнојевић приложио Манастиру св. Богородице на Цетињу. Турци су тврдили да млин „нијесу силом били узели него су га за те аспре први калуђери заставили њиховим старима".[84] Црногорци су све више постајали свјесни чињенице да им њихове повластице не вриједе много пред грамзивим Турцима. У писму Болици, почетком 1639. године, владика Мардарије је тачно казао да је народ „све више угњетаван и тиранисан, тако да му не вриједи и не користи његово".[85] И Црногорци, као и Брђани, суочени су са проблемом како да одбране своје повластице од сусједних санџак-бегова; истовремено долазе до истог сазнања — да се морају ослонити на Венецију. Зато владика Мардарије не претјерује када у истом писму каже да би Црногорци радије служили Венецију него Турке.[86] Те исте године у Котор је долазио херцеговачки јеромонах Михаило Пивљанин и которском провидуру Паолу Граденигу рекао да је он са главарима спреман да помогне Млечанима у случају рата против Турака.[87]

Турско-црногорски односи све више су се заоштравали; Црногорци су одбили да плате харач 1641. и 1642. године. Скадарски санџак-бег није их могао присилити. Зато се потужио Порти и велики везир је наредио да се у резиденцији млетачког амбасадора ухапси једанаест писмоноша да би на тај начин примораo Црногорце на плаћање харача. Послије хапшења везир је ступио у преговоре са затвореним писмоношама у погледу плаћања харача. Постигнут је споразум да Црногорци плате 280 аспри годишње по свакој харачкој глави, што је износило колико и раније, у XVI вијеку, један дукат.

Турски захтјев да се плати харач претресан је на Збору. Сагласност није брзо постигнута, али је већина била за исплату харача. Црногорци су више вољели да плате трибут него да неколико својих људи оставе у турским рукама. Ово је један од најљепших примјера јединства и солидарности црногорских племена у ово доба.

Зулуми и насиља све више су одбијали Црногорце од Турака. Сва антитурска расположења постепено се канали-

[84] Ј. Томић, Глас 68, 70, у нап. 128.

[85] Исто, 82, у нап. 142.

[86] Исто.

[87] A. S. V., Dalm. Rett. f. 44, Котор 18. јула 1639.

шу у симпатије и наде у Венецију. Котор постаје природни излаз свих антитурских стремљења нашег народа у Црној Гори, Херцеговини, Брдима и даље, у сјеверној Албанији. Из Котора су долазили подстицаји и наде народу Црне Горе и других земаља. Без Котора, у млетачким рукама, ослободилачка борба Црногораца, Брђана и Херцеговаца у XVII вијеку била би знатно отежана.

Када је почетком XVII вијека Турска угрозила аутономију Црне Горе, Црногорци су се отворено политички приближили Млечанима, па чак и очекивали помоћ од њих. Млетачко-црногорски односи нијесу били много идилични. Испод идеје хришћанске солидарности повремено су снажно избијали црногорско-бокељски сукоби. Били су то стари, добро познати гранични сукоби, који су се завршавали тужбама Порти, царским ферманима или умирима. Највише сукоба са Приморцима имали су Његуши, Мајињани и Црмничани. Обично, ти сукоби су сматрани спором двију кнежина или племена, а не црногорско-бокељским. Истина, свака црногорска кнежина или нахија могла је тражити подршку цијеле земље у сукобу са млетачким поданицима. Тако су Глуходољани из Црмнице на Збору одржаном на Цетињу на Госпођиндан 1612. изнијели свој гранички сукоб са Паштровићима, оптужујући их као „узурпаторе султанове земље". Црмничани су пријетили да ће своја права бранити оружјем и жалбом Порти. Доиста, Глуходољани су одмах упутили делегацију у Цариград да се жале на Паштровиће. Делегати су прво навратили до баила и пожалили му се да су Паштровићи „запосјели пасишта у селу Пресјека која су од давнина посједовали Глуходољани". Касније, Глуходољани су се чак жалили и скадарском санџак-бегу. Овај дугогодишњи спор ријешен је умиром, као и многи слични. Уочи кандијског рата готово сви црногорско-бокељски сукоби око рана, убистава и граница били су окончани или стишани.

Поред пограничних сукоба између Црногораца и Бокеља постојали су многи други проблеми који су могли бацити сјену на млетачко-црногорско пријатељство. Такав је, на примјер, био случај са ометањем преношења млетачке дипломатске поште од Котора до Цариграда. На сваку сметњу преношења поште или њеног задржавања Млечани су врло живо реаговали. Пошта је из Црне Горе ишла даље преко територије брдских племена. Пошто су се ова племена сукобила са Турцима, то је и пут којим су дотад ишле писмоноше био угрожен.[88] Када је 1610. у планинама Климената заплијењена млетачка пошта, которски провидур Франческо Морозини упутио је Маријана Болицу у Куче да извиди

[88] Ј. Томић, Глас, 68, 60—61.

случај. Болица је успио да поврати свих шест пакета писама.[89]

Послије тога млетачка дипломатска пошта упућивана је преко Херцеговине.

Али ни пут преко Никшића, Бањана и Дробњака није био сигуран. Већ 1619. браћа Михаило и Раосав Вукосавићи из Жупе никшићке заплијенише млетачку дипломатску пошту с намјером да на тај начин приморају једног млетачког официра да им врати дуг. Када су у току 1625. Риђани, Никшићани и Дробњаци почели да организују хватање млетачке поште и писмоноша, Млечани уложише протест на Порти. Турска влада наредила је херцеговачком паши да казни отимаче. Ибрахим-паша спремио је праву казнену експедицију против три херцеговачка племена. Турци су искористили ову прилику да оглобе и опљачкају народ. Паша је погубио неке кнезове и многе људе за које се држало да су учествовали у отимању млетачке поште.

Нешто слично догодило се касније и са црногорским племеном Бјелице. Ђикан (Ђукан) са својом дружином наносио је велике штете млетачким поданицима. Приликом бављења црногорског кадије у Грбљу због чишћења солана, дошао му је син млетачког драгомана жалећи се на Ђикана, који се задесио у кадијином шатору. Ђикан се разбјеснио и копљем ранио у врат драгомановог сина. Када је хтио да му мачем одруби главу, присутни га у томе спријечише, а он утече из шатора.[90]

Отада је Ђикан са својом дружином стално плијенио пошту и наносио штете млетачким и турским поданицима. На интервенцију Млечана, ћехаја херцеговачког санџак-бега казнио је Бјелице, Цуце и Озриниће због ометања пролаза млетачких писмоноша.

Погођени Ђикановим поступком, Бјелице су предузеле кораке код Млечана. Старјешине Бјелица дођоше у Котор код провидура и у име „свега збора Бјелица" изјавише да се ограђују од Ђиканових поступака. Такође су дошли и главари Његуша, јер је преко њихова села ишла млетачка пошта и били су заинтересовани за њен даљи пролаз. Главари Његуша и Бјелица заложише се да пошта иде старим путем преко Црне Горе, „обавезујући се речени из Бјелица и Његуша за себе и друге из речених села, под обавезом властитог живота и главе, да неће бити сметње писмоношама, ни државној пошти од Ђикана и његових присталица".

На преговорима у Котору било је покренуто и питање враћања стоке коју су Ђикан и његов брат заплијенили Ришњанима. Старјешине Бјелица обавезаше се да ће у ври-

---

[89] A. S. V., Dalm. Rett. f. 9, Котор 6. августа 1610.

[90] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 452, Задар 13. јуна 1633.

јеме скорашњег чишћења солана у Грбљу, „са споразумом цијелог Црногорског збора расправљати са Ђиканом и његовим присталицама“ о повраћају заплијењене стоке. На Збору је претресан случај Ђикана и из обзира према Млечанима и са сагласношћу Бјелица донијета је одлука о његовом протјеривању из Црне Горе. Касније, исти Збор опростио је Ђикану кривицу и дозволио му повратак у земљу. Ђикана је касније убио Фране Болица преко својих повјерљивих људи.[91]

Пошто је начелну одлуку о Ђикану донио Збор, главарски збор је преузео на себе улогу извршитеља одлуке Општег црногорског Збора. Владика и остали Црногорци „у име читавог Збора“, изјавили су да за безбједност пролаза поште кроз Црну Гору јемчи цијела земља. Ову изјаву црногорских главара, на њихов захтјев, формулисао је црногорски кадија у виду акта, који је владика заједно са писмом доставио у Котор. У том писму владика, кнезови, спахије, старци „и цио поштовани Збор земље Црне Горе“ изражавају жељу за добросусједским односима са Венецијом и увјерење да ће млетачка пошта и даље ићи преко Црне Горе.[92]

У ствари, сва ова млетачко-црногорска трвења нијесу могла озбиљније штетити добросусједским односима Црне Горе и Венеције, који су почивали на обостраним привредним интересима, појачани идејом хришћанске солидарности против „безвјерног“ Турчина.

Прихватање уније

Зато је било сасвим природно што је Котор постао центар за повезивање црногорског митрополита са Римом, уз подршку самих Млечана. Иницијатива за ово зближење потекла је од млетачких поданика, и католика и православних. У то вријеме није постојао сукоб између православља и католичанства. Свијет се дијелио на хришћане и Турке. Али ни таква вјерска опредијељеност није много раздвајала људе. Био је то исти човјек који се крстио са три или четири прста, или клањао у џамији. Католички мисионари зграждали су се над честим примјерима пријатељства католика са муслиманима. Барски бискуп Ђорђе Бјанки водио је двије цркве: Св. Јована и Св. Текле, обије са по два олтара, један за католике, други за православне.[93]

Први циљ католичких мисионара био је да Паштровиће, који су иначе били у честом сукобу са Црногорцима,

[91] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 453, Задар 11. маја 1638.
[92] J. Томић, Глас, 68 73—75.
[93] J. Радонић, Римска курија, 99.

приволе на унију. Већ од почетка XVI вијека помињу се католици у Паштровићима. Један Медини чија је породица била католичке вјероисповијести, постао је фрањевац. Пошто у Паштровићима није било католичког свештенства, неки Мединови рођаци прешли су у православље.[94]

До доласка Трогиранина Франа Леонарда у Паштровиће као мисионара которски бискуп Виђентије Буђа радио је на унијаћењу Паштровића. Паштровски збор је 5. априла 1636. упутио четири делегата которском бискупу са изјавом „да хоће да се уједине са римском црквом", да признају папу као духовног поглавара, с тим да задрже свој православни обред. Било је уговорено да једна паштровска делегација отпутује у Рим.[95]

Тако је био утрвен пут Франи Леонарду када је дошао у Паштровиће на прољеће 1637. Он је 23. септембра 1636. наименован за мисионара Паштровића са титулом апостолског викара. У Паштровићима је затекао 24 католичке куће од укупно 70 домаћинстава.[96]

Када је почетком марта 1637. мисионар Леонарди стигао у Котор, провидур Молин је био у недоумици да ли да му дозволи рад на унијаћењу Паштровића са Римом, пошто није био добио дозволу од генералног провидура. Леонарди је показао которском провидуру Молину инструкције за рад секретара Конгрегације Франческа Инголија. У упутству стоји, да, када дође у Паштровиће, окупи свештенике и главаре и саопшти им да је дошао да спасе њихове душе, а не да промијени њихову вјеру. По мишљењу Инголија, довољно је да православни исповиједају вјеру према формули коју је папа штампао за источну цркву и придржавају се закључака Фјорентинског црквеног сабора.[97]

Рад Леонарда у Паштровићима много је олакшавао својом помоћи јеромонах Манастира Градишта Јосиф и његов отац свештеник Никола Стефановић.[98]

Паштровићи су били само први од много већих и амбициознијих планова мисионара Леонарда. Његов главни циљ је био да приволи на унију црногорског митрополита Мардарија, који показује живо интересовање за Леонардијев рад. Када је у децембру 1637. владика Мардарије посјетио паштровске манастире, изјавио је жељу да се састане са Леонардијем. Он му је одговорио да је због празника св. Николе заузет, али да ће првом приликом доћи на Цетиње.[99]

---

[94] A. S. V., Dalm. Rett., f. 3, Котор 15. јула 1604.

[95] Ј. Радонић, Римска курија, 116.

[96] Carolus Nežić, De pravoslavibus jugoslavis saec. XVII ad catholicam fidem reveresis, Vaticanis 1940, 38.

[97] A. S. V., Dalm. Rett., f. 42, Котор 7. марта 1637. и прилог инструкција.

[98] Ј. Радонић, Римска курија, 122

[99] Нежић, н. д., 24.

Леонардове планове према Црној Гори свесрдно је подржавао Франо Болица, личност веома угледна међу Црногорцима. Почетком 1638. он је посјетио Црну Гору с циљем да цетињског владику наговори да прихвати унију. Потом је владика Мардарије дошао у Котор, гдје је водио преговоре са Леонардом и пристао на унију.[100] Владика се живо заузимао да лично отпутује у Рим и изјави папи оданост. Крајем маја 1639. владика Мардарије је поново дошао у Котор с намјером да отпутује у Венецију, одакле би продужио за Рим. Наравно његов пут би требало да остане у највећој тајности, јер ако би што Турци сазнали, са владиком би се могло све лоше завршити.[101] Болица се хвалио да је владику одвратио од овога пута и наговорио га да умјесто њега у Рим отпутују два калуђера и владичин синовац. Владика Мардарије из Котора писао је папи. Његово писмо препоручио је Болица Инголију.[102]

Чим је владика Мардарије начелно пристао да прихвати унију, ствари су се одвијале онако како су жељели Леонарди и Болица. Он је постао безвољно оруђе у њиховим рукама и испуњавао све оно што су му наредили. Почетком 1639. владика Мардарије по савјету бискупа Бућа упутио је у Рим два калуђера и свога синовца. Он се обраћа папи ријечима пуним ласкања и заноса „зашто си ти наше сунце, наш отац и мати“.[103] У својој молби Конгрегацији владика Мардарије је тражио да му се одреди иста плата коју имају католички бискупи.[104]

Баш уочи изјаве покорности Мардарија папи и прихватања уније ухватили су га Турци; то је било врло карактеристично за црногорско-турске односе. У љето 1640. подгорички Турци убили су једног виђенијег црногорског главара. Из страха од освете ниједан муслиман из Подгорице није се усуђивао да пређе Морачу. На повратку из Венеције неки подгорички трговци нијесу смели да прођу кроз Црну Гору, него су у пратњи својих пријатеља кренули према Подгорици преко Рисна и Никшића. Црногорци су им направили засједу, дочекали караван, убили једног Никшићанина а двојицу ранили. Турци су једва изнијели главе, али су оставили сву робу у вриједности од 4.000 реала.[105]

Да се сукоб не би проширио, услиједило је измирење и нагодба, августа 1640. На измирењу земље Црне Горе са Подгорицом у равници Зете окупило се преко 5.000 људи. Свака страна изабрала је 24 кмета. Суд од 48 чланова осудио је

---

[100] Исто, 25.
[101] Историјски записи, XVIII, 126—127.
[102] Нежић, н. д., 26.
[103] Исто, 73—75.
[104] J. Радонић, Римска курија, 137.
[105] Lettere di Francesco Boliza. Писмо Болице од 21. јула 1640.

Подгоричане да плате одређену новчану одштету, а Црногорци су били осуђени да врате отету робу.[106] Како су Црногорци отезали са враћањем робе, око 40 одважних Турака у ноћи 22. августа 1640. упали су у село Сињац на самој Морачи, ухватили владику и одвели га у Подгорицу. Црногорци одмах сазваше Збор и одлучише да сву робу врате, да би откупили владику.[107] Ово је јединствен примјер отмице цетињског владике у историји Црне Горе. Примјер отимања и откупа владике показује колико су Црногорци били јединствени у неким важним питањима.

Одмах послије ослобођења, владика Мардарије је изјавио покорност папи и исповиједио се према прописима папе Урбана VII и Конгрегације за пропаганду.[108] Пошто се у Мајинама обавило свечано исповиједање, владика се обратио за помоћ својим пријатељима у Риму. У писму кардиналу Барберину владика описује своје хапшење тврдећи „да су ме проклети Турци глобили и много сам биједе имао от њих овога лета".[109] И касније се владика Мардарије обраћао папи за помоћ. Мисионар Леонарди писао је 9. октобра 1640. да без те помоћи Цетињски манастир не би могао исплатити своје дугове.[110]

Успјех мисионара Леонарда у Црној Гори био је само један део његових планова. Још је остало да се пећки патријарх придобије за унију. Леонарди је вјеровао да послије цетињског владике неће бити тешко придобити пећког патријарха за унију. Поново се Франо Болица јавио као посредник у том плану. Он је у јулу 1641. стигао на Цетиње, и ту имао дуг разговор са калуђерима. Било је уговорено да послије Божића Леонарди у друштву једног которског фратра пође у Пећ. Патријарх Пајсије у јесен 1642. упутио је два калуђера на Цетиње да доведу Леонарда у Пећ.[111] И доиста, октобра мјесеца Леонарди је у друштву млетачких писмоноша стигао у Пећ.[112] Његов напор да патријарха Пајсија придобије за унију остао је узалудан.

Леонардијев насљедник, мисионар Паскуали, радио је у споразуму са цетињским владиком Мардаријем на томе да Црна Гора прими млетачку власт.[113] У то вријеме је већ био почео кандијски рат, који ће бити од великог значаја за историју наших народа, па и за Црну Гору. У току рата которски мисионари и даље су вршљали по Црној Гори и

---

[106] Ј. Радонић, Римска курија, 145.
[107] Lettere di Francesco Boliza. Писмо Болице од 3. октобра 1640.
[108] Ј. Радонић. Римска курија, 146—147.
[109] E. Fermedžin, Isprave god. 1579—1671. tičuće se Crne Gore i stare Srbije, Starine, XXV, 169.
[110] Ј. Радонић, Римска курија, 146.
[111] Нежић, н. д., 12—13.
[112] Ј. Радонић, Римска курија, 167.
[113] **Исто, 184.**

заједно са неким авантуристима смишљали разне обмане. Једна од њих је и тобожњи морачки сабор 1648. године, који су смислили авантурист Тимошка Акудинов и паштровски калуђер Јосиф.[114] Морачки сабор није одржан ни 1654. године, и то је био фалсификат.[115]

Прихватање уније од стране владике Мардарија није имало никаквог практичног значаја за српску цркву у Црној Гори. О том кораку мало је ко знао у земљи. Црногорски свештеници слабо су се разумијевали у апстрактне догме православне и католичке цркве. Они су вршили обред по устаљеном традиционалном ритуалу, који је сигурно одударао чак и од строгих догми православља. Само прихватање уније била је политика тражења ослонца на Западу, коју је започео већ патријарх Јован. Владика Мардарије видио је у тој политици јачање властитог угледа изван земље и наду у материјалну подршку Рима. Његови лични интереси, које је без сумње имао, нијесу били разлог прихватања уније. То је био политички став, заогрнут плаштом религије, који су имали и други српски митрополити. Пред опасношћу од Турака тражена је помоћ и подршка на све стране. Заоштравање турско-црногорских односа гурало је Црногорце у загрљај Млсчана и папе. То је био основни разлог прихватања уније.

Притисак Турака на племенску самоуправу довео је до сталног сукоба племсна са Турцима, а над жупским становништвом — до бјекства преко границе. Главни исељенички крај постаје Црногорско приморје. Млечани радо примају све избјеглице са турске територије и насељавају их у слабо насељену Истру. Већ почетком XVI вијека велики број Црногораца и Албанаца ступа у најамни однос на млетачким оружаним бродовима. То су били најбољи борци којима је Венеција располагала у борби против Сењана. Још је Болица запазио да у Грбљу има 300 стријелаца који су се извјежбали у борби против сењских ускока.[116] Ово Боличино писање потврђују и многи други извори. Ти најамници пресудно ће утицати на почетак сеобе са Црногорског приморја. По повратку кући, они су наговарали своје земљаке да се селе. Тако су били инспиратори велике сеобе у Истру. Котор је био главни канал за успостављање везе са исељеницима и стјециште многобројних група избјеглица које су отуда полазиле у Истру. Исељавање се вршило у таласима, који су се понављали у правилним размацима од десет година, што је било условљено наглим погоршањем живота становништва.

[114] Душан Берић, Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648. године, И. записи, XV, 570.

[115] Ј. Радонић, Римска курија, 310—321.

[116] Старине, XII, 191.

Први исељеници у Истру са Црногорског приморја били су из Бара. Почетком 1611. прва група Барана од 18 породица са 87 лица кренула је за Истру. Исељеници су стигли у Пореч налик на избјеглице из неке области коју је захватила елементарна непогода., „лоше обучени без икакве ствари за живот, без икакве врсте стоке, лишени пољопривредног инвентара и потребити за све". Ускоро послије доласка Барана у Истру, почетком априла, у Пореч је стигло десет породица из Спича са 48 лица. И ови су дошли „без најмање ствари потребне за живот". Средином септембра дошла је у Истру и трећа група исељеника из Мркојевића од 10 породица са 48 људи. Посљедња група од 13 породица са 69 лица под вођством Луке Зорзије стигла је у Истру средином јануара 1612. На путу је умрло пет људи. Сви ови исељеници из Бара и осталих мјеста на Црногорском приморју били су наши људи, изузев малог броја Албанаца.

Исељеници у Истри искусили су злу судбину избјегличког живота. Млечани су их помагали, али та помоћ била је толика да се од ње није могло ни живјети ни умријети. Ти несрећници доведени су у Истру „са великим обећањима да ће наћи станове и земље плодне за сваку културу, помоћ у стоци и животним намирницама. Када су дошли овдје нашли су ствари много различитије од обећања", каже капетан Рашпора.

У матичном крају о трагедији ових колониста није се ни слутило. Свијет је бјежао из зла у горе. Људи су знали због чега напуштају своја огњишта, али не и што их чека у далекој Истри. Послије првог таласа исељеника са Црногорског приморја запажа се извјестан предах у исељавању од десет година, када поново из истих крајева људи бјеже у Истру. Тада се и велики број Албанаца из Сјеверне Албаније иселио у Истру. Претјерано турско насиље приморало је људе да бјеже из своје земље. Которски провидур Парис Малпијеро писао је средином октобра 1622. да свијет напушта домовину због велике турске тираније, „која се не задовољава да им узима имовину, него им узима част, а што је најважније и душу настојећи да њихову дјецу потурчи". Многи старији људи морали су да пређу у ислам, али су својој дјеци остављали у завјет да остану у вјери прађедовској.

Послије двије групе од 225 Албанаца, које су у октобру 1622. стигле у Истру, велики број људи са Црногорског приморја покренуо се на сеобу. Прво је Петар Мирковић из Мркојевића довео 150 људи, а затим се поп Иван из истог мјеста упутио у Истру са 35 породица. Сви су били православне вјероисповијести, изузев једне муслиманске породице. Мјесец дана касније, 15 породица са Бојане и 20 из Мр-

којевића упутило се у Истру, „принуђени због ванредне турске тираније да напусте своју родну земљу". И идућих година било је исељавања са Црногорског приморја, али у много мањем обиму. Исељавали су се углавном Албанци.

Ово право бјекство великог броја људи толико је изазвало Турке да су просто примијенили прави терор над онима који су и даље остали вјерни својој родној груди. Турско насиље нарочито је погађало католичко становништво Бара. Почетком 1631. Турци су Цркву св. Марије изван Бара претворили у џамију, пошто су је претходно варварски демолирали, „бијеснећи чак и против мртвих, јер су њихове кости повадили из гробница и бацили псима". Конфисковали су сва црквена добра и запријетили католицима смрћу ако не пређу у ислам.

Насрћући на вјерску савјест својих поданика, Турци су их просто натјерали у бјекство преко границе. Многе породице из околине Бара преселиле су се у Истру. Крајем 1632. у Котору је једна група исељеника са Црногорског приморја чекала на транспорт у Истру. Сви су били углавном из Мркојевића. Средином марта 1633, Петар Попа из Мркојевића са 46 лица стигао је у Пореч. Ускоро за њим дођоше браћа Ђорђе и Андрија Гини са пет другова. Посљедња група исељеника у овом таласу била је из Боке Которске. Почетком маја 1633. капетан Рашпора дао је земљу Томи Поповићу из Брајковине код Херцег-Новог, који се са шест породица, укупно 22 лица, населио у Истри.[117]

Све ове сеобе са Црногорског приморја имале су велики значај за Истру. Мијешањем старосједелаца са становништвом многих наших покрајина учвршћивало се словенско етничко и културно јединство земље. Посебно, ове сеобе имале су велики значај за јачање пријатељства између Венеције и нашег народа под турском влашћу, што ће бити од великог утицаја на остварење ратне сарадње против Турака у вријеме кандијског рата.

[117] Г. Станојевић, Насељавање Истре у XVII вијеку, И. записи, XXII.

Остали подаци за које аутор не наводи извор коришћени су у слиједећим радовима Г. Станојевића: Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске у првој половини XVII вијека, И. гласник, 3—4, 1956; Неколико докумената за историју Црне Горе прије почетка кандијског рата, И. записи, XVIII; Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, И. записи, XV.

МЛЕТАЧКО-ЦРНОГОРСКО САВЕЗНИШТВО

БРДСКА, ЦРНОГОРСКА И ХЕРЦЕГОВАЧКА ПЛЕМЕНА У ВРИЈЕМЕ КАНДИЈСКОГ РАТА (1645—1669)

С кандијским ратом почиње млетачко-црногорско ратно и политичко савезништво, које ће се обнављати у свим ратовима између Венеције и Турске до почетка XVIII вијека.

У рат, толико прижељкиван од стране пограничних турских поданика, Венеција је ушла са мало наде у побједу. И овај рат је био наметнут Републици. Иако положај Млетака није био охрабрујући, био је ипак повољнији него икада раније. Од самог почетка рата, 1645. године и Венеција и Турска су се суочиле са проблемом како да привуку наш народ на своју страну. Кандијски рат је био први млетачко-турски оружани сукоб у коме је отимање о народ било значајније за зараћене стране него борба за градове и утврђења. Наш народ у Црној Гори, Херцеговини, Брдима и свим пограничним крајевима био је стављен пред дилему: за Венецију или за Турке. За кога ће се опредијелити — није било спорно код већег дијела нашег народа. На Венецију се гледало као на природног хришћанског савезника против Турака, док су Млечани схватили да је народу потребно омогућити да његов антитурски став дође што јасније до изражаја, показујући при томе велико стрпљење. Венеција је у току цијелог рата настојала да турске поданике бар одвоји од Турака, ако их не може чврсто везати за себе. Млечани су били довољно мудри и еластични да усвоје рискантно политичко гесло: ко није с нама, тај је против нас.

Венецији је више него раније била потребна помоћ нашег народа у борби против Турака. Зато Млечани улажу велике напоре да привуку на своју страну црногорска, брдска и херцеговачка племена. Та затворена, подвојена и самостална племенска друштва, без довољно развијеног осјећања

за опште интересе, брзо прелазе из пријатељства у непријатељство, из акције у мировање. Млечанима је тешко полазило за руком да повежу многобројна племена. Једино су Црногорци преко Збора били чвршће обједињени око владике и осталих најистакнутијих главара. Али ни међу црногорским племенима није било трајнијег заједничког интереса и циља. Херцеговачка племена била су мање везана за Венецију. Из Херцеговине је мноштво људи прешло у Боку; постали су хајдуци, најбољи борци у овоме крају са којима су Млечани располагали. Без обзира на све слабости и колебања племена, први пут у историји млетачко-турског ратовања већи дио нашег народа чврсто се везује за Венецију.

Отада почиње оно мучно, готово трагично растрзање народа у Црној Гори, Брдима и Херцеговини између Млечана и Турака, које ће потрајати безмало један вијек. Већ у кипарском рату запажено је подвајање Црногораца између Турске и Венеције, али тек са кандијским ратом настаје разбијање црногорских племена између двије зараћене стране, што ће се понављати и у каснијим млетачко-турским ратовима. Племенско друштво у овим нашим областима било је она одлучујућа снага која се активно ангажовала у свим млетачко-турским сукобима од почетка XVI вијека. Отуда све оне слабости и колебања племена, које су често изгледале нејасне или тешко објашњиве. Племенска привреда била је осјетљива на све потресе, нарочито на дуготрајно ратовање. Катун је био привредна основа борбе племена и хајдука. Довољно је било племенима онемогућити зимску испашу, па их довести на руб пропасти. Отуда она безмало циклична полугодишња борба ових племена против Турака. Ратовало се од прољећа до јесени, од Ђурђевадне до Митровадне, што је било својствено хајдуцима.

Са зимом је долазио привидни мир, који се са прољећем завршавао издигом племена на планину. Мировање је смјењивала борба, мада правога рата никада није било. Никада у вријеме кандијског рата нијесу потпуно били спаљени мостови између брдских, херцеговачких и црногорских племена и Турака. Увијек се проналазио пут измирења. Ова племена нијесу могла поћи путем досљедне ослободилачке борбе, јер за то није било ни субјективних ни објективних услова. У почетку, свако је племе иступало посебно. Једино су Кучи и Клименти, везани заједничком традицијом, борбом против Турака и донекле религијом, од самог почетка рата иступали заједно. Тек касније долази до повремених племенских савеза. Брдска и херцеговачка племена немају одређеног политичког става према Венецији. Само су Црногорци истакли услове прихватања млетачке власти. Свим **овим племенима** је заједничко увјерење да ће их Венеција

ослободити од Турака. То је био циљ и смисао борбе, нигдје одређено формулисан.

Те су наде биле претјеране, али су Млечани знали да их потхрањују и користе. У Котору се завршавају путеви свих брдских, херцеговачких и црногорских главара. За већину старјешина ових племена Бока је била уточиште надања и вјеровања, а за Турке — извор политичког одметања које је тровало њихове поданике. Отуда се главни догађаји у овоме рату одвијају око Боке и Котора. Већ до почетка рата створене су чврсте и срдачне везе Млечана са сусједним племенима. Црногорско приморје чинило је неразрушиву етничку и привредну цјелину са својим залеђем — Црном Гором и Херцеговином. Та цјелина његована је и изграђивана од кипарског рата. Кандијски рат ставио је тај однос на пробу. У самој Боки, која је била подијељена између Турака и Млечана, није било озбиљнијих сукоба, као ни са самим залеђем.

У Боки су се преко пола вијека развијали добосусједски односи између млетачких и турских поданика. Становништво Залива било је етнички и привредно јединствено. Људи су се разликовали само по томе што су се дијелили на поданике султана и поданике дужда. Бока је била природни географски излаз свих црногорских и херцеговачких племена, нарочито од времена када су се црногорско-турски односи почели да погоршавају. Рат није могао разбити то етничко и привредно јединство Боке са залеђем. За све вријеме његовог трајања одвијала се трговина Боке са залеђем. Штавише, Бокељи су трговали са Баром, Драчом, Елбасаном, па чак и са Улцињем, када су улцињски гусари давали вјеру да неће нападати и плијенити трговце. Само привремено, у вријеме турских напада на Боку, прекидала се трговина Котора са залеђем.

Заједнички интереси становника Боке и сусједних племена били су јачи од неодређених циљева двије зараћене државе. Када је избио рат, дојучерашњи пријатељи, рођаци и пословни пријатељи нашли су се очи у очи преко врха пушке и мача. Знало се да ће се, кад се рат заврши, поново успоставити пријатељски односи. Уколико се рат продужавао, он је постајао све бесмисленији и за млетачке и за турске поданике. Отуда у току рата нема много борби у самој Боки и турских напада на њу. Као да је постојао прећутан споразум да се што мање ратује и гине.

Сусједна црногорска, брдска и херцеговачка племена постала су природни савезници Млечана у рату. Привредно ослоњена на Венецију, она се и политички везују за њу. На неки начин, то је продужење мирнодопске политике. Сва ова племена прижељкивала су рат увјерена да ће се ослободити Турака. Рат је још више продубио и заоштрио кризу

између покореног народа и освајача. Он је донио народу још више тешкоћа: ванредне намете и обавезу учествовања у рату за рачун Турака. Наплаћивање харача претворило се у праве казнене експедиције. Турци се више нијесу придржавали никаквих пореских прописа него су узимали колико су могли исциједити из народа под пријетњом коца и мача. Народни главари брзо су успостављали везе са млетачким представницима у Котору, одакле су им долазили дукати, свила, прах, олово и, надасве, подстрек да се одупру непријатељу. Супротности између Турака и покореног народа Млечани су вјешто користили потпирујући и усмјеравајући га у правцу пружања отпора завојевачу.

Преко црногорских, брдских и херцеговачких племена Млечани су створили разгранату обавјештајну службу. Преко њих су увукли у своју мрежу турске команданте, што им је необично користило у овоме рату.

Кад је дошло до затегнутости млетачко-турских односа, племена су се живо заинтересовала за развој догађаја. Почетком јула 1645. прваци и главари Мајина заједно са неким црногорским старјешинама кришом су дошли на разговор код которског провидура Паола Граденига. У разговору са њим изразили су жељу да се ослободе турског јарма и приђу Венецији. Била је то јасно исказана симпатија за Млетке, изречена у психози великог страха од Турака. То је било довољно да подстакне провидура Граденига да се директно обрати црногорском владици Мардарију. Владика се извинио да не може лично доћи у Котор и изразио наду у млетачку помоћ у случају потребе.

Догађај који је још више удаљио Црногорце од Турака и бацио их у загрљај Млетака био је турско-црногорски сукоб септембра 1645. Црногорци су двије посљедње године упорно одбијали да исплате харач скадарском санџак-бегу, зато што је приликом посљедњег купљења харача посјекао петнаест Црногораца. Када се санџак-бег увјерио да мирним путем не може приморати Црногорце на плаћање харача, скупио је 3.000 људи и покушао да силом продре у Црну Гору. Црногорци су, заједно са Грбљанима, дочекали Турке испод Пјешиваца и у једнодневној борби 16. септембра 1645. тешко поразили санџак-бега. На турској страни било је преко 100 мртвих и велики број рањених, док су Црногорци изгубили свега 12 људи. Овом приликом которски провидур дотурио је Црногорцима мало праха и олова. Био је то пријатељски гест који је отворио врата сарадњи.

Турци су покушали да мирним путем привуку Црногорце у свој табор. Нови скадарски паша Ахмет, који је на управу добио и Дукађин, почетком априла 1646. позвао је владику и угледније црногорске главаре на разговор у Скадар. И поред настојања которског провидура да не иду код

паше, црногорске старјешине нијесу се усудиле да одбију позив. Паша је примио црногорске изасланике с пажњом, обдарио их, измирио их са Подгоричанима, главним црногорским непријатељима, али није успио да их привуче на своју страну против Млечана.

Пред оваквим одлучним ставом скадарски паша је устукнуо. Ако већ није могао да их окрене против Млечана, настојао је да их бар одвоји од њих. Ипак, он је на одлучан начин ставио до знања Црногорцима да су под његовом управом. Почетком јуна 1646. паша је стигао у Подгорицу с намјером да покупи данак од Црногораца. Прво је упутио свога ћехају у Црну Гору, а он је мало касније, 13. јула, у пратњи 1.000 момака, међу којима 300 коњаника, кренуо за Цетиње с циљем да мобилише Црногорце. У ствари паша је хтио да их мало заплаши.

Млетачко-турски рат привукао је пажњу Херцеговаца. Све оне притајене наде и прижељкивања гајена према Млечанима одједном су избила на свјетлост дана. Вјеровало се да је дошао велики тренутак. У августу 1645. херцеговачки прваци и главари, окупљени на заједничком састанку, у писму которском провидуру изјавише оданост „пресвијетлом принципу са свом господом, молећи господа бога да његова свемоћ помогне само крст. Ако што будсмо могли бићемо на вашој служби и препоручујемо се вашој узвишености за наше старе ствари, које смо под хришћанима у ранијим временима имали".[1] Овај израз симпатије и повјерења у Венецију, обавијен идејом хришћанске солидарности, отварао је перспективу узајамног разумијевања и пријатељства.

Пограничне црногорске општине према Боки прве су одлучиле да се прикључе Млечанима. Те мале комуне, привредно потпуно везане за Приморје, биле су увијек ближе Боки него Црној Гори. Положај Паштровића према Венецији био је увијек примамљив за све Црногорце. Већ у јулу 1646. Збор Мајина донио је одлуку да прими млетачку власт под условом да добију паштровске привилегије. Тих истих дана и Побори приђоше Венецији. Да би коначно средили своје односе са Млечанима Мајињани и Поборани у љето 1647. упутише три делегата у Венецију са писменом представком у једанаест тачака. Тај документ је у основи прерада паштровских повластица, са извјесним допунама диктираним ратним приликама. То се нарочито запажа из захтјева за помоћи у оружју и формирању чете за чување границе. Сенат је почетком септембра 1647. додијелио Мајињанима и Поборима привилегије сличне паштровским, с том разликом што је у погледу тражења судске аутономије донијета само

---

[1] A. S. V., Dalm. Rett., f. 50, Котор, 23. августа 1645. Писмо је примљено у Котору 21. августа.

начелна одлука да ће которски провидур имати увид о томе. Ипак, Сенат је истакао да сви Мајињани и Побори настањени на млетачкој територији или у служби Венеције подлежу млетачком кривичном поступку.

Истовремено, и Грбљани преговарају о примању млетачке власти. Почетком маја 1646. четири грбаљска кнеза заједно са другим угледним људима дођоше код которског провидура са молбом да буду примљени под млетачку управу под истим условима као и Паштровићи. У том свечаном тренутку грбаљски главари су се клели на Јеванђељу и на икони Богородице да ће увијек бити вјерни Венецији. Дукалом од 23. јула 1647. дужд Франческо Молин подарио је Грбљанима исте повластице које су уживали и Паштровићи. Право да бирају „четири суће, два војводе и остала властела за одабрати ех од наше комунитади и збора бројем како чине Паштровићи". Да судије, војводе и властела „имају област судит све кауже ма само цивиле, које од бремена до бремена расуде се међу Грбљанима од које му драго суме", с правом апелације код которског провидура, који суди кривичне спорове. Право избора, једног „каназалиера да помага сућама намјештат ствари осућене, такођер оне међу собу брацки погоћене". Грбљани су били ослобођени свих пореза и увозних и извозних царина на своју робу. Једино су морали вршити војну службу.[2] Касније, 1667. године, били су ослобођени царина и на робу коју су увозили из турске земље.[3]

Приступање Млецима три периферне црногорске општине био је велики политички успјех Венеције. Створена је територијална веза млетачких посједа на Црногорском приморју. Котор и Будва били су заштићени једним појасом од Турака. Прихватање млетачке власти од стране Грбља, Мајина и Побора било је у ствари продужење традиционалне политике ослањања на хришћанску Венецију са којом су били чвршће повезани него са Турском. Одвајањем Грбља од Црне Горе Грбљани су се постепено отуђивали од Црногораца.

Турци нијесу били равнодушни на овај корак Грбљана. У једном писму Грбљанима босански паша Ибрахим више их је корио него им пријетио: „Ако се Жупа по сили и по ричих латинских за неволу придала, у сили срамоте није, то вам се не ће за зло примити, бити ћете опет помиловани с царске стране, боле отсле него досле".[4] Одлука Грбљана била је

[2] А. Соловјев, Књига грбаљских привилегија, Споменик, 87, Београд 1938, 32—34; исти, Грбаљска Жупа, Годишњица Николе Чупића 40, 16.

[3] А. Соловјев, Споменик, 87, 37—38.

[4] Starine, X, 21. Писмо је издао Ш. Љубић недатирано. По Томићу, писмо је из јуна 1647. Ј. Томић, Потурица Џафер-ага Тујковић, Годишњица Николе Чупића, 37, 163.

промишљена и чврста, па их Турци нијесу могли поколебати једним пријетећим писмом. Одметање од Турака прошло је тако глатко да је то било право чудо. Турци су просто ћутке прешли преко тога.

Примјер Грбљана и Мајињана знатно је утицао на држање сусједних црногорских племена. Црногорци су били стављени пред дилему да се опредијеле за Венецију или за Турску, према којој су имали обавезу учествовања у рату на својим границама. То је значило заратити са својом браћом Приморцима, а то Црногорци нијесу жељели. Црногорска племена на граници према Боки била су у повољнијем положају у погледу везивања за Млечане него остали дио Црне Горе према Подгорици и Скадру, који је био изложен јачем турском притиску. Рат је од самог почетка пољуљао јединство Црне Горе. Запажена је извјесна подвојеност између Катунске и осталих црногорских нахија. Но и поред свих тешкоћа Црногорци нијесу крили своје симпатије за Венецију.

Которски провидур упорно је наговарао црногорске главаре да се прикључе Венецији. На једном састанку у Котору, маја 1647, постигнута је начелна сагласност између провидура и главара о будућој сарадњи. Которски провидур, очигледно задовољан резултатима преговора, каже: „Сви кнезови су се појавили да потврде њихову зависност и природну оданост, да понуде слободан пролаз с које било стране за напад на Турке, обећавајући помоћ у намирницама и другом као и људство, извињавајући се да се јавно још не могу изјаснити поданицима, иако се изјашњавају да су за то вољом и душом, пошто се налазе између два главна града: Скадра и Рисна увијек мучени страхом да не буду покорени од турске тираније". Црногорска, херцеговачка и брдска племена, уклијештена међу утврђеним турским градовима, неколико пута у току рата предлагали су Млечанима да се освоји нека од ових тврђава, већ према томе које се племе сматрало најугроженијим од неког турског града.

Овај корак Црногораца значио је пуно морално ангажовање на страни Венеције, али је у исти мах откривао унутрашњу племенску слабост, страх за своју „слободу" и неспремност да се отворено ухвате укоштац са непријатељем. Которски провидур одмах је провјерио изјаву црногорских главара и у јулу упутио у Црну Гору грбаљског кнеза Војина Туковића-Јовановића са одредом људи. Он је попалио неке куће у Црној Гори, непријатељски расположене према Млечанима, и на повратку похарао Ораховац. Долазак овог првог млетачког одреда у Црну Гору значио је јаче ангажовање једног дијела Црногораца на страни Венеције. Црногорци су добровољно отворили врата своје куће Млечанима, док су Турци увијек насилно улазили у Црну Гору.

Послије тога Црногорцима није остало ништа друго него да слиједе примјер Грбљана и осталих. Та намјера била је већ коначно зрела крајем 1647, али ће тек идуће године црногорски главари приступити њеном реализовању. Почетком 1648. митрополит Висарион Колиновић и девет црногорских главара формулисали су своје захтјеве у осам тачака и поднијели их ванредном провидуру Констанцу Пезару у Будви. Документ који је био на српском језику преведен је на италијански и упућен у Венецију уз два пропратна писма провидура Пезара од 23. фебруара 1648. Оригинални текст није сачуван. Оба провидурова писма врло су важна за оцјену документа, његовог карактера и постанка. Провидуру Пезару је било јасно да сви црногорски главари нијесу били јединствени, али да су се „други кнезови понудили да лично дођу да потврде оно што су други урадили ... Да је пристанак општи и искрен од стране свих црногорских кнезова, којих има преко шездесет, Ваша узвишеност направила би једно добро освајање за одбрану тврђаве Котор“. У исто вријеме, први свјетовни црногорски главар спахија Мартин предао је провидуру молбу прије владичиног доласка у Будву и захтијевао од њега да је послије заједничке представке упути у Венецију, што је провидур Пезаро одбио да уради. У другом писму, које је написано послије састанка одржаног у Будви са црногорским главарима, провидур истиче да су сви присутни „заједнички изјаснили са сузама много вјерне и искрене воље и жара, са којима су постали поданици Ваше узвишености и љубави према гувернадуру Вуку Црмничанину чијем раду приписују тако добар исход њиховог васалства“.

Као разлог збацивања турске власти Црногорци су наводили да је, без обзира на „безбројне привилегије и уступке“, „одбачен сваки закон који смо уживали под турском влашћу“. Због тога што су им биле угрожене привилегије Црногорци се потчињавају Венецији, „да би у честитој сјенци уживали мир и спокојство“. Црногорци су за себе тражили углавном повластице сличне паштровским, на примјер: унутрашњу судску самоуправу и извјесне економске олакшице. Отуда извјесна сличност црногорске представке са паштровским привилегијама, али само у оним тачкама у којима се тражи ослобођење од извозних и увозних царина. Паштровске повластице служиле су као узор многим комунама у Далмацији и на Црногорском приморју, па је сасвим природно да се Црногорци угледају на Паштровиће као прве сусједе.

Цио документ је формулисан тако да се тражи млетачка помоћ и заштита и истиче као неопходна потреба образовања чета за одбрану земље од Турака, што је имала да финансира Венеција. То је доказ недостатка унутрашњих

снага у Црној Гори кадрих да се супротставе Турцима, али истовремено и израз увјерења да се ослањањем на Венецију Црногорци могу успјешно одупирати освајачу. То је била и једина могућа политичка концепција у ово вријеме. Без млетачке помоћи Црногорци не би били кадри да се одупру Турцима. Млетачка заштита требало је да послужи као платформа за обједињавање црногорских племена. Сама идеја о збацивању турске и прихватању млетачке власти јасно свједочи о дубокој политичкој свијести Црногораца.

У документу је снажно истакнута идеја о властитој индивидуалности и посебном положају према Турцима и Млечанима. Од свега је било најбитније да је у црногорских главара тога доба била дубоко укоријењена свијест о стварању натплеменских органа у земљи; зато су захтијевали од Венеције да се сложи да формирају одред од сто људи, „помоћу којих ће војвода (командант) земљу у послушности и реду држати, јер је то више него потребно". Идеја о стварању органа јавне власти у Црној Гори средином XVII вијека показује колико су државотворна стремљења била ухватила коријена у црногорском племенском друштву. Та свијест је резултат државне традиције о Црнојевићима и посебног положаја Црне Горе према Турцима.

Другом тачком представке црногорски главари траже Вука Орландића, Црмничанина, за гувернадура Црне Горе, „пошто је племић наше отаџбине". Од почетка 1647. Орландић се налази као официр у Будви. Прије тога је био такође у млетачкој војној служби на наоружаним баркама. Још 1622. био је официр у чети капетана Ђорђа Гинија. И Вуков брат Ђорђе постао је официр у млетачкој служби 1628. године. Одлуком Сената од 23. фебруара 1647. Вуко Орландић је потврђен за гувернадура Паштровића, пошто су га они изабрали, и постављен је за надинтенданта Будве и сусједних мјеста са задатком да брине о одбрани тога краја. Овај млетачки официр активно се залагао да Црна Гора приђе Венецији и успио да придобије Црногорце да га траже за гувернадура. У оваквој политичкој ситуацији он је био најподеснија и најприхватљивија личност како за Црногорце тако и за Млечане. Он је требало да буде спона између Венеције и оних снага у Црној Гори које су биле за политику ослањања на Републику.

Документ је донијет у име оба представничка племенска тијела земље „на име кнезова и свега поштованога збора черногорскога", а потписао га је црногорски митрополит Висарион Колиновић.[5]

[5] Године 1671. помиње се католички свештеник у Скопљу Иван Кулиновић, В. Макушев, Итальянские архiвы, Санктпетербургъ, 1870, 85.

Главни актери црногорске представке били су главари Црмничке и Ријечке нахије. Од деветорице потписника, шесторица су из ових нахија. Колиновићи су родом из села Зачира у Љуботињу. Због тога је вјероватно заобиђен први црногорски главар спахија Мартин исто с Љуботиња. Ове двије нахије биле су мање везане за Млечане од Катунске нахије, али су биле неупоредиво више изложене процесу чифлучења и притиска. Зато је разумљиво што су главари Ријечке и Црмничке нахије били иницијатори збацивања турске власти. То је била жеља да се ослободе турског јарма По свом геополитичком положају, Црмничка и Ријечка нахија нијесу могле одиграти руководећу улогу у процесу ослободилачке борбе против Турака и обједињавању црногорских племена. Ту улогу могла је успјешно извршити једино Катунска нахија као погранични крај према Млечанима и сједиште црногорских владика. Чврста племенска организација Катунске нахије давала јој је такође предност у једној тешкој и неравноправној борби.

Започету иницијативу црмничких и ријечких старјешина прихватају и остале нахије. Крајем фебруара 1649. пет црногорских првака у име пет нахија (Катунске, Ријечке, Црмничке, Љешанске и Пјешивачке) потврдило је одлуку о примању млетачке власти. Средином октобра исте године Венеција је додијелила плате петнаесторици најугледнијих главара из свих црногорских нахија. Тако је процес прилажења Црногораца Млечанима трајао пуну годину, што указује на унутрашњу нахијску и племенску подвојеност. До јединства је дошло постепено, али је оно ипак остварено. Било је неслагања и између двојице црногорских владика, старог Мардарија и новог Висариона, који је потписао документ.

Вијест о приступању Црне Горе Млецима примљена је у Венецији са задовољством, али Сенат није ништа одлучио поводом представке, пошто се у Млецима очекивао долазак једне црногорске делегације, која никада није стигла.

Већ у љето 1648. подгорички Турци упадали су у Црну Гору и пљачкали је. Први црногорски свјетовни главар спахија Мартин писао је почетком октобра Франи Болици и молио га за помоћ. Да би се одбранили од Турака — каже спахија Мартин — „сазвасмо Збор и одлучисмо да поставимо наше људе на стражу да чувају нашу земљу и сва ова мјеста до мора“. Чување земље био је увијек најважнији задатак Црногораца.

Разним каналима которски провидур Констанцо Пезаро успоставио је везу са брдским и херцеговачким племенима. Почетком августа 1648. обратио се главарима Климената. Истог мјесеца дођоше у Котор никшићки главари: кнез Лале Миловић, харамбаша Иван Дракуличић и војвода Стеван и

Петар Поповић да провидуру Пезару изјаве своју наклоност и спремност за борбу. Тако су до краја 1648. Млечани успоставили пријатељске везе са црногорским, херцеговачким и једним дијелом брдских племена. То је била озбиљна политичка припрема за предузимање већих војних акција у овоме крају.

Послије успјеха у Далмацији у току 1648. генерални провидур Фосколо је ријешио да крене у офанзиву на Црногорском приморју. Требало је акцијама провјерити изјаве пријатељства многих племена, покренути их против Турака и борбену ватру унијети дубоко на турску територију. Био је то замашан политички и ратни план, од чијег је остварења на овом бојишту много зависило. Главну млетачку ударну снагу у овој офанзиви чинили су далматински ускоци, који су се у овоме рату афирмисали као главна ударна снага Млечана. У јануару 1649. нападнут је Бар уз помоћ 1.000 Црногораца, али без успјеха. Брдска племена која су обећала да ће учествовати у овој акцији, нијесу се ни појавила. Напад на Бар био је први чин испробавања вриједности савеза Млечана са брдским и црногорским племенима, који није у потпуности оправдао млетачке наде. Сенат је био незадовољан што напад на Бар није успио „због слабе вјере оних племена". Ове ријечи бациле су злокобну сјенку на почетак подухвата. Узајамно неповјерење нагризало је тек успостављено ратно пријатељство.

Несрећни напад на Бар платило је католичко становништво у граду. Отада почиње немилосрдно прогањање католика. Приликом напада три мисионара су набијена на колац. Од 5.000 католика у Бару и околини многи се разбјежаше, пређоше у ислам или православље, тако да 1663. није било више од 2.000 католика. У самом Бару није било ниједног католика, осим оних који су били послуга у Турака.[6]

Млетачка флота се повукла у Боку, напала Рисан и послије двадесет дана борбе, 11. фебруара, млетачка војска заузела је утврђење. У нападу на Рисан учествовали су Црногорци и Пераштани. Истовремено, Никшићи су напали и заузели Грахово. За овај успјешни напад на Грахово Сенат је подијелио Никшићима 10 златних колајна, од којих четири у вриједности од по 150 дуката, друге четири по 100 и двије по 200 дуката. Наде потопљене пред Баром оживјеше у Рисну. Млечани срушише утврђење и напустише га.

Заузеће Рисна и Грахова уливало је много наде да се пошло добрим путем. У циљу распламсавања ослободилачке борбе Никшића и осталих херцеговачких племена генерални провидур Фосколо упутио је у Никшиће 200 далматинских ускока под командом Рада Биовице из Задра и Матије Ми-

[6] Ј. Радонић, Римска курија, 290.

хаиловића из Шибеника. Далматински ускоци имали су задатак да из Никшића пренесу пламен ослободилачке борбе широм Херцеговине. У исто вријеме брдска племена, нарочито Кучи, активно се ангажују у борби против Турака. Кучи су били загосподарили Медуном.

Устанички покрет, подстицан и потпомогнут од Млечана, провидур Фосколо је настојао да искористи и усмјери за заузимање Подгорице. Један млетачки одред под командом охридског бискупа, сапентенског бискупа и Више Болице упутио се на Подгорицу с циљем да у сарадњи са брдским и црногорским племенима заузме град. Овај одред подсјећао је на неку крсташку војску. Требало је распалити вјерски фанатизам против „невјерних" Турака. Циљ подухвата превазилазио је скромне и несложне снаге. Од свих племена само је један дио Куча помогао напад на Подгорицу. Амбициозни млетачки план доживио је потпуни неуспјек, и то је био почетак опадања борбеног расположења црногорских, брдских и херцеговачких племена.

Долазак далматинских ускока у Никшиће побудио је велике наде Никшићана, који затражише од провидура Фосколá да нападне Херцег-Нови, обећавајући му своју помоћ. Заједно са Херцеговцима ускоци су напали и оплијенили низ турских насеља. Њихов долазак охрабрио је и подстакао и најудаљенија херцеговачка племена, као што су Дробњаци, да успоставе везе са Млечанима. И дробњачки главари захтијевали су од провидура Фоскола да заузме Херцег-Нови. Међутим, Млечани су имали друге планове. Када су се средином марта 1649. ускоци повукли из Никшића, борбеност херцеговачких племена нагло је спласнула. Сви су *били* увјерени да их Млечани напуштају.

Пред овом млетачком дрскошћу да подижу на њих дојучерашњу турску рају Турци су били више збуњени него немоћни. Али-паша Ченгић, увијек препреден, показивао је тобожње разумијевање за одметање Никшића. Он је писао војводи Петру да су Никшићи помогли Млечане код Рисна „из нужде јер су вам отели посједе и око вас изградише утврђења". Паша се клео тврдом вјером Мухамеда и Алаком да ће се осветити Никшићима. Ово је била обична турска пријетња.

Ипак, Али-пашина тврдња о отимању посједа и изграђивању утврђења, казана онако узгредно, показује да су Турци предузимали озбиљне мјере да сломију отпор племена. Истовремено, то открива ону покретачку снагу племена у борби против Турака за своју имовину, за голу егзистенцију. Исти узроци који су подстакли народ на отпор у почетку рата дејствовали су и даље, још јаче.

Одласком млетачке флоте из Боке нагло су спласле претјеране наде херцеговачких племена. Народ се осјећао

превареним. У писму Болици никшићки главари војвода Петар и кнез Лале отворено су изразили своје незадовољство и разочарење због одласка генералног провидура, „остављајући нам свако зло од непријатеља Турака, па чак и за оно што су урадили Италијани у турској земљи и с временом ћемо платити истим Турцима". Ове ријечи су дубоко и истински одражавале психолошко стање херцеговачких племена, стварно остављених на цједилу.

Генерални провидур Фосколо повукао се из Боке прије времена, не водећи рачуна о борбеном расположењу народа. Млечани су започели акцију увлачећи племена у борбу, али је нијесу довели до краја. Још у априлу Брђани су се тукли са Турцима и наносили им тешке губитке. Средином маја 1649. кучки војвода Илико молио је Болицу да заједничким снагама протјерају „непријатеља између нас". У исто вријеме, Никшићи су инсистирали да упуте једну делегацију у Венецију, али кришом, да Турци не дознају за њен одлазак. Сва настојања Куча и Никшића да добију помоћ од Млечана, или да се предузме нека акција, остала су узалудна.

Венеција је настојала да заустави опадање борбеног расположења црногорских, брдских и херцеговачких племена, изазвано превременим одласком генералног провидура Фосколa из Боке. Зато је Сенат почетком априла 1649. додијелио плате од 4 дуката мјесечно истакнутим црногорским и никшићким главарима. Мјесец дана касније, Млечани су предали заставе Црногорцима у знак пажње и потчињености Венецији.

Млетачке акције на Црногорском приморју, у Црној Гори и Херцеговини почетком 1649. имале су за циљ да се народ активно увуче у борбу против Турака. Први пут у току овога рата ова племена устала су с оружјем у руци у борбу против Турака. Прва оружана сарадња открила је крупна размимоилажења између млетачких циљева и нада суcједних племена, која су ову борбу схватила као почетак ослобођења од Турака, што није била намјера Венеције. Борба против заједничког непријатеља није могла превазићи посебне интересе и циљеве два неравноправна савезника: Венеције и племена под турском влашћу.

Активно учешће брдских, херцеговачких и црногорских племена на страни Венеције открило је Турцима истину — да убудуће морају више пазити на унутрашњег него на спољног непријатеља. Турци нијесу предузимали неке ванредне мјере против својих поданика, било из слабости било да репресалијама не отуђе народ потпуно од себе. Истина, племенски главари, бар на ријечима, показивали су спремност да воде рачуна о жељама Турака.

Послије одласка млетачке флоте из Боке наступило је мучно затишје, пуно неизвјесности и опасности за племена.

Брдска и херцеговачка племена, препуштена сама себи у борби против Турака, склопила су племенски савез који је обухватио: Никшиће, Куче, Пипере, Васојевиће и Братоножиће. За остварење савеза највише су се залагали Никшићи и Кучи. Племена су се договорила и заклела да ће се узајамно помагати и бити увијек уједињена у борби против Турака. Никшићки главари војвода Петар и кнез Лале још увијек су гајили илузију у млетачку помоћ и позивали генерала Фоскола да нападне Херцег-Нови или Бар.

И доиста, у јулу 1649. генерал Ђилдас са 800 војника искрцао се у близини Херцег-Новог и оплијенио пет села. Турци су без тешкоћа одбили овај више демонстративан него стваран напад.[7]

Свјесни опасности, Турци предузимају мјере да смире племена. Позивају племенске старјешине на разговор, али без успјеха. Када се скадарски санџак-бег увјерио да мирним путем не може утицати на Брђане и Црногорце, ријешио је да их силом примора на послушност и окупио војску у Подгорици. Окупљање турске војске забринуло је Брђане и Црногорце, који се одмах обратише за помоћ которском провидуру. Стари црногорски митрополит Мардарије, застрашен, молио је провидура Болдуа за помоћ, потребнију него икада, „јер смо изгубљени од наших лоших пријатеља". Владика му је стављао до знања да ће се чак измирити са Турцима, ако не добију помоћ.

Ови вапаји Црногораца и Брђана утицали су на амбициозног которског провидура Филипа Болдуа, жељног ратне славе и трофеја, да са војском дође на Цетиње, у тренутку када се скадарски санџак-бег са својим табором налазио у Подгорици. Без знања Сената, без одобрења генералног провидура и сагласности Црногораца, 10. августа 1649. године на Цетиње је дошло 800 млетачких војника, састављених од Грбљана, Мајињана, Побора и Паштровића; међу њима је било и најамника.

Црногорци су били изненађени и незадовољни доласком млетачке војске у њихову земљу. Тек када је провидур Болду стигао на Цетиње, црногорски главари су пристали да се придруже Млечанима, под условом да се прво заузме Подгорица. Постављање услова за које се унапријед знало да се не може испунити значило је прије одбијање сарадње него њено искрено прихватање. На Цетиње су дошли и представници брдских племена са којима су Црногорци већ дуже времена били у непријатељству. На интервенцију владике и провидура дошло је до измирења које се завршило свечаном заклетвом над крстом и Јеванђељем.

---

[7] Girolamo Brusoni, Historia dell' ultima guerra fra Veneziani e Turchi, Venezia 1673, parte II, 20.

Први црногорски свјетовни главар спахија Мартин пребјегао је Турцима, незадовољан једностраном одлуком Млечана. Црногорци и Млечани сматрали су то издајом и запалили му кућу, а крајем 1649. убио га је један млетачки повјереник. Тако је своју невјерност платио главом. Његова смрт изазвала је општу радост у Црној Гори и задовољство у Венецији.

Чим је дошао на Цетиње провидур Болду је упутио на Морачу одред од 600 момака под командом грбаљског кнеза Војина Тујковића и которског племића Трифона Драга, као стражу према Турцима. Овај одред успио је у почетку да одбије неколико незнатнијих турских напада. Када су Турци окупили довољно људи, скадарски санџак-бег Јусуфбеговић је у ноћи 28. августа са незнатним снагама напао млетачки логор у Љешкопољу близу Мораче; том приликом су Млечани изгубили 100 момака. Погинуо је и Трифон Драго, док је Војин Тујковић пао у ропство. У борби је учествовао врло мали број Црногораца, од којих су неки били заробљени. Касније, Турци су их давали уз откуп од 50 цекина. Сјутрадан послије пораза на Морачи, остатак млетачке војске утекао је у Котор. Провидур Болду је овај пораз приписао издаји Војина Тујковића. Он се у заробљеништву потурчио и постао огорчени млетачки непријатељ. Војин или Џафер-ага постао је оруђе у турским рукама, покушавајући да својим везама и утицајем одвоји Грбаљ од Млечана. У току неколико сљедећих година он је задавао грдне неприлике Млечанима, који су напокон успјели да га уклоне. У суштини, Џафер-ага је трагична личност. Служи Турцима — који га користе за своје планове у Црној Гори и Боки Которској — увјерен да то чини за добро Грбља, а уједно настоји да искупи гријех пред Млечанима, који му потајно раде о глави.[8]

Авантура которског провидура Филипа Болдуа у Црној Гори означила је крај млетачке офанзиве на овом дијелу ратишта. Послије тога Млечани су се држали дефанзивно у Боки и с муком одолијевали мањим турским препадима. Отада је Котор био мета свих турских пријетњи и припрема. Которски провидури са пажњом и зебњом пратили су окупљање турске војске у близини. Од тога времена почињу она бескрајна јадиковања которских провидура о неутврђености Котора. Довољно је било да се у Подгорици окупи неколико стотина Турака, па да се Млечани забрину за судбину града.

Пораз млетачке војске у Љешкопољу био је прекретница у млетачко-црногорским односима. Послије тога дога-

[8] Ј. Томић, Потурица Џафер-ага Тујковић, Годишњица Н. Чупића, 37, 1928, 156, 209.

ђаја Црногорци су се задуго држали по страни. Ни Млечани нијесу на њих много рачунали. Неуспјех је знатно утицао на брдска и херцеговачка племена, која су за извјесно вријеме морала да погну главу пред Турцима. Пораз Млечана открио је њихову војну слабост. Венеција ни издалека није била онаква сила каквом су је представљали њени људи и замишљала сусједна племена. Брђани, Црногорци и Херцеговци очекивали су много од Венеције, а она још више од њих. Узајамне претјеране наде откривале су слабо међусобно познавање. Па ипак, једна изгубљена битка није могла уништити узајамне интересе два савезника, везана заједничком мржњом и борбом против Турака. Пораз је имао више психолошки него стварни значај. То је био тренутак од којег се много очекивало, а веома мало добило.

Турци нијесу предузимали ванредне мјере против Црногораца. Скадарски санџак-бег само је захтијевао харач од њих. Он је крајем октобра 1649. наредио Омер-ћехаји из Жабљака и спахији Мартину да покупе харач од Црногораца. Ћехаја се није усудио да уђе у земљу, него је спахија Мартин купио харач. Катуњани нијесу хтјели ни акче да плате. Онда је санџак-бег поставио војводу Драгоја за команданта мартолоза и наредио му да спријечи сваку везу Црногорцима са Млечанима и да забрани сваки извоз намирница из Црне Горе у Котор.

Скадарски санџак-бег посебно се обратио Грбљанима и Брајићима и позвао их на покорност; у противном, запријетио им је истребљењем.[9] Идуће године скадарски санџак-бег позвао је главара Мајина у Скадар.[10] Но, турски позиви остали су без одзива.

Турци су успјели да смире брдска и херцеговачка племена. Херцеговачки паша је октобра 1649. повео војску на Дробњаке и Пиву и наплатио харач. Затим је продужио у Бањане, узео и од њих данак, па се упутио у Никшиће, гдје је одсео у кући војводе Петра Гавриловића и од Никшића је узео на име харача 34.500 акчи.

Насилно узимање харача, које је веома много личило на казнене експедиције, погоршавало је и онако тешко ста-

[9] A. S. V., Dalm. Rett., f. 54, Котор, 22. октобра 1649. Прилог писма Грбљанима без датума: „Ако хоћете да направите мир са мном и да се вратите под моју команду као што је раније био мир, дођите у Бар гдје ћете наћи ћехају са вјеровним писмом бега." Писмо истог садржаја упућено је и Брајићима.

[10] A. S. V., Rettori di Cattaro (—Rett. Catt), f. 1, Котор, 2. јуна 1650. Прилог писма Мехмед-бега Мајињанима: „Има толико времена да не дођосте код мене. Ако сте султанови поданици дођите код мене под моју заставу... Ако нећете доћи гријех на вашу душу." У одговору главари Мајињана између осталог кажу да су се потчинили Венецији, „којој смо дали нашу вјеру и не можемо је погазити, што би био акт гнусан и недостојан добрих поданика".

ње народа. Јављају се унутрашњи племенски раздори. Избијају сукоби између народа и главара, па чак и између племена. Народ се колеба између турског насиља и млетачких обећања. Постепено сумња нагриза повјерење у Венецију. Лијепе ријечи Млечана и њихова обећања нијесу слиједиле и акције.

Привремено мирење племена са Турцима није осигуравало трајан мир. Довољан је био неки неоправдан или претјеран турски захтјев или нека добра вијест из Котора, па да се непријатељство обнови и осветничка мржња распламса. Од свих брдских племена у току 1650. још су само Бјелопавлићи — иначе познати сусједима по својим опаким четовањима — пружали отпор. Сва брдска и сјеверноалбанска племена била су спремна да са Турцима нападну Бјелопавлиће, да се освете за толике пљенове и ране. Племенске сукобе и освету Турци су врло често користили да једно племе поведу против другога. Та племенска ускогрудност и загриженост онемогућивала је ширу и трајнију међуплеменску повезаност. У новембру је скадарски санџак-бег напао, опљачкао и попалио нека бјелопавлићка села и на превару одвео нешто робља, на општу радост сусједних племена, нарочито Црногораца, који су чак устали против измирења Бјелопавлића са санџак-бегом.

Да би скршио отпор и буне брдских племена, скадарски санџак-бег у љето 1650. почео је да подиже утврђење у Колашину. У једном домаћем запису стоји: године 1651. „сазида Али-паша град на Колашиновићу".[11] Ни ова мјера није много утицала на смирење брдских племена.

За то вријеме у Црној Гори и Херцеговини владало је затишје. За херцеговачког санџак-бега био је наименован Али-паша Ченгић из угледне муслиманске породице у Херцеговини, један од оних домаћих феудалаца који су мало слушали заповијести из Цариграда и гледали да положај користе за јачање свог угледа. Спреман на све и бескрајно лаком на новац, он је убрзо постао млетачки агент.

Нови паша Ченгић захтијевао је поклон од свих херцеговачких племена, па и Никшића. На тај захтјев Никшићи су одговорили оружјем. У неколико узастопних сукоба погинуло је 150 Турака и исто толико је рањено, док су Никшићи имали 38 мртвих и 40 рањених. Погинуо је и кнез Лале Миловић. Његовој породици Млечани су поклонили 50 реала и разну одјећу. То је био ријетко крвав биланс изазван похлепношћу једног човјека. Послије овог крвопролића, у октобру 1650, Никшићи су пристали да предаду Али-паши поклон.

---

[11] Љ. Стојановић, Записи и натписи, 369, бр. 1468.

Али-паша се енергично заузимао да измири Никшиће са Новљанима и Ришњанима. Никшићи су чак пристали да предаду таоце у Херцег-Нови и обавезали се да притекну у помоћ Новљанима, ако затреба. Послије неколике године отпора Никшићи су потпуно поклекли и за извјесно вријеме из млетачког табора прешли у турски. Никшићки главари правдали су се пред которским провидуром да су се измирили са Ченгићем „видећи да ни откуда нема помоћи", што је било сасвим тачно.

Послије тога Турци су организовали крајину за одбрану од разбојника. Овај покушај стварања одбрамбеног појаса у Херцеговини према Боки имао је за Турке двоструки циљ: да вежу уза се погранично становништво и да га закрве са сусједом с оне стране границе. Међутим, Турцима се изјаловила намјера. Људи су само чували своју главу и имовину. Погранична племена према Боки била су принуђена да стражаре на пролазима и кланцима, али нијесу била вољна да се крве са својим сусједима с ону страну границе. Никшићи и Рићани држали су страже на Грахову. Рићански поп Радуле писао је 1651. године пераштком капетану Андрији Петровићу да дају стражу на Грахову, али су казали Турцима „да не можемо ратовати, ни са Пераштанима, ни са Црногорцима". Нико није хтио да пролива крв против својих сусједа и браће, млетачких поданика, са којима су одржавали добре и пријатељске односе, упркос рату. Народ с обје стране млетачко-турске границе у Боки избјегавао је да се крви са својом браћом, што је било од пресудног значаја за вођење рата у овоме крају.

У исто вријеме и брдска племена приклањају главу Турцима. У мају 1651. у Скадар су дошли војвода Драгоје са неколико црногорских главара, Илико Дрекаловић и остале брдске старјешине из Бјелопавлића, Братоножића и Васојевића. Санџак-бег је сваког главара обдарио са по једним лактом свиле. Сви су обећали да ће служити пашу у свако доба и на сваком мјесту. Била је то необавезна изјава коју су заборавили чим су напустили пашин двор. Међутим, свако, ма и привидно, измирење Црногораца, Брђана и Херцеговаца са Турцима давало је овима могућност да нападну млетачку територију. То су учинили и овога пута.

Жупа Грбаљ била је у току рата честа мета турских пријетњи и напада. Турцима није било тешко да против Грбљана мобилишу сусједна племена. Због освете или плијена многа племена, иначе пријатељски расположена према Млечанима, нијесу се устручавала да иду на Грбаљ. Грбљани су били још једини одметници које је, по турском схватању, ваљало казнити.

Вијести о турском нападу силно су уплашиле Грбљане. Неки главари су предлагали потчињавање Турцима. Један

од њих био је и гувернадур Грбља Бошко Бадеж, којега је которски провидур ухапсио. На предлог Млечана Грбљани су изабрали за гувернадура Ђорђа Перова Ђуровића, „рођеног Грбљанина". У ствари, рођеног и васпитаног у Италији. То је био компромис на штету Грбљана, који су своје главаре увијек бирали из властите средине.[12]

У љето 1651. скадарски санџак-бег Јусуфбеговић окупио је знатне снаге Турака и хришћана с циљем да нападне Грбаљ. Црногорски владика Мардарије опомињао је Грбљане на опасност и предложио им да се узајамно не сатиру, „јер смо сви божји и хришћани".

Турска војска под командом Јусуфбеговића опљачкала је и са земљом сравнила Грбаљ. Сва љетина је била уништена. Најтеже су страдала насеља: Побрђе, Миоковићи, Шишићи, Пелиново, Нељешићи, Сутвара и Дуб. Укупно је запаљено 105 кућа, заплијењено много стоке, али људских губитака није било много. Послије овог пљачкашког похода на Грбаљ паша се преко Цетиња вратио у Скадар.

Прва фаза рата у којој су Турци имали велику надмоћност над Млечанима показала је сусједним племенима да се не могу много уздати у Венецију. То је знатно утицало на борбено расположење Црногораца, Брђана и Херцеговаца, који су постали још колебљивији и неактивнији. Рат, чији се исход и крај није могао сагледати, постајао је све бесмисленији. Херцеговачки санџак-бег Али-паша Ченгић признао је Болици крајем 1653. да је рат између Турака и Венеције „током времена готово застарио". То је свакоm било очигледно. Народ је све више губио повјерење у исправност борбе и настојао да остане по страни. Турци и њихови поданици одржавали су живу трговину са Боком као да је мирнодопско вријеме. Црногорци су у пазарне дане у толиком броју долазили у Котор да су Млечани из предострожности премјестили трг из града изван зидина.[13]

Црногорци су све вријеме настојали да очувају своје повластице добијене од Турака. Када је Јусуфбеговић насилно упао у земљу да купи харач, кадија Црне Горе, уз сагласност цијеле земље, одлучио је да иде у Цариград, да се тужи на њега.[14] Уопште, запажа се жеља да се у сукобу између двије сусједне државе сачува глава.

Млечани су и даље одржавали везе са брдским и херцеговачким племенима, више с циљем да их одрже неутралним него да их придобију за свој табор. Прошло је вријеме када се поклањало повјерење свакој ријечи и писму из Котора. Племенски главари сада су више тражили од Венеције него што су сами нудили. Истина, старјешине Куча и Кли-

---

[12] A. S. V., Rett. di Catt., f. 3. Котор, 16. и 22. маја 1652.
[13] Исто, f. 3, Котор, 1. октобра 1652.
[14] Исто, f. 4, Котор, 21. јуна 1653.

мената још увијек су истицале своју лојалност и оданост Венецији, али томе се мало вјеровало у Котору.

Од херцеговачких племена само су још Никшићи гајили илузије у млетачку помоћ, па је једна њихова делегација отпутовала у Венецију, што је довело до тешког унутрашњег племенског сукоба и забуне, јер се сумњало да су делегати пошли са знањем и одобрењем Турака, који су чак прибавили лажне печате. Никшићи су много страдали од претјераних дажбина — које им је наметнуо Али-паша Ченгић, млетачки агент, који чак у Никшићу прима млетачке повјеренике. Почетком 1654. Али-паша је преговарао са млетачким изаслаником Франческом Зифром и извијестио га о стању у Цариграду. Сви никшићки главари били су код паше на поклоњењу, осим Ивана Дракулића, који се са 50 људи одметнуо у шуму. Војвода Петар жалио се Болици да је био разрезан такав данак „да је готово немогуће да се можемо више одржати".

Иако млетачки повјереник, Али-паша напао је Пераст. Његова увјеравања, толико пута понављана Болици и которском провидуру, да неће напасти Пераст учинила су да Млечани нијесу ништа предузимали за одбрану града. Петнаестог маја 1654. прије зорс, Турци су изненада напали град. Према тврђењима Пераштана, која су несумњиво претјерана, у нападу је учествовало 5.000 људи с копна под командом Али-паше и осам фуста из Херцег-Новог. У каштелу је било свега 25 војника. Неборачко становништво одмах је склоњено на Школь. У одбрани су учествовали сви одрасли. Борба је трајала три часа. Турци су имали 62 мртва и 200 рањених. Погинуо је и Мехмед-ага Ризванагић, брат Јусуф-аге, млетачког повјереника. Када је ухваћен, тешко рањен, нудио је Пераштанима 10.000 реала за откуп, али му живот није био поштеђен. Помоћ из Котора стигла је када је борба била завршена. О својим губицима Пераштани не кажу ништа. Турци су запалили у околини града око 30 кућа. Такође су опљачкане по двије куће у Столиву и Лепетанима, као и манастири св. Ђорђа и св. Богородице. Послије ове несреће Пераштани су упутили Стефана Палавићина код генералног провидура с молбом да се појача посада у њиховом граду, како би се убудуће могли бранити од непријатеља. Недјељу дана касније у Пераст је стигао Никола Зрински.

Напад Турака на Пераст био је догађај од малог значаја, којему ни сами Млечани нијесу придавали особити значај. У ствари, то је био препад који је под притиском Турака извео Али-паша Ченгић. Он је неколико пута успио да изигра наређења из Порте о нападу на Пераст. Главни инспиратори напада били су скадарски санџак-бег Јусуфбеговић и Новљани, који су се много пута сукобили са Пераштанима и прије и у току рата. Када се Ченгић побојао да

га не открију као млетачког агента, он је тешка срца морао напасти Пераст. Чињеница да је борба трајала само три часа, јасно потврђује да је напад изведен млитаво. Млечани никада Ченгићу нијесу приговорили због овог напада.

Одмах послије похаре Пераста Млечанима су почеле пристизати вијести о томе да се Турци припремају за напад на Боку. Крајем јула 1654. капетан Мехмед-ага, из Подгорице, напао је са 2.000 људи Грбаљ и околину Будве. Турци су одбијени уз знатне губитке; имали су 20 мртвих и око педесет већином тешких рањеника. Деморалисани, упутили су се на Цетиње, а отуда кућама.

Скадарски санџак-бег Јусуфбеговић није показивао много активности против Млечана. За њега се не може рећи да је био млетачки повјереник, али је био један од оних мјесних феудалаца који су више гледали своје интересе него водили бригу о наређењима са Порте. Међутим, ћехаја Црне Горе, Али-паша Рамадановић био је велики млетачки пријатељ и о свему их извјештавао. Почетком јула 1654. писао је Болици како Турци намјеравају да послије бајрама нападну Котор и да ће на Веригама подићи двије куле да би спријечили довоз намирница у град. Црногорцима и Херцеговцима је забрањено да доносе намирнице у Котор.[15] Ова вијест која није обећавала ништа добро, показала се дјелимично тачном.

Затишје на бојишту према Боки Которској забрињавало је Порту. Скадарски санџак-бег Јусуфбеговић, из угледне породице из Бушата, са јаким породичним везама, успоставио је сношљив однос са брдским и црногорским племенима. Зато, када је почетком 1655. Јусуфбеговић смијењен, сва брдска племена одлучно су се ставила на његову страну.

Нови скадарски санџак-бег Варлац дошао је с циљем да активира фронт и тиме изазове расцјеп између брдских племена и Млечана. Крајем фебруара 1655. црногорски кнезови и спахија били су на подворењу новом паши у Подгорици и одмах извијестили Млечане о његовим намјерама у погледу Боке. Потурица Хусеин Ханџић из Микулића добио је задатак да са 30 људи извиди положај на Ловћену.

Средином марта 1655. Турци су напали Грбаљ и још нека мјеста у Боки. Око 1.500 момака под командом Олаш-аге Коскића, брата ћехаје новог скадарског санџак-бега, спустише се преко Црне Горе у Боку. У походу су учествовали људи из Подгорице, са Жабљака, из Љешкопоља, Груда, Климената, затим Пипери под вођством Вукадина Јањина и Пилете Вујовића, док је Бјелопавлиће предводио Радосав

[15] A. S. V., Rett. di Catt., f. 5, Котор, 3. јуна 1654. Прилози писама од 3. јуна.

Ђуровић, а Братоножиће Пејо Станојевић. Од брдских племена нијесу учествовали једино Кучи и Васојевићи.

Турска војска три дана је харала кроз Боку и нанијела велику материјалну штету. Страдали су: Грбаљ, Богдашићи, Мрчевац, Тиват, Ластва, Љешевићи, Брда, Луштица и Лепетане. Укупно је запаљено 106 кућа, 11 људи је убијено а 20 заробљено; заплијењена су 633 грла крупне и ситне стоке. Најтеже су страдали Грбаљ и Луштица. Али је и турска војска тешко платила ову похару. Турци су имали 50 мртвих и рањених. Љешеви су сахрањени на путу од Грбља до Цетиња. По доласку на Цетиње турска војска, потпуно деморалисана, разбјежала се кућама. Мало касније, издајом сина гувернадура Ковијанића, Новљани су одвели из Луштице у ропство 40 људи.[16]

Чести турски напади на Боку тешко су погађали народ. Глад је била хронична појава. Због недостатка намирница, Паштровићи су у прољеће 1654. намјеравали да бјеже у турске земље.[17] Крајем јуна жалили су се дужду на свој тежак положај и захтијевали да се не наплаћују дације на робу увезену из Турске.[18] Послије рушилачког похода Турака кроз Боку стање је било још горе. У Паштровићима, Мајинама и Поборима људи су умирали од глади. Да би избјегли ужасну смрт многи су ступали у млетачку војску.

Нападом на Боку, у којем је учествовала већина брдских племена, озбиљно је поткопана дугогодишња сарадња између Брђана и Млечана. То је био увод у велику турску офанзиву на Котор.

И Али-паша Ченгић озбиљно је притегао херцеговачка племена. Никшићи су отјерани на утврђивање Херцег-Новог. Очајни због турског насиља, почетком априла 1655. у Котор дођоше кнез Петар Рајичевић из Мораче, кнез Вукашин Вукичевић из Дробњака, Тодор Раонић из Мораче и харамбаша Радојица Дракуличић из Никшића захтијевајући да се са својим племенима населе у Рисну.[19]

Турска опсада Котора 1657. године био је догађај који је више потресао и узбудио Боку, Црну Горv, Херцеговину и Брда него сва збивања на Црногорском приморју у вријеме кандијског рата. Од самог почетка припрема напада на Котор, главну улогу у погледу придобијања црногорских и брдских племена добио је негдашњи грбаљски кнез Џафер-ага Тујковић. Од његове појаве у сусједству Боке до његовог уморства Млечани су плели смртну мрежу око његове главе, сматрајући га инспиратором турског напада на Котор, што није било тачно. Котор је био главни град Боке и цен-

[16] A. S. V., Capitanio in Golfo, f. 1273, Корчула, 2. маја 1655.
[17] Исто, Sen. Rett., R. 28, 24. априла 1654.
[18] Исто, Rett. di Catt., f. 5, Котор, 9. јула 1654. Прилог од 30. јуна.
[19] Исто, f. 6, Котор, 19. априла 1655.

тар свих подстицања сусједних турских поданика на одметништво. Заузимањем Котора Турци би се докопали свих млетачких посједа на Црногорском приморју.

Већ од почетка прољећа 1657. Млечанима је било јасно да ће Турци напасти Котор. Напад на град требало је припремити политички и војнички. Организатор овог великог подухвата био је нови скадарски санџак-бег Варлац, који се клео својом главом да ће заузети Котор. Већ у априлу одред од 200 људи под командом ћехаје Варлац-паше стигао је на Цетиње са намјером да изврши извиђање према Котору. Турска војска запосјела је сва насеља у Цетињском пољу, па и сам манастир. Ћехаја је узео харач од Црногораца у висини од 800 реала, док је разуларена војска безобзирно пљачкала куће, односећи све „до наушница и с руку жена сребрни накит, којима су такође отели обојке с ногу". Цетињани су били бескрајно озлојеђени. Послије извиђања которских страна, турска војска је крајем априла пошла са Цетиња и преко Брајића продужила за Скадар. Црногорцима је забрањено да сносе намирнице у Котор и наређено им да чисте путеве кроз своју земљу што су они почетком маја и чинили. Осим тога, били су обавезни да волујским запрегама превуку артиљерију са Вир-Пазара до Котора. Никада се раније Црногорци нијесу нашли у таквом шкрипцу. Црна Гора требало је да постане главна оперативна база за напад на Котор. Црногорци су, и поред свег опирања, били принуђени да заједно са Турцима учествују у акцији. Били су просто „на велику силу поведени по непријатељску заставу". Млечани су вјеровали да ће се Црногорци првом згодном приликом одметнути, али се то није догодило.

Док су Турци боравили у Црној Гори, војвода Драгоје Мирчетин, састао се по налогу Џафер-аге са грбаљским кнезовима и наговарао их да се покоре; у противном Турци ће разорити Грбаљ. Кнезови одлучно одбише овај захтјев. Сам Драгоје, као први црногорски главар, потајно је прижељкивао побједу млетачког оружја и храбрио грбаљске кнезове да истрају у одлуци. По наређењу провидура, Грбљани уништише све млинове у својој земљи „да их не би непријатељ користио".

Највеће наде Млечани су полагали у брдска племена вјерујући да се неће придружити Турцима, поготово не Кучи. Генерални провидур Антонио Бернардо обећавао је кучким главарима „много злата и сребра", ако униште турску артиљерију. Упућивао им је цекине и поклоне, ласкао и увјеравао их у бескрајну љубав Венеције. Настојање провидура Бернарда да ова племена сукоби са Турцима, прије него што дођу под Котор, био је добро смишљен план, који није успио. Племена су осјетила да је њихова помоћ сада

скупља него икада раније и нијесу се устручавала да то искористе.

Међутим, највеће услуге Млецима за вријеме опсаде Котора учинио је Али-паша Ченгић, који је дозвољавао својим људима да дезертирају; чак је Млечанима открио и једну завјеру у граду. Завјереници, хајдуци и један дио посаде намјеравали су да предаду град непријатељу.

У почетку турског напада градска посада у Котору била је врло мала: било је 350 бораца из Боке, 630 војника млетачких плаћеника, способних за борбу, и 285 болесних и неспособних. Турска војска бројала је око 5.000 бораца, а понекад је било на окупу и 10.000 људи. Географски положај Котора, којему је с копна било тешко прићи, била је његова највећа предност у једној неравноправној борби. Турци нијесу имали флоте, нити су с мора угрожавали град.

Напад на Котор почео је 30. јуна 1657. Тога дана један већи турски одред са развијеним заставама напао је село Шпиљаре. План Турака је био да артиљеријом сруше градске бедеме и на јуриш заузму град. Овај план показао се неизводљивим. Иако је турска артиљерија неколико пута пробила зидине, млетачка посада је по ноћи затварала рупе. Послије десетак дана опсаде турска војска је проширила фронт дејства. Турци су напали Тиват, Кртоле и Луштицу, више с циљем да се докопају плијена него да их запосједну. Народ се на вријеме склонио на школь св. Арханђела. Већ послије двадесет дана у граду није било соли и осјећала се оскудица у многим намирницама. Војску од 10.000 људи Турци нијесу умјели правилно да распореде и искористе. Послије мјесец дана неуспјеле опсаде, турски притисак на Котор је попустио. У току септембра вођене су безначајне борбе око Котора и у околини. Када су се Турци увјерили да не могу заузети град, крајем септембра турска војска почела се повлачити. Првог октобра, по наређењу генералног провидура Бернарда, сва звона у граду звонила су „у знак весеља због удаљавања непријатеља".

Турски напад на Котор био је један од оних борби у којима у војничком погледу није било ни побједника ни побијеђеног. Људских жртава с обје стране није било много. Сам град није тешко страдао. Најтеже је била погођена околина Котора, која није била заштићена. Према млетачким подацима, Турци су имали на стотине мртвих, међу којима и неколико угледних ага. У граду је погинуло свега 15—20 лица, док је на Тројици пао капетан окружја Лоренцо Болица, Вицин брат. У околини Котора Турци су заробили око 80 лица, већином жена и дјеце, који се нијесу на вријеме склонили на сигурно мјесто.

У народној традицији сачувано је доста неодређено сјећање на турску опсаду Котора. С. Милутиновић је забиље-

жио да је „некакав силни Шенћер-паша војском ударио на Боку, и на Котор доходио". Да је Чевљанин поп Драгојевић лубардом из Котора погодио у уста турски топ на Праћишту. За тај подвиг дужд га је наградио златном колајном и доживотном платом.[20] Предање као такво имало је за циљ да истакне улогу Црногораца у одбрани Котора од Турака.

Међутим, по историјским подацима од свих сусједних племена само су Црногорци учествовали у нападу на Котор, јер су на то били принуђени. Више од пола године Турци су стално крстарили по Црној Гори. Нико се није усуђивао да се супротстави, јер би било бесмислено. Земља је доживјела неку врсту привремене војне окупације. Иако су били на силу одведени под непријатељску заставу, Црногорци су починили многа недјела у Боки, „која нијесу починили ни сами Турци". Због тога је био забрањен долазак у Боку у циљу трговања свим Црногорцима изузев Бјелицама, Пјешивцима и Залажанима. И Бокељима је био забрањен сваки контакт с Црногорцима, изузев поменутих племена. Млетачке репресалије против Црногораца више су погађале Боку него Црну Гору.

Херцеговачка племена су се пријатељски понијела према Млечанима у вријеме опсаде Котора. Никшићи су одбили да се придруже паши и дају намирнице за турску војску. Млечани су их помагали прахом и оловом. Ни брдска племена нијесу се придружила Турцима. Генерални провидур Бернардо са задовољством је констатовао: „Кучи, Клименти и други одржали су вјеру и ниједан од њих није дошао против Котора. Мали број оних из Никшића који су дошли, служили су за свакодневне вијеснике у сваком послу и плану који се предузимао у непријатељском логору". Млетачка обавјештајна служба у Турској изграђивана је пуну деценију; али овога пута, када је било најкритичније, показала је своју праву вриједност. Цио уложени труд и потрошени новац у ту сврху многоструко се исплатио.

У току опсаде Котора Млечани су се надали да ће добити помоћ од брдских племена, нарочито од Куча. Болица их је корио и позивао да што прије дођу. Војвода Илико и Михо врло су љутито одговорили и јавили Болици да су зауставили дукађинског санџак-бега, који је намјеравао да са војском преко Скадра притекне у помоћ Варлац-паши. Касније, када су се Турци повукли испред Котора, генерални провидур пребацивао је кучким главарима што нијесу дошли у помоћ кад су то обећали. Старјешине су се правдале да су намјеравале доћи, али нијесу могле прећи набујалу Морачу. У сваком случају, Кучи су одржали ријеч и нијесу се придружили турској војсци против Котора. То су морали

[20] С. Милутиновић, Историја Црне Горе, 25—26.

признати и Млечани. Каснији млетачки приговори Кучима су обичне препирке, својствене сваком ратном савезу.

Неуспјех Турака под Котором значио је поновни успон борбених снага сусједних племена, које су знатно опале после неуспјеха млетачке офанзиве у Црној Гори и Херцеговини. Оно што Млечани нијесу могли постићи офанзивом, добили су турским поразом. Још док су Турци опсиједали Котор сусједно становништво је схватило да се бије судбоносна битка, не само за Боку него за све сусједне крајеве. Рињански поп Радуле најбоље је изразио то опште мишљење у писму капетану Пераста: „Нек бог не дозволи да вам се Турци одупру, јер сви ми остали хришћани били би робље". Котор у млетачким рукама имао је велики значај за сва племена.

Неуспјех Турака одмах се осјетио. Користећи се турском збуњеношћу и малодушношћу у неким крајевима племена почеше са четовањем и хајдучијом. Али и Турци су били бијесни на племена. Зато, чим се турска војска повукла испред Котора, та напетост је одмах резултирала сукобом. Босански паша, киван на Никшиће због њиховог држања у вријеме опсаде Котора, напао их је, похарао и неколико кнезова погубио. Никшићки кнез Батрић заједно са Рињанима и Бјелопавлићима организовао је напад на турску војску у повлачењу из Никшића. Двије стотине Турака је сасјечено, нешто заробљено и један дио плијена повраћен. Мало касније, Клименти су у једном сукобу са Турцима уништили сву пратњу санџак-бега Бихора, који је ишао за свој родни крај. Ова сјеча Турака била је знак борбеног успона херцеговачких и брдских племена. Сви су повјеровали да је дошао судбоносни час одлучног обрачуна са Турцима. Сва племена стала су истицати своје заслуге за Венецију и подносити генералном провидуру разне предлоге и планове о заједничкој борби против Турака.

Прва су подигла главу херцеговачка племена и поднијела Млечанима предлог о заједничкој акцији против Турака. Са заједничког састанка херцеговачких првака, одржаног средином новембра 1657, у име „одабраних хришћана и племена: Никшића, Бањана, Дробњака, Плана, Мораче, Таре и Колашина" упућена је представка генералном провидуру. У тим значајним документима се истиче: „Сада или никада је вријеме, узвишени господине, да протјерамо заједничког непријатеља". Ову поруку однио је генералном провидуру кнез Стјепан Властелиновић.

Сва настојања херцеговачких главара да убиједе Млечане у корисност заједничке акције против Турака остала су узалудна. За Венецију, то би био несигуран подухват, готово авантура. Опет се понављала стара слабост млета-

чко-херцеговачке ратне сарадње. Када су племена била спремна за борбу, Млечани су оклијевали. У свим овим настојањима херцеговачких племена да заинтересују Венецију за своју судбину главну улогу играо је митрополит источне Херцеговине Василије Јовановић, који је од 1655. стално боравио у Оногошту.[21]

Брдска племена имала су мање жеља и планова. Брђани су искористили збуњеност Турака да оплијене нека насеља. Главари Куча, Братоножића, Васојевића и Пипера у заједничком писму Болици кажу да су се ујединили са Херцеговцима и да су оплијенили Пећ и Бихор. Исто тако, главари горње Херцеговине окупили су се у Манастиру Морачи и у присуству митрополита Инођентија „свечано се заклели на крст који смо сви пољубили да ћемо слиједити владику". Он је тврдио Вици Болици да је на једном састанку, одржаном у Манастиру Морачи, измирио брдска и херцеговачка племена, па су она послије тога заједнички напала Колашин.

Стварање тако широког племенског савеза, омотућено у првом реду тренутном политичком ситуацијом, показује да су племена била кадра да дубље сагледају заједничке циљеве борбе и превазиђу ужу племенску подвојеност. Па ипак, када је коначно остварено јединство племена, Млечани их нијесу помогли нити су искористили ситуацију да запале ватру Турцима у њиховој кући. Племенски савези у оваквим условима борбе могу се дуже одржати само уз издашну помоћ споља.

Да би очували позиције и углед међу Брђанима и везали их чвршће за себе, Млечани су крајем марта 1658. одредили плате брдским првацима, и то седморици кучких старјешина, петорици из Климената, и по једноме главару из: Хота, Груда, Братоножића, Пипера и Бјелопавлића.[22] Огромне заслуге брдских племена за Венецију награђиване су ситним поклонима намијењеним њиховим главарима. То је била морална и политичка деградација једне епске борбе, започете са толико жара против турског насиља, али и доказ њене слабости и зависности од среће не баш много срећног млетачког оружја. Исто тако, Венеција је наградила кучког војводу Илика Дрекаловића, који је на састанку у Дољанима у фебруару 1658. године убио Џафер-агу Тујковића. Вијест о његовој смрти примљена је у Венецији са видним олакшањем.

Рат је улазио у фазу када су људи мислили више на мир и властите невоље него на непријатеља. И код Млечана и код Турака владала је у властитој кући глад, непослушност и острвљеност људи. Свуда се запажају истовјетне

---

[21] Н. Милаш, Св. Василије Острошки, Дубровник 1913, 52.

[22] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, Београд 1907, 289—290.

или сличне појаве: непослушност, насиље, неправда и злочин сваке врсте. У Херцеговини бокељски хајдуци унијели су злу крв између народа и Турака. Они су били вјесници пркоса, инспиратори борбе и покретачи многих сеоба. Све се ускомешало. Свако је радије носио оружје него алат за рад, па макар и недужног намјерника пресрео и опљачкао на путу. Било је то вријеме када се човјек са пушком осјећао најсигурнијим. То је приморало Порту да предузме ванредне мјере за оздрављење тешке ситуације у Херцеговини.

Умирење Херцеговине почело је на турски начин. Погубљен је никшићки кнез Томаш Властелиновић са четири друга. Његов брат Стефан побјегао је у Котор, и тамо се настанио. С Порте је дошло наређење свим командантима да измире Турке са хришћанима. Позвани су сви хајдуци и одметници да се врате кућама „обећавајући свакоме опроштај за прекршај". Турци су одржали два савјетовања у Гацком и Бањанима, да испитају узрок незадовољства хришћана. На састанку је закључено „да незадовољство хришћана потиче од моћних Турака, који им одузимају њихова добра". Ријешено је да убудуће ниједан Турчин не смије, као раније, никоме наносити увреду и да се упути делегација у Цариград да тражи амнестију за све хришћане. На савјетовању се расправљало и питање смирења брдских племена под истим условима.

Турска замисао о умирењу племена била је исто толико лажна колико и неизводљива. Турски тимарски систем незадрживо се развијао у читлучење. Рат је допринио томе процесу. Под изговором да кажњавају одметнике, Турци су одузимали земљу раји. Крв, попаљене куће, брутална отимачина, насиље и мржња дијелили су народ од Турака. Упади хајдука појачавали су сукоб народа са Турцима, који настоје да племенске старјешине закрве са Млечанима. Многим главарима Турци су радили о глави, а понеке старјешине су помишљале да пребјегну у Боку.

Турци појачавају свој притисак на племена. Заводе ванредне намете за издржавање војске; људе на силу мобилишу. Бројнија и јача племена успјешно се одупиру Турцима, али избјегавају да се с њима отворено сукобе и редовно траже помоћ до Млечана или их подсјећају на своје плате.

Општа обострана неактивност била је главна карактеристика стања на Црногорском приморју. Од повлачења Турака испред Котора Црногорци су стално под турским притиском, који је био врло јак, особито у областима ближим турским утврђеним градовима. Један католички мисионар писао је 1658. да Турци притискују Црногорце са хиљаду дажбина. Због рата и сталног проласка турских трупа преко

њихове земље многи Црногорци напустили су родну груду и спустили се на млетачку територију: у Будву, Котор, Пераст и друга мјеста, срдачно примљени од млетачких власти. С њима су дошли и неки свештеници.[23]

Још су једино бокељски хајдуци упадали у Херцеговину, што је приморало многа села да се изјасне као млетачки поданици. Из једног пописа почетком 1660. сазнајемо да је око 30 херцеговачких села признавало млетачку власт. Хајдуци су их с пушком натерали на млетачко поданство, чега су се, чим се завршио рат, одрекли.

Пуних десет година од несрећног доласка Млечана на Цетиње, 1649, Црногорци су били потпуно неактивни. Послије турског неуспјеха под Котором запажа се постепено одвајање Црногораца од Турака и приближавање Млечанима. „Турци" из Црне Горе ријетко су нападали пограничне општине под млетачком влашћу, док су мањи турски одреди из Подгорице и других турских градова повремено преко Црне Горе упадали на млетачку територију. У тим нападима понекад су учествовали и Црногорци.

Млетачко-црногорско ратно савезништво, успјешно започето почетком рата, завршило се учествовањем Црногораца у нападу на Котор. То је био први и посљедњи пут у томе рату да су Црногорци оружјем помогли Турке. То је огорчило Млечане, али су убрзо све заборавили. Старо пријатељство, трговачке везе, без којих није могла ниједна страна, заједнички итереси против Турака, — све је то утицало на поновно зближење Црногораца и Млечана, за шта се највише залагао цетињски владика. Преговори о сарадњи, започети негдје у мају 1660. или раније, вођени су све до краја године. Њихова суштина била је у томе да се Црна Гора потчини Венецији. Средином јуна цетињски владика је писао Болици: „Знајте, Ваша узвишености, како сам Вам претходно писао да ћу доћи тамо и због тога сам наредио да дођу двије старјешине из Црмнице да утврде са Вама данак".

Резултат ових преговора био је уговор склопљен 4. децембра 1660. између црногорских главара и млетачких представника у Котору. С одобрењем Општег црногорског збора кнезови и главари Црне Горе обавезују се да ће чувати млетачку територију од мањих турских одреда, па чак и да ће надокнадити штету коју Турци нанесу млетачким поданицима. Црногорци могу на територији Венеције бити ухваћени и затворени без права жалбе.[24]

[23] J. Радонић, Римска курија, 326.

[24] И. Стијепчевић и Р. Ковијанић, Доказ о аутономији Црне Горе XVII вијека, И. записи, IX, 506.

И у овом документу снажно је изражена идеја јединства земље Црне Горе. Одговорност према Млечанима је колективна, као и обавеза према сваком Црногорцу, који би у сукобу са Турцима био рањен или материјално оштећен. Свјесни чињенице да од Црногораца не могу више тражити ништа осим данак, Турци им препуштају купљење харача. Которски провидур Николо Калегри писао је почетком августа 1666. како су Мајињани још од 1647. потчињени Венецији, али у духовном погледу зависе од цетињског владике, који је „поданик и завистан од турске тираније, која их врло много угњетава, а нарочито у узимању трибута, који исти владика утјерује, да би га предао турским управљачима".[25]

Ово преношење купљења харача на црногорског владику не може се сматрати повећањем повластица Црне Горе, већ тежњом Турака да узимањем владике на одговорност за харач лакше и сигурније покупе дажбине које Црногорци нијесу радо давали. И касније, црногорске владике јављају се као гаранти исплате харача за нека црногорска племена. Турци су само користили ауторитет црногорског митрополита да покупе харач и наметнули му једну тешку обавезу.

Уговором из децембра 1660. нијесу биле обухваћене све црногорске кнежине. Почетком 1661. десет села из Црмнице потчинило се млетачкој власти под истим условима као и остале црногорске кнежине, — да плаћају данак и „са другим обавезама и формом која су спроведена са другим селима истог стања, која су већ постали поданици". Као што се види из ријечи которског провидура Млечани су сматрали да су им се Црногорци потчинили, претендујући још и послије рата на данак од Црне Горе.

Млечани су и даље упорно радили на придобијању главара Комана и Микулића. Међутим, по злу чувени Патарица, старјешина ових кнежина, наносио је велике штете Млечанима. Они су га оптуживали да је у току рата одвео из Боке у ропство 1.500 лица. Крајем 1662. Млечани су успјели да ликвидирају Патарицу. Тиме је створена могућност да Комани и Микулићи приђу Венецији као што су урадиле и остале црногорске кнежине. Никола Болица и которски провидур живо су се заузимали код владике Рувима и це-

[25] A. S. V., Provveditori estraordinari à Cattaro (—Prov. estraord. à Catt.) f. 665, Котор, 4. августа 1666. На основу начина скупљања и предавања харача не може се закључивати о карактеру аутономије Црне Горе. Године 1654. два Црногорца у пратњи црногорског кадије донијела су харач у Цариград.

A 24. del corrente passarono di qua due di Montenegro che accompagnati col loro cadi s'incaminavan di ritorno alle proprie case doppo haver consignato alla Porta l'ordinario tributo. A. S. V., Dispacci bailo Costantinopoli, f. 138, Andrianopoli, 30. novembre 1654.

тињског кнеза Батрића, „врховног главара" Црне Горе, да утичу на Комане и Микулиће. Средином јула 1663. муслимани из Комана и Микулића обавезали су се да неће нападати млетачку територију. Уговор су потврдили црногорски владика и кнез Батрић.[25]

Овога пута Црногорци су формално прихватили млетачку власт, тихо, готово непримјетно, без икаквих свечаних представки и заклетва. Шта је гонило Црногорце на овакав корак, засад је тешко утврдити. Они су се добровољно обавезали да бране и штите млетачку територију од Турака без икаквих противуслуга од стране Венеције. Обавеза плаћања данка Млечанима од стране црногорских кнежина може се схватити само као прихватање млетачког врховништва без икаквог мијешања Венеције у њихове унутрашње ствари. Друкчије се не може разумјети овај уговор. Безусловно прихватање млетачке власти, у односу на представку из 1648. године, указивало би на разбијеност црногорских кнежина, без обзира на јасно формулисан став јединства земље Црне Горе, који овдје звучи само као жеља.

Црногорци су пристајући на плаћање данка Млечанима стварно збацили турску власт. У феудализму је данак био доказ потчињености. Међутим, иако су се црногорски главари обавезали да плаћају трибут Млечанима и да чувају њихову територију од мањих турских одреда, Црногорци су, кад год би запријетила опасност од Турака, водили рачуна о турским заповијестима и жељама, али редовно извјештавали Млечане о својим односима са Турцима. Када је у октобру 1662. дошло шест Турака на Цетиње с позивом да владика и главари дођу на састанак код скадарског санџак-бега Јусуфбеговића, кнезови одлучно одбише да иду, макар и по цијену главе. Али када је крајем јануара 1663. у Скадар стигао Бејко-бег са 4.000 коњаника и 1.000 пјешака и позвао владику и кнезове на разговор, они „су одлучили да пођу да би сазнали његове намјере". У ствари, црногорски главари нијесу се усудили да се овога пута излажу ризику. Када је у фебруару Бејко са 300 момака дошао на Ријеку Црнојевића, гдје се задржао неколико дана, приморао је владику и кнезове да му спреме жито за његове људе.

Санџак-бег је намјеравао да нападне Котор. Уплашен турским припремама, цетињски владика је јављао генералном провидуру да је „паша лично био до Цетиња да би осмотрио цесте којима треба да довуче топове, као и то да ли у Црној Гори има довољно воде за потребе људи". Колика је

[25] С. Мијушковић, Један прилог историји Црне Горе, И. записи, IX, 235—237. Колико су се Црногорци осмјелили, види се из чињенице да је владика Рувим у прољеће 1663. долазио у Котор. И. Стијепчевић и Р. Ковијанић, Неколико података о Рувиму Бољевићу, И. записи, IX, 528.

владичииа забрииутост била види се из чињенице да је црквеие ствари и драгоцјеиости склоиио у Боку. И са других страиа Млечаиима су пристизале вијести о турским намјерама против Котора. Напокои, све те вијести су се показале нетачним.

Тако је политичка стварност оповргавала жеље црногорских главара да се отресу турског јарма и прихвате млетачку власт. Ако су Цриогорци заиста плаћали даиак Млечаиима, како је било уговорено, оида су иепотребио плаћали и једиом и другом господару, што је мало вјероватно. Цриогорци су увијек били слаби харачари и иа једној страии.

При крају рата Млечаии иијесу рачуиали иа Цриогорце ни као иа лојалие савезнике, а камоли вјерие поданике. Которски провидур Ђакомо Лоредаи писао је 1669. годиие да се, у случају потребе, ие може очекивати оружаиа помоћ од Цриогораца „пошто су измијешани са Турцима (муслимаиима) и обавезии иа покориост њиховим комаидаитима, који их чешће подвргавају великом опорезивању и другим оптерећењима".[26] У процјепу између Турске и Венеције, Цриогорци се приклањају јачем. Идеја о прихватању млетачке власти показала се илузорном.

Положај херцеговачких племена нагло се погоршао почетком 1662. године. Када су се Турци увјерили да ни попуштањем ни пријетњама не могу смирити буитовна племена, ријешише да свирепом одмаздом смире народ. Херцеговачки санџак-бег позвао је у Колашии 57 кнезова из: Никшића, Пиве, Дробњака и Мораче. По доласку, санџак-бег их је заточио и по иаређењу великог везира погубио.

Погубљење је извршеио иа иајсвирепији иачии. „Неки су живи одерани па затим иабијеии иа колац. Некима је, опет, дао исећи иос и руке, а неке је дао распорити, тјерајући их да иосе у рукама своју утробу, док нису издахнули, а то све што су били откривени да су били у споразуму са хајдуцима, млетачким војиицима".[27] Ово је била иајсвирепија одмазда у кандијском рату извршеиа иад иародним првацима.

Послије сјече кнезова Турци су похарали Никшиће. Народ је тешко страдао. Турци су „почииили свирепа иепријатељства, штете и паљевине". Миоги су се разбјежали по планииама и шумама као дивље звијери. Несрећни Никшићи, доведеии иа руб пропасти, тражили су од Млечаиа да породице склоие у Боку Которску.

Стање херцеговачких племена било је очајио. Миоги киезови молили су Млечане за помоћ и дозволу да се иаселе

[26] A. S. V., Collegio V, Relazioni b. 65, Из релације Ђакома Лоредана од 16. априла 1669.

[27] J. Радонић, Римска курија, 341.

у Боки. Главари су лично долазили у Котор да својим пријатељима изложе невоље. И поред најбоље воље Млечани нијесу могли урадити ништа за Никшиће, које су Турци највише кињили. У прољеће 1663. два санџак-бега са знатним снагама поново су харала Никшиће и одвели у ропство преко 100 кнезова и угледнијих људи, тако да је народ остао обезглављен. Никшићи и овога пута потврдише которском провидуру жељу „да хоће сви да дођу на ове стране под заставом Ваше славне узвишености". Млечани нијесу били расположени да их приме у Боку. Не видећи излаза из тешког стања многи Никшићи се иселише у Срем, који је такође био под турском влашћу.

Неактивност и Млечана и Турака на Црногорском приморју више је подсјећала на примирје него на ратно стање. Једино су били активни улцињски гусари, који су у рату нанијели велике губитке Млечанима на Јадранском мору. Зато је генерални провидур одлучио да нападне Улцињ, опако гусарско гнијездо. Напад је био више импровизовани подухват него добро смишљена и припремљена војна акција. Главнину млетачке војске чинили су бокељски хајдуци, Пераштани, Паштровићи и други територијалци.

Првог априла 1663. увече млетачка флота испловила је из луке Траште и сјутрадан, два сата прије зоре, допловила испред Улциња. Одмах је почело искрцавање војске и ратне опреме, што је било отежано због осјеке. Када је свануло, хајдуци, Пераштани и други запалише већи дио предграђа и велики број дућана крцатих заплијењеном робом. Изненађени, Турци пружише слаб отпор; деветоро је било заробљено. Истовремено, хајдуци нападоше и запалише једно село са 100 кућа и заробише 46 лица. Млетачка војска претрпјела је незнатне губитке: два мртва и осам рањених. Главна мета напада биле су фусте. Запаљено је шест фуста, свака са по 18 клупа. Бродови су бомбардовали улцињску тврђаву. Покушано је да се петардама минира капија, али без успјеха. Млечани су били задовољни постигнутим резултатима и флота се послије извршеног задатка одмах повукла.

Са брдским племенима посљедњих година Млечани су имали много мање додира, него са црногорским и херцеговачким. Сва брдска племена су мировала, изузев Климената, који су почетком новембра 1663. направили покољ Турака у Пећи. Војвода Илико Дрекаловић јадао се Млечанима како су Скадрани, Подгоричани и Пећанци упутили на Порту десет људи да се жале на Брђане, „а ми немамо помоћи ни од кога осим од бога". Млечани су били дарежљиви према Кучима и редовно их обасипали поклонима.

У Херцеговини је попустио турски притисак, али је јачао сукоб између хајдука и народа. Бокељски хајдуци били су једини који су ратовали са Турцима у времену када су

други мировали. Од њих су тешко страдали и хришћани. Риђански поп Радуле жалио се Млечанима како су хришћани у Херцеговини остали „опљачкани од Турака због хајдука, и оно што су им оставили Турци, хајдуци су им отели". Кад су хајдуци почели да нападају херцеговачка племена, Млечани се забринуше. Колико год су цијенили хајдуке, Млечани из политичких разлога нијесу могли дозволити да они нападају херцеговачка племена. На интервенцију Млечана дошло је до умира између хајдука и Херцеговаца. У име хајдука, на одлуке умирног суда обавезао се харамбаша Бајо Пивљанин, ређе познат као и харамбаша Драгојло.[28] На умиру између хајдука и главара 1665. године не само да су одстрањени стари спорови између хајдука и ових племена него је утврђена и међусобна сарадња. Кнезови херцеговачких племена обавезали су се у име својих кнежина да неће обавјештавати Турке о хајдучким упадима, док су се хајдучке харамбаше, сваки за своју дружину, обавезали да неће наносити штету хришћанима у Херцеговини.

Унутрашњи сукоби међу бокељским хајдуцима такође су рјешавани путем обичајног права. Када је 1669. хајдучки сердар Стеван Поповић убио Милка Мркојевића, умирни суд од 24 кмета изабран је „према обичају домовине и по одредби закона краља Стефана, који је у великој употреби у овим крајевима", како каже которски провидур.[29] Очигледно, овим ријечима је истакнута традиционална оданост обичајном праву, традицији и средњевјековној српској држави.

Почетком 1665. године у Котор је дошао генерални провидур. Ову прилику искористила су сусједна племена да изнесу своје жеље у односу на Венецију. Брдски главари упутили су два изасланика са писмом. Долазак провидура искористио је и цетињски владика, који је дошао у Котор са неколико кнезова да изјави оданост дужду. У разговору са владиком провидур је констатовао да постоје добри односи између Венеције и Црне Горе. Црногорски спахија и два најугледнија главара добили су плату од по 30 лира мјесечно. Када је провидур крајем маја исте године поново посјетио Котор, поздравили су га изасланици Куча, Климената, као и црногорских и херцеговачких племена.

Рат је био на измаку. Везе између Млечана и сусједних племена углавном се своде на млетачке поклоне главарима. Крајем 1666. Сенат је одобрио 1.000 стара жита као поклон Никшићима и наредио генералном провидуру да „један дио њих смјести у нашу државу".

---

[28] Р. Ковијанић и И. Стијепчевић, Хајдуци у Босни до Морејског рата (1654—1684) И. записи, X, 183.

[29] Исто, 176.

Година 1667. била је катастрофална за Боку Которску. Оно што нијесу могли ни рат, ни куга, довршио је земљотрес. Шестог априла 1667. у четрнаест часова, по млетачком рачунању дана, или око осам часова ујутру, почео је земљотрес, у почетку слаб, да би касније, у току петнаест до тридесет минута понављања свакаих неколико секунди, уништио Котор, затрпавајући многобројне жртве. Према првим извјештајима, три четвртине стамбених зграда биле су срушене, поред многих цркава, јавних зграда и градских зидина. Било је 200 мртвих. Неколике секунде ужаса биле су цијела историја. Осим Котора, била су готово разорена сва насеља у Боки.

И Будва је тешко страдала. Ниједна кућа није остала читава. Удес је преживио само каштел, гдје су се налазили предсједник комуне и гувернадур оружја.

У Перасту је срушено само неколико кућа. Међутим, школь Св. Ђорђа постао је заједничка гробница четрдесет људи који су ту дошли на погреб или мису. Остали су затрпани у цркви и нико од присутних није се спасао.

Херцег-Нови је такође задесила несрећа. Према причању очевидаца, у граду није остало више од дванаест неоштећених кућа. Људских жртава није било много. Већина становништва преживјела је удес и привремено се смјестила под шаторима изван града.

Одмах послије катастрофе, ванредни провидур, којега су рањеног извукли испод рушевина, упутио је два которска племића код генералног провидура, тражећи хитну помоћ за одбрану града. У помоћ Котору први су притекли Грбљани рашчишћавајући рушевине и чувањем страже на Св. Тројици. На вијест о катастрофи, генерални провидур се упутио одмах из Задра у Котор.

У овим трагичним данима Котора пристизале су вијести о турским припремама за освајање града. Босански паша дошао је у Херцег-Нови, што је изазвало велику забринутост у Котору.

Страдање града први су покушали да искористе Новљани. Двадесет и трећег априла, пет фуста из Херцег-Новог под командом двојице угледних ага, Главачића и Мурат-аге, нападе једно село у Грбљу и ухвати 20 људи. Фусте се вратише у Нови, а Турци са плијеном продужише за Црну Гору. Међутим, Мирчани дочекаше Турке, и ускоро пристиже потјера Грбљана. У сукобу погинуше Главачић и Мурат-ага са тринаест другова, док је већи број Турака био рањен.

Срушен, незаштићен и недовољно брањен Котор је лако могао постати плијеном Турака. Али и овај пут захваљујући млетачким агентима међу турским командантима Котор није нападнут. Раније се Турцима није пружила таква

погодна прилика да освоје град. Истина, упорно су се проносиле гласине о турским припремама и намјерама да окупирају Котор. Такве приче су већ биле обична ствар, којој нико није придавао нарочити значај. Крај рата Котор је дочекао разорен, али у млетачким рукама.

Овај дугогодишњи рат условио је низ измјена на млетачкој и турској територији. Границе у Далмацији и Боки Которској мало су се измијениле, али промјене које су настале на обје стране млетачко-турске границе биле су судбоносне за даљи историјски развитак Далмације, Боке, Црне Горе, Херцеговине и једног дијела Босне.

Исељавања у Истру

Рат је изазвао бјекство турских поданика из свих пограничних земаља према Далмацији и Боки у таквим размјерама какве се нијесу могле замислити у вријеме мира. Народ је бјежао од турског насиља.

Сеобама је пут био одавно утрвен. Са почетком рата започињу и сеобе. Црногорци се исељавају у Истру, која постаје главна насељеничка земља у овоме рату. Највише бјеже Црногорци из периферних нахија према Подгорици, Жабљаку и Бару. Турски притисак углавном је погађао Љешанску нахију, крај „без мјеста одбране и под сталном турском тиранијом“. Почетком октобра 1645. у Котор је дошло 15 породица из Црне Горе са 100 чланова молећи провидура да се населе на млетачкој територији, макар и у Истри, само да остану заједно. Млечани су им удовољили жељи.

Основни узрок сеобе Црногораца био је снажан турски притисак на Црну Гору. Народ је бјежао и из најближег сусједства Црне Горе. У новембру 1651. у Истру су дошле четири породице из Зете. Исељеници су приспјели без и једне нужне ствари и задуго су животарили од млетачке помоћи.

Послије доласка ове групе у току неколико година нема помена о досељавању из Црне Горе. Тек 1656. Вуксан Вучетин преселио се са својом породицом у Истру, по препоруци генералног провидура Антонија Бернарда.

Овим мањим сеобама у Истру отворена су врата још већој миграцији. Почетком јуна 1655. Михаило из Љуботиња и Никола Цеклин преговарали су са генералним провидуром о сеоби 50 црногорских породица у Истру. Они су захтијевали да им се обезбиједе бродови за превоз, храна за годину дана, грађа за подизање кућа и запрежна стока за обраду земље. Међутим, до сеобе није дошло, па су и преговори настављени. Напокон, генерални провидур је дозволио Црногорцима да се преселе у Истру. Крајем јуна 1657. Се-

нат је извијестио капетана Копра и Рашпора о доласку Црногораца и наредио им да их приме боље него друге досељенике, „пошто ови нови становници склони су да досађују људима у земљи и узрок су смутње и нереда“.[30]

Почетком августа 1657. тринаест породица из Црне Горе пресељено је у Истру. Крајем исте године капетан Рашпора Ђироламо Приули издао је инвеституру на земљу Миху Бојковићу са десет породица: укупно 77 лица. Земља је дата колонистима у насљедну својину под условом да у року од пет година оспособе терен за културу. Досељеницима је дозвољено коришћење пашњака и сјеча дрвета у шуми. Колонисти су се обавезали да у року од десет година врате све што су добили на име помоћи.[31] По ријечима капетана Рашпора, Црногорци су смјештени у селу Пероју, које је „већ много година пусто и расељено“. Ускоро по доласку, Црногорци су добили помоћ од 150 стара проса и пољопривредни инвентар. Ево шта он даље каже: „Остало је још да их што прије снабдијем запрежном стоком, јер толико су јадни да немају никакву ствар, а без стоке не могу да обрађују земљу“. Највећи број Црногораца разболио се по доласку у Истру, јер је то била нездрава земља и многи колонисти су масовно умирали.

Од самог доласка у Истру за Црногорце је најтежи проблем био питање вјерске слободе. И поред свих вјерских забрана и сметњи, Црногорци су у Пероју остали вјерни православљу до данашњег дана. Сви покушаји католичког свештенства да их преведу у католичанство остали су безуспјешни. Према попису становништва из 1961. године, у Пероју је било 46 црногорских кућа са нешто више од 200 становника.[32]

Ови досељеници су вјероватно били из Ријечке и Црмничке нахије, које су биле најизложеније турском зулуму. Још средином XVIII вијека у Црној Гори се задржало живо сјећање на Црногорце исељене у Истру.[33] Крајем овог вијека један Маричевић с Његуша доспио је у Перој, гдје се настанио и оженио.[34]

Ускоро послије доласка Црногораца у Перој, средином јуна 1659, Вучета Дупило доведе у Истру 16 породица „из Дупила, турске земље, на граници Албаније“. И ова група добила је помоћ у новцу и житу, али много мање него што

---

[30] Atti e momorie della società istriana di arheologia e storia patria, vol. 24, 4.

[31] L' Istria, anno VII, № 30, 137—318.

[32] Мирко Барјактаревић, Перој и његови становници, Гласник етнографског музеја на Цетињу, књ. 1, Цетиње 1961, 72.

[33] Ј. Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782), Цетиње 1956, 48.

[34] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 358.

је очекивао њен старјешина и инспиратор сеобе Вучета. Те године су и Брајићи помишљали на сеобу у Истру. С њима је о сеоби преговарао Петар Бујовић. Најмасовнија сеоба из Црне Горе била је 1660. године, када се тридесет породица преселило у Истру и основало село Кавран.[35] Истина, Сенат је био против ове сеобе. У Венецији су Црногорци били познати по свом бунтовничком и хајдучком духу, па су се плашили њиховог доласка у Истру. До сеобе је дошло противно вољи млетачке владе.

До краја рата више није било исељавања из Црне Горе и сусједних крајева. Послије рата бокељски хајдуци су прешли у Истру. Године 1680. велепосједници Бориси, иначе поријеклом из Бара, довели су у околину Пореча десет породица из Црне Горе, али пошто им је ускраћено да добију православног свештеника, сви су се вратили својим кућама.[36] И велики број хајдука вратио се из Истре у Боку.

Бокељски хајдуци

Долазак хајдука у Боку Которску у вријеме кандијског рата и стварање једне крајине био је догађај који је имао велики значај за историју Боке и сусједних крајева, а нарочито Дубровника. Хајдуци, поријеклом из племенске Херцеговине и дјелимично из Црне Горе, негдашњи турски поданици, који су због турског зулума и насиља напустили своја огњишта, нашли су уточиште на млетачкој територији и отуда под окриљем Венеције водили герилски рат против Турака. И онда када су заћутали млетачки топови, хајдучке сабље сјекле су турске главе. Ту групу људи забиљежила је и наша историја, јер свако није могао бити хајдук. То су били људи посебног кова, ванредни јунаци, спремни да се увијек ухвате укоштац са далеко надмоћнијим непријатељем.

Хајдуци нијесу одједном дошли у Боку; насељавали су је у неколико наврата. То су, у ствари, били ускоци који су утекли са својим породицама да би избегли турско насиље. Хајдучки центар у Боки постаје Пераст. Тако хајдуци долазе у једну већ јуначку средину. Њихово дјеловање почиње неких десет година послије избијања рата и њихов успон траје исто толико. Најинтензивније хајдучко дјеловање може се сматрати од опсаде Котора 1657. до пред крај рата. Бокељски хајдуци, као добро организована дружина,

---

[35] Camillo de Franceschi, La popolazione di Pola nel secolo XV, nei seguenti, Arheografo triestino, vol. III, Trieste 1907, 282.

[36] Don Angelo Marsich, Quando e come vennero Slavi in Istria, Archeografo triestino, vol. XIII, Trieste 1887, 411—429.

јављају се 1654. године, откад почињу да пустоше дубровачку територију. Средином маја 1655. дубровачка влада је тврдила да је од почетка рата број хајдука толико нарастао „да су остала пуста села у Херцеговини, гдје су рођени".[37] Број хајдука у Боки, уврштен у чете, кретао се од 200—250 бораца. Иначе, број досељеника у Боку већ до 1660. попео се на 1.200 лица. Сви су били православни.[38] Према млетачким изворима, крајем 1664. број досељеника у Боку попео се на 1.500, од чега је за оружје било способно 500 људи.[39] Млечани су их лијепо примили, као храбре борце против Турака; Венеција им је гарантовала вјерску слободу. Которски провидур донио је одлуку 30. октобра 1667. да православни свештеници и калуђери „могу и даље водити духовну бригу о хајдуцима, настањеним у Перасту и предјелу Прчања и Столива, и по другим мјестима ове јурисдикције".[40] То је било од пресудног значаја за стварање хајдучког центра у Боки Которској.

Бокељски хајдуци, већином из племенске Херцеговине допринијели су својом појавом учвршћивању сарадње Венеције с херцеговачким племенима. Позадина Боке је за Млечане била пријатељска и савезничка; зато они усмјеравају хајдучке акције на дио Херцеговине која се граничи са дубровачком територијом. Сами хајдуци, повезани родбинским и пријатељским везама са својим племенима, не усуђују се да тамо провађују, осим када имају посебан задатак да униште неко турско упориште. Кад су хајдуци почели да нападају и Херцеговину, Млечани су врло брзо интервенисали, да се не би покварио добар однос између Боке и њеног залеђа. Тако је дубровачка територија постала поприште хајдучког оргијања.

Хајдуци нијесу из неких ситних, пљачкашких побуда почели да прелазе преко дубровачких посједа. То је био једини слободни пут за упад у турску земљу. Да су бокељски хајдуци почели да упадају у Херцеговину преко Рићана или Никшића, Бока би изгубила своје залеђе, које јој је било толико потребно у томе рату. Осим тога, главни трговачки путеви из Дубровника за Босну водили су кроз средњу Херцеговину, што је хајдуке неодољиво привлачило. Циљ хајдука био је да униште живу силу непријатеља и његову имовину. Каравански путеви били су под пуном контролом

[37] Салко Назечић, Хајдучке борбе око Дубровника у другој половини XVII вијека и наша народна пјесма, Питања књижевности и језика II, Сарајево 1955, 14.

[38] Ј. Радонић, Римска курија, 337.

[39] Б. Десница, Неколико података о Пераштанским хајдуцима, Прилози, VII, 181.

[40] Р. Ковијанић и И. Стијепчевић, Хајдуци у Боки до морејског рата (1654—1684), И. записи, X, 166.

хајдука. Са стратешког становишта, дубровачка територија је служила хајдуцима као оперативна база и уточиште. Мале хајдучке чете са дубровачке територије проваљивале су у турску земљу и одмах се са плијеном и робљем враћале назад. Цијела акција завршавала се за неколико сати. Изненађени Турци нијесу имали времена ни да организују потјеру. Све акције бокељских хајдука завршавале су се у непосредној близини дубровачке границе. Турци се нијесу усуђивали да гоне хајдуке на дубровачкој територији. Та изванредна околност имала је одлучујући значај за хајдучко ратовање у Херцеговини. Напади хајдука у Херцеговини ријетдак су примјер коришћења свих преимућстава у герилској борби. У томе рату израстале су чувене четовође: Бајо Николић Пивљанин, Мато Његушевић, Барјактар Лимо, Нико и Стево Поповић, Сикимић и други, чије је подвиге опјевала народна пјесма.

Почевши од 1654. из године у годину хајдуци плијене кроз Херцеговину и пљачкају дубровачку територију. У турској земљи они нападају све муслимане без разлике: сиротињу, чардаке турских ага и куле; плијене и одводе у ропство и хришћане. Та скупина људи у ствари је отворила ново ратиште и за пуних петнаест година држала херцеговачке Турке у напетости.

Хајдуци су унијели немир у Херцеговину. Добар дио становништва је утекао, изгинуо или био одведен у ропство. Хајдучки напади озбиљно су уздрмали турску власт. Ни сами санџак-бегови нијесу се осјећали сигурним у својим чардацима и кулама.

Поникли из насилничке и пљачкашке средине, хајдуци носе на себи печат свога доба. Када су толико ојачали, „хајдуци су наметнули харач свима морлачким селима до Гацка". Тај харач су купили на турски начин и пљачкали су „оне који им га одрекну".[41] То показује колико су хајдуци били људи уског племенског схватања и сурово поступали са својом хришћанском браћом који нијесу били њихови племеници. Ово хајдучко насиље је сигуран знак анархије и слома турске власти у Херцеговини.

Поред акција на копну хајдуци су се показали као вјешти поморци. Просто изненађује како су се ти планинци брзо навикли на море. Са својим наоружаним и ненаоружаним фустама и другим врстама бродова, бокељски хајдуци највише се боре против новских Турака и улцињских гусара. Већ послије неколике године борбе против Новљана хајдуци су били надмоћнији. Новски прваци су им чак 1656. нудили примирје, али понуда је охоло одбијена. Са гусарима из Улциња, које млетачка флота није могла укротити,

---

[41] Р. Самарџић, Велики век Дубровника, Београд 1962, 175—176.

једино су се успјешно носили хајдуци. Они су у неколико наврата уништили или заробили улцињске фусте.

Појава хајдука била је нови квалитативни друштвени фактор у Боки Которској. Дотад су Бокељи углавном живјели од трговине, а хајдуци почињу да тргују робљем. Ту појаву су подстицали или оправдавали сами Млечани. Которски провидур Франческо Минотто писао је 1661. о хајдуцима да „пашу мач под заставом св. Марка; сви су добровољци. У току садашњег рата склонили су се у више наврата у овај крај и из самог Херцег-Новог и немају другог издржавања осим пљачкања варвара". Ваља истаћи да је било неколико хајдука муслимана који су прешли у хришћанство. Слично о хајдуцима каже касније которски провидур Зорзи Корнер 1666. године: „Речених хајдука у которском крају има око 250 и издржавају се пљачком коју чине такође у турској земљи одакле доводе Турке, стоку и остало". Њихова похлепност погађа и хришћане.

Ти сурови ратници били су свјесни своје тешке и често нељудске улоге. Најбоље је улогу хајдука окарактерисао Бајо Пивљанин у једној молби генералном провидуру из 1668: „Непрекидно моје занимање је било да са мојим људима упадам у срце непријатељске земље да водим Турке у ропство, да им одузимам стоку, да палим куће и на крају да вршим сваке врсте нехумане покоље против невјерних пограничних варвара у славу бога, његове свете вјере и узвишене и моћне Венеције". У тренутку бола за својим сином који је пао у турско ропство овај чувени харамбаша рекао је једну мучну истину о себи и својим подвизима. Његова свијест била је поцијепана између онога што је радио и онога што није хтио.

Хајдучка борба је у почетку била уперена против Турака, али ускоро хајдуци нападају и хришћане. Пошто су морали да се издржавају од плијена, њихова борба, започета из политичких разлога, све се више граничи са друмским разбојништвом. Борба усмјерена против Турака је ослободилачка борба, али пљачкање хришћанског живља је обично разбојништво. Та двострука улога бокељских хајдука била је исто толико узвишена колико и ниска. Хајдуци у млетачкој служби постају опасан инструменат политичког притиска Венеције против вјековног конкурента на Јадрану — Дубровника. Поред све слабости политичког циља борбе, хајдуци су уздрмали турску власт на широком подручју и подигли морал и самопоуздање једног дијела народа подвргнутог турском јарму. Хајдуци су насилно гурнули свијет у крвопролиће, што у ствари не мијења ништа у односу народа на Турке. Кроз народну пјесму хајдуци постају узор јунака

и борца. Касније, многе генерације идентификоваће се са Бајом Пивљанином или неким другим харамбашом.

Млечани су настојали да хајдучку борбу ускладе са својим ратним, политичким и привредним плановима у Боки и сусједним крајевима. У почетку, Млечани се не интересују за хајдучки плијен, сматрајући да је добро да се хајдуци од њега издржавају, али кад су видјели да се из Херцеговине у Боку слива велики број робља, стоке и другог плијена, генерални провидур Антонио Бернардо, почетком новембра 1657, донио је терминацију којом се хајдучки плијен опорезује.

По повратку из чете сви су хајдуци били обавезни да пријаве плијен и робље и да од сваких петнаест робова предаду млетачким властима три: једног чим заробе пет, а осталу двојицу када заробе петнаест људи. Било је забрањено да хајдук, било сам или у групи, упада на турску територију без харамбаше. Сваки случај самовољног прелаза био је кажњен. Харамбаша и хајдуци морали су увијек бити спремни да на позив млетачких представника пођу гдје им се заповиједи, било сами или у друштву, са милицијом или мјесним становништвом. Хајдуци настањени у Перасту морали су за главног старјешину признати капетана града и с времена на вријеме предавати му спискове робља.

Ова наредба генералног провидура тешко је погодила хајдуке, који су се жестоко одупирали да предаду робље. Генерални провидур је убрзо увидио да је робље тешко извући из руку хајдука без плаћања откупа, јер хајдуци нијесу имали од чега да се издржавају, „ако не од плијена који чине у непријатељској земљи стално ризикујући живот". Роб је био драгоцјенији плијен на турској територији, јер се могао дати у откуп или продати за добре паре.

Ускоро је на молбу хајдука генерални провидур укинуо порез на хајдучки плијен. Главни купци робља из Боке и Далмације били су италијански трговци. Са млетачким пасошем на стотине и хиљаде људи продато је у ропство у Јужној Италији. Када су Пераштани почетком јуна 1661. са дозволом которског провидура довели у Напуљ 120 робова, Сенат је скренуо пажњу провидуру Орију да убудуће не дозвољава извоз робља из Боке, без одобрења генералног провидура. Орио је одговорио да је приликом свог доласка у Котор затекао већ развијену трговину робљем, „једини извор живота морлака и хајдука".[42] Трговина робљем узела је толико маха да је у времену од 1622. до 1664. из Боке продато у Јужну Италију око 1.000 робова.[43]

---

[42] Il commercio degli schiavi à Cattaro nel 1661. Archivio veneto, tom 30, Venezia 1885, 164—165.

[43] Александар Соловјев, Трговина босанским робљем до год. 1661 Гласник ЗМ. I, Сарајево 1946, 154.

Крајем рата Млечани су забранили хајдуцима да упадају у Херцеговину, поготову да нападају трговачке караване. Хајдуци су неколико пута морали да с крвљу уграбљени плијен враћају, па чак и да плаћају новчану казну. Лишени могућности четовања, хајдуци су запали у велику биједу и постали зависни од млетачке милости. Тако је прије свршетка рата настао хајдучки проблем.

Када се септембра 1669. завршио кандијски рат, Венеција је морала предузети мјере да хајдучко питање среди. На крају рата било је преко хиљаду хајдука и њихових породица. Чим се рат завршио, хајдуци су покушали да среде своје стање. Дванаест најугледнијих хајдучких харамбаша молило је Млечане да се са људством населе у Рисан и да им се додијеле „оне исте привилегије и ослобођења од намета и плаћања дација које уживају они из Паштровића, Пераста и Грбља".

Млечани су хајдуцима изишли у сусрет, и генерални провидур Лоренцо Бернардо једном терминацијом од 25. јула 1670. населио их је у Рисну и околини. То је требало да означи почетак њиховог мирнодопског живота. Међутим, дугогодишње непријатељство није се могло лако заборавити. Околне турске аге нијесу се могле помирити са чињеницом да њихова имовина остане у хајдучким рукама. Осмог децембра 1670. у рану зору појавило се око 200 Турака из Херцеговине и напало Рисан. Са преко сто развијених застава јуришали су на град. Хајдуци и педесет Грбљана који су чували Рисан, притиснути од надмоћнијих снага, повукоше се до саме обале. Уз помоћ Пераштана и млетачких галија сузбише Турке уз велике губитке. Одлучујућу улогу у овом окршају одиграли су Црногорци, који су дошли са Турцима надајући се добром плијену. Када су Турци били разбијени, Црногорци се придружише хајдуцима и тешко их поразише. Турци су имали око 50 мртвих, међу којима и неколико угледних ага, и изгубили су 200 коња са провијантом и шаторима. Од хајдука није погинуло много, али велики број је био рањен.

Поводом овог турског напада хајдуци се обратише генералном провидуру, излажући му несрећу која их је задесила. „Они који су се сачували од непријатељског оружја умријеће од глади, јер смо горе стијешњени него у доба рата. Прихода немамо. Оно што смо имали, појели смо. Не можемо више да оперишемо ни по мору, ни по земљи, ни у једном крају". Положај хајдука све се више погоршавао. Из Венеције је стално обећавана помоћ, али је слабо стизала. Низали су се сукоби између хајдука и сусједних Турака. Почетком 1671. Турци су поново напали Рисан, али и овај пут су били сузбијени уз тешке губитке.

Турско-хајдучки сукоби довели су до дипломатске затегнутости Венеције са Портом. Јусуф-ага, негдашњи власник посједа у Рисну, ишао је у Једрене код великог везира и оптужио Млечане да је генерални провидур Барбаро писао Црногорцима да се потчине Републици и да је Рисан заузет послије рата. Баило Молин успио је да убиједи великог везира да Јусуф-ага није у праву. Ипак, везир је рекао Молину да су Млечани утврдили Рисан и тиме повриједили мировни уговор.[44] Затегнутост је подсјећала на скори почетак новога рата. Тумач Панајоти извијестио је баила да је рат немогуће избјећи и да је најбоље рјешење да обје стране евакуишу Рисан. Почетком јануара 1674. баило Молин опомињао је султана: „Ваше величанство може објавити рат, може га водити, али без легитимног узрока пред богом и свијетом".[45]

Да би избјегли проширење сукоба са Турцима због хајдука, Млечани ријешише да их преселе у Истру. Прво је једна хајдучка извидница боравила у Истри да одабере мјесто за насељавање. Хајдуци нијесу безглаво кренули у Истру. На њихов захтјев, генерални провидур Антонио Барбаро 1. јуна 1671. подарио им је привилегије сличне паштровским повластицама. Хајдуци ће се населити у Пули. Загарантована им је била судска самоуправа, право избора четири судије, „који ће судити све грађанске спорове који избију међу хајдуцима до било које суме и величине без икаквог ограничења", с правом апелације пред млетачким судом у Рашпору. Осим тога, били су ослобођени свих пореза и царина на своје производе као и свих радних обавеза и служења на галијама. Венеција се обавезала да ће им подићи цркву у којој ће богослужење служити „српски поп".

Ова терминација генералног провидура Барбара остала је мртво слово на хартији. Чим су дошли у Истру, хајдуци, суочени са животним тешкоћама, почеше да пријете млетачким властима и да се буне. Зато је исти провидур Барбаро новом терминацијом, издатом у Пули 12. августа 1671. године, сузио хајдучке привилегије. О судској аутономији није било ни помена. Хајдуци су углавном добили статус као и остали колонисти у Истри.

Крајем маја или првих дана јуна 1671. хајдуци су у Рисну укрцани на четири млетачке галије и били превезени у Пулу. Било их је око 600 са породицама. Средином јуна конвој је стигао у Пулу. Од стоке су собом водили само осам коња. Капетан Рашпора, према инструкцијама из Венеције, покушао је да разбије оволику групу досељеника, чему се

[44] Dores Levi—Weiss, Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684 e la formazione della sacra lega, Archivio Veneto—Tridentino, vol. VII, Venezia 1925, 11, 13.
[45] Исто, 13—14.

хајдуци одлучно супротставише „одважним ријечима", и сви се населише у Пули. То је био почетак хајдучке одисеје у Истри. Све хајдучке молбе, захтјеви и протести да се испуне дате обавезе према њима остали су вапаји очајника. Са првим хајдучким кораком на истарско тло настао је сукоб између њих и Млечана.

Мјесец дана послије доласка главне хајдучке групе у Пулу пристао је један грип са 59 досељеника. И ови се настанише у Пули. Тако је Пула постала немирно гнијездо од којег су Млечани зазирали. Управо је у Пули почела хајдучка трагедија. Почетком септембра 1671. епидемија маларије је покосила 80 људи. Многи хајдуци, чим се придигоше са болесничке постеље, дођоше код пулског кнеза одлучно захтјевајући од њега да им изда пасош за исељење. Како у томе нијесу успјели, остадоше и даље у Истри под условом „да се населе у селима овога округа, да би избјегли непогоду ваздуха за који држе да је врло опасан". Готово сви хајдуци са својим породицама утекоше из Пуле и настанише се у Лижњану и другим селима близу обале према Кварнеру. Епидемија је била сигнал за масовно бјекство хајдука из Истре. До средине октобра 1671. око 70 хајдука са породицама утекло је из Истре у Далмацију, али многи су били принуђени да се врате у Истру и ту оставе своје кости.

Опака зараза односила је сваки дан несрећне хајдуке. За врло кратко вријеме преко 200 хајдука и њихових чланова породице сахрањено је испред православне цркве св. Николе у Пули, у заједничким ракама. А онда је кнез Пуле забранио православном свештенику да убудуће сахрањује хајдуке у граду. То је била трагедија какву ниједан хајдук није могао ни замислити. Ти храбри људи, који су стотину пута гледали смрти у очи, сада су умирали беспомоћно, далеко од свог завичаја и драге Боке. Није имао ко ни да их честито сахрани.

Унесрећени и озлојеђени, хајдуци који су живјели од биједне млетачке помоћи, постали су још раздражљивији. Одали су се гусарењу на мору и отимачини на копну, а највише су бјежали из Истре, те незаситиве хајдучке гробнице. Годину дана послије доласка, у Истри није остало ни половину првобитног броја хајдука. Многи су утекли у Далмацију, а још већи број вратио се у Пераст, Будву и Паштровиће. Хајдучке харамбаше успоставиле су разним каналима везе са аустријским генералом Хрватске крајине у Карловцу и преговарале с њим о сеоби у аустријске земље. Многе хајдучке породице утекле су у Сењ.

Незадовољство хајдука још више је порасло када је которски провидур Франческо Дуодо, почетком септембра 1672, издао терминацију о прогонству девет хајдука са млетачке територије због убиства једног Прчњанина. Прогнани

хајдуци могли су се само настанити на граници Клиса. Ко се од осуђених ухвати у млетачкој држави, „биће одмах објешен на куки за грло док не умре". Ова пресуда била је опомена свим хајдуцима. Изгледа да су Млечани хтјели само да уплаше хајдуке, јер није познато да је над неким извршена смртна пресуда, иако су осуђени били у млетачким рукама. Једини спас из заточеништва горег од ропства било је бјекство. Највећи број хајдука склонио се из Истре. У мају 1673. у земљи су биле још само 33 хајдучке породице. У љето 1675. и Бајо Пивљанин је прешао у Далмацију и настанио се у Задру.

Млетачка колонизација хајдука у Истри, и поред добрих намјера Млечана, претворила се у највећу трагедију коју су бокељски хајдуци доживјели у својој историји. Хајдуци који су цио свој живот провели с пушком у руци и живјели од плијена, били су неспособни да живе од орања земље под једним крајње неповољним поднебљем. Худа Истра умјесто уточишта постала је хајдучка гробница. То је личило на подсмјех судбине јунаку — да умре усамљен и заборављен.

Значај кандијског рата

Кандијски рат био је прави пролом свих пригушених нада и стремљења пограничног народа према Далмацији и Боки Которској од Лике до Проклетија. Први пут у овоме рату остварује се широка политичка и борбена сарадња наших народа са Венецијом. Циљ борбе два природна савезника био је потпуно различит. Док је народ ушао у борбу против Турака с циљем да се ослободи њихове власти, Млечани су настојали да искористе те бунтовнике и унесу пожар што дубље у турску земљу. Рат између двије земље брзо је прерастао у борбу за придобијање нашег народа на своју страну. Средства која су при том примјењивали и Турци и Млечани тешко су погађала један свијет растргнут између турске бруталности и млетачке немоћи.

Укљештени између Млечана и Турака, црногорска, брдска и херцеговачка племена стално се колебају и брзо прелазе из непријатељства у мировање. Борба против Турака, започета и довршена на племенској бази, није дала значајније војне резултате. Повремени племенски савези, остваривани у току рата, нијесу добили довољну млетачку подршку, нити су имали чвршће унутрашње повезаности. Војна слабост Венеције на Црногорском приморју појачавала је колебљивост племена. На ријечима уз Венецију, ова племена у пракси не раскидају коначно са Турцима.

Ако ратно савезништво брдских, црногорских и херцеговачких племена са Венецијом није дало веће резултате, политичке посљедице везивања ових племена за Млечане биле су далекосежне. У току рата створене су солидне основе за даље учвршћивање пријатељства ових племена са Венецијом. Политички програм Брђана, Црногораца и Херцеговаца био је ослобођење од Турака и присаједињење Венецији. Истина, само су Црногорци истакли услове прихватања млетачке власти и напокон је формално примили без икаквих услова. Брдска и херцеговачка племена увијек су истицала своју оданост Венецији без икаквих услова. Центар отпора Црне Горе против Турака била је Катунска нахија, иако је Црмничка имала улогу иницијатора одметања од Турака. Црногорци су полагали велике наде у Венецију и вјеровали да ће их она ослободити турског насиља. Турцима су још званично истицали своје привилегије и упорно се борили за њих.

Водећу улогу међу херцеговачким племенима имали су Никшићи, а у Брдима Кучи. Заслугом ова два племена покренута су и остала у Херцеговини и Брдима. Ако се ова племена нијесу активно ангажовала на страни Турака, осим кад су била насилно одведена, она су својим господарима задавала велике бриге. Највећу колебљивост показала су црногорска племена. Црногорци су јасно истицали да су за Млечане, али су се брзо приклањали Турцима, чим би запријетила опасност. Стално присуство већих јединица турске војске у Црној Гори приморало је народ на мировање. Црна Гора је била база многобројних турских припрема за напад на Боку. У том погледу Црногорци су се налазили у нешто горем положају од Херцеговаца и Брђана.

У крајњој линији, покрет ових племена зависио је од војних успјеха Венеције у овоме крају. Млечани су били сувише слаби да ангажују веће снаге на Црногорском приморју и увуку сусједна племена у активнију борбу против Турака. Венеција је имала за циљ да ова племена одвоји од Турака, у чему је успјела. Да су се црногорска, брдска и херцеговачка племена непријатељски држала према Венецији, Бока би постала стално поприште герилских акција и било би мало изгледа да је Млечани одбране. И сама неутралност ових племена користила би Венецији. Међутим, она су показала и више од тога. Црногорци, Брђани и Херцеговци, пружали су сталан отпор Турцима. Скала тога отпора је врло широка, али није прелазила критичну тачку бескомпромисне борбе против Турака. Венеција је врло мало помогла ова племена. Поклони и плате које су Млечани дијелили главарима више су били подмићивање него средство да се племена помогну. Узајамно неповјерење пратило је као

сјенка односе Венеције са црногорским, брдским и керцеговачким племенима.

Први пут у вријеме овога рата племена су се отворено изјаснила за Венецију и показала велику упорност да остану под млетачком влашћу. Један народ који је дотле изгледао повучен у себе показао је да са највећом пажњом прати збивања око себе и са успјехом се упушта у политичке преговоре са Млечанима, мајсторима дипломатске вјештине. Отпор у овоме рату био је шири, дужи и масовнији него ранији покушаји отимања испод турске влвсти с ослонцем на Републику. Кандијски рат открио је могућност Црногорцима, Брђанима и Херцеговцима да ратовање Венеције са Турском користе за јачање ослободилачке борбе у размјерама дотад непознатим. И Млечани су извукли искуство да у рату против Турака могу рачунати нв ова племена. Пријатељство је прерасло у неравноправно савезништво. Народ у Далмацији, Босни, Херцеговини и Црној Гори у XVII вијеку у борби против Турака ослања се на првог савезника који га прихвата. То је било савезништво по нужди, а не по избору. Венеција је, и поред свих слабости, била лојалан пријатељ.

Рат није разбио јединство Боке Которске са својим залеђем. Напротив, оно је учвршћено доласком многих Црногораца и Херцеговаца у Боку. У току цијелог рата трговина Боке са залеђем није престала. Котор је одиграо ванредну улогу подстицања нашег народа против Турака. Тај значај ће оввј град имати све до краја млетачко-турских ратова.

Рат није довео до унутрвшњег вјерског раздора између православник и потурица у Црној Гори. Борба брдских, црногорских и керцеговачкик племена није била узела идеолошку форму сукоба „крста и полумјесеца". Црногорци су светили своје „Турке", чланове братства и племена, као дв су православни. Потурице као и остали Црногорци сарађивале су св Венецијом, а не са Турцима. Још у то вријеме је племенска и опште црногорска припадност била јача од вјерске опредијељености.

Између два рата

Прижељкивани рат испраћен је са разочврањем јер су све наде биле изневјерене. Мир је дочекан с радошћу, али нико није вјеровао да ће он потрајати. И доиста, завршетак рата није донио жељени мир. Рат у којем су учествовале цијеле генерације острвио је људе. Свијет је био гурнут на пут отпора и борбе. Рат је уздрмао турску влвст на широком подручју. Повратак на стари однос између покореног народа и Турака није био могућ. Зато се послије рата народ и даље

одупире Турцима или бјежи на млетачку територију. Најжешћи отпор пружали су Црногорци.

Црна Гора је и даље била под турском врховном влашћу. Мировним уговором Грбљани, тешко разочарани, морали су се вратити под турску власт. Насупрот мировном уговору, Млечани су се надали да ће задржати Грбаљ. Када је крајем априла 1670. скадарски санџак-бег са великом пратњом дошао у Подгорицу да узме „десетак и остале приходе које припадају његовом положају", Грбљани се побојаше да не дође и у њихову земљу. Которски провидур се са чуђењем питао с којим правом санџак-бег може претендовати на Грбаљ.[46] Брдска и херцеговачка племена и даље су одржавала везе са пријатељима у Котору, одбијала да плаћају харач и крвила се са Турцима као Црногорци. Општи немир и отпор запажао се у свих племена. Турци су морали предузимати ванредне мјере да би приморали Црногорце да плаћају харач. У љето 1671. Дубровчанима је било познато да је софијски беглер-бег са петнаест хиљада људи дошао на Косово поље кренувши, како се причало, да умири Црногорце.

Послије рата Црногорци су се одали интензивном четовању. Од њихових чета страдала је млетачка и дубровачка територија, а највише турска земља. „Мало послушни и самом султану", како је за Црногорце рекао генерални провидур, они у љето 1672. нападоше Паштровиће и нанијеше им велику штету.[47] Управо те године око 600 Црногораца и Грбљана дошло је да чисти солане, што је значило да су се за тренутак нагодили са Турцима. Црногорци су настојали да приморају Поборе и Мајине да и они учествују у чишћењу солана, што су ови одбили под изговором да су млетачки поданици, иако то није било тачно. Сами Млечани савјетовали су им да се врате под турску власт.[48] Пошто су Мајињани и Побори одбили да чисте солане, Црногорци их нападоше, те су се морали склонити у Будву. Млечани су интервенисали код скадарског муселема да казни Црногорце.

Грбљани, који су у току цијелог рата били под Млечанима, поново враћени под турску власт искупљују се пред Турцима честим харањем млетачке територије и жалбама на млетачке поданике.[49] Тако једна крајина, у вријеме рата наклоњена и пријатељски расположена према Венецији, послије рата постаје њен огорчен непријатељ. То је била освета Млецима за изневјерена обећања.

[46] A. S. V., Dalm. Rett., e prov., f. 59, Котор, 29. априла 1670.

[47] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 505, Сплит. 6. августа 1672.

[48] Исто, Сплит, 5. августа 1672.

[49] A. S V., Dalm. Rett, e prov., f. 60, Котор, 4. марта 1673.

Турцима никако није полазило за руком да потпуно умире Црногорце. Скадарски санџак-бег се у јуну 1673. обратио которском провидуру захтијевајући да не дозволи Црногорцима да бјеже на млетачку територију, пошто је кренуо да их казни. „Вама је позната побуна Црногораца — писао је он — и ми долазимо у њихову земљу по заповијести честитог султана да видимо ко је турски поданик и ко га признаје. Зато Ви не треба да примате у Котор и Будву побуњенике, који хоће испред мене да утекну". Крајем септембра санџак-бег је извијестио Франа Бућу да ће му упутити Асан-агу, „једног од мојих најпознатијих ага у Црмници", вјероватно поводом истог питања.[50] И поред свих турских пријетњи, Црногорци су и даље остали пркосни и непослушни.

Од црногорских четовања највише су страдали Дубровчани. Од великог земљотреса 1667. Црногорци интензивно нападају дубровачку територију, нарочито Конавље. Дубровчани су се 1676. године жалили да их *„Црногорци без престанка* робе, *грабећ им имања на таки начин да се може ријети да није друго у оној држави (Конавли) остало нег оно камење што се види"*.[51] Дубровачка влада је неколико пута интервенисала на Порти тражећи да се казне Црногорци; исто тако тужила се на њих сусједним Турцима. На једну такву жалбу Дубровчана, капетан и диздар Новог одговорио је почетком јуна 1682: »mi nismo kadri Carnagorzze zapt učiniti biusci jedna hali raja koi smace ovi krai i zemglie od koieh sada na pet miesta pandure stavilismo za odgnih ciuvati«.[52] Сами Турци признавали су да су немоћни да се заштите од Црногораца.

Од херцеговачких племена Никшићи су пружали најодлучнији отпор Турцима. Одмах послије рата генерални провидур предложио је Никшићима да се преселе у Боку, нудећи им ослобођење од свих дажбина. Ова понуда није прихваћена. У прољеће 1676. Никшићи и још нека херцеговачка племена с оружјем у руци дочекаше новог санџак-бега. Било је великих губитака на обје стране. Ови повремени сукоби са Турцима подржавали су борбену готовост племена и јачали дух отпора, који није излазио из племенских оквира. Због своје племенске подвојености борба против Турака у вријеме мира није могла добити шири замах.

Сви покушаји Турака да сломе бунтовна племена остали су узалудни. Ни настојање Млечана да утичу на смири-

---

[50] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 507, Задар, 13. новембра 1673. Прилог писама, Улцињ, 28. септембра.

[51] В. Винавер, Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII века, И. записи, XII, 42.

[52] Državni arhiv Dubrovnik (—DAD), Препис. 17. 60. 1894a, № 21. Писмо је од 5. јуна 1682.

вање племена нијесу успјела. Црногорска, брдска и херцеговачка племена и даље су полагала наду у Венецију, којој је више било стало да очува мир са султаном него да помогне ослободилачку борбу племена. Истина, у Котор су дошли главари и добили поклоне, али Млечани су све више били незадовољни црногорским четовањем. Када су Црногорци напали Паштровиће, Млечани се пожалише Порти. У прољеће 1681. румелијски беглер-бег кренуо је са шест хиљада људи да умири Албанце и Црногорце, и посебно да казни Озриниће.[53] Цијело љето беглер-бег је провео у Албанији, а Црногорци се измирише са Паштровићима средином маја, тако да је долазак турске војске у Црну Гору био излишан. Крајем 1681. главари Озринића у знак пријатељства посјетише генералног провидура. Војвода Батрић Мартиновић подсјетио је генералног провидура 1683. на своје ратне заслуге за Венецију и захтијевао обнову плате.[54] То је био видан знак приближавања Венецији.

Управо у вријеме када су се Црногорци замало смирили, па чак и Озринићи пристали да плате харач, херцеговачка племена су се побунила због претјераних црквених дажбина које су разрезали Турци. Дошло је до крвавог сукоба у којем су Пивљани и Бањани (ако се може вјеровати извору) убили 2.000 Турака.[55] О овој највећој побједи херцеговачких племена над Турцима у XVII вијеку, на жалост нема довољно поузданих података. Али и сама вијест о њој показује бескрајну одлучност племена да се и у миру супротставе сваком турском насиљу.

Осим неприлика са Црногорцима, Млечани су били изложени тешким нападима гусара из Улциња, Санта-Мауре и нових Турака. Јадранским морем су крстарили Улцињани, који су стизали чак до италијанске обале и отуда се враћали са богатим плијеном. Венеција је одлучно захтијевала од Порте да стане на пут улцињским гусарима. Турска влада је у неколико наврата понављала наређења о паљењу бродова у Улцињу. По наређењу Порте, 1674. спаљено је десет бродова улцињских гусара, али се то није показало много ефикасно. Када је идуће године у Улцињ стигао чауш са султановом заповијешћу о паљењу фуста, био је убијен. И 1676. године паљене су гусарске фусте у Улцињу, али се са гусарењем није престајало.[56] Улцињски гусари били су стална опасност за безбједност пловидбе у Јадранском мору.

[53] J. Томић, Глас, 68, 93.

[54] J. Миловић, Једно писмо војводе Батрића Мартиновића, Прилози, 1—2, 1965, 94.

[55] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 516, Задар 1662.

[56] Dores Levi—Weiss, n. d., vol. VII, 23. vol. VIII, 48, 49.

Поред традиционалног пријатељства са Венецијом, Црногорци су одржавали доста живе везе са Римом. Барски надбискуп Андрија Змајевић био је арло близак са црногорским митрополитом и 1673. посјетио га на Цетињу.[57] Када је почетком 1673. пећки патријарх Арсеније III Црнојевић посјетио Црну Гору и Приморје био је Змајевићев гост у Пераступ.[58] Са Римском куријом одржавали су доста живу аезу и монаси Манастира Прасквице у Паштровићима.[59] Од брдских племена једино су кучки главари молили папу Климента X за помоћ да обнове четири цркве које су срушили Турци у рату. Њихову молбу препоручио је 8. маја 1673. мисионар Вартоломеј, тврдећи да у Кучима има 300 католичких кућа, међу којима активио дјелује фрањевачка мисија.[60] И Херцегоаци су тражили папину потпору. Братија Манастира Житомислића обратила се почетком марта 1683. папи Иноћентију XI и изјавила „да другога свештеника у божјој цркви за врховног папу и аикара Христовог, ие признајемо осим Вас".[61] Ова изјава идејио значила је прихватање уније, а практично — тражење помоћи Ватикана.

За саа цриогорска, брдска и херцегоаачка племена, још су увијек Веиеција и Рим били аелика нада. Млетачко-црногорско траење није могло озбиљиије утицати на њихово традициоиалио пријатељство. Зато је сасвим разумљиао што се и у иоаом, морејском рату цриогорска, брдска и херцеговачка племеиа поиово стављају иа страиу Венеције.

Поход Турака иа Беч и њихов пораз био је изванредан догађај који ће судбоносио утицати на историјски развој средњоевропских народа и дијела Балкана. Савезиичка аустријско-пољска војска до ногу је потукла Турке 12. септембра 1683. године. Вијест о поразу дубоко је потресла Османско Царство. Догађај је одјекнуо у свим пограничним турским областима према аустријској и млетачкој граници. У Далмацији, иарод је устао и збацио турску аласт.

Турски пораз под Бечом одјекнуо је и међу херцеговачким, брдским и црногорским племенима, али у много скромнијим размјерама. Почетком 1684. у Херцеговини су се пронијеле гласине да је Венеција ушла у рат против Османског Царства. Никшићки војвода Вукашин и дробњачки кнез поп Илија Балотић упутише у фебруару једног

[57] C. Nežić, и. д., 35.
[58] J. Радонић, Римска курија, 362—363.
[59] Nežić, н. д., 40—41.
[60] J. Радонић, н. д., 364.
[61] Nežić, н, д., 57—71.

повјереника Ивану Болици да провјере тачност те вијести. Болица је отворено поставио питање никшићким главарима да ли би њихово племе, у случају рата Венеције са Турском, притекло у помоћ Републици. Ово питање је у ствари било испитивање расположења и припремање терена за предстојећи обрачун са Турцима. Војвода и кнез одговорише потврдно преко свога изасланика Стефана који је дошао у Котор и усмено пренио поруку. У исто вријеме поп Радуле из Риђана и поп Лука из Бањана упутише по једног вијесника Болици да му саопште да сваки од њих нуди по 300 људи у службу Венеције. Као што се види, прије уласка Венеције у рат херцеговачка племена нудила су Млечанима сарадњу и помоћ. Главари су слутили да се ближи дан поновне борбе са Турцима.

Кучи и Клименти већ су били спремни да се дигну на устанак. Млечани су им пријатељски савјетовали да још није дошло вријеме. У цијелој сјеверној Албанији осјећало се вријење. У свим турским градовима била је забрањена продаја праха и олова хришћанима. То је била ванредна предострожност, која се примјењивала у изузетним приликама.

Највише жеље за збацивање турске власти показивали су Грбљани, који су још прије почетка рата тражили млетачку заштиту. На збору Грбљана одржаном 23. фебруара 1684. кнезови, капетани и судије зборске донијеше одлуку о прихватању млетачке власти. Један главар је са одлуком Збора упућен генералном провидуру Далмације у Задар. У тој одлуци се између осталог каже: „Ево сада је дошло вријеме, узвишени принципе, да се испуни наша жеља и довршимо наше дане под крилима нашег узвишеног принципа Венеције“. Кнезови и остали главари молили су Млечане „да нам потврде оне исте привилегије које смо раније уживали по милости нашег принципа да можемо с већим задовољством и радошћу завршити наше дане у служби нашег честитог принципа“. Свјесни чињенице да још није избио рат, главари су молили провидура „да држи у тајности ову нашу одлуку, док принцип и султан не узму оружје“. Грбљани су и овај пут показали да је њихова земља нераскидиви дио територије Боке. Политички одвојени од Боке Которске, они су привредно, културно и географски увијек били њен саставни дио. Већи дио становништва под турском влашћу у сусједству Боке очекивао је рат са нескривеним оптимизмом. Једино Црногорци нијесу давали гласа од себе.

Одушевљење и спремност пограничног живља под турском влашћу према Далмацији и Боки Которској да се прикључи Млечанима био је значајан морално-политички фактор за Венецију. Катастрофалан пораз Турака под Бе-

чом, изјаве пријатељства брдских и херцеговачких племена и устанак морлака у Далмацији, који су ослободили цијело далматинско Загорје и нудили се Млечанима против Турака, нијесу могли не оставити трага у Венецији. Млетачка влада је схватила да су се стекли сви објективни услови да Република, у савезу са Пољском и Аустријом, извојује побједу над Турском и реваншира се за пораз у кандијском рату.

Као база за преговоре и склапање савеза послужио је аустријско-пољски уговор о савезу. Коначан текст уговора редигован је на сједници Сената 1. и 2. марта, а 11. истог мјесеца 1684. Сенат га је ратификовао. Тако је склопљен савез између Пољске, Аустрије и Венеције против Османског Царства познат у историји под именом — „Света лига". Венеција је званично објавила рат Порти 29. априла 1684. Тога дана, на сједници Сената, формулисана је објава рата. Сенат је навео неколико разлога за ступање у рат, а на првом мјесту повреду мировног уговора у Далмацији од стране Турске.[62]

Колебање Црногораца

Ако је Венеција ушла у морејски рат са много наде, наш погранични народ према Далмацији и Боки Которској дочекао га је са још већом. Истина проблеми, постављени у кандијском рату, поновиће се у морејском, али у знатно повољнијим условима ратовања и борбе.

Морејски рат је затекао Црну Гору у тешкој племенској кризи. Међуплеменски сукоби у земљи и Црногораца и Брђана била су жешћи него икада. Кандијски рат уздрмао је турску власт у Херцеговини, Брдима и Црној Гори; он је уједно допринио јачању племенске самовоље. И овога пута, као и у почетку кандијског рата, жеље племена у Црној Гори, Брдима и Херцеговини надрастале су њихове стварне могућности, а претјерана вјера у Венецију подгријевала је наду у ослобођење од Турака. Народ је био спреман за борбу уз материјалну подршку Венеције, што му она није могла пружити. У том раскораку између објективних могућности и жеља, одмах у почетку рата, дошла је у питање сарадња Венеције са брдским, херцеговачким и црногорским племенима. Лоше искуство из кандијског рата била је озбиљна препрека на првом кораку сарадње Венеције са сусједним племенима. Одмах у почетку рата запажена је извјесна резервисаност упркос изјавама оданости многих племена и великим млетачким обећањима. Већи дио племена и кнежина

[62] Dores Levi—Weiss, n. d.; vol. IX, 115—116; 154—155.

поставља Венецији услове сарадње. У првим данима рата у тим односима примећује се прије лажно надмудривање и тактизирање него искреност. Венеција није била спремна да прихвати и помогне ослободилачку борбу брдских црногорских и херцеговачких племена. То је био узрок многим колебањима племена и неуспјесима Републике у овоме крају. Па ипак, и поред свих тих слабости ослободилачки покрет наших народа у морејском рату, с ослонцем на Венецију, добио је, захваљујући слабости Турака, велики замах и ширину.

Од брдских племена, као што се могло очекивати, Кучи су први изразили Венецији оданост и спремност за борбу. Почетком 1684. за изванредног провидура у Котору наименован је Антонио Зен, коме су дате посебне инструкције за агитовање међу Црногорцима и осталим племенима. Неколике недеље касније, на личну молбу, упућен је из Далмације у Боку Которску Бајо Пивљанин, прослављени хајдучки харамбаша из кандијског рата.[63] Само његово име у овоме крају значило је борбени став, оживљавање хајдучких подвига и успјеха.

И доиста, хајдуци су почели рат у Боки. Они су били она борбена авангарда која је мало-помало разносила пламен борбе кроз Херцеговину и Црну Гору. Хајдуци су први почели да прогањају Турке из Боке. Муслиманско становништво из Рисна склонило се у Корјенић, из страха од хајдука[64] И херцеговачке Турке захватила је паника, па се склањају на сигурнија мјеста. У самој Боки хришћанско становништво под турском влашћу показује видне симпатије за Венецију. Свуда се проносе вијести о великим успјесима царске војске у Угарској. Народ већ види брзи слом Османског Царства.

Од херцеговачких племена Никшићи су први показали интересовање и жељу за сарадњом са Венецијом, условљавајући своју помоћ добијањем плате и млетачким освајањем Херцег-Новог. Овај град, под чијом су управом били Никшићи, био је озбиљна препрека њиховом активнијем ангажовању против Турака.

Никшићки војвода Браил, звани Вукашин, који се тако и потписивао, богат и угледан у своме племену, паметан и опрезан човјек, није се упуштао ни у какве авантуре. Био је то једини никшићки главар који је знао с Млечанима да разговара на њихов начин.

Своју опрезност војвода Вукашин показује већ на самом почетку успостављања везе са Млечанима. Средином

[63] J. Томић, Последње две године живота и рада хајдучког харамбаше Баја Николића Пивљанина, Београд 1901, 8.

[64] Исто, 9.

априла 1684. Вукашин и остали никшићки главари поручују Болици: „Овај пут биће различито од онога што је било први пут. Ваша кућа Болица побуни нас против султана, а ми сву Херцеговину. Ако нас послије потопите, ваша кућа биће узрок истог зла". Сјећање на лоше искуство из кандијског рата била је поука да се у млетачка обећања не може поуздати. Которски провидур Зен добро је схватио овај прекор. Да би их увјерио у бригу и великодушност Венеције, одредио је Никшићима дванаест кућа у Рисну, гдје се у случају нужде могу склонити, и предложио Сенату да одобри 40 плата херцеговачким старјешинама. Обећао им је помоћ у оружју и бешкоту. У сваком случају, Млечани су могли бити задовољни Никшићима.

Са Црном Гором, до чијег су става Млечани увијек највише држали, није ишло глатко. Подијељеност Црногораца осјетила се на почетку рата. Млечани су настојали да поједина црногорска племена, кнежине и села вежу уза се заклетвом оданости. То је била опробана млетачка политичка концепција. За такав рад ишло им је на руку само стање у Црној Гори. Подстицаји за окупљање и приближавање црногорских племена долазили су из Котора, што је био сигуран знак кризе племенског друштва и слабости оних снага које су раније обезбјеђивале јединство Црне Горе. Такав став Млечана још више је продубио племенску кризу у земљи, на почетку морејског рата. Од црногорских кнежина прво су се Мајињани изјаснили за Венецију, тражећи потврду привилегија које су добили у кандијском рату. Средином маја 1684. од двадесет и двије црногорске кнежине десет је положило заклетву вјерности Венецији, док су остале то одложиле за касније. До краја маја још су Побори, Брајићи, Бјелице, Угњи и Очинићи пришли Млечанима.[65] Которски провидур је међу црногорским главарима стварао повјеренике, којима је додјеливао плату,[66] што је био опасан мамац за све остале. То је изазвало право расуло Црне Горе. Свака кнежина старала се сама о себи и доносила самостално судбоносне одлуке. Млечани су чак интервенисали покушавајући да измире закрвљена племена у Црној Гори увјерени да је то за њих корисно, а у ствари су се мијешали у унутрашње ствари Црногораца. Прах и олово давали су Млечани оним племенима за која су држали да су им вјерна. То је била политика разбијања племенског јединства Црне Горе, а не повезивање племена. Венеција ће из тренутног политичког интереса још више продубити племенску кризу у земљи, што ће се и њој самој осветити. Она више неће моћи

[65] J. Томић, О црногорском устанку у почетку морејског рата, Нови Сад 1903, 10.

[66] Р. Ковијанић, О војводи Драшку, И. записи, XX, 467.

рачунати на читаву Црну Гору, што ће бити озбиљна сметња њеној политици у овоме крају.

Тако је Црна Гора на почетку рата била раздробљена. Нијесу млетачке уцјене, ласкања, агитације и поклони покренули Црногорце у борбу против Турака, него дубока друштвена супротност између ова два непријатеља. Млечани су само користили ту разједињеност, помогли су Црногорце и у њима нашли природног савезника против заједничког непријатеља. Млетачка интервенција и помоћ могла је још озбиљније нарушити постојећу ситуацију међу црногорским племенима.

Унутрашње снаге у Црној Гори, које су раније држале на окупу црногорска племена, владика и Збор, овога пута су затајиле и нијесу биле кадре да уједине Црногорце и поведу их јединим могућим путем. Један дио Црногораца био је против сарадње са Венецијом. Чак се и цетињски владика Рувим држао доста резервисано. На састанку у Котору са провидуром Зеном — чиме су Млечани били веома задовољни — крајем септембра 1684. владика му је отворено рекао да ће се Црногорци придружити Млечанима тек када млетачка војска нападне Херцег-Нови, или се појави у близини Црне Горе. Дотад, Црногорци не могу отворено иступити против Турака. Млечани су били необично задовољни доласком владике у Котор.[67] Насупрот владици, први свјетовни црногорски главар спахија Драго Николичић прешао је у Боку и постао хајдучки харамбаша.

Као што се види, о ставу Црногораца према Млечанима у цјелини није могло бити говора, иако је владика Рувим говорио у име цијеле Црне Горе. Осипање црногорских племена наставило се и даље. У септембру 1684. у Котор су дошли кнезови Цуца, Заљута, Бјелица и Ћеклића и званично изјавили: „Родисмо се као турски поданици, али увијек смо гајили живу жељу да се ставимо у службу пресвијетле млетачке Републике". Када је избио рат — каже се даље у изјави кнезова — они су са својим племенима учествовали у борбама на Казанце, Корјенић, код Херцег-Новог и на другим поприштима.[68] Хајдуци, у чијим су се редовима налазили Црногорци, Бокељи и Херцеговци, једини су били активни.

Хајдуци су нападали околину Херцег-Новог и Херцеговину. Главни четовођа био је Бајо Пивљанин, за чије су име везани сви хајдучки успјеси у току прве године рата. Они су били зачетници многих сукоба и оруђе у рукама Млечана, који су их употребљавали као казнене експедиције

---

[67] Ј. Томић, О црногорском устанку, 16—17.

[68] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 291.

против хришћанског становништва, које је било уз Турке, више из страха него из убјеђења. Тако су хајдуци заједно с Паштровићима у ноћи 22. августа 1684. напали Херцег-Нови и свирепо казнили хришћанско становништво.[69]

Никшићки војвода Вукашин оштро је протестовао код которског провидура против упада хајдука у Херцеговину тврдећи да су их Млечани и овај пут преварили. Војвода је замјерио Млечанима што нијесу упутили флоту против Херцег-Новог, него су послали Баја „у турску земљу да хара и плијени, а да се ваш топ није чуо ни на једну страну, или против неког града... Бајо се закратко видио, а затим нестаде, а ми сада подносимо свако зло", закључује војвода. Касније је војвода Вукашин захтјевао од Млечана да хајдуци не долазе у његово племе и „да не чине никакву штету Турцима међу нама". Ништа не ризиковати, не излагати се опасности, била је у ствари политика ишчекивања војводе Вукашина. На први турски захтјев Никшићи су предали Турцима осам талаца. Которски провидур Зен је био љут, и чудио се како су Никшићи тако лако попустили пред турским пријетњама. Турци су успјели да узму таоце од Куча, Пипера, Бјелопавлића и Хота. Овим кораком скадарски санџак-бег се за извјесно вријеме осигурао од непријатељстава брдских племена. Истина, кучки војвода Иван Иликовић увјеравао је провидура Зена у своје пријатељство и оданост Венецији.

Прве лаке, али не много сигурне политичке успјехе Млечана у Херцеговини и Брдима Турци су без напора парализали. Племена која су прва подигла главу, брзо су се приклонила Турцима. Млетачки представници у Котору, а у првом реду которски племић Иван Болица и Франо Бућа, разним каналима успостављају везе и са удаљенијим херцеговачким племенима. Послије Никшића, Бањани су прихватили млетачки позив на сарадњу. Већ у септембру 1684. изјавили су своју оданост Венецији. Када је Мехмед-ага крајем новембра упутио три писма бањанским главарима захтијевајући да предаду таоце у Херцег-Новом, да престану да помажу хајдуке и да дођу к њему на подворење, кнезови се обратише за помоћ провидуру Зену, који их је увјеравао да не треба да држе много до разметљивих турских пријетњи.

Млечани се даље повезују са Риђанима, Пивљанима и Дробњацима. До прољећа 1685. сва херцеговачка племена била су уз Републику. На наговарање Млечана, Пивљани и Бањани послали су чету људи у Боку да се придружи хајдуцима. Средином априла 1685. главари су упутили у Боку кнеза Милутина са четом „храбрих војника који су на-

[69] Ј. Томић, Последње две године..., 13—14.

пустили своје домове да би могли бити принципови". Главна заслуга за долазак 60 људи из Бањана у Боку припада Бају Пивљанину, који је уживао велики углед у цијелој Херцеговини.[70] Ово је био први организованији долазак људи из херцеговачких племена у Боку у току овога рата; то се и даље наставило.

Прва ратна година завршена је минималним успјесима Венеције у овоме крају у борбеном погледу. Активни су били једино хајдуци. Ниједно црногорско, брдско или херцеговачко племе није прешло на оружано непријатељство против Турака. Сви су изјављивали оданост Венецији, али нико се није покренуо. Опрезно држање ових племена била је општа карактеристика збивања. Венеција није предузела ниједну акцију којом би овим племенима показала да могу рачунати на њену помоћ. Опште одушевљење у почетку рата знатно је попустило до краја 1684. године. То је морао признати и провидур Зен, који се радо хвалио да су његовом заслугом сусједна племена пришла Венецији. Почетком 1685 он је писао: „Ако божје провиђење очува чврсто ова ратоборна племена, могу се још зачети срећни догађаји, које је само фаталност одгодила". Та фаталност била је очигледна млетачка слабост.

Нова ратна година била је још мање успјешна за Венецију у Боки. Млечани су и даље радили по старом, обећавајући племенима много ако се дигну на Турке. Провидур Зен се највише дописивао са Никшићима настојећи да их гурне на Турке. Опрезни војвода Вукашин почетком фебруара 1685. отворено поручује провидуру Зену: „Ми смо на нашу несрећу принуђени да се слажемо са Турцима, док бог дозволи да ви почнете са операцијама и тада ћете познати нашу праву вјеру". Мало касније у Котор је дошао један калуђер из Никшића и казао Млечанима да они неће устати против непријатеља док не виде опсједнут Херцег-Нови. Никшићи су сасвим исправно тражили од својих савезника да се покажу на дјелу, па да онда зарате с Турцима.

Од свих сусједних крајева према Боки, Млечани су највише пажње поклањали Црногорцима, „храбром народу и од великог угледа", како се о њима мислило у Венецији. Долазак владике Рувима у Котор није много унаприједио млетачко-црногорску сарадњу, како се очекивало.

Тек када су Турци појачали притисак на Црногорце, они су се обратили за помоћ Млечанима. Када је Сулејман-ага Мали крајем 1684. дошао на положај скадарског санџак-бега, који је раније, као улцињски рајс, задавао грдне муке Млечанима, живнула је млетачко-црногорска сарадња. За

[70] A. S. V., Sen. secr., f. 106, 19. маја 1685.

цијело вријеме док је Сулејман био скадарски паша Млечани су настојали да га из потаје лише живота.

Чим је Сулејман-паша постављен за скадарског санџак-бега, обратио је пажњу на Црну Гору. Њему су биле познате везе Црногораца са Млечанима. Зато је звао владику Рувима и остале црногорске главаре да дођу на поклоњење у Бушате: у противном пријетио им је разорењем. Уплашен пријетњом, владика се обратио провидуру Зену за помоћ, који му је одговорио да се сваки час очекује провидур мôра са флотом да стигне у помоћ.[71]

Сулејман-паша је радио врло смишљено на томе да разбије брдска и црногорска племена и да их одвоји од Млечана. Смрћу цетињског митрополита Рувима, јануара 1685, нестало је најоданијег млетачког пријатеља у Црној Гори, који се заузимао за сарадњу са Венецијом.[72] То је био озбиљан губитак за млетачко-црногорску сарадњу. Промјена на владичанској столици на Цетињу забрињавала је Млечане. Ускоро послије владичине смрти егзарх пећког патријарха дошао је у каноничну посјету Црној Гори. Провидур Зен позвао га је на разговор у Котор и предао му писмо за пећког патријарха Арсенија III, код кога се заузимао да се за црногорског митрополита постави личност одана Венецији.[73] Тек крајем маја 1685. Зен је сазнао да је посвећен нови владика Висарион Бориловић, „личност коју сам препоручио", хвалио се он.[74] Нови црногорски митрополит, млад човјек, по мајци Паштровић, чим се вратио из Пећи посјетио је у Котору провидура Зена и рекао му да је обавезан према Републици, „чијом је подршком послије бога стекао достојанство".[75] Провидур га је лијепо примио и обдарио. Из Венеције су инсистирали да Зен успостави присније везе са патријархом и да га одржи „у доброј љубави према нама и наклоњеног нашој страни".

Владика Висарион затекао је Црну Гору прегажену и попаљену. У његовом одсуству Сулејман-паша напао је земљу. Пред турском опасношћу Црногорци су затражили помоћ од Млечана, који се одазваше позиву, више с намјером да зауставе турску војску у Црној Гори, да не би ступили на њихову територију.

Одред који је хитао у помоћ Црногорцима био је састављен углавном од хајдука, Бокеља и Никшића, а повјерен опробаном харамбаши Бају Пивљанину.[76] Првих дана маја

[71] J. Томић, О црногорском устанку, 20—22.
[72] Исто, 23.
[73] J. Томић, Из историје Црне Горе, Земун 1901, 5—6.
[74] Исто, 6.
[75] Исто, 7.
[76] С. Мијушковић, Племе Никшићи у морејском рату. **И. записи**, X, 3.

1685. хајдуци и остали претрпјеше тежак пораз на Вртијељци. Ту је погинуо и прослављени четовођа Бајо. Његова смрт била је озбиљан губитак за хајдучки и народни покрет у овоме крају. Провидур Зен са искреним болом јавио је својој влади о Бајовој смрти. „Од како је нестало харамбаше Баја, на крајини нема старјешине који би знао руководити четама хајдучким". На његово мјесто постављен је бивши спахија Црне Горе Драго Николичић.[77] По традицији, Бајо Пивљанин је сахрањен пред Влашком црквом на Цетињу.[78]

Пошто је поразио хајдуке на Вртијељци, Сулејман-паша је без отпора ушао у Цетиње и ту се задржао четири дана са жељом да види покорену сву Црну Гору.[79] Али му се та замисао није остварила. Из освете, паша је спалио Љуботињ, Грађане, Бјелоше, Угње, Очиниће, Трново и Цетиње. Осим тога, тешко је оглобио Црногорце. Напад Турака продубио је племенску кризу и још више потенцирао подвојеност Црне Горе на два табора: млетачки и турски. Мањи дио црногорских кнежина покорио се Турцима и предао таоце, а остали остадоше вјерни Венецији.[80]

Пораз на Вртијељци открио је слабост млетачке политике према Црној Гори и, још више, неодрживост њихове концепције о ратовању у овоме крају. Хајдучки начин борбе био је преслаба основа за подизање и увлачење у борбу цијелих земаља. Хајдуци се нијесу могли успјешно супротставити великој турској војсци. Они нијесу били увјежбани за фронталну борбу. Задуго послије Вртијељке Црногорци су остали по страни. Цио дотадашњи рад Венеције у Црној Гори био је доведен у питање. Страх од Турака поново је као мора почео притискати црногорска и брдска племена. Покушај Млечана да бране Цетиње од Турака показао се као обична авантура.

Владика Висарион с правом је придавао велики значај поразу на Вртијељци. По повратку у Црну Гору оштро је укорио све оне који су се брзо покорили Сулејман-паши „и још више оне који у оној прилици радом нијесу показали дату вјеру Републици, тврдећи да су се сви показали чврсти у борби за Цетиње, непријатељ би био потпуно уништен, и они Црногорци се заувијек ослободили варварске тираније"[81] Доиста, да су се Црногорци сложно и одлучно супротстављали Турцима, скадарски паша био би поражен. Али баш та чињеница открила је подривеност јединства црногор-

[77] Ј. Томић, Последње две године, 32—34.
[78] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 227.
[79] Ј. Томић, О црногорском устанку, 34—35.
[80] Исто, 35—37.
[81] Ј. Томић, Из историје Црне Горе, 8, у нап. 8.

ских племена, која се ни у једној таквој ситуацији нијесу могла сложити.

Владика Висарион био је међу оним незнатним бројем Црногораца који нијесу губили вјеру у Венецију. И поред тешких људских и материјалних губитака, Црногорци, захваљујући највише залагању владике Висариона, обнављају сарадњу са Млечанима. Поразом на Вртијељци завршено је прво неуспјешно поглавље млетачко-црногорске сарадње у овоме рату.

Млетачко освојење Херцег-Новог

Послије похаре Црне Горе, Сулејман-паша је просто уцјењивао Црногорце, који су испуњавали сваки његов захтјев. Сва брдска племена осим Куча и Климената приклонише се паши.[82] Са брдским племенима Млечани су имали много мање везе, а и то само са Кучима. Кучки главари увјеравали су Зена у своју оданост, али су стално помињали плате. Млечанима је било јасно да је то цијена кучког пријатељства, али још нијесу дријешили кесу.[83]

Сличан однос био је и са Никшићима, који су писмено и преко својих изасланика увијек потврђивали своју оданост Венецији, али и опрезност да не могу устати на Турке. Учешће једне чете Никшића у борби на Вртијељци био је њихово прво ватрено крштење у овоме рату. Одмах послије тога Никшићи су се повукли у став ишчекивања. Војвода Вукашин и други главари редовно су се дописивали са млетачким представницима у Котору. Никшићи су увијек корили Млечане да су их преварили и поручивали им, ако их не помогну, нагодиће се са Турцима.

Послије смирења брдских племена и Црне Горе Турци предузеше мјере да смире Херцеговину. Када је крајем 1685. за великог везира постављен Сулејман Мурветовић, родом из Милешева, он је лично као Херцеговац покушао да утиче на своје земљаке. Чим је дошао на тај положај упутио је у Херцеговину свога брата Хусеин-агу да умири бунтовна племена. Хусеин је позвао на разговор главаре Никшића, Дробњака и других племена. Сви су дошли, што је био знак да су са својим земљаком били вољни да преговарају. Он их је пријатељски примио и наредио им да даду људе да чувају границе од хајдука и у везирово име обећао им да ће бити ослобођени свих давања, осим трибута султану.[84] Ово је био турски покушај да народ одвоји од хајдука, који су чешће

---

[82] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 33—34.

[83] Исто, 32—33.

[84] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III Црнојевић, Београд 1906, 20.

знали да без икаквог изазова нанесу штету мирном становништву.

Турци су вршили јак притисак на Никшиће. Босански паша захтијевао је од њих 200 пандура а Новљани таоце. За тако тешку ситуацију никшићки војвода Вукашин оптуживао је Млечане. Пребацивао је Болици да их је за двије године стално увјеравао „да ће бити данас, да ће бити сјутра, али до сада није било ништа". Војвода је љутито корио Болицу и уједно оправдавао своје кораке према Турцима: „Ви сте нас сада оставили и предали у турске руке... Да се нијесмо закрвили са нашом браћом хајдуцима, Турци би сасјекли наше жене и дјецу, а нама отсјекли главу". То је управо било оно што су Турци ктјели. Предаја пандура Турцима значила је у најмању руку одвајање од Млечана.

Пошто је скадарски паша обуздао Брђане и Црногорце, покушао је да их мобилише за борбу против свога непријатеља. У том тјеснацу између Млечана и Турака, племена су се окретала према јачем вјетру. Отуда она колебљивост која оставља утисак политичке незрелости и непринципијелности!

Пошто је узео таоце од Куча и Климената скадарски паша је покушао да их мобилише за напад на млетачку територију. У истом циљу Сулејман-паша је у два маха позивао црногорске главаре у Скадар. Заузимањем владике Висариона Црногорци нијесу отишли паши.[85] То је био видљив знак опирања Црногораца скадарском паши послије пораза на Вртијељци. Истина, касније ће Црногорци бити принуђени да слиједе пашу.

И поред извјесног отпора, Сулејман-паша је успио да мобилише Куче и Клименте против Млечана. Почетком фебруара 1686. турска војска напада каштел Ластву у Паштровићима. Све лозе, маслине и остало дрвеће сасјечено је и много кућа спаљено. Кучи, Клименти и Пипери, које је ћекаја тек требало да доведе као појачање против Паштровића, изазваше метеж приликом транспортовања преко Скадарског језера, због чега је паша морао да одустане од даљњег напада и да се врати у Бар.

Да би уплашио поједине црногорске главаре који су сарађивали са Турцима, провидур Зен нареди хајдуцима да ухвате кнеза Рада из Сотонића и доведу га у Котор. Почетком марта 1686. Раде је убијен због сарадње са Сулејман-пашом.[86]

Неуспјех, више политички него војнички, расрдио је Сулејман-пашу, те је поново мобилисао Брђане и Црногорце против Млечана. Када је црногорски митрополит Висарион

[85] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 38.

[86] С. Мијушковић, Процес против Рада Вукова сотонићког кнеза 1686. године у Котору, И. записи, X, 595—599.

отпутовао у Пећ код патријарха Арсенија III, Сулејман-паша је приморао већи дио Црне Горе да му упуте таоце као гарантију да Црногорци неће устати против њега.[87] Паша се спремао да нападне Боку, а узимање талаца обавезивало је Црногорце на послушност. Послије тога паша је позвао све црногорске главаре да дођу к њему и приме заставе. Осим тога, Црногорци су морали да чисте путеве кроз своју земљу. У међувремену, владика се вратио из Пећи. Одмах по повратку у Црну Гору посјетио је провидура и у име Црногораца изјавио спремност да се уједини са Млечанима „када буде нападнут Херцег-Нови".[88] Међутим, турске намјере забринуле су владику, који, обузет црним слутњама пише Зену: „Сви смо мртви од страха и не очекујемо друго него попут овце која чека нож да је закољу на кланици."[89] Сулејман-паша успио је да примора Куче, Клименте и добар дио Црногораца да се придруже његовој војсци. На пашин позив и владика Висарион је дошао у турски логор, али је одмах о томе обавијестио провидура Зена, и у току борбе послао писмо у Котор, којим је извијестио Млечане о стању у турској војсци. Средином августа паша је пошао у напад према Будви и Грбљу, али је на оба правца напад био сузбијен. Послије тога турска војска се повукла без икаквог успјеха.[90]

Да би оправдао учешће Црногораца у пашиној војсци, владика Висарион је, чим су се Турци повукли, посјетио Зена у Будви. Владика је увјеравао Зена у своју искреност према Венецији. Провидур Зен је био хладан и резервисан. Ипак је одао лично признање владици, али је осудио поступак Црногораца. Он је захтијевао видне доказе црногорског пријатељства — борбу против Турака. Владика је обећао да ће се заузети код народа у том смислу.[91]

Из пашиног логора право у млетачки град, од непријатеља ка пријатељу. Пут који симболизује положај Црногораца између Млечана и Турака. Радило се оно што се није хтјело и жељело, оно што се није могло остварити. Овај инцидент није озбиљније утицао на млетачко-црногорско пријатељство. Црногорци и Млечани били су лоши савезници, везани заједничким интересима против заједничког непријатеља. Узајамно подозрење међу њима није никада престало. Црногорци су били збуњени млетачком неактивношћу, а Млечани незадовољни црногорском попустљивошћу према Турцима. Владика Висарион се у свакој прилици показивао као велики млетачки пријатељ. Црногорски вла-

---

[87] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 42.
[88] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 21, у нап. 28.
[89] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 311.
[90] Исто, 50.
[91] Исто, 51—53.

дика био је потребнији Млечанима него они њему. Преко њега су успостављали везу са пећким патријархом Арсенијем III и упорно га наговарали да дође у Црну Гору.

Крајем 1686. нови которски провидур Батиста Калбо дошао је у Боку. Тада многи црногорски, брдски и херцеговачки главари похрлише у Котор да га поздраве, изјаве оданост Републици и измијене мишљење са провидуром о низу питања од узајамног интереса.[92] Пипери и Бјелопавлићи упутише једну делегацију новом которском провидуру, који их је примио љубазно и са пажњом. Тако се и ова ратна година завршила са мршавим млетачким успјесима на Црногорском приморју.

Послије Вртијељке су се Никшићи држали неангажовани вјештим лавирањем између Млечана и Турака све до краја зиме 1687, када их Турци нападоше и тешко поразише. Већ средином фебруара војвода Вукашин најављује Болици опасност од Турака. Док је војвода преклињао Млечане за помоћ, Турци су се спремали на одлучне мјере против Никшића. Почетком марта 1687. турска војска нападе их и порази. Херцеговачки паша приморао је Никшиће на давање талаца и велику новчану контрибуцију.[93] Пораз Никшића утицао је неко вријеме на њихово држање према Млечанима. Чак приликом млетачког напада на Херцег-Нови Никшићи, који су се толико залагали за освајање овог града, не узеше учешће у борби.

Херцег-Нови, једино турско упориште у Боки, од почетка рата храбро је одолијевало свим млетачким нападима. Црногорци, херцеговачка племена и Бокељи упорно су указивали Млечанима да је за њихово активније учешће у борби против Турака неопходно да освоје Херцег-Нови. Од почетка рата хајдуци су фактички држали град у опсади. Све комуникације Херцег-Новог са залеђем биле су под сталним ударом хајдука. Немаштина и глад овладале су градом. За Турке је Нови био упориште које су држали по цијену великих жртава. За Млечане, град је имао прворазредни стратешки и политички значај.

Послије великих војних и политичких успјеха у Далмацији Млечани ријешише да заузму Нови. Без флоте, Турци су имали мало изгледа да одбране град. План за напад на Херцег-Нови разрадио је и извео генерални провидур Ђироламо Корнар. Главна оперативна база постао је Хвар, гдје се окупила сва млетачка војска. Млечани су за ову операцију ангажовали 150 ратних и трговачких бродова и 6.000 војника,

---

[92] Исто, 60—63.
[93] Исто, 70.

међу којима је било 1.000 одабраних далматинских ускока и преко 20 артиљеријских оруђа. У нападу на Нови учествовали су Бокељи и 300 Црногораца.

Млетачка војска почела је искрцавање 3. септембра 1687. у јутро према Зеленики, а пет дана касније према Игалу. Отада до освајања града бијеснила је жестока борба. Турци су се лавовски борили и храбро одолијевали многобројним нападима надмоћнијег непријатеља. Када се турска посада увјерила да се не може више одржати, понудила је предају тврђаве под условима часне капитулације. Тридесетог септембра 1687. око 2.200 људи, од којих 700 бораца, напустило је Херцег-Нови и тврђаву у коју је ушла млетачка војска. У борбама за град највише су се истакли Црногорци и далматински ускоци. Црногорци су разбили војску босанског везира Хусеин Топал-паше, који је са 4.000—5.000 војника из Херцеговине хитао у помоћ опсједнутом граду. Петнаестог септембра млетачка војска заједно са ускоцима и Црногорцима дочекала је турску војску и натјерала је у бјекство. Ускоци и Црногорци дадоше се на гоњење непријатеља. У борби је погинуло преко 300 Турака, међу којима неколико угледних ага. Заробљено је много Турака. Генерални провидур је добар дио заробљеника откупио од ускока и Црногораца. Касније су Црногорци са поносом, али и са претјеривањем, увијек истицали Млечанима побједу над Топал-пашом под Херцег-Новим. Православни дио народа примио је млетачко освајање Херцег-Новог као своју побједу.

За вријеме опсаде Херцег-Новог, Никшићи су мировали, па чак и тражили помоћ од Млечана да протјерају Турке између себе. Три године војвода Вукашин је запомагао да треба напасти Нови. Када је дошао тај срећни дан, он је тражио од Млечана да ослободе његово племе од Турака. Али Млечани нијесу имали намјере да проширују операције на Херцеговину. Били су врло обазриви према Никшићима и 29. септембра 1687. подарили им исте повластице и привилегије које је „државна милост дала Приморцима и Пољичанима и новим поданицима“. Генерални провидур Ђироламо Корнар је 26. маја 1688. издао потврду Вучићу Кајићу из Никшића за ванредне заслуге за Венецију. Кајић је постао капетан прекомораца, и када је 1689. умро, провидур Корнар је на његово мјесто поставио његовог сина Томаша.[94] Касније, Млечани су потврђивали никшићке привилегије свим оним Никшићима који су се населили у Боки, као што је био случај са шест породица што су 1747. прешле у Боку.[95]

---

[94] М. Драговић, Прилози за историју Боке Которске, Споменик, XXX, 30—31.

[95] Исто, 34—35.

Од пада Херцег-Новог наступило је боље вријеме у односима између Венеције и Никшића.

На почетку борбе за Херцег-Нови у Боку је дошао херцеговачки митрополит Саватије са неколико православних породица и населио се у Топлој код Новог. Касније, Саватије је са Млечанима учествовао у низу битака против Турака.[96] За гувернадура новског краја, почетком новембра, постављен је Пераштанин Иван Буровић.[97] Тиме су задовољене вјековне аспирације Пераштана према Херцег-Новом и награђене њихове заслуге за Венецију.

Освајање Новог био је велики војни и политички успјех Венеције. Отада започиње млетачко освајање Херцеговине. У политичком погледу, углед Млечана знатно је порастао у очима херцеговачких, брдских и црногорских племена. Успјех је силно подстакао борбени елан племена. Заузећем Херцег-Новог учвршћено је пријатељство и сарадња Млечана са сусједним племенима. Отада започиње ново поглавље у историји Боке Которске.

Долазак млетачке војске на Цетиње

Док се један дио Црногораца борио око Новог, Катуњани су морали да се носе са Сулејман-пашом, који је са знатним снагама напао Црну Гору. Турци допријеше до Цуца, Бјелица, Ћеклића, Залаза и Његуша. Турска војска је опљачкала и попалила много кућа.[98] Црногорци се храбро одупријеше Сулејман-паши, који се повукао уз знатне губитке.[99]

Учешће Црногораца у борби за Херцег-Нови и одлучан отпор скадарском санџак-бегу подигао је морал црногорских племена у борби против Турака. Свуда се осјећа смјелост и самопоуздање. Чак Црмничани, који су били у тешком положају, упутише два делегата генералном провидуру са искреном изјавом да су одувијек жељели да успоставе везе са Млечанима, али то нијесу могли урадити, јер је дванаест црмничких талаца још увијек у пашиним рукама. Црмнички главари молили су провидура да дође и „ослободи наше јадне породице од тираније ових паса, јер више не можемо живјети и жудимо ваше оружје".[100] Још

---

[96] С. Мијушковић, Један документ о учествовању митрополита Саватија Љубибратића у биткама морејског рата. И. записи, IX, 266—267.

[97] Петар Шеровић, Неколико млетачких докумената из Државног архива у Херцегновоме из XVII и XVIII вијека, И. записи, XVII, 310.

[98] Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687—1735), Roma 1896, 3.

[99] Исто, 4.

[100] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 316.

увијек се више уздало у млетачко оружје него у сопствене снаге.

Ванредни успјех у борби против Сулејман-паше показали су Кучи. Када кучки главари одбише да предаду таоце, скадарски паша са великим одредом нападе Куче, који уз помоћ осталих Брђана уништише Турке. Успјех Куча оставио је снажан утисак на Млечане, сва црногорска и херцеговачка племена. Владика Висарион је сматрао да је дошло вријеме за дизање општенародног устанка и позвао је генералног провидура да упути војску на Албанију, „ере се уздамо у бога, да ће сви крцћани устати и твоји бити сви градови и земље, а ми ћемо су двије хиљаде нашијег Црногораца доћи на вашу службу и с барјаком от вјере свете, то јест с часнијем крстом бити ћемо пред њима".[101] „За крст часни и слободу злату" — била је парола, још нејасно формулисана у овоме рату, али су људи у пракси поступали по њој.

Никшићи су били одушевљени побједом Куча и сматрали је својим успјехом. „Брђани Сулејман-пашу разбише и војску му посјекоше и наружише", каже војвода Вукашин у писму генералном провидуру.[102] Побједа, макар и једног племена, слављена је као велики успјех против Турака, јер је била прва. Ова побједа над Турцима разбила је страх племена која су дотад избјегавала оружани сукоб са непријатељем. Сва брдска, црногорска и херцеговачка племена као да су наслутила да је настао преокрет у борби против Турака.

Сујетни Сулејман-паша припремао је брзу освету. Прво је затражио таоце од Куча и осталих Брђана. Када је захтјев одбијен, паша је започео обимне војне припреме. Кучи се одмах обратише за помоћ Млечанима и почетком јануара 1688. упутише једну делегацију у Котор, а убрзо за њом и другу.[103] Которски провидур послао је Кучима прах и обећао помоћ у људству. Паша је позвао владику Висариона и остале црногорске главаре да дођу к њему. Сулејман-паша није намјеравао да нападне Црну Гору, само је покушао да заплаши Црногорце.

Почетком марта турска војска од 7.000 људи улогорила се у Подгорици. Кучи нијесу чекали напад него изненада ударише на Медун и заузеше га. У суботу 20. марта 1688. Сулејман-паша кренуо је у поход из Подгорице према Кучима, који су се били повукли у неприступачнија мјеста. Турци су палили све куће куда су пролазили. Када се тур-

[101] Д. Вуксан, Неколико докумената с краја XVII вијека, Записи, XVI, 284.

[102] Исто, 285. У тексту стоји Бањани, што је погрешно.

[103] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 100—101.

ска војска приближила положајима Куча, они у саму зору кренуше у муњевит јуриш. Битка је трајала до четири часа послије подне. Збуњени изненадним нападом Куча, Турци се дадоше у бјекство бацајући чак и оружје. Узалуд је Сулејман-паша покушавао да спријечи расуло своје војске. Сам паша је у боју изгубио коња и шатор, и једва живу главу изнио. На бојном пољу Турци оставише 1.500 мртвих. Заплијењено је 1.000 пушака, 200 коња, много застава и других ратних трофеја. Од Куча је погинуло 30 људи и 24 било рањено. Послије битке шест кучких главара дођоше у Котор са девет заплијењених застава и три тимпана да обавијесте своје пријатеље о великом успјеху.[104]

Кучи су с правом били поносни на свој заиста велики успјех. Војвода Иван и други кучки главари писали су Болици: „Турке побисмо и учини се јуначство какво се није учинило ни на Косово". Дух косовске легенде стално је живио у племенској традицији. Та јуначка сиротиња тражила је помоћ од Млечана, јер „погибосмо от глади и от сваке невоље".[105] Глад је сатирала јуначко племе, које Турци оружјем нијесу могли покорити. Сенат је одмах одобрио помоћ Кучима у износу од 1.000 дуката.

Побједа Куча оставила је снажан утисак на сва сусједна племена и на Млечане. Генерални провидур Корнар тачно је казао: „Заиста није било крвавијег догађаја у овоме рату од овога, ни од већег значаја"[106] И которски провидур је са поштовањем говорио о побједи Куча и осталих брдских племена над Турцима. „Корист од побједе коју су извојевали Кучи, Клименти и Пипери над војском Сулејман-паше била је и биће од великог значаја из оних обзира који су добро познати државној мудрости".[107] У Венецији је са одушевљењем примљена вијест о славној побједи.

Кучки делегати у Котору понудише Млечанима тврђаву Медун да је запосједну војском и чувају. С тим у вези Сенат је одлучио да генерални провидур испита могућност да ли је боље задржати утврђење или га срушити.

Побједа Куча над Турцима 1688. прва је велика битка у овоме рату између племена и Турака. Отада па све до краја рата Кучи су авангарда брдских племена у борби против Турака и заштитници Црногораца и Млечана. Да је Венеција имала снаге и смјелости да плодове ове побједе убере, могла је без много крви заузети Црну Гору и Брда.

Сулејман-паша није се мирио са поразом и у граду на Бојани спремао је брзу освету Брђанима, Црногорцима и

---

[104] Il Montenegro, 25—26.
[105] J. Томић, Црна Гора за морејског рата, 316—317.
[106] Il Montenegro, 26—27.
[107] Исто, 28.

Сл. 2 — Превод писма кучких и осталих брдских главара генералном провидуру. Писмо приложено уз извјештај из Херцег-Новог од 3. априла 1688. (Државни архив Венеција).

другима. Овога пута паша је настојао да прикаже своју добронамјерност и позвао је владику Висариона и остале црногорске главаре у Подгорицу на разговор. Црногорци се оглушише о позив. Сулејман је бјеснио и за освету наредио да се дванаест црногорских талаца набије на колац. Огорчени овим варварским поступком Сулејман-паше Црногорци отворено пријђоше Млечанима. У томе је највећу заслугу имао цетињски владика.[108] Турска свирепост коначно је гурнула Црногорце у млетачки загрљај. Била је то прекретница у турско-црногорским односима, и то је непосредно утицало да се Црногорци коначно опредијеле за Венецију.

Одмах по пријему Сулејман-пашина писма владика и главари обратише се за помоћ Млечанима. Потом се црногорски владика Висарион са 24 главара упути генералном провидуру да тражи помоћ. Главари изјавише оданост Венецији, а провидур их обдари и даде им помоћ у муницији и бешкоту.[109]

Послије пораза Турака у Брдима и млетачких успјеха у Херцеговини били су сазрели сви објективни услови да се Црногорци активније ангажују у борби против Турака и регулишу однос према своме савезнику — Венецији.

Одлазак црногорске делегације генералном провидуру 1688. био је најважнији политички корак у млетачко-црногорским односима од почетка рата. Касније је владика Висарион тврдио истом провидуру Корнару да је долазио у Херцег-Нови у име „свега збора црногорскога... и книгу ви донијесмо, коју бјесмо учинили на Цетиње, када се љетос бјеше скупила сва Црна Гора, да будемо једно и заједно свуђ, и вјерни подложници преведрога господина принципа и вашег пресвијетлог господства, кому смо приступили од наше добре воље испод руке турске".[110] Дакле, владика је јасно и недвосмислено тврдио да је Општи црногорски збор на Цетињу донио одлуку о прихватању млетачке власти. Сусједни Дубровчани гледали су на Црногорце као „људе новог млетачког освојења".[111]

Из савремене документације не може се утврдити да је одржан Збор на Цетињу, на коме је донијета одлука о збацивању турске и примању млетачке власти. Истина, такве важне одлуке спадају у надлежност Збора. Вјероватно је владика Висарион, одани млетачки пријатељ, говорио у име цијеле Црне Горе, да би своју личну замисао поткријепио вољом народа. Много касније, 1743 године, Грбљани

---

[108] Il Montenegro, 31.

[109] Исто.

[110] Д. Вуксан, Записи, XVI, 286—287. Владичино писмо је од 8. новембра 1688. по старом.

[111] Državni arhiv Dubrovnik (—DAD), Препис. 17. 62. № 30. Дубровник, 22. децембра 1687.

су тврдили да је владика Висарион довео Млечане на Цетиње.[112] Према томе, питање примања млетачке власти од стране Црногораца 1688. остаје нејасно. Једно је ипак сигурно: да се нигдје не помињу никакви услови за примање млетачке власти, што је изузетак од ранијег и каснијег поступка Црногораца у сличним приликама.

Одмах по повратку владике Висариона из Херцег-Новог одржан је Збор. Један очевидац каже: „У прошлу недјељу скупила се сва Црна Гора у мјесту Градац са циљем да утврде дату вјеру да устану против Турака". За вријеме засједања Збора, 800 Турака прешло је Морачу и упало у Црну Гору. Црногорци се дигоше са Збора, дочекаше Турке на Крусима, приморaше их на повлачење и потиснуше их до Љешкопоља. У овом сукобу погинуло је 30 Турака. За вријеме борбе Кучи са медунске тврђаве опалише два топа да охрабре Црногорце.[113]

Црногорски збор одржан на Градацу је први скуп такве врсте у току овога рата; на њему је први пут манифестовано опште црногорско јединство. Било је потребно више од четири године да се превазиђе унутрашња племенска подвојеност и донесе заједничка одлука о борби против Турака. Постигнуто јединство одмах се осјетило у одбрани од Сулејман-паше.

Сулејман-паша наишао је на јединство брдских и црногорских племена, које је могао само силом поткопати. Охоли скадарски паша није могао да прегори пораз претрпљен од Куча. То је турског ерлију пекло као жива рана. Да би се осветио Кучима, наметнуо им је сталну борбу, вјерујући да ће их тако исцрпсти и напокон их видјети како покајнички долазе пред његов шатор. „Он се свакодневно с њима бори и хоће да их потчини силом или преваром", каже један савременик. Сулејман-паша се хвалио да ће покорити Куче, па макар и цијело љето с њима ратовао.

Крајем маја 1688. турске снаге од 8.000 људи поново нападоше Куче из три правца: Подгорице, Колашина и Плава. Кучи прво спалише Медун и одмах се упутише у планине против турске војске, која је право ишла на збијег жена и дјеце. Кучи храбро дочекаше Турке, нанијеше им тешке губитке и разбијене потиснуше све до Подгорице. Паша је у осветничком бијесу спалио много кућа и уништио усјеве, али је био одбијен, „са гором штетом него раније".[114] Кучи су претрпјели тешка материјална разарања, али поново запосједоше Медун.

---

[112] А. Соловјев, Студија из историје нашег народног права у XVIII веку, ГЗМ, II, 1947. 217.

[113] Il Montenegro, 31—32.

[114] Il Montenegro, 34, 35, 39.

Поновни пораз претрпљен од Куча Сулејман-паша је настојао да претвори у побједу нападом на Црну Гору. Али ни ту није био боље среће. Млечани, на молбу Црногораца, одмах упутише у помоћ Ивана Болицу на Цетиње „са једним одредом хајдука, а затим надинтенданта Перинија са једним батаљоном Италијана и 500 прекомораца да би очували оно мјесто и одржали у вјеру цијелу Црну Гору", како је казао генерални провидур. Поред свих ових млетачких мјера Турци продријеше у Љешанску и Катунску нахију. Када стигоше до Озринића, Црногорци их храбро дочекаше и сузбише.[115] Још једном је Иван Болица долазио у Црну Гору да помогне Црногорцима против Сулејман-паше.[116]

Долазак млетачке војске у Црну Гору био је од пресудног значаја за даљи развој млетачко-црногорских односа. Оба пута Млечани су дошли као савезници, али кад су се задржали на Цетињу, своје савезнике Црногорце претворили су у поданике. То је био пут од савезништва до окупације, којој је кумовао владика Висарион. Он се одлучно залагао да млетачка војска запосједне Цетиње. Средином јуна 1688. владика подсјећа генералног провидура да када је са главарима био у Херцег-Новом код њега „молили смо Вас да нам упутите господина кавалијера Ивана Болицу да дође код нас да с њима (Црногорцима) управља, а ми да га слушамо".[117] Владика је отворено позивао Млечане да им преда Црну Гору.

У почетку су се Млечани предомишљали. Сенат је препустио генералном провидуру да о том важном кораку сам одлучи.[118] Владика Висарион је упорно инсистирао на својој замисли да доведе млетачку војску на Цетиње. У посљедњој молби генералном провидуру Корнару каже: „И сад, пошто смо дошли под крило принципово, тако разумијемо да љуби Грбичиће и остала земља; и ми Црногорци љубимо их и држимо за наше господаре речене Грбичиће, да нам заповиједају вазде, докле њих кућа буде".[119] Потпуно предавање Црне Горе на управу куће Грбичића била је жарка жеља владике Висариона.

Не располажемо подацима из којих би се могло тачно закључити зашто владика Висарион предаје Црну Гору Млечанима. Први свјетовни црногорски главар, спахија Драго Николичић као да се добровољно одрекао своје титуле и у почетку рата дошао у Боку. Сви његови рођаци борили су се на страни Венеције. Драгов стриц Вуко Јововић,

[115] Исто, 34—36.
[116] Исто, 40.
[117] Исто, 33.
[118] Исто, 36.
[119] Д. Вуксан, **Записи, XVI, 286—287.**

„гувернер Црне Горе", као и његов отац Николица погинули су у борби против Турака.[120] Изгледа да је племенска подвојеност, која је једва превазиђена 1688. године, била главни разлог што владика Висарион доводи једног которског племића да управља Црном Гором; то је било у супротности са црногорском традицијом — да на челу управе буде домаћи човјек. Унутрашње снаге у земљи, које би биле кадре да окупе Црногорце око једне домаће личности нијесу постојале. Владика Висарион, који се потпуно ослањао на Млечане, сматрао је да ту своју концепцију може обезбиједити под окриљем Млечана, сталним ангажовањем Венеције у Црну Гору. Без сумње, владика Висарион је желио да доласком Млечана на Цетиње очува земљу од турских напада. Објективно, у тадашњој ситуацији могло се само бирати између Млечана и Турака, једног господара замијенити другим. Пред том дилемом избор за Венецију био је једино могућ. Прве заставе које су Црногорци добили од Млечана биле су са крстом као симболом велике борбе између хришћанства и ислама.

Окупацијом Цетиња Млечани су Црну Гору сматрали освојеном територијом. Тако је Црна Гора или, тачније, један њен дио замијенио турску млетачком влашћу. Нијесу сви Црногорци били за Венецију. Долазак Млечана на Цетиње потенцирао је већ постојећу унутрашњу подвојеност Црне Горе на двије струје: млетачку и турску. У ствари, није била у питању изграђена идеолошка свијест нити предност једне струје над другом. Свијет се из пуке животне нужности опредјељивао за Млечане или за Турке. Црна Гора уклијештена између двије зараћене стране, добро је осјетила трагедију своје немоћи.

Продирање Млечана у Херцеговину

Освајањем Херцег-Новог отворена су врата Млечанима у Херцеговину. Са првим кораком у ову земљу они успостављају везе са неплеменским дијелом Херцеговине. Прво је заузето Грахово, које Млечани претварају у главну оперативну базу у Херцеговини. По свом географском и стратешком положају, ово мјесто је било необично важно за Млечане. Са сјеверне и источне стране ослањало се на херцеговачка племена, а са западне је било отворено за надирање у средњу Херцеговину. Освајањем Граховског поља успостављена је територијална веза између млетачких посједа у Боки и херцеговачких племена. Тиме су створени повољнији услови за чвршћу сарадњу Венеције и Херцего-

[120] С. Мијушковић, Неколико података о спахији Драгу Николичићу, И. записи, X, 212.

ваца. Херцеговачка племена, заједно са хајдуцима, постају млетачка претходница у освајању јужне Херцеговине. То ће се одмах осјетити послије пада Грахова, које Млечани освајају почетком октобра 1687. године.

Почетком истога мјесеца уговорена је заједничка акција Млечана, Црногораца и неких херцеговачких племена против Зубаца и Корјенића. Никшићи предадоше таоце Млечанима као залогу учешћа у борби против Турака. Средином октобра сва млетачка војска окупила се у Рисну под командом Ивана Антонија Болице, Ђиролама Буће и Лудовика Пасквалија. Било је око 1.000 хајдука и Бокеља, исто толико редовне млетачке војске са бродова и 500 Црногораца. Осамнаестог октобра 1687. млетачка војска кренула је из Рисна и сјутрадан послије подне стигла на Граховско поље. Према договору, тамо су већ били Никшићи, на челу са војводом Вукашином Гавриловићем, и Бањани, под командом војводе Илије Томића. Два угледна херцеговачка главара извињавала су се Болици због неучествовања у борби за Херцег-Нови, а затим у врло свечаној форми на крсту положише заклетву вјерности Републици. Главари су тражили помоћ од Болице, који им је умјесто тога подијелио нешто цекина. Истог дана послије подне стигло је још неколико стотина људи из Бањана, Риђана и других мјеста.

Пошто је окупљена толика војска, ријешено је да се прво нападне Корјенић, који је затварао пролаз Никшићима и другим племенима према Боки. Пошто су Турци били обавијештени о нападу, већи број посаде је безглаво утекао према Фочи. Бјежећи преко Требишњице утопило се неколико стотина људи, жена и дјеце. Корјенић је остављен на милост и немилост непријатељу. Млечани срушише 72 куле и запалише 100 кућа. Затим је нападнут Клобук, који су Никшићи са 500 бокељских хајдука држали неколико дана у опсади, али без успјеха. Било је предвиђено да се нападне и Требиње, али се због недостатка провијанта редовна млетачка војска вратила у Боку. У Херцеговини, остављено је 500 хајдука, Црногораца, Никшића и Бањана који су још неколико дана харали Турке.[121]

Овај први напад на Херцеговину окупио је све ослободилачке снаге у овом крају под млетачким окриљем и симболично показао њихово јединство у заједничкој борби против Турака. Тактика примијењена у овом нападу добро је познати хајдучки начин борбе. Сада је та тактика још више добијала на снази и ударности. Уништавањем и пустошењем земље Млечани су приморавали непријатеља да сам бјежи из кула и утврђења, или да се преда чим угледа млетачку војску.

[121] Il **Montenegro**, 5—9

Први пут у Херцеговини силно је уздигао самопоуздање племена. Када је почетком новембра 1687. генерални провидур Корнар посјетио Боку, представници Никшића и Дробњака дођоше к њему. Пошто су племенске старјешине и овога пута изразиле оданост Венецији, предложише да сами нападну херцеговачког пашу и заузму Казанце. Да би извели овај план, кнезови су тражили од провидура помоћ у људству и провијанту. Провидур Корнар радо је прихватио овај предлог и дао им праха и олова. На овом састанку постигнут је споразум о даљњој борби против Турака Прије одласка провидур је обдарио све старјешине. Двојици војвода уручио је по медаљу, а осамнаесторици кнезова поклонио је по четири цекина.

Када се главари вратише кућама, одмах окупише војску и нападоше Казанце, које је бранило 300 људи утврђених у џамији и једној кули. Командант турске одбране Мустај-бег Шаховић понудио је предају утврђења под условом часне капитулације, што је прихваћено. Послије освајања Казанца Никшићи и остали имали су још два сукоба са Турцима, и оба пута су изашли као побједници.[122]

Послије ових акција представници херцеговачких племена дођоше у Пераст код генералног провидура са предлогом о пресељењу својих племена на Граховско поље. Пет кнезова у име Бањана и Риђана обећаше провидуру Корнару „да ће увијек бити послушни свакој његовој команди и слично га молимо са свим нашим племеницима да се удостоји да нам дозволи да населимо Граховско поље и ту оснујемо наша станишта, са свим породицама, којих укупно има 3.000—4.000 душа, међу којима има 400 за пушку, који ће овдје сложно служити узвишеног принципа у свакој прилици“. Главари обећавају да ће гонити зликовце и предати их млетачким властима; да неће никада ићи у чету без одобрења млетачких представника, да ће плијен дијелити на све учеснике у походу и да ће уредно плаћати десетину од прихода на земљу.[123]

Исто тако, дробњачки војвода Илија Балотић, у присуству херцеговачког владике Саватија, изјавио је у писменој форми да ће се преселити на Граховско поље са 500 људи, од којих 200 способних за оружје, да чува Грахово од турских напада и да ће формирати двије чете од по 50 људи, једну под његовом командом, а другу под заповједништвом Ивана Матијашевића.[124]

За разлику од главара Бањана, Дробњака и Риђана, мудри војвода Вукашин са још неколико кнезова изјавио

[122] Il Montenegro, 18—19.
[123] Исто, 12.
[124] Исто, 12.

је генералном провидуру слиједеће: „Обећајемо да нећемо имати никакву преписку са Турцима, чак ћемо их гонити и увијек се са њима тући као нашим непријатељима, и непријатељима узвишене Републике, којој обећајемо вјерност и послушност у свакој прилици. Али пошто се налазимо на рђавом мјесту, раштркани и немоћни да се бранимо од непријатеља, а највише у вријеме зиме, то понизно молимо Вашу Екселенцију, да нам дозволи да држимо 300 људи под оружјем за нашу стражу и наше земље и да осталима дајете 70 стара жита мјесечно, и то за три мјесеца, а ми обећајемо што је горе речено“.[125] Војвода Вукашин је сасвим реално иступио према Млечанима. Сарадњу са Венецијом условљавао је одређеним обавезама Републике према његовом племену. То је била потврда колико је војвода Вукашин био изнад осталих херцеговачких главара, који су се просто предавали Млечанима. Слободни племеници добровољно су постајали млетачки најамници. Да ли се радило о пренасељености херцеговачких племена или о жељи да се коначно отресу турске власти бјекством са својих огњишта, тешко је утврдити. У сваком случају, Млечани су добили одличне крајишнике. Зато се генерални провидур одлучно залагао код главара да се што прије населе на Граховском пољу. Пресељењем коначно би били спаљени мостови између Турака и овик племена.

Херцеговачке старјешине су се обавезале да ће до Никољдана 1687. прећи са својим племеницима на Граховско поље. Када су Турци сазнали о плану својих поданика, покушали су их одвратити од намјере, али без успјеха. Крајем године на Грахово је дошао кнез Балотић са 100 Дробњака, као и Иван Попов из Никшића са 50 друга. Један дио Бањана, и поред колебања, пристаде да пређе на Граховско поље у пратњи хајдука. Одмах по доласку исељеника херцеговачки алај-бег 16. фебруара 1688. изненада нападе Грахово и докопа се богатог плијена. Под командом гувернадура Рицција, Граховљани организоваше потјеру и преотеше плијен. У борби је убијено 40 Турака, исто толико рањено, док су Граховљани имали три мртва и три рањена.

Сеобом једног дијела становништва из херцеговачких племена на Граховско поље ова племена су остала подијељена под турском и млетачком влашћу. То је само могло продубити унутрашњу племенску неслогу. Са млетачког становишта, то је био почетак стварања крајине у Херцеговини.

Први успјеси Млечана у Херцеговини изазвали су живо интересовање хришћанског становништва у цијелој земљи. Разним каналима Млечани су успостављали везе са

[125] Исто, 12.

кнежинским старјешинама јужне Херцеговине и обећавали им скоро ослобођење од Турака. Са хајдуцима, првим вјесницима слободе, шири се немир међу покореним народом. У околини Требиња већ крајем 1687. народ устаје на Турке и тражи млетачку помоћ. Отада хришћанско становништво из околине Требиња почиње да се сели у Боку Которску. Способни за оружје ступају у млетачке чете и заједно са хајдуцима боре се кроз Херцеговину.

Покрет у околини Требиња толико је узео маха да су Турци почетком марта 1688. Манастир Тврдош претворили у тврђаву, а четрдесет калуђера протјерали.[126] Почетком јуна у Херцег-Нови је дошао поп Сава из Требиња са представком свег хришћанског становништва тога краја.

Политичке успјехе Млечана у Херцеговини није у стопу пратио и успјех њиховог оружја. Крајем августа млетачка војска у сарадњи са Црногорцима и Никшићима нападе Клобук. Послије двадесет дана опсаде, млетачка војска се повукла.

Неуспјех код Клобука није обесхрабрио Млечане и њихове савезнике, херцеговачка племена и Црногорце. Положај Турака на Балкану и у Херцеговини због продора Аустријанаца у Србију постајао је све тежи. Пад Београда 6. септембра 1688. у аустријске руке побудио је велике наде међу свим покореним народима. Вјеровало се да је дошао крај Османског Царства у Европи. Нишки владика Рувим, који је избјегао у Црну Гору, изразио је опште мишљење ријечима: „Свак мудри може знати што се чини када се царство измјењује".[127] Два хришћанска савезника настојала су да од будућег плијена на Балкану сваки обезбиједи што више за себе. Отада започиње млетачко-аустријска суревњивост у Херцеговини, коју Дубровчани вјешто потпирују. Отимање о наклоност Херцеговаца између два савезника продужује се и идуће године. Док су се Млечани и Аустријанци свађали око будућег турског насљедства на Балкану, у Србији су се збивали судбоносни догађаји. Немоћна Венеција морала се задовољити улогом посматрача, који са стрепњом прати догађаје и ровари против свога пријатеља. Она покушава да придобијена племена задржи за себе и преко својих оданих људи утиче на народ све тамо до Ужица.

Слом Турака изазвао је прави пожар на Балкану. Ослобођене су неслућене потенцијалне снаге једног народа баченог у ропство, али вјечно пркосног. Нека племена, као Кучи и Клименти, искористише прилику да плијене Турке све до Србије. Позорница збивања на Балкану постаје Моравско-вардарска долина. На вијест о доласку аустријске

[126] С. Мијушковић, Племе Никшићи у морејском рату, 18.
[127] М. Драговић, Starine, XIX, 260.

војске народ свуда устаје. Повлачећи се, Турци искаљују осветнички бијес над незаштићеним народом. У многим крајевима збјегови постају једини начин живота. Народ је прије доласка Аустријанаца ослободио многа мјеста, на примјер: Ваљево, Пожегу, Ужице, Нову Варош, Пријепоље, Рудо и Вишеград.

Млечани су са пажњом пратили догађаје на граници херцеговачких племена, свјесни да од њих зависи исход велике борбе и судбине Балкана. Зато овим племенима, чим се приближила аустријска војска, упућују помоћ. Општи покрет народа активизирао је и ова племена. Старјешине Дробњака почетком маја 1689. извјештавају Болицу о својој борби против Турака: „Господине, ми свакодневно крваримо наше мачеве у ове стране, а помоћи се не види ни са једне стране, осим од бога". Главари моле своје пријатеље у Котору да им упуте у помоћ Илију Томића, „јер од вечери до јутра, сумњамо да ћемо бити сасјечени". На крају дробњачке старјешине преклињу за помоћ Млечане да их не оставе на цједилу, јер су им се предали „и све наше наде полажемо у вас како за добро тако и за зло. Ако нам не упутите помоћ, ми апсолутно не можемо остати овдје. И опростите нам со и хлеб".

Млечани се покренуше тек онда када су сазнали да се Аустријанци приближавају Фочи и да су позвали Пивљане да им се придруже. Которски провидур Дуодо одмах је упутио у Пиву дробњачког војводу Илију Томића са четом хајдука.[128]

Истовремено, Дуодо је преко Теодосија, игумана Манастира Добриловине, упутио писмо кнезовима Таре. Теодосије је лично однио писмо. Одмах по његовом доласку кнезови се састадоше у највећој тајности. Са тог састанка дванаест главара Таре Никшићке упути писмо Ивану Болици. У тој поруци понизно се изражава оданост Венецији, „јер је некада ова земља била принципова, и ако бог да биће кроз мало дана. Молимо бога да над нама не буде другога владара осим Сињорије... Са вама више волимо мртви него са другима живи". Кнезови су се извињавали што никога не могу да упуте у Котор, јер би их Турци, ако би нешто дознали, све одреда погубили. Тврдили су да су Турци потпуно смућени „и да можете радити оно што хоћете". Главари су обећавали да ће устати на Турке чим млетачка војска дође у њихов крај. Жалили су се да их Никшићи и Дробњаци харају, али истовремено „од Турака подносимо свако зло, и кажу нам да смо људи без вјере; ви хоћете да сте хришћански и лишавају нас живота, затварају или узи-

[128] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 31

мају таоце". Ово је личило на исповијест човјека своме пријатељу од кога очекује да ће га спасти свих зала.

И игуман Теодосије извијестио је Болицу о својој мисији у Тари, али без оних мрачних детаља којих је писмо херцеговачких главара пуно. Писао је да су сви кнезови Таре, Плана, Мораче и Роваца изразили оданост Венецији. О стању братије и политичким корацима које је предузео у интересу Млечана, каже: „Да знате како смо утекли од Турака да би дошли у приврженост ваше Сињорије. Сада смо у Дробњацима, много гладној земљи и много патимо од глади док бог дозволи боље времена... Писали смо писмо у Београд цару, и у име свих ових кнезова, како је ова земља прије била принципова и да је и сада остала и нека цар запосиједа друге земље. Али не знам да ли ће нас услишити, пошто је рат. Због тога сумњамо да нас не принуди да се њему предамо, зато одмах пошаљите војску на Колашин и на оне стране, без оклијевања". На крају Теодосије моли Болицу да му пошаљу жито „пошто су нам Турци отели све оно што смо имали".

Херцеговачка племена, у вртлогу ратног вихора, у сталној дилеми између два савезника и два пријатеља, на беспућу, без излаза, постају жртве турског насиља. Покушај Млечана да упућивањем хајдучке чете у Херцеговину увуче племена у активну борбу и одвоји их од Аустријанаца, могло је само ојачати сумње народа у њихове намјере и искреност. Млетачко-аустријско гложење око Херцеговине негативно се одразило на јединство земље у борби против Турака.

Патријарх Арсеније III у Црној Гори

У млетачко-аустријском сукобу око наших земаља и људи важну улогу је играо пећки патријарх Арсеније III Црнојевић, родом Црногорац. Млечани су први с њим успоставили везу, одржавали је, његовали и придавали томе велики значај. Главни посредник између патријарха и Млечана био је црногорски владика Висарион, који је крајем априла 1689. дошао у Котор са суфраганом пећког патријарха.[129] На састанку са которским провидуром сигурно је било ријечи о патријарху и могућностима сарадње.

Све до доласка патријарха Арсенија III у Црну Гору није било непосредног додира између њега и млетачких представника. Патријарх је морао да бјежи од Турака, који су му стали пријетити главом пошто је активно радио на дизању устанка српског народа. Он је „подигао све оне у

[129] Il Montenegro, 42.

Србији православне вјере да узму оружје против тираније Турака, који га оптужују да је преко писма стално звао у помоћ Републику и цара", рекао је у Котору патријархов егзарх Никон.[130]

Није познато када је патријарх Арсеније III стигао у Црну Гору, али већ 2/12. септембра 1689. писао је надбискупу Змајевићу да је срећан и захваљује богу и богородици „који нас избавише из поганијех руку кристијех душман".[131] Према млетачким информацијама, патријарх је прво боравио у Кучима и свуда агитовао за Венецију, „забрањујући свима под строгом казном екскомуникације да не ратују под непријатељском заставом, а посебно заставом Сулејман-паше". Из Куча је прешао у Никшиће. Млечани су се обрадовали доласку поглавара православне цркве у једно племе њима толико одано.

Дубоко одан ствари хришћанске борбе против Турака патријарх Арсеније III је продужио да се активно залаже код црногорских, брдских и херцеговачких племена да се уједине у борби против непријатеља хришћанске вјере. По ријечима егзарха Никона, он је „ујединио у савез сва племена: Никшиће, Куче, Клименте, Пипере, Братоножиће, Бјелопавлиће, Ровчане, Морачане, Дробњаке, Пиву и све оне из Црне Горе, осим Риђана, Бањана, Дубакова (!) и Пјешиваца и све их је увјеравао да се држе под заштитом узвишеног принципа Венеције".[132] Доиста, патријарх је био једина личност у српском народу која је уживала неподијељено поштовање и ауторитет. Његов долазак у Црну Гору много је користио Млечанима, који су упорно настојали да га што дуже задрже у своме сусједству.

Чим су сазнали о патријарховом пребивалишту, Аустријанци упутише к њему капетана Петра Соколовића са манифестом грофа Баденског српском народу и његовим личним позивом патријарху да устане на Турке. Патријарх Арсеније III доставио је оба писма генералном провидуру у своје лично име као и једно писмо за Болицу.[133] У писму Зану Грбичићу патријарх извјештава да је цар позвао народ на устанак и обећао помоћ „да проклетога Турчина свега рода християнскога и кристијанскога изметну и да му се траг не находи, како се неће ни наћи".

Патријарху Арсенију III није била позната млетачко-аустријска суревњивост. Он се искрено залагао за оба хришћанска савезника. Зато је са толико одушевљења и нада

[130] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 40, у нап. 62.

[131] Ciro Gianelli, Lettere del patriarca di Peć Arsenio III e del vescovo Savatija all' archivescovo di Antivari Smajević, Orientalia christiana, Roma 1955, 70.

[132] Ј. Томић, Патријарх, Арсеније III, 42, у нап. 64.

[133] Il Montenegro, 52—53; Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 37.

писао Болици о доласку царског изасланика, што је Млечане непријатно изненадило. Јер свуда су допирали аустријски пипци.

Долазак царског изасланика у Никшић збунио је сва херцеговачка племена. Цар их позива да му се придружс, а они већ ратују заједно са његовим савезником против Турака. Са њиховог становишта, то је била борба за хришћанску ствар. Али се у Бечу није тако мислило. Главари су били у недоумици, те су дошли патријарху на савјетовање. Он их је увјеравао да ће добити сваку материјалну помоћ од Венеције, да су јој још и раније били одани и да треба да остану убудуће.

Међутим, осиони Соколовић запријетио је патријарху да ће, ако се не придружи цару, поступити с њим као с невјерником. Та пријетња била је у складу са прогласом грофа Баденског — да ће царска војска свакога ко не устане „робит и пленити као Турчина и Татарина и остале одметнике ћесареве".[134] Осионост и кратковидост бечке политике ишла је дотле да је српски народ требало револуционисати насилним путем.

Када су Аустријанци продријели до Призрена и Пећи, позваше патријарха да се врати под пријетњом да ће поставити неког другог на његово мјесто.[135] Патријаршијска братија одлучно се заузимала да се поглавар православне цркве што прије врати у Пећ.

Генерални провидур упутио је херцеговачког владику у Никшиће да уговори састанак са патријархом у Котору. Патријарх Арсеније III прихватио је позив. Исти владика био је посредник између патријарха и царског резидента у Дубровнику Корадина, који се обраћао Арсенију III с циљем да га одвоји од Млечана.[136] Патријарх му је одговорио средином новембра са Цетиња, гдје је и примио његово писмо, да жали што се није могао са њим састати али му обећава да „ћемо по вашој ријечи све онако учинити како сте и у књизи писали".[137] Корадино је упутио генералу Пиколоминију, главнокомандујућем аустријске војске у Србији, курира у пратњи калуђера са писмима патријарху. То је био посљедњи додир царског резидента у Дубровнику са патријархом Арсенијем III.

Пријетње Аустријанаца и многобројни позиви калуђера утицали су на патријарха Арсенија III да се врати у Пећ. Он се извинио генералном провидуру због изненадног одласка и препоручио му Црногорце, „наше сроднике... јер су увијек божији и у вашој славној служби". Посебно, пат-

---

[134] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 37, 46.
[135] Исто, 56.
[136] Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, књ. IV, св. 1. 668.
[137] Grga Novak, Dubrovnik u borbi za slobodu, Rad, 253, 88—89.

ријарх се топло залагао код провидура за црногорског владику Висариона.

Изненадни долазак и још ненаднији одлазак патријарха Арсенија III из Црне Горе гдје се привремено склонио, збунио је Млечане, поготову недолазак патријарха на састанак са генералним провидуром у Котору. Његов долазак у Црну Гору више је користио него штетио Млечанима. Они су у патријарха полагали претјеране наде. Његов одлазак им је тешко пао. Сенат је био изненађен, збуњен и помало разочаран због патријархова одласка.

Послије повратка у Пећ, под утицајем Аустријанаца, потријарх Арсеније III се окренуо против Млечана. Он је позвао црногорска, брдска, херцеговачка племена и Приморце да се придруже царској војсци.[138] То је био тежак изазов Млечанима.

Истовремено, патријарх је позвао цетињског владику Висариона у Пећ. Млечанима је било јасно шта значи тај позив и Болица је одвраћао владику од пута. Црногорски владика, поред угледа у земљи, био је главна политичка спона између Котора и брдских племена. Генерални провидур Молин тачно је рекао за њега: „Овај прелат је много користан у преговорима са Брђанима, има вјешто опхођење и ради умно и са највећом одлучношћу за Вашу узвишеност".[139] Па ипак, владика Висарион је одлучио да пође у Пећ, али се прије одласка јавио Болици да га умири и отклони сваку његову сумњу у погледу циља пута: „Жао ми је да идем — каже владика — али се не усуђујем да друкчије поступим и пишем ви да знате и да послије тога не кажете да вам нијесам писао. . . Препоручујем вам манастир и земљу", закључује писмо владика.[140]

Ускоро се догодило оно што су Млечани потајно прижељкивали. Сјајно започета аустријска офанзива кроз Србију и Македонију, завршила се сломом. Царска војска бјежала је брже него што је наступала. Сви аустријски сарадници и мноштво народа, бојећи се турске одмазде, кренули су за својим пријатељима. Међу првима је био патријарх Арсеније III, који је собом однио мањи дио патријаршијског блага. Све остало опљачкали су Турци, „уништили манастир и сасјекли три од оних калуђера". Истовремено, појавила се куга на Косову, у Бијелом Пољу и другим мјестима. Опака зараза покосила је толико свијета „да живи нијесу могли доспјети да сахране мртве".[141]

Сломом аустријске војске и бјекством патријарха Арсенија III престао је политички утицај Беча и патријарха

[138] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 59—60.
[139] Il Montenegro, 55—56.
[140] Исто, 55.
[141] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 66.

на онај дио српског народа који је сарађивао са Млечанима. Више није било опасности, која је пријетила млетачким интересима у Црној Гори, Херцеговини и Брдима. Аустријанци су бјежали, а њихови савезници Млечани нијесу били ожалошћени због тога. На крају је испало да су се два савезника сувише рано свађала око турског насљеђа на Балкану.

Повлачење Млечана са Цетиња

У вријеме кад је аустријска војска освајала Србију и почела да надире у Македонију, Млечани су обратили сву своју пажњу на ту страну. Црна Гора и Брда били су пуну годину ван политичке пажње Венеције.

Скадарски паша Сулејман избјегавао је да се удаљи из свог пашалука под изговором да је потребно да буде у Скадру. Жеља Турака, у тренутку када је запријетила велика опасност од Аустријанаца, била је да смире бунтовна племена и да их спријече да се придруже царској војсци. Сулејман-паша упућивао је писма на све стране и позивао главаре на разговор. Крајем априла 1689. позвао је владику Висариона и кнеза Томаша ријечима пуним познате турске разметљивости: „Ако сте честитога цара раја да сте дошли к мене, ако сте латински, а ви ме чекате тамо". Слични позиви упућени су Црмничанима, Ријечанима и Пјешивцима.

Под пашиним пријетњама ниједно црногорско племе не би се поколебало, али је биједа кршила људе и приморавала их да се измире са Турцима. Блокирани са свих страна, Кучи у прољеће 1689. упутише изасланике скадарском паши у знак измирења.[142] Било је то из големе нужде — да би себи отворили капије турских тржишта за трговину. То је био и неуспјех Млечана, који ничим нијесу помогли своје храбре савезнике Куче. Док су се нека племена мирила са Турцима, друга су полагала велике наде у Венецију. Почетком маја 1689. у Котор је дошло шест бјелопавлићких и пиперских главара и заклело се на вјерност Млечанима. Которски провидур задржао је четири старјешине као таоце, а двојицу је упутио на преговоре код генералног провидура.[143] У Венецији су придавали велики значај „предаји племена Бјелопавлића нашој власти", како је Сенат оцијенио овај корак бјелопавлићких главара. Да би Бјелопавлиће чвршће везао за Венецију, которски провидур их је наговорио да отму своје таоце из Подгорице.[144]

И поред овог успјеха, положај Млечана у Црној Гори није био охрабрујући. У посади на Цетињу, поред преко-

[142] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 128.
[143] Il Montenegro, 43.
[144] Il Montenegro, 45—47.

мораца и Црногораца, било је и Брђана. Та дружина, скупљена са свих страна под заставом св. Марка, није представљала озбиљну војну снагу. Дезертерство је било свакодневна појава. Само у ноћи 13. јула 1689, утекло је из једне чете од 95 људи 44 борца.[145]

Да би подигао пољуљани морал посаде на Цетињу, гувернадур Црне Горе Зане Грбичић крајем јуна нападе Бар са 1.000 људи. У акцији су учествовали, поред најамника, Пипери и Братоножићи, из цетињске посаде, који су се особито истакли у борби.[146] Овај безначајан напад на Бар био је повод за поход Сулејман-паше на Црну Гору.

Паша је упутио свога сина са знатним снагама од 3.000 људи као претходницу преко Скадарског језера према Црној Гори. Нека црногорска племена и Кучи одмах предадоше таоце.[147] Млечани нијесу урадили ништа у одбрану Црне Горе, осим што упутише на Цетиње појачање од 300 људи. Ванредни провидур Дуодо узео је таоце од неких црногорских кнежина за које је држао да су непоуздани, а и од Куча.[148]

Кад је приспио и Сулејман-паша са 2.000 људи, Турци нападоше Црмницу. У пашиној војсци било је Куча, Хота, Кастрата и Шкерља. Паша спали Бољевиће, Сотониће, Трг, Орашац и Дупило. У Дупилу се јуначки бранио из своје куће поп Милош са 11 другова. Држао се док му се није запалила муниција; а онда је погинуо са свим браниоцима.[149] Црмничани се обратише которском провидуру Дуоду за помоћ, али узалуд. Сотонићки кнез са болом је јављао провидуру „како дође паша на нас, и ужеже и ископа, не остави ништа, ни куће и винограда, ни жита, ни бачве, ни суда чесова; ископа куће из солумете" (темеља).[150] Послије осветничког оргијања турске војске и разура пет црмничких села паша се почео повлачити преко Скадарског језера 1. септембра. Провидур Дуодо се хвалио како је он успио да наговори брдске главаре да напусте пашин логор.[151] Страдање Црмничана био је још један доказ слабости Венеције, која није била кадра да брани своје „поданике" Црногорце.

Док је углед Венеције у очима Црногораца опадао, два сусједна брдска племена, Пипери и Бјелопавлићи, полагали су велике наде у Млечане. Почетком децембра 1689. дође у Котор осам пиперских и бјелопавлићких првака с писменим предлогом Млечанима да запосједну Спуж. Главари су се

[145] Исто, 48.
[146] J. Томић, Црна Гора за морејског рата, 132—133.
[147] Il Montenegro, 48.
[148] J. Томић, Црна Гора за морејског рата, 321.
[149] Il Montenegro, 50—51.
[150] Š. Ljubić, Rukovet jugoslovenskih listina, Starine, X, 22.
[151] Il Montenegro, 50—51.

клели на безграничну оданост и вјерност Републици. „Наша вјера биће стална до смрти према узвишеном принципу. Ми главари ријешени смо да живимо или умремо, борећи се за његову славу". Да би остали под млетачком влашћу, по резоновању главара неопходно је запосјести Спуж, који има један јак каштел. По мишљењу главара, „ово утврђење служило би као штит и предзиђе нашег племена и био би кочница непријатељу, којег би четовањем могли стално узнемиравати". Которски провидур са пажњом је примио пиперске и бјелопавлићке изасланике, подијелио им заставе и лијепо их обдарио, али није могао одлучивати о њиховој молби. У Венецији је посвећена пажња овом предлогу. Сенат је саопштио провидуру Дуоду да се о предлогу Пипера и Бјелопавлића посавјетује са генералним провидуром.

Сличним плановима заносили су се и Кучи, али нијесу Млечанима поднијели приједлог у званичној форми као Пипери и Бјелопавлићи. Свакако, било је неког договора међу кучким главарима. Игуман Виктор јавио је Болици: „Војвода Иван, Преле, његов синовац и други ваши пријатељи разговарали су да би било добро да ваша господа упуте једног команданта, јер је овај свијет суров и диваљ и неће да слушају осим другога. Желимо да дође ваша узвишеност или ваш синовац". Игуман је сматрао да би било добро да Млечани упуте посаду у Медун или Спуж, а још боље у оба мјеста. То би био најсигурнији пут — закључује игуман Виктор — да ова племена остану под млетачком влашћу.

Из овог писма кучког игумана јасно се види да је било претходног договора између Пипера, Куча и Бјелопавлића да предложе Млечанима да запосједну Спуж и Медун. Као узор за овај план послужио им је примјер Црногораца, који су довели млетачку војску на Цетиње, али се нијесу тиме усрећили. Предлог брдских главара није прихваћен, јер су Млечани некако увијек зазирали од продора у Црну Гору, а поготову у Брда, толико удаљена од Котора. То је за Венецију био увијек вулкански терен. Жеља брдских главара да доведу млетачку војску у Спуж открива недостатак домаћег ауторитета и међуплеменског повјерења и сарадње. Главари су тиме настојали да активније ангажују Венецију и помоћу ње учврсте свој положај у племену. То је била политика потчињавања Републици под плаштом савезништва.

Велика ратна хука у Србији и с њом још веће наде покореног народа прошле су заједно са Аустријанцима. Иза царске војске остала су згаришта, сузе и изневјерене наде. Они који нијесу утекли са царском војском остали су да чекају турску одмазду. Свуда се осјећало разочарење и заморeност. Брдска, црногорска и херцеговачка племена била су и даље уз Венецију. Слом царске војске утицао је на њихо-

ву борбеност. Као да се топила вјера у срећан исход рата. Измрцварен многим невољама, народ је тешко патио, нарочито брдска племена. Далеко од својих пријатеља Млечана, никада сигурни да могу мирно проћи преко Црне Горе у Котор, блокирани од Турака, у сталној немаштини, ова племена теже су излазила на крај са биједом него са Турцима. Средином јануара 1690. пиперски главари молили су Болицу за помоћ да народ не би умро од глади.

Скадарски паша Сулејман тачно је оцијенио да је наступило погодно вријеме да потчини брдска племена, а затим протјера Млечане из Црне Горе. Пријетио је силом Брђанима, ласкао им и уцјењивао их. Крајем марта 1690. војвода Иван и Преле Дрекаловић опомињу Болицу на опасност од паше. Которски провидур сазнао је од цетињског владике да су се Кучи међусобно договорили „да ако до Ђурђевадне не буду помогнути одовуда, да ће се поново вратити у послушност Сулејман-паши".[152] Да би утицао на брдска племена, которски провидур Дуодо, по инструкцијама генералног провидура, позвао је најугледније главаре Пипера и Бјелопавлића у Котор на разговор о Спужу. Мада Млечани нијесу били вољни да упућују војску у једно удаљено и несигурно утврђење, сматрали су да би било корисно да Пипери и Бјелопавлићи запосједну тврђаву Спуж умјесто њих. Они пристадоше да служе у Спужу са по 50 људи и платом од 12 лира мјесечно за сваког човјека. Овим гестом, по млетачком схватању, требало је одобровољити и остала брдска племена. И поред турских пријетњи, 1690. ратна година у Црној Гори и Брдима прошла је са мање потреса него раније.

Црна Гора, фактички подијељена између Млечана и Турака, била је у сталном процијепу између Котора и Скадра. Утицаји су се брзо мијењали и смјењивали. Час је надјачавала млетачка струја, час протурска. Став Црногораца највише је зависио од успјеха или неуспјеха двије зараћене стране у овоме крају.

Млечанима су била добро позната колебања Црногораца. Зато је которски провидур Дуодо ријешио да предузме акцију у тренутку када Сулејман-паша није био у Скадру. Владика Висарион инсистирао је да се нападне и заузме Ријека Црнојевића, главно упориште Мустафе Мехмедбеговића, који „ради сваки час и дан о злу како ће нас стратити овдје".[153]

На предлог владике которски провидур одлучио је да нападне Ријеку. Акција је имала више политички него војни значај. Провидур Дуодо уговорио је са главарима Кучa,

[152] Il Montenegro, 58—59.
[153] J. Миловић, Зборник, 3

Пипера и Бјелопавлића да нападну Подгорицу истовремено када млетачка војска крене на Ријеку Црнојевића. Овим синхронизованим нападом требало је збунити непријатеља. Млечани заузеше Ријеку (1691), спалише Мустафину кућу, који је на вријеме утекао, кренуше даље према Жабљаку, али се брзо повукоше. Брђани нијесу ништа ни покушали.[154] Ова безначајна, иако успјела, акција прије је открила млетачке слабости, него показала њихову снагу.

Владика Висарион је осјетио да овај неуспјели напад може имати незгодних политичких посљедица. Зато је одвео многе црногорске главаре у Котор на разговоре са провидуром. Главари су се заклели на Јеванђељу да ће се međусобно помагати против заједничког непријатеља и да ће бити вјерни Венецији.[155] Своје очигледне слабости Млечани су настојали прикрити свечаном заклетвом и изјавом оданости црногорских главара Републици. Ова политичка обмана само је формално објединила црногорска племена.

Када су Турци дознали за одлазак владике и главара у Котор, подгорички капетан Мехмед-ага Пармаковић са 1.500 људи упао је 23. маја 1691. у Црну Гору. На вијест о турском нападу владика и кнезови похиташе кући да организују одбрану. Турци нападоше црногорско село Комане. Сељаци им се храбро одупријеше. Ускоро Команима притекоше у помоћ Озринићи и Загарчани и одбише нападаче. Погинуло је 60 Турака, а четрдесет тешко рањених једва је успјело да умакне у Подгорицу. За овај успјех которски провидур је подијелио црногорским главарима пет печа свиле и 254 лире.[156] Владика Висарион је био задовољан што Турци „нијесу се похвалили колико су мислили зла учинити, али хвала Богу да су зло на своје главе дочекали".[157] Овај успјех слављен је као велика побједа. Гувернадур Зане Грбичић изјавио је да такве побједе у „Црној Гори није било од кад се потчинила Млетачкој републици".[158] Ове ријечи, које помало звуче иронично, биле су истините. Долазак Млечана на Цетиње није подстакао борбеност црногорских племена.

Овај незнатан успјех ипак је охрабрио сва црногорска и брдска племена. Озлојеђени Сулејман-паша маштао је да свој бијес искали на Пиперима. Почетком јула 1691. он је са знатним снагама од 6.000 људи дошао у Подгорицу. Пошто се није знало куда ће турска војска окренути, которски про-

[154] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 174—175.
[155] Исто, 180.
[156] Il Montenegro, 74, 75, 88.
[157] Ј. Миловић, Зборник, 6.
[158] С. Мијушковић, Писма владике Висариона и гувернадура Зана Болице—Грбичића о побједи Комана над Турцима 1691. године, И. записи, IX, 530.

видур Ерицо дошао је на Цетиње. Одмах је упутио гувернадура Болицу према Љешанској нахији и јавио Брђанима да ће им упутити помоћ у случају да их Турци нападну. На пашине пријетње све пиперске и бјелопавлићке старјешине заклеше се да ће „радије погинути него се добровољно предати", увјерени да ће их Млечани помоћи „не само снагама овога краја, него и са читавом Црном Гором". Брђанима притече у помоћ никшићки војвода Петар са 150 људи, док Кучи упутише 40 момака. Црногорци послаше 150 бораца под вођством кнеза Вучића Радуловића. На вијест о покрету турске војске Пипери и Бјелопавлићи запосједоше све пролазе. Средином јула 1691. започела је дводневна битка између Брђана и Турака. Први дан борбе Пипери и остали јуришом разбише турску војску. Сјутрадан, Турци су два пута јуришали али су били одбијени уз велике губитке. Послије тога турска војска стала је да се повлачи. На бојном пољу Турци оставише 98 мртвих, иако су велики број љешева однијели собом; рањених су имали преко седамдесет. Заплијењено је девет непријатељских застава, много оружја и осталих ратних трофеја.

Када се Сулејман-паша повукао у Скадар, у Котор је стигла цијела чета главара и виђених људи из Пипера и Бјелопавлића, укупно 74 човјека. За овај велики успјех провидур Николо Ерицо одобрио је помоћ од 230 стара жита и подијелио главарима и осталим истакнутим учесницима у борби огромну количину прстења и свиле.[159] За заслуге провидур је седморици главара из Пипера, Бјелопавлића и Куча одредио по три реала мјесечно, почевши од 1. децембра 1691. године.[160]

Ова побједа над Сулејман-пашом значајна је и по томе што су у њој учествовали и Црногорци. То је подигло самопоуздање свих ових племена. Чак су и Мартинићи, који се дотад нијесу чули, изразили своју оданост Млечанима.[161]

Послије турског пораза у Пиперима брдска племена и Црна Гора били су мирни све до турског похода на Млечане у Црној Гори. За све вријеме док је млетачка војска била на Цетињу, Сулејман-паша није могао рачунати да ће умирити Црногорце и натјерати Брђане на покорност. За Млечане је Цетиње било главно упориште њихове власти у Црној Гори и утицаја међу брдоким племенима. За Турке, протјеривање Млечана са Цетиња значило је враћање Црне Горе под своју власт и сузбијање млетачког утицаја у овоме крају.

---

[159] Il Montenegro, 69—72, 76—78.

[160] С. Мијушковић, Трајне реминисценције которских грађана на побједу Пипера над Турцима 1691. године, И. записи, XV, 558.

[161] J. Томић, Црна Гора за морејског рата, 194.

У међувремену (1692), умро је најоданији млетачки пријатељ у Црној Гори, црногорски владика Висарион Бориловић, послије дуге и тешке болести. Било је много претендената на упражњену столицу цетињске митрополије, међу којима и Хаџи Симеон, ранији београдски митрополит. Новоизабрани пећки патријарх настојао је да за црногорског владику доведе свога човјека.[162] Млечани су сматрали да је довољно поставити једног калуђера за вршиоца дужности цетињске митрополије „док се не дође до другог позитивног рјешења".[163] То друго рјешење Млечани нијесу дочекали на Цетињу.

Сулејман-паша добро се припремио за напад на Црну Гору. Прво је приморао Куче и Клименте да му се прикључе, па је онда, дванаестог септембра 1692, кренуо са војском из Скадра према Цетињу, главном циљу свога похода. Истог дана и провидур Ерицо упутио се из Котора на Цетиње. Два непријатеља ускоро су се суочила на Цетињском пољу.

Турска војска је ударила преко Љешанске и Црмничке нахије. Становништво ових нахија жестоко се одупирало паши неколико часова, али је било савладано и приморано да се придружи Турцима. Двадесет и петог септембра Сулејман-паша је избио на Цетињско поље. Чим је турска војска стигла, Црногорци напустише положај у пољу. Сва млетачка војска повуче се у Манастир и пандурице. Турци одмах опколише манастир. И поред свих млетачких припрема за одбрану Цетиња показало се да посада нема довољно муниције и намирница.[164]

Сјутрадан, Турцима пристиже појачање од 4.000 људи под командом Сулејман-пашиног сина. Турци позваше Млечане на предају. Стијешњена у Манастиру и цркви, потпуно деморалисана, млетачка војска била је спремна да се преда и без позива. Са млетачког становишта, једини излаз да спасу остатак своје војске био је предаја под условима да под оружјем напусте Цетиње. Уговором о предаји Манастира, формулисаном у 11 тачака, то је било предвиђено. Најзначајније су двије тачке: прва и посљедња, и зато их вриједи навести. Првом тачком је прецизирано: „да се мјесто Цетиње сруши, остављајући калуђерима у миран посјед цркву и манастир са њиховом робом, којима се дозвољава да остану или оду". Посљедња тачка уговора гласи: „Паша даје опроштај за какву било увреду или други акт непријатељства који је учињен у току садашњег рата, од којег било Црногорца у овоме пољу (Цетињу)".[165]

---

[162] Il Montenegro, 88.
[163] Исто, 89.
[164] Исто, 90—91, 97—100.
[165] Исто, 91—94, 95—96.

Млечани су успјели да уговором о предаји Манастира Турцима заштите калуђере и Цетињане. Прије одласка млетачка војска минирала је Манастир. Мина је експодирала у недјељу вече, када је турска претходница на челу угледних ага улазила у Манастир. Од снажне експлозије црква са цијелим Манастиром, у којем су се налазиле калуђерске ћелије, потпуно је срушена. Погинуло је више од сто Турака, а према једној вијести — чак преко три стотине. Из освете, Турци почеше да скидају олово са крова цркве, али се томе успротивише хришћани у турској војсци.[166]

Сулејман-паша задржао се на Цетињу неколико дана, а затим се повукао из Црне Горе без икаквог насиља над народом. У знак покорности узео је таоце из Озринића, са Цетиња, из Ријеке и других мјеста. Тако је један дио Катунске нахије насилно покорен.[167] Села која нијесу предала таоце Турцима била су пријатељски расположена према Млечанима.

Минирање Манастира било је у супротности са уговором о предаји објекта. Ту су се Млечани невитешки понијели. Рушење Манастира, највеће црногорске светиње и центра културног и политичког живота Црне Горе и Брда, био је тежак, неопростив и неразумљив акт Млечана према својим савезницима — Црногорцима. Догађај је болно одјекнуо у Црној Гори и ван ње и дуго се памтио. Пипери су писали провидуру: „Жалимо Манастир, али с богом и с господом лако га саградимо".[168] Касније, у свим приликама Црногорци су истицали пред Млечанима да су за заједничку ствар жртвовали свој славни Манастир. Пола вијека касније, приликом свог боравка у Венецији, владика Василије је тврдио Млечанима да је Цетињски манастир био „между најљевшијема црквам и манастирима ва Ефропу".[169] Овим ријечима изражена је сва љубав и пијетет Црногораца према Иван-беговом здању.

Од протјеривања Млечана са Цетиња започиње нова етапа у млетачко-црногорским односима. Република је открила све своје слабости пред једним колебљивим савезником. Показало се да Венеција није кадра да освоји Црну Гору. Млетачка војска остала је толико дуго на Цетињу захваљујући турској неактивности. За то вријеме долазило је до честих трвења између Црногораца и млетачких најамника. Млечани су били непожељан гост на Цетињу. Када су Турци дошли у Цетињско поље, Црногорци нијесу показивали никакво интересовање да бране земљу. Долазак Млечана

[166] Исто, 94—95, 96—97.
[167] Љ. Стојановић, Записи и натписи, I, 459, бр. 1970.
[168] S. Ljubić, Starine, X, 24.
[169] Цетињски љетопис, 53.

на Цетиње није учврстио млетачко-црногорско пријатељство, а њихов одлазак га је ослабио. Ово је био посљедњи боравак млетачке војске у Црној Гори. Никада послије тога Млечани нијесу дошли на Цетиње, ни као савезници, ни као непријатељи.

Истина, которски провидур Эрицо још увијек је маштао о повратку у Црну Гору. На Цетиње се више није помишљало, јер је Манастир био срушен и, по млетачком мишљењу, мјесто тешко за одбрану. Ерицо је сматрао да би давно напуштено утврђење Соко било погодније за обнову и смјештај једне млетачке чете.[170] Ускоро су одустали од свих планова и помирили се са чињеницом да немају шта да траже у Црној Гори.

Док су Млечани доживјели пораз у Црној Гори, у Херцеговини су у току посљедње три године низали успјех за успјехом.

Млетачки успјеси у Херцеговини

Послије аустријског слома на Балкану Млечани су освојили већи дио јужне Херцеговине. Херцеговачка племена, територијално ослоњена на млетачке посједе у Боки, привредно чврсто везана са бокељским тржиштима, без већег турског упоришта у својој близини, лакше су преодолијевала све тегобе и борбе против Турака. Осим тога, то су била многобројна и јака племена. Свако од њих могло се успјешно супротставити мањим турским снагама. Нека од тих племена, на примјер Риђани, Рудињани и Бањани, налазила су се на Граховском пољу као млетачка предстража у Херцеговини. Дробњаци су били блиски Млечанима, а Никшићи су им били најоданији. Најудаљеније херцеговачко племе од Боке, Пивљани, било је најколебљивије. Све то је, поред других разлога, омогућавало Венецији релативно лако и брзо освајање јужне Херцеговине.

Херцеговачки паша располагао је знатно слабијим снагама него скадарски санџак-бег. Отуда и мање оружаних сукоба између Турака и херцеговачких племена. У прољеће (1690), избио је крвави сукоб између Турака и Никшића. Херцеговачки паша Џин Алија спремао се да нападне Никшиће. Када се у Котору сазнало за његове намјере, провидур Дуодо упутио је у Никшиће одред Црногораца под командом Болице, али сам није учествовао у борби. У зору 30. априла, на Ускрс, највећи хришћански празник, Џин Алија са 3.000 људи напао је села никшићког Горњег поља. То је био тежак изазов православној раји која из цркве по-

[170] Il Montenegro, 104—105.

хрли за Цин Алијом. Турци уграбише велики плијен и запалише десет кућа. Никшићи организоваше потјеру, преотеше плијен и тешко поразише непријатеља. Убијено је 400 Турака, а 50 заробљено; међу њима и Цин Алија, кога је ухватио кнез Раде Властелиновић. За овај подвиг провидур Дуодо га је одликовао златном медаљом и колајном.[171] Паша је нудио за откуп велико благо, али му није помогло: Никшићи га упутише у Котор.

Много касније, војвода Вукашин је са омаловажавањем и подсмијехом говорио о тобожњем подвигу Рада Властелиновића, кога је которски провидур неколико пута похвалио.[172] Војвода Вукашин је приговорио провидуру Ерицу што вјерује „лажљивом сељаку Раду Властелиновићу, јер како може један човјек заробити једног пашу без велике војске. Паше су необичне звјерке". Пакосни и суревњиви војвода Вукашин чак је тврдио да Властелиновић није кнез, што није било тачно.

На мјесто Цин Алије, за херцеговачког пашу постављен је Миралем Беговић. Успјех Никшића утицао је на нека колебљива херцеговачка племена. Затим, хајдуци су постали веома активни. Својим честим препадима кроз Херцеговину држали су у напетости Турке у свим утврђењима. У мају 1690. Црногорци, хајдуци и Никшићи под командом провидура Дуода освојише Љубомир. Тада је око 70 људи из околине Љубомира и око 400 из других мјеста дошло на Граховско поље.

Овај пут и Пивљани предадоше таоце у Котор и обећаше да ће на позив Млечана са 300 људи учествовати у акцијама против Турака. Када се провидур Дуодо вратио из Херцеговине у Котор, затекао је велики број Никшића, дробњачких главара и других. Сви су га молили да се у Никшићу подигне магазин за бешкот, што би знатно олакшало борбу, и да Млечани плаћају све учеснике у рату.[173] Сиромашна Венеција једва је исплаћивала најамнике и није имала средстава да плаћа херцеговачка племена, која су и онако ратовала за њен рачун.

Млечани наставише са пустошним хајдучким акцијама кроз Херцеговину, водећи истовремено политичке преговоре са разним главарима. Генерални провидур Молин водио је преписку са кнезовима Требиња и Попова, упорно их наговарао да са својим људима пређу на млетачку територију. У љето 1690. Млечани су напали Требиње и околину. Готово цијело Требињско поље било је разорено или расељено.

[171] Исто, 59—61.
[172] С. Мијушковић, Никшићки кнежеви Властелиновићи у млетачким дукалима, И. записи, XII, 110—111; 116—117.
[173] Il Montenegro, 61—65.

Петсто људи насељено је на Зубачком пољу. Овим пустошењем турске земље и сеобом становништва непријатељске тврђаве биле су лишене „потребне помоћи у намирницама."[174] Тако су се Турци у тврђавама нашли опсједнути најгорим непријатељем — глађу.

И херцеговачка племена Дробњаци и Пивљани појачаше четовање против Турака. Дробњаци предложише которском провидуру да млетачка војска запосједне једно мјесто на њиховој територији, али предлог није усвојен. Млечани се нијесу усуђивали да се тако далеко отисну у Херцеговину.

Са доласком јесени замријеше четничке акције кроз Херцеговину. Послије протјеривања Аустријанаца преко Саве и Дунава морал Турака силно је порастао. Нови херцеговачки паша Мустај позивао је дробњачке, никшићке, рудинске и бањанске главаре да се покоре обећавајући им пуну царску милост. Ови позиви нијесу никога устрашили, нити је ко пошао на подворење паши.

Нова ратна 1691. година донијела је затишје у Херцеговини. Ово је била једна од најнеактивнијих година на овом ратишту. Турци нијесу пријетили, а Млечани су ћутали. Чак су и хајдуци мировали. Та неактивност утицала је на људе. Никшићи су се споразумјели са Турцима да до Митровдана не ратују. Которски провидур Ерицо пребацивао је војводи Вукашину да такав корак није смио предузети без његова знања, „јер поданици не смију да праве такве уговоре са непријатељем круне". Млечани су сматрали Никшиће својим поданицима, који без њихова знања и одобрења не смију правити никакве уговоре са Турцима. Овим споразумом Турци су посредно признали Никшиће као зараћену страну.

Да би постигли ма какав успјех, Млечани средином новембра 1691. са Граховљанима и Никшићима нападоше Билећу. Том акцијом завршено је ријетко мршаво једногодишње ратовање Млечана у Херцеговини.

Идуће године Турци су показали више активности, али се ни они нијесу могли похвалити неким успјесима. Као и обично, пријетили су племенима истребљењем, али нијесу били кадри спровести никакву практичну мјеру. Ипак, Никшићи и Дробњаци се међусобно споразумјеше да „кад некоме буде потреба да једна страна другој притрчи у помоћ". Которски провидур Ерицо био је веома задовољан овим племенским савезом Никшића и Дробњака.[175] Ускоро, иницијативу узимају хајдуци, који се слободно крећу по Херцеговини уносећи у земљу немир и терор.

---

174 Исто, 66—68.

175 М. Драговић, Споменик, XXX, 31.

Расуло турске власти у Херцеговини постаје све видније. Требињски и поповски главари показују видне знаке одметања од Турака. Кнез Милош Вујиновић из Попова са десет људи пребјегао је Млечанима, који га наградише платом и бешкотом.[176] На придобијању хришћанског становништва у Херцеговини за Венецију врлю активно се залагало православно свештенство, међу којима је био негдашњи београдски митрополит Симеон, који је више пута по налогу которског провидура одлазио у Херцеговину са одређеним задацима.

На смиривању хришћанског становништва радио је нови српски патријарх, Грк, Калиник, иначе турски човјек. Када је у љето 1692. дошао у каноничку посјету Бооци, Млечани предузеше потребне мјере да спријече патријархов утицај у Херцеговини. То им није било тешко постићи. Српски народ и свештенство под Турцима сматрали су патријарха Калиника уљезом на столици св. Саве и отпадником од цркве. То опште незадовољство свег православног становништва најбоље је изразио херцеговачки владика Герасим Поповић у писму которском провидуру Ерицу: „Ми га сматрамо да је већи Турчин од Турчина... Он није изабран од цркве, осим од њеног лошег дијела".

И поред извјесних турских припрема, пријетњи и намјера, хајдуци су чврсто држали иницијативу у својим рукама. Њихови напади кроз Херцеговину ређали су се један за другим, све с истим циљем — да довуку плијен и робље у Боку. Хајдучке акције уливале су повјерење и будиле наде у народу. И поред низа слабости Млечана, њихов углед у Херцеговини био је у порасту. Народ је био упућен на Венецију као природног савезника. Уколико је турска власт слабила, утолико су херцеговачки главари наступали смелије и организованије. Старјешине Требиња, Љубомира и Загорја у прољеће 1693. састадоше се на збору да донесу заједничку одлуку о приступању Млечанима. Одржана су два главарска савјетовања у Загорју и Требињу. У одлуци донијетој у Загорју, упућеној которском провидуру, каже се: „Дајемо вам тврду хришћанску вјеру и господа Бога да смо ваши поданици и узвишеног принципа. Не чекамо друго него да опадне вода да пређемо прелазе, јер другим путем не можемо осим преко Требиња, и исто мјесто Требиње предаћемо у ваше руке". На великом скупу херцеговачких главара у Требињу донијета је одлука о примању млетачке власти под условом да добију привилегије какве су имали Паштровићи. Готово сва јужна Херцеговина нашла се уједињена у једнодушном захтјеву: бити под млетачком заштитом.

[176] П. Шеровић, Неколико млетачких докумената, И записи, XVII, 311.

Млетачко одуговлачење да дејствују брзо у Херцеговини и искористе расположење народа довело је до разочарања у неким кнежинама. Постигнуто јединство почело се рушити. Да је Венеција одмах прешла у акцију, одржало би се јединство јужне Херцеговине и њу би Млечани освојили без много напора.

Тек идуће године, великим освајањима у Херцеговини Млечани ће успјешно ријешити неке супротности и исправити властите грешке. У току 1694. млетачке снаге под командом Бокеља Буровића заузеше Требиње. Ускоро послије тога, 31. августа, Пераштанин Трифон Штукановић освојио је тешко приступачну тврђаву Клобук. Ти Бокељи пронијели су славу млетачког оружја у Херцеговини. Од освајања Херцег-Новог до пада Клобука, за пуних осам година, и поред све своје очигледне слабости, захваљујући нашем народу, Млечани су постигли велике успјехе у Херцеговини.

Оживљавање пријатељства између црногорских и брдских племена и Венеције

Протјеривањем Млечана са Цетиња Турци поново повратише Црну Гору под овоју врховну власт. Неке забачене кнежине Катунске нахије одбише да плате паши харач и признају његову власт. Млечани одусташе од намјере да се врате у Црну Гору, али не и жеље да им Црногорци и даље буду савезници. Млетачки пораз био је неуспјех оног дијела црногорских главара који су били за ослањање на Венецију. То је продубило унутрашњу племенску кризу и још више потенцирало подвојеност Црне Горе на млетачку и турску струју. Готово све је требало изнова почети и са Црногорцима и са Брђанима. Узајамно неповјерење ваљало је отклонити и успоставити атмосферу повјерења.

То је био мучан и тегобан пут и за Млечане и за њихове савезнике Црногорце и Брђане. Сјенка неповјерења стално је пратила обостране напоре у том правцу. Од оног бојажљивог подизања главе до устајања на ноге прошло је прилично времена. Црногорци и Брђани били су у мучном положају због талаца датих паши. Ништа се није смјело ризиковати и навући на себе турски бијес.

Млечани нијесу штедили напоре да поново придобију Црногорце и Брђане. Дијелили су главарима поклоне, упућивали им поруке и писма и позивали их на договор у Котор. Први дигоше главу Катуњани, управо она племена и кнежине који су измакли да даду Турцима таоце. То су биле приморске кнежине: Грбаљ, Мајини, Побори и Брајићи, а од Катуњана: Цуци, Ћеклићи, Пјешивци и Бјелоши. Од брд-

ских племена највише смјелости према Турцима показивали су: Пипери, Бјелопавлићи, Братоножићи и Ровци.[177] Истина, изјаве пријатељства разних главара практично нијесу много значиле. То је била више формалност коју су Млечани увеличавали, него стварни политички акт опредјељења.

Которски провидур Ерицо предузео је низ мјера да убрза придобијање Црногораца за Млетке. Међу њима је било и таквих поступака који су били политички неумјесни. Провидур је забранио млетачким поданицима да купују робу од оних племена која су дала таоце Турцима.[178] То је био притисак који је могао сва ова племена гурнути у наручје Турцима. Нахије више изложене турској опасности, као Ријечка и Црмничка, нијесу се усуђивале, макар и формално, изјаснити за Венецију. Провидур Ерицо их је упорно наговарао да се преселе у Катунску нахију, што је било неизводљиво. Ипак, једно црмничко село од 113 становника склонило се у Мајине.[179] То је урађено више из велике нужде него због наговарања Млечана.

Провидур Ерицо се посебно залагао да придобије главаре најугледнијег катунског племена Озринића. Њихов кнез Вукота Вукашиновић, био је више пута код Сулејман-паше и од њега добијао поклоне.[180] Ерицо се неколико пута обраћао кнезу Вукоти и војводи Драшку Попову, који му је обећао да ће заједно са Вукотом доћи у Котор, тајно, по ноћи, прије пашина доласка у Подгорицу.

Неколико мјесеци касније Вукота Вукашиновић отишао је у Котор на разговор код провидура Ерица и изразио оданост Венецији. За њега је Ерицо говорио да је угледан човјек и од великог утицаја у свом племену и цијелој Црној Гори.[181] У Венецији су придавали велики значај доласку кнеза Вукоте у Котор. Он је био први црногорски главар који је дошао у Котор послије бјекства Млечана са Цетиња. То је био видан знак одвајања Катуњана од Турака.

Још већи значај за приближавање Катуњана Млечанима имао је главарски збор ове нахије одржан марта 1693. године у Ћеклићима поводом неког унутрашњег сукоба. На збору је ријешено да остану уз Венецију и да одбију плаћање харача Турцима, али да их Млечани помогну у случају неког већег турског напада.[182] Начелно, то је онај добро познат црногорски став да се без млетачке помоћи сами не могу

---

[177] J. Томић, Црна Гора за морејског рата, 233.
[178] Исто, 233.
[179] Исто, 234, у нап. 396.
[180] Исто, 238.
[181] Il Montenegro, 107.
[182] Исто, 107.

супротставити Турцима. Али ова изјава послије млетачког пораза у Црној Гори значила је много.

Отада се запажа љубазнији однос провидура Ерица према Црногорцима. Почетком септембра 1693. Млечани склапају неку врсту трговачког уговора са Катуњанима. По том једногодишњем уговору, Катуњани се обавезују да ће са својом робом долазити у Котор и ту куповати со уз попуст од пет солда по кварту.[183] Ово је био реалан потез Млетака. Само пријатељским опхођењем могао се од Црногорца створити пријатељ. Тако су послије једногодишњег обостраног залагања успостављени срдачни односи између Катуњана и Млечана.

Провидур Ерицо много се залагао да успостави контакт са Ријечанима и Црмничанима. Стално је позивао њихове главаре на састанак у Котор, али се нико није усудио да дође. Поводом једног таквог позива црмничке старјешине са збора одговорише провидуру Ерицу опширним писмом. Са бескрајном тугом евоцирали су патње које су претрпјели од Турака и изјавили спремност да са 2.000 становника напусте свој родни крај, „иако је најбољи и најљепши у Црној Гори, а по плодности вриједи више него све остало у Црној Гори". На крају, изјавили су готовост да помогну млетачку војску, ако дође у њихову земљу.

Овај документ показује мучно стање једног дијела Црне Горе разапетог између Турака и Млечана. Са једним се хтјело, а са другим се морало. То је она стална борба између жеља и стварности. Отуда и стална колебања црногорских племена. На инсистирање которског провидура Марчела, који је на тај положај дошао почетком марта 1694, Ријечани и Црмничани дадоше му таоце.[184] То је више био доказ неповјерења него пријатељства. Али без обзира на све слабости, запажају се видни знаци побољшања млетачко-црногорских односа.

У самој Црној Гори стање се постепено сређивало. Средином маја 1694. црногорски главари и Збор изабрали су новог владику Саватија. Није јасно зашто се тако дуго чекало на избор новог црногорског митрополита. Црногорски кнезови извијестише провидура Марчела о избору новог владике: „И по том избрасмо за нашега пастира душевнаго и старјешину... по заповједи преосвештенаго архиепископа Арсенија Црнојевића, патријара српскога".[185] Ни тада ни касније, све до 1708. народ и свештенство Црне Горе нијесу признавали пећког патријарха Калиника. Избором новог црногорског митрополита ријешено је једно од најкрупнијих

[183] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 363.
[184] Исто, 262.
[185] Š. Ljubić, Starine, X, 25.

питања из унутрашњег живота земље. Извјештај провидуру Марчелу први је документ из којега се јасно види да Црногорци бирају владику не само као духовног вођу него и као прву личност у земљи.

Упоредо са нормализовањем млетачко-црногорских односа учвршћују се везе Венеције са брдским племенима, у првом реду са Кучима. Они су заједно са Турцима били на Цетињу против својих савезника Млечана. Послије тога морали су дати таоце Сулејман-паши, што их је обавезивало на мировање. Када су Кучи успјели да извуку таоце из пашиних руку, главари се одмах обратише Болици наводећи да су „остали похарани и попаљени и много је храбрих војника погинуло, а да се с те стране није виђела помоћ". То је био пријекор Млечанима који су обуставили плате главарима. И поред тога, кучки главари увјеравали су Болицу у потпуну оданост; „Ми смо вазда божји и ваши. Сада када смо измакли из пашиних руку, можемо се састати с вама гдје хоћете". Ипак, кучки главари нијесу се усудили да тада дођу у Котор, иако су се редовно дописивали са Млечанима.

Послије оживљавања и учвршћивања пријатељских односа са Венецијом четири кучка главара и муслиман Хасан Мартинов дођоше у Котор 1693. код провидура Марчела, упућени од Ивана Иликовића. Тада је скадарски санџакат био у кризи. У Подгорици је буктала побуна против Сулејман-паше. Кучи су сматрали да је дошао погодан тренутак да своје односе са Млечанима коначно среде. Делегација је донијела опширну представку у седам тачака којом Кучи траже војну помоћ од Венеције. Основни смисао захтјева је да Млечани финансирају изградњу куле на Медунској Ћафи, да плаћају тридесет Куча као посаду и да упуте „једног господичића за војводу од куле, а не од кумпаније", као и да се главарима и неким личностима из Подгорице који су уз Куче даје редовна мјесечна плата. И на крају, пошто је Сулејман-паша затворио Кучима тржишта, траже: „да можемо и ми и Подгоричани доходит у ови град, за куповат речене соли". Провидур Марчело препоручио је Сенату молбу Куча, пошто су они „прво предзиђе на граници".[186]

У суштини, овај корак Куча представља копију става Црногораца из 1688, само с том разликом што се Млечани нуде да дођу као савезници а не као господари. Предлог кучких главара био је неприхватљив за Млечане са сваког становишта. Они стварно од тога не би имали никакве користи, осим што би Куче чвршће везали за себе, а у Котору се сматрало да се то исто може постићи и са мањим издатком. Нешто касније Кучи и Братоножићи пристадоше да

186 К. Јиречек, Споменици српски, Споменик, СКА XI, 96—97.

даду таоце провидуру Марчелу.[187] То је са млетачког становишта био сигурнији начин везивања Куча за себе него упућивање једног човјека међу њих. Тако су готово истовремено са Црногорцима и Кучи нормализовали односе са Млечанима.

Са осталим брдским племенима било је много мање додира. Средином јула 1695. неколико бјелопавлићких главара је дошло у Котор, послије упорног наговарања провидура Марчела. Све се завршило изражавањем пријатељства и оданости. За цијело вријеме од млетачког повлачења са Цетиња до краја рата није било борби између Млечана и Турака на Црногорском приморју, осим напада на Улцињ 1696. године.

То је био један од најзначајнијих војних подухвата Млечана на Црногорском приморју. Циљ напада на Улцињ био је да се заузме град и уништи то гусарско гнијездо. У вријеме морејског рата улцињски гусари показивали су доста активности, али знатно мање него у кандијском рату. Улцињ је био стециште гусара из Санта Мауре, Триполиса и осталих афричких лука на Медитерану. Сви покушаји Млечана да флотом сузбију гусаре остали су безуспјешни. Зато је млетачка влада донијела одлуку да се нападне и заузме Улцињ и тиме учини крај опаким поморским разбојницима.

Генерални провидур Данијел Долфин IV извршио је напад на Улцињ у августу 1696. Млетачка флота осванула је испред гусарског града у јутро 9. августа. Војска и ратна опрема искрцани су без сметњи и започела је опсада града, која је трајала до 5. септембра, када се млетачка војска покуњена вратила у Боку.

Млетачки циљ да заузму Улцињ — био је промашен. Венеција је уложила велика материјална и финансијска средства у овај подухват, који се биједно завршио. Погинуло је 50 војника, а 100 је било рањено. Провидур Долфин је казао: „Улцињ није освојен, али ако је главни циљ покушаја био да се казни дрскост и смјелост ових гусара може се рећи да је покушај успио". Истина, Улцињ је тешко страдао. Утврђење је било знатно оштећено, куће срушене, преграђе сравњено са земљом, а околина града опљачкана. У пристаништу је запаљено неколико лађа али већи дио гусарске флоте на вријеме се склонило из Улциња у Бојану. Ниједан гусар није ухваћен. За њихова насиља и пљачку платило је недужно становништво Улциња и околине.

То је био посљедњи млетачки војни подухват на Црногорском приморју. Већ се увелико преговарало о миру. Док

[187] Ј. Томић, Црна Гора за морејског рата, 263.

су Млечани у Црној Гори једва успијевали да поврате нешто од свог угледа, у Херцеговини су постигли знатан успјех.

Заузимањем Требиња заокружено је млетачко освајање у Херцеговини, што је имало велики привредни и политички значај за Венецију. Млечани систематски раде на расељавању турске земље. Многи турски поданици прелазе на млетачку територију или, по дозволи которског провидура, одржавају живе трговачке везе са млетачким тржиштима у Боки. То је био знак да је рата свакоме било доста.

Са херцеговачким племенима било је много мање додира. Дробњачки главари жалили су се у мају 1695. которском провидуру како су их напали колашински Турци, али нијесу ништа ушићарили. Да би подгријао вјерност херцеговачких племена, провидур Марчело 1695. године нареди да се у Грахову састану главари Никшића, Дробњака и Грахова. На том скупу донијета је одлука „да ћемо убудуће сви уједињени, како у злу тако и у добру ратовати против непријатеља“. Ако би пак неки кнез, или харамбаша противречио овој изјави, „сви ћемо ми остали, с дозволом млетачке власти устати против њега и убити га“.[168] Очигледно, Млечанима је била потребна оваква изјава главара, бојећи се да им због властите неактивности херцеговачка племена полако не измакну из руку.

Мање него раније било је борби херцеговачких племена са Турцима. Просто као да је постојао неки прећутни споразум да се што мање међусобно туку. Исто тако, ни Млечани нијесу показивали много активности у Херцеговини. Почетком новембра 1695. хајдуци, Ришњани и остали Бокељи под командом Ивана Буровића нападоше Љубиње. Сва околна села похарана су и попаљена. Уграбљен је велики плијен у стоци. До краја рата још једино су хајдуци пустошили изморену Херцеговину.

О стању херцеговачких племена било је све мање података уколико се ближио крај рата. Више није било оне учестале преписке нити изјава оданости, нити пак посебних захтјева херцеговачких главара од Млечана. Тек су у октобру 1698. главари Никшића, Дробњака и Корјенића у заједничкој молби генералном провидуру тражили да им за команданта постави Антонија Болицу, који би управљао њиховим племенима. За њега се говорило да је искусан, паметан и да умије да се опходи са људима. Према мишљењу главара, када би он био постављен за управљача, сви би живјели у миру, јер се њега народ више плаши него икога другога.

---

[168] С. Мијушковић, Племе Никшићи, 32.

Овај захтјев, иако у супротности са племенским схватањем да странац не може управљати племеном, свакако је симптом слабости племенске демократије. Рат је из темеља пољуљао многа схватања и погледе и потресао то племенско друштво. Свијет се много измијенио. Крај рата значио је почетак новог раздобља у историји црногорских, брдских и херцеговачких племена.

Насељавање Боке

Тако се завршио овај дуги рат који је прогутао толико људских живота. Млечани су изишли као побједници у рату у Далмацији и Боки Которској. Најтрајнија тековина њихове побједе било је без сумње територијално проширење. Готово исто толики значај имало је насељавање Далмације и Боке Которске. То је била права људска поплава која се из разних области Босне и Херцеговине сручила у Далмацију и Боку. Насељавање Далмације почиње много прије него насељавање Боке.

Тек се млетачким освајањем Херцег-Новог отварају врата многим досељеницима из јужне и источне Херцеговине у Боку Которску. Све дотад није било објективних услова за масовније насељавање Боке. До тога времена долазили су у Боку углавном хајдуци. Не може се поуздано утврдити уже поријекло првих досељеника у Боки, мада су сви из Херцеговине и Црне Горе.

Са млетачким надирањем у Херцеговину шири се исељенички појас у овој земљи. Сеобе се врше у врло малим групама од пет до 100 лица, врло ријетко до пет стотина. У јесен 1692. једна група од 50 људи из Гацког прво се склонила у Никшић, а затим прешла на млетачку територију. Тек послије заузимања Требиња и Клобука прешао је велики број људи на млетачку територију: из Љубиња 573 лица, из околине Требиња 83, Невесиња 73 и Попова 15 људи, укупно 745 становника. Идуће године дошло је из Турске 200 људи и населило се у области Зубаца. Ако сведемо све сачуване податке о насељавању Боке и Херцеговине у ово вријеме, видимо да они не одражавају вјерно број досељеника. Сеоба је било свакако више него што о томе данас има докумената.

Карактеристично је напоменути да је хајдучка чета харамбаше Рајевића од 87 људи крајем 1692. прешла из Драгачева (Стари Влах) у Херцеговину.[189] По народном предању, у доба владике Висариона иселило се шест породица Оташевића са Његуша у Бешеново, у Срему, и у Ражаницу, у Ста-

[189] Ј. Томић, Патријарх Арсеније III, 82.

рој Србији.[190] Исто тако, од почетка XVII вијека Никшићи се насељавају по Старом Влаху, Шумадији и Колубари.[191]

У овоме рату, као и у претходном, Бока Которска постаје стециште хајдучке дружине која је одиграла велику улогу у развијању ослободилачке борбе у Херцеговини и Црној Гори. Хајдуци који су за вријеме морејског рата дошли у Боку затекли су групу старих хајдука заосталих ту из кандијског рата. У Перасту, старом хајдучком гнијезду, свијају своје домове и нови хајдуци. Хајдучка четовања погађају и хришћанско становништво Херцеговине, што је донекле компромитовало млетачку политику у овој земљи. И овога пута, дубровачка територија постаје поприште ужасних хајдучких оргијања. За цијело вријеме рата хајдуци ће за Дубровник представљати нерешив проблем.

Долазак великог броја људи у сиромашну и стијешњену Боку, ставио је на дневни ред већ првих дана рата, питање њиховог живљења. Од самог плијена из убоге Херцеговине није се могло живјети. Нарочито се осјећала оскудица у житу. Почетком јуна 1686. перашке харамбаше Михо Колумбарић и Периша Мандић обратише се которском провидуру за помоћ. Они су тврдили да је више од 1.800 људи примљено у млетачко поданство и смјестило се у Перасту. Харамбаше су молиле помоћ од 1.000 стара жита јер „ако их Ваша екселенција не помогне видјећете их све мртве од глади". Млечани су дали нешто помоћи, тек толико да покажу добру вољу, али никада довољно да би нахранили хиљаде гладних уста. Крајем рата, само у околини Херцег-Новог било је 6.000 становника, већином досељеника.[192]

Настојећи да хајдуке потпуно подвргну својој контроли, которски провидури су им од самог почетка рата издавали дозволе за четовање по турској земљи. Обично, дозвола је била ограничена на једну акцију. У случају самовоље, хајдуци су били кажњавани.

У свим млетачким акцијама у Херцеговини хајдуци су били авангарда и посада на најистуренијим мјестима. Од пада Херцег-Новог полако нестаје граница између хајдука и народа. Цијело становништво Боке постаје хајдучка дружина. Сви се досељеници у Боку могу сматрати хајдуцима, Бокељи су учествовали у свим борбеним акцијама у Херцеговини и Црној Гори. Они су највише заслужни за млетачке успјехе у овим областима. Отада се почело формирати јединствено становништво Боке, касније познато под именом Бокељи.

---

[190] J. Ердељановић, Стара Црна Гора, 358.

[191] Радоје Ускоковић. Исељени Никшићи, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924, 535—552.

[192] A. S. V., Sen. secr., f. 132, 10. априла 1698. Прилог од 2. априла.

Са млетачким освајањем у Херцеговини започиње и аграрна реформа. Одмах послије освајања Рисна и Херцег-Новог начелно је заведена десетина у новцу, и то по 50 солди на сваки канап оранице и 60 на винограде.[193] У пракси, знатно се одступало од тога. На трагове млетачке аграрне реформе у Боки наилазимо тек 1689. године. Тада је 80 старих хајдучких породица насељено у Подима и Кутима. Добили су бивше турске земље под условом да од ораница плаћају десетину на приходе а од засада разног воћа четвртину. Те исте године 120 породица оних истих хајдука који су били посада на Царинама добило је земљу у селима Дрвенику и Св. Стефану у Боки под истим условом као и прва група.

Главни насељенички крај у Боки постаје Херцег-Нови са околином. Ту је био највећи број досељених породица из Херцеговине. Према једном попису из 1689. године, из Зубаца је било 130, Рудина и Корјенића 110, Дубочања и Требиња 120 породица. За дуго времена све ове породице нијесу имале стално пребивалиште. Тек 1689. генерални провидур Молин одредио им је слиједећа мјеста за становање: Мокриње, Мојдеж, Жлијебе, Пријевор и Брајковину са припадним атаром, с обавезом плаћања десетине од житарица и четвртине од винограда и другог засада.

Приликом освајања Херцеговине Млечани су дијелили бивше турске земље, које углавном добијају хајдуци. То је она вјечна борба нашег сељака за земљу, коју му Турци стално отимају. Тиме се добрим дијелом објашњава оно масовно учешће Херцеговаца на страни Венеције у овоме рату. Све је то рађено више импровизовано него плански, тако да се стиче утисак да је реформа изведена привремено. Колонисти су добијали врло мало земље. На таквој ситној парцели није се могло ни живјети ни мријети.

Због оскудице у доброј обрадивој земљи, нарочито у Боки, Млечани су се нашли у неприлици како да задовоље толики број досељеника. Једном додијељене земље даване су другима или поново дијељене. Сви су жељели да добију земљу у Боки, док су Млечани настојали да новим досељеницима колонизују Херцеговину као одбрамбени појас Боке. Вишак досељеника у Боки Млечани су насељавали у Херцеговини.

Послије заузимања Зубаца 550 људи примљено је у млетачко поданство на челу са кнезом Драгутином Ђурђевићем. Од одраслих су формиране три чете и смјештене по пандурицама у околини Царина, док је остало становништво насељено у новски крај, гдје је добило нешто земље. За све

[193] Venezia, Museo Correr, Cod. Cic. 1740, Задар, 14. марта 1719.

нове досељенике није било мјеста. На захтјев кнеза Драгутина и осталих старјешина, генерални провидур Долфин додијелио им је један дио Зубачког поља. Колонисти су плаћали десетину у знак признања млетачке власти.

По освајању Требиња извршена је подјела остатка земље у Зупцима. Сељаци су добили канап земље по глави, а харамбаше по четири под условом да плате 50 солди по канапу ораће земље и 3,5 лире за сваки чокот лозе. Мировним уговором Венеција се морала одрећи освајања у Херцеговини. То је био и крај млетачке аграрне реформе у овој земљи. На задржаној територији у Боки, Венеција је послије рата спровела обимну и темељну аграрну реформу.

У освојеним областима Херцеговине већина становника била је православне вјероисповијести. Центар православља било је Требиње. Млечани су били врло предусретљиви према православном свештенству. Када је Теофило Радуловић са калуђерима и послугом, укупно 45 људи, 1693. напустио требињски манастир и дошао у околину Херцег-Новог, генерални провидур Долфин додијелио је манастирској братији „шест стотина либара двопека на мјесец".[194] Калуђерима је било дозвољено да подигну цркву; добили су и нешто земље. Против подизања цркве устао је папски нунције у Венецији. Двије године касније, калуђерима је укинута помоћ у бешкоту, под мотивацијом да могу живјети од прихода са земље и милостиње.

Рат је из темеља потресао привредни живот двије сусједне земље, Босне и Далмације, које су чиниле јединствено привредно подручје. Међутим, у Боки Которској био је сасвим други случај. Ни у ранијим млетачко-турским ратовима није престајала трговина Боке са залеђем. У овоме рату још више се учвршћују те привредне везе и формира јединствено тржиште Боке и њеног залеђа, Херцеговине и Црне Горе. Освајањем залеђа у Херцеговини Млечани разбијају привредно и географско јединство Дубровника са залеђем и економски везује те области за своја тржишта у Боки. Тај процес стварања јединственог тржишта Боке и залеђа запажа се од самог почетка рата, али тек са заузимањем Херцег-Новог и почетком освајања Херцеговине он се брже одвија. Млетачка дипломатија и оружје крчили су му пут. Млечани су преузели од Турака уходану рисанску скелу, коју ће даље унаприједити, што ће имати велики практичан и политички значај за Боку Которску.

Народ и главари Херцеговине и Црне Горе били су живо заинтересовани за одржавање рисанске скеле. Чести

---

[194] П. Шеровић, Одлука генералног провидура Долфина о издавању двопека калуђерима манастира Требиња (Тврдоша), пребјеглим на млетачку територију, И. записи, XV, 577.

међуплеменски сукоби ометали су развој трговине. Млечани су улагали све напоре да одрже и развију рисанску скелу. Интервенисали су код племенских главара, обасипали их поклонима и позивали на разговор у Котор.

Из Херцеговине, Црне Горе и Брда у Боку се највише извози сир, суво месо, а ређе кожа, восак и вуна. Највећи извозник и увозник на рисанској скели била су херцеговачка племена. Скела је дјелимично утицала на унутрашњу привредну структуру појединих племена. Све што се могло набавити на рисанској скели није се производило код куће. Нека племена смањила су производњу житарица и довела себе у потпуну зависност од увоза жита из Боке, одакле су увозили низ других артикала и — по ријечима генералног провидура из 1690. године — „када би им се ово забранило, умрли би од глади". У посебно тешком положају били су Брђани због удаљености од Боке. И они су били упућени на Рисан, „одакле узимају со и све потребне ствари, а обрнуто налазе излаз за њихову вуну, сир и другу робу".

Бројни каравани од 100 до 1.000 коња стизали су на рисанску скелу.[195] Тако велики каравани нијесу долазили ни у Дубровник. Везивањем само за рисанску скелу народ Херцеговине, Црне Горе и Брда дошао је у потпуну привредну зависност од Венеције. Млечани су низом мјера просто пљачкали своје савезнике. Зато су Никшићи 1693. тражили извјесне трговинске олакшице, нарочито за извоз робе.[196]

Каравански пут према Рисну привукао је многе пустолове и отимаче. То су углавном били Катуњани, већ одавно познати по својим четовањима. Од првог дана караванска трговина Рисна са залеђем била је под ударом разних разбојника. Млечани су морали да улажу велики напор да обезбиједе слободан пролаз каравану. Напади Катуњана на караване довели су их у сукоб са Никшићима, који су одржавали најживље трговачке везе са Боком. Сукоб је узео широке размјере. Заузимањем которског провидура Марчела спор између Никшића и Катуњана повјерен је умирном суду, који је почетком априла 1694. донио одлуку „да се убудуће не би дешавале сличне отимачине, свака општина (племе) биће обавезна у случају да се деси злочин ове врсте да плати казну од 500 дуката".[197] Међутим, ова одлука остала је мртво слово на хартији, пошто нико ниједно племе није могао приморати да плати казну за прекршај. Напади на караване и даље су се ређали. Зато је которски провидур средином октобра 1695. позвао у Котор на састанак главаре из Озринића, Бјелица, Цуца, са Цетиња и из Његуша да с њима среди ово

---

[195] С. Мијушковић, Племе Никшићи, 24, 36.
[196] Исто, 25, 26.
[197] Исто, 28

мучно питање. Старјешине се обавезаше да ће спријечити четовања Велестоваца и Марковљана и приморати их да даду таоце у Котор као гарантију да се напади на трговачке караване убудуће неће понављати.[198]

И ова обавеза једног дијела племенских старјешина Катунске нахије остала је само добронамјерна изјава. Како мирним путем није отклоњена опасност од Катуњана, генерални провидур Алвизе Мочениго крајем фебруара 1697. издао је проглас којим се под пријетњом новчане казне од 1.000 дуката забрањује свим бокељским трговцима да тргују са Озринићима, Марковљанима и Загарчанима, „који нападају никшићке караване, наносећи штету новим и старим поданицима". Почетком јула исте године провидур Моченито запријетио је најтежим казнама, укључујући и смртну, свим нападачима на никшићке караване, ако падну у млетачке руке.[199]

Када су се Млечани увјерили да преговорима и пријетњама не могу утицати на Катуњане, у јесен 1698. предузеше казнену експедицију против три црногорска села „из којих излазе многи злићи и злочинци". Млетачка војска спалила је сва три села и ухватила 60—70 људи. При крају рата чете са Грахова привремено су пратиле караване из Херцеговине у Боку. Тада су Црногорци почели чешће да провањују на дубровачку територију. Дубровчани су неколико пута молили Млечане да спријече пролаз Црногорцима преко њихове земље, али, као што смо видјели, ни они сами нијесу се могли заштитити од њих.

И поред опасности од разбојника и отимача, рисанска скела у доба морејског рата доживјела је прави процват. Трговина залеђа са Боком у овоме рату није зависила од забране или дозволе Турака као у вријеме кандијског рата. Главари, представници најбогатијег слоја племенског друштва у трговини са Боком, богате се као никада раније, док народ једва налази излаз из тешког привредног стања због затварања турских тржишта. Рисанска скела била је једна од најмоћнијих полуга сарадње Венеције са херцеговачким, црногорским и брдским племенима.

Рисанска скела била је углавном излаз за наведена племена, док су неплеменска Херцеговина и Босна и даље биле упућене на Дубровник. Падом Царина у млетачке руке дубровачка копнена трговина доживјела је тежак ударац. Средином 1690. Млечани затварају пролаз на Царинама с циљем да се турска трговина скрене у њихове луке.[200] Послије

[198] Исто, 35.
[199] Исто, 40—41.
[200] Š. Ljubić, Rad, 54, 87.

тога Млечани поведоше живе преговоре са заинтересованим Турцима о отварању скеле у Херцег-Новом. На интервенцију Дубровчана нова скела није отворена, и поред заузимања Млечана и Турака.[201] Тако је пропао покушај Венеције да Дубровник привредно угуши.

Посљедице морејског рата у Црној Гори и Боки

Од великог пораза под Бечом 1683. године Турска је трпјела неуспјех за неуспјехом. Од 1686. било је сталних покушаја мирења између савезника и Турске, али све до посредовања Енглеске, 1696, о миру се није озбиљно преговарало. Послије тога дошло је до мировних преговора у Карловцима на бази *uti possidetis.* Заједнички текст Мировног уговора у 32 члана потписан је 26. јануара 1699. године. Чланом десетим Венеција је задржала сва мјеста у Боки Которској која је држала до краја рата. Чланом деветим загарантовано је граничење између Дубровника и Турске, што је практично значило да Венеција мора напустити сву освојену територију у Херцеговини. Уговором је било предвиђено да Турска и Венеција одреде комесаре за разграничење, који ће почети рад 22. марта 1699. године.

Према одлуци Мировног уговора, Сенат је 25. фебруара 1699. одредио Ђованија Гриманија за комесара за разграничење у Далмацији и Боки Которској. Турску је заступао специјални изасланик Осман-ага. Мјешовита млетачко-турска комисија започела је рад на разграничењу тек у јуну мјесецу. До краја октобра повучена је гранична линија од Книна до Неретве.

Рад на разграничењу од Неретве до Боке Которске био је отежан због знатних размимоилажења млетачке и турске комисије, и практично је обустављен за дуже вријеме. Млечани су настојали да задрже освојену територију у залеђу Дубровника, што је било у супротности са деветим чланом Мировног уговора. Осим тога, Млечани су отезали са евакуацијом Херцеговине. Турци су били упорни и одлучно су одбили рад на разграничењу у Боки, док Венеција не поступи по деветом члану Мировног уговора. Тек крајем октобра 1700, пошто су Млечани напустили сва спорна мјеста, комисија за разграничење продужила је рад, и за кратко вријеме га завршила. Кад је све било готово, одређен је 14. фебруар 1701. као дан свечаног потписивања записника о разграничењу у Далмацији и Боки Которској. Дио докумен-

---

[201] Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, књ. IV, св. II, 144—146, 148—149, 166—167, 168—169.

та о разграничењу у Боки има 38 тачака са тачним навођењем објеката и мјеста куда је ишла млетачко-турска граница.[202]

Разграничење у Далмацији и Боки довело је до помјерања и сеобе становништва из оних пограничних крајева који су припали Турцима. У току рада на разграничењу било је стално мањих сеоба из Турске у Далмацију и Боку. Послије разграничења највише сеоба је било из Херцеговине у Боку. Све до потписивања акта о разграничењу Херцеговци су се надали да ће остати под млетачком влашћу. Али када су се Млечани повукли из Херцеговине, настало је право бјекство људи у Боку. Тада је из Требиња, Попова, Зубаца и других мјеста прешло у Боку 208 породица са укупно 1.530 становника. Само је из Требиња и Зубаца било 178 породица, из Попова 12, а из осталих мјеста осамнаест. Ово је била једна од најмасовнијих сеоба из Херцеговине у Боку, изведена не у рату, него послије њега. Досељеници су били смјештени у околини Херцег-Новог и Рисна. Дошљаци су упутили у Венецију делегацију састављену од шест главара са захтјевом да добију земљу. Делегати су примљени са дужном пажњом. Венеција је била предусретљива и додијелила им је доживотну пензију од четири дуката мјесечно и по 20 канапа с правом насљедства. Осталим досељеницима, којих је било укупно 300 породица, додијељено је по четири канапа земље на сваку породицу. То је у ствари била аграрна реформа.

Нови поданици и досељеници потпуно су преслојили старо становништво Боке. Сва дотадашња насељавања Боке нијесу се осјетила у етничкој структури становништва. Морејским ратом Бока је очишћена од муслиманског становништва, које се углавном повукло у Херцеговину и Босну, или је прешло у хришћанство. Прије рата су у Боки под млетачком влашћу била 6.123 становника. Само до 1692. број нових поданика повећао се за 5.017 људи.[203] Ако узмемо у обзир чињеницу да је тек послије ове године дошло да највеће сеобе из Херцеговине у Боку, онда је број нових млетачких поданика у земљи послије разграничења био знатно већи од старосједелаца. Досељавањем из Херцеговине и Црне Горе коначно је учвршћено етничко јединство Боке са залеђем. Досељеници су собом донијели елементе племенског друштва. Кроз цио XVIII вијек јачају братства у Боки,

[202] Ђ. Миловић, Одрази карловачког мира на територији Херцег-Новог и Рисна, И. записи, XIII, 244—247.

[203] Ј. Томић, Извјештај которског провидура Ерица о млетачком заузећу у млетачкој Албанији, Црној Гори, Брдима и Херцеговини Споменик СКА, LII, 81—82.

али никада неће превазићи тај организациони оквир у племенском развоју.

Ниједан ранији млетачко-турски сукоб није имао толики значај за историју наших народа као морејски рат. Карловачким миром Турска је направила највеће територијалне уступке у својој историји. Већи дио турских посједа у Подунављу припао је Аустрији. И Венеција је проширила своје посједе на источној обали Јадрана. То је било њено највеће територијално проширење у Далмацији.

Млетачка територијална експанзија у Боки Которској била је много скромнија. Венеција је коначно овладала Бококоторским заливом и добила Леденице. Херцеговина и Црна Гора са својим приморским општинама Грбљом, Мајинама, Поборима и Брајићима и даље остадоше под турском влашћу. Венеција је фактички била изиграна; одузето јој је оно што је освојила у Херцеговини. Тиме се Дубровник спасао млетачког заокруживања, које је за њега представљало смртну опасност.

Морејски рат имао је још већи значај за Црну Гору. Он је затекао црногорско племенско друштво у кризи, која се у току рата стално продубљивала. Црногорци су се стално колебали између Млечана и Турака. У том колебању назирале су се контуре подвојености између Катунске и осталих црногорских нахија. Катуњани, ослоњени на Боку, смјештени у најнеприступачнијем дијелу Старе Црне Горе, постепено су постајали најотпорније језгро у борби против Турака. Племенска и нахијска подвојеност није била превазиђена у току цијелог рата, изузев 1688. године, и то за кратко вријеме. То је била основна карактеристика црногорског и племенског друштва у овоме рату, што је дефинитивно ударило печат свим збивањима.

Млечани су својом немоћи и, још више, својом политиком појачавали унутрашњу племенску кризу у Црној Гори. Њихов покушај да под видом савезништва окупирају Црну Гору биједно се завршио у првом турском налету. Црногорци су жељели да се ослободе турске власти, али не и да је замијене млетачком. Они су више цијенили своју „слободу“ под Турцима, него присуство млетачких плаћеника на Цетињу. Ни Турци нијесу држали дуго војну посаду у главном мјесту Црне Горе. Тако, док је млетачка војска боравила на Цетињу неколико година, Турци се, у укупном збиру, до краја XVIII вијека нијесу задржали на Цетињу ни неколико седмица. Црногорци нијесу радо гледали туђу војску у својој земљи. Млетачке претензије на Црну Гору показале су се илузорним. Освајање у том правцу наишло је на жесток отпор Турака и незадовољство Црногораца.

хији.[31] Идуће године сам скадарски паша Махмудбеговић пријетио је да ће упасти у Црну Гору „против опаког свијета који свакодневно хара султанову земљу".[32] Само с оружјем у руци Турци су могли приморати Црногорце да плате харач. Поново у љето 1704. паша је похарао Озриниће, Бјелопавлиће и још нека црногорска племена која су одбила његове неумјерне захтјеве за исплатом харача.[33] У јесен исте године Ходаверди је утврдио Бисер или Спуж. У утврђењу је смјештено 20 топова и 1200 нефера под командом двадесет и четири ате на челу са Мухамедом Пармаковићем из Подгорице.[34] Подизање Спужа било је уперено у првом реду против Катуњана.

На Катуњане, због њиховог четовања, дигла се повика са свих страна. Турци, Дубровчани и Млечани, — сви су се жалили Порти и тражили одлучне мјере против њих. Најгрлатији су били Дубровчани који су упорно захтијевали пресељење Катуњана.[35] Под утицајем разних тужби и извјештаја на Порти је било ријешено да се Катуњани преселе. Херцеговачки и скадарски паша са много војске бјеху дошли 1706. године под Спуж да изврше султанову заповијест и преселе Катуњане. Интервенцијом неких албанских првака Катуњани остадоше поштеђени ових ванредних и насилних мјера. Они дадоше херцеговачком и скадарском паши таоце и обећаше да неће више наносити штете ни Турцима ни њиховим харачлијама. Осим тога, упутише писмену обавезу у Цариград.[36] Први пут послије рата Катуњани поклекнуше пред надмоћнијом турском силом, али нијесу теже страдали. Том приликом спаљена су три катунска села.

Народна традиција забиљежила је да су Турци 1706 године сузбијени „с великијем губицима и да су Црногорци заробили много угледних бегова. Веле да су Црногорци заробљене бегове, да би им се наругали, измијењали за свиње; за сваког бега по једног крмка".[37] Сигурно је да се ово односи на неки каснији турско-црногорски сукоб, јер те године Црногорци нијесу били у могућности да постављају овакве понижавајуће услове Турцима. Иако су Катуњани тренутно поклекли, њихов отпор није престао. Турско-црногорско трвење било је свакодневна појава.

Млечани су били свједоци чудног обрачунавања Турака са својим поданицима. Радовали су се отпору Црногораца и

---

[31] Il Montenegro, 116.
[32] Исто, 117.
[33] A. S. V., Prov. estraord., f. 674, Нови, 8. јуна 1704.
[34] Исто, Котор, 29. новембра 1704.
[35] В. Ћоровић, Односи Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира, Глас, 187, Београд 1941, 12.
[36] Исто, 18.
[37] В. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, 29.

љутили се на њих што су им нападали трговачке караване. Млечани никада нијесу жељели јаку турску власт у Црној Гори. Сада, послије обнављања и подизања низа турских утврђења у близини Боке, имали су још више разлога да Црну Гору сматрају бедемом својих посједа на Јужном Јадрану. Заједнички интереси против Турака превагнули су над међусобним размирицама. Црногорци су сматрали Венецију традиционалним пријатељем. Послије рата црногорски главари очекивали су од млетачке владе да им продужи давање плата, али се Венеција, и поред жеље да одржи Црногорце у добром расположењу, ничим није обавезала према њима. Млетачки представници у Котору помишљали су да један дио Црногораца населе у Боки или уврсте у плаћеничке чете у Италији.[38] Которски провидури су се одлучно залагали да измире млетачке поданике и Црногорце. Сви ти кораци изражавали су жељу Републике да због властитих интереса успостави приснији однос са Црногорцима.

Та жеља Млечана дошла је до изражаја нарочито 1707. године, када су се односи између Венеције и Порте знатно погоршали. Тада је генерални провидур Ђустин Рива, приликом доласка у Херцег-Нови, позвао црногорске главаре, на челу са владиком Данилом, на разговор — да испита расположење Црногораца према Републици. Највише старјешина било је из Катунске нахије, а запажено је присуство и Никшића и Бјелопавлића. Из разговора са владиком и осталим главарима провидур је закључио да су Црногорци одани Венецији „душом и склоношћу". Провидур Рива обдарио је неке главаре, посебно је помогао оне „који су сад осиромашили ради турских прогона, пошто су им куће попаљене и имања разграбљена".[39] У Венецији су били задовољни резултатима разговора генералног провидура Риве са црногорским главарима. Сенат није желио да млетачко-црногорски додир изазове подозрење Турака. „Не можемо више дозволити осим да им се да на поклон нешто новца и свиле и евентуално нека плата главним главарима", каже се у одлуци Сената провидуру Риви.[40]

Док су Млечани на овај први званични послијератни додир са црногорским главарима гледали доста уздржљиво, Црногорци су му придавали велики значај. Ово је за њих била морална подршка, излазак из политичке усамљености и изолованости. Уопште, запажа се оживљавање веза Млечана са брдским, црногорским и херцеговачким племенима. Главари и разне делегације сада чешће долазе у Котор, што

---

[38] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 542, Сплит, 29. јануара 1701.

[39] В. Ћоровић, н. д., 22—23.

[40] A. S. V., Sen. rett., R. 82, 3. новембра 1707.

јача и крijепи народ у борби против Турака. Почетком 1708. једна кучка делегација боравила је у Котору са задатком да измоли помоћ за себе и своје пријатеље Клименте, који су прошлог љета напустили Пештер и вратили се на своја огњишта.

Сукоби племена са Турцима нијесу престајали. У љето 1708. претјераним опорезивањем херцеговачки паша подстакао је Бањане на побуну. Они га протјераше из свога племена „и рањеног у руку приморали га да прегази једну ријеку, па су га чак прогнали из Требиња, гдје се био склонио".[41] Пошто је Турцима било јасно да само силом могу наплатити харач, то муселим скадарскога паше упаде у Црну Гору и примора нека села да плате редовни трибут. При повлачењу једва је изнио живу главу. Морао је да подмићује Црногорце да га пропусте.[42]

Свирепи турски притисак на народ појачавао се вјерским насиљем над својим поданицима. Прогањање хришћана постало је свакодневна појава. Нарочито је била прогоњена католичка црква на Црногорском приморју. Одмах послије рата турски притисак на католике био је толико јак да је до прољећа 1702. око 1.000 римокатолика прешло у ислам.[43] Циљ ових прогона био је да се уништи католичка вјера у сјеверној Албанији и Турци у будућим ратовима против хришћанских сила ослободе покрета и отпора католичког становништва.[44] За католике се заузимао барски надбискуп Вићентије Змајевић, који је у мају 1704. заједно са Болицом био у Скадру код Ходаверди-паше и успио да у многим појединостима издејствује олакшице за своје вјернике.[45] Смрт Ходаверди-паше, 1705. истински је ражалостила Змајевића, јер је паша био наклоњен „нашој светој вјери, штитећи много католички црквени сталеж", по ријечима надбискупа.[46] Његов насљедник Демир био је велики непријатељ католика. Број католичког и православног становништва у градовима под турском влашћу на Црногорском приморју био је у опадању. У Улцињу су живјели само муслимани, а у Бару, и околини, поред 3.072 муслимана било је 206 католика и око 400 православних. У самом Бару није било хришћана. Упркос прогањању хришћана, до средине XVIII вијека број католика и православних у барској дијецези попео се на преко 6.000 вјерника.[47]

[41] A. S V., Prov. estraord., f. 676, Будва, 28. септембра 1708.
[42] Исто, Котор, 2. фебруара 1710.
[43] Ј. Радонић, Римска курија, 503—504.
[44] Исто, 509.
[45] Исто, 504—507.
[46] Исто, 508.
[47] Исто, 577—579.

Јединство католика и православних у Бару, наслијеђено из прошлог стољећа, упркос покушајима Турака да их заваде, још више је учвршћено, тако да су чинили једну вјерску целину. Католици су посјећивали литургију православних, те се са њима чак и причешћивали, а православни су долазили на католичке мисе. Међусобно су се женили, кумовали и својатали.[48] Такво јединство православних и католика није било познато у самој Боки. Будвански каноник Марковић 1708. био је кажњен затвором зато што је сестру удао за једног православног из Рисна. Из затвора је утекао на Цетиње, владици Данилу.[49]

Дубоки политички и идеолошки сукоб Турака са покореним народом довео је до непоштедне вјерске борбе. Тамо гдје су Турци били јачи, потискивали су хришћане; и обрнуто, гдје год су могли, хришћани су прогонили муслимане. У овим честим сукобима хришћана са Турцима зачела се и борба против домаћих муслимана, у Црној Гори званих потурица. Народна припадност идентификовала се са вјерском.

Истрага потурица

Народно предање, овјековјечено у *Горском вијенцу*, своди истрагу потурица на организовани акт, чији је иницијатор био владика Данило. Пјесничка легенда о Бадњем вечеру „створена на основу старијег прозног причања",[50] локалног карактера, уздигла је владику Данила до националног хероја српства. О самом догађају нема никаквих непосредних података. Од домаћих извора сачуван је запис владике Данила и народна пјесма о Бадњем вечеру, коју је по свој прилици спјевао Петар I, а дотјерао Сима Милутиновић.[51]

Запис владике Данила, сачуван у каснијем препису, свакако је најзначајнији домаћи извор за разматрање истраге потурица. Иако није сачуван оригинал документа, у његов садржај тешко је посумњати. Обиље података и детаља у запису могао је унијети само човјек коме је све лично било познато. Запис владике Данила, у којем су сажета збивања за најмање годину дана, пружа могућност за разна, па чак и опречна тумачења.

Документ није писан са циљем да се величају ма чије заслуге, него у жељи да се сачува од заборава једна порука

[48] Исто, 578—579.

[49] Исто, 522.

[50] Н. Банашевић, Песничка легенда о Бадњем вечеру, Прилози, 1—2, 1957, 13, 21.

[51] Исто, 17, 21.

потомству. Запис дјелује као лична исповијест човјека растргнутог противуречношћу друштвених и историјских снага. Сам владика се колеба како да се поступи са потурицама. У почетку владика се задовољава обећањем главара „да ће Турке између себе изагнати". Владичино залагање да се протјерају муслимани из земље прочуло се у Црној Гори и изван ње, иако је све рађено у најужем кругу „неколико главара црногорскијех". Скадарски Турци запријетише хватањем владике Данила, зато што је по њиховом мишљењу „бунио Црногорце да своје Турке побију". Тек тада владика Данило одлучује да се потурице нападну и одмах започиње акцију. Зато је позвао Вука Бориловића и четири брата Мартиновића и рекао им „да ако неће Турке побити који су међу њима да ћу се ја маћ из Црне Горе". И поред пријетње они одбише владичин захтјев. Тада им владика Данило подијели поклоне, али они поново одбише да ударе на потурице, ако им се не придруже владичини људи, „е се бојаху и они да један другога не издају". Онда владика позва три своја момка, Вучка Његуша, Станишу Велестовца и Марка Дупљанина, и нареди им „да они први почну бити Турке. И тако пођоше на Божић пређе зоре и побише Турке цетињске и ћеклицке који не кћеше доћ да се покрсте код мене", забиљежио је владика Данило.[52] Од првобитне замисли да се муслимани протјерају из земље, затим да се побију, владика Данило на крају прихвата средње решење да се убију потурице који неће да се покрсте. Циљ истраге није био да се потурице униште, већ да се покрсте.

По запису, владика Данило једва је успио да наговори пет Црногораца да ударе на Турке; чак их је и подмитио. Исти је случај са црногорским главарима, који су два пута обећавали владици да ће ударити на Турке, „али Црногорци преварише". Откуда толики страх у Црногораца, који су увијек имали храбрости да ударе на надмоћнију турску војску? Свакако не због Турака ван Црне Горе, него због домаће издаје. Четири брата Мартиновића, главни учесници догађаја, бојали су се издаје не само црногорске него и братске. По племенском моралу, Црногорац у борби против Турака неће никада издати свога брата, племеника или ма којег Црногорца. Овдје није била ријеч о борби против спољног непријатеља, него против свога племеника. Требало је ударити на свога недужног племеника без икаквог стварног повода, што је било супротно племенској свијести и племенској етици, и што је било за највећу осуду у црногорском племенском друштву. У тој дилеми, Црногорац је могао издати и

[52] Ј. Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1672), Цетиње 1956, 17—18

рођеног брата. Владика Данило, који је уживао велики ауторитет у земљи, морао је да ломи племенску свијест Црногораца и увјери их у потребу акције против муслимана у своме племену. На крају записа тачно је речено да су владичини људи, који нијесу били из цетињског племена, први ударили на муслимане у том племену. Тим је била спасена племенска част Мартиновића.

Тежиште записа није глорификовање самог акта проливања братске крви, него напор владике Данила да придобије Црногорце да протјерају потурице из својих племена.

Владици је било стало само да започне акцију. Отуда се у запису помиње мали број учесника у њој. Политички циљ владике Данила није био да у једном организованом устаничком акту очисти цијелу Црну Гору од муслимана, него само да увјери Црногорце у нужност борбе против њих. Избор да почну акцију пао је на два племена, тачније два насеља — Цетиње и Ћеклиће, гдје су владичине позиције биле чврсте. Догађај је морао одјекнути у цијелој Црној Гори и заоштрити односе између православних и муслимана у свим црногорским племенима гдје је било потурица. Акција је била чисто локалног карактера, без икакве интервенције споља. Истрага потурица у Црној Гори, по запису и народној пјесми, остала би блиједа и невитешка да Његош својим *Горским вијенцем* није тај догађај уздигао до општег принципа борбе чавјечности против насиља.

Мада је епска традиција о овоме догађају богата, у народу се сачувало врло мало успомена на истрагу потурица, што значи да се она није збила у цијелој земљи у једном временском термину, јер би то предање несумњиво сачувало као и многе друге далеко безначајније догађаје. Међутим, многобројни подаци из народне традиције свједоче да је било муслимана у свим црногорским нахијама. У Ћеклићима су живјела муслиманска братства Синановићи, Цаковићи, Рамадановићи и Мухадиновићи.[53] Сви Јабучани били су прешли у ислам, па се касније покрстили.[54] По историјским подацима, у Микулићима је живјело муслиманско братство Мустафића. На Очинићима се добро памте муслимански бегови Соколовићи и Руцевићи, локалног поријекла.[55] По традицији, муслимани са Трешњева у Цуцима истријебљени су 1711. године.[56] Имања муслимана који су убијени или су напустили земљу присвојила су братства. Извјестан број ага и даље је био власник земље, иако није на њој живио. Средином XVIII вијека владика Сава држао је у закупу земље подго-

[53] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 543.
[54] Исто, 244.
[55] Исто, 282
[56] Исто, 638.

ричких ага које су имали кво оџаклук на Цетињу, у Добрском селу, Спичу и Улцињу и плаћао шеснаест дуката годишње ренте.[57] Црногорци тада још нијесу били раскрстили са турском имовином у главном мјесту Црне Горе.

Прелажење у ислам у Црној Гори датира од пада земље под турску врховну власт. По млетачким изворима, муслимани се најчешће помињу у Ћеклићима и на Цетињу.[58] У току цијелог XVII вијека није било битних друштвених супротности између православних и муслимана. Чврсте родбинске, братственичке и племенске везе биле су изнад вјерске припадности. Потурице нијесу чиниле један привилеговани слој у Црној Гори, нити су биле везане посебним друштвеним интересима. Вјера је имала више значаја у свакодневном начину живота него у идеолошкој сфери супротстављања крста и полумјесеца. Уколико је долазило до сукоба између православних и потурчењака, то је било више на братственичкој бази него из неких чисто вјерских мотива.

Тек са појачаном борбом Црногораца против Турака почетком XVIII вијека сукоб са потурицама добија шири идеолошки замах. Инспиратор и организатор борбе против Турака и потурица био је владика Данило. О томе су сачувана јасна и недвосмилена свједочанства. Барски и касније задарски надбискуп Вићентије Змајевић, родом из Пераста, лични и политички непријатељ владике Данила, оставио је драгоцјени податак о владици за кога каже: „Он је неумољиви непријатељ Турака, којима се са сагласношћу земље заклео на вјечно непријатељство, пошто је носио на раменима колац додијељен му као страшан инструменат његове смрти“. Змајевић је три године касније, односно 1720, оставио друго значајно свједочанство о владици Данилу. Овим податком, одавно објављеним (1899), први пут се у нашој науци користио Р. Драгићевић. Змајевић каже да ће нови архијереј и помоћник владике Данила, Сава Петровић, замјењивати „толико познатог ради самовоље свога управљања владику цетињског (тј. владику Данила — Р. Д.), који пошто је умрљан људском крвљу, проливеном по његовом наређењу и

[57] Х. Хаџибегић, Турски документи у Државном музеју на Цетињу, I. записи, XI, 125.

[58] У Ћеклићима срећу се муслимани средином XVII вијека. Године 1647. помиње се Мустафа, Турчин из Ћеклића, као главни млетачки писмоноша. A. S. V., Dalm. rett. prov. et altri, f. 52, Котор, 1. децембра 1647. Мало касније, три пута се помиње Хасан-Мустафић из Ћеклића као главни писмоноша и Сулејман са Цетиња. A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 475., Задар, 7. маја 1654. Прилог из Котора од 26. априла и Rett. di Cattaro, f. 5, Котор, 27. априла 1654. Исте године записан је и Хомер Сулејман са Цетиња, писмоноша. Десетак година касније, поменути су Бећир и Хасан из Ћеклића. Prov. estraord., f. 665, Котор, 25. августа и 26. октобра 1666.

његовим саучесништвом, изгледа да не може више вршити црквене обреде".[59]

Оба податка потврђују садржај записа владике Данила. Да је био ухваћен, мучен, једва избјегао страшној смрти, заклео се на вјечно непријатељство Турцима и остао умрљан људском крвљу, „проливеном по његовом наређењу и његовим саучесништвом". Подаци чак и одређеније говоре о основном мотиву сукоба са Турцима од записа владике Данила. Доиста, Данило је морао бити храбар и далековид човјек када је објавио вјечно и непоштедно непријатељство Турцима ван Црне Горе и потурицама у њој. И по запису и по савременим подацима истрага потурица је дјело владике Данила и започела је у локалним размјерама. Сам догађај како је представљен у запису владике Данила, више подсјећа на крвну освету или завјеру него на велики подвиг. Било би сувише једнострано и упрошћено истрагу потурица цијенити по обиму догађаја у којем је учествовало пет лица. Истрага потурица има историјски значај. Суштина њена је почетак непоштедне борбе против Турака и њихових помагача унутар земље властитим снагама. Истрага је могла почети 1707. године, како стоји у запису.

Црногорци нијесу устали против потурица зато што су били муслимани него зато што су они себе сматрали Турцима. Црногорци су вјерски изузетно толерантни зато што сами религиозно нијесу били затуцани. Народ који започне ослободилачку борбу против освајача мора истовремено да се окрене и против оног малог броја својих сународника који из класних, вјерских, политичких и других разлога подржавају непријатеља. У историји ослободилачких борби истрага потурица није никакав изузетак, него друштвена законитост. Зато што су потурице себе идентификовале са Турцима, код Црногораца је до најновијих дана преовладавало схватање да је муслиман исто што и Турчин. Муслимани, потомци потурица у Црној Гори, данас су Црногорци као и остали чији су преци православни.

Потурице у Црној Гори нијесу нестале у једном дану, на Бадње вече. Истрага потурица одвија се у ослободилачкој борби Црногораца против Турака и њихових помагача унутар земље, муслимана, јер су они били кочница те борбе. Иако владика Данило није очистио цијелу Црну Гору од муслимана, њему припада заслуга што је био идеолог непоштедне борбе против Турака и потурица. Он је уз много напора разбио традиционално племенско схватање да је племенска припадност изнад вјерске и у црногорско племенско друш-

[59] П. Петровић Његош, Горски вијенац, Титоград 1964, 246—247. Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић.

тво унио идеју да је вјерско опредјељење исто што и народна припадност. Без таквог опредјељења немогуће је замислити ослободилачку борбу Црногораца у XVIII вијеку. Због саме чињенице да је владика Данило био инспиратор и организатор истраге потурица у Црној Гори, њему је приписана изванредна улога као родоначелнику династије Петровић.

Људски лик владике Данила Шћепчевића, касније називаног Петровић, још увијек је обавијен маглом. Његова многобројна сачувана писма не одају изузетну личност, изванредних интелектуалних и креативних способности. Међутим, његов рад и дјела приказују га као снажну, активну и реалну личност. Ниједан црногорски митрополит није упутио тако тешке ријечи оптужбе Црногорцима као он. Чести међуплеменски и међубратственички сукоби, праћени обостраним жртвама, задавали су му бол. При крају живота, дубоко унесрећен због болести, постаје прави паћеник. Све његове акције као да потичу из неког дубоког интимног бола и неостварених жеља. Љутио се на Црногорце, бескрајно их волио и корио. У њему је било дубоко усађено осјећање одговорности за будућност Црне Горе. Себе је идентификовао са судбином српства у Црној Гори. У једном тренутку самозадовољства написао је: „Данил владика Цетињски Његош војеводич србској земљи".[60] То је угледање на титулу Иван-бега Црнојевића, али у суштини жеља да се буде оно што је био посљедњи слободни владар Зете. Винуо се до идеје господара Црне Горе, а морао је да „кметује" неуким Црногорцима и гледа како се попови одмећу у хајдуке. У основи, био је увијек растргнут између онога о чему је маштао и онога што је морао да ради. Био је прави племенски аристократ и сањар. Брижљиво је његовао свој углед у земљи. Ниједан црногорски владика прије њега није уживао такав ауторитет. Његов лични престиж у Црној Гори особито је порастао послије одласка у Русију. Он је био први Црногорац и Србин који је успоставио политичке везе са руским двором.

Владика Данило рано је ушао у политички живот земље. Када је у прољеће 1697. преминуо цетињски митрополит, за новог владику био је изабран Данило, цетињски калуђер, младић од двадесет и пет година, син Шћепана Калуђеровића, трговца са Његуша. Племе Његуши, врло угледно и утицајно у Црној Гори, дало је у XVIII вијеку четири црногорска митрополита.[61] Родословље куће владике Данила може се пратити од краја XVI стољећа.[62] Избор Данила за

[60] Љ. Стојановић, Записи и натписи, књ. II, 91, бр. 2606, М. Драговић, Старине ризнице цетинске, Старинар, В, 16.

[61] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 474.

[62] Р. Ковијанић, Помени племена, 49, 52.

црногорског митополита праћен је мијешањем са стране и покушајима, како са истока тако и са запада, да се Црна Гора вјерски потчини. Тада је на српску патријаршијску столицу милошћу султана и подршком свемоћног рођака Маврокордата, био засио Грк Калиник. Српски патријарх покушао је да за цетињског владику протури свога кандидата, по свој прилици Грка. Истовремено, которски бискуп Марин Драго настојао је да за цетињског владику доведе једног католичког свештеника.[63] Народ се овим покушајима одлучно супротставио и изабрао Данила Шћепчевића. Тај први корак ка митрополитској столици морао се дубоко усјећи у психу једног младог човјека. Он је тада схватио да избор црногорског митрополита не треба препустити случају и ћуди времена. Послије тога, црногорска митрополитска столица никада није остала упражњена. Због ванредних прилика у српској цркви, владика Данило је посвећен три године касније, на црквеном сабору у Печују, 1700. године. Ни он ни остало православно свештенство нијесу признавали пећког патријарха све до 1708. За њега је Арсеније III, родом Црногорац, био једини законити патријарх српског народа. Приликом посвећења патријарх Арсеније III издао је Данилу синђелију којом је утврђена јурисдикција цетињског митрополита. У документу су побројана ова мјеста: Црна Гора, Грбаљ, Паштровићи, Кртоли, Луштица, Бар, Скадар, Улцињ, Подгорица, Жабљак, Зета, Кучи, Братоножићи, Бјелопавлићи и Пипери.[64] Српска патријаршија у Угарској придавала је велики значај православној цркаи у Црној Гори и Боки. Двије године послије посвећења Данила, на Цетиње су дошли изасланици српског патријарха из Будима да траже „неке старе привилегије, којима патријарх хоће да се послужи у распри са другим патријархом који се налази у Пећи". Тада је патријарх Арсеније III именовао за свога егзарха херцеговачког владику Саватија, који је обично боравио у околини Херцег-Новог.[65]

Прво Данилово путовање ван Црне Горе било је од великог значаја за младог црногорског владику. Видио је Аустрију, проширио своје знање и упознао се са многим српским земљама. Прије њега, цетињске владике нијесу ишле даље од Пећи и Херцег-Новог. Сама та чињеница чинила га је изузетним у очима савременика.

[63] Ј. Радонић, Римска курија, 432.

[64] Г. Витковић, Будимски споменици, I, Београд 1873, 5—8.

[65] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 544, Задар, 22. августа 1702.

Црна Гора између Венеције, Русије и Турске

Све до почетка XVIII вијека спољнополитичко интересовање црногорских племена није ишло даље од Венеције и Цариграда. Све црногорске политичке тежње исцрпљују се учешћем у честим ратовањима султана са туждом. Догађај који је прекинуо тај зачарани круг и означио преокрет у ослободилачкој борби Црногораца, Херцеговаца и Брђана против Турака био је долазак руских емисара у Црну Гору, 1711. године.

Везе српског народа са Русијом датирају још из средњег вијека. Оне нијесу биле прекинуте ни послије губитка самосталности српског народа. То раздобље наше историје испуњено је тешком борбом за ослобођење од туђинског јарма. Српски народ се у тој борби ослањао на свакога ко му је могао помоћи. Међутим, у историји Русије, то је доба успона и јачања апсолутне монархије. Те чињенице одредиле су карактер руско-српских односа у то вријеме. Покорени српски народ гледао је на Русију као на могућег ослободитеља. Нема сумње да су на јачање српско-руских односа утицали и такви елементи као што су сличност језика, културе, обичаја и истовјетност вјере.

Познато је да је Црна Гора прва од југословенских земаља упоставила политичке везе са Русијом и у току посљедњих вјекова историје наших народа најинтензивније их одржавала. Од доласка Петра Великог на руски престо московска Русија пробија се у ред развијених европских земаља. Царски двор постаје стециште многобројних стручњака из низа европских земаља. Међу њима је било и доста наших људи који су учествовали у општем уздизању Русије и заузели разне положаје. Ти људи, поријеклом из Црне Горе, Боке и Херцеговине, нијесу заборавили свој завичај. Они су упознали тадашње руске одговорне политичке кругове са стањем нашег народа под Турцима и општом политичком ситуацијом. Њихова заслуга је огромна што су успјели да заинтересују руски двор за судбину српског народа. Није искључено да је послије Карловачког мира нека делегација Срба из Херцеговине или других земаља дошла у Русију. Брат Михаила Милорадовића, Гаврило, боравио је у Русији, и прије 1711. године вратио се у Херцеговину.[66]

Када је 1710. Русија ушла у рат против Турске, руски цар Петар I обратио се балканским хришћанима. Он је, по савјету Саве Владисавића, родом Херцеговца, упутио у Црну Гору пуковника Михаила Милорадовића, Савиног земљака, и капетана Ивана Лукачевића, родом из Подгорице, са задат-

[66] А. Кочубински, Мьи и Они, Одеса 1878, 168, у нап. 1.

ком да позову балканске хришћане на устанак против Турске. Позив је био упућен свим хришћнима православне и католичке вјероисповијести у Србији, Славонији, Македонији, Босни, Херцеговини и Црној Гори. Изгледа да је сам Сава написао грамату упућену Црногорцима. Она је умножена у већи број примјерака, како би се лакше растурила у народ. Грамату и Савина писма за владику Данила и његовог брата Луку однио је калуђер Мојсије Михаилу Милорадовићу, који се тада приватним послом налазио у Букурешту. Сава је наредио Милорадовићу да се упути у Србију, Албанију и међу Клименте, Куче и Црногорце, да их све позове на устанак против Турака и грамату растури у народ. У писму упућеном владици Данилу и његовом брату Луки Шћепчевићу каже се да ће Русија у побједоносном рату против Турске ослободити балканске хришћане турског јарма. Да би акција била успјешнија, руски двор је успоставио конзуларне односе са Венецијом. Руски конзул у Млецима Димитрије Боцис имао је задатак да ради на покрету балканских хришћана.[67] По замисли руског двора, Црној Гори је додијељена улога покретача борбе против Турака. По свом географском положају и борбености Црна Гора је улазила у завјереничке и устаничке планове неких европских држава против Турака.

Још прије доласка руских делегата у Црну Гору, руско-турски рат пробудио је силне наде балканских хришћана.[68] Дубровчани су били на великој опрези од Црногораца.[69] Опште вријење осјећало се свуда, али тек када су руски емисари стигли у Црну Гору, дошло је до правог устанка. Почетком јуна 1711. Милорадовић се искрцао у Грбљу и позвао Грбљане у борбу против Турака, који се радо и „добровољно царскому величанству преклонише". Заузврат, Милорадовић им је потврдио старе привилегије.[70] Из Грбља је прешао у Црну Гору, гдје је дочекан са великим одушевљењем. Вијест о доласку руских емисара брзо се прочула у сусједној Херцеговини и Брдима. У Црну Гору похрлише херцеговачки и кучки главари. Изгледа да су дошли на позив владике Данила и Милорадовића.

На Ловћену, у кући владике Данила, јула 1711. одржано је савјетовање 24 најугледнија главара из Црне Горе и Херцеговине. На овом састанку донијета је одлука да ће на прву вијест о руској побједи и сами напасти Турке. Грамата

[67] С. Богоявленский, Из руско-сербских отношений при Петре Првом, Вопроси Историй, 8—9, 1946, 31.

[68] J. Радонић, Римска курија, 529.

[69] В. Ђоровић, Односи Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира, Глас, 187, 29.

[70] И. записи, X, 283—284.

цара Петра умножена је и упућена свим црногорским племенима и осталима. Одлука главара потврђена је заклетвом уз свечани благослов владике Данила. Ово савјетовање, на коме је донијета једна тако важна одлука, одржано је у највећој тајности, да не би сазнали ни Турци ни Млечани.

Одмах послије тога почеле су припреме Црногораца, Херцеговаца и околних племена за оружани устанак против Турака. Брзина којом је то изведено просто задивљује. То само показује колико је дубоко било увријежено у народу увјерење да ће их Русија помоћи у њиховој борби против Турака.

Први пут у току мучног вишевјековног ропства дошли су Срби у Црну Гору, изасланици великог и моћног руског цара и понудили помоћ и заштиту. То је дјеловало као право откровење. Тим људима који су вјековима страдали од турског насиља и гледали како Турци скрнаве њихове светиње, презираним од сусједа и пријатеља Млечана и називани шизматицима, одједном се јавља најмоћнији православни владар на свијету. Био је то заиста ванредни догађај који је тако судбоносно утицао на Црногорце и Херцеговце.

Тако је ослободилачка борба народа Црне Горе, Брда и Херцеговине, започета ослањањем на Венецију, ушла у нову политичку фазу, ослоњена на једновјерну Русију. У народу је постојало силно одушевљење за борбу. Дубровчани и Млечани били су изненађени ударном снагом устанка. Они су вјеровали да Црногорци нијесу кадри за веће подвиге од напада на торине и пљачку трговачких каравана. Међутим, устаници су напали тврде турске градове и куле: Грахово, Гацко, Никшић, Спуж и Требиње, али су свуда сузбијени. Турци су се на вријеме припремили за одбрану и није им се тешко одбранити од слабо наоружаних устаника који нијесу располагали техничким средствима и искуством за освајање утврђења. Непосредно послије неуспјелог напада устаника на град Никшић, Требјешани су, из страха од турске одмазде, напустили своје домове и утекли на Чево. Никшићки Турци су разорили насеље Требјесу, а имовину Требјешана присвојили. Требјешани су скоро тридесет година остали у Црној Гори, одакле су заједно са Црногорцима и Брђанима нападали никшићке Турке.

То је била кулминација борбе. Неуспјех под Никшићем, који су Црногорци платили са педесет мртвих и рањених, прилично је деморалисао устанике. Постојала су два устаничка жаришта, у Црној Гори и Херцеговини. Под руководством владике Данила Црногорци су показали више организованости и борбености од Херцеговаца. Владика је одлучно радио на томе да подигне пољуљани морал и одржи политичко јединство црногорских племена, па је на

његову иницијативу крајем октобра склопљено примирје са Турцима до Ђурђевадне. Турци су стварно признали Црну Гору као зараћену страну. Тада се још у Црној Гори није знало да је Русија претрпјела пораз у рату са Турском и била приморана да потпише мир на Пруту, 12. јула 1711. године. Црногорци нијесу вјеровали вијестима о турско-руском миру, тим прије што су потицале од Млечана, непријатељски расположених према руско-црногорској сарадњи.

Од самог доласка Милорадовића у Црну Гору, Млечани су заузели непријатељски став према покрету Црногораца, Херцеговаца и Брђана. Венеција је ове земље сматрала својом интересном сфером. Млечани су два пута у XVII вијеку покушали да протегну своју власт на Херцеговину и Црну Гору, али су оба пута у томе неславно прошли. Њима је највише одговарало постојеће стање. Слободна Катунска и полуслободне остале црногорске нахије биле су сигурна брана Боки Которској. Учвршћивање неке европске силе у Црној Гори, поготову православне Русије, представљало би велику опасност за млетачке интересе на Јадрану. Изражавајући став званичне Венеције генерални провидур Пизани је рекао да је „за Млетачку републику много боље да се граничи са муслиманском него московском вјером“. Сличан став имали су и Дубровчани.

Двије сусједне католичке државе, Венеција и Дубровник, схватиле су овај догађај као прави вјерски рат невјерних шизматика против Турака. Католичко свештенство видјело је у томе велику опасност за своје интересе. Барски надбискуп Змајевић писао је кардиналу Сакрапонту: „На овим границама избио је необичан рат. Православни народи, турски поданици, објавили су рат своме суверену, да би са диверзијом помогли Русе. Вође ове побуне су владике и свештеници који су напустили цркве и пошли у бој“. По резоновању Змајевића, побједа православних над Турцима била би највећи губитак за католичанство.[71] Али то није било само његово већ и опште мишљење Венеције као државе и цијеле католичке цркве. Млетачки Сенат је сматрао да је Сава Владиславић побунио турске поданике „православне вјере да се уједине у партију московскога цара“.[72] Православно свештенство ставило се на чело покрета. Ако су владике и попови могли да устану против Турака на позив Венеције, зашто то не би могли урадити на позив руског православног цара, чије су грамате могли разумјети и читати.

---

[71] A. Theiner, Vettera Monumenta slavorum merdionalium, књ. II, 241.

[72] A. S. V., Sen. rett., R. 86, 17. септембра 1711.

Руска дипломатија је рачунала на вјерску нетрпељивост и зато је грамата била упућена православнима и католицима у једном дијелу наше земље. Очигледно, католичко свештенство и Млечани хтјели су да уплаше своју паству и поданике бауком православља које исповиједају безбожници као што су Црногорци. Ти исти Црногорци, када су се борили заједно са Млечанима против Турака, били су добри хришћани. Сада када су се придружили Русима, они воде вјерски рат. А у ствари, то је био продужетак оне исте ослободилачке борбе коју су црногорска, брдска и херцеговачка племена започела ослањајући се на Венецију.

Млетачки поданици у Боки и Далмацији увијек су били спремни да подрже ослободилачку борбу своје браће у сусједству против Турака, нарочито они православне вјере. Већи дио тог становништва био је до јуче првоборац у рату против Турака. Њихов став је јасан, али њихов положај није им дозвољавао да активније иступе у корист Црногораца и Херцеговаца. Млечани су предузимали све мјере да спријече Бокеље да помажу устанике или да им се придруже. Бокељи нијесу смјели ништа продати Црногорцима. Узалуд су владика Данило и Милорадовић позивали Рисњане и Новљане да им се придруже. Сва настојања владике да разбије млетачку привредну и политичку блокаду Црне Горе остала су безуспјешна. Исто тако, сви покушаји Црногораца да успоставе све везе са Русијом нијесу успјели.

У таквим условима потпуне политичке изолованости, без наде у руску помоћ општа потиштеност захватила је све. Изнад свега, вијести о руско-турском миру потпуно су обесхрабриле Црногорце. Осјећали су се беспомоћни и напуштени од свакога. Главари су се жалили Сави Владиславићу горким ријечима: „Ако је цар склопио мир са Турцима, убили сте толико несрећних хришћана. С једне стране Турци а с друге стране Латини у које немамо повјерења. Када смо им потребни зову нас и милују, а када им не требамо препуштају нас Турцима". Трагедија Црногораца стијешњених између Млечана и Турака повећала се тренутним губљењем вјере у руски двор. У Венецији се са разлогом вјеровало „да одмакла сезона и утврђени мир између Порте и Русије разоружаће душе оних народа". Зима је донијела опште затишје, али са прољећем 1712. оживјеће црногорска четовања по турској земљи и нада у руску помоћ. И доиста, јуна 1712. стиже у Црну Гору тобожњи капетан Павле Аркулеј, који је, како се говорило, од руског цара донио Црногорцима поклон од 500 дуката, а у ствари је узајмио од требињских калуђера

1.700 млетачких дуката.[73] Посљедња оживјела нада у руску помоћ и обнову руско-турског рата угасила се у турском походу на Црну Гору.

Од самог почетка устанак је озбиљно схваћен на Порти. Покрет је био општенародни и Турцима је било потребно много снаге да га угуше. У току борбе око 4.000—5.000 турских војника оперисало је против устаника, чији се број попео на више хиљада.[74] Преко својих команданата и разних тужби на устанике у Цариграду су били добро упознати са свим догађајима у Црној Гори и Херцеговини. Чак су се Млечани и Дубровчани тужили на Црногорце, захтијевајући оружану интервенцију Порте против њих. На Црногорце се дигла општа повика са свих страна, као да су они били једини кривци за све. На Порти се добро знало да је Црна Гора током неколико деценија била центар отпора против Турака. По турском схватању, ваљало је угушити главно бунтовничко гнијездо. Зато је Порта спремила казнену експедицију на Црну Гору.

Султан је издао ферман да се Црногорци и Брђани строго казне, да се сруши Манастир на Цетињу, да се ухвате коловође покрета, аладика Данило и Милорадовић, и да се казне сви они који се буду одупирали.[75] Са 20.000 људи, под командом Ахмет-паше, Турци нападоше Црну Гору 1712. године. Црногорци, управо Катуњани пружали су очајнички отпор турској војсци, нанијели јој знатне губитке, али нијесу могли спријечити њен продор до Цетиња, које Турци заузеше почетком августа. Владика Данило и Милорадовић са 500 људи успјели су се преко млетачке територије поаућн у Херцеговину. Паша се није дуго задржао на сиромашном Цетињу, него се задовољио рушењем манастира, цркве, кућа у Цетињском пољу и признањем покорности од стране неких племена. Приликом повлачења турске војске са Цетиња Црногорци су јој нанијели знатне губитке. Поход није обесхрабрио Црногорце.

Међутим, народно предање у Црној Гори и неколико записа говоре о томе да 1712. године нијесу страдали Црногорци него Турци и да је, штавише, турска погибија на Цареву лазу те године била таква да су „мртви Турци као лазина лежали". Испрела се легенда да су Црногорци до ногу потукли турску војску од 60.000 људи, да Турци 1712. нијесу заузели Цетиње, и да је султан због овога пораза спремио нови поход на Црну Гору. Таква легенда у нашој историографији одржала се све до појаве Томићеве расправе *Турски*

[73] Ст. Димитријевић, Грађа за српску историју, Споменик LIII, 56—57.

[74] В. Ћоровић, Глас 187, 44.

[75] J. Томић, Турски поход на Црну Гору 1712. године, Глас, 96, 171—172.

хији.[31] Идуће године сам скадарски паша Махмудбеговић пријетио је да ће упасти у Црну Гору „против опаког свијета који свакодневно хара султанову земљу".[32] Само с оружјем у руци Турци су могли приморати Црногорце да плате харач. Поново у љето 1704. паша је похарао Озриниће, Бјелопавлиће и још нека црногорска племена која су одбила његове неумјерне захтјеве за исплатом харача.[33] У јесен исте године Ходаверди је утврдио Бисер или Спуж. У утврђењу је смјештено 20 топова и 1200 нефера под командом двадесет и четири аге на челу са Мухамедом Пармаковићем из Подгорице.[34] Подизање Спужа било је уперено у првом реду против Катуњана.

На Катуњане, због њиховог четовања, дигла се повика са свих страна. Турци, Дубровчани и Млечани, — сви су се жалили Порти и тражили одлучне мјере против њих. Најгрлатији су били Дубровчани који су упорно захтијевали пресељење Катуњана.[35] Под утицајем разних тужби и извјештаја на Порти је било ријешено да се Катуњани преселе. Херцеговачки и скадарски паша са много војске бјеху дошли 1706. године под Спуж да изврше султанову заповијест и преселе Катуњане. Интервенцијом неких албанских првака Катуњани остадоше поштеђени ових ванредних и насилних мјера. Они дадоше херцеговачком и скадарском паши таоце и обећаше да неће више наносити штете ни Турцима ни њиховим харачлијама. Осим тога, упутише писмену обавезу у Цариград.[36] Први пут послије рата Катуњани поклекнуше пред надмоћнијом турском силом, али нијесу теже страдали. Том приликом спаљена су три катунска села.

Народна традиција забиљежила је да су Турци 1706 године сузбијени „с великијем губицима и да су Црногорци заробили много угледних бегова. Веле да су Црногорци заробљене бегове, да би им се наругали, измијењали за свиње; за сваког бега по једног крмка".[37] Сигурно је да се ово односи на неки каснији турско-црногорски сукоб, јер те године Црногорци нијесу били у могућности да постављају овакве понижавајуће услове Турцима. Иако су Катуњани тренутно поклекли, њихов отпор није престао. Турско-црногорско трвење било је свакодневна појава.

Млечани су били свједоци чудног обрачунавања Турака са својим поданицима. Радовали су се отпору Црногораца и

[31] Il Montenegro, 116.
[32] Исто, 117.
[33] A. S. V., Prov. estraord., f. 674, Нови, 8. јуна 1704.
[34] Исто, Котор, 29. новембра 1704.
[35] В. Ћоровић, Односи Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира, Глас, 187, Београд 1941, 12.
[36] Исто, 18.
[37] В. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, 29.

љутили се на њих што су им нападали трговачке караване. Млечани никада нијесу жељели јаку турску власт у Црној Гори. Сада, послије обнављања и подизања низа турских утврђења у близини Боке, имали су још више разлога да Црну Гору сматрају бедемом својих посједа на Јужном Јадрану. Заједнички интереси против Турака превагнули су над међусобним размирицама. Црногорци су сматрали Венецију традиционалним пријатељем. Послије рата црногорски главари очекивали су од млетачке владе да им продужи давање плата, али се Венеција, и поред жеље да одржи Црногорце у добром расположењу, ничим није обавезала према њима. Млетачки представници у Котору помишљали су да један дио Црногораца населе у Боки или уврсте у плаћеничке чете у Италији.[38] Которски провидури су се одлучно залагали да измире млетачке поданике и Црногорце. Сви ти кораци изражавали су жељу Републике да због властитих интереса успостави присније однос са Црногорцима.

Та жеља Млечана дошла је до изражаја нарочито 1707. године, када су се односи између Венеције и Порте знатно погоршали. Тада је генерални провидур Ђустин Рива, приликом доласка у Херцег-Нови, позвао црногорске главаре, на челу са владиком Данилом, на разговор — да испита расположење Црногораца према Републици. Највише старјешина било је из Катунске нахије, а запажено је присуство и Никшића и Бјелопавлића. Из разговора са владиком и осталим главарима провидур је закључио да су Црногорци одани Венецији „душом и склоношћу". Провидур Рива обдарио је неке главаре, посебно је помогао оне „који су сад осиромашили ради турских прогона, пошто су им куће попаљене и имања разграбљена".[39] У Венецији су били задовољни резултатима разговора генералног провидура Риве са црногорским главарима. Сенат није желио да млетачко-црногорски додир изазове подозрење Турака. „Не можемо више дозволити осим да им се да на поклон нешто новца и свиле и евентуално нека плата главним главарима", каже се у одлуци Сената провидуру Риви.[40]

Док су Млечани на овај први званични послијератни додир са црногорским главарима гледали доста уздржљиво, Црногорци су му придавали велики значај. Ово је за њих била морална подршка, излазак из политичке усамљености и изолованости. Уопште, запажа се оживљавање веза Млечана са брдским, црногорским и херцеговачким племенима. Главари и разне делегације сада чешће долазе у Котор, што

[38] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 542, Сплит, 29. јануара 1701.

[39] В. Ћоровић, н. д., 22—23.

[40] A. S. V., Sen. rett., R. 82, 3. новембра 1707.

јача и кријепи народ у борби против Турака. Почетком 1708. једна кучка делегација боравила је у Котору са задатком да измоли помоћ за себе и своје пријатеље Клименте, који су прошлог љета напустили Пештер и вратили се на своја огњишта.

Сукоби племена са Турцима нијесу престајали. У љето 1708. претјераним опорезивањем херцеговачки паша подстакао је Бјељане на побуну. Они га протјераше из свога племена „и рањеног у руку приморали га да прегази једну ријеку, па су га чак прогнали из Требиња, гдје се био склонио".[41] Пошто је Турцима било јасно да само силом могу наплатити харач, то муселим скадарскога паше упаде у Црну Гору и примора нека села да плате редовни трибут. При повлачењу једва је изнио живу главу. Морао је да подмићује Црногорце да га пропусте.[42]

Свирепи турски притисак на народ појачавао се вјерским насиљем над својим поданицима. Прогањање хришћана постало је свакодневна појава. Нарочито је била прогоњена католичка црква на Црногорском приморју. Одмах послије рата турски притисак на католике био је толико јак да је до прољећа 1702. око 1.000 римокатолика прешло у ислам.[43] Циљ ових прогона био је да се уништи католичка вјера у сјеверној Албанији и Турци у будућим ратовима против хришћанских сила ослободе покрета и отпора католичког становништва.[44] За католике се заузимао барски надбискуп Вићентије Змајевић, који је у мају 1704. заједно са Болицом био у Скадру код Ходаверди-паше и успио да у многим појединостима издејствује олакшице за своје вјернике.[45] Смрт Ходаверди-паше, 1705. истински је ражалостила Змајевића, јер је паша био наклоњен „нашој светој вјери, штитећи много католички црквени сталеж", по ријечима надбискупа.[46] Његов насљедник Демир био је велики непријатељ католика. Број католичког и православног становништва у градовима под турском влашћу на Црногорском приморју био је у опадању. У Улцињу су живјели само муслимани, а у Бару, и околини, поред 3.072 муслимана било је 206 католика и око 400 православних. У самом Бару није било хришћана. Упркос прогањању хришћана, до средине XVIII вијека број католика и православних у барској дијецези попео се на преко 6.000 вјерника.[47]

---

[41] A. S V., Prov. estraord., f. 676, Будва, 28. септембра 1708.
[42] Исто, Котор, 2. фебруара 1710.
[43] Ј. Радонић, Римска курија, 503—504.
[44] Исто, 509.
[45] Исто, 504—507.
[46] Исто, 508.
[47] Исто, 577—579.

Јединство католика и православних у Бару, наслијеђено из прошлог стољећа, упркос покушајима Турака да их заваде, још више је учвршћено, тако да су чинили једну вјерску целину. Католици су посјећивали литургију православних, те се са њима чак и причешћивали, а православни су долазили на католичке мисе. Међусобно су се женили, кумовали и својатали.[48] Такво јединство православних и католика није било познато у самој Боки. Будвански каноник Марковић 1708. био је кажњен затвором зато што је сестру удао за једног православног из Рисна. Из затвора је утекао на Цетиње, владици Данилу.[49]

Дубоки политички и идеолошки сукоб Турака са покореним народом довео је до непоштедне вјерске борбе. Тамо гдје су Турци били јачи, потискивали су хришћане; и обрнуто, гдје год су могли, хришћани су прогонили муслимане. У овим честим сукобима хришћана са Турцима зачела се и борба против домаћих муслимана, у Црној Гори званих потурица. Народна припадност идентификовала се са вјерском.

Истрага потурица

Народно предање, овјековјечено у *Горском вијенцу*, своди истрагу потурица на организовани акт, чији је иницијатор био владика Данило. Пјесничка легенда о Бадњем вечеру „створена на основу старијег прозног причања",[50] локалног карактера, уздигла је владику Данила до националног хероја српства. О самом догађају нема никаквих непосредних података. Од домаћих извора сачуван је запис владике Данила и народна пјесма о Бадњем вечеру, коју је по свој прилици спјевао Петар I, а дотјерао Сима Милутиновић.[51]

Запис владике Данила, сачуван у каснијем препису, свакако је најзначајнији домаћи извор за разматрање истраге потурица. Иако није сачуван оригинал документа, у његов садржај тешко је посумњати. Обиље података и детаља у запису могао је унијети само човјек коме је све лично било познато. Запис владике Данила, у којем су сажета збивања за најмање годину дана, пружа могућност за разна, па чак и опречна тумачења.

Документ није писан са циљем да се величају ма чије заслуге, него у жељи да се сачува од заборава једна порука

---

[48] Исто, 578—579.
[49] Исто, 522.
[50] Н. Банашевић, Песничка легенда о Бадњем вечеру, Прилози, I—2, 1957, 13, 21.
[51] Исто, 17, 21.

потомству. Запис дјелује као лична исповијест човјека растргнутог противуречношћу друштвених и историјских снага. Сам владика се колеба како да се поступи са потурицама. У почетку владика се задовољава обећањем главара „да ће Турке између себе изагнати". Владичино залагање да се протјерају муслимани из земље прочуло се у Црној Гори и изван ње, иако је све рађено у најужем кругу „неколико главара црногорскијех". Скадарски Турци запријетише хватањем владике Данила, зато што је по њиховом мишљењу „бунио Црногорце да своје Турке побију". Тек тада владика Данило одлучује да се потурице нападну и одмах започиње акцију. Зато је позвао Вука Бориловића и четири брата Мартиновића и рекао им „да ако неће Турке побити који су међу њима да ћу се ја маћ из Црне Горе". И поред пријетње они одбише владичин захтјев. Тада им владика Данило подијели поклоне, али они поново одбише да ударе на потурице, ако им се не придруже владичини људи, „е се бојаху и они да један другога не издају". Онда владика позва три своја момка, Вучка Његуша, Станишу Велестовца и Марка Дупљанина, и нареди им „да они први почну бити Турке. И тако пођоше на Божић пређе зоре и побише Турке цетињске и ћеклицке који не кћеше доћ да се покрсте код мене", забиљежио је владика Данило.[52] Од првобитне замисли да се муслимани протјерају из земље, затим да се побију, владика Данило на крају прихвата средње решење да се убију потурице који неће да се покрсте. Циљ истраге није био да се потурице униште, већ да се покрсте.

По запису, владика Данило једва је успио да наговори пет Црногораца да ударе на Турке; чак их је и подмитио. Исти је случај са црногорским главарима, који су два пута обећавали владици да ће ударити на Турке, „али Црногорци преварише". Откуда толики страх у Црногораца, који су увијек имали храбрости да ударе на надмоћнију турску војску? Свакако не због Турака ван Црне Горе, него због домаће издаје. Четири брата Мартиновића, главни учесници догађаја, бојали су се издаје не само црногорске него и братске. По племенском моралу, Црногорац у борби против Турака неће никада издати свога брата, племеника или ма којег Црногорца. Овдје није била ријеч о борби против спољног непријатеља, него против свога племеника. Требало је ударити на свога недужног племеника без икаквог стварног повода, што је било супротно племенској свијести и племенској етици, и што је било за највећу осуду у црногорском племенском друштву. У тој дилеми, Црногорац је могао издати и

[52] J. Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685–1672), Цетиње 1956, 17—18

рођеног брата. Владика Данило, који је уживао велики ауторитет у земљи, морао је да ломи племенску свијест Црногораца и увјери их у потребу акције против муслимана у своме племену. На крају записа тачно је речено да су владичини људи, који нијесу били из цетињског племена, први ударили на муслимане у том племену. Тим је била спасена племенска част Мартиновића.

Тежиште записа није глорификовање самог акта проливања братске крви, него напор владике Данила да придобије Црногорце да протјерају потурице из својих племена.

Владици је било стало само да започне акцију. Отуда се у запису помиње мали број учесника у њој. Политички циљ владике Данила није био да у једном организованом устаничком акту очисти цијелу Црну Гору од муслимана, него само да увјери Црногорце у нужност борбе против њих. Избор да почну акцију пао је на два племена, тачније два насеља — Цетиње и Ћекliће, гдје су владичине позиције биле чврсте. Догађај је морао одјекнути у цијелој Црној Гори и заоштрити односе између православних и муслимана у свим црногорским племенима гдје је било потурица. Акција је била чисто локалног карактера, без икакве интервенције споља. Истрага потурица у Црној Гори, по запису и народној пјесми, остала би блиједа и невитешка да Његош својим *Горским вијенцем* није тај догађај уздигао до општег принципа борбе чавјечности против насиља.

Мада је епска традиција о овоме догађају богата, у народу се сачувало врло мало успомена на истрагу потурица, што значи да се она није збила у цијелој земљи у једном временском термину, јер би то предање несумњиво сачувало као и многе друге далеко безначајније догађаје. Међутим, многобројни подаци из народне традиције свједоче да је било муслимана у свим црногорским нахијама. У Ћеклићима су живјела муслиманска братства Синановићи, Цаковићи, Рамадановићи и Мухадиновићи.[53] Сви Јабучани били су прешли у ислам, па се касније покрстили.[54] По историјским подацима, у Микулићима је живјело муслиманско братство Мустафића. На Очинићима се добро памте муслимански бегови Соколовићи и Руцевићи, локалног поријекла.[55] По традицији, муслимани са Трешњева у Цуцима истријебљени су 1711. године.[56] Имања муслимана који су убијени или су напустили земљу присвојила су братства. Извјестан број ага и даље је био власник земље, иако није на њој живио. Средином XVIII вијека владика Сава држао је у закупу земље подго-

[53] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 543.
[54] Исто, 244.
[55] Исто, 282.
[56] Исто, 638.

ричких ага које су имали као оџаклук на Цетињу, у Добрском селу, Спичу и Улцињу и плаћао шеснаест дуката годишње ренте.[57] Црногорци тада још нијесу били раскрстили са турском имовином у главном мјесту Црне Горе.

Прелажење у ислам у Црној Гори датира од пада земље под турску врховну власт. По млетачким изворима, муслимани се најчешће помињу у Ћеклићима и на Цетињу.[58] У току цијелог XVII вијека није било битних друштвених супротности између православних и муслимана. Чврсте родбинске, братственичке и племенске везе биле су изнад вјерске припадности. Потурице нијесу чиниле један привилеговани слој у Црној Гори, нити су биле везане посебним друштвеним интересима. Вјера је имала више значаја у свакодневном начину живота него у идеолошкој сфери супротстављања крста и полумјесеца. Уколико је долазило до сукоба између православних и потурчењака, то је било више на братственичкој бази него из неких чисто вјерских мотива.

Тек са појачаном борбом Црногораца против Турака почетком XVIII вијека сукоб са потурицама добија шири идеолошки замах. Инспиратор и организатор борбе против Турака и потурица био је владика Данило. О томе су сачувана јасна и недвосмилена свједочанства. Барски и касније задарски надбискуп Вићентије Змајевић, родом из Пераста, лични и политички непријатељ владике Данила, оставио је драгоцјени податак о владици за кога каже: „Он је неумољиви непријатељ Турака, којима се са сагласношћу земље заклео на вјечно непријатељство, пошто је носио на раменима колац додијељен му као страшан инструменат његове смрти“. Змајевић је три године касније, односно 1720, оставио друго значајно свједочанство о владици Данилу. Овим податком, одавно објављеним (1899), први пут се у нашој науци користио Р. Драгићевић. Змајевић каже да ће нови архијереј и помоћник владике Данила, Сава Петровић, замјењивати „толико познатог ради самовоље свога управљања владику цетињског (тј. владику Данила — Р. Д.), који пошто је умрљан људском крвљу, проливеном по његовом наређењу и

[57] Х. Хаџибегић, Турски документи у Државном музеју на Цетињу, I. записи, XI, 125.

[58] У Ћеклићима срећу се муслимани средином XVII вијека. Године 1647. помиње се Мустафа, Турчин из Ћеклића, као главни млетачки писмоноша. A. S. V., Dalm. rett. prov. et altri, f. 52, Котор, 1. децембра 1647. Мало касније, три пута се помиње Хасан-Мустафић из Ћеклића као главни писмоноша и Сулејман са Цетиња. A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 475., Задар, 7. маја 1654. Прилог из Котора од 26. априла и Rett. di Cattaro, f. 5, Котор, 27. априла 1654. Исте године записан је и Хомер Сулејман са Цетиња, писмоноша. Десетак година касније, поменути су Бећир и Хасан из Ћеклића. Prov. estraord., f. 665, Котор, 25. августа и 26. октобра 1666.

његовим саучесништвом, изгледа да не може више вршити црквене обреде".[59]

Оба податка потврђују садржај записа владике Данила. Да је био ухваћен, мучен, једва избјегао страшној смрти, заклео се на вјечно непријатељство Турцима и остао умрљан људском крвљу, „проливеном по његовом наређењу и његовим саучесништвом". Подаци чак и одређеније говоре о основном мотиву сукоба са Турцима од записа владике Данила. Доиста, Данило је морао бити храбар и далековид човјек када је објавио вјечно и непоштедно непријатељство Турцима ван Црне Горе и потурицама у њој. И по запису и по савременим подацима истрага потурица је дјело владике Данила и започела је у локалним размјерама. Сам догађај како је представљен у запису владике Данила, више подсјећа на крвну освету или завјеру него на велики подвиг. Било би сувише једнострано и упрошћено истрагу потурица цијенити по обиму догађаја у којем је учествовало пет лица. Истрага потурица има историјски значај. Суштина њена је почетак непоштедне борбе против Турака и њихових помагача унутар земље властитим снагама. Истрага је могла почети 1707. године, како стоји у запису.

Црногорци нијесу устали против потурица зато што су били муслимани него зато што су они себе сматрали Турцима. Црногорци су вјерски изузетно толерантни зато што сами религиозно нијесу били затуцани. Народ који започне ослободилачку борбу против освајача мора истовремено да се окрене и против оног малог броја својих сународника који из класних, вјерских, политичких и других разлога подржавају непријатеља. У историји ослободилачких борби истрага потурица није никакав изузетак, него друштвена законитост. Зато што су потурице себе идентификовале са Турцима, код Црногораца је до најновијих дана преовладавало схватање да је муслиман исто што и Турчин. Муслимани, потомци потурица у Црној Гори, данас су Црногорци као и остали чији су преци православни.

Потурице у Црној Гори нијесу нестале у једном дану, на Бадње вече. Истрага потурица одвија се у ослободилачкој борби Црногораца против Турака и њихових помагача унутар земље, муслимана, јер су они били кочница те борбе. Иако владика Данило није очистио цијелу Црну Гору од муслимана, њему припада заслуга што је био идеолог непоштедне борбе против Турака и потурица. Он је уз много напора разбио традиционално племенско схватање да је племенска припадност изнад вјерске и у црногорско племенско друш-

[59] П. Петровић Његош, Горски вијенац, Титоград 1964, 246—247. Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић.

тво унио идеју да је вјерско опредјељење исто што и народна припадност. Без таквог опредјељења немогуће је замислити ослободилачку борбу Црногораца у XVIII вијеку. Због саме чињенице да је владика Данило био инспиратор и организатор истраге потурица у Црној Гори, њему је приписана изванредна улога као родоначелнику династије Петровић.

Људски лик владике Данила Шћепчевића, касније названог Петровић, још увијек је обавијен маглом. Његова многобројна сачувана писма не одају изузетну личност, изванредних интелектуалних и креативних способности. Међутим, његов рад и дјела приказују га као снажну, активну и реалну личност. Ниједан црногорски митрополит није упутио тако тешке ријечи оптужбе Црногорцима као он. Чести међуплеменски и међубратственички сукоби, праћени обостраним жртвама, задавали су му бол. При крају живота, дубоко унесрећен због болести, постаје прави паћеник. Све његове акције као да потичу из неког дубоког интимног бола и неостварених жеља. Љутио се на Црногорце, бескрајно их волио и корио. У њему је било дубоко усађено осјећање одговорности за будућност Црне Горе. Себе је идентификовао са судбином српства у Црној Гори. У једном тренутку самозадовољства написао је: „Данил владика Цетињски Његош војеводич србској земљи".[60] То је угледање на титулу Иван-бега Црнојевића, али у суштини жеља да се буде оно што је био посљедњи слободни владар Зете. Винуо се до идеје господара Црне Горе, а морао је да „кметује" неуким Црногорцима и гледа како се попови одмећу у хајдуке. У основи, био је увијек растргнут између онога о чему је маштао и онога што је морао да ради. Био је прави племенски аристократ и сањар. Брижљиво је његовао свој углед у земљи. Ниједан црногорски владика прије њега није уживао такав ауторитет. Његов лични престиж у Црној Гори особито је порастао послије одласка у Русију. Он је био први Црногорац и Србин који је успоставио политичке везе са руским двором.

Владика Данило рано је ушао у политички живот земље. Када је у прољеће 1697. преминуо цетињски митрополит, за новог владику био је изабран Данило, цетињски калуђер, младић од двадесет и пет година, син Шћепана Калуђеровића, трговца са Његуша. Племе Његуши, врло угледно и утицајно у Црној Гори, дало је у XVIII вијеку четири црногорска митрополита.[61] Родословље куће владике Данила може се пратити од краја XVI стољећа.[62] Избор Данила за

[60] Љ. Стојановић, Записи и натписи, књ. II, 91, бр. 2606, М. Драговић, Старине ризнице цетинске, Старинар, В, 16.

[61] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 474.

[62] Р. Ковијанић, Помени племена, 49, 52.

црногорског митополита праћен је мијешањем са стране и покушајима, како са истока тако и са запада, да се Црна Гора вјерски потчини. Тада је на српску патријаршијску столицу милошћу султана и подршком свемоћног рођака Маврокордата, био засио Грк Калиник. Српски патријарх покушао је да за цетињског владику протури свога кандидата, по свој прилици Грка. Истовремено, которски бискуп Марин Драго настојао је да за цетињског владику доведе једног католичког свештеника.[63] Народ се овим покушајима одлучно супротставио и изабрао Данила Шћепчевића. Тај први корак ка митрополитској столици морао се дубоко усјећи у психу једног младог човјека. Он је тада схватио да избор црногорског митрополита не треба препустити случају и ћуди времена. Послије тога, црногорска митрополитска столица никада није остала упражњена. Због ванредних прилика у српској цркви, владика Данило је посвећен три године касније, на црквеном сабору у Печују, 1700. године. Ни он ни остало православно свештенство нијесу признавали пећког патријарха све до 1708. За њега је Арсеније III, родом Црногорац, био једини законити патријарх српског народа. Приликом посвећења патријарх Арсеније III издао је Данилу синђелију којом је утврђена јурисдикција цетињског митрополита. У документу су побројана ова мјеста: Црна Гора, Грбаљ, Паштровићи, Кртоли, Луштица, Бар, Скадар, Улцињ, Подгорица, Жабљак, Зета, Кучи, Братоножићи, Бјелопавлићи и Пипери.[64] Српска патријаршија у Угарској придавала је велики значај православној цркви у Црној Гори и Боки. Двије године послије посвећења Данила, на Цетиње су дошли изасланици српског патријарха из Будима да траже „неке старе привилегије, којима патријарх хоће да се послужи у расправи са другим патријархом који се налази у Пећи“. Тада је патријарх Арсеније III именовао за свога егзарха херцеговачког владику Саватија, који је обично боравио у околини Херцег-Новог.[65]

Прво Данилово путовање ван Црне Горе било је од великог значаја за младог црногорског владику. Видио је Аустрију, проширио своје знање и упознао се са многим српским земљама. Прије њега, цетињске владике нијесу ишле даље од Пећи и Херцег-Новог. Сама та чињеница чинила га је изузетним у очима савременика.

---

[63] Ј. Радонић, Римска курија, 432.

[64] Г. Витковић, Будимски споменици, I, Београд 1873, 5—8.

[65] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 544, Задар, 22. августа 1702.

Црна Гора између Венеције, Русије и Турске

Све до почетка XVIII вијека спољнополитичко интересовање црногорских племена није ишло даље од Венеције и Цариграда. Све црногорске политичке тежње исцрпљују се учешћем у честим ратовањима султана са altдуждом. Догађај који је прекинуо тај зачарани круг и означио преокрет у ослободилачкој борби Црногораца, Херцеговаца и Брђана против Турака био је долазак руских емисара у Црну Гору, 1711. године.

Везе српског народа са Русијом датирају још из средњег вијека. Оне нијесу биле прекинуте ни послије губитка самосталности српског народа. То раздобље наше историје испуњено је тешком борбом за ослобођење од туђинског јарма. Српски народ се у тој борби ослањао на свакога ко му је могао помоћи. Међутим, у историји Русије, то је доба успона и јачања апсолутне монархије. Те чињенице одредиле су карактер руско-српских односа у то вријеме. Покорени српски народ гледао је на Русију као на могућег ослободитеља. Нема сумње да су на јачање српско-руских односа утицали и такви елементи као што су сличност језика, културе, обичаја и истовјетност вјере.

Познато је да је Црна Гора прва од југословенских земаља упоставила политичке везе са Русијом и у току посљедњих вјекова историје наших народа најинтензивније их одржавала. Од доласка Петра Великог на руски престо московска Русија пробија се у ред развијених европских земаља. Царски двор постаје стециште многобројних стручњака из низа европских земаља. Међу њима је било и доста наших људи који су учествовали у општем уздизању Русије и заузели разне положаје. Ти људи, поријеклом из Црне Горе, Боке и Херцеговине, нијесу заборавили свој завичај. Они су упознали тадашње руске одговорне политичке кругове са стањем нашег народа под Турцима и општом политичком ситуацијом. Њихова заслуга је огромна што су успјели да заинтересују руски двор за судбину српског народа. Није искључено да је послије Карловачког мира нека делегација Срба из Херцеговине или других земаља дошла у Русију. Брат Михаила Милорадовића, Гаврило, боравио је у Русији, и прије 1711. године вратио се у Херцеговину.[66]

Када је 1710. Русија ушла у рат против Турске, руски цар Петар I обратио се балканским хришћанима. Он је, по савјету Саве Владисавића, родом Херцеговца, упутио у Црну Гору пуковника Михаила Милорадовића, Савиног земљака, и капетана Ивана Лукачевића, родом из Подгорице, са задат-

[66] А. Кочубински, Мьи и Онн, Одеса 1878, 188, у нап. 1.

ком да позову балканске хришћане на устанак против Турске. Позив је био упућен свим хришћнима православне и католичке вјероисповијести у Србији, Славонији, Македонији, Босни, Херцеговини и Црној Гори. Изгледа да је сам Сава написао грамату упућену Црногорцима. Она је умножена у већи број примјерака, како би се лакше растурила у народ. Грамату и Савина писма за владику Данила и његовог брата Луку однио је калуђер Мојсије Михаилу Милорадовићу, који се тада приватним послом налазио у Букурешту. Сава је наредио Милорадовићу да се упути у Србију, Албанију и међу Клименте, Куче и Црногорце, да их све позове на устанак против Турака и грамату растури у народ. У писму упућеном владици Данилу и његовом брату Луки Шћепчевићу каже се да ће Русија у побједоносном рату против Турске ослободити балканске хришћане турског јарма. Да би акција била успјешнија, руски двор је успоставио конзуларне односе са Венецијом. Руски конзул у Млецима Димитрије Боцис имао је задатак да ради на покрету балканских хришћана.[67] По замисли руског двора, Црној Гори је додијељена улога покретача борбе против Турака. По свом географском положају и борбености Црна Гора је улазила у завјереничке и устаничке планове неких европских држава против Турака.

Још прије доласка руских делегата у Црну Гору, руско -турски рат пробудио је силне наде балканских хришћана.[68] Дубровчани су били на великој опрези од Црногораца.[69] Опште вријење осјећало се свуда, али тек када су руски емисари стигли у Црну Гору, дошло је до правог устанка. Почетком јуна 1711. Милорадовић се искрцао у Грбљу и позвао Грбљане у борбу против Турака, који се радо и „добровољно царскому величанству преклонише“. Заузврат, Милорадовић им је потврдио старе привилегије.[70] Из Грбља је прешао у Црну Гору, гдје је дочекан са великим одушевљењем. Вијест о доласку руских емисара брзо се прочула у сусједној Херцеговини и Брдима. У Црну Гору похрлише херцеговачки и кучки главари. Изгледа да су дошли на позив владике Данила и Милорадовића.

На Ловћену, у кући владике Данила, јула 1711. одржано је савјетовање 24 најугледнија главара из Црне Горе и Херцеговине. На овом састанку донијета је одлука да ће на прву вијест о руској побједи и сами напасти Турке. Грамата

[67] С. Богоявленский, Из руско-сербских отношени при Петре Првом, Вопроси Историй, 8—9, 1946, 31.

[68] J. Радонић, Римска курија, 529.

[69] В. Ћоровић, Односи Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира, Глас, 187, 29.

[70] И. записи, X, 283—284.

цара Петра умножена је и упућена свим црногорским племенима и осталима. Одлука главара потврђена је заклетвом уз свечани благослов владике Данила. Ово савјетовање, на коме је донијета једна тако важна одлука, одржано је у највећој тајности, да не би сазнали ни Турци ни Млечани.

Одмах послије тога почеле су припреме Црногораца, Херцеговаца и околних племена за оружани устанак против Турака. Брзина којом је то изведено просто задивљује. То само показује колико је дубоко било увријежено у народу увјерење да ће их Русија помоћи у њиховој борби против Турака.

Први пут у току мучног вишевјековног ропства дошли су Срби у Црну Гору, изасланици великог и моћног руског цара и понудили помоћ и заштиту. То је дјеловало као право откровење. Тим људима који су вјековима страдали од турског насиља и гледали како Турци скрнаве њихове светиње, презираним од сусједа и пријатеља Млечана и називани шизматицима, одједном се јавља најмоћнији православни владар на свијету. Био је то заиста ванредни догађај који је тако судбоносно утицао на Црногорце и Херцеговце.

Тако је ослободилачка борба народа Црне Горе, Брда и Херцеговине, започета ослањањем на Венецију, ушла у нову политичку фазу, ослоњена на једновјерну Русију. У народу је постојало силно одушевљење за борбу. Дубровчани и Млечани били су изненађени ударном снагом устанка. Они су вјеровали да Црногорци нијесу кадри за веће подвиге од напада на торине и пљачку трговачких каравана. Међутим, устаници су напали тврде турске градове и куле: Грахово, Гацко, Никшић, Спуж и Требиње, али су свуда сузбијени. Турци су се на вријеме припремили за одбрану и није им се тешко одбранити од слабо наоружаних устаника који нијесу располагали техничким средствима и искуством за освајање утврђења. Непосредно послије неуспјелог напада устаника на град Никшић, Требјешани су, из страха од турске одмазде, напустили своје домове и утекли на Чево. Никшићки Турци су разорили насеље Требјесу, а имовину Требјешана присвојили. Требјешани су скоро тридесет година остали у Црној Гори, одакле су заједно са Црногорцима и Брђанима нападали никшићке Турке.

То је била кулминација борбе. Неуспјех под Никшићем, који су Црногорци платили са педесет мртвих и рањених, прилично је деморалисао устанике. Постојала су два устаничка жаришта, у Црној Гори и Херцеговини. Под руководством владике Данила Црногорци су показали више организованости и борбености од Херцеговаца. Владика је одлучно радио на томе да подигне пољуљани морал и одржи политичко јединство црногорских племена, па је на

његову иницијативу крајем октобра склопљено примирје са Турцима до Ђурђевадне. Турци су стварно признали Црну Гору као зараћену страну. Тада се још у Црној Гори није знало да је Русија претрпјела пораз у рату са Турском и била приморана да потпише мир на Пруту, 12. јула 1711. године. Црногорци нијесу вјеровали вијестима о турско-руском миру, тим прије што су потицале од Млечана, непријатељски расположених према руско-црногорској сарадњи.

Од самог доласка Милорадовића у Црну Гору, Млечани су заузели непријатељски став према покрету Црногораца, Херцеговаца и Брђана. Венеција је ове земље сматрала својом интересном сфером. Млечани су два пута у XVII вијеку покушали да протегну своју власт на Херцеговину и Црну Гору, али су оба пута у томе неславно прошли. Њима је највише одговарало постојеће стање. Слободна Катунска и полуслободне остале црногорске нахије биле су сигурна брана Боки Которској. Учвршћивање неке европске силе у Црној Гори, поготову православне Русије, представљало би велику опасност за млетачке интересе на Јадрану. Изражавајући став званичне Венеције генерални провидур Пизани је рекао да је „за Млетачку републику много боље да се граничи са муслиманском него московском вјером". Сличан став имали су и Дубровчани.

Двије сусједне католичке државе, Венеција и Дубровник, схватиле су овај догађај као прави вјерски рат невјерних шизматика против Турака. Католичко свештенство видјело је у томе велику опасност за своје интересе. Барски надбискуп Змајевић писао је кардиналу Сакрапонту: „На овим границама избио је необичан рат. Православни народи, турски поданици, објавили су рат своме суверену, да би са диверзијом помогли Русе. Вође ове побуне су владике и свештеници који су напустили цркве и пошли у бој". По резоновању Змајевића, побједа православних над Турцима била би највећи губитак за католичанство.[71] Али то није било само његово већ и опште мишљење Венеције као државе и цијеле католичке цркве. Млетачки Сенат је сматрао да је Сава Владиславић побунио турске поданике „православне вјере да се уједине у партију московскога цара".[72] Православно свештенство ставило се на чело покрета. Ако су владике и попови могли да устану против Турака на позив Венеције, зашто то не би могли урадити на позив руског православног цара, чије су грамате могли разумјети и читати.

---

[71] A. Theiner, Vettera Monumenta slavorum merdionalium, књ. II, 241.

[72] A. S. V., Sen. rett., R. 86, 17. септембра 1711.

Руска дипломатија је рачунала на вјерску нетрпељивост и зато је грамата била упућена православнима и католицима у једном дијелу наше земље. Очигледно, католичко свештенство и Млечани хтјели су да уплаше своју паству и поданике бауком православља које исповиједају безбожници као што су Црногорци. Ти исти Црногорци, када су се борили заједно са Млечанима против Турака, били су добри хришћани. Сада када су се придружили Русима, они воде вјерски рат. А у ствари, то је био продужетак оне исте ослободилачке борбе коју су црногорска, брдска и херцеговачка племена започела ослањајући се на Венецију.

Млетачки поданици у Боки и Далмацији увијек су били спремни да подрже ослободилачку борбу своје браће у сусједству против Турака, нарочито они православне вјере. Већи дио тог становништва био је до јуче првоборац у рату против Турака. Њихов став је јасан, али њихов положај није им дозвољавао да активније иступе у корист Црногораца и Херцеговаца. Млечани су предузимали све мјере да спријече Бокеље да помажу устанике или да им се придруже. Бокељи нијесу смјели ништа продати Црногорцима. Узалуд су владика Данило и Милорадовић позивали Ришњане и Новљане да им се придруже. Сва настојања владике да разбије млетачку привредну и политичку блокаду Црне Горе остала су безуспјешна. Исто тако, сви покушаји Црногораца да успоставе све везе са Русијом нијесу успјели.

У таквим условима потпуне политичке изолованости, без наде у руску помоћ општа потиштеност захватила је све. Изнад свега, вијести о руско-турском миру потпуно су обесхрабриле Црногорце. Осјећали су се беспомоћни и напуштени од свакога. Главари су се жалили Сави Владиславићу горким ријечима: „Ако је цар склопио мир са Турцима, убили сте толико несрећних хришћана. С једне стране Турци а с друге стране Латини у које немамо повјерења. Када смо им потребни зову нас и милују, а када им не требамо препуштају нас Турцима“. Трагедија Црногораца стијешњених између Млечана и Турака повећала се тренутним губљењем вјере у руски двор. У Венецији се са разлогом вјеровало „да одмакла сезона и утврђени мир између Порте и Русије разоружаће душе оних народа“. Зима је донијела опште затишје, али са прољећем 1712. оживјеће црногорска четовања по турској земљи и нада у руску помоћ. И доиста, јуна 1712. стиже у Црну Гору тобожњи капетан Павле Аркулеј, који је, како се говорило, од руског цара донио Црногорцима поклон од 500 дуката, а у ствари је узајмио од требињских калуђера

1.700 млетачких дуката.[73] Посљедња оживјела нада у руску помоћ и обнову руско-турског рата угасила се у турском походу на Црну Гору.

Од самог почетка устанак је озбиљно схваћен на Порти. Покрет је био општенародни и Турцима је било потребно много снаге да га угуше. У току борбе око 4.000—5.000 турских војника оперисало је против устаника, чији се број попео на више хиљада.[74] Преко својих команданата и разних тужби на устанике у Цвриграду су били добро упознати са свим догађајима у Црној Гори и Херцеговини. Чак су се Млечани и Дубровчани тужили на Црногорце, захтијевајући оружану интервенцију Порте против њих. На Црногорце се дигла општа повика са свих страна, као да су они били једини кривци за све. На Порти се добро знало да је Црна Гора током неколико деценијв била центар отпора против Турака. По турском схватању, ваљало је угушити главно бунтовничко гнијездо. Зато је Порта спремила казнену експедицију на Црну Гору.

Султан је издао ферман да се Црногорци и Брђани строго казне, да се сруши Манастир на Цетињу, да се ухвате коловође покрета, владика Данило и Милорадовић, и да се казне сви они који се буду одупирали.[75] Са 20.000 људи, под командом Ахмет-паше, Турци нападоше Црну Гору 1712. године. Црногорци, управо Катуњани пружали су очајнички отпор турској војсци, нанијели јој знатне губитке, али нијесу могли спријечити њен продор до Цетиња, које Турци заузеше почетком августа. Владика Данило и Милорадовић са 500 људи успјели су се преко млетачке територије повући у Херцеговину. Паша се није дуго задржао на сиромашном Цетињу, него се звдовољио рушењем манастира, цркве, кућа у Цетињском пољу и признањем покорности од стране неких племена. Приликом повлачења турске војске са Цетиња Црногорци су јој нанијели знатне губитке. Поход није обесхрабрио Црногорце.

Међутим, народно предање у Црној Гори и неколико записа говоре о томе да 1712. године нијесу страдали Црногорци него Турци и дв је, штавише, турска погибија на Цареву лазу те године била таква да су „мртви Турци као лазина лежали". Испрела се легенда да су Црногорци до ногу потукли турску војску од 60.000 људи, да Турци 1712. нијесу заузели Цетиње, и да је султан због овога пораза спремио нови поход на Црну Гору. Таква легенда у нашој историографији одржалв се све до појаве Томићеве рвсправе *Турски*

---

[73] Ст. Димитријевић, Грађа за српску историју, Споменик LIII, 56—57.

[74] В. Ћоровић, Глас 187, 44.

[75] Ј. Томић, Турски поход на Црну Гору 1712. године, Глас, 96, 171—172.

поход на Црну Гору 1712. године. Томићева заслуга је у томе што је разбио традиционално схватање о великој и апсолутној црногорској побједи на Цареву лазу 1712. Његова расправа подстакла је многе наше историчаре да допуњују, бране или оспоравају његову тезу о Цареву лазу. Тако је у нашој историографији настало посебно питање о Цареву лазу.

Прије него што пређемо на излагање историчара о питању Царева лаза, потребно је навести оновремене изворе о турско-црногорском рату 1712. Први је извјештај генералног провидура Карла Пизаниа Сенату од 24. августа 1712. Пизани пише да се Турци „приближавају Цетињском пољу пошто су приморали на покорност племена Куче, Клименте, Ријечане и такође оне из Црмнице да би осигурали леђа војсци од њихових напада... Није био мали напор нити мала тешкоћа сераскера пошто је закорачио у Црну Гору, као што сам јавио у претходним мојим писмима, продужујући да продире дубоко у исту, да би приморао побуњенике на покорност. Његово напредовање стало га је крви и врло великих патњи, јер побуњеници утврђени у мјестима по природи погодним за њих, упркос одушевљењу Турака, опирали су му се на сваком кораку, наносећи му, не мало губитака и знатне штете. Од свега овога што је војску могло највише узнемирити било је да је нашао земљу опустошену, што су урадили побуњеници из превентивних разлога са циљем да га лише средстава за живот, тако да је недостајала храна за издржавање људства, па чак и трава за коње".[76] Сачувано је још једно писмо провидура Пизанија из Пераста од 29. јула 1712. Он каже „да из многобројних извјештаја о догађају између Турака и Црногораца који се скоро десио између Градца, Ријеке и Бобије ништа се тачно не може разумјети о слављеној побједи ових посљедњих, која се, по ономе што пише Данило, своди на пет посјечених глава... Жали се да из конфузног записника једног човјека ништа се не може сазнати о бици, пошто се у њему искључиво говори о отимању коња и шатора".[77] У посљедњем извјештају од 20. септембра 1712. Пизани каже да се „паша спустио (са Цетиња) уским стазама брда са великим губицима за своје људе, јер она иста племена која су се покорила и да би их покорио морао је да им пали куће и уништава имовину, правила су му засједе са више чета и нападала заштитницу војске, тако да је остао у покрету ојађен. Сматра се да је међу

[76] Глас 96, 182, у нап. 72, 73.

[77] С. Мијушковић, Догађаји у Црној Гори од 1711—1714, И. записи XI, 196—197.

мртвима и рањенима остало до пет стотина и не мало његове коморе".[78]

О турским губицима приликом продирања до Цетиња даје податке Бућа у писму од 17. септембра 1712. Он каже: „Завршени су метежи на овој граници и побуњеници су се предали (покорили) привучени благим понашањем, пошто су Турцима нанијели невјероватне губитке с губитком коморе и 2.000 Отомана од којих највећи дио (су били) Албанци, којима је такође заплијењена комора, пошто су били претходница и паша је у истини остао лишен свега. Такође босански паша имао је не мале губитке, када су га приликом повлачења у пролазима (Црногорци) сачекивали и нападали заштитницу".[79]

Вриједи навести и писање двојице оновременика којима је био познат развој турско-црногорског рата. У писму капетана Ивана Лукачевића, блиског сарадника М. Милорадовића, од 1. септембра 1712. каже се: „И с тога узрока сада имамо мање на нашој служби двије хиљаде људи од оружја, зашто то би узрок те се смете Требиње, Попово, Загора, Љубомир, Рудине и остала племена, који једну мисао имаху сада од пасаније 10 дана, како дође 60.000 илада војске Отмановића и стааше на Црној Гори два мјесеца дана према нашему оружју. И з божјом помоћи и заповиједи благочестиваго цара не могоше стати на чело од нашега оружја него пођоше и побјегоше срамотно изгинули, рањени и јуморени свакијем умором и трудом који се може изрећи".[80] М. Милорадовић у извјештају руском цару с краја 1712. пише како је сераскер Ахмет-паша с великом војском опсео Црногорце, „па смо у опсади били два мјесеца и много пута смо се с њима били и у свим борбама смо их побјеђивали и много их је погинуло. Послије тога Турци су молили да би изишли на Цетиње како бисмо склопили мир, али они мир не закључише, само нас преварише и манастир на Цетињу опустошише, и кућу владике Данила и ћелије уништише и разорише и села у околини манастира попалише".[81] Љетописачке биљешке које говоре о овоме догађају настале су касније.

Из наведених докумената, нарочито млетачких, види се да су се Катуњани очајнички одупирали турској војсци и нанијели јој знатне губитке приликом продора Ахмет-паше на Цетиње. Исто тако, приликом повлачења Турци су имали губитке, али знатно мање него приликом напада. У свим

[78] Глас 96, 192, у нап. 102.

[79] С. Мијушковић, Још увијек о Цареву лазу, И. гласник, 1—2, 1959, 152.

[80] В. Ћоровић, Глас 187, 70—71.

[81] Р. Драгићевић, Неколико напомена о боју на Цареву лазу, И. записи, XVII, 365.

наведеним изворима борбе између Турака и Црногораца не везују се за један локалитет. Да нема других извора, насталих много касније, послије догађаја у којима се помиње датум и мјесто борбе, питање Царева лаза у нашој историографији не би се ни постављало. Историчари би се спорили само о томе да ли су турски губици приликом напада на Црну Гору поуздани или претјерани.

Савременим изворима о ма којем збивању историчари увијек дају предност пред изворима насталим касније. Извори о неком догађају, настали касније, писани су с одређеним циљем, без обзира да ли о догађајима говоре вјеродостојно или не. Такав је случај био и поводом каснијих биљежака и писања о турско-црногорском рату 1712. године. Митрополит Василије Петровић унио је у Цетињски љетопис биљешку о турско-црногорском рату 1712. године о Цареву лазу. Тај запис гласи: „Ва љето 1712. дође з граматами от Москве от цара Петра Михаило Милорадовић ва Черну Гору ка владики Данилу и Черногорцима за велико зло манастирско и черногорско који почеше војевати на турске градове. Ва љето 1712. посјекоше Черногорци Турке у Царев лаз но сила турска одоље и дођоше на Цетиње и раскопаше цркву и манастир. Паки ва љето 1714. октомбра дође Чупрелић везир су сто и двадесет тисуш војске и пороби и пожеже Черну Гору. И то љето отиде владика Данило у Москву ка цару Петру".[82] На лијевој маргини текста стајао је датум 29. јула 1712. по старом.

Запис нема никакве претензије да велича црногорску побједу, него, напротив — истиче велико зло манастирско. Запис је по садржају врло шкрт. Није наведен број турске војске, ни име њеног команданта, ни датум када и како су Црногорци посјекли Турке у Цареву лазу. У поређењу са савременим изворима запис умањује отпор Црногораца Турцима 1712. године. Да Василије у другим својим списима није говорио о овим догађајима, проблем Царева лаза не би се постављао у нашој науци. Касније, Василије у писму Петру Шувалову од 2. маја 1753, каже како су Црногорци до ногу потукли турску војску од 60.000 људи 17. јула 1712. године по старом. Та страшна турска погибија била је разлог што је султан поново 1714. послао нову војску од 100.000 људи против Црне Горе.[83] Ово је једини документ у којем Василије доноси датум битке, али не наводи мјесто гдје се одиграла. Ове исте податке он је касније унио и у своју *Историју о Черној Гори*, штампану у Москви 1754. и намијењену првенствено Русима, као и у писму Александру Михаиловићу

[82] Цетињски љетопис, Цетиње 1962, 48a.

[83] М. Драговић, Споменик 25, 17.

Галицину од 28. децембра 1765. године.[84] Између записа у Цетињском љетопису и каснијег писања владике Василија постоји очигледна супротност.

Овакве противрјечности у писању једне историјске личности о неком догађају нијесу ријетке. Василије је био виспрен политичар. Сва његова писма упућена руским самодршцима и осталим руским одговорним личностима, као и његова *Историја,* имала су за циљ да прикажу Црну Гору и Црногорце у најповољнијем свјетлу. Зато Василије говори Русима о апсолутној црногорској побједи на Цареву лазу 1712. године. За овакав поступак Василије се не може оптуживати. Тим прије што он није измислио турску погибију од 60.000 људи на Цареву лазу.

Средином XVIII вијека у Црној Гори је постојало предање о Цареву лазу као догађају из времена млетачко-црногорског ратног савезништва. У два писма црногорских главара из 1747. и 1749. ређају се бојеви у којима су Црногорци учествовали као млетачки савезници. У писму из 1747. црногорски главари наводе да нијесу штеђели крв у борби против Турака за интересе Венеције, „како ни сједоче атестати наши от пупликијех распрезентантех, ако под Нови ђе разбисмо Топал-пашу, на Вртијељку ђе разбисмо Сулејман-пашу, ако на Подгорицу када би пред нама Зано Грбичић, сувише на Водник, на Требиње, и на Сутормаи и у Царев лаз и не можемо потанко сад исказат оне наше пролитије крви коју смо пролили за нашег принципа. . . Преузвишени ђенерала Муциниго у наш атестат говори и сам сједочи и много се чуди нашој превјерној вјери и јунаштву ђе у једну уру Турке у Бар затворисмо, пак пашу од Арбаније разбисмо и сувише лубарде и све оружје принципово сачувасмо докле га сахранише. Сједочи ни преведри Гримани нашу службу под Улцињ".[85]

Све наведене битке у писму су из морејског рата (1684 — 1699), а посљедње двије код Бара и Улциња из посљедњег млетачко-турског рата (1714—1718). Укупно је наведено десет битака у којима су Црногорци учествовали као млетачки савезници у два рата против Турске. Исто тако, у писму црногорских главара из 1749. наведено је десет бојева, с том разликом што су изостављени они на Воднику и за Цетиње, а унијети бојеви на Оштрој понти и Клобуку. У оба документа Царев лаз се наводи као бој из времена млетачко-црногорског савезништва.[86] Од десет наведених бојева у

[84] Ј. Томић, Глас 96, 156.

[85] Ј. Миловић, Зборник 190—191.

[86] Р. Драгићевић сматра да битка на Цареву лазу, која се спомиње у писмима црногорских главара, може „бити она из 1712. године". И. записи XVII, 357.

писмима црногорских главара за седам се може утврдити да су се збили у вријеме морејског рата, а посљедња два, код Бара и Улциња, у вријеме млетачко-турског рата (1714 — 1718).

Из наведених докумената можемо закључити:

Нигдје се у савременим изворима Царев лаз не помиње као мјесто борбе.

Према савременим изворима, Црногорци (Катуњани) су пружали жилав отпор Турцима приликом надирања кроз Црну Гору 1712. године и нанијели им знатне губитке. У писму Буће од 17. септембра 1712. говори се о величини турских губитака, то јест да је углавном страдала претходница под командом Тахир-паше. На основу Бућиног писања може се закључити да су те губитке Турци претрпјели у низу бојева, а не у једној битки. Број од 2.000 турских губитака је преувеличан.

Савремени документи говоре о релативном успјеху Црногораца у борби против Турака 1712. године, док је народно предање у Црној Гори у прошлом вијеку сачувало сјећање на велику и апсолутну побједу на Цареву лазу, онако како је то писао владика В. Петровић. Противрјечност између извора и народне традиције је потпуна. На основу познатих извора из XVIII вијека у народу је била очувана традиција о трагедији Црне Горе 1712. године. Истовремено, постоји предање о борби на Цареву лазу као историјском догађају из морејског рата. У писму црногорских главара из 1747. помиње се 60.000 турских војника. Тај број ће Василије унијети у своју *Историју* о *Черној Гори*. Подударност броја турске војске је потпуна. Догађаји су временски врло блиски, тако да су учесници савременици и морејског рата и 1712. године. Петру I Петровићу, састављачу пјесме *Царев лаз*, није било тешко, на основу Василијеве историје и других његових списа, послије једнога вијека испјевати пјесму о великој и апсолутној побједи над Турцима на Цареву лазу 1712. године. Збивање је лако било пренијети са једног догађаја на други. Пјесмом *Царев лаз* почела се стварати легенда о Царевом лазу из 1712. године, чиме је историјски Царев лаз пао у заборав. Тиме традиција није у основи повријеђена, јер Царев лаз није измишљен нити пак литерарним путем унијет у народ.

Традиционално схватање о великој и апсолутној побједи на Цареву лазу 1712. године више не заступа готово ниједан црногорски историчар, али још увијек постоје разна објашњења догађаја, и ми ћемо их овдје изнијети.

Ј. Томић је први у нашој историографији срушио легенду о великој црногорској побједи на Цареву лазу 1712. године. Он је тврдио да се „први помен о победи налази у

саставима митрополита Василија и у његовој *Историји Црне Горе,* и оптужио Василија за свјесна дотјеривања и измишљања.[87] Ј. Ердељановић, у свом дјелу *Стара Црна Гора,* ослањајући се на народно предање, сматра да је могло бити борбе на Царевом лазу, али се не опредјељује за годину догађаја.[88] Д. Вуксан написао је посебан чланак о Цареву лазу. Он је дао ново објашњење догађаја и претпоставља да су Црногорци потукли одред Тахир-паше. По Вуксану, битка се водила 29. јула 1712. по старом.[89] На Вуксаново и Ердељановићево писање Томић је одговорио посебном студијом. Увиђајући да се народна традиција о Цареву лазу не може одбацити, Томић закључује да је основу за традицију дала једна ранија турска погибија из 1604. Даље, Томић доказује да је владика Василије измислио Царев лаз и да до Његоша није било традиције о Цареву лазу из 1712. године, да је та традиција створена књижевним путем на Цетињу тридесетих година прошлога вијека.[90]

О Цареву лазу, на основу дубровачке архивске грађе, писао је и В. Ћоровић. Он уздржљиво закључује да се не може одсудно искључивати могућност „неке мање борбе која је имала више четнички карактер, али која није могла ништа утицати на ток главне акције. Као историјски чинилац та борба, ако је и уколико је уопште било, нема никакав значај".[91] На основу нове грађе из Државног архива у Котору С. Мијушковић закључује да се 17/28. јула водила битка на Цареву лазу у којој је „потучена војска серашћера Ахмет-паше босанског, од чије је војске највише страдао одред Тахир-паше скадарског"; да је Ахмет-паша, „и поред претрпљеног пораза на Цареву лазу", успио да стигне на Цетиње.[92] Ј. Вулетић без икакве озбиљније аргументације тврди да су Црногорци потукли Турке на Цареву лазу 1711. године.[93]

О Цареву лазу писао је неколико пута и Р. Драгићевић. Указаћемо на његов посљедњи чланак. Драгићевић се не опредјељује ни за датум битке, ни за једну одлучујућу битку. Он пише: „Из наведених чињеница може се ваљда закључити, да је у другој половини мјесеца јула 1712. године било више крвавих и упорних борби између Црногораца и бројно надмоћнијих турских трупа под командом босанског везира Ахмет-паше. Турске трупе су наступале од Спужа и Подгорице према Цетињу, те су морале ићи тереном на

[87] Ј. Томић, Глас 96, 154.
[88] Стара Црна Гора, 751—754.
[89] Д. Вуксан, Битка на Цареву лазу, Записи V, 129—134.
[90] Ј. Томић, Питање Царева лаза, Београд 1933, 220—223
[91] В. Ћоровић, Глас, 187, 63.
[92] С. Мијушковић, И. записи, XI, 198—199.
[93] Ј. Вулетић, Бој на Цареву лазу, Споменик, 106.

коме се налази Царев лаз. . . Дубровачки и которски извјештаји тврде, да су Турци имали око 2.000 погинулих војника... То је дакле суштина питања о боју на Цареву лазу“.[94]

Мишљење Р. Драгићевића издваја се од осталих историчара који доказују да се битка на Цареву лазу водила одређеног датума 1712. године. Он одбацује непосредно да је битка вођена одређеног датума и на одређеном мјесту, а посредно све турске губитке „у више крвавих и упорних борби“ везује за Царев лаз. Пошто је Царев лаз локалитет, испада да су Турци све те губитке претрпјели на Цареву лазу.

Посљедњу расправу о Цареву лазу написао је Н. Вукчевић без и једног новог податка. Он доказује да се 8.000 Црногораца и Грбљана супротставило турској војсци од 30 — 40.000 бораца. По мишљењу Вукчевића, Црногорци су тешко поразили Турке. „Према томе Турци су на разним бојиштима Црне Горе у љето 1712. године могли да изгубе 5—6 хиљада војника од чега је највећи број остао у Цареву лазу“. По њему, бој се водио 28. јула по новом.[95]

Иако је Црна Гора приликом Ахмет-пашиног похода страдала, ратоборни дух у народу није се гасио. Народ се осмјелио послије повлачења Турака из Црне Горе, када се видјело да је цио поход прошао без тежих жртава. Пораз је оставио најдубљи утисак на владику Данила, који је једно вријеме помишљао да напусти Црну Гору. Али општи европски догађаји узеше други обрт, којим се створила нова политичка ситуација и боља перспектива за Црногорце.

Средином новембра 1712. обновљен је рат између Турске и Русије. О томе се у Црној Гори одмах сазнало. То је задржало владику Данила од намјераваног пута у Русију. У земљи владика активно ради и шири међу народом вијести да ће Црногорци добити помоћ од руског двора и да ће се Милорадовић вратити у Црну Гору.[96] Те вијести подстичу народ на нове сукобе са Турцима. Мање и веће чете црногорске крве се са Спужанима и Подгоричанима. На рушевинама Цетињског манастира владика Данило приређује славље и позива присутне да кличу: „Живео руски цар“.[97] То васкрсавање наде у Русију над пепелом цетињског манастира била је трагична обмана једног изневјереног повјерења.

---

[94] Р. Драгићевић, И. записи, XVII, 369.

[95] Никола Вукчевић, Питање боја на Царевом лазу, Београд 1968, 167—168.

[96] Ј. Томић, Поход Нуман-паше Ћуприлића на Црну Гору 1714. Глас, 147, 52.

[97] С. Мијушковић, Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман-пашиног похода (1711—1714), И. записи, XI, 205.

Претјерана надања у Русију брзо су спласнула, нарочито од јесени 1713, када је за скадарског пашу постављен Хаџи-Мехмед, који предузима енергичне мјере за смирење Црне Горе. Црногорци воде рачуна о пашиним захтјевима и ступају с њим у преговоре. Чак се и владика Данило састао у највећој тајности са пашиним изаслаником Хусеином крајем новембра 1713. близу Црмнице. Он је успио да наговори владику да позове на преговоре у Вир Пазар црногорске главаре, осим Озринића и Бјелица. Преговори су трајали до 2. децембра и завршили се безуспјешно због претјераних турских захтјева.[98]

Преговарало се са Турцима и још увијек полагале наде у Русију. Крајем новембра Црногорци упутише једног делегата у Русију, а одмах послије преговора са Турцима на Виру владика Данило се обрати грофу Голофкину. У писму му је саопштио да су Црногорци, пошто су сазнали за мир између Русије и Порте, закључили привремено примирје са Турцима, „али до досадашњег дана живим без сваке добре наде, не знајући куда да се обратим и од кога да тражим помоћ и упутства".[99] Ове владичине ријечи показују сву несрећу народа Црне Горе и нескривену горчину што су их Руси препустили њиховој судбини.

Пркос Црногораца приморао је Порту на поновни обрачун са Црном Гором. У Цариграду су схватили да је прошлогодишњи поход промашен и да одлучнијим мјерама ваља приморати Црногорце на мировање и покорност. Порта је спремила нову и јачу казнену експедицију против Црне Горе. Почетком октобра 1714. босански везир Нуман-паша Ћуприлић са 30.000 људи напао је Црну Гору из два правца. Циљ главног турског напада била је Катунска нахија. И поред жестоког отпора Катуњана, Турци заузеше Цетиње, Озриниће и Његуше. Окупирана је сва Катунска нахија до саме млетачке границе. Владика Данило склонио се у Боку, а један мали број најодлучнијих и најхрабријих Црногораца од око 600 момака повукао се у неприступачне планине Црне Горе. Међу њима био је и Вукота Вукашиновић и његов син Ђикан. Бјежећи испред Турака борци и народ склањали су се на млетачку територију, поред млетачких стража, које су добиле најодлучније заповијести да спријече прелаз Црногорцима преко границе. На захтјев Порте Венеција је затворила границу према Црној Гори. Тиме су Млечани допринијели бржем слому Црногораца.

Пораз је био потпун. Црногорци су били скрхани, разјурени и гоњени од Турака готово као дивљач. Турском див-

---

[98] Исто, 210.

[99] С. Богојављенски, н. д., 35.

љању није било краја. Све што им је пало шака, без обзира на узраст и пол, немилосрдно су сасјекли. Никада Црногорци, ни раније ни касније, нијесу запамтили такву несрећу. Хиљаде људи је убијено. Земља је остала попаљена, опустошена и опљачкана, а поједини крајеви, као Катунска нахија, сравњени су са земљом. Ниједан догађај није се тако дубоко усјекао у народно сјећање као крвава Нуман-пашина година.

Иако је Ћуприлић прегазио Црну Гору и у њој починио незапамћени покољ, није успио да похвата главне црногорске главаре: владику Данила, Вукоту Вукашиновића и остале старјешине поменуте у ферману. Било је наређено да се готово сва Катунска нахија расели, али то није изведено. Владика Данило отпутовао је у Русију да тражи помоћ за унесрећени народ Црне Горе. Тако је у крви угушена борба црногорских племена, са ослонцем на Русију, али без стварне помоћи од ње.[100]

Два турска похода на Црну Гору, 1712. и 1714. године, имала су дубљи и већи значај од обичног пораза у борби. Црногорци су се први пут фронтално сукобили са великим турским снагама. Отада почиње борба на живот и смрт између Црногораца и Турака, која ће трајати два вијека. До тог времена није запамћена оваква крвава борба са Турцима у овоме крају. Догађај као да је истиснуо из сјећања све раније турско-црногорске оружане сукобе и борбе. У народном предању о свим ранијим борбама са Турцима нема помена, или је сачувана врло нејасна и невезана представа о томе. Два турска напада нијесу морално сломила Црногорце, који су брзо прикупили снагу за нове борбе против Турака. То је она исконска снага којом се наш народ увијек одликовао, која му је помагала да просто васкрсава из пепела, крви и рушевина. За своје и туђе „гријехове" Црногорци су платили високу цијену. Они су били центар и покретачка снага устанка и на њих се сручио осветнички бијес Турака.

Само захваљујући слабости турских сусједних снага, међусобно потпуно изолованих, устанак је у самом почетку добио онај силни замах и ширину; али одмах послије неуспјелих напада на турске градове почео је јењавати. Један овакав покрет могао је успјети само уз велику материјалну и моралну подршку споља. Али такве помоћи није било. Црногорци су били блокирани у својој убогој земљи, без икакве помоћи било с које стране. Херцеговци су послије првог турског похода на Црну Гору одустали од даље борбе и нагодили се са Турцима.

[100] Ј. Томић, Глас, 96, 87—96.

Први покушај успостављања политичких веза између Русије и Црне Горе Црногорци су платили огромним жртвама. Заузврат, Русија је прихватила ослободилачку борбу Црногораца, што је било судбоносно за даљи историјски развој Црне Горе. Отада је у очима црногорских владика и свештенства име Русије имало призвук нечег магичног. Од тог времена односи Црногораца са Млечанима развијају се у сјенци руско-црногорског пријатељства. То је био велики спољнополитички преокрет за Црну Гору са многоструким посљедицама.

Посљедњи турски поход на Црну Гору пружио је формални повод Порти да објави рат Венецији.

Посљедња млетачко-црногорска ратна сарадња

Турско-млетачки односи почели су се погоршавати одмах послије Карловачког мира. Још прије склапања Мировног уговора Турци су мислили на реванш Венецији. Дубровачки посланик у Цариграду Лука Барка писао је средином 1698. да је из разговора са разним турским министрима разумио „да ће мир са царем бити трајан, али овај са Млечанима биће краткога вијека".[101] Ове ријечи су се обистиниле. Турска агресивност према Венецији расла је из године у годину. Венеција је настојала да избјегне сукоб са Портом, која је само тражила повод за рат.

А тај повод пружио се Порти тек 1714. године, приликом турског напада на Црну Гору, када се велики број Црногораца склонио у Боку. Сераскер Нуман-паша Ћуприлић одлучно је захтијевао изручење свих избјеглица, што су Млечани одбили. То је био пријатељски гест према Црногорцима, веома значајан за даље млетачко-црногорске односе у овоме рату. Одбијање Млечана да изруче црногорске избјеглице Порта је искористила за рат против Венеције.

Реис-ефендија позвао је баила Мема у аудијенцију 8. децембра 1714. Млетачки амбасадор саслушао је оптужбе турског министра спољних послова, који је између осталог казао да је Венеција дала уточиште владици Данилу у Котору и осталим црногорским старјешинама и да је приликом турског напада на Црну Гору упутила Црногорцима оружје и municiju.[102] Сјутрадан баило је ухапшен и бачен у затвор. Неколико дана касније Порта је објавила рат Венецији. Ратна објава садржала је тринаест тачака. Посљедња тачка била је посвећена питању црногорских избјеглица. Највећи дио

[101] G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu, Rad, 253, 142.

[102] Amy A. Bernardy, L'ultima guerra turco-veneziana (1714—1718), Firenze 1902, 21—22.

Портиних аргумената о примању Црногораца и о ставу Венеције према турском походу на Црну Гору 1714. потпуно су произвољни или измишљени. Чак је наведено да је познати црногорски главар Ђикан руски официр који је дошао у Црну Гору 1711. године.[103]

Рат је ставио млетачку дипломатију пред задатак како придобити црногорска, херцеговачка и брдска племена за активнију борбу против Турака. То је било донекле понављање ситуације из морејског рата, нарочито у политичком погледу. Скрхани и сломљени Црногорци су били у врло биједном стању. Иако дух отпора није био потпуно сломљен, иако је жеља за осветом Турцима прожимала сваког Црногорца, било је потребно извјесно вријеме да се ране залијече, да се међуплеменски сукоби загладе, да народ прихвати млетачке сугестије и ступи у борбу против Турака. Пошло се утврђеним стопама пријатељства и сарадње.

Преко 2.000 црногорских избјеглица у Боки, од којих је 500 људи било способно за оружје, са одушевљењем је поздравило вијест о рату. Преко њих је почела млетачко-црногорска сарадња и током рата се проширила на сву Црну Гору.

Издржавање и активирање црногорских избјеглица било је основно питање за Млечане. Хајдуци, зачетници свих млетачких акција у Боки, са морејским ратом завршавају своју епску борбу. Њихову улогу преузимају Црногорци. Тај остатак огорчених и унесрећених људи постаје млетачка авангарда у Херцеговини. Неке најугледније црногорске старјешине добиле су плату од Млечана, док су остали таворили од шкрте млетачке помоћи. То је приморало Црногорце да, можда и мимо своје воље, упадају на турску територију и тамо нађу средства за живот. У Херцеговину су упућивани мањи млетачки одреди да узнемиравају Турке и дижу народ на устанак. У једном таквом походу према Требињу у љето 1715. погинуо је и Вук Мићуновић, познати црногорски јунак и један од најугледнијих избјеглих главара. На дужности га је наслиједио његов син Милош, са истом платом од 5 дуката мјесечно. Народна пјесма приказала је Вукову смрт као епски подвиг на капији Требиња.[104]

Упркос многим слабостима с обје стране, млетачко-црногорска ратна сарадња успјешно се развијала. У исто вријеме Млечани су развили агитацију за придобијање брдских и херцеговачких племена. Херцеговачка племена су потпуно затајила; центар отпора постала је јужна Херцеговина. Кучи су одмах прихватили позив Млечана на сарадњу и почетком 1715. предложили им да једна кучка и црногор-

[103] Исто, 83—84.
[104] В. Караџић, Српске народне песме, књ. IV, Београд, 1896, 8

ска делегација отпутује у Венецију у циљу учвршћавања пријатељства и савеза. Једино се Грбљани послије извјесног колебања коначно прикључују Венецији. Грбаљски главари су крајем септембра 1715. поднијели генералном провидуру представку у 12 тачака, којом на бази јасно формулисане унутрашње самоуправе и вјерске слободе траже млетачку заштиту. Дукалом од 30. новембра Грбљанима су потврђене привилегије од 1647. године и додијељено им је 1.000 цекина, да од Турака откупе 20 талаца.[105] То је била посљедња и коначна одлука Венеције о Грбљу.

Млетачка политичка офанзива у Црној Гори заустављена је повратком владике Данила из Русије. По одласку из Црне Горе владика је боравио извјесно вријеме у Бечу, одакле је тек крајем 1714. отпутовао за Петроград. Трагедија Црне Горе дубоко га је потресла. Он из Беча упућује поруке и посланице у Црну Гору, учи, тјеши и храбри народ. Прије одласка из Беча обраћа се канцелару Голофкину, увјеравајући га у бескрајну оданост Црногораца Русији.[106] Први црногорски владика који је посјетио Русију дочекан је тамо са великом пажњом. Примио га је и цар Петар I, на кога је владика оставио снажан утисак. Владика Данило обавијестио је руску владу о несрећи која је задесила Црну Гору и Херцеговину и тражио помоћ за пострадали народ. Средином јануара 1715. царска влада издала је указ по којем Срби који ступе у руску војну службу добијају земљу и новчану помоћ према чину који имају. За њих је била одређена земља у азовској и кијевској губернији.[107]

Владика Данило боравио је у Русији неколико мјесеци. На повратку, добио је обилату помоћ и поклоне за себе, главаре, народ и цркву. Укупна сума износила је 13.400 рубаља и 2.000 червонца.[108] Уз материјалну помоћ добио је двије царске грамате. Ти документи су постали основа руско-црногорског пријатељства и сарадње. Цар Петар I обавезао је Црногорце да у случају руско-турског рата пруже помоћ против Турака „по јединовјерију и јединојазичију". Другом граматом цар је одредио сталну помоћ Цетињском манастиру у висини од 500 рубаља годишње.[109] Додјељивање сталне помоћи Цетињском манастиру значило је и трајно морално и политичко ангажовање Русије према Црној Гори, за коју је то имало изванредан политички значај. Отада је Црна Гора

---

[105] А. Соловјев, Три бокељска полуфалсификата, Прилози, XV. 133.

[106] С. Богојављенски, н. д., 38.

[107] Исто, 38.

[108] М. Драговић, Материјал за историју Црне Горе, Споменик, XXV, 2.

[109] С. Милутиновић, Историја Црне Горе, 65—67.

у свим плановима руске политике на Балкану до краја XVIII вијека имала прву улогу. Интересовање Русије за Црну Гору привукло је пажњу и неких европских држава. Тако је она играла много значајнију политичку улогу него што су јој то дозвољавали њен друштвени и привредни значај.

Добивши царске дарове и грамате, владика Данило је у јулу мјесецу 1715. напустио Петроград и у Црну Гору стигао средином априла идуће године. Народ га је дочекао са одушевљењем. Настанио се у Мајинама, на млетачкој територији. Владика је затекао Црну Гору у крајње хаотичном стању: земља разорена и опустошена, народ десеткован, главари покавжени. Владика се жалио канцелару Голофкину: „Све је разорено, растјерано и мачу предано, у ропство одведено: а неки мали остатак у гору је остао и спасио се".[110]

Повратак владике Данила у опустошену Црну Гору, чије се стање још више погоршавало племенским сукобима и ситним зађевицама, које је само владичин ауторитет могао отклонити, био је нов и непредвиђен моменат за млетачку политику према Црној Гори. Временом, он се поклапа са проширењем рата на Аустрију. Приликом повратка из Русије владика Данило је у Бечу водио политичке разговоре са одговорним аустријским личностима, па чак и са принцом Евгенијем Савојским, којем је поднио извјесне предлоге о Црној Гори. Тако су успостављене прве политичке везе Црне Горе са Аустријом. На састанку Савојског и владике Данила утврђена је и заједничка сарадња против Турске. Владика је могао бити задовољан својом првом политичком мисијом изван Црне Горе. Везе са Русијом и Аустријом утицале су на став владике Данила према Венецији. Истина, по повратку у земљу он ступа у преписку са Млечанима, али зазире од сваког политичког приближавања и ангажовања на страни Републике.

Чак је и посјетио которског провидура Себастијана Вендрамина, који га је примио са изузетном пажњом. Владика је готово изазивачки пред провидуром Вендрамином изражавао своје дивљење Русији. Вендрамин је говорио: „У суштини нема у срцу и на језику друго осим руског цара. Зове га својим богом на земљи и увијек у случају да она сила (Русија) узме оружје против Порте, замишљам владику као вођу једне треће партије, новост која има крајње посљедице".[111] Млечани се нијесу преварили у оцјени значаја политичких веза владике Данила са Русијом, док владичиној преписци са Бечом нијесу придавали никакав значај за будућност, иако је тренутно та веза сметала млетачким политичким плановима према Црној Гори.

---

[110] С. Богојављенски, н. д., 39.
[111] A. S. V, Prov. estraord., f. 677, Херцег-Нови, 28. маја 1716.

Аустрија је и овога пута намјеравала да подигне наш народ на устанак против Турака. Врховни командант аустријске војске, прослављени војсковођа принц Евгеније Савојски, био је уједно инспиратор те политике. У аустријском плану дизања балканских народа против Турака Црна Гора је имала да одигра значајну улогу. Јула мјесеца 1716. дошао је у Футог код Савојског црногорски изасланик Никола Рајић, негдашњи капетан у руској служби. Он је у име владике Данила поднио предлог Савојском да Аустрија упути своју војску у Црну Гору преко Сарајева, а Црногорци ће му са 40.000 људи притећи у помоћ, с тим да Црногорцима „буду потврђене старе повластице". Савојски је овај предлог упутио у Беч Ратном савјету са пропратним писмом из Футога од 25. јула у коме каже да је план лакше извести из Напуља. По резоновању Савојског, акција је скопчана са великим тешкоћама, „али ипак не могу да одбијем ниједну прилику да направим диверзију нашем вјековном непријатељу, тим прије што су ти људи (Црногорци) недавно показали шта су кадри, иако тада, у доба мира, надмоћније турске снаге, одузеле су им могућност да изврше своју замисао".[112] Ипак, све се завршило на преговорима и препорукама.

Без сумње, Рајић је био повјерљива личност владике Данила, који се надао да ће помоћу Аустрије остварити своје политичке планове. Владика се редовно дописивао са Бечом. Сва настојања Млечана да се докопају кореспонденције остала су узалудна. Према томе, везе владике Данила са Аустријом биле су чвршће него што се на основу приступачне грађе може закључити.

Политичка оријентација владике Данила према Аустрији, у тренутку када су Млечани улагали огромне напоре да окупе око себе црногорска племена, наишла је на одлучан отпор Венеције. Нијесу се бирала средства да се владика онемогући. Средином септембра 1716. године Инквизиторски суд одлучио је да отрује владику Данила. То је била крајња мјера, на коју су се Млечани одлучили када више ничим нијесу могли скренути збивања у своју корист. Тада је започела прикривена борба између владике Данила и Млечана за остваривање утицаја на Црногорце.

Биједа у којој је грцала Црна Гора послије Ћуприлићевог пустошења подвојила је Црногорце у основном питању: учествовати или не учествовати у рату на страни Вене-

[112] Luigi Matuscka, Campagne del prince Eugenio di Savoia, vol. VII, Torino 1900, 25—26.

ције. Црна Гора подијелила се готово у два непријатељска табора. Један мањи, на челу са владиком Данилом, и други већи, који се ослањао на Млечане тражећи излаза из тешког стања у земљи. Питање сарадње са Венецијом највећи дио народа Црне Горе схватио је као неодложиву нужност. И поред противљења владике Данила, главари Катунске нахије одлучише да упуте делегацију у Млетке, на челу са Вукадином Вукотићем. Делегати су у име својих кнежина били овлашћени да преговарају о примању млетачке заштите под одређеним условима. Црногорска представка у 12 тачака поднијета је Сенату 23. фебруара 1717. Венеција је начелно прихватила предлог катунских главара и дужд је дукалом од 7. марта одредио права и обавезе народа Црне Горе према Републици. У исто вријеме, представници Куча поднијели су посебан предлог генералном провидуру формулисан у пет тачака.[113] Овај посљедњи црногорски захтјев за примањем млетачке заштите, у вријеме када је владика Данило већ успоставио политичке везе са Русијом и Аустријом, био је, у ствари, политички анахронизам.

Уговор о примању млетачке заштите на бази унутрашње вјерске, судске и грађанске самоуправе дјело је катунских главара, и у њему се истиче да је то урађено у име три црногорске нахије. Катуњани, носиоци ослободилачке борбе против Турака, присвајају себи право да од почетка XVIII вијека говоре у име цијеле Црне Горе. Као узор црногорској представци послужиле су грбљанске привилегије из 1715. године, али то није било њихово дословно копирање. Црногорска представка је израз унутрашњих специфичних друштвених односа народа Црне Горе. Иако владика Данило није учествовао у састављању овог документа, у њему је снажно истакнута идеја самоуправе, што значи да је она била дубоко укоријењена у свијести црногорског племенског човјека. Тада је видније истакнута идеја свјетовне власти у Црној Гори, захтјевом избора гувернадура као цивилног управљача земље, што је могао бити израз тренутне политичке ситуације, а истовремено и продужење традиције црногорског спахије из XVII вијека.

Послије склапања уговора о прихватању млетачке заштите владика Данило је извјесно вријеме радио да осујети његово остварење. Уговор је у првом реду био уперен против њега, успостављањем титуле гувернадура. Његово име, као име дотад фактички јединог и општепризнатог првог црногорског главара није уопште поменуто. За неколико мјесеци земљу су потресли прави метежи. Зборови су се скупљали и растурали без икаквог закључка. Владика је упорно по-

[113] Il Montenegro, 132—137.

нављао тезу да Црногорци не могу имати другог покровитеља осим руског цара.[114] Он је настојао да обнови јединство земље, па тек онда да Црна Гора као цјелина заузме став према млетачко-црногорском уговору. То је практично значило јачање владичиног престижа, који је био озбиљно угрожен. Када се владика увјерио да не може поништити млетачко-црногорски уговор о сарадњи, њему ништа друго није преостало него да га прихвати и тим путем задржи примат у политичком животу земље. Тако је владика, по цијену задржавања водеће улоге, постао протагонист млетачко-црногорске сарадње. Цијена уступка била је много нижа од цијене успјеха. Уосталом, спољнополитички догађаји све више су га увјеравали да су његове наде у Аустрију биле претјеране. Зато је владика Данило у правом часу наступио и остао на кормилу политичког живота Црне Горе. Уговор Катуњана са Венецијом, инструменат уперен против њега, претворио је у своје оруђе. Тако је од самог настанка уговор изгубио свој циљ и смисао. Владика се почео видно приближавати Млечанима.

Израз владичине политичке преоријентације према Венецији био је његов састанак са генералним провидуром у Херцег-Новом, одржан почетком септембра 1717. У пратњи 50 угледних главара владика је дошао на састанак, на којем је дао начелни пристанак за заједничку млетачко-црногорску акцију према Албанији. На поновном састанку, крајем септембра, у Котору, уговорено је да Млечани и Црногорци заједничким снагама нападну Бар. Млечани су владику Данила и поред отвореног незадовољства према њему, морали прихватити као јединy општепризнату личност у Црној Гори. Отада млетачко-црногорска сарадња добија реалнији и конкретнији ток.

Иако су Венеција и Турска већ више од двије године биле у рату, на границама Црне Горе владало је затишје. Турци углавном нијесу узнемиравали Црногорце. Мањих сукоба било је чешће, али правих борби није забиљежено. У априлу 1717. херцеговачки паша Дурмиш Ченгић са једним већим одредом упао је у Цуце, али је био сузбијен и изгубио је више од сто људи. Ову побједу на Трњинама народно предање је преувеличало.[115] Народна пјесма казује да су Црногорци гонили „Турке на буљуке“ и да су заробљенике давали у откуп за свиње.[116]

Готово у свакој народној пјесми о боју Црногораца са Турцима размјена заробљених Турака за свиње постаје обавезни пјеснички мотив. То је резултат бескрајне људске

[114] A. S. V., Prov. estraord., f. 704, Херцег-Нови, 15. јула 1717.
[115] Ј. Томић, Питање Царева Лаза, Београд, 1932. 108.
[116] С. Милутиновић, Историја Црне Горе, 72.

закрвљености да се непријатељ понизи и увриједи. У историјским изворима до пред крај XVIII вијека нема помена да су Црногорци заробљене Турке давали на откуп за свиње. У ово вријеме то је мало вјероватно.

Политичка преоријентација владике Данила према Венецији позитивно је утицала и на развитак борбе брдских племена, која су листом устала против Турака. Према млетачком обавјештењу, на сугестију владике Данила, нека брдска племена упутила су изасланике код принца Евгенија Савојског. Општа политика гонила је Млечане да предузму неку војну акцију у близини Црне Горе. Средином октобра 1717. комбиноване млетачке поморске и сувоземне снаге напале су Бар, али без успјеха. У нападу је учествовало 1.200 Црногораца, на челу са владиком Данилом, који је показао изванредну храброст ризикујући да у борби буде заробљен. Ово је прва акција у овоме рату у којој су Црногорци учествовали као организована војска на страни Млечана. За заслуге у борбама око Бара Сенат је владици Данилу одобрио помоћ од 1.000 дуката.[117] У нападу на Бар учествовало је много Бокеља.[118] Само је рисанска општина упутила 200 момака под командом Јова Ћуковића.[119] Напад на Бар имао је више политички него војни циљ. Акција је предузета с намјером да се Црногорци што чвршће вежу за Венецију. Рат је у војничком погледу био завршен. Турцима послије претрпјелих пораза и расула војске није остало ништа друго него да приступе мировним преговорима.

Сваки млетачко-турски рат и мир значио је препуштање Црне Горе својој судбини. Владика Данило се приклонио Венецији са увјерењем да ће се Црна Гора коначно ослободити турске власти. Вијести о миру подстакле су га да предузме кораке за остваривање независности и политичког јединства Црне Горе ослањајући се на Венецију, али не под њеним окриљем. Зато обилази млетачке представнике у Боки и крајем 1717. подноси им предлог о организовању војне управе у земљи за заштиту од турских упада и излазак на Скадарско језеро. Цио план требало је да финансира Венеција, што, наравно, Млечани нијесу прихватили.

Владика Данило први је унио међу црногорска племена идеју о независности Црне Горе. Он је творац политичке мисли о слободи и независности Црне Горе. Био је први Црногорац који је схватио нужност изласка Црне Горе на Скадарско језеро као слободне и равноправне земље. Пут политичког развитка Црне Горе, који је он зацртао, протеже

[117] М. Милошевић, Око покушаја освајања Бара и Улциња 1717. и 1718. године, И. записи, XVII, 794.

[118] Исто, 788—795.

[119] П. Шеровић, Дукали и терминација издане од млетачке власти Јовану Ћуковићу из Рисна, И. записи, XVII, 134

ће све до краја XVIII вијека. Његове идеје далеко су предњачиле политичкој стварности Црне Горе.

Владика је био потпуно обузет својим планом о организовању војне управе за заштиту земље, у чему је с правом видио будућност Црне Горе. Остварењу тога плана он је усмјеравао све своје снаге. У априлу 1718. одлучио се на пут у Венецију. Вјеровао је да ће тамо добити подршку за свој план. Осим тога, било је потребно ријешити и питање вјерских права црногорског митрополита на млетачкој територији, што је за владику Данила имало и политички значај. Заједно са владиком упутили су се у Венецију и представници Ријечке и Црмничке нахије, које ранијим уговором о млетачко-црногорској сарадњи нијесу биле обухваћене. Међутим, када је владика стигао у Сплит, генерални провидур није му дозволио да продужи пут за Венецију, док је остале делегате пропустио. На захтјев и на препоруку владике Данила Ријечка и Црмничка нахија примљене су под окриље Венеције под истим условом као и Катунска нахија, што је званично потврђено дукалом од 7. маја 1718. године. Овим актом утврђена су и вјерска права владике Данила над млетачким поданицима. Сенат је одлучио да сва мјеста на Црногорском приморју која у току овога рата припадну Венецији у вјерском погледу буду потчињена јурисдикцији цетињског митрополита, с правом подизања и обнове цркава у својој епархији. Овим дукалом владици Данилу је призната јурисдикција у оним општинама гдје ју је већ имао, док је он упорно настојао на томе да му се то право призна над једним дијелом православног живља у Боки Которској, гдје је практично то право упражњавао као и ранији црногорски митрополити. На владичин протест дужд је дукалом од 4. јуна 1718. признао условно право црквене јурисдикције цетињском митрополиту у Боки. Непрецизно формулисано право јурисдикције цетињског митрополита над млетачким поданицима у Боки (без помињања иједног мјеста) било је касније извор честих сукоба владике Данила са католичким прелатима.

У синђелији која је 1700. године издата владици Данилу приликом завладичења, од млетачких насеља у Боки помињу се: Паштровићи, Луштица и Кртоли. Према томе, црногорски митрополити су имали црквену јурисдикцију над једним дијелом православног живља у Боки Которској. Католички мисионари и прелати настојали су да ограниче вјерска права цетињских владика у Боки. Которска дијецеза имала је велики значај за Римску курију као предстража католицизма.

Крвни непријатељ православља, а посебно владике Данила, био је Вићентије Змајевић, прво барски, а касније задарски надбискуп. Када је православна вјероисповијест у Боки стављена ван закона, вјерници су 1709. покушали у

самом Котору да убију Змајевића сматрајући га инспиратором ове наредбе.[120] Змајевић је радио свим силама да уклони владику Данила и Црногорце преведе у католичанство. Сам Змајевић хвалио се 1719. кардиналу Сакрапомтеу како је упутио једног владику на Порту с циљем да протјера цетињског митрополита из његове дијецезе како би Црногорце вратио у католичку вјеру.[121] Змајевић је тужио владику Данила и Млечанима. Плео је завјеру против црногорског митрополита на све стране. Црногорски главари одлучно и достојанствено су устали у одбрану владике Данила и демантовали Змајевића. „И хвалећи господина бога наша је вјера чиста и оружје је наше прослављено по свему свијету иако је бискуп Змајевић напунио неправеднијех књига пуне Млетке", истичу Црногорци у писму Сенату. Све интриге и клевете задарског надбискупа Змајевића против владике Данила Шћепчевића остају ружно свједочанство о њему самом као човјеку и католичком прелату.

Доласком новог становништва из Херцеговине и Црне Горе у посљедњем млетачко-турском рату број православних на Црногорском приморју још више се повећао. Само у вријеме од почетка рата до априла 1717. у Боку су дошле из Херцеговине 432 породице, са 3.345 лица. Од тога су за оружје била способна 693 мушкарца, а остало су били старци, жене и дјеца.[122] То је била једна од најмасовнијих сеоба из Херцеговине у Боку. Прилив православних забиљежен је у свим бокељским градовима; највише их је дошло у Будву. Почетком 1718. једна делегација православног становништва Будве спремала се у Венецију са циљем „да моли дозволу да могу подићи цркву у своме граду за своје вјерске обичаје". Општинско вијеће града молило је самог дужда да не дозволи подизање православне цркве.[123] Православнима, настањеним по градовима са већином католичког становништва, ускраћивано је подизање богомоља; обично морали су да се служе старим и напуштеним католичким црквама, ако од раније није било православне.

Дукалом од 1718. завршава се двовјековно млетачко-црногорско пријатељство и сарадња. Отада се Црна Гора и Венеција све више политички удаљавају, иако као сусједи остају везане многобројним односима. Посљедња млетачко-црногорска ратна сарадња није била ни плодна ни успјешна. За Црногорце се много срећније завршила него што је почела. Уговор Катуњана са Млечанима стварно је подвојио Црну

---

[120] Н. Милаш, Православна Далмација, Нови Сад, 1901, 332.

[121] A. Theiner, Veter monumenta ... II, 255 Задар 25. августа 1719.

[122] A. S. V., Prov. estraord., f. 677, Котор, 8. априла 1717.

[123] Исто, Dalm. rett. e prov., f. 65, Будва, 27. фебруара 1718.

Гору. Владика Данило успио је да ту грешку исправи. Млечани су у овоме рату били на прагу највећих политичких успјеха у Црној Гори. Унутрашњу подвојеност Црногораца више на нахијској него на племенској основи и тешкоће у које је запала земља послије рушилачког похода Нуман-паше Ћуприлића Млечани су искористили да Катуњане вежу за себе. Њихове планове у Црној Гори осујетио је владика Данило, који је, више него иједан његов претходник, успио да са Млечанима преговара, ако не на потпуно равној нози, оно бар са далеко више успјеха.

Рат између савезника и Турске, посредовањем Енглеске и Холандије, завршио се *миром* на бази *uti possidetis*. Млетачки изасланик на мировним преговорима Карло Руцини покушао је у Бечу да се у прелиминаре унесе једна посебна клаузула за Венецију, која би садржајно одговарала принципу *uti possidetis* за Аустрију. Млетачки делегат је тумачио тај принцип тиме да Венеција добија територије на које је полагала право. Он је, између осталог, захтијевао да се Венеција прошири на Црногорском приморју, то јест да Бар и Улцињ припадну Републици. Бечки двор није могао подржати неумјерене и неоправдане захтјеве свога савезника.

На мировном конгресу у Пожаревцу млетачки делегат Руцини нарочито је инсистирао на томе да Улцињ припадне Венецији, јер, по његовом резоновању, без предаје овога града „није могућ један трајан мир". Иако Венеција није успјела да добије територије у Албанији, а поготову не Улцињ, ипак је успјела да у Мировни уговор уђе члан да се улцињским гусарима забрани гусарење по мору.[124] Настојање Млечана да се међународним уговором обезбиједе од улцињских гусара показује колики су значај они придавали овом питању. По признању самих Млечана, Улцињани су у овоме рату нанијели огромну штету млетачким поданицима, која се процјењује на 100.000 цекина.[125] Мировним уговором у Пожаревцу од 21. јуна 1718. Венецији је признато право на све освојене територије у Далмацији и Боки Которској. Уговором је предвиђено да једна мјешовита млетачко-турска комисија послије три мјесеца почне рад на разграничењу у Далмацији и Боки.[126]

Два дана послије потписивања Мировног уговора у Пожаревцу Венеција је извршила напад на Улцињ. Мотиви овог напада, који је могао довести до новог рата, нијесу јасни.

[124] Bianchi Veneramimo, Istorica relazione della pace di Pasarovitz, Padova, 1719, 148.

[125] И. гласник 3—4, 1962, 35—36.

[126] Bianchi Vendramino, н. д., 191—205.

Сл. 3 — *Граница између Османског царства и Венеције на данашњем Црногорском приморју послије Пожаревачког мира. (Из »Corografia della provinzia di Dalmazia colla distinzione degli stati che vi possiede nel 1729. la Serenissima Republica di Venezia«.)*

Млетачка војска опсједала је Улцињ до 11. августа, када се поражена укрцала на бродове и вратила у Боку. У борбама су Млечани имали око 60 мртвих и сто рањених, док су Турци, по млетачким изворима, претрпјели губитке од 1.000 мртвих, што је без сумње претјерано. У овој акцији учествовали су Бокељи и Црногорци на челу са владиком Данилом. Млетачки напад на Улцињ показао се као обична авантура.

Тек крајем децембра 1718. почела је рад млетачко-турска комисија за разграничење и завршила га јуна 1721. Нова граница названа је линија Мочениго, по имену генералног провидура, вршиоца дужности комесара за разграничења.

У Боки Которској Млечани су добили Грбаљ, Мајине, Поборе и Брајиће, који су раније припадали Црној Гори, и Кривошије, Убле и Леденице, сјеверно од Рисна. Црногорци су ово схватили као узурпацију своје територије од стране Млечана. Владика Данило, користећи се духовном влашћу у Боки, увијек је настојао да подрије млетачку власт у новоосвојеним мјестима на Црногорском приморју. Припајање четири општине Венецији тешко је погодило Црну Гору, која је одвајањем Грбља остала одсјечена од мора. Отада међу Грбљанима полако замире осјећање општецрногорске припадности и развија се оно уско регионално, више комунално него бокељско. Мајине, Побори и Брајићи остали су и даље ближе Црној Гори него Боки. Манастир Стањевићи у Мајинама постаје сједиште црногорских митрополита исто колико и Цетиње. Катуњани никада ту чињеницу нијесу гледали добрим оком. Како се владика Данило дуго није појављивао на Цетињу, Црногорци су 1723. одлучили да ће — уколико он не пређе за Цетиње или не упути младог владику Саву — од пећког патријарха тражити новог митрополита.[127] Још су у прошлом вијеку Мајини, Побори и Брајићи традиционално „састављали пету црногорску нахију".[128] Пожаревачким миром Венеција је први пут заокружила своје посједе у Боки Которској и територијално их повезала у једну цјелину.

Са међународног становишта гледано, мировним уговором у Пожаревцу положај Црне Горе није се измијенио.

---

[127] A. S. V., Prov. estraord., f. 678, Херцег-Нови 25. маја 1723. Остали подаци за које аутор не наводи извор коришћени су у сљедећим радовима Г. Станојевића: Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње 1955; Један млетачки платни описак црногорских главара из 1715. године, И. записи, XVII; Једна представка црногорских главара млетачком сенату, И. записи, XX.

[128] В. Караџић, Црна Гора и Бока Которска 11.

Турци су је и даље сматрали својом земљом, али фактичке власти над њом нијесу имали. Тако су на њу гледали Млечани и Дубровчани. Пожаревачки мир означио је крај двовјековне сарадње Венеције и Црне Горе. Отада Црногорци траже ослонац у Русији и Аустрији, иако се на Венецију гледа као на старог али непоузданог пријатеља. Са тога становишта, Пожаревачки мир означио је крај једне епохе у историјском развоју Црне Горе и почетак новог поглавља у историји црногорских племена.

КРИЗА ЦРНОГОРСКОГ ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА

ОД ПОЖАРЕВАЧКОГ МИРА ДО РУСКО-ТУРСКОГ РАТА

Спољнополитички и унутрашњи друштвени односи, почевши од велике прекретнице на прагу XVIII вијека, снажно утичу на историјска збивања у Црној Гори. Појачана борба против Турака, слабљење Османског Царства и Венеције, повећано интересовање неких европских држава снажно ће се одразити на црногорско племенско друштво. Основни историјски процес је настављање ослобођења Црне Горе од Турака и изграђивање слободног староцрногорског племенског друштва. Овај процес је тијесно повезан са спољнополитичким развојем Турске, са политиком великих европских сила и повезивањем Црне Горе са Аустријом и Русијом у циљу јачања борбе против Турака.

Пожаревачки мир условио је велике измјене снага на Балкану. Аустрија је први пут у својим тежњама да се прошири на Балкану закорачила преко Саве и Дунава. Сјеверна Србија замијенила је турску аустријском влашћу. Тако је Аустрија у кратком раздобљу од Пожаревачког до Београдског мира 1739. постала одлучујућа сила у рјешавању источног питања. Наш народ под турском влашћу видио је у проширењу Аустрије на Балкану могућност ослобођења од Турака. Од Београдског мира утицај Беча на наше народе под турском влашћу слаби, а јача углед Русије.

У вјековном сукобу Венеције са Турском, обје државе из сваког рата излазиле су све немоћније. У овом посљедњем рату Република је изашла као побједник захваљујући свом моћном савезнику Аустрији. Венеција је још раније испала из реда европских сила, али захваљујући својој политичкој традицији и дипломатској умјешности још увијек је играла улогу силе. Општа слабост Венеције послије Пожаревачког мира све се јасније и брже испољава.

За Венецију је Пожаревачки мир означио крај млетачке владавине на Леванту и почетак трулења Републике,

која ће животарити још осамдесет година. Политика Млечана послије Пожаревачког мира заснивала се на очувању добрих односа са султаном и избјегавању свих сукоба са Цариградом.

Посљедњи савезнички рат Венеције и Аустрије против Турске још једном је разоткрио слабост Османског Царства и улио наде покореном народу у могућност успјешније борбе против Турака. Са слабљењем Османског Царства услови за ослободилачку борбу наших народа постају све повољнији и покорени народи, отимајући се од турске власти, траже помоћ и заштиту оних европских држава које комадају Турску. То су биле Аустрија и Русија. Од Пожаревачког мира Венеција више не помаже ослободилачку борбу нашег народа. Елиминисана као хришћанска држава у даљној борби против Турака, Република се одлучно борила за очување постојећег стања на Балкану, јер свака промјена је могла бити у корист Аустрије и Русије. Зато Венеција ради на стишавању свих покрета наших народа под турском влашћу на границама Далмације и Боке ослањајући се на Аустрију или Русију. Такав став Венеције највише се негативно одразио на Црну Гору, која се послије Пожаревачког мира видно издвајала у ослободилачкој борби против Турака.

Пожаревачким миром млетачко-црногорски односи улазе у фазу узајамног неповјерења и привидног пријатељства. Млечани су продужили да исплаћују неке црногорске главаре, али су према владици Данилу били крајње подозриви. У Венецији се знало да су Црногорци више наклоњени Русији него Републици. Млечани су и даље ласкали владици, иако су мотрили сваки његов корак. Владика се трудио да добије помоћ и потпору Венеције. Редовно се дописивао са млетачким представницима у Котору и извјештавао их о турско-црногорским односима. Успио је да се наметне Млечанима и постане неопходна личност у односима Црне Горе са Венецијом.

Истовремено, владика Данило покушао је да обнови везе са руским двором. Новембра 1721. стигао је у Петроград владичин изасланик архимандрит Леонтије. Он је извијестио руску владу да је Павле Аркулеј, за вријеме боравка у Црној Гори, оставио 1.000 червонца на чување у Требињском манастиру. Колегија иностраних послова одлучила је да се тај новац подијели Црногорцима.[1] Архимандрит Леонтије поново је одлазио у Русију као емисар вла-

[1] А. Кочубински, Мы и Они, 167, у иап. 1. Архимандрит Леонтије Рајовић био је старјешина Манастира Савине. Млетачке власти у Херцег-Новом издале су му дозволу 1725. да са три друга иде у Београд ради купљења милостиње. Завичајни архив Херцег-Нови (—ЗАХН), фасц. 78.

дике Данила.[2] Послије тога црногорске владике задуго неће успјети да одрже везе са руским двором.

За Црногорце је био најважнији однос са Турцима, који су упорно настојали да им наметну плаћање харача. Узимање харача, као још јединог видљивог знака турског суверенитета над Црном Гором, постаје основно питање турско-црногорских односа. Турци пријете, уцјењују и позивају црногорске главаре на разговор. Скадарски паша служи се свим средствима да наплати харач од Црногораца, па је чак крајем 1722. на вјеру ухватио десет црногорских главара. Тек послије тога Црногорци су пристали да плате харач. Овакав начин наплате харача од Црногораца био је доказ потпуне моралне кризе турске власти.

Док је скадарски паша пријетио силом, Турци из Херцеговине са знањем и одобрењем босанског везира предлагали су Црногорцима мир и опоразум. Средином 1723. са сагласношћу Општег црногорског збора постигнут је умир Црне Горе и Херцеговине код Острога. На умиру између двије земље било је присутно око 1.500 Турака и нешто мање Црногораца. Обје стране су се сложиле да уколико би у току године између двије уговорне стране избио неки сукоб, мјешовити суд, састављен од представника двије стране, рјешаваће те сукобе о Ђурђевудне. Уговор је склопљен на три године. Херцеговачки Турци су се били обавезали да за ово вријеме неће нападати Црну Гору.[3] Овим уговором, склопљеним под равноправним условима, Црногорци су постигли значајан политички успјех. Црна Гора је све више постајала фактор и за саме Турке. Овај умир није био дугог вијека и 1725. Осман-паша Требиња обраћа се Општем црногорском збору са захтјевом да Црногорци обуставе нападе.

У то вријеме јачају сукоби са Млечанима и њиховим поданицима због разних убистава и пљачке. На сваки жешћи напад Црногораца, Млечани укидају плате црногорским главарима или затварају которско тржиште, што тешко погађа цијелу Црну Гору. Да би се заштитили од црногорских напада, Млечани оживљавају старе мјере предострожности и намећу првим сусједима Његушима тешке обавезе, „да ће одбити све лопове и друге сличне зликовце и на вријеме извијестити (которску) власт о свим четама, које у било које вријеме би из онога краја сишли у Боку, почевши од десет људи па навише". Осим тога, Његуши су морали да даду таоце.[4] Било је још сукоба између неких црногорских

---

[2] Б. Павићевић, Владика Сава Петровић у Русији 1743—1744. године, И. часопис, XIV—XV, 101, у нап. 49.

[3] Il Montenegro, 147—146.

[4] A. S. V., Prov. estraord., f. 679, Котор, 13. априла 1726.

племена и млетачких поданика, али захваљујући интервенцији владике Данила, брзо је постигнут мир. Млетачко-црногорски односи до краја владичиног живота остају углавном непромијењени. За Млечане, најважније питање на границама Боке Которске било је одржавање добрих односа са Црногорцима. Да би се постигао тај жељени циљ, Венеција је главарима Црне Горе, Грбља, Црмнице и Куча давала око 400 дуката мјесечно, поред разних поклона које су редовно добијали од которског провидура.[5]

Иако везама са Млечанима Црногорци нијесу придавали онај готово митски карактер као са руским двором, оне су, у недостатку потпоре с друге стране, кријепиле народ у борби против Турака. На вијест о већим турским припремама против Црне Горе, главари долазе у Котор са више наде и слободе. Изгледало је да су Млечани много повратили од свог традиционалног угледа у Црној Гори и сузбили оно фанатично одушевљење Црногораца за једновјерну Русију. Војвода Вукадин Вукотић увјеравао је которског провидура 1729. да „иако стојимо у турску земљу, ма све срдце и очи имамо за поштење и службу преведрога принципа".[6] Био је то знак оживљавања старог млетачко-црногорског пријатељства.

Приближавање Црногораца Венецији види се и из уговора катунских главара са млетачким представницима у Котору с краја јула 1730. Сви присутни кнезови „сложно, добровољно и на најбољи начин обећаше и обећавају сваки за своје племе, да када их позове господин генерални провидур, или који други млетачки функционер у које било вријеме: за убиство, крађу или други преступ, треба да дође гдје им буде заповијеђено да одговарају и положе рачун, било пред судом добрих људи или на други начин". Овим уговором Млечани су настојали да се осигурају од крвне освете Црногораца. Обавезе које су прихватили Катуњани нијесу биле супротне обичајном праву. Уговор је значио не само жељу Црногораца да се одрже добри и нормални сусједски односи него и извјесно губљење вјере у Русију. Владика Данило држао се по страни од таквих црногорских аранжмана, иако се свесрдно залагао за успостављање мира и повјерења између црногорских племена и млетачких поданика. Његовом заслугом окончани су многи вишегодишњи племенски сукоби. Посљедњих година живота, тешко оронуо због болести, био је готово непокретан. Самовоља Црногораца и опака болест загорчали су му посљедње дане жи-

[5] Исто, Collegio V Relazioni b. 69, Из релације Зорза Гриманија од марта 1728.

[6] J. *Миловић*, *Зборник*, 88.

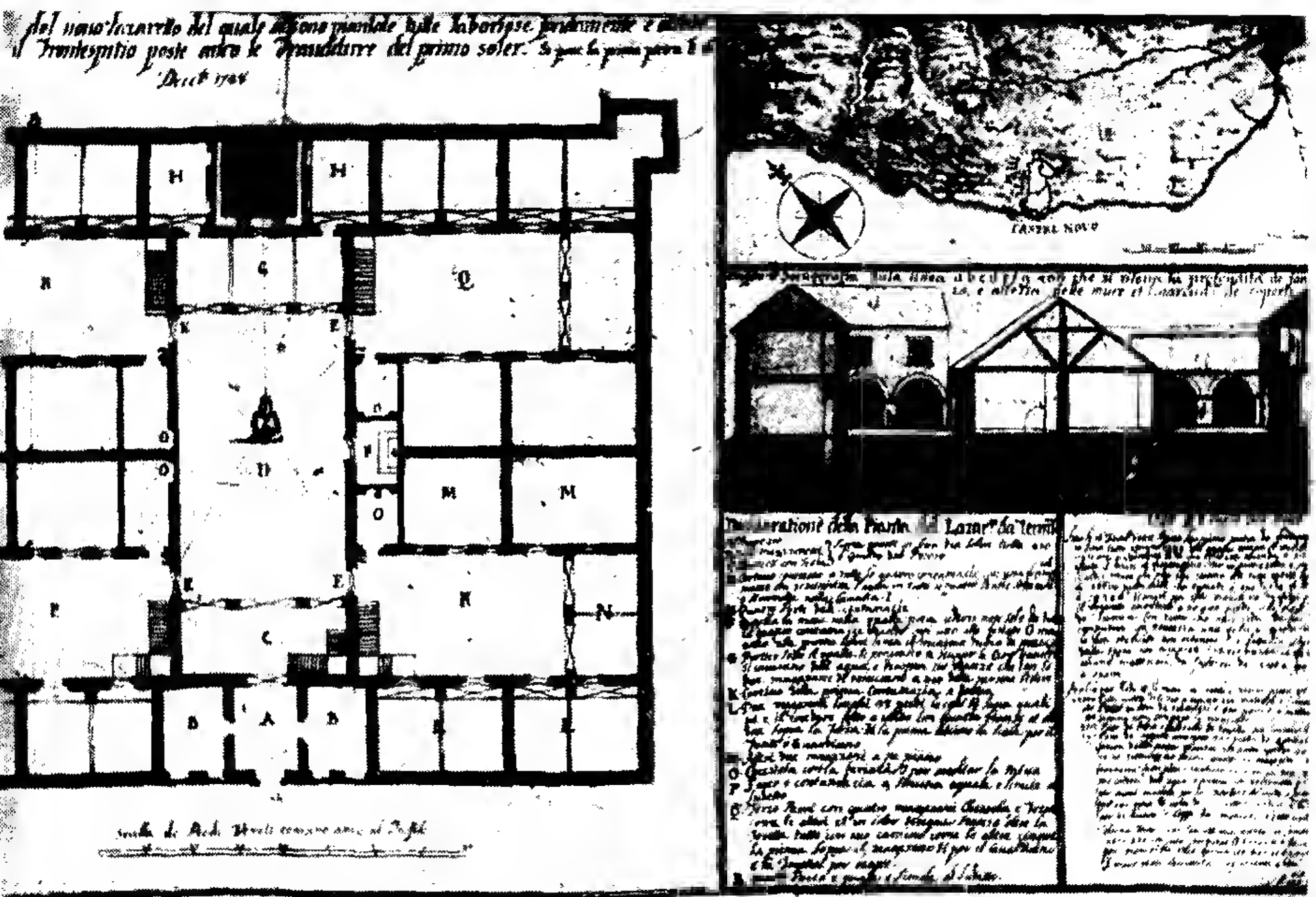

Сл. 4 — План новог лазарета у Херцег-Новом из 1728. год. (Државни архив Венеција).

вота. Напокон, мучен тешком болешћу, умро је у јануару 1735. године.[7]

Са брдским племенима Млечани имају много мање додира; једино одржавају везе са Кучима, које су одувијек подвајали и највише цијенили. Када су Млечани послије рата укинули плате кучким главарима, војвода Радоња Петровић љутито им је приговорио због тога.[8] Десет година касније, када су Турци озбиљно притегли брдска племена, војвода Радоња је потражио уточиште за себе, своју породицу и пријатеље на млетачкој територији, али није био примљен. Он је писао которском провидуру да Турци пале цркве и намјеравају да раселе Куче, додајући „да када је рат имамо вишу неприлику од ових него од цара и принципа. Ми се сами са султаном не можемо тући".[9]

Те исте године Турци су запалили црногорско село Загарач са свим оним што се у кућама затекло. Убијено је осам људи, шест рањено, а 16 жена и дјеце одведено у ропство.[10] Средином 1733. пронијеле су се вијести да је румелијски беглер-бег окупио 30.000 људи са намјером да казни Црногорце који наносе велике штете сусједним Турцима „и неће да признају њихову власт".[11] Пријетње и притисак били су главно оружје Турака у борби против Црногораца, који се нијесу дали тако лако застрашити. Упркос свим унутрашњим слабостима и спољнополитичким тешкоћама Црна Гора под руководством владике Данила смјело је закорачила на пут ослободилачке борбе за потпуну еманципацију од турске власти.

Дјеловање владике Данила одвија се у једном преломном периоду историје Црне Горе. Користећи се изузетним угледом у земљи он је чврсто око себе ујединио црногорска племена. У условима племенске подвојености владика је радио на организовању оружане силе за успостављање реда у земљи и одбрану од спољног непријатеља. На његову иницијативу Збор је 1713. изабрао неку врсту црногорског земаљског суда од дванаест чланова, на челу са најугледнијим катунским главаром Вукадином Вукотићем. Дужност овог суда била је да у сарадњи са сеоским кнезовима суди све међуплеменске сукобе на бази обичајног права.[12] Симбол опште црногорске власти био је штап који је Збор додјељи-

---

[7] Записи књ. V, 171—172. У Цетињском хрисовуљу стоји да је владика умро 11. јануара по старом.

[8] A. S. V., Prov. estraord., f. 678, Херцег-Нови, 29. новембра 1722. Прилог писма Куча од 15. новембра по старом.

[9] Исто, f. 680, Херцег-Нови, 28. марта 1732. и прилог писма од 19 марта по старом.

[10] Исто, Будва, 18. јуна 1732.

[11] Исто, Котор, 17. јуна 1733.

[12] Il Montenegro, 125

вао и одузимао најугледнијим старјешинама.[13] Идеја о општем Земаљском суду у Црној Гори није више напуштана. Борба против крвне освете која је из темеља потресла црногорско племенско друштво императивно је наметала сталну потребу организовања неке натплеменске власти и доношења нових норми обичајног права. Такав случај је био 1723, када је плаћање крвнине прешло на цијелу земљу. Збор је донио одлуку: „Ако се у будуће догоди ма какво убиство међу Црногорцима, сва племена су обавезна да плате крвнину. То је проглашено с циљем да се не види разурена породица, као што је случај кад спор рјешава умирни суд".[14] Исте године, Збор је забранио крвну освету под пријетњом разура куће и конфисковања имања у корист племена. Све личне и међуплеменске сукобе рјешаваће суд „састављен од претставника свих племена Црне Горе... Ако би неко са стране напао на неко црногорско племе, да то племе цијела Црна Гора помогне". И ова одлука донијета је на иницијативу владике Данила, неуморног борца за мир у земљи.

Овај суд, састављен од племенских представника цијеле Црне Горе, дакле на племенској основи, без силе којом би спроводио у живот своје одлуке, није могао превазићи племенску подвојеност и бити орган државне власти. Он је требало да буде негација племенске подвојености, а фактички је исто као и Збор био њен израз. Ово натплеменско судско тијело било је и по форми и по саставу главарски скуп, који ће се касније, у доба Петра I, звати народна скупштина. То исто племенско тијело послужиће Петру I као основа за почетак организовања власти у Црној Гори. Стварање општеземаљског суда свједочи о далековидости владике Данила.

Други, много значајнији акт владике Данила био је одређивање насљедника. Искуство га је учило да није добро оставити упражњену Цетињску митрополију. Почетком 1719. пећки патријарх Мојсије, приликом посјете Црној Гори, завладичио је Данилова синовца архимандрита Саву.[15] Иначе, владика Данило није много цијенио пећке патријархе, па је чак дошао у сукоб са патријархом Арсенијем IV. Задржавање владичанске функције у кући Петровића убрзало је процес окупљања црногорских племена око цетињског митрополита. Углед куће Петровића у Црној Гори од владике Данила нагло је растао. Посљедњи црногорски митрополит кога је бирао Збор смјело је раскрстио са двовјековном традицијом и ударио темеље управи и владавини

[13] Ј. Томић, Поход Нуман паше Ћуприлића на Црну Гору 1714. године, Глас, 147, 64. Иако вијест о штапу као симболу власти потиче од једног Црногорца, у другим изворима нема потврде за ово.

[14] A. S. V., Prov. estraord., f. 678, Херцег-Нови, 25. маја 1723.

[15] Н. Малаш, н. д., 349.

куће Петровића у Црној Гори. Он није био оснивач династије, али без њега тешко је замислити династију Петровића у XIX вијеку, када она доиста то постаје.

За владику Данила везана је и спољнополитичка преоријентација Црне Горе. Он је први црногорски митрополит који је извео Црну Гору из политичке сјенке млетачког крилатог лава и скренуо пажњу једног дијела европских дворова на Црну Гору. Отада Црна Гора улази у сферу војнополитичког интересовања руског и бечког двора. Успостављање политичких веза са Русијом и Аустријом допринијело је јачању ослободилачке борбе црногорских племена против Турака. Данилове идеје о унутрашњем и спољнополитичком развитку Црне Горе неће се исцрпсти све до краја XVIII стољећа.

Политичка преоријентација Црне Горе према Русији почетком XVIII вијека наишла је на одлучан отпор Венеције, која и даље остаје главни привредни партнер црногорских племена. Док се у ранијим вјековима политичка сарадња Венеције са Црном Гором успјешно допуњавала узајамном привредном повезаношћу, сада политичко ослањање Црне Горе на Русију постаје озбиљна сметња млетачко-црногорском сусједству и привредним везама. Насупрот томе, руско-црногорско пријатељство стално ће се одвијати у сјенци млетачко-црногорске привредне повезаности. Венеција је била присутна у свакодневном животу Црногораца. Све до краја XVIII вијека Црна Гора ће и даље одржавати живе односе са Републиком. Црногорско приморје под млетачком влашћу у XVIII стољећу постаје прозор Црне Горе према Европи.

Иако владика Данило снажно утиче на политички живот своје земље, не може се рећи да се његовом смрћу завршава једна историјска епоха у Црној Гори. Ипак, послије њега запажају се значајна друштвена збивања у земљи. Смрћу владике Данила нестало је све оно што је он урадио на уједињавању црногорских племена. Нико се није нашао да настави његово дјело. Од владике Данила до краја XVIII вијека запажају се двије концепције у развитку црногорског племенског друштва. Прва је идеја владике Данила о јединству црногорских племена на челу са митрополитом, која је водила стварању првих органа управе и власти у земљи. Насупрот овој, политички врло протгресивној концепцији постоји и друго схватање које јој се супротставља. То је одржавање постојећег друштвеног стања у земљи. Носиоци те концепције били су већином племенски главари који су у сваком покушају стварања једног централног управног тијела у земљи видјели угрожавање својих друштвених позиција. Та концепција водила је Црну Гору у племенску анархију.

Од смрти владике Данила уочавају се јасни знаци анархије у Црној Гори. Племенска самовоља узима маха захваљујући и чињеници што у земљи нема личности од ауторитета. Митрополит Сава Петровић не успијева да се наметне Црногорцима и губи надзор над збивањима у земљи. Василије Петровић, сав занесен крупним политичким плановима, мало се посвећује унутрашњим питањима земље. Утицај гувернадура не осећа се изван његовог племена. Истакнути нахијски и племенски главари боре се за првенство у земљи. Тада сви виђенији главари сматрају да је њихово неотуђиво право да се дописују са Млечанима и преговарају са бечким и петроградским двором. Племенски индивидуализам угрожава јединство земље, али се брзо повлачи пред опасношћу од Турака. Међуплеменски сукоби због убистава, пљенова, пасишта и вода чешћи су него раније и трају много дуже. Крвна освета притиска цијело црногорско племенско друштво.

Први сигурни знак кризе црногорског племенског друштва испољио се одмах послије смрти владике Данила, у вријеме руско-аустријског рата против Турске. Тада Црна Гора није смогла снаге да у повољним спољнополитичким условима иступи јединствено и активније у борби против Турака.

Брдска и црногорска племена у вријеме руско-аустријског рата против Турске

Исте године када је умро владика Данило Русија је загазила у рат против Турске. Владику је наслиједио, без спољних интервенција и унутрашњих трзавица, синовац, митрополит Сава Петровић. Венеција није штедјела напоре да од Саве створи пријатеља, у чему никада није успјела са Данилом. Сава је остао до краја живота велики пријатељ Млечана, иако се понекад под притиском Црногораца, а још више из личних интереса, показивао енергичан према Републици.[16]

Сава, сушта супротност Данилу, сматрао је себе, као и његов претходник, главом Црне Горе, али у пракси никада није знао да спроведе ту замисао. Сам слабић, поводљив, наиван, интелектуално тром, ситни интережџија без маште и ширих концепција о будућем политичком развитку Црне Горе, владика Сава није био дорастао да води Црногорце у периоду тешке ослободилачке борбе против Турака. Увијек се више руководио личном ћудљивошћу и интересима него

[16] Ј. Миловић, Зборник, 114.

потребама земље. Савин рођак и дугогодишњи сарадник, митрополит Василије Петровић, рекао је за Саву при крају свога живота: „Ни зашто главе не обраћа нако ђе се може што узет".[17] За свог дугог живота на столици цетињске митрополије Сава је починио многе политичке грешке, које су успориле процес окупљања црногорских племена око владике и стварање првих органа државне управе. Он је подрио углед куће Петровића у Црној Гори. Дозволио је да странац завлада земљом; прекинуо је континуитет владичанске функције у кући Петровића. Само захваљујући митрополитима Василију и Петру I, Петровићи нијесу били свргнути са управе у Црној Гори. По свему, владика Сава био је више добар манастирски старјешина него народни вођа. Цијелог живота бавио се увећавањем црквене имовине и радо откупљивао земљу од сиромашних црногорских сељака, што му свакако није донијело популарност у народу. Од самог доласка на положај првог главара Црне Горе испустио је кормило из руку.

Његова политика одржавања добрих односа са Млечанима по цијену слабљења ослободилачке борбе против Турака и разбијања јединства црногорских племена, била је супротна интересима земље. Владика Сава је подстакао никада сасвим ишчезло промлетачко расположење једног дијела Црногораца. Он није продужио политику веће самосталности Црне Горе према Млецима, коју је водио Данило. Иако се присуство Венеције у политичком животу Црне Горе овог доба није могло избјећи, оно се могло више сузбити. Захваљујући највише владици Сави промлетачко расположење у Црној Гори у XVIII вијеку стално се осјећало. Већ крајем 1736, приликом доласка у Котор новог провидура Марка Тревизана, Сава је изразио оданост Венецији ријечима: „Радујемо се и веселимо се Вашему дошаствију на ове банде, како нашему сунцу огријану које не вазда грије".[18] Митрополит Сава Петровић, као први главар једног поносног народа, ријетко је знао да покаже потребно достојанство према Млечанима.

Било је то у времену када је лабавост турске власти на Балкану подстакла Црногорце на сталну борбу. Из мјесеца у мјесец црногорске чете проваљивале су у Херцеговину и плијениле Турке. Колико су црногорска четовања узела маха, види се и из чињенице да је босански намјесник Али-паша, средином новембра 1735. године, издао бу／рунтију заповједницима Требиња и осталих мјеста, којом се наређује да се Катуњани спријече да наносе штете становништву под

[17] Исто, 290.
[18] Исто, 107.

њиховом управом.[19] Тако, када је избио рат између Русије и Турске, Црногорци су били у ратном стању са Турцима. Рат Русије, и касније Аустрије, против Турске могао је само олакшати борбу против Турака.

На вијест о руско-турском непријатељству херцеговачки Турци су били увјерени да ће Руси подстаћи покорено православно становништво на борбу. Предузете су потребне мјере предострожности. И Млечани су страховали да се њени православни поданици не прикључе Црногорцима. Которски провидур Дона је рекао: „Сигурно је да ће као некада бити подстакнути, како поданици, тако и неподаници. Зато није тешко да се догоде нови покрети код Црногораца који су у сталном непријатељству са Турцима".[20] По свом географском положају и ратоборности Црна Гора је била најпогоднија база за покретање антитурског отпора покорених народа Балкана. Али ни Аустрија, ни Русија нијесу покушале да предузму неку диверзију против Турске преко Црне Горе.

Улазак Русије у рат против Турске довео је Аустрију у незгодан положај. Уговором између руског и бечког двора од 6. августа 1726. утврђена је подјела турских територија на Балкану између два савезника. Аустрија је била обавезна да у случају руско-турског рата помогне Русију знатним снагама. У складу са савезничким уговором бечки двор је објавио рат Турској 14. јула 1737. Српски народ под турском влашћу са задовољством је примио вијест о уласку Аустрије у рат.

Још прије објаве рата, почетком марта 1736. године, одржан је састанак духовних и свјетовних старјешина Јужне Србије, на коме је ријешено да ће у случају рата Аустрије против Турске подићи народ на устанак против Турске. Почетком марта 1737. главари су дали писмену изјаву аустријском команданту у Београду да ће се прикључити Аустрији ако цар објави рат Турској.[21] До активног учешћа српског народа у Јужној Србији у рату против Турака дошло је тек када је аустријска војска продрла на ту територију.

До уласка Аустрије у рат против Османског Царства само су Црногорци својим четничким акцијама кроз Херцеговину наносили Турцима тешке материјалне штете и знатне људске губитке. Њихови чести препади уносили су неред, немир и несигурност међу народ Херцеговине. Куће турских бегова и муслиманске раје постале су циљ црногорских чета. Стока је била најдрагоцјенији плијен. Црногорци су плије-

---

[19] Adem Handžić, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, Prilozi za orijentalnu filologiju V, 147—148, у нап. 63.

[20] A. S. V., Prov. estraord., f. 681, Херцег-Нови, 13. децембра 1735.

[21] М. Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Ст. Србији против Турака 1737—1739. и сеобе у Угарску, Гл. Скопског научног друштва VII—VIII, 208—210.

нили и караване који су стизали у Рисан или Херцег-Нови. Трговачки путеви од Боке ка унутрашњости били су под потпуном контролом Катуњана. За одбрану од Црногораца, Турци организоваше по селима сталне ноћне страже, а у насељима према црногорској граници постављени су пандури. Осим тога, гранична херцеговачка села према Боки и Црној Гори морала су дати таоце Турцима. Све ове мјере биле су предузете да би се спријечио устанак православног живља у Херцеговини и онемогућила црногорска четовања. Црногорци су својим четничким акцијама у Херцеговини ангажовали један дио турских снага, које су могле бити употријебљене против Руса или касније Аустријанаца.

У исто вријеме Црногорци су нападали млетачку територију. Дубровчани су били на великом опрезу, и почетком јуна 1736. дубровачка влада је наредила да сељаци свих села у Конављима поставе страже које ће откривати црногорске чете. Тих истих дана генерални провидур Данијел Долфин, приликом посјете Котору, водио је разговоре са владиком Савом и осталим угледнијим црногорским главарима и лијепо их обдарио, увјерен да ће то утицати на њих да приволе Црногорце да не нападају млетачку територију.

Брдска племена ступише у акцију касније од Црногораца, и то на исти начин — четовањем око турских градова. Насупрот црногорским племенима, Брђани су везивали своју борбу против Турака за аустријско надирање према Санџаку. Још прије уласка у рат бечки двор је водио преговоре са патријархом Арсенијем IV Јовановићем-Шакабентом и другим свјетовним и духовним старјешинама. Харамбаша српске милиције Радић Ракетић понудио се аустријском команданту да однесе писма међу брдска племена и подигне на устанак Васојевиће, Братоножиће, Куче, Пипере, Ровце, Бјелопавлиће, Пјешивце и Лутовце. Мало касније, 15. јуна 1737, цар Карло VI издао је манифест хришћанима на Балкану да је као руски савезник ушао у рат против Турске и позвао их на устанак.[22]

Аустријска војска започела је успјешно ратне операције против Турака на фронту у Србији. Фелдмаршал Секендорф издао је из логора код Параћина 19. јула проглас српском народу. Главни инспиратор и организатор устанка био је српски патријарх Арсеније IV. Поводом ранијег царског манифеста и позива Секендорфа патријарх је кренуо са главарима Васојевића, Куча, Пипера, Братоножића, Хота и Груда у аустријски главни штаб у селу Тешићу код Ниша, камо је стигао 24. јула. Четири дана касније, аустријска војска ушла је у Ниш и Нови Пазар. Били су то лаки и брзи

[22] М. Костић, н. д., 211—212.

успјеси који су наговјештавали срећан исход рата и уливали наду српском народу у успјешну борбу против Турака.

Том приликом кучки војвода Радоња Петровић поднио је у име брдских племена опширни меморандум фелдмаршалу Секендорфу о заједничкој акцији против Турака и предлог да Брђани, у случају потпуне побједе Аустрије, остану плаћени војници бечког двора. Кучки војвода је у име брдских племена обећао да ће за Аустријанце мобилисати 1.500 војника. Уколико се Брђани не би ослободили преселили би се у аустријске земље.[23]

Док је делегација брдских племена на челу са патријархом Арсенијем IV боравила код маршала Секендорфа, у Санџаку и међу брдским племенима букнуо је устанак. Турци су бјежали у утврђене градове; цијели крајеви остали су пусти. Устанак је захватио и сва сјеверноалбанска племена. Устаници су се окупили у великом броју са намјером да ударе на Бијело Поље, а затим на Никшић и Спуж. Устаничке вође успоставиле су везе са аустријским командантима и с њима координирали акције. Исто тако у Скадру, гдје је било двије трећине хришћанског становништва, осјећало се вријење и спремност да се дигне на устанак на вијест о приближавању аустријске војске. Постојали су повољни услови за спштенародни устанак, да је аустријска војска успјела да потисне Турке и пружи помоћ устаницима

Послије повратка из главног аустријског штаба Турци затворише патријарха Арсенија IV, али је њему пошло за руком да 8. августа побјегне из затвора и склони се у Васојевићима.[24] Одмах по бјектсву из затвора патријарх се обратио црногорском сердару попу Вуку Станишићу писмом којим позива Црногорце на устанак. Патријарх је корио самовољне Црногорце што сада када је најпотребније — мирују: „Чудим се због вас — каже патријарх — и због цијеле Црне Горе, да када је земља у највећем миру, ви ратујете против непријатеља хришћанске вјере, а сада сте мирни и без гласа". Даље, патријарх је писао како аустријска војска надире у свим правцима и како је „свим Горњим Брђанима стигла царска заповијест да се сва Брда сједине и да притекну у помоћ царској војсци".

Позив патријарха Арсенија IV није имао никаквог утицаја на Црногорце који су на свој начин и за свој рачун ратовали против Турака. Патријархово настоіање и заузимање да уједини што већи дио српског народа у борби против Турака остало је узалудно. Устанак је бљеснуо и угасио се као муња. Без спољне подршке, на коју се највише рачунало, и због неуспјеха аустријске војске, устаници су се морали

[23] Исто, 213—214.
[24] Исто, 216.

одређи офанзивне борбе. Када је аустријска војска ушла у Нови Пазар, патријарх је са 3.000 Брђана стигао пред Нови Пазар 25. августа 1737, али је затекао град празан, пошто су га Аустријанци дан раније напустили. Бојећи се Турака, патријарх Арсеније IV оставио је устанике и са много народа кренуо за аустријском војском. С њима је пошло и неколико брдских главара, док се остали вратише кућама. Турци лако распршише деморалисане устанике око Новог Пазара. У општем метежу Кучи и Васојевићи оплијенише и попалише Бихор.[25]

За Аустријанцима је кренуо и кучки војвода Радоња Петровић са пет људи и стигао у Ниш, гдје се задржао неколико дана. Разочаран неуспјехом аустријске војске, упутио се кући и у повратку се разболио. Са самртничке постеље из Старог Влаха обратио се свом старом пријатељу у Котору Николи Болици и препоручио му свог сина Илију. Као да је у оном посљедњем тренутку опроштаја од живота увидио да су наде у Аустрију бесмислене. Ни његов син Илија није пропустио прилику да изрази оданост Млечанима. Смрћу војводе Радоње Аустријанци су изгубили најоданијег пријатеља међу Брђанима. „Он је био међу првима који су пришли ћесару са другим племенима Горњих Брда“, казао је которски провидур поводом смрти кучког војводе Радоње Петровића.

Тих истих дана, односно 16. септембра 1737. године, Турци су повратили Ниш. То је била прекретница у рату између Аустрије и Турске. Док су Кучи и остала брдска племена полагали велике наде у Аустријанце, Црногорци нијесу показивали много воље да се придруже ћесаровцима, и поред позива са разних страна, али су задавали неприлике Турцима. Истина, Млечани су утицали на Црногорце да се не придруже побуњеним Брђанима. У критичном тренутку надмоћности аустријске војске над турском, Црногорци су били неодлучни. Послије пораза аустријске војске, Турци су настојали да што прије скрше непослушна племена и угуше опасно жариште отпора.

Крајем 1737. пећки санџак-бег Махмудбеговић похарао је Васојевиће и много народа „прегна у Метохију“.[26] Када је санџак-бег са великом војском напао Куче, они му нанијеше тешке губитке на Медуну.[27] Погинуло је педесет „Подгоричана у Ледине у кулу Рашовића“.[28] Ускоро је Ходаверди Махмудбеговић постао скадарски паша. Са тог положаја он се енергично заузимао да сломије отпор Куча и Климената.

[25] Исто, 219—220.
[26] Љ. Стојановић, Записи и натписи, II, 114, бр. 2725
[27] Ј. Томић, о Арнаутима у Старој Србији, 59.
[28] Записи и натписи, II, 114, бр. 2724.

Почетком 1738. поново је окупио војску против њих. Овога пута је Махмудбеговић позвао Црногорце у помоћ против Брђана. Црногорски главари окупили су се на савјетовање да донесу одлуку о захтјеву скадарског паше. Позив је одбијен с мотивацијом да Црногорци нијесу никада ишли у рат за рачун Турака преко Мораче и да са Брђанима имају договор о ненападању у току три године „тако да не можемо сломити вјеру", поручивали су главари паши. Са знатним снагама Махмудбеговић је напао Куче и Клименте, али и овога пута Турци претрпјеше тежак пораз. Због неуспјеха Махмудбеговић је смијењен. Дуже времена послије тога Турци су оставили Куче и Клименте на миру.

Успјех Куча и Климената уздигао је самопоуздање свих сусједних племена. Црногорци су се толико осилили да су чак протјерали турске пандуре из метериза на Грахову и Вилусима и заузели их. Црногорске чете чешће су ударале на дубровачку територију. Зато су Дубровчани радо пристали да сарађују са командантима Зубаца и другим Турцима на откривању црногорских чета.[29] У самој Херцеговини, притиснут тешким зулумима народ је тражио излаз у ослонцу на Аустрију. Тридесетог маја 1738. херцеговачки главари упутили су молбу цару Карлу VI којом му се нуде да га вјерно служе.[30] Дубровчани су још раније упорно наговарали становништво Попова, Царина и Требиња да се присаједини дуброоачкој територији у случају турског слома на Балкану. У том смислу дубровачка влада интервенисала је код бечког двора. Млечани су радили на томе да осујете дубровачке и аустријске планове у Херцеговини, и у случају турског слома анектирају те области.[31]

Понеки су повјеровали да је дошао крај турске владавине у једном дијелу Балкана и предузимали извјесне кораке да муслиманског господара замијене хришћанским. Почетком 1738. Збор и главари Мркојевића обратили су се которском провидуру изражавајући жељу да прихвате млетачку власт: „Ми желимо са свим срцем да будемо принципови вазали и да вјерно служимо како су радили наши стари који су имали привилегије и остале јавне повластице".[32] Овај предлог показао се неостварљивим. Млечани су настојали да се ничим не замјере Турцима и радо су излазили у сусрет сваком њиховом захтјеву. Из обазривости према Турцима укинули су плате црногорским главарима, али су се

[29] DAD, Препис. 186. 5., Дубровник, 28. маја 1738.

[30] В. Ћоровић, Херцеговачки манастири, Старинар, књ. I, Београд 1923, 214.

[31] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 576, Задар, 29. септембра 1737.

[32] Исто, Prov. estraord., f 681, Котор, 3. фебруара 1738. Прилог молбе без датума.

показивали дарежљиви према владици Сави и угледнијим старјешинама.[33] Црногорци су били озлојеђени због оваквог поступка Млечана, па су јавно у Котору пријетили, да ако не добију плате, робиће млетачке поданике и продавати их Турцима.[34]

Опште каотично стање Турске, упркос изневјереним надама у Аустрију, подржавало је бунтовни дух племена која и даље пркосе Турцима. Свјесни чињенице да су остали без подршке Беча, Брђани покушавају да нађу ослонац код Млечана. Почетком августа 1739. Кучи и Клименти упутише делегацију у Котор на челу са Иваном Прелевим. У име својих племена делегати су донијели писмену представку генералном провидуру Кавалију са захтјевом да их прими „у вашу државу и да можемо доћи до хиљаду људи". На ову молбу Брђана провидур Кавали је одговорио да за сада „не можемо вам дати прецизан одговор и одлуку". Брдска делегација вратила се кући без икаквог успјека. Млечани нијесу могли нити ктјели да се ангажују за једну ствар од које би могли доживјети само непријатности, али својим неодређеним одговором Кавали није ктио да вријеђа горштачку осјетљивост старих млетачких савезника и пријатеља. За Куче се посебно заузимао код Млечана њихов војвода Илија Радоњин, који је неколико пута писао Болици. У једном писму војвода Илија је дубоко изразио смисао и карактер и идеолошку основу борбе против Турака ријечима: „Сваки дан се боримо и пролијевамо крв за нашу вјеру и нашу цркву".

Рат на Балкану ближио се крају. Послије склапања Мировног уговора 1739. Турци су могли лакше докрајчити отпор брдских и црногорских племена. На Порти је било ријешено да се прво обрачунају са Црногорцима. Велики везир је лично на томе инсистирао. Турци су захтјевали од Млечана да не примају Црногорце у случају бјекства на њихову територију. Пред опасношћу од напада Црногорци су били спремни да се нагоде са Турцима, али због претјераних захтјева босанског везира Али-паше, које Црногорци нијесу могли прихватити, није дошао до споразума. Запажене су неке турске војне припреме, савјетовања и договарања, али на крају није било ништа.

Турци се окренуше против брдских племена. Скадарски паша Сулејман започео је операције против Куча и Климената априла 1740. Ова племена, препуштена сама себи, без

[33] Исто, Collegio V, Relazioni b. 69, Из релације Данијела Долфина од 15. децембра 1738.

[34] Ј. Томић, Подаци о сукобу и мирењу Бокеља, Црногораца и турских поданика под 1735—1766. Споменик, LXXII, 24.

наде у помоћ ма са које стране, већ неколико година стварно блокирана, нијесу могла пружити дужи отпор надмоћнијим турским снагама. Турци су започели напад на Куче и Клименте, када су они сами били спремни да се покоре. Сулејман паша се свирепо обрачунао са побуњеницима. Прво је вјероломно, на превару, домамио 40 угледних Куча и Климената, а њихову имовину опљачкао и куће попалио. Око 400 људи из ова два племена засужњено је у Скадру. Послије овог пораза Кучи и Клименти понудише таоце и изјавише „спремност да напусте Брда и да се предаду на потпуно располагање султана и да буду насељени гдје му се свиђа". Ово је била потпуна предаја два храбра брдска племена. Послије предаје талаца Брђани су добили дозволу да могу слободно трговати са албанским градовима.

Убрзо потом је у Скадру умро Сулејман-паша. Вјеровало се да је заражен неком болешћу од 300 сужања из Куча, Климената и Шестана, које је држао затворене у једној просторији изнад које су биле његове одаје. Посљедња освета немоћних жртава своме џелату била је ништавна за толике жртве и патње које су поднијели Кучи и Клименти у једној неравноправној борби.

Тако се завршио још један рат хришћанских држава против Турске, који није прошао без учешћа једног дијела српског народа на страни савезника. Рат је омогућио распламасавање црногорског четовања, иако није дошло до обнове политичких веза Црне Горе са Аустријом и Русијом. Црногорци нијесу устали на позив бечког или руског двора као Брђани.

Међутим, брдска племена Кучи и Клименти своју борбу против Турака везивали су за ратовање Аустрије, са којом су успоставили политичке везе. Поразом аустријске војске на фронту у Србији била је запечаћена судбина ослободилачке борбе брдских племена. Кучи и Клименти одупирали су се Турцима до посљедњег даха, али су напокон подлегли уз тешке жртве. Још једном су се Кучи афирмисали као главно племе међу Брђанима.

Црногорско четовање кроз Херцеговину и борба брдских племена у основи је ослободилачка борба народа Црне Горе и Брда против Турака. Ништа не мијења на ствари што су црногорска четовања погађала хришћанско становништво Херцеговине, млетачку и дубровачку територију. Та борба је израз племенског живота народа Црне Горе. Црногорци у овом периоду своје историје нијесу могли друкчије офанзивно иступати против Турака него на герилски начин. Четовање је било школа храбрости кроз коју су прошли многи црногорски јунаци у XVIII вијеку од Вука Мићуновића до Лазара Пецирепа.

Црногорци су четовањем кроз Херцеговину нанијели Турцима знатне губитке, нарочито у комори за снабдијеаање војске. По признању самих Турака, они су од Црногораца „претрпјели више штете у провијанту за војску, него од самик Аустријанаца".[35] Иако у овој оцјени има претјеривања, Турци су добро осјетили црногорска четовања. Мало касније, Црногорци су се са правом хвалили руском посланику у Цариграду Вишњевском да су са свих страна засјели Турке „не дајуше Турком ниоткуде захире прити".[36] То је био значајан резултат ослободилачке борбе Црногораца у овоме рату. Још више су се заоштриле супротности између Црногораца и Турака. Доливена је још једна кап у чашу непомирљиве борбе два традиционална непријатеља.

Турци су из овога рата изишли као побједници против двије аелике европске силе. Тако је Турска послије Пожаревачког мира привремено повратила углед силе у очима својих поданика и на међународној политичкој арени у Европи. Аустрија се поаукла преко Саве и Дунава. Од овога рата њен утицај на српски народ под турском алашћу опада, а руски расте.

Пут митрополита Саве Петровића у Русију и архимандрита Василија у Венецију

И овај рат хришћанских држава против Турске потврдио је одлучност једног дијела српског народа у борби против поробљивача. Неуспјек Русије и Аустрије на Балкану у рату против Османског Царства знатно је утицао на опадање борбеног расположења поробљеног српског народа. Једино Црногорци, који су се већ неколико деценија успјешно супротстављали турској моћи, послије рата и даље се опиру Турцима.

Пошто су савладали Куче и Клименте, очекивало се да ће Турци напасти Црну Гору. Четовања кроз Херцеговину коју су Црногорци дијелом опустошили приморала су Турке да размишљају о предузимању енергичник мјера против њих. Почетком 1741. сматрало се поузданим да ће Турци ударити на Црну Гору, али је напад одложен „за погодније вријеме". Турци су само појачали страже према Црној Гори. Мада је тиме непосредна опасност од стране Босне отклоњена, Црну Гору нијесу остављали на миру подгорички и жабљачки Турци.[37]

Закрвљеност црногорских племена са Турцима и недостатак потпоре са друге стране приморали су Црногорце на

[35] Ј. Томић, Споменик, LXXII, 25—26.

[36] Б. Павићевић, Владика Сава Петровић у Русији 1743—1744. године, И. часопис, XIV—XV, 96.

[37] Б. Павићевић, И. часопис, XIV—XV, 94.

одржавање добрих односа са Млечанима. Први црногорски главари просто су се утркивали у изливима израза пријатељства према которском провидуру. Владика Сава ласкао је которском провидуру Марку Кверинију ријечима: „ти си наш принцип, а ми твоје слуге".[38] Архимандрит Василије Петровић поручивао је Кверинију: „Држите нас као своје, а ми смо ваши" и увјеравао га да његова кућа „нигда принципу невјере није учинила, ни крајину мутила".[39] Сердар Вуко Станишић придруживао се овом дивљењу према Венецији и исказивао своју привржености Кверинију ријечима: „Ми ћемо те служити боље но судити како смо и пријеђе када је била потреба".[40] Када је средином априла 1742. поп Вуко умро, његов син Стано Станишић препоручивао се которском провидуру Кверинију „да ме не би сиромаха абандавао поради љубави и божје службе мога покојнога отца, зашто знамо и од данас смо разумијели да се добро дофатим куће Ваше преузвишености, како у кантуна од цркве".[41] Овим ријечима сердар Стано је инаугурисао своју политику према Млечанима. И доиста, до краја живота остаће млетачки човјек. Иза ових ласкавих ријечи крило се дубоко узајамно неповјерење.

Млечани су били нетрпељиви према владици Сави због његових права над православнима у Боки и скретали му пажњу да се не мијеша у грађанске ствари њихових поданика, оптужујући га да настоји да „поред њихове свијести располаже њиховим животима и имовином".[42] Владика се бранио да је једина његова жеља да одржи мир на граници, што је било сасвим тачно. Још је тврдио которском провидуру да сва нерасположења Црногораца према Венецији потичу због укидања плата црногорским главарима.[43] Када је крајем новембра 1741. црногорски одред од 1.200 људи напао село Убле код Рисна и заплијенио преко 3.000 грла крупне и ситне стоке, баило је захтијевао од Порте да казни Црногорце.[44] Затегнутост између Црногораца и Млечана нагло је порасла. Ни интервенција владике Саве није могла смирити духове. Узајамне пљачке и убиства Бокеља и Црногораца постају чешће појаве него раније. Црна Гора нашла се у непријатељству и са Млечанима и са Турцима.

У таквим условима потпуне политичке изолације Црногорци се окрећу према Русији и успостављају везе са напуљ-

[38] Ј. Миловић, Зборник, 132.
[39] Исто, 130—131.
[40] Исто, 135.
[41] ДАК. ПУА. књ. 61, с Његушах, 21. априла 1742. **по старом.**
[42] Ј. Томић, Споменик, LXXII, 27.
[43] Исто, 29.
[44] A. S. V., B. C., f. 193, Цариград, 31. јануара 1741.

ским двором. Млечани су вјеровали да владику Саву „плаћа напуљски двор, зато што је помагао скупљању људи за македонску регименту".[45] Иницијатива за успостављање веза са напуљским двором потекла је од краљевог пуковника у Напуљу Карафе. Почетком маја 1740. у Дубровнику су боравили Нико Проданов и Томо Катић, шпански агенти, с циљем да у Херцеговини мобилишу људе за напуљски двор.[46] Са разних страна у Напуљу су били обавијештени о ратничким квалитетима Црногораца. Почетком фебруара 1741. Карафа је из Напуља упутио опширно писмо владици Сави са захтјевом „да ми пошаљете неколико изабраних људи да би их уврстио у моју регименту". На овај предлог владика Сава је послао у Напуљ свог сестрића Јована Калуђеровића са овлашћењем да у његово име преговара и извиди право стање ствари. У Венецији су врбовање Црногораца и млетачких поданика за војну службу Краљевине Двеју Сицилија оцијенили као штетно по млетачке интересе. Приликом повратка Калуђеровића из Напуља, млетачки командант Јадрана зауставио је почетком априла 1742. брод и ухапсио Калуђеровића, код којега су пронађена писма пуковника Карафе за владику Саву.[47] У Напуљу је боравио и владичин рођак Јово Попов, који се хвалио митрополиту Сави да је лијепо „примљен од краља који ме постави за капетана".[48]

Тако је интервенцијом Млечана спријечена сеоба Црногораца у Краљевину Двеју Сицилија. Везе владике Саве са напуљским двором нијесу имале никаквог значаја, ни за њега ни за Црну Гору.

Остала је још једина нада у Русију. Везе са руским двором, успостављене за вријеме владике Данила, нијесу прекидане, али личног додира није било. Спољнополитичке тешкоће у које је запала Црна Гора приморале су црногорске главаре да траже потпору од руског двора. Средином септембра 1742. црногорски и брдски прваци одлучише да упуте у Русију митрополита Саву Петровића са препоруком за царицу Јелисавету Петровну. Изјављујући бескрајну оданост и спремност да за царски двор лију крв, главари су препоручили свога митрополита којега је владика Данило оставио „да моли општу милост".[49]

[45] Relazione inedita del Marco Querini, Venezia 1874, 19—20; J. Томић, Споменик, LXXII, 31.

[46] DAD, Препис, 18. 171. 3251—3263, Дубровник, 20. маја 1740.

[47] Г. Станојевић, Сеоба Црногораца у Краљевину Двеју Сицилија средином XVIII вијека, Гласник Етнографског института, IX—X, 172—174.

[48] A. S. V., Inq di Stato b. 276, Херцег-Нови, 3. фебруара 1742.

[49] М. Драговић, Материјали за историју Црне Горе митрополита Данила, Саве и Василија Петровића, Споменик, XXV, 2.

Прије одласка у Руснју, владика Сава се обратио руском резидеиту у Цариграду Вишњекову излажући му тешко стање Црне Горе између Турака и Млечана. Владика је иарочито инсистирао на томе да се резидент заузме да подгорички и жабљачки Турци поврате Цетињском манастиру „земље и метехе, села н винограде, воденице н рибнице", које су присвојили, и да се Црној Гори исплати сва заостала новчаиа помоћ коју је одредио Петар I.[50] Насупрот владици Сави, цриогорски главари у име Збора у писму Вишњекову покреиули су далеко судбоиоснија питања за Црну Гору. То писмо је иека врста политичког програма Црне Горе тога доба. Цриогорски главарн отворено су постављали питање иеформалне независности Црне Горе и захтијевали да Турцн даље ие иападају њихову земљу и да више не плаћају харач Портн.[51]

Идеја о иезависиостн Црие Горе, коју је међу црногорска племеиа унио владика Даннло, добија импулс у тежњн црногорских главара да, ослањајући се на Русију, извојују иезавнсиост своје земље. Иако питање признања Црне Горе од стране Турака није било сазрело, ни са становишта унутрашњег друштвеног развитка земље, а још мање са гледишта спољнополитичких односа, та идеја подгријавала је наду Црногораца у успјешну борбу против Турака уз подршку Руснје до коиачног ослобођења српства. То су црногорски главари нстицали у писму Вишњекову ријечима да ће доћн дан када ће се Русија дићи на Турчина и доћи „у србску земљу на Поље Косово". Тада ће све хришћанство бити „једио и заједно" и створити се моћна хришћанска држава од мора до мора.[52]

У свему овоме није тешко запазити да се под идејом хришћанства подразумијева православље н да се ослобођење српства замишља као уједињење само Јужних Словена под Турцима са Руснјом. Тај посљедњи судбоиосни догађај одиграо би се иа Косову, гдје се српска слава угасила. То би бнла величаиствеиа освета за пораз иа Косову. Цриогорским главарима ие може се замјерити што се идејно иијесу могли уздићи изиад антитезе православље-муслиманство. Напротив њихове идеје задивљују и данас човјека својом вндовитошћу н јасиом перспективом о путу ослободилачке борбе цијелог српског народа против Турака. Ни касније генерације за цио вијек нијесу превазишле ову идеју.

Почетком октобра 1742. владика Сава се у пратњи трн главара упутио у Русију пун наде. До Задра је отпловио иа сопственом бродићу, којн је купио за 300 златних дуката

---

[50] Б. Павићевић, И. чвсопис, XIV—XV, 95.
[51] Исто, 96.
[52] Исто, 97.

„за служит наш кувенат" и повјерио га на управљање Крстићу Перазићу.[53] Млечани су владици правили велике неприлике због овог брода. На путу преко Задра, Ријеке, Љубљане, Беча и кроз Русију владика се дуго задржао, и тек средином априла 1743. стигао у Петроград.[54] Био је са пажњом примљен у руској престоници, материјално издашно помогнут, али му ипак није указана онаква почаст као владици Данилу.[55] Одмах по доласку у Петроград владика Сава се обратио царици Јелисавети Петровној. У представци царици владика истиче жртве које су Црногорци поднијели када су устали на позив цара Петра I „против непријатеља Христове цркве и прогонитеља православног народа за вјеру и отаџбину за част и славу и слободу народа словенског". Тада је по владичиним ријечима Црна Гора доживјела прави разур, од којег се још није опоравила. Позивајући се на одлуку цара Петра I о сталној помоћи Цетињском манастиру, владика моли да се исплати сва заостала помоћ и иста убудуће редовно исплаћује.[56]

Владичиној молби није било тешко удовољити, пошто није задирала у неко осјетљиво политичко питање које би тангирало руски двор. Почетком октобра царица Јелисавета Петровна издала је указ којим се одобрава стална помоћ Цетињском манастиру од пет стотина рубаља сваке три године и налаже исплата све зостале субвенције. Истим указом одлучено је да се народу упути помоћ од 3.000, владици Сави за пут још 1.000 рубаља и да се упуте у Црну Гору црквене утваре, одежде, црквене и школске књиге.[57]

Иначе, руска влада је зазирала да се на политичком плану активније ангажује за Црну Гору. Па и грамата царице Јелисавете црногорском народу од 21. маја 1744. не садржи ниједан политички детаљ осим набрајања одобрене помоћи и обећања царске милости Црногорцима и убудуће.[58] Руски двор је избјегавао сваки непожељни заплет са Турском и Венецијом због Црне Горе, иако се руски резидент у Цариграду заузимао за Црногорце на Порти кад год је било потребно.[59]

Владика Сава је био задовољан резултатима своје посјете Русији. Иако је његова молба позитивно ријешена још у октобру 1743, он је због приближавања зиме, тек крајем

---

[53] Ј. Миловић, Зборник, 145.
[54] Б. Павићевић, н. д., 100.
[55] Исто, 100—101.
[56] М. Драговић, Споменик, XXV, 3—4.
[57] Исто, 4—5.
[58] С. Милутиновић, Историја Црне Горе, 76—77.
[59] Б. Павићевић, н. д., 106.

маја 1744. напустио Петроград.[60] За све то вријеме није предузео ниједан корак да упозна руске одговорне кругове са стањем у Црној Гори и њеним политичким тежњама. На повратку кући, владика Сава је крајем октобра 1744. стигао у Задар. Том приликом посјетио је генералног провидура Кверинија, који га је примио без пратње и формалности. Владика није крио своје расположење према Републици. Када му је провидур саопштио о Василијевом путу у Венецију, одмах је продужио за Црну Гору.[61]

Иако пут митрополита Саве Петровића у Русију није имао карактер значајнијих политичких разговора, значио је оживљавање руско-црногорских политичких веза, што је било од великог значаја за даљу ослободилачку борбу народа Црне Горе. Само владичино присуство у Петрограду подсјетило је руски двор на један братски словенски народ на Балкану који тражи његову помоћ и заштиту. И руски двор није одбио ту молбу.

Пут митрополита Саве Петровића у Русију био је његов први и посљедњи значајнији спољнополитички акт. Отада његов углед у земљи слаби и постепено га потискује његов рођак Василије Петровић. За вријеме пута митрополита Саве у Русију замјењивао га је на столици цетињске митрополије архимандрит Василије Петровић, већ тада личност „којега много цијени и поштује крајина Црна Гора".[62] До краја свога живота Василије Петровић играће водећу улогу у политичком животу земље, иако формално није био прва личност.

Рад и дјело митрополита Василија Петровића толико су значајни и многострани да се историја Црне Горе за двадесет година не може замислити без његова имена. Личност изванредне енергије, даровит, човјек који је маштао о лијепим стварима усред грдила живота. Сав окренут будућности, он је био један од оних визионара који је сагледавао лик ствари које долазе. Прошлост му је изгледала онаква какву је он замишљао и каква му је била потребна за практична политичка иступања. Свјестан своје улоге и значаја у политичком животу Црне Горе, понекад се показивао претјерано смио, самоувјерен, па чак и хвалисав. Волио је ризик и сам га је тражио. Имао је визију будућности своје земље и њој се посветио са страшћу. Проживио је живот у заносу. Отуда, мало је имао смисла за свакодневне ситне проблеме. Он је видио Црну Гору не онакву каква је била, него какву је замишљао. Зато многи његови политички потези изгледају брзоплети и непромишљени. Он је тешко подвајао политичку

[60] Исто, 107.

[61] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Olb., f. 173, Задар, 3. септембра 744.

[62] Исто, Prov. estraord., f. 682, Котор, 13. септембра 1743.

стварност од својих интимних жеља; зато његови планови изгледају помало нестварни па чак и фантастични. Његово визионарство, које је снагом своје воље пренио на већи број Црногораца, разбуктало је машту племенског човјека да се оствари оно што је било немогуће: потпуно слободна и независна Црна Гора под покровитељством Русије.

Архимандрит Василије Петровић као замјеник владике Саве, у његовом одсуству, настојао је да одржи добре сусједске односе са Венецијом, што је у ствари било продужење Савине политике. Колико год је Василије радио на одржавању пријатељских односа са Венецијом, он није могао спријечити упаде Црногораца на млетачку територију, што је био главни извор неспоразума. Млечани су прибјегавали драстичним мјерама против Црногораца, што још више заоштрава сукоб. Поред уобичајене праксе узимања талаца, Млечани су завели таксу од четири солда на сваког Црногорца који се нађе на которској пијаци.[63] Свакодневно малтретирање Црногораца у Котору завршило се избацивањем из града најугледнијих црногорских главара „како ребеле и јеђупке", како каже сердар Станиша Станишић. Он је поручивао которском провидуру да ако не промијени став према Црногорцима, „не уздај се нити у нашу службу".[64] Сукоби млетачких поданика са Црногорцима и овога пута су повјерени умирном суду. Приликом засиједања суда, октобра 1743. у Котору, Млечани похапсише црногорске главаре, што је изазвало буру негодовања у Црној Гори. Василије и црногорски главари оштро су протестовали код генералног провидура и захтијевали да се уклони Никола Болица са положаја надинтенданта, јер су га сматрали инспиратором овог нечувеног поступка. Инцидент је заглађен и крајем године на умирном суду у Котору постигнут је споразум. Црногорци дадоше таоце, али је Котор и даље остао затворен. Крајем јануара 1744. Василије је захтијевао од генералног провидура Кверинија да отвори Котор за трговину и да црногорским главарима обнови плате, јер ће то бити једина гаранција за очување мира на млетачко-црногорској граници.

Споразум у децембру 1743. није био дуготрајан. Кад су таоци утекли из Котора, још више су се погоршали млетачко-црногорски односи. Црногорски главари одлучно су захтијевали уклањање Николе Болице, јер је „зло от нас учинио, како се прије нигда није учинило". Огорчени Црногорци вршили су притисак на своје старјешине да предузму ефикасније мјере за заштиту њихове части и достојанства.

[63] Ј. Томић, Црногорски митрополит Василије Петровић и покушај емиграције Црногораца у Русију, Глас, 96, 214.

[64] Ј. Миловић, Зборник, 147.

Када су се црногорски главари увјерили да протестима не могу постићи жељени циљ, архимандрит Василије одлучио је да отпутује у Венецију и пред Сенатом покрене низ питања из млетачко-црногорских односа. Тај свој први спољнополитички корак Василије је предузео на своју руку. Претјерано самољубив и самоувјерен, он је вјеровао да ће мисију успјешно завршити и вратити се кући уздигнуте главе. Тада би Црногорци заборавили на његов самовољни поступак и обасули га изразима захвалности. Та вмбиција навела је Василија да себе приказује као прву личност Црне Горе и предузима кораке који нијесу били у складу са црногорском племенском демократијом и моралом.

Првих дана априла 1744. заједно са шест људи Василије се упутио у Венецију. Врло кратко се задржао у Задру и у разговору са генералним провидуром изнио циљ свога пута. Средином априла стигао је у Млетке, гдје се задржао пуна четири мјесеца. Снабдјевен лажним изјавама црногорских главара које је сам писао и печатио у Венецији уз помоћ неког Клинка,[65] Василије је стао дв велича себе као најдостојнију личност у Црној Гори, приказивао се као први пастир и „от крајине властник“ и томе слично. Писао је низ представки млетачком Сенату у којимв је углавном тражио уклањање Болице, отварање которског тржишта и продужење плата црногорским главарима. Сенат је 22. августа 1744. донио одлуку да се Црногорцима обећа „према приликама и времену, на уобичајен начин улаз у град“. Његов звктјев да се уклони Болица такође је усвојен, док од продужења плвта црногорским главарима није било ништа.

Мисија архимандрита Василијв у Венецији прошла би незапвжена да то није довело до тешког сукоба у земљи. Василије се вратио у Црну Гору мало раније него владика Сава. Чим је сазнао за Василијев рад у Венецији, Сава га је одлучно демантовао називајући га фалсификатором и преварантом који је писао „фалсе књиге да превари преведрога принципв да му благо измами“.[66] Владикв Сава је захтијевао од генералног провидура да „не прима као тачна лажна писма и печате које пише калуђер Василије, јер ја сам влвдика и поглавар цијеле крајине кво што знвју сви провидури у крајини“.[67] Тешким Савиним оптужбама против Ввсилија придружио се и један дио црногорских главарв. Василије није био усамљен; уз њега је био добар дио Црногораца. То је изазвало тешку племенску кризу у Црној Гори. Када је генерални провидур почетком 1745. посјетио Боку, било му је јасно да је сукоб узео озбиљне размјере: „Нашао сам —

[65] Ј. Томић, Питање, Царева Лаза, Београд 1933, 92—93.
[66] Ј. Миловић, Зборник, 174.
[67] Ј. Томић, Споменик LXXII, 44.

пише провидур — подијељену Црну Гору, ако не у отвореном непријатељству, у двије партије и у великом сукобу... Не пазећи на своју потчињеност, калуђер Василије, који је у Савином одсуству држао духовну управу цркве и народа, направио се шефом једне странке".[68]

Сукоб између владике Саве и архимандрита Василија узео је широке размјере: чак ни послије једне године није изгубио у оштрини. Суштина сукоба била је борба за првенство у земљи. Из свих Савиних оптужби избија према Василију мржња и страх од њега. Сава се уплашио да га Василије не потисне. Он је, из личне мржње и интереса, претјеривао у оптужбама против свога рођака Василија, који је овим кораком јасно ставио до знања владици и Црногорцима да претендује на водећу улогу у земљи. Постепено, он ће у томе и успјети. Први спољнополитички корак архимандрита Василија завршио се неуспјешно по њега. Из тога ће он извући закључак да се убудуће клони непромишљених поступака, али никада неће успјети да обузда свој темпераменат и машту. Сукоб двије прве духовне личности за првенство у земљи подијелило је Црну Гору у два безмало непријатељска табора, што је у условима племенске подвојености јачало унутрашњу разједињеност.

Управо тада су се Турци показали и најмање опасним. Истина, сваке године проносиле су се гласине о могућем удару Турака на Црну Гору. У прољеће, Турци су погубили дванаест Црногораца, који су били дошли као трговци у Херцеговину, и њихове главе истакли на бедеме херцеговачких градова.[69] Црногорци и од брдских племена Кучи одлучно су одбијали да плате харач. Хасан, скадарски паша, дошао је почетком 1743. са 800 људи у Подгорицу са намјером да наплати харач од Куча, али се вратио празних шака у Скадар.[70] Турци су преговарали о харачу и задовољавали се симболичним давањем. Тако су катунски главари уговорили у љето 1744. са жабљачким диздаром да за сву Катунску нахију на име харача предаду сто педесет лаката свиле „парангуна".[71] Сусједни Турци изражавали су жељу за миром са Црном Гором. У мају 1746. склопљен је „мир међу Чрном Гором и Херцеговином за три године". Исто тако, вођени су преговори са агама и подгоричким и спушким о миру.[72]

Размимоилажење Саве и Василија, прикривено личним амбицијама, ускоро је постало сукоб двеју концепција о

[68] Исто, 45.
[69] Б. Павићевић, н. д., 104.
[70] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 584, Задар 24. марта 1743.
[71] J. Миловић, Зборник, 158.
[72] Исто, 180—191.

спољнополитичкој оријентацији Црне Горе. Отуда се владика Сава и архимандрит Василије као носиоци двије политичке струје у црногорском главарском слоју потпуно разилазе у погледу спољнополитичког развитка Црне Горе. Сава остаје у завјетрини и сјенци оронуле Венеције и избјегава заоштравање сукоба са Турцима. Његова обазривост према ситним млетачким функционерима је претјерана. Он изјављује да ће до смрти служити „преведрому мому принципу и преведрому Сенату".[73] Уз њега је и његушки сердар Станиша Станишић, који се куне которском провидуру да носи у своје „прси светога Марка, а не мјесец".[74] Владика Сава и сердар Станишић покушали су да мобилишу један батаљон Црногораца у војну службу Венеције. Иницијатор је био сердар Станишић. Он је предложио генералном провидуру да окупи батаљон од пет чета, укупно 300 људи под његовом командом с правом именовања официра и платом за војнике и командни кадар. Његов предлог свесрдно је подржао владика Сава и препоручио га генералном провидуру.[75] Ускоро се Сава покајао за свој непромишљени пристанак и извињавао се которском провидуру да би одлазак толиког људства изазвао смутњу у земљи „зашто је лани пошло од ове крајине толико кумпанијах пак сад да пође батаљун, остаје крајина празна".[76]

Одмах по повратку у земљу митрополит Сава је успио да извјестан број Црногораца упути у Русију. Млечанима се хвалио да су то углавном Василијеве присталице, које су узнемиравале узвишеног принципа.[77] У борби против политичке опозиције Сава је прибјегавао лукавом одстрањивању људи из земље.

Цио Савин напор био је усмјерен на сузбијање Василијевог утицаја у земљи и одржавање присних и пријатељских веза са Венецијом. Сваки његов корак у том правцу био је инспирисан жељом да се допадне Млечанима. Црногорски главари, не без разлога, хвалили су се генералном провидуру да „од кад се владика Сава вратио са пута није се догодило никакво зло ни пометња у овој крајини као што се догађало када је био на путу".[78] Млечани су радо прихватили ову миролубиву политику владике Саве и показали спремност да среде односе са Црногорцима. У том циљу средином септембра 1745. одржан је састанак између гене-

[73] Исто, 177.

[74] Исто, 170.

[75] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 174, Задар 18. јуна 1745, Прилози писма од 7. и 30. маја.

[76] J. Миловић, Зборник, 172.

[77] J. Томић, Глас 96, 218. у нап. 22.

[78] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 586, Задар 21. маја 1745. Прилог писма црногорских главара од 1/12. маја.

ралног провидура и владике Саве, који је дошао у друштву великог броја црногорских главара, међу којима је био и архимандрит Василије. Никада толико главара није одједном дошло у Боку, нити су Млечани раније били тако дарежљиви према Црногорцима као овога пута. Послије овога састанка, генерални провидур Болду јављао је својој влади у Венецији да су се сви црногорски главари показали пријатељски расположени према Републици. Богати поклони које је провидур уручио владици, црногорским главарима и племенима свакако су допринијели таквом расположењу.[79]

Прчањски договор био је побједа промлетачке политике владике Саве и требало је да означи почетак нормализовања млетачко-црногорских односа, који су посљедњих година били озбиљно поремећени. Ускоро Црногорци покрећу код генералног провидура питање обнављања плата, истичући бескрајну оданост Венецији.[80] Сава је свесрдно подржао ову молбу и у име главара обећао да ће они држати земљу у миру.[81] Сваки покушај ма којег црногорског главара да успостави везе са Млечанима наилазио је на жестоко противљење владике. Када је сазнао да је Вукадин Вукотић, „гувернадур моје Црне Горе" — како каже Сава — писао которском провидуру одмах га је позвао на одговорност. Владика Сава одлучно је инсистирао код провидура да не поклања пажњу ниједном писму које „није потписано мојом руком и печаћено мојим печатом".[82] Сва Савина настојања да се Млечанима прикаже господаром Црне Горе била су нереална.

Умиритељ земље и инспиратор политичке сарадње Црне Горе са Венецијом митрополит Сава Петровић љубоморно је бдио над својим дјелом. И поред извјесних безначајних трвења, млетачко-црногорски односи развијају се у духу пријатељства, све док Албанци, настањени у Котору, нијесу почели да малтретирају и убијају Црногорце. Истина, црногорски главари под утицајем владике Саве још не губе наду у Венецију и изјављују: „Ми смо вјерни борци и официри принципови. Наши главари са свом вјерном крајином изгубили су своја добра за Венецију".[83] Тежње владике Саве да

[79] Г. Станојевић, Један покушај нормализације млетачко-црногорских односа средином XVIII вијека, И. записи, XXIV, 171—176.

[80] A. S. V., Prov. gen. in Dalm., f. 586, Задар 26. марта 1746. Прилог писма од 10. фебруара по старом.

[81] Исто, Прилог од 10/21. фебруара.

[82] J. Томић, Споменик LXXII, 48.

[83] **Исто**, 48, Писмо је од 22. јуна 1747.

очува мир на млетачко-црногорској граници, чак по цијену понижења, остала су узалудна. Савину мирољубиву политику свакодневно су демантовали догађаји.

Сава није пропуштао ниједну прилику да покаже своју наклоност према Млечанима. Редовно је долазио у Котор са главарима да ода дужно поштовање Венецији. Истицао је генералном провидуру, не без наде у млетачку помоћ, да се „крајина не може одржати и умирити без великог трошка".[84] Када је почетком 1748. у земљи завладала велика глад, Сава се уздао у помоћ из Котора. Владичини напори да одржи мир на граници били су стално угрожавани. Највише је било сукоба између Његуша и млетачких поданика. Када је у Котору погинуо његушки кнез, његови рођаци су из освете убили градског љекара, „тако реһи на прагу ове пијаце", како каже провидур Виченцо Грити. Он је предложио својој влади у Венецији да за одмазду према Његушима сруши све њихове куће на Гурдићу, међу којима и владичину.[85]

Вијест да ће кућа бити срушена узнемирила је владику Саву. Он се обраћа са молбом Инквизиторима да му не руше кућу и изјављује да он лично „и сва ова крајина Црна Гора биће на вашој служби са оном истом вјером коју смо показивали у потреби узвишеној Републици". Из личног обзира према Сави Млечани су оставили његову кућу недирнуту.[86] Владичиној радости није било краја и снисходљиво је писао которском провидуру: „Ја от твоје милости не отступам ако ћеш ме и бакетом ћерат, ја сам твој без церемонија."[87] Тако је Сава писао которском провидуру у времену када је цијела Црна Гора била узбуђена због убиства његушког кнеза у Котору. Црногорски главари дали су пуну подршку Његушима, сматрајући са разлогом да то није само сукоб једног племена са Млечанима него цијеле Црне Горе. Црногорски главари поручивали су провидуру: „И ми смо сви главари от све Црне Горе Збор чинили и миру смо контени." Старјешине су одлучно захтијевале удаљавање Албанаца из Котора и истицали солидарност цијеле земље са Његушима: „Нама су Његуши браћа и ми смо Црногорци једно; личит се један от другога не можемо."[88] Пред оваквом одлучношћу црногорских главара Млечани су одмах пристали на мирење и преселили Албанце из Котора у Рисан и Херцег-Нови. Укупно је било 26 људи за оружје.[89] Средином

[84] HAZD, Arhiv mletačkog dragomana f. 121, 14/25. јуна 1747.

[85] Споменик LXXII, 59—60.

[86] A. S. V., Prov. gen. in Dalm., et Alb., f. 590, Задар 9. априла 1749. Прилози од 28. фебруара 1749. по старом и 28. марта.

[87] Ђ. Миловић, Нека писма владике Саве и Василија Петровића, И. записи XIII, 1957, 279.

[88] Исто, 281—282.

[89] J. Томић, Споменик LXXII, 55.

децембра 1749, на челу најугледнијих црногорских главара, дошао је владика Сава на умир у Котор. Црногорци су се обавезали да ће „бити одговорни узвишеном принципу, а онога који руши мир казниће сва Црна Гора. Ако неки принципов поданик наруши мир казниће га принцип". Црногорцима се гарантује слободно кретање по млетачкој територији.[90]

На умиру у Котору истакнут је принцип кривичне одговорности пред својим судом. То је био велики успјех црногорских главара у односу на раније сличне случајеве, када су Црногорци пристајали да им и за прекршаје направљене у својој земљи суде млетачки судови. Међутим, у Котору су и даље пребијали и малтретирали Његуше. Почетком марта 1750. његушки главари су протестовали код которског провидура: „Находи се двадесет које су били а ми да смо кћели трпјет афронте и бојеве, Турке би смо трпјели на чију земљу стојимо, но већ трпјет не можемо. Доброћани и Шкаљари попиру границу цареву".[91] Упркос таквом стању, почетком јула владика Сава је са главарима дошао у Котор да продужи мир између Црногораца и млетачких поданика.[92]

Тек што је сукоб заглађен, дошло је до новог инцидента, који је још више огорчио Црногорце. Уз саучесништво дубровачких поданика из Цавтата Турци убише једног Црногорца на Страдиотима. Владика Сава и црногорски главари оштро су протестовали код которског провидура, сматрајући догађај без преседана.[93] Да би умирили Црногорце, Млечани ухапсише четворицу саучесника и њихову барку заплијенише.[94] Истовремено, баилу је наређено да уложи протест на Порти против Дубровчана.[95]

У то вријеме млетачко-црногорски односи се погоршавају и због вјерских питања. Млечани су били крајње необазриви према вјерским правима цетињског владике над једним дијелом православних у Боки. Владику Саву су неколико пута грубо удаљили из Боке, што је он отрпио без протеста. Као митрополит, Сава је био трпељив према католичанству, па је чак изражавао наду у унију — „да ћемо бити уједно како смо и били".[96] Одлучно је устајао против превођења православних у католичанство и проповиједао коегзистенцију двеју религија. „Ко ће држат римски закон

[90] Исто, 64—65.
[91] J. Миловић, Зборник, 213.
[92] J. Томић, Споменик, LXXII, 67.
[93] J. Миловић, Зборник, 219—220.
[94] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 592, Задар, 7. **децембра 1751**.
[95] Исто, Sen. Rett. f. 279, 18. маја 1751.
[96] J. Миловић, Зборник, 235.

нека држи, тко ли ће грчаски нека држи".[97] Владика Сава је имао извјесне претензије на православно свештенство у Боки које није било под његовом јурисдикцијом. Када је Симеон Кончаревић посвећен за херцеговачког митрополита у Манастиру Дужима, 15. септембра 1751, црногорске владике сматрале су да су окрњена њихова права.[98] Сава је истицао да је требало да га он посвети, а не „владике које су у турско".[99] Против посвећења Симеона Кончаревића, устао је и владика Василије, доказујући примат црногорске митрополије као најстарије у Србији, Босни и Бугарској.[100] Сава је опоменуо калуђере Манастира Савине да не посјећују његову дијецезу и да не прелазе „овамо мимо Росе".[101]

На посредовање Паштровића Милоша Кажанегра те године владика Сава обнавља везе са напуљским двором. На наговор Кажанегре ријешио се да крајем августа 1751. упути у Напуљ Станоја Хумца и Вучету Мартиновића, са црногорским пасошем да су обојица „из слободног књажевства Црне Горе. . . из племићке црногорске породице".

У Напуљу, Кажанегра је саставио предлог услова сеобе Црногораца у Краљевину Двеју Сицилија. Предлог је требало прво да одобре црногорски делегати, па да га потврди напуљски краљ. Тај предлог у тринаест тачака углавном се своди на слиједеће: прво, материјална помоћ исељеницима; друго, ослобођење од свих трибута за петнаест година, а послије тога плаћање десетине само од уља, вина и жита. Осталим тачкама је предвиђено зидање цркве, право подизања једног утврђења и помоћ у наоружању; наиме, краљ ће сваке године на сваких сто кућа додијелити 600 либара олова и још потребну количину праха. На сваких сто кућа исељеници ће имати право да бирају четири капетана. Сваком капетану краљ ће давати годишње по 120 цекина. Колонисти би се населили у планинском крају према папској и царској држави. Послије дужег боравка у Напуљу црногорски делегати, заједно са Кажанегром, вратили су се у Црну Гору средином новембра 1751. са писмима маркиза Фољанија за владику Саву.[102]

Истовремено, Јован Марковић је дошао у Задар код Инквизитора да преговара о сеоби тридесет породица из Цетиња, Ћеклића и Бјелопавлића на млетачку територију,

[97] Исто, 236.
[98] В. Ћоровић, Владика Василије Петровић против Симеона Кончаревића Годишњица Николе Чупића, књ. 44, 51.
[99] Ј. Миловић, Зборник, 222.
[100] Исто, 225.
[101] Исто, 230.
[102] Г. Станојевић, Сеоба Црногораца у Краљевину двеју Сицилија средином XVIII вијека, Гласник Етнографског института IX—X, 174—175.

или да им Венеција дозволи сеобу у Напуљ, одакле им стално упућује позиве да се доселе.[103] Ово је био смишљени потез према Венецији, који није дао жељене резултате.

Одмах по повратку у земљу Кажанегра, уз помоћ владике Саве, развио је живу агитацију у Паштровићима и Црној Гори за одлазак у Италију. Сеоби Црногораца у Краљевину Двеју Сицилија одлучно се супротстављао владика Василије Петровић. Он је чак молио Млечане да приме Цетињане у Далмацију, само да не иду у Италију. Ипак, средином маја 1752. укрцало се на брод за Напуљ двадесет и пет људи.[104] Тако се залагањем владике Василија мали број Црногораца иселио у Краљевину Двеју Сицилија. Зато је Василије, у својој представци Колегији иностраних дјела у Москви, од 21. јануара 1753. тачно казао да су се ћесар и напуљски краљ трудили да преселе Црногорце, али у томе нијесу успјели.[105] Што у томе нијесу успјели, највећа је заслуга митрополита Василија Петровића. Али и млетачка влада је била одлучно против сеобе Црногораца у Напуљ.

Због оскудице у обрадивој земљи пренасељеност се у Црној Гори увијек осјећала. Управо тих година сељаци из Дугог Дола и Врбе са Његуша узели су у закуп земље у Лозици, које су припадале Котору, односно бискупском двору. Владика Сава и црногорски главари гарантовали су да ће Његуши редовно плаћати бискупу закуп за земљу.[106] Тада се иселило једанаест породица из Црне Горе и Рисна у село Крњев До код Задра. Млетачке власти морале су у почетку штитити колонисте од насиља мјесног становништва.[107]

На млетачко-црногорској граници у Боки запажа се смиривање. Млечани су постали много обазривији према Црногорцима, као да су увидјели да им њихова дотадашња политика чврсте руке према Црној Гори није донијела ништа добро. Млетачки представници у Котору и црногорски главари сложно су се заузимали за очување мира. Крајем јануара 1752, најугледнији црногорски главари дођоше у Котор и ухватише вјеру „са цијелим Приморјем од Милове улице до Суторине, до Ђурђевадне“, односно до умира. Ако неки Црногорац за ово вријеме направи прекршај, млетачке власти могу ухапсити свакога становника из села починиоца прекршаја, док се кривац не пронађе. „Када кривац буде кажњен, невини ће бити ослобођени и тако исто поступиће се са принциповим поданицима“. Уговор је направљен у

---

[103] A. S. V., Prov. gen. in Dalm., et Alb., f. 592, Задар, 28. августа 1751.

[104] Гласник етнографског института, IX—X, 175—176.

[105] М. Драговић, Споменик, XXV, 12.

[106] HAZD, Miscellanea sv. poz. r. oKтор, 13. фебруара 1752.

[107] Исто, Atti prov. gen. Francesco Grimani; књ. 5, Задар 20. априла 1752.

два примјерка, од којих један остаје код цетињског владике, а други код Млечана.[108] Овом приликом постигнути је споразум и између Грбљана, Паштровића и Мајињана.[109] Тада Млечани из властитих интереса обнављају плате најугледнијим црногорским и брдским главарима.[110] Генерални провидур Ђироламо Балби је изјавио да, иако су Црногорци турски поданици, „и у доба мира чешће пута немирни, у доба рата су корисни. У рату и у миру корисни су јер служе као брана на граници".[111] То закашњело признање Црногорцима потврдили су вјекови.

Док су се Црногорци са Млечанима мирили, са Турцима су били у сталном сукобу. По наређењу босанског везира, требињски паша је септембра 1751. окупио све херцеговачке команданте у Косијереву и с њима се три дана савјетовао о нападу на Црну Гору. На састанку је ријешено да се поставе пандури дуж граница за заштиту земље од црногорских упада.[112] Чести сукоби са Турцима стварали су могућност тежих турско-црногорских заплета. Зато су се владика Сава и црногорски Збор обратили преко баила руском посланику у Цариграду са захтјевом да заштити Црну Гору. Баило Леце уручио је писмо новопостављеном руском резиденту, пошто је његов претходник умро. Он је изразио сумњу да резидент „није расположен да учини какав корак за Црногорце".[113] Из тога времена тражења заштите и помоћи споља потиче и писмо митрополита Саве Петровића папи, које је у Рим однио сердар Станиша Радоњић. Истичући вјековну независност Црне Горе и сталну борбу против Турака, Сава је молио папу „да ослободи од турскога варварства и сачува свете цркве и толико народа хришћанског".[114] На путу за Рим сердар Станиша се јавио которском провидуру из Трста.[115] Савино писмо папи је из времена када млади црногорски владика Василије Петровић куца на врата неких европских дворова, којима подноси одређене планове о заштити своје домовине. Василијеви широко замишљени политички планови убрзо потискују преживјеле промлетачке концепције митрополита Саве.

---

108 A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 592, 28. јануара 1752.

109 Исто, 10. фебруара 1752.

110 Архив САНИУ. Томићева заоставштина XIX, 52, Котор, 31. јануара 1752.

111 A. S. V., Prov. gen., in Dalm. et Alb., f. 593, Задар, 10. јула 1752.

112 Исто, Prov. estraord., f. 684, Без датума око средине октобра 1751.

113 Исто, Котор 21. августа 1751. Прилог од 18. јула.

114 Б. Петковић, Писмо цетињског митрополита Саве Петровића папи, *Прилози* 1—2, 1958, 112—113.

115 Ј. Миловић, Зборник, 232.

Четовање Црногораца

Млетачко-црногорски односи заоштравају се и честим сукобима Црногораца са млетачким поданицима у Боки Которској. Положај Црне Горе, уклијештене између двије непријатељске државе: Турске и Венеције, које готово стално затварају Црногорце у њиховој убогој земљи, приморао је црногорска племена да с оружјем у руци разбију привредну блокаду и баш на територији тих држава нађу средства за живот. Четовање Црногораца на млетачкој, турској и дубровачкој територији био је одговор Катуњана на насиља Турака и Млечана. Дубровчани постају невине жртве црногорске необузданости. О четовању Црногораца на млетачкој и дубровачкој територији нема помена у народној пјесми, као да је народни пјевач знао шта се кроз вјекове може пронијети као витешко дјело. Само плијен отет од Турака подвиг је достојан гусала. Појава племенске анархије у Црној Гори, слабљење турске власти у Херцеговини и млетачке у Боки допринијели су јачању црногорског четовања. Четоаање Црногораца, које интензивно започиње првих година XVIII вијека, у суштини је израз кризе црногорског племенског друштва.

Из сачуваних докумената лако се да запазити да црногорско четовање узима највише маха послије смрти владике Данила иако је још за његова живота та појава запажена у Црној Гори. Тада се јављају најпознатије црногорске четовође: Вук Томановић, Никац Томановић, Лазар Пецирeп и други. Највише података о четовању сачувано је о нападима Црногораца на дубровачку територију и Боку Которску. Побуда напада на Боку је углавном освета, нарочито крвна, иако има и доста примјера отимања и грабежа.

Вук Томановић, савременик владике Данила, у вријеме посљедњег млетачко-турског рата служио је у чети Ћеловића као најамник.[116] Крајем новембра 1717. Вук Томановић и остали Крушевљани заплијенили су у конавоском селу Дубу 216 комада ситне стоке.[117] Немоћни да се бране од Црногораца, Дубровчани траже заштиту сусједних Турака, па чак и самог султана. Почетком марта 1733. године Црногорци су заплијенили 350 комада стоке у Конављима. Тада се дубровачка влада обратила команданту Требиња и тврдила да су Дубровчани добили ферман од султана Ахмета „да ако би икад Црногорци учинили икакве штете у нашем вилајету да се има наплатити од Зубаца и од Крушевљана,

---

[116] DAD. Lett. e com. di Pon. књ. 46, Дубровник, 11. септембра 1715.

[117] Исто, књ. 47, 29. новембра 1717.

јербо без њихова пропуштања они не могу никако доћи у наш вилајет".[118]

Осим напада на турску и дубровачку територију, Црногорци су често плијенили трговачке караване. Већ од средине 1736. погранична дубровачка села према Херцеговини држе сталне страже које откривају црногорске чете.[119] Дубровачка влада предлагала је сусједним турским командантима сарадњу у погледу чувања граница. У писму команданту Требиња Дубровчани истичу како становници Мрцина сваки дан иду „на све стране и ходећи справне од Црногораца за чување и ваше и наше границе, али да ваши бандури са Зубаца који су под Дурмишом не дају им да иду чинит неколике помње изван нашијех граница", па предлажу заједничку сарадњу.[120]

У вријеме руско-аустријског рата против Турске Црногорци показују изузетну активност према Херцеговини. Тада је дубровачка територија мање страдала, али одмах послије рата црногорске чете упадају у Конавље. Средином јуна 1741. само четири Црногорца са Трњина, од којих се један звао Тодор Томановић, заплијенила су у Дубу сто комада ситне стоке и одвела собом два чобанина. Водили су их собом до близу Црне Горе, а онда су их пустили да се врате кућама.[121] Дубровачке поданике обузела је права паника. Нико више није био сигуран за своје стадо и имовину. Довољно је било да се Црногорци окупе на Збору, па да дубровачка влада да знак за узбуну. Таквих вијести о припремама Црногораца има много. Дубровчани су готово редовно о свакој припреми Црногораца извјештавали Турке. Почетком 1742. пишу диздару и агама Требиња: „Avizaemo kako Carnogorci cine velike sprave i sa svijeh strana kupe se za izit pod oružjem da ostete kano je njihov običaj od svedjer".[122] Сви покушаји Дубровчана да што више ангажују Турке за одбрану своје земље били су узалудни, пошто се ни сами Турци нијесу могли бранити од црногорских упада.

Необузданост Црногораца према Дубровчанима нарасла је дотле да су почетком 1746. тражили од њих дозволу да саграде православну цркву пред градским зидинама. Даље, да им врате благо које су на превару узели деспоту Ђурђу, да им врате Конавље које су узели Ивану Црнојевићу.[123] Ово је била обична црногорска уцјена Дубровчана. У сваком случају, Црногорци су се надали да ће добити нешто новца

---

[118] Исто, Copie di lettere diverse, књ. 2, 11. марта 1733.
[119] Исто, 22. јуна 1736.
[120] Исто, 22. јуна 1736.
[121] Исто, Препис. 18, 186, 8. Конавли 184, 20. јуна 1741.
[122] Исто, Препис. 188, 131, 25, 6. јуна 1742.
[123] Записи, VII, 370.

од њих. Дубровчани су се поново обратили требињском капетану и агама и тврдили им да имају царски ферман којим им се гарантује да за штету коју им нанесу Црногорци „одговараће људи од онијех села кроз које нахије узбуду прошли за доћи на ову страну".[124] Када су се Дубровчани увјерили да им царски ферман много не вриједи, упутише Михаила Царину босанском везиру са захтјевом да добију бујурдлију којом би им се гарантовало „да сва турска села која се граниче са нама да морају увијек забранит пролаз Црногорцима и да буду одговорни за све штете које би Црногорци проузроковали и направили", и да им онемогући улаз у турска села.[125] Идуће године дубровачка влада је упутила босанском везиру Рафаила Гучетића са истим захтјевом, истичући како су се обраћали капетанима Требиња и Никшића за заштиту од Црногораца, који „су наставили као раније да угрожавају животе и робу наших поданика".[126]

Сами Турци, погођени црногорским четовањем, настоје да успоставе мир са Црногорцима. Када су Дубровчани сазнали да погранична турска насеља намјеравају да се споразумију са Црногорцима, предузеше кораке код босанског паше. По оцјени Дубровчана, такав мир представљао би смртну опасност по њих. Тада би Црногорцима био отворен пут и могли би без икакве препреке »udarat na nas i na nasciem vilaetu plieniti i nasce siromahe u ropstvo hitat«. Зато Дубровчани енергично устају против таквог евентуалног турско-црногорског споразума.[127] Црногорци су својим четовањем унијели немир међу турске и дубровачке поданике, који им се чешће придружују у четничким походима. Када су средином фебруара 1750. заплијенили „пуно животиње нашијех сиромахах од Конавли" — по ријечима Дубровчана — с њима су учествовали и турски поданици.[128]

Осим плијена, Црногорци су одводили у ропство дубровачке поданике, особито жене, и продавали их Турцима. Такав поступак обично би наилазио на општу осуду и негодовање у самој Црној Гори. Када су Црногорци продали двије заробљене дубровачке сељанке Раму Рушевићу из Оногошта за педесет цекина, црногорски Збор се извињавао Дубровчанима и правдао: „Ми за то знали нијесмо е не бисмо их дали продат но бисмо настојали и чинили их вратит, како смо у пасанијех годиштах с нашијем господином преосвеш-

[124] DAD. Copie di lettere diverse, књ. 3., 13. септембра 1746.
[125] Исто, Lett. e com. di Lev. књ. 76, Дубровник, 13. децембра 1746.
[126] Исто, Дубровник, 7. маја 1747.
[127] Исто, Copie di letrere diverse, књ. 3, 14. априла 1749.
[128] Исто, 24. фебруара 1750.

тенијем митрополитом".[129] Одвођење у ропство жена сматрало се чином недостојним правога борца и четника.

Приликом упада на дубровачку и турску територију Црногорци су редовно пролазили преко млетачке земље. Када су Млечани наредили својим поданицима да Црногорцима не дозвољавају пролаз кроз своја села, сердар Стано Радоњић протестовао је код надинтенданта Вракјена: „Можете ми вјеровати да ће ова нова наређења проузроковати метеже између Црногораца и поданика". По резоновању сердара, Црногорци ће пронаћи други пролаз „без принципове државе и ниједног њеног поданика... Нијесу Црногорци навикнути да се за неправде свете туђим рукама, него властитим, као што су сада учинили Дубровчанима за зло и безчашће које су нанијели Црногорцима".[130] Сердар је пријетио Дубровчанима сматрајући да су они изазвали Црногорце. Показало се да ово није била само пријетња. Црногорци су и даље прелазили преко млетачке територије, упадали у Конавле и плијенили дубровачке поданике. На поновни протест генералног провидура због пролаза Црногораца преко млетачких посједа одговорио је сердар Радоњић: „Да вам кажем истину. Пролазе, али принциповим поданицима нијесу нанијели никакво зло ни неприлике. Пошто се жалите да убудуће не пролазе преко принципове земље, то ће прелазити оном страном куда треба". Даље Радоњић каже да су Црногорци заједно са Кривошијанима заплијенили стоку у Конавлима и убили неколико људи. „То су урадили Црногорци с обзиром на велико зло које им Дубровчани чине, а нарочито што не дозвољавају онима који су наше вјероисповијести да моле бога и да у њиховој држави подигну цркву за нашу свету и праву вјеру и источни јерусалимски обред да подижу цркве по свим хришћанским краљевствима па и у држави нашег честитог Османовића".[131] Свој дрзак иступ према Дубровчанима Црногорци су правдали вишим вјерским побудама. Због овога упада Црногораца у Конавле настао је мали дипломатски сукоб између Млечана и Дубровчана.

Крајем новембра 1753. Лазар Пециреп и Ђуро Пешикановић са дружином упали су у конавоско село Мрчевац и заплијенили 500 оваца, убили четири чобанина, заробили двије дјевојке и послије их дали у откуп за 30 дуката. Дубровчани су тврдили да су са Црногорцима били и Кривошијани, млетачки поданици. Емин на дубровачкој скели изви-

[129] Исто, Препис. 18, 175, 3279, 12. На Цетињу на Збор Црногорски 9/20. маја 1752.

[130] Ј. Томић, Споменик, LXXII, 72.

[131] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 595, Његуши, 27. маја 1754. по старом.

јестио је у том смислу босански диван.[132] Млечани одмах набавише потврде од барског кадије и црногорског сердара Радоњића да млетачки поданици нијесу учествовали у том грабежу.[133] Међутим, то није била истина, али су Млечани по цијени лажи морали да се правдају пред Турцима.

Нијесу се само Црногорци одавали четовању. То је била општа појава од Задра до Проклетија. Которски провидур Дона тачно је казао 1735. године: „Морлаци, сиромашни али храбри, презиру рад и да би живјели одају се пљачкању које је код њих толико уобичајено да се сматра подвиг, а не прекршај".[134] Двадесет година касније то исто је о Црногорцима рекао Јован Стефановић Баловић из Братоножића у свом опису Црне Горе намијењеном руској влади. Ево његових ријечи: „Многи Црногорци само оружјем живе, нападајући час на турске, час на млетачке поданике. Овакве нападаје Црногорци не само да не држе за гријех, но их они држе као велику војничку част". Баловић је тачно запазио да „у Црној Гори нема управе ни реда свјецкога и ако се данашњи архијепископ Василије стара завести међу њима ред и поредак државни. Онај који је најбољи јунак међу њима, заузима првенствујуће мјесто и бива њихов војсковођа против непријатеља".[135] Било је то право војнодемократско друштво, у којем се лично јунаштво више цијенило него богатство.

Збијени у кршевитим предјелима, одсјечени од мора и Скадарског језера, уклијештени између Турске и Венеције, Црногорци су борбу за одржавање живота четовањем сматрали борбом за слободу и независност. Од рада се имало мање користи него од четовања. Има у томе нечег од оног раног средњовјековног пљачкашког витештва — да за све оно што се може набавити оружјем не вриједи пролијевати зној.

Дубровчани су предузимали све мјере да заштите своју територију од упада Црногораца, али у томе нијесу имали неког особитог успјеха. Средином јуна 1754. дубровачко Мало Вијеће разрадило је врло детаљан план о чувању границе од упада Црногораца.[136] Од тога времена опадају црногорска четовања по дубровачким посједима, не због предузетих мјера, него што се Црногорци углавном окрећу према Херцеговини. Када су херцеговачки Турци 1761. намјеравали да се споразумију са Црногорцима, Дубровчани подсјетише

[132] Исто, f. 594, Задар, 2. фебруара 1754. Прилог писма емина од 30. децембра 1753.

[133] Исто, Задар 30. марта 1754. Прилози потврда сердара Радоњића без датума и барског кадије од 15. јануара 1754.

[134] Ј. Томић, Споменик, LXXII, 15.

[135] М. Драговић, Митрополит Василије Петровић, 121—123.

[136] DAD. Consilium minus, књ. 98, 14. јуна 1754.

требињског бега Хасана да имају царски ферман којим се наређује сусједним турским командантима да „имају чувати и бранити наше људе од реченијех Царнагораца и не дати њима покода преко турске земље у наше вилајете и да за сваку штету, која би нашијем људима била од њих учињена, они имаду одговарати".[137] Тај посљедњи покушај Дубровчана да се заштитите од црногорских упада показује да су напади Црногораца на дубровачку територију били још врло актуелни. Послије тога све је мање вијести о нападима Црногораца на дубровачку земљу.

Напади Црногораца на млетачку територију нијесу четовање у правом смислу ријечи. Полазни мотив је освета, нарочито крвна, отимање стоке и имовине, што више подсјећа на крађу него на плијен. Многобројне сачуване арбитрарије о умиру између Црногораца и Бокеља у ствари су хроника мучних и тешких убистава, пљачка, паљевина и робљења. Само је у јануару и фебруару 1744. склопљено у Котору преко осамдесет арбитрарија од којих се велики број односи на сукобе Црногораца и Бокеља. У нападу на Бокеље предњаче Његуши, Озринићи, Бјелице и Цуце, а помињу се још и нека друга црногорска племена. Забиљежени су и напади Бокеља на Катуњане, али знатно ређе.[138] Црногорци су се највише сукобљавали са Грбљанима и Паштровићима. Генерални провидур Ђорђо Гримани тачно је запазио да између Бокеља и Црногораца пламти „један стални рат".[139] Млечани су били увјерени да црногорски главари потпирују четовање, што није било тачно. Старјешине су се заузимале, колико је то било могуће, да одврате своје племенике од крвопролића и насиља. Први црногорски главари у једном писму Синдицима Инквизиторима иронично примећују да у Венецији „зле и непослушне мушкетају, вјешају, рашквартају у галије и у камарате кондунају, и још злијех не манкаде". За нападе Црногораца на Боку главари су се са правом извињавали да у Црној Гори нема „ни галије, ни тамнице, ни војске плаћене која ће зле фермавати и кастигавати".[140] Главари су знали којим се мјерама могла сузбити анархија у земљи, али било је изван њиховик моћи да такве мјере спроведу.

---

[137] Исто, Copie di lettere diverse, књ. 4, 1. јула 1761.

[138] ДАК. ПУА. Atti del provveditore estraordinario Giovani Battista Albrizzi, anni (1744—1745). Арбитрарије које се односе на Црногорце оу следеће: 5, 7, 11, 13, 15, 16, 18, 23, 27, 28, 30, 32, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 53, 54, 66, 69, 78, 79. Овако су арбитрарије уведене у архивске књиге; забиљежили смо само оне арбитрарије у којима је ријеч о тежим сукобима.

[139] Ј. Томић, Споменик, LXXII, Документ је од 7. октобра 1755.

[140] Venezia, Museo Correr, MSS. P. D. 637. C. Писмо главара је од 13/24. априла 1749.

Највише је сачувано података о рисанско-црногорским сукобима. Ришњани су водили живу трговину са Херцеговином. Цијела крда крупне и ситне стоке стизала су из Херцеговине на рисанску скелу. То је био примамљив плијен зв Црногорце, који радо отимају крда рисанским трговцима. Из тога се изродио општи сукоб Ришњана са цијелом Црном Гором. Крвјем априла 1759. Ришњани се жале на Црногорце горким ријечима: „Када је рат патимо од Турака, а када је мир патимо од Црногораца и гинемо од истих Црногораца који сијеку наше главе, узимају имовину и нашу трговину".[141] Огорчени на Црногорце, Ришњани су проширили освету на цијелу Црну Гору. Када су убили једног његушког племеника, Његуши су протестовали код которског провидура ријечима: „Ако су они Ришњани имали какву свађу с комунитадом цуцком нијесу имали правицу изнова чинит свађу с нашијем комуном његушкијем", јер је уговорено да „прави комун не може ништа платит".[142]

Рисански главари узалуд су покушавали да се споразумију са цијелом Црном Гором. Када им то није успјело, објавили су „четнички рат" свим Црногорцима. Средином октобра 1762. рисански капетан Петрисав Ћеловић писао је которском провидуру: „Чули смо да је ишла црногорска војска да сачека Ришњане и сада хоће и наши Ришњани да дочекају Црногорце, свуда гдје их нађу у принциповој земљи".[143] У том непоштедном племенском обрачунавању више су страдали Ришњани. Идуће године они су се болно жалили которском провидуру: „Ево како смо ограђени овијема каменитијема горама а између њих хајдуцима Црногорцима који су нам затворили све наше скеле и живљење... Мрзни смо хајдуцима Црногорцима него да смо Турци".[144] Са јењавањем црногорског четовања опадају и нвпади на рисанске караввне. Почетком 1765. Ришњани су ухватили са Бјелицама „тврду божју вјеру за три године да је свима Бјелицама свободно одити по Рисну и рисанској крајини, толико свакому од Рисна и рисанске крајине свободно одити по Бјелицама и свој кнежини бјеличкој". Ако би се лопов рисански ухватио у Бјелицама или бјелички у Рисну „те би у крађу погинуо, да се нема за њега ништа дати него аршин свите паунаца а остали да смо у мир како бог заповиједа".[145] Мир је склопљен по наређењу которског провидура. Схватвње да се индивидуални напад на торину или кућу сматра крађом, а колективни напад херојским дјелом, било је општеприхва-

---

[141] ДАК. ПУА, књ. 84, Рисан, 22. априла 1759.

[142] Ј. Миловић, Зборник, 275.

[143] ДАК. ПУА. књ. 88, Рисан, 14. октобра 1762.

[144] Исто, књ. 89, Рисан 10/21. јула 1783.

[145] Исто, књ. 92, 24. фебруара по старом, у Доброти.

ћеню гледиште у црногорском племенском друштву и сусједству.

И Бокељи су се често сукобљавали са Турцима. И то нарочито Рисњани, Леденичани и Кривошијани. Почетком новембра 1748. постигнут је општи умир између турских поданика из Требиња, Никшића, Клобука и Кључа и њихове околине са становницима Рисна, Кривошија и Леденица. Да би мир био чврст и трајан, „обећају и обавезују се они из Рисна, Кривошија и Леденица да неће давати никакву помоћ и уточиште ниједном Црногорцу који се упутио да хара у турску државу".[146] Кривошијани, територијално одсјечени од Боке, привредно зависни од Турака који су их систематски кињили, убијали, пљачкали и робили, били су у најтежем положају од свих млетачких поданика у Боки Которској.[147]

Црногорска чета није била оно што се под тим појмом данас подразумијева; чак се битно разликовала од хајдучке и ускочке чете. Док су хајдуци и ускоци били професионални ратници, црногорска чета се окупљала само за један напад, унапријед смишљен. Могла је бројати од десетине до неколико хиљада људи. У изворима се помиње „чета Црногораца од двије стотине људи",[148] а и права војска од 2.000—3.000 бораца.[149] Ако се из земље кретало у великом броју, одмах по доласку на турску територију велика чета се разбијала у мање од 25—30 бораца. Разбијање у мање чете било је нужно ради плијена и тактичког заваравања непријатеља. Црногорци, обично као и хајдуци, четовали су од прољећа до зиме. Зубачки кнез Петар Даниловић у писму капетану Плоча тачно је казао: „А ово се примиче Ђурђевдан, оће гора да зелени, а Црногорци оће да војште".[150] Зими се обично није ишло у чету, нарочито када би нападао велики снијег.

Црногорско четовање било је углавном уперено против Турака, али је погађало и хришћанско становништво под његовом влашћу. Четовање је било начин борбе против непријатеља и често израз животне нужде. Сточне епидемије, пред којима су Црногорци били немоћни, при-

---

146 A. S. V., Disppcci rettori di Cattaro, f. 22, Херцег-Нови 3. септембра 1766. Прилог од 13. августа.

147 ДАК. ПУА. књ. 124. Мојдеж 5/16. јуна 1742.

148 DAD. Препис 18. 186, 7, 27, Конавли, 30. маја 1739. Исто, 10, 69. Конавли, 22. маја 1744.

149 Исто, 174, 3278/106, 12/23. априла 1743.

150 A. S. V., Prov. estraord. f. 684, Котор, 20. јануара 1753.

моравале су их да губитак у стоци надокнаде из туђег тора.[151] Да четовањем на турској територији нијесу у тешким тренуцима немаштине налазили средства за живот, Црногорци би морали да се узајамно уништавају. Четовање је било одушак црногорске биједе. Много пута је тешко подвојити обичну лупештину од правог четовања, које има своје етичко мјерило и оправдање. У народу се о четовању формирало мишљење као о витешком дјелу. Народна пјесма опјевала је подвиге Црногораца приликом отимања крда стоке Турцима. Народни пјевач дао је високи етички смисао тој борби.[152]

У црногорској народној пјесми најчешће је опјеван удар на торине или одбрана свог властитог стада од непријатеља. Пјесма о четовању обично почиње, како су се састала два до три истакнута јунака и уз вино разговарају гдје би добар плијен ушићарили. Тај готово наивни мотив има свој дубок етички и друштвени смисао — освету непријатељу.

Црногорска народна пјесма опјевала је подвиг борца који јавно, усред бијела дана, уз отпор непријатеља, плијени крдо. То није ситни, застрашени лопов који као курјак у мрклој ноћи ускаче у тор и граби овцу, него борац који с пушком у руци у правој племенској ратничкој формацији иде у поход на плијен. Он отима да се зна, да историја не заборави. То је велики професионални отимач, који не само из користољубља него из страствених побуда отима, чија се егзистенција разрјешава у појму грабљења. Борац се не скрива пред непријатељем чак ни онда када је због старости оставио мегдан.[153]

Четовање је челичило Црногорце и јачало племенски дух. Кроз четовање се развијала чврста солидарност међу учесницима у походу. По цијену главе, рањени друг се није остављао у руке непријатеља, а јуначко држање у походу

---

[151] Ј. Томић, Споменик, LXXII, 21.

[152] Вук Томановић, познати црногорски четовођа каже:

Слушајте ме, моја браћо драга!
Мука ли је добити јунаштво,
Након себе спомен оставити

Епска народна поезија Црне Горе, Титоград, 1964, 237.

[153] Никац Томановић, на изазов Јашара Бабића, „Јеси л' стари Никче у Пружину"?, одговара:

Ево Никца турска буљубашо
ће је био он се није крио.

Епска народна поезија Црне Горе, Титоград 1964, 255.

уобичајена је врлина.[154] Мајка је лакше подносила смрт на бојном пољу јединца сина него његово кукавичко држање.[155]

За Турке, Млечане или Дубровчане Црногорци су били обични отимачи, јер су угрожавали безбједност, животе и имовину њихових поданика. У једном писму Дубровчанима Осман-паша Ресулбеговић каже: „Ви знате Црногорце који су хајини. Они су једни људи како змије: кад се уфати цичи, а кад се пусти звижди".[156] То је била свирепа нужда одржавања живота. Турци нијесу праштали живот Црногорцима када их ухвате у четовању и најчешће су их набијали на колац. За муслимане је сваки Црногорац био разбојник и пљачкаш. Насупрот томе, Црногорцу је у то вријеме непријатељ био сваки муслиман, без обзира на његов друштвени положај.

---

[154] Идеални четник је борац.

Који с Турком знаде боја бити
и на мегдан Турке дочекати,
и рањена друга уграбити,
да му Турци не пос'јеку главу.

В. Караџић, Српске народне пјесме, књ. IV, 48.

[155] У пјесми Вук Томановић и Живко Сенић, мајка прил поласка сина у чету поручује му:

Хајде збогом, синко Сенић Живко!
Нема мати до тебе једнога:
кад ми с пута донио срамоту,
већ те мајка жива не виђела,
остала ти мајка кукавица.

Епока народна поезија Црне Горе, 239.

[156] Владислав Скарић, Требиње у XVIII вијеку, ГЗМ., књ. 45, Сарајево 1933, 64.

Остали подаци у овој глави који су коришћени а нијесу означени напоменама налазе се у слиједећим радовима Г. Станојевића: Црна Гора у доба владике Данила; Црногорска и брдска племена у вријеме аустријско-руског рата против Турске (1735—1739), И. записи, XIX, 377—398; Пут архимандрита Василија Петровића у Венецију 1744. године, И. записи, XIV, 272—284.

СТВАРАЊЕ КУЛТА РУСИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Пут митрополита Василија Петровића у Русију

Мисија митрополита Саве Петровића у Русији није уродила очекиваним плодом, и то захваљујући њему самом. Чим се вратио у земљу, заборавио је на пут у Петроград. Није ни покушао да честим обраћањем руском двору и његовим дипломатским представницима у Бечу и Цариграду задржи пажњу Руса на црногорском питању. Свој боравак у Петрограду није искористио за јачање руско-црногорских веза и уздизање личног престижа у земљи. Он није схватио основне проблеме Црне Горе и њеног народа. Насупрот владици Сави, Василије Петровић је уочио да само ослонцем на неку страну силу Црна Гора може повести одлучну борбу против Турака и Млечана. Он је ту државу видио у Русији, а покушао је да се наметне и Аустрији. Са Василијем почињу да се учвршћују руско-црногорски односи и ствара култ Русије у Црној Гори.

Незадовољан Савином промлетачком политиком, он се окреће Русији. Без личних веза и познанстава, Василије упућује у Цариград, руском посланику Обрескову, Стефана Шаровића са препоруком и писмом за предсједника Министарског савјета Русије Бестужева Рјумина. У том писму први пут се сусрећемо са Василијевим основним концепцијама о положају Црне Горе између Млечана и Турака и односу према Русији. Указујући на традиционалне руско-црногорске везе он истиче Црну Гору као бедем православља против католичанства и изванредне борбене и интелектуалне квалитете Црногораца, за које тврди да су врло храбри и бистри. По Василијевом резоновању, Млечани се плаше да се у Црној Гори не оснује школа филозофије, филологије и реторике, јер су Црногорци толико умни, иако неуки, да би могли надмудрити римске филозофе. Такав народ, сматра Василије, заслужује да му руска царица поклони пажњу. У својој визији будућности Василије види Црну Гору под

покровитељством Русије.[1] Ове основне идеје он ће до краја живота употпуњавати, дотјеривати и на њих се често враћати. Да би заинтересовао руски двор и јавност за своју земљу, он је преко Обрескова упутио Рјумину двије историје о Црној Гори писане руком са жељом да се штампају.[2]

Василијево прво политичко иступање и приближавање Русији показује га као човјека који зна шта хоће. У пратњи Станише Цуце Шаровић је са препоруком Обрескова стигао у Петроград. Због несмотрености и њихове међусобне свађе, делегати нијесу успјели у својој мисији, па је Шаровић био ухапшен и остао у затвору неколико мјесеци.[3] Тако је завршио први Василијев покушај да успостави директне везе са руским двором. Све до свог првог одласка, прво у Беч, а затим у Русију, он је на спољнополитичком плану остао у сјенци митрополита Саве, који је и даље његовао пријатељство са Венецијом. Од првог додира са Василијем Млечани су уочили какву он опасност представља за њихову политику према Црној Гори. Саву су величали као митротворца, а Василија сматрали као мијех који „без предака потпирује ватру и изазива неред".[4] У ствари, Василије је био за одржавање мира са Млечанима, али се одлучно супротстављао политици ослањања Црне Горе на Венецију.

Василијев углед у Црној Гори и ван ње растао је од времена када је постао изасланик пећког патријарха. У том својству вршио је значајне посредничке мисије између пећког патријарха и српске цркве у аустријским земљама. Први пут као патријарков изасланик боравио је у Карловцима крајем јула 1749. за вријеме народног сабора.[5] У прољеће идуће године пећки патријарх Атанасије II и три митрополита упутили су Василија руском цару за милостињу.[6] Међутим, Василијев пут се завршио у Срему. Том приликом посјетио је Манастир Врдник и Карловце.[7] Из Срема је Василије прешао у Београд, гдје га је патријарх Атанасије II, на препоруку владике Саве, рукоположио за митрополита 22. августа 1750. и поставио га за етзарка „свјатјејшаго трона пекскаго".[8] Као егзарк пећког патријарка Василије је отпутовао у Беч да врати црквене утваре. Он се тужио царици Марији Терезији да му митрополит Ненадовић није предао све утвари Пећке патријаршије. По повратку у Срем, марта 1751, по налогу митрополита Ненадо-

---

[1] М. Драговић, Споменик, XXV, 8—9.
[2] Исто.
[3] J. Томић, Глас, 96, 222—223.
[4] Relazione di Giovani Battista Abrizi II, Venezia 1861, 18—19.
[5] Д. Руварац, Василије Петровић, Споменик, XXXIII, 25.
[6] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XIX, 37;
[7] Руварац, Споменик, XXXIII, 25—26; Љ. Стојановић, Записи и натписи, II, 165, бр. 2993.
[8] Д. Вуксан, Записи, XIX, 96—97.

вића, Василије је притворен у Манастиру Крушедолу. У међувремену се утврдило да Василијева тужба против митрополита Ненадовића није истинита и царица је наредила почетком јуна да се егзарх задржи у затвору док не дође одговор од пећког патријарха.[9]

Свој боравак у Бечу Василије је искористио да се обрати царици Марији Терезији једним опширнијим меморандумом којим је тражио да аустријски двор заштити Црну Гору: „Ова иста земља Црна Гора није никоме потчињена, него стоји још од времена Александра Великога као чиста дјевица, једна нарочита Република... Овом републиком влада њен митрополит не само у црквеним стварима него и у свјетовним он поставља звања... Има већ триста година како се они (Црногорци) оружјем бране од Турака и никада нијесу с Турцима у миру, нити који Турчин међу њих долази". Василије истиче да је дошао у име народа Црне Горе, који је спреман да лије крв у служби царског величанства. Такође, сва брдска и херцеговачка племена „којима сам ја пастир — каже Василије — сви као и Црногорци траже да лију крв за Ваше царско и краљевско величанство у Вашој превишњој служби".[10] Пошто је Василије дошао у сукоб са митрополитом Ненадовићем, његовој молби није посвећена никаква пажња. Василијево тражење заштите Аустрије, тада водеће силе у источном питању, показује његово разумијевање односа снага на Балкану.

Послије неколико мјесеци проведених у притвору, пошто је добио све утваре Пећке патријаршије, почетком јула Василије је напустио Срем и преко аустријских и млетачких земаља кренуо у Црну Гору. Средином јула 1751. стигао је у Задар и извијестио Синдике Инквизиторе о циљу пута у Аустрију. „Пришеди ја от Вјене с пасошем царско-краљевским и носим собом антике работе црквене које су от нама давно биле отнесене от српскога трона". Василије је молио Инквизиторе да му се дозволи путовање бродом од Задра до Ријеке.[11] Његов боравак у Аустрији завршен је неуспјешно и крајње непријатно. То је била добра лекција за њега да се убудуће држи на одстојању од бечког двора.

Василијев готово двогодишњи боравак ван Црне Горе, у Турској и Аустрији, подстакао је његову бујну машту на нова прегнућа да би остварио своје политичке планове. Био је стекао навику да путује и излаже се новим ризицима. Када се увјерио да се од Аустрије нема чему надати, потпуно се окреће Русији, од које се до краја живота неће одвајати.

---

[9] Д. Руварац, Споменик, XXXIII, 28, 31, 35.

[10] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XXIII, 177—178; Руварац, Споменик, XXXIII, 30.

[11] Venezia, Museo Correr, MSS, P. D., 637, C. Задар, 8/19. јула 1751.

Одмах по повратку у земљу помишља на пут у Русију. Убјеђује владику Саву и главаре о значају и корисности тога пута. У прољеће 1752. отпутовао је у Русију са препоруком митрополита Саве и црногорских главара. Циљ његовог пута био је да од руске владе тражи политичку заштиту и материјалну помоћ Црној Гори.

Чим је Василије кренуо из Црне Горе, одмах се за њим упутио сердар Стано Попов Станишић и стигао га у Трсту. Отуда су заједно продужили у Беч. У Бечу је Станишића примио аустријски цар и поклонио му 100 унгара и медаљу. Василије је успио да се у Бечу отараси сердара и упути га у Рим. Василије је дао сердару препоруку у којој се доказује да је Црна Гора заштитник и бранилац манастира у Албанији, због чега захтијева 50.000 шкуда од папе. Папа је тражио јамство које сердар није могао дати. Сердар Станишић је инкогнито долазио у Венецију, а затим се преко Напуља вратио у Црну Гору. Папи је обећао да ће за Ватикан окупити једну регименту.[12]

Тако је Василије успио да сам стигне у Русију. Одмах по доласку у Петроград предао је писмо митрополита Саве Алексеју Бестужеву, у којем Сава моли Бестужева да се заузме код царице да би „изволила возобновит наше общество черногорское".[13] У писму царици Сава тврди да Турци не мисле друго него да покоре „једини слободни принципат црногорски". Црногорски главари у име народа моле помоћ од царице и обећавају да су „увијек спремни нашу крв за сверуско царство пролити".[14] Почетком 1753. Василије је стигао у Москву. У Русији, земљи својих снова, провео је близу годину и по дана. За то вријеме стекао је многа познанства и покренуо низ питања из руско-црногорских односа.

У Москви је Василије развио живу активност, обилазио одговорне руске личности, писао многобројна писма, молбе и меморандуме с циљем да упозна руску владу и одговорне политичке кругове са тежњама народа Црне Горе. Упорно је настојао да увјери Русе да Црна Гора није никоме потчињена осим руској царици и да се у руску царску титулу унесу: Црна Гора, Брда и Приморје.[15] У ствари, Василије је захтијевао од руске владе да помогне Црној Гори да организује државну управу обилном материјалном помоћи. Василије је свуда у Москви приман са пажњом. Доживео је изванредну почаст да служи литургију у дворској цркви у присуству царице Јелисавете и престолонасљедника Петра;

---

[12] Ј. Томић, Питање Царева Лаза, 100, у нап. 5.

[13] Д. Вуксан, Преписка митрополита, Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752—1759. године. Споменик, LXXXVIII, 17. Писмо је од 22. маја 1752. по старом.

[14] М. Драговић, Споменик, XXV, 9—10.

[15] Исто, 14—15.

царица је примила причешће из Василијевих руку, чиме се он са разлогом поносио. Том приликом Василије је одржао кратак поздравни говор пред царицом и престолонасљедником.[16]

За вријеме боравка у Москви Василије је покренуо питање сеобе Црногораца у Русију, што је руска влада прихватила. Том приликом поставило се питање међународноправног положаја Црне Горе према Турској. Руска влада подлегла је сугестији владике Василија да су Црногорци слободан народ, да не плаћају харач Турцима и да су у сталном рату с њима. То је био велики Василијев успјех. До сеобе Црногораца тада није дошло, иако су предузимане одређене мјере; чак је формирана и једна комисија са задатком да ту сеобу организује.[17]

У Русији је Василије остварио свој давнашњи сан и штампао у Москви 1754. године *Историју* о *Черној Гори*. Овај пригодни спис, у којему није вођено рачуна о историјским чињеницама, у ствари су историјско-политички мемоари којима Василије настоји да постигне непосредне политичке циљеве. Дјело је посвећено Михаилу Иларионовићу Воронцову, вицеканцелару. То је прва штампана историја Црне Горе, и она ће одиграти велику улогу у развоју историографије о Црној Гори и силно утицати на формирање свијести Црногораца о вјековној независности под управом цетињских владика.

Василију је касније приговорено да се латио посла за који није био довољно спреман. Али он је имао потребу и непосредан политички циљ да прикаже прошлост Црне Горе онакву какву је он познавао по сачуваним записима и народној традицији. Да је Василије казао истину о тадашњој Црној Гори, руски двор не би обратио пажњу на његове молбе и захтјеве. Василијева историја је углавном дотјерано предање о прошлости Црне Горе. Он није измислио традицију о вјековној слободи и независности Црне Горе. Та мисао живјела је у сваком Црногорцу.

Непосредни Василијев политички циљ је био да себе прикаже као јединог аутентичног представника јединe слободне земље на Балкану. Он је одлучно устао против доласка Срба из Херцеговине и Босне у Русију који себе представљају грофовима и слично.[18] Чак је од Воронцова захтијевао „да нико не буде признат у Русији за Црногорца без наше свједоџбе".[19] По Василијевом писању, само су Црногорци достојни пажње руског двора. „Да се они нијесу тако храбро с оружјем бранили, то би они потпуно у невољу запали као

[16] Исто, 19—20.
[17] Ј. Томић, Глас, 96, 225—230.
[18] В. Петровић, *Историја о Черној Гори*, Москва 1754, 9—10.
[19] М. Драговић, Владика Василије Петровић, 16.

и сва Србија".[20] Уздизање Црногораца изнад Срба у Србији и ван ње била је омиљена тема владике Василија. Он ће упорно доказивати да Црна Гора помоћу Русије има да одигра одлучујућу улогу међу српским народом.

Василијева *Историја о Черној Гори* одмах је преведена на италијански језик за интерну употребу млетачких полититичких људи. Генерални провидур Далмације Франческо Гримани био је и њен први критичар. Указујући на очигледне претјераности Историје Гримани је тачно запазио да „основна сврха ове Историје јесте да се задобије милост Сињорије и заштита Русије у нади да ће ова монархија која се држи исте вере, ценити и бити наклоњена становништву Црне Горе и учинити што у његову корист".[21] Далеко строжи критичар био је Василијев савременик и саборац игуман Теодосије Мркојевић, који је дошао у сукоб са њим и оштро га напао пред руским двором. На Василијеву тврдњу, у *Историји*, да му је отац био „дука", Теодосије злобно и иронично примјећује: „Бог зна да дуке нема у Црној Гори зашто Црну Гору држи турски султан од оног времена када је Зетом завладао". Василије у својој *Историји* набраја низ градова у Црној Гори, а Теодосије каже „и још пише у нетачној (својој) историји да има толико градова у Црној Гори. Ја по истинитој суштој правди извјештавам да у Црној Гори нема ниједан". На Василијеву тврдњу да Црна Гора може мобилисати 20.000 ратника, Теодосије одговара: „Ја по истинској суштој правди извјештавам да у Црној Гори сваког рода, како мушког тако женског и дјетињег нема двадесет хиљада". Теодосије је још замјерао Василију што је себе сматрао заповједником Црне Горе, Приморја, Зете и Скендерије, јер је то очигледно неистина. „У Зети се налазе турски градови Спуж, Подгорица, Жабљак и како он може себе називати њиховим заповједником кад су под турском влашћу."[22] Ове неколике наведене примједбе Теодосија Мркојевића на Василијеву *Историју* показују да је она са великом критичношћу примљена у Црној Гори.

Готово сви Василијеви захтјеви у Москви били су испуњени. Руска влада му је дала помоћ у црквеним књигама и утварама, новац за путне трошкове и 5.000 рубаља помоћи Цетињском манастиру.[23] Пут за Црну Гору водио га је преко Беча, гдје се задржао неколико дана. Том приликом примио га је у аудијенцију аустријски цар, коме се Василије похвалио да је много више добио од руског двора, него што је

[20] В. Петровић, Историја о Черној Гори, 26.
[21] Ј. Томић, О историји Црне Горе црногорског митрополита Василија Петровића. Годишњица Н. Чупића 23, 90.
[22] Исто, 91—92.
[23] М. Драговић, Споменик. XXV. 20.

тражио.[24] Из Беча је кренуо за Трст, одакле је имао намјеру да посјети Венецију, али је продужио за Црну Гору, камо је стигао средином септембра 1755. године. Са њиме су се вратили из Русије Ришњани: гувернадур Петар Бјеладиновић и судија Јово Папреница са поклоном Митрашна Бјеладиновића Цркви св. Петра и Павла у Рисну.[25]

Турски напад на Црну Гору 1756. године

Прва мисија митрополита Василија Петровића у Москви потпуно је успјела. Боравак у Русији оставио је на њега дубок и незаборавал утисак. То је подстакло Василијеву машту да поведе широку политичку акцију против Турске и Венеције у Црној Гори. Вратио се у вријеме када су митрополит Сава Петровић и остали црногорски главари водили преговоре са Турцима о плаћању харача.

Са Млечанима је митрополит Сава одржавао још присније односе него прије Василијевог одласка из земље. Крајем маја 1753. Сава је увјеравао которског провидура да је Црна Гора „узвишеног принципа и узвишеног Сената и сви су (Црногорци) поданици узвишеног принципа и увијек су били и биће вјерни поданици".[26] Исто тако, владика Сава је настојао да побољша односе са Турцима по цијену великог попуштања. Није случајно што је босански везир покренуо питање плаћања харача баш у одсуству владике Василија из земље. Крајем маја 1754. везир је позвао владику Саву и црногорске главаре на преговоре, да се потчине, јер ће у противном сви Црногорци бити оглашени за кривце.[27] Сава је озбиљно схватио турске пријетње. Он је одмах упутио делегацију босанском везиру, коју је овај, према тврдњи црногорског сердара Стана Радоњића, лијепо примио. Повратак делегације у Црну Гору очекивао се крајем јуна.[28] Ускоро послије повратка црногорских изасланика из Босне владика Сава се са главарима упутио на преговоре са представницима босанског везира у Озринићима. На том састанку Црногорци су се обавезали да плате харач на 900 тескера до идућег септембра, и то у свили. Заузврат, Турци су гарантовали Црногорцима слободан пролаз кроз своју земљу.[29]

Босански везир је пријетећим писмом успио да поколеба Црногорце и да их наведе на одлуку потпуно супротну

---

[24] Исто, 20.

[25] Љ. Стојановић, Записи и натписи, II, 182, бр. 3071.

[26] A. S. V., Prov. estraord., f. 593, Котор, 16/27. маја 1753.

[27] Исто, Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 595, Херцег-Нови, 1. јуна 1754.

[28] ДАК. ПУА, књ. 74, Котор, 29. јуна 1754.

[29] Исто, Котор, 4. јуна 1754.

стварном стању турско-црногорских односа. Највећу одговорност за ово сносио је владика Сава. Млечани су били више него задовољни оваквим исходом турско-црногорских односа. Када је јула 1754. генерални провидур Гримани дошао у Котор, владика Сава, на челу великог броја црногорских главара, званично га је посјетио. У част владике и осталих главара Вракјен је приредио пријем, а провидур Гримани показао се необично дарежљив према Сави и старјешинама. Црногорски главари добили су бешкот, свиле и цекина. Владика Сава, поред шећера и друге галантеријске робе, добио је на поклон 54 лакта свиле и чохе, а сердар Станишић 39 лаката свиле и чохе.[30] Црној Гори додијељена је помоћ од 3.000 миљара бешкота. Црногорски главари добили су по три цекина и свако племе по 10 лаката свиле.[31]

Овом приликом црногорски главари предали су представку генералном провидуру Гриманију у којој се истиче традиционална млетачко-црногорска сарадња. У том документу, између осталог, још се каже: „Узвишени господине, ако смо по нашој злој судбини потчињени Турцима, упркос тога били смо на служби узвишеног принципа... и у вријеме потребно нијесмо штедјели да крв пролијевамо, браћу жртвујемо и ране задобијамо у славу принципа".[32] Црногорци су се задовољни вратили из Котора. Изгледало је да миролюбива политика владике Саве према Турцима и Млечанима потпуно преовлађује у црногорском главарском слоју.

Рок исплате харача Турцима полако се ближио. Управо тих дана, у јутро 12. септембра 1754. године, митрополит Василије Петровић, на повратку из Русије, искрцао се са брода у Будви и одмах продужио за Станевиће.[33] Његов повратак у земљу значио је промјену дотадашње миролюбиве политике владике Саве и према Венецији и према Турској.

Сматрајући Венецију дотрајалом и застарјелом политичком творевином, која као какав љеш лежи на прагу Црне Горе, Василије се и отворено и закулисно, али увијек подједнако енергично, супротстављао млетачкој политици у својој земљи. Боравак и почасти које је доживио у Русији уздигли су његово самопоуздање према Венецији до охолости и презира. Он никада није могао заборавити понижење које је доживио од Млечана. Дошло је његово вријеме да им се за то освети. Није пропустио ниједну прилику да Млечанима готово изазивачки не стави до знања о свом успјеху у Русији. Разметао се како је на ручку, приређену у његову част, сједио с десне стране царице, која му је сипала јело у тањир.

---

[30] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 596, Котор, 2. августа 1754.

[31] Исто, Котор, 30. јула 1754.

[32] Исто, Котор, 2. августа 1754. Прилог писма од 1. августа.

[33] ДАК. ПУА, књ. 74, Будва, 12. септембра 1754.

Захваљујући митрополиту Василију Манастир Стањевићи постаје расадник руске агитације. Од новца донијетог из Русије исплатио је манастирске дугове, подигао нову цркву у Мајинама, купио нешто земље на млетачкој територији и широком руком дјелио новац млетачким поданицима.[34]

Исто тако, повео је агитацију међу брдским племенима. Двадесет црквених књига поклонио је Брђанима да свештеници у црквама моле бога „за здравље и спасеније их императорскога дома и фамилије и за спасеније преставлшкаго се митрополита Данила".[35] Двије хиљаде червонца подијељено је Приморцима, Брђанима и Црногорцима.[36] Кучки војвода Илија Дрекаловић, подстакнут Василијевим успјехом у Русији, покушао је да преко Стефана Шаровића успостави везу са руским двором. Почетком августа он се у име Куча, Пипера, Васојевића, Братоножића, Бјелопавлића, Хота и Кастрата, обратио руској царици Јелисавети Петровној ријечима: „У доба Вашега дјетињства били смо код цара Петра Великог. Могу показати царској висости да су га наши родитељи служили. Ваша висост, ако хоће да нас позове, спремни смо да дођемо да се поклонимо царском величанству. . . и увијек смо спремни да Вас служимо са нашим витезовима, молећи Вашу милост да нас прими за своје сталне поданике".[37] Истога дана војвода Илија упутио је по једно писмо руском амбасадору у Бечу и Стефану Шаровићу захтијевајући да препоруче његову молбу царици.[38] Ова акција кучког војводе Илије Дрекаловића да, мимо митрополита Василија, успостави везе са руским двором показала се илузорном.

Василијева политика наишла је на одлучан отпор Венеције. Пошто се против Василија није могло ништа отворено предузети, Млечани су прибјегли тајним средствима и осудили га на тајно уморство отровом. Од краја 1755. до новембра 1756. Инквизитори су три пута издавали наређења да митрополит Василије буде отрован.[39] Доменико Бубић и Марко Кажанегра добили су задатак да изврше ово мрачно политичко уморство.[40] Владика Василије је наслутио да му Млечани раде о глави, и добро се пазио, иако је с њима на изглед био љубазан.

Василијева политичка акција у Приморју сводила се на присаједињење Грбља и осталих млетачких посједа у Боки

[34] Ј. Томић, Црногорски митрополит Василије Петровић у Црној Гори по повратку из Русије (1754—1756), Глас, 88, 67—73.

[35] Љ. Стојановић, Записи и натписи, II, 185—186, бр. 2087.

[36] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XIX, 103.

[37] Cesare Augusto Levi, Venezia e il Montenegro, Venezia 1896, 70. Медун, 6. августа 1756.

[38] A. S. V., Inq., di Stato b. 258, Медун, 6. августа 1756.

[39] Ј. Томић, Млетачки покушаји тровања митрополита Василија Петровића, Глас, 90, 123.

[40] Исто, 142—143.

Црној Гори, под покровитељством Русије. Његови главни људи у Грбљу били су гувернадур Петар Лазаревић и његов брат. Због тога су их Млечани осудили као велеиздајнике и заточили у Венецији.[41] Василије се заузимао код Млечана и руских амбасадора у Бечу и Цариграду да браћа Лазаревић буду ослобођени.[42] Млечани су предузели низ мјера да осујете Василијеве планове на Приморју, уздајући се највише у тајна средства. Па ипак, никада им се није указала прилика да га смакну.

Према Турцима, које је сматрао главним непријатељима, Василије је повео још одлучнију политику. Чврсто увјерен да је дошло вријеме да Црногорци потпуно раскину са Турцима, он је енергично устао против споразума владике Саве са босанским везиром о плаћању харача. Његово дјеловање у том правцу осјетило се одмах. Када се о Госпођину дне 1755 појавише турске харачлије на Цетињу, да према договору узму харач, већина Црногораца устаде на њих, тако да једва изнијеше главу.[43] Одбијање Црногораца да плате харач Турци су оцијенили као отворено непријатељство и изазов. Њима је било јасно да је уговор о плаћању харача одбачен.

На овај црногорски акт Турцима није остало ништа друго него да запријете истребљењем, мада су се још увијек надали да ће се са црногорским главарима споразумјети мирним путем. Вријеме је одмицало, а Турци нијесу предузимали никакве мјере да приморају Црногорце на плаћање харача. Тек на прољеће 1755. босански везир Хаџи Мехмед-паша Кукавица обратио се Василију пријетећим писмом. Наводио је како је владика Сава са главарима обећао да ће платити харач, али је Василије по свом повратку у земљу „како ђаво сврнуо Црногорце на другу страну". Паша је пријетио Василију да ће га живог на колац набити.[44] У одговору везиру Василије се нашалио с њиме. То је био један од његових најдуховитијих одговора Турцима ријечима: „Разумјех (кано чојак не безуман) да у оној књизи нијесу оно твоје истовегне ријечи. јер су одвећ маните".[45] Народна пјесма сачувала је доста истинито сјећање на овај Василијев одговор босанском везиру.[46]

[41] Исто, 137—138.
[42] Исто, 138—139.
[43] J. Томић, Глас, 88, 67—73.
[44] J. Миловић, Зборник, 241. По неким турским изворима произиче да су Црногорци 1754. платили харач босанском везиру у износу од 1.001 дуката. Алија Бејтић, Босански намјесник Мехмед-паша Кукавица и његове задужбине у Босни, Прилози за оријенталну филологију, VI—VII, 83.
[45] J. Миловић, Зборник, 241—242. Одговор Василијев од 11. маја по старом.
[46] С. Милутиновић, Историја Црне Горе, 87.

Василије је био превише уман човјек да би потцјењивао турске пријетње. Добро се обавјештавао са свих страна о намјерама Турака. Непосредно по повратку у земљу скренуо је царици Јелисавети пажњу на притисак Турака и Млечана и тражио њену заштиту.[47] Почетком маја 1755, баш у вријеме кад му је босански везир пријетио коцем, Василије се обратио руском резиденту у Цариграду Обрескову са захтјевом „что би војну от нас турску отвратил".[48] Истога дана писао је и канцелару Иларионовићу Воронцову о опасности која Црној Гори пријети од Турака.[49] Молио је и которског провидура да у случају турског напада помогне Црногорце.[50] Провидур му није ни одговорио на ово писмо.

Турци су сматрали Василија главном препреком за остварење својих политичких планова према Црној Гори. Док су Млечани настојали да га мучки смакну, босански везир предложио је генералном провидуру Гриманију, на сугестију Абдулаха Пармаковића, да ухвати Василија и преда га Турцима. Генерални провидур није могао испунити овај турски захтјев, сматрајући да би Василијево хапшење у Котору могло „у овој крајини, над којом он има великог утицаја, изазвати љутњу и вероватно упутити је на какав нагао упад".[51] Провидур Гримани тачно је оцијенио крајњи смисао Василијеве политике према Турцима говорећи да Василије жели „да збаци турску власт, да стекне повјерење у оном народу и да још више учврсти своју власт".[52] За ову бескомпромисну политику према Турцима Василије је сматрао да има покриће руског двора.

Пратећи турске намјере са највећом пажњом Василије је почетком јуна 1755. упутио четири човјека у Цариград на челу са неким Николичићем са Његуша да траже заштиту руског амбасадора на Порти. Исто тако, обратио се и руском амбасадору у Бечу са молбама за царицу и Колегију иностраних дјела.[53]

У земљи и према Турцима Василије предузима цијели низ мјера да докаже исправност свога става и морално-политички мобилише Црногорце и Приморце у случају турског напада. Василије објашњава Хаџи Мехмед-паши неодрживост уговора о плаћању харача, пошто су црногорски изасланици без овлашћења Збора пристали да га исплате.[54] По Василијевом резоновању, уговор црногорских емисара са

---

[47] М. Драговић, Споменик, XXV, 21—22.
[48] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 27.
[49] Исто, 25—26.
[50] Ј. Томић, Глас, 88, 100
[51] Исто, 96, 103—104.
[52] Исто, 105.
[53] Исто, 85.
[54] Исто, 60.

Турцима, без одобрења Општег црногорског збора као врховног управног тијела у земљи, није могао обавезивати Црногорце. Ту идеју он је објашњавао и у писму которском провидуру с краја септембра 1755. Он каже како је обавијештен „да није издан ферман, а писма која пишу оне издајице које су биле у Цариграду, нијесу они писали него Зотовић из Спужа, који их је повео. Настоји да изнуди харач да би се нагодио са царском благајном, да ухвати црногорске главаре у Спужу, док не подигне тврђаву на Његушима". Василије користи прилику да ту турску намјеру прикаже провидуру као смртну опасност за Боку и наставља: „Због тога разлога сада је потребно да проучимо начин да не дозволимо непријатељу да изведе оно што је замислио. Идуће недјеље сазваћемо Збор да окупимо сву земљу, тако да, ако Турци дођу против нас, можемо их са оружјем дочекати".[55] Василије моли провидура да му тајно упути прах и олово, али не „огласито него сакрето". У Котор је упућен сердар Стано Радоњић као човјек добро виђен од Млечана.[56]

По свој Црној Гори проносиле су се вијести о издаји три Озринића: Живка Дамјанова, Марка Вукотића и Јова Драшковића. Они сами као црногорски изасланици код босанског везира тврдили су да их је преварио спушки бег Ахмет Зотовић, на чији су предлог упућени у Цариград. Кад су се нашли у смртној опасности, примили су обавезе које су им Турци наметнули. Озринићки главари прекорачили су овлашћења, због чега су их у Црној Гори сматрали издајницима отаџбине.[57]

Главни инспиратор ове обмане Црногораца био је спушки капетан Абдулах Пармаковић, који се јавио као посредник између Црногораца и босанског везира, па је чак постао јамац Црне Горе и понудио један дио харача везиру, који ће он касније наплатити од Црногораца. У Гацку је утврђен харач на 1.200 тескера годишње. Овакав извјештај, који је по свој прилици саставио Пармаковић, упућен је Порти, која га је потврдила султановим ферманом.[58] Тај уговор о плаћању харача Црногорци нијесу признали. Касније су морали паши Пармаковићу отплаћивати новац за десет година; паша је говорио: „Готово ме је Црна Гора намирила; нешто је остало у Бјелице".[59]

Василије и остали црногорски главари спремали су земљу за одбрану у случају турског напада. Он је настојао да турско-црногорски сукоб прикаже Бокељима као велику

[55] ДАК. ПУА. књ. 78. Цетиње, 9/20. септембра 1755.
[56] Ј. Миловић, Зборник, 246.
[57] ДАК. ПУА. књ. 78. Превод писма озринићких главара без датума.
[58] Ј. Томић, Глас, 88, 60—62.
[59] ДАК. ПУА, књ. 91, Спуж, 19. Спуж, 19. јуна 1764.

опасност за њих. Са Збора одржаног на Обзовици 12/23. септембра, владика и главари цијеле Црне Горе упутише циркуларно писмо Новљанима, Грбљанима, Ришњанима, Паштровићима и Топљанима, у којем се каже како се босански везир спрема са великом војском. „Зато ве, браћо, молимо, немојте да се издамо, но заједно да крв пролијемо за веру християнску и за частити крст, за цркве и за своје отечество, и за славу принципа преведрего и осталијех краљева крштенијех, како смо вазда били према непријатељу... Сад, браћо, да видимо сваког крајичника, који држи поштење, како је вазда било проглашено по свем свијету од српске руке; немојте ће умало осрамотити и старо поштење изгубити и сами себе разурит и злотвору се у руке предат".[60] Под притиском Млечана, Бокељи се нијесу усудили да се ангажују на страни Црногораца. Млечани су савјетовали Црногорце да плате харач, који је иначе био мали и није износио више од пола цекина по кући.[61]

Владика Василије је долазио у Грбаљ и пред окупљеним народом држао говор са крстом у десној и Јеванђељем у лијевој руци. Потресним гласом и са сузама у очима позивао је Грбљане да се придруже Црногорцима у борби против Турака.[62] Сва Василијева настојања да покрене Бокеље остала су узалудна. Једино је кучки војвода Илија Дрекаловић обећао помоћ Црној Гори. Озлојеђен на Млечане који су одбили помоћ Црногорцима војвода је говорио: „Аох, аох, невјерника! Зар не знају да није било нас, Црногораца и Брђана, све би Турци до Млетака били освојили".[63] Овим ријечима исказана је сва историјска трагедија српског народа на предстражи Европе пред азијатским освајачем. Иако усамљени, Црногорци су поручивали Турцима да су спремни да их дочекају. „Ми смо дужни за нашу земљу и за своју вјеру и отечество своју крв пролити". То је била порука са Збора на Цетињу турским првацима Подгорице, Спужа и Жабљака.[64]

Млечани су систематски поткопавали јединство црногорских племена. Генерални провидур Гримани писао је владици Сави средином октобра да су Црногорци „из глупости упорни према обавезама које им је господ бог поставио према њихову господару". Те ријечи утицале су на колебљивог владику Саву да у одговору провидуру изјави да ће он, ако Црногорци не плате харач, то сам учинити.[65] Политици владике Василија према Турцима најодлучније се супротстав-

[60] Ј. Томић, Глас, 88, 115—116.
[61] Исто, 120.
[62] Исто, 116.
[63] Ј. Миловић, Зборник, 246—247.
[64] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 28.
[65] Ј. Томић, Глас, 88, 148.

љао сердар Стано Радоњић, млетачки доушник и турски пријатељ. Добијао је поклоне од провидура и босанског везира. Радоњић је подстицао Ријечане и Љешњане да плате харач Турцима.[66] Његова два сина била су у чети мајора Каића у Боки.[67] Сердар је имао лијепо имање и велику кућу у Кавчу.[68] Потпуно везан за Млечане, он је вјерно извршавао њихова наређења.

Неизвјесност је притискала Црну Гору као мо̀ра. У земљи се запажала нервоза и немир. Према једној непотврђеној вијести, владика Василије је једва умакао ножу неког угледног црногорског главара.[69] Василије је још увијек држао ситуацију у својим рукама. Он се хвалио генералном провидуру да Турци причају, ако се окрене према њима „као сердар Стано, направићемо га патријархом Србије".[70] У сваком случају, Турци су сматрали Василија првом личношћу у Црној Гори и главном препреком у остваривању својих планова.

Василије је схватио озбиљност и тежину ситуације у коју је запала земља, али га ништа није могло поколебати да до краја не истраје у својим замислима. Упоредо са својим напорима да обезбиједи помоћ Бокеља и Брђана тражио је посредовање великих сила против турске агресије. Почетком 1756. обратио се аустријском цару са захтјевом да се његов посланик у Цариграду заузме на Порти за Црну Гору.[71] У писму руском канцелару Михаилу Иларионовићу Воронцову Василије је изложио какве ће последице имати пораз Црне Горе за све православне народе Балкана. Драматичним и патетичним ријечима образлагао је: „Плаче јадна Србија, Бугарска, Маћедонија, јадикује Арбанија од страха да не пропадне Црна Гора. Далмација је пала и благочашће у њој нестаје јер је напојена унијатством; Херцеговина јечи као рањеник под турским ногама. Ако Црна Гора буде слободна, сви ће се они с нама сједињити, а ако Црну Гору Турци освоје, у свим ће тима земљама нестати хришћанства".[72] Ово је била омиљена Василијева теза о историјској улози Црне Горе на Балкану.

Иако је Русија у то вријеме била заузета седмогодишњим ратом, царица Јелисавета Петровна је наредила амбасадору Обрескову у Цариграду да се одлучно заузме код Порте за Црну Гору, а преко баила — код млетачке владе.

[66] Исто, 93, 99.
[67] ДАК. ПУА, књ. 80, Његуши, 1/14. јуна 1756.
[68] Исто, књ. 78, Ковач, 8. марта 1757.
[69] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XXIII, 179.
[70] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 184, Котор, **28**. јуна 1755. Прилог Василијева писма од 15/26. маја.
[71] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 29.
[72] J. Томић, Глас, 90, 147.

Обресков је посјетио баила Дону и казао му „да су Црногорци претставили његовој царици необично тешко стање у којем се налазе због припрема страшне агресије која им предстоји, не само од стране Порте, него још од узвишене Републике Венеције". Обресков је замолио баила да пренесе молбу царице млетачкој влади да ће предузима ништа против Црне Горе.[73] Венеција је одлучно демантовала оптужбе Црногораца да је склопила тајни споразум са Портом против Црне Горе.[74]

Први пут у руско-црногорским односима руска влада се званично заложила за Црногорце и тиме у очима Европе и Турске преузела на себе улогу њеног заштитника, што је било од изванредне важности за народ Црне Горе.

Неодлучност Турска заваравала је Црногорце и подстицала њихову упорност. Чести упади Црногораца на турску територију, многобројне жалбе хришћана, муслимана, па чак и Дубровчана приморале су Порту да се озбиљније позабави Црном Гором. Крајем фебруара 1756. султан је издао ферман босанском везиру којим му се наређује да предузме све мјере за заштиту од одметника хришћана из „Црне Горе, који су од давнина навикнути на охолост и непокорност". У ферману се истиче како су се црногорски главари на Гатачком пољу обавезали „да у будуће неће никоме правити штету, и пристали (су) на џизију, с тим да ће годишње плаћати вриједност од 1.200 комада најнижих џизијских листа". Међутим, они то нијесу поштовали.[75] Царски ферман био је опомена и пријетња Црногорцима, али не још коначна одлука Порте да нападне Црну Гору.

Тек крајем маја 1756. издат је ферман да се нападне Црна Гора.[76] Међутим, у току ратних припрема против Црне Горе смијењен је 6. јула Мехмед-паша Кукавица, а на његово мјесто постављен Ћамил Ахмет-паша.[77] Војне припреме у Босни одвијале су се споро и са знатним закашњењем. За Црногорце није било више никакве варљиве наде да могу избјећи рат са Турцима.

Баш оних дана када је у Босни и Херцеговини читан царски ферман против одметника Црногораца, спушки Турци упали су у Катунску нахију и уграбили 400 оваца. Том приликом ухваћен је ускок и чувени четовођа Лазар Пециреп. Један његов савременик рекао је за њега: „Прије више го-

---

73 Исто, 148, у нап. 63.

74 Исто, 154.

75 Х. Хаџибегић, Прилози за оријенталну филологију, III—IV, 499—500.

76 Ј. Томић, Турски поход на Црну Гору, 1756. године, Глас, 92, 262—263.

77 Алија Бејтић, Босански намјесник Мехмед-паша Кукавица, Прилози за оријенталну филологију, VI—VII, 64.

дина утекао је из Херцеговине у Црну Гору. Спушки капетан предао га је босанском паши који га је осудио на смрт".[78] По народној пјесми, Пециреп је због турског зулума утекао у Црну Гору.[79]

Када је ухваћен, Пециреп је нудио Турцима откуп од хиљаду цекина и још три „Турчина", али босански паша Мехмед Кукавица није примио понуду него га је у Травнику набио на колац. Када су Пецирепови другови сазнали за његову смрт, за одмазду су набили на колац 8 муслимана. као и сина никшићког капетана.[80] Далматинац Иван Ловрић забиљежио је како се Пециреп свирепо забављао тиме „што би Турке набијао на колац и пекао". Када су га ухватили, Турци су га набили на колац, на којему је, како се причало, био жив три дана, „али увијек једнако пркосан, и да би показао колико презире смрт на стратишту, пушио је".[81] Није случајно што га Његош помиње у Горском Вијенцу.

*

Када је постало јасно да је турска одлука о нападу на Црну Гору неопозива, Василије је приступио учвршћивању моралног и борбеног јединства земље и покушао да добије помоћ од Бокеља и Брђана. Сви Василијеви позиви Бокељима да се придруже Црногорцима остали су безуспјешни. Неке бокељске општине кориле су Црногорце, док друге нијесу ни одговориле. На овакво држање Бокеља Василије им је мирно и достојанствено написао: „Ако нас сила турска покори, ви ћете имати горег сусједа а не знамо како ћете се одржати. . . а кад видимо да ће нас сила турска надјачати, сви ћемо се обрнути на једну страну, прѐ вољни да нас опљачкају и искасапе хришћани, него да се предамо Турцима."[82] Само Мајињани, Побори и Брајићи показивали су склоност да подрже Црногорце.

Пред очигледном опасношћу Црногорци сазваше Збор на Цетињу, да се посавјетују какав став да заузму према Турцима. На Збору је присуствовало и око 200 људи из Мајина, Побора и Брајића.[83] Сердар Стано Радоњић је и на овоме Збору заступао мишљење да Турцима треба платити харач. О одлуци Збора он је извијестио которског провидура 12. августа. Његово писмо објашњава суштину црногорско-

---

[78] ДАК. ПУА, књ. 77, Котор, 12. јуна 1756.
[79] В. Караџић, Српске народне пјесме, IV, 34.
[80] А. Бејтић, н. д., 84.
[81] Ivan Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, Zagreb 1948, 187.
[82] Ј. Томић, Глас, 92, 283—284.
[83] ДАК. ПУА. књ. 80, Будва, 8. септембра 1756.

-турског рата 1756. Он пише: „Прошлог понедељника имали смо Збор на Цетињу на којем су присуствовали главари свих црногорских села. Много сам се трудио да их увјерим и говорио сам им да се потчине султану... Сви главари гласно повикаше: нећемо да платимо данак и хоћемо да навикнемо Турке на ово."[84]

Одлука Збора да се одбије плаћање харача Турцима била је тријумф политичке концепције владике Василија. То је узрок турско-црногорског сукоба, који је довео до напада Турака на Црну Гору 1756. године. Послије једновјековног отпора и борбе Црногораца против Турака било је сазрело питање даљег односа са Турском и раскидање посљедњег видљивог знака турског врховништва — плаћање харача. То питање могло се поставити и неколико година раније или касније. Што је баш владика Василије био тај који је покренуо питање, то само свједочи о његовој политичкој далековидости и темпераменту. Једном се морало заратити са Турцима због тога. Што раније то боље. Не мијења на ствари ништа што је одбијање плаћања харача Турцима постављено у вријеме потпуне политичке изолације Црне Горе, када се није могла очекивати ниоткуда помоћ споља. Према томе, политичка концепција владике Василија у односу Црне Горе према Турској била је исправна. Он се борио за потпуну независност своје земље од Турске. Тај политички циљ није се могао постићи плаћањем харача него упорном борбом до коначне побједе.

На вијест о турском нападу на Црну Гору Млечани предузеше све мјере да обесхрабре Црногорце и отклоне сва подозрења Турака у добронамјерност Венеције и њену мирољубиву политику према султану. Генерални провидур Болду објавио је проглас 10. септембра 1756, који је у ствари био напад на част Црногораца: „Гледамо их како душмане от рода лупешкога безвјерници". Под пријетњом смртне казне млетачким поданицима је било забрањено да помажу Црногорце, „и када би от Турчина бјежали да се не има њихово ништа у кућах нашијех подложниках примити".[85] Да би се додворио Турцима, Болду је један примјерак прогласа доставио босанском везиру.

Нечувена млетачка дрскост и незахвалност тешко је погодила племенску част и осјетљивост сваког Црногорца. На клевете провидура Болдуа Црногорци веома достојанствено одговорише са Збора одржаног на Цетињу почетком новембра. Указујући на помоћ коју су Црногорци пружили Венецији у свим млетачко-турским ратовима у прошлости, истицали су своје часно и витешко поријекло: „Будући ми

[84] Ј. Томић, Глас, 92, 275, у нап. 41.
[85] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 29.

православне вјере християнске и закона свете цркве васточне, а рода частна и света славено-сербскаго од којега су происходили свети цари сербски и герцоги черногорски, равно тако патријархи и архијереји, свештеници и поштени људи, главари и официри, од којих се од настања и дан данашњи находи у служби преведре Републике". Манифестујући своју непоколебљиву одлучност да се боре против Турака до посљедње капи крви, Црногорци су поручивали Болдуу: „Но хоћемо цијеломе свијету одкрити нашу вјерност за православну вјеру и частни крест".[86]

Са овог Збора упућен је апел Паштровићима, у којем се одлучно устаје против проглаcа провидура Болдуа и евоцира сјећање на косовску трагедију и показује спремност да се и овај пут понови. Црногорци поручују својим сусједима Паштровићима да су одлучни „нашу крв пролити за вјеру христијанску и за своје цркве и за своје љубазноје отечество. Не жалимо браћо христијани, јер ћемо погинути, зашто и српски кнез с првијема српскијема витезовима за своју вјеру и отачаство погину на Косову. Но жалимо, браћо, зашто је он господин провидур ставио неслогу међу нама христијанима и ову крајину не можемо познати да му то заповиједа чинит преведри принцип".[87] Мало касније и Цетињани се обратише за помоћ Паштровићима, који се из страха од својих господара Млечана нијесу усудили да помогну своју браћу Црногорце.[88]

Посљедња нада владике Василија били су Кучи. Преклињао их је богом да устану „за часни крст и за своју православну вјеру устаните с вашом снагом и оштром сабљом у нашу помоћ ваше браће христијана".[89] У међувремену, Кучи и остала брдска племена били су приморани да предаду таоце подгоричким агама, што их је обавезало на потпуно мировање.[90]

Црногорци осташе потпуно усамљени да се боре са далеко надмоћнијом турском силом. Сваки Црногорац је примио ту чињеницу као нешто судбоносно. Чак је и колебљиви митрополит Сава одважно поручивао Млечанима да су Црногорци спремни да дочекају Турке „колико најбоље узможемо, ако не и добије срамота ни није, но ће већа њему, ако ми њега добисмо".[91] Рат са Турцима је дјело Василија Петровића, који је свјесно, уз велики ризик, увукао Црну

[86] Исто, 30—31, Ј. Миловић, Зборник, 261—262.

[87] ДАК. ПУА. књ. 143, Са збора на Цетињу, 24. октобра 1756. по старом.

[88] Исто, књ. 80, Цетиње, 29. октобра 1756. по старом.

[89] М. Драговић, Црногорски митрополит Василије Петровић, 48—49

[90] Ј. Томић, Глас, 92, 307.

[91] Ј. Миловић, Зборник, 260.

Гору у рат против Турске. Тај потез је његовим савременицима изгледао сулуд, а и касније су га многи историчари осуђивали за непромишљеност.

Посљедњи Василијев акт на морално-политичком учвршћивању црногорских племена био је избор главних главара на Збору одржаном на Цетињу почетком новембра. Испод развијене руске заставе Василије је храбрио окупљени народ и увјеравао да ће их Русија заштитити. На његов предлог изабрани су: гувернадур, сердар и шест војвода.[92] Новоизабрани гувернадур био је Станислав Радоњић,[93] који ће после овога избора за првог црногорског главара постати командант Црне Горе у рату против Турске. Митрополит Василије подржао је избор Радоњића за гувернадура да би га одвојио од Млечана и привукао на своју страну.

У то вријеме обрео се на Цетињу руски архимандрит Владимир Буковински, који је у Црну Гору дошао из Цариграда. Црногорске владике Сава и Василије рукоположиле су га за „епископа предела зетских, који се налазе у њиховој епархији" и 30. октобра 1756. издале му потврду о посвећењу. Тај докуменат је у ствари посљедња опорука и савјет црногорских владика, када се сваког дана очекивао турски напад на Црну Гору. Дирљивим и помало прекорним ријечима владике кажу: „Послије посвећења предадосмо му, као Великорусу, све ствари које даровали бјеху овоме светоме манастиру цар Петар Велики и његова кћер царица Јелисавета да, ако би Турци нашу земљу похарали и нас два архијереја побиједили или погубили, ови архијереј зетски узме све речене ствари и понесе на чување у руску државу".[94] Страх од турског разура Црне Горе није био неоснован. Требало је спасавати оно што је у том часу било најдрагоцјеније, а то су била свједочанства о руско-црногорском пријатељству. Тим је симболично исказана идеја да судбина Црне Горе зависи од Русије. Два дана касније, односно 11. новембра 1756. у ноћи, владика Василије у друштву Теодосија Мркојевића напустио је Црну Гору кришом да „нитко незна", како је касније Теодосије казао.[95]

То је прва оптужба упућена митрополиту Василију коју је изрекао један његов савременик, — да је утекао из земље када се смртна опасност надвила над Црном Гором. Касније, историчари му неће опростити овај корак, сматрајући да се кукавички понио и уплашио за своју безбједност. Василије није био кукавица, али у том тренутку није могао

[92] Ј. Томић, Глас, 92, 310.

[93] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 58.

[94] М. Драговић, Црногорски митрополит Василије Петровић, 57—58.

[95] Ј. Томић, Митрополит Василије Петровић и мисија пуковника Пучкова у Црној Гори 1759. год. Глас, 94, 7—8, у нап. 16.

друкчије поступити. Између турског коца и млетачког отрова њему није преостало ништа друго него да у највећој тајности напусти земљу. И најмања несмотреност стала би га главе. Да је пао Млечанима у руке, сигурно би га предали Турцима, уколико га не би мучки убили. Када је Василије нестао из Црне Горе, људи нијесу без разлога нагађали „да га је дужд отправио тамо, откуда се никада неће вратити, као узрочника толиких нереда".[96] Одлазак из земље за њега је био једини разумни корак, врло промишљен и успјешно изведен.

Посљедњи покушај Црногораца да отклоне опасност од своје земље био је упућивање Никца Томановића, кнеза Николе из Заљута и Раича Спаића на преговоре у Гацко.[97] Црногорски посланици једва да су могли стићи у мјесто преговора, када је главнина турске војске под командом ћехаје Ахмет-паше прешла у напад од правца Никшића према Озринићима и ускоро заузела Чево, срце Катунске нахије. Херцеговачка војска под командом бегова Ченгића и Љубовића ударила је преко Цуца и ускоро се спојила са главнином. Турци су починили нечувене свирепости. Све што им је пало шака, изузев дјеце до осам година и жена, свирепо су погубили. Из Чева је турска војска покушала да продре до Цетиња, али је у Томићима била заустављена.[98] У борбама је био рањен ћекаја и бег Љубовић.[99] Под командом гувернадура Радоњића, Црногорци су давали огорчени отпор Турцима. Народ је сам палио своје куће и све што би непријатељу користило.[100] Упорни отпор Црногораца, велике јесење кише и снијег приморали су Турке на повлачење. Ово је био велики морални успјех Црногораца. Турци нијесу претрпјели војнички пораз, али је народно предање претворило овај неријешени исход у велику побједу. Први пут се једна турска офанзива на Црну Гору неславно завршила. Један домаћи извор, настао мјесец дана послије догађаја, писан на Цетињу 28. јануара 1757. године, који је без сумње инспирисао гувернадур Радоњић, говори о великој побједи Црногораца. По документу, прави херој битке био је гувернадур Радоњић, којему се приписује да је погубио самог ћехају.[101] Свуда у сусједним земљама одјекнула је вијест да су Турци претрпјели тежак пораз у Црној Гори. Један Сплићанин забиљежио је да су „Црногорци остали побједници јер из страха Турци су били принуђени да напусте бојно поље на коме су оставили цио провијант и по ноћи уочи

[96] Ј. Томић, Глас, 90, 170, у нап. 133.
[97] ДАК. ПУА. књ. 77, Рисан, 27. новембра 1756.
[98] Ј. Томић, Глас, 92, 325—326.
[99] Исто, 333.
[100] ДАК. ПУА, књ. 77., Доброта, 7. децембра 1756.
[101] Г. Станојевић, Један документ о црногорско-турском рату 756. год., И. записи, XVII, 314—321.

Божића утекоше".[102] И млетачки конзул у Скадру Дуодо сматрао је да су Турци претрпјели пораз у Црној Гори.[103]

Народна пјесма о турско-црногорском рату 1756. сачувала је вјеродостојну историјску истину. У пјесми је тачно речено да је Црногорцима нестало праха и олова, да су Црногорци ипак добили из Приморја помоћ од неколико хиљада фишека. Онда су јуришали на турски табор, разбили Турке и гонили их до Броћанца. Народна пјесма одаје највеће признање Приморцима, без чије помоћи у муницији Црногорци не би протјерали Турке из земље.[104] То може бити тачно, иако у савременим историјским изворима нема помена о томе.

Турско-црногорски рат завршио се уговором у Никшићу, почетком јануара 1757. Црногорци су се обавезали да неће више четовати на турској територији, да ће у будуће плаћати харач и да у своју земљу неће примати изасланике из страних држава.[105] Из овога уговора јасно се види да су Турци диктирали мировне услове и да су Црногорци били принуђени да их прихвате.[106] Прије тога босански везир Ахмет дозволио је Црногорцима да посјећују турске градове, али им је савјетовао да протјерају разбојнике из своје средине. Крајем децембра 1756. издао је бујурдлију владици Сави да може вршити владичанске функције, „док не дође берат од Високе Порте".[107] Бујурдлија босанског валије у ствари је турска административна претензија на Црну Гору, која није имала никаквог практичног значаја. Средином октобра 1757. црногорски изасланици у присуству босанског везира изјавили су пред шеријатским вијећем у Травнику да ће сваке године плаћати харач на 1.010 најнижих харачких карата и „да ће бити покорни и привржени у сваком погледу као остала раја".[108] Његуши, Цетињани, Ћеклићи и Ријечани већ су били предали таоце у Подгорици, док не скупе и исплате харач.[109] Одавно Турци нијесу били овако притјеснили Црногорце. Били су то тешки дани за Црну Гору. Док су Црногорци испуњавали турске захтјеве, једна црногорска делегација боравила је у Русији.

[102] Kruno Prijatelj, Ljetopis nepoznatog Splićanina od god. 1756. do 1811. Starine, 44, 66.

[103] ДАК. ПУА, књ. 61, Скадар, 7. децембра 1757.

[104] С. Милутиновић, Историја Црне Горе, 89.

[105] Ј. Томић, Глас, 92, 334—335.

[106] Исто, 336—337.

[107] Х. Хаџибегић, И. записи XI, 127.

[108] Х. Хаџибегић, Однос Црне Горе према Османској држави половином XVIII вијека, Прилози за оријенталну филологију, III—IV, 504—505.

[109] ДАК. ПУА, књ. 79, Котор, 21. септембра 1757.

Јачање црногорско-руског пријатељства

Напад Турака на Црну Гору и став Венеције још једном су увјерили Црногорце да само од Русије могу очекивати помоћ у борби против Турске. Зато се до краја живота Василије још чвршће везује за Русију и још два пута посјећује Петроград. Његове посјете Русији допринијеће учвршћивању руско-црногорског пријатељства и стварању култа Русије у Црној Гори.

Напуштајући Црну Гору Василије је собом понио писмо митрополита Саве за Кирила Георгијевића Разумовског, којим га извјештава како је народ одлучио да се Василије упути у Аустрију „да би отуда по могућности био у вези са двором њеног царског сверуског величанства".[110] Из Ријеке, гдје је одсио, владика Василије је обасуо разне руске утицајне личности писмима, молбама и представкама. У вријеме када је Василије стигао у Ријеку руски официри Пучков и Стефан Шаровић били су у Трсту.[111] Василије се повезао са њима и наставио акцију о пресељавању Црногораца у Русију.

Први покушај сеобе Црногораца пропао је на интервенцију Млечана. Уочи турског напада на Црну Гору, руски официр Лазар Кнежевић дошао је са бродом да укрца Црногорце и одвезе за Трст. Он је молио которског провидура да му дозволи „превест свободних људеј черногорских који от своје воље хотје ходит ва Русију у службу еја императорскога величества".[112] Пошто му провидур није одговорио, Кнежевић му поново упути писмо захтијевајући да му се одговори да ли „преко мора принципова" може превести људе.[113] Када се Кнежевић увјерио да му млетачке власти неће издати дозволу за превоз Црногораца, вратио се празних бродова.

Са Ријеке Василије пише руском амбасадору Херману Кајзерлингу у Бечу и нуди му да доведе у војну службу Русије 1.000 људи. Писмо сличног садржаја пише и Алексеју Петровићу Бестужеву.[114] Истовремено, извјештава гувернадура Радоњића о својим политичким плановима. Прво, о формирању црногорског пука у Русији. „Друго, да ви се обнови ваш принципат црногорски. Треће. Да дођете ви главари с људима који ће бит у полк. А ви са мном за имбашадуре к височајшему двору у Питербурх да примимо куфермацију за вјечну нашу слободу и провилегиа да ви иду сваке године плате, не само вама главарима, но и свему

---

[110] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 32.

[111] Ј. Томић, Глас, 96, 237.

[112] ДАК. ПУА, књ. 77, Мајине 2. октобра 1756.

[113] Исто. Цетиње, 30. октобра 1756.

[114] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 32—36.

обштеству на содержание војск нашего народа".[115] Међутим, у Црној Гори су били сити Василијевих обећања. На Збору одржаном 25. марта 1757. у Озринићима црногорски главари су одлучили да ће владику Василија и мајора Шаровића ако се врате у Црну Гору убити, конфисковати им сву имовину да исплате харач који су дужни.[116]

Василије се залагао свим силама да организује сеобу Црногораца у Русију. Зато је послао у Црну Гору Теодосија Мркојевића са задатком да врбује Црногорце за сеобу.[117] Мало касније, у Црну Гору је стигао Стефан Шаровић са два брода под аустријском заставом и пристао недалеко од Паштровића.[118] Долазак Шаровића у Црну Гору изазвао је пометњу међу народом и главарима. Млечани, живо заинтересовани, уносили су раздор међу Црногорце да би омели сеобу. Упркос млетачким интригама и противљењима неких првих црногорских главара, почетком августа 1757. два брода са око 140 људи отпловила су за Русију.[119] Главни противник одласка људи у Русију био је Андрија Ђурашковић, који је за ту добро изведену улогу добио од Млечана тридесет цекина.[120] Када је брод са исељеницима доловио у Трст, владика Василије у друштву гувернадура Радоњића, сердара Вукала Вукотића, војводе Мојаша Пламенца, Прела Ђурашковића, Теодосија Мркојевића, упутио се у Русију преко Беча, септембра 1757. Исељеници са Шаровићем пошли су преко Хрватске и Угарске, састали се у Минску и заједно наставили пут до Кијева, гдје су стигли средином децембра. Шаровић је са главарима и исељеницима продужио за Москву. Ту је оставио досељенике, а сам се са главарима упутио у Петроград, док се Василије задржао у Кијеву због болести.[121] Пошто се излијечио и опоравио, кренуо је за Петроград, гдје је стигао почетком марта 1758. године.

Незадовољни новом средином, црногорски исељеници понијели су се необуздано у Русији, и у самој Москви починили многе изгреде. Отуда су упућени у војне јединице, а око тридесет исељеника почетком јуна вратило се у Црну Гору.[122] Према писању М. Драговића, ово нијесу били први црногорски исељеници у Русију. За четири године (1756 — 1760) укупно се из Црне Горе иселило у Русију 1.499 станов-

[115] А. И. Александров, н. д., 24.

[116] ДАК. ПУА, књ. 81, Котор, 27. марта 1757.

[117] Ј. Томић, Глас, 96, 246.

[118] ДАК. ПУА, књ. 79, Херцег-Нови, 16. августа 1757.

[119] Ј. Томић, Глас, 96, 261—262.

[120] Ј. Миловић, Зборник, 265—266.

[121] Ј. Томић, Глас, 96, 265, Споменик, LXXXVIII, 49.

[122] Симеон Пишчевић, Мемоари, Београд 1963, 337—338; Ј. Томић, Митрополит Василије Петровић и мисија пуковника Пучкова у Црној Гори 1759. год., Глас, 94, 3—4.

ника оба пола и разног узраста.[123] Млетачки извори не потврђују оволики број исељеника из Црне Горе.

И овај пут, као и приликом свог првог боравка у Русији, Василије развија живу активност и пише многобројна писма и представке руским руководећим личностима. Одмах по доласку у Русију упућује молбу руској царици Јелисавети Петровној у којој предлаже организовање управе и војске у Црној Гори. Тај документ више него и једно Василијево писмо показује ширину његових погледа, али открива и његову племенску машту при оцјени међународних односа. Његови захтјеви, изнијети у представци, одударају од животне стварности црногорског племенског друштва. То је Црна Гора какву је он замишљао, а не каква је била. У представци формулисаној у осам тачака Василије тражи од руског двора: „Перво. Дати нам педесет хиљада червонца годишње; друга молба: дати нам артиљерију и искусне људе у руковању њом како би се могли супротставити непријатељу; трећа молба: дати нам инжињере за злато и сребро, како би могли тражити руде у нашој земљи и да рудници буду уписани на име Вашег царског величанства; четврто: дати нам штампарију и више мајстора; пето: да Ваше величанство замоли аустријску царицу за Ријеку због трговине што би из Балтичког мора долазила у Јадранско море. Ваше царско величанство имало би не само користи од трговине, но би ту мали дио војске држала". Шесто, да царица посредује у стварању савеза између Црне Горе и напуљског краља, који би упућивао жито за потребе 20.000 наоружаних људи у земљи за одбрану од непријатеља; седмо, да Црногорце који су са њим царица произведе у чин капетана; да дванаесторо дјеце које је довео из Црне Горе на школовање у Русију царица уврсти у племићки корпус, гдје ће изучити војне науке и стране језике: француски, грчки, латински и италијански. Када заврше школовање, да се врате у Црну Гору, а на њихово мјесто упуте друга дјеца. Са своје стране, Василије обећава да ће за потребе Русије образовати један пук Црногораца од 1.000 људи.[124] Митрополит Василије имао је јасну концепцију о будућности своје земље, али руски двор још није имао изграђен план политике на Балкану,

[123] М. Драговић, Василије Петровић-Његуш, 71—72.

[124] Ј. Томић, Годишњица Н. Чупића 23, 86—87. Томић је Василијеву молбу датирао са 26. децембром 1765, што је неодрживо. Тада Василије још није био кренуо за Русију. Крајем јуна 1757. он се још налазио у Трсту. Прво Василијево писмо је из Кијева од 16/27. децембра 1757. Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 46—48. Према томе, Василијева молба је с краја децембра 1757. или почетком 1758.

У Русију је Василије довео дванаест младића из најугледнијих црногорских кућа: четири Петровића, два Радоњића, два Пламенца и по једног из братства: Марошевића, Радуловића, Бориловића и Вукотића.

нити се у Русији много знало о Црној Гори. Василијев позив руском двору да помогне организовању управе и војне организације у Црној Гори, није могао бити прихваћен.

У Русији, Василије развија, тумачи и допуњује своју омиљену тезу о историјској мисији Црне Горе на Балкану. Одговорним руским личностима доказује да су Турци и Млечани споразумно организовали напад на Црну Гору. У писму почетком априла 1758. Василије је још једном молио царицу „да моју отаџбину и народ црногорски изволи узети под своју високу заштиту и тако би нас од честих турских напада и тирјанства млетачког ослободила“. У сусједству Црне Горе су — пише даље Василије — Албанци, Македонци, Бугари, а под Млечанима Далматинци, који би се „у потребно вријеме за интересе Вашег царског величанства присајединили Црногорцима“. Пропаст Црне Горе значила би и њихову пропаст. Пошто Црну Гору може помоћи само Русија, моли царицу за новчану помоћ потребну за издржавање војске и организовање управе у земљи. За себе тражи годишњу пензију.[125] Царица је два пута примила у аудијенцију Василија: први пут заједно са гувернадуром Радоњићем, који је том приликом тражио од царице да му изда потврду да је поријеклом од цара Душана, чему се Василије успротивио. Други пут је царица примила само Василија, али је одбила његов захтјев да званично узме Црну Гору под своју заштиту.[126] Супротстављајући се гувернадуровој тврдњи о његовом поријеклу Василије је доказивао царици да је породица Петровић „од најстаријих времена племићког поријекла“.[127] Позивање на племићко или немањићко поријекло првих црногорских главара показује снагу и свјежину традиције о средњовјековној српској држави у Црној Гори.

Исту тезу о улози Црне Горе Василије доказује Бестужеву, а Воронцову пише: „Помислите што у цијелом свијету нема слободнога народа до црногорскога, на кога гледају сусједни хришћански народи у турском подданству: Албанци, Македонци, Босанци, Срби и Бугари. Ако Црна Гора пропадне, то ови поменути народи од несноснога турскога угњетавања изгубиће наду у избављење“.[128] Сва Василијева настојања да преко Црне Горе заинтересује руски двор за судбину балканских народа под Турцима нијесу донијела очекиване резултате.

Митрополит Василије водио је свуда у Русији главну ријеч као човјек који је лично познавао најодговорније руске личности и био стварни вођа црногорске делегације. Неки

[125] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 54—55.
[126] Александров, н. д., 28—30.
[127] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 72.
[128] Исто, 49, 52—53.

чланови делегације којима је Василије отворио врата руског двора покушали су иза његових леђа да остваре своје планове и клеветали га пред Русима. Настале су непоштедне међусобне оптужбе и интриге. Делегација се подијелила у два непријатељска табора. Суштина сукоба је била у борби за доказивање првенства у Црној Гори пред руским двором. Уз Василија су били: Вукотић, Пламенац и Ђурашковић, а против њега — гувернадур Радоњић, његов зет Стефан Шаровић и Теодосије Мркојевић. Радоњић је умро у Петрограду 17. марта 1758. Његова смрт олакшала је положај митрополита Василија. Тада је гувернадуров брат Ђорђе заједно са Шаровићем постао главни Василијев противник. Узајамне оптужбе завршиле су се пред руским двором. Василијеве присталице Вукотић, Пламенац и Ђурашковић писмено су потврдили да је покојни гувернадур издајник и „да га земља није послала и да није губернатур и што гођ је просио да је лажно, но њега (Василија) и них да је земља послала".[129] Вукотић и други оспоравали су Шаровићу право насљедства на заоставштину покојног Радоњића и оптуживали га да је заједно са покојним гувернадуром употребљавао печат црногорски, „који у нашој земљи не може нико употријебити, ни гувернадур, ни други осим митрополита у присуству народа, и народ без сагласности митрополита не може га употребљавати. Овај печат је сада у мајора" (Шаровића).[130]

Ђорђе Радоњић је оспораво првенство митрополиту Василију у Црној Гори. Тврдио је да он не може бити црногорски митрополит, пошто је Сава жив, да владику бира народ, да су Турци Василијевом кривицом напали Црну Гору и да је он кукавички утекао из земље. Још је доказивао да је породица Радоњић честитијег поријекла од куће Петровића.[131] Василије је одлучно одбацио ове Радоњићеве клевете и за покојног гувернадура злобно али истинито казао да је његовим залагањем 1756. изабран за гувернадура, „да би га на тај начин одвојио од његовог природног шпијунства". За Шаровића је рекао да је од „циганске куће из Подгорице".[132] Сузбијајући клевете својих противника, Василије је бранио првенство црногорских митрополита у Црној Гори и царици Јелисавети тврдио да су владике духовне и војничке вође народа.[133] Митрополиту Василију није било тешко обрачунати се са гувернадуровим присталицама

[129] Р. Драгићевић, Неколико нових докумената од 1748. до 1854. године, И. записи, III, 80—81.

[130] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 69.

[131] Г. Станојевић, Једна представка Георгија Радоњића руском двору из 1758. године, И. записи, IV, 232—236.

[132] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 71—73.

[133] Исто, 78—79.

у Русији. Много је тежи за Василија био сукоб са калуђером Теодосијем Мркојевићем.

Узроци сукоба Василија са Теодосијем нијесу јасни, али су по жестини узајамних напада били без преседана. Теодосије је напао Василијеву политику пред руским званичним круговима и оштро критиковао његову *Историју Црне Горе*, оптужујући га за нетачности и смишљена дотјеривања. Василије је реаговао са племенском осветољубивошћу и ускогрудошћу. Средином јуна 1758. митрополит је упутио посланицу црногорским главарима против Теодосија. Василије им пријекорно поручивао: „Изведох вас свету пред очи, заступих вас да будете велики људи на свету и да можете живјети што није било ни у доба српских царева, како ћете чути из уста сердара Вукала Вукотића и војводе Мојсија Пламенца и војводског сина Прела Ђурашковића". Међутим, — настављао је Василије — Теодосије Мркојевић „на мене устаде и на моје бољаре, разгласи ме пуплико свакијем злијем начином. Што не мога изговорит језиком, предаде на писмо, не остави сената ни колегије, ни секрете еспедиције ни манастира у Росију, докле све наше работе иштети и господу у сумненије остави и мене умало не изгуби да пропаднем со свијем". Али „ваша мати царица руска не хте све оном химбенику поверовати него ме још жива остави, а ваше главаре на дом поврати с тисућу златних дуката и с граматом, да вас ни у напред неће оставити".[134]

Василије је био у праву тврдећи да је Теодосије млетачки човјек, јер је низ чињеница то потврђивало. Зато је поручио Црногорцима да се свирепо обрачунају с Теодосијем. Да му кућу у Мајинама раскопају, да сву његову родбину „или је женско, или је мушко побите, а њему невјернику, који се тамо справља да дође не дајте му закона него га убијте како је достојно".[135] Митрополит Василије наставио је борбу против калуђера Теодосија и по повратку у Црну Гору.

Упркос оптужбама и интригама са разних страна, Василије је успио да увјери руску владу у исправност своје политике и успјешно заврши своју мисију у Русији. Подстакнута разним доставама против Василија, руска влада је овога пута одлучила да у Црну Гору упути једног изасланика. Још у мају 1758. митрополит Василије и црногорски главари намјеравали су да се врате у „своје отсчество",[136] али из непредвиђених разлога повратак је био одгођен до идуће године. Руска влада ни овога пута није ускратила помоћ Црној Гори. Народу је упућено хиљаду златних це-

[134] Ј. Томић, Глас, 94, 7—8, 11.
[135] Исто, 12.
[136] Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 61, 63.

кина; Василије је лично добио 1.000 рубаља и 3.000 рубаља на име шестогодишње помоћи Цетињском манастиру. И руски Синод додијелио је помоћ Василију и манастиру у износу од 1.132 рубље.[137] Све трошкове за пут и боравак у Русији црногорске делегације сносила је руска влада.[138]

Василије није био потпуно задовољан резултатима своје мисије. Његова давнашња жеља да руска царица прими Црногорце за своје поданике није услишена. Послије одласка Вукотића, Пламенца и Ђурашковића у Црну Гору, Василије поново покреће код царице Јелисавете питање организовања управе у земљи и новчане помоћи за један такав подухват. Он је тражио сталну новчану помоћ од 15.000 рубаља годишње. Руска влада одобрила је само једнократну помоћ, али новац није дала Василију, него пуковнику Пучкову да га однесе у Црну Гору и испита стање у земљи.[139] То је био видан знак неповјерења руске владе према Василију. Прије одласка из Петрограда митрополит Василије је још једном изразио непоколебљиву вјеру у Русију и у писму Сенату написао: „Црногорци никога другога осим бога и велике сверуске владарке не признају".[140]

Василије је намјеравао да на повратку још наврати у Венецију; на пролазу кроз Беч почетком јуна 1759. посјетио је млетачког амбасадора и од њега тражио препоруку за дужда, али је није добио, док му је пасош на тражење његовог руског колеге одмах издао.[141] Истина, Василије се хвалио своме пријатељу Стефану Стијеповићу да га је млетачки амбасадор у Бечу „примио са великом чашћу, дао ми добру препоруку за узвишеног принципа и дао ми пасош".[142] У Трсту се Василију придружио Стефан Јустиновић Пучков. У његовом друштву био је један руски инжењер, који је у вријеме боравка у Црној Гори вршио снимање терена, пробна ископавања и прибирао картографске податке.[143] То је био први инжењер који је дошао у Црну Гору у научне сврхе.

Побољшање односа са Млечанима и Турцима

Повратак митрополита Василија очекивао се у Црној Гори са великим нестрпљењем. Василије је јавио у Црну Гору да му се организује дочек. Деветог августа 1759. у близини Будве пристао је брод на коме је Василије доপловио

137 М. Драговић, Споменик, XXV, 24—25.
138 Исто, 35—36
139 Ј. Томић, Глас, 94, 17—19.
140 Д. Вуксан, Споменик, LXXXVIII, 65.
141 ДАК. ПУА, књ. 86, Беч, 9. јуна 1754.
142 Исто, Трст, 17. јуна 1759.
143 Ј. Томић, Глас, 94, 50—51.

из Трста. Био је то први дочек припремљен неком црногорском владици приликом повратка у домовину. Маса свијета од раног јутра нестрпљиво је чекала да поздрави Василија. Када је у друштву Пучкова и осталих сапутника изашао са брода, настало је опште одушевљење. Ваздух се проламао од праска пушака и раздраганих узвика.[144] По Василијевој замисли, овај спектакуларни дочек требало је да остави упечатљив утисак на руског изасланика. Међу масом народа било је доста млетачких жбирова. Надинтенданту Бубићу, са којим се љубазно поздравио, изјавио је жељу да се састане са подестом Будве. Дубоко дирнут топлим дочеком, Василије се „обратио народу и са сузама у очима рекао му, да га ниједна ствар није вратила на ове стране, само љубав према народу којега воли и љуби и да хоће да живи како су живјели његови стричеви Данило и владика Сава у вјери и искреној служби Републици. Нека сви буду свједоци ове његове искрене изјаве пошто има злих (духова) који га клевећу".[145] Ово је била срачуната Василијева изјава да смири Млечане. У том истом смислу писао је и которском провидуру.[146] Послије краћег задржавања на обали Василије се упутио у Мајине.

Вијест о Василијевом повратку у Црну Гору пронијела се великом брзином. Сјутрадан по доласку маса млетачких поданика православне вјероисповијести из Боке, Грбља и Паштровића просто је опсјела Манастир у Мајинама. Обавезно пуцање из пушака био је знак силног одушевљења.[147] Народ је очекивао много од Василијевог доласка, поготово што се вратио у друштву једног Руса. Само су Млечани и Василијеви непријатељи страховали. Калуђер Теодосије Мркојевић, којега Василије није без разлога оптужио да је млетачки агент, потајно је роварио против њега. Он је Млечанима увеличавао опасност од руске политике у Црној Гори. У писму Доменику Бубићу Теодосије истиче да Пучков јавно говори како треба да се уједине Црна Гора, Приморје, Бјелопавлићи, Кучи, Пипери, Братоножићи, Васојевићи, Клименти и Хоти. Затим је додао: „Ви знате господине Бубићу да овај народ није кадар да предвиди оно што ће се догодити у будућности, него се свако поводи за вјером. Ако дође један руски војник народ га држи за краља. Не само да би се овај народ ујединио са њима (Русима), него такође Босна и Херцеговина и околина Ђаковице и Пећи". Даље Теодосије пише да се сам није могао супротставити општем валу народног одушевљења. Сваки дан се чуло пуцање из машкула. По његовом мишљењу, Пучков је дошао

[144] Исто, 27—28.
[145] Исто, 29, у нап. 71.
[146] Исто, 30.
[147] Исто, 33—34.

у Црну Гору само да провјери оданост народа Русији.[148] Из Теодосијеве оптужбе избија мржња према Црногорцима и руској влади, и уједно се потврђује неизмјерна вјера и љубав народа Црне Горе и Приморја према Русији.

Овога пута митрополит Василије повео је мирољубиву политику према Турцима и пред Црногорцима се позивао на наређење царице да се плаћа харач и живи у добросусједским односима са млетачким поданицима.[149] Потајно, Василије је наговорио грбаљске кнезове да потпишу изјаву да је Грбаљ са Мајинама, Поборима и Брајићима саставни дио Црне Горе.[150]

Са Пучковом, Василије је обишао Црмничку, Ријечку нахију и Цетиње. Затим је Василије сазвао главарски скуп у Манастиру Стањевићима. Ту је Пучков предао владици Сави грамату и новац. Пучков се обратио окупљеним главарима и препоручио им да формирају суд, да суде по Јеванђељу и по руском војничком закону. Василије се с тим сложио и намјеравао да установи сенат од дванаест чланова.[151] Из других извора сазнајемо да је Василије друкчије замишљао тај суд. Иво Марковић јављао је Бубићу: „Тако разумијем да хоће Василије учинит дванаест главара од Црне Горе дванаест од Приморја и дванаест калуђерах који ће чинит суд у Црној Гори и у Приморје а он да им буде принцип ашолутни доклем дође господар из Мошковије који ће судити".[152] Ова друга верзија о суду у Црној Гори је свакако ближа Василијевим концепцијама.

Пучков се задржао у Црној Гори до 20. септембра, одакле је прешао у Дубровник, гдје је остао десет дана. Отуда се преко Барлете и Напуља вратио у Русију.[153] О својој мисији у Црној Гори поднио је извјештај Колегији иностраних послова 21. марта 1760. Његово мишљење о Црној Гори спада у најтамније странице што су их странци изрекли о Црногорцима до краја XVIII вијека. Ниједан млетачки провидур није са таквом одвратношћу писао о Црногорцима и њиховим главарима као Пучков. Он ништа добро и лијепо није видио у Црној Гори. Најтеже оптужбе изрекао је о владици Василију. Пучков каже да је био окружен подлошћу и обманом. Народ је диваљ. Црногорци „никаквог права и закона немају међу собом". Власт би се с муком успоставила. Народ и главари „склони су самовољи и сребољубљу... Истина, народ иако је заостао могло би се нешто од њега

---

[148] A. S. V., Inq. di Stato, b. 277, Vuchag, 20. августа 1759.

[149] Ј. Томић, Глас, 94, 40.

[150] Исто, 36.

[151] М Драговић, Споменик, XXV, 27.

[152] ДАК ПУА, књ. 85, Иво Марковић-Бубићу без датума. Превод овог писма користио је и Ј. Томић, Глас, 94, 48.

[153] Ј. Томић, Глас, 94, 52—53.

створити". За Василија каже да је по „природи немиран, частољибив, среброљубив као и сви остали, мутитељ и клеветник". По резоновању Пучкова, Василије није сазвао Збор на Цетињу, јер би га народ из злобе убио. Пучков је видио цркве без крста и књига. Владика Сава му је казао да у земљи има 600 цркава и 60 манастира и да Црна Гора може сакупити 7.500 бораца. Пучков је запазио да у Црној Гори постоје три политичке струје: православно-црногорска, млетачка и турска. Црногорци иду за оним ко им да новац.[154]

Пучков као Рус мјерио је Црну Гору руским и европским аршином, неспособан да схвати суштину црногорског племенског друштва. Отуда његово писање о Црној Гори одудара од каснијег извјештаја Тарасова и крајње је субјективно и једнострано. У сваком случају, писање Пучкова о Црној Гори је тенденциозно. Он је видио Црногорце само с једне стране. И то оне мрачније. Није искључено да је Пучков црпао обавјештење од људи непријатељски расположених према Црној Гори.

Послије одласка Пучкова Василије и Сава су прешли на Цетиње и тамо сазвали Збор на коме је претресано питање плаћања ха̏рача Турцима, однос са сусједима и издаја Теодосија Мркојевића. Одлучено је да се плати харач и на Василијев предлог одређено је сто угледних Црногораца који ће се старати о томе. Са Збора су упућена писма у Босну, у Херцеговину и у Дубровник, као и свим млетачким поданицима са апелом за мир.[155] Једно од тих писама добили су Паштровићи. Писма су потписали у име свих црногорских нахија сердар Вукале Вукотић и војвода Андрија Ђурашковић. Они кажу: „Да знате како смо ухватили тврду вјеру између нас и сусједа и са свим Приморјем до доласка узвишеног генерала у Котор... Нама је фалио Станоје Мусулин из Бајица и хтјели смо га убити да није побјегао прије него се састасмо на Збору. Све његово смо узели у корист заједнице и утврдили смо да ономе ко га убије црногорски збор даде сто цекина. Ако дође код вас не примајте га у ваш збор".[156] Чврста одлука Црногораца да одрже мир са свим сусједима била је искрена. Инспиратор те политике био је митрополит Василије. Он је на Збору подијелио један дио новца донијетог из Русије.

Најзначајније питање на Збору био је случај Теодосија Мркојевића. Он није престао да ровари и клевета Василија. Написао је један опширан меморијал против Василија и упутио га генералном провидуру.[157] Његов брат Иво био је

---

[154] М. Драговић, Споменик, XXV, 25—28.
[155] Ј. Томић, Глас, 94, 56—57.
[156] ДАК. ПУА, књ. 82, На цетињском збору септембра 1759.
[157] A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 170, Задар, 9. јануара 1760. Прилог од 11. новембра 1759.

млетачки доушник и све је достављао которском провидуру што је сазнао о Василију.[158] На Василијев захтјев, Збор је једногласно осудио Теодосија и његовог брата прогонством из земље и конфисковањем имовине у корист заједнице. Василије је уцијенио Теодосијеву главу са 100 дуката и захтијевао од Мајињана да сруше његову кућу. Мајињани из Подострога заплијенише сву стоку браће Мркојевића и покушаше да му кућу запале, али су у томе били спријечени. Браћа Мркојевић утекоше у Котор.[159] Црногорске владике издадоше проглас којим анатемишу свакога ко прими Теодосија. „Да се зна како је осуђен од Црногорског збора, невјеран Богу и свом владици, коме се издајник Теодосије Мркојевић ругао, да не може остати у нашој дијецези... и ако га која било породица или манастир прими да је проклет".[160] То је била правична казна једном издајнику који се огријешио о свој народ као човјек и пред владиком као калуђер.

Митрополит Василије настојао је да удаљи браћу Мркојевиће из Котора. Захтијевао је од которског провидура Рениера „да чиниш дигнут и Котора два брата Меркојевића на даље мјесто, зашто су се с њих лажах и недобрије дјелах омразли свему народу... да су то добри људи стојали би на мјесто које смо им ми дали, како смо их и потхранили, но они неблагодарни".[161] Василије је био у праву. Захваљујући само њему Теодосије Мркојевић, обичан калуђер, постао је угледна личност. Василије га је уздигао, а он му је узвратио ријетком људском незахвалношћу.

Василије је потпуно рашчистио са личним и политичким непријатељима у земљи, а Радоњићи су били потпуно онемогућени. Послије смрти Стана Радоњића у Русији, за гувернадура је изабран Драго Вукотић из Озринића.[162] Тако су прве црногорске титуле гувернадура и сердара остале у кући Вукотића. Истина, Станов син Вукале претенциозно и кришом се потписивао као гувернадур на писмима упућеним которском провидуру. Пада у очи да је провидуру писао о стварима које се тичу Његуша и увијек се сам потписивао на писму.[163] Почетком 1760. Вукале је са препоруком владике Саве ишао у Трст код Стефана Шаровића ради преузимања заоставштине свога покојног оца.[164] За Василијева жи-

[158] J. Томић, Глас, 94, 58.
[159] Исто, 59.
[160] ДАК. ПУА, књ. 82, Проглас владике Саве и Василија без датума.
[161] J. Миловић, Зборник, 269—270.
[162] Исто, 279, 289—290.
[163] Исто, 283, 297—298.
[164] Исто, 270.

вота Радоњићи се нијесу усудили да отворено истакну претензије на титулу гувернадура Црне Горе.

Поучен искуством стеченим по свом првом повратку из Русије у Црну Гору — да се Црногорци не могу истовремено успјешно супротстављати Турцима и Млечанима без велике опасности, Василије води мирољубиву политику са својим сусједима. Он се први пут посвећује унутрашњим проблемима земље и са успјехом спроводи нови политички курс према Турској и Венецији. Он је коначно схватио послије толиких напора да још нијесу сазрели међународни услови за стварање независне Црне Горе. Нову политичку оријентацију митрополита Василија Турци су прихватили одмах, док су Млечани у почетку показивали извјесну резервисаност према њему.

Митрополит Сава Петровић био је она трајна веза између Црне Горе и Млечана. Док је Василије био у Русији, Сава је истицао которском провидуру Рениеру велику оданост Венецији. Долазак провидура у Котор поздравио је ријечима да му се радује „како озеба сунцу", а мало касније га увјеравао да је „вјеран преведрому принципу".[165] И касније је Сава истицао своју оданост заклињући се да ће до смрти вјерно служити дужда.[166]

Василије, без икаквог околишења, поред немоћнога Саве преузима водећу улогу и према Млечанима. Крајем октобра 1759. покреће код самог дужда питање нормализовања млетачко-црногорских односа. Он му се обраћа ријечима: „Ова краина Черна Гора виси о једној милости от ваше преведрине, да им се поврате перве милости њихове плате и аванце, и да им се отвори Котор да могу купити и продати своје потребе и да им се продаје со на стару, будући сад у двоје со скупља".[167] Затварање которског тржишта од стране Млечана било је њихово најмоћније и најефикасније средство против Црногораца. Василије је предузимао нове кораке и истицао своје заслуге за нормализовање бокељско-црногорских односа. Которском провидуру Рениеру указивао је да је његовим залагањем умекшао „Црногорце како мирне јагањце у љубави међу собом и са свакијем наоколо себе, особливоже с Приморјем".[168] Доиста, Василије није у овоме претјеривао.

У почетку, Млечани су били крајње скептични и подозриви према сваком Василијевом кораку. Он је за њих био руски човјек који је успјешно ширио култ Русије међу њеним православним поданицима у Боки и тиме директно угрожавао млетачке интересе у овоме крају. И овога пута

[165] Исто, 267.
[166] Исто, 272.
[167] Ј. Томић, Глас, 94, 64.
[168] Ј. Миловић, Зборник, 268.

Василије је дијелио млетачким поданицима руско злато. На интервенцију Млечана, паштровске судије су наредиле калуђерима Манастира Праскавице да ниједном Паштровићу не смију „давати поклон од онога што сте добили на дар од владике Василија“.[169] Млечани су чекали да вријеме покаже колико су Василијеве намјере искрене. Сви Василијеви покушаји да се приближи Млечанима остали су у почетку узалудни. Има индиција да су му они и даље радили о глави, што је њему било добро познато. Вješто је избјегавао све млетачке замке, показивао се расположен према Венецији и усиљено се смјешкао њеним представницима у Котору.[170] Овога пута Василије се показао стрпљивији него иначе.

Тек у августу 1761. Сенат је дозволио Црногорцима да могу долазити и трговати у Котору.[171] Генерални провидур дао је следеће упутство которском провидуру: „Не могу пропустити да Вам исто тако препоручим најбољи споразум са цетињским владиком пошто је то једино средство којим се може држати на узди немирна и силовита крајина Црна Гора“.[172] Отада млетачко-црногорски односи улазе у фазу нормализовања.

И са Турцима Црногорци одржавају добре односе и редовно плаћају харач. Почетком 1761. Василије се хвалио которском провидуру да је уговорио мир са „Турцима от Босне и Херцеговине и обратио скалу и трговину преко Черне Горе у Котор“.[173] Када су Цуце на вјеру убили једног Турчина из Никшића, сазван је Збор у Ћеклићима, коме је присуствовао и владика Василије. На Збору је одлучено да сви присутни пођу на Цуце да казне осам лица одговорних за убиство „и да не оставе недирнуте Цуце коликођ се наоружали да бране кривце“. Василије је писао и которском провидуру да не прима убице.[174] Из овога се јасно види колико је владици Василију било стало до мира са сусједима. Почетком 1761. на Цетињу је постигнут споразум Црногораца са представницима босанског везира и Херцеговцима да могу слободно трговати по турској земљи.[175]

Ускоро се једна мјешовита турско-црногорска комисија на челу са требињским капетаном Хамзом и владиком Василијем састала средином јула у Острогу да ратификује постигнути мир и ријеши нека спорна питања из турско-црногорских односа. Мир је потврђен и продужен „од данас

---

[169] ДАК. ПУА, књ. 87, 5. априла 1761.
[170] Ј. Томић, Глас, 94, 69—70.
[171] A. S. V., Sen. rett., f. 306, 8. августа 1761.
[172] Исто, Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 594, Из циркуларног писма ген. провидура без датума.
[173] Ј. Миловић, Зборник, 274.
[174] ДАК. ПУА, књ. 85, Котор, 20. маја 1760.
[175] A. S. V., Collegio V, Relazioni b. 66, Котор, 13. фебруара 1761.

(за) три године... за све нахије херцеговачке и црногорске". Комисија је на бази обичајног права кметовала „за зла и крви, која су учињена" и ликвидирала све међусобне сукобе. Заједничком изјавом осуђена је крађа као недостојно дјело. „А за лупеже учинисмо и утврдисмо за прве и по данас, који би погинуо у крађу, да за њега ријечи и збора нема". Предвиђена је санкција против куће у којој би се нашле заплијењене ствари. Све ствари у Црној Гори и Херцеговини за које се може утврдити да су украдене морале су се вратити власницима. „Такођер утврдисмо да имају Црногорци ходит по царевој земљи, да тргују по честитога цара ферману и да имају царево предават бац кудијен гођ ће ћерат".[176] Уговор је сачињен у два примјерка.

Обије стране—уговорнице ригорозно су поштовале одредбе споразума. Када су Турци у Никшићу убили два црногорска трговца, босански везир је наредио да се објесе два Турчина. Над једним је извршена смртна казна „а за другога оставили (су) на вољу черногорску или да и њега удаве или да за њега даду Черногорцима хиљаду и један цекин". Иако су Турци казнили убице, Озринићи из освете убише пет Турака. Владика Василије је предузео све мјере да се злочинци ухвате и казне.[177] Озринићи заплијенише никшићким Турцима једно крдо стоке. Босански везир упутио је пријетеће писмо Црногорцима, који се одмах показаше вољни да врате плијен и да се мире.[178] Умир се завршио тиме што су Црногорци предали Никшићима пет талаца као залогу вјере и обавезе.[179]

Почетком 1762. оживјела је прича о сеоби Црногораца у Напуљ. Милош Кажанегра, стари посредник, уговорио је са неким црногорским главарима да скупи људе за напуљског краља.[180] Владика Василије ступио је у контакт са напуљским двором и намјеравао да упути десет главара у Напуљ да преговарају о сеоби под условом који имају албански колонисти.[181] У Венецији су озбиљно схваћене вијести о сеоби Црногораца, па су предузете одговарајуће мјере да се у то не мијешају млетачки поданици. Амбасадору у Напуљу наређено је да провјери вијест о доласку једне групе Црногораца у војну службу напуљског двора.[182] Сами Црногорци, које је подстакао син Стана Попова, захтијевали су од которског провидура да спријечи одлазак људи из Црне Горе

---

[176] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XIX, 165—166 Острог, 4/15. јула 1761.

[177] Ј. Миловић, Зборник, 277.

[178] A. S. V., Prov. estraord., f. 685, Херцег-Нови, 20. маја 1762.

[179] ДАК. ПУА, књ. 88, Котор, 27. маја 1762.

[180] A. S. V., Prov. estraord., f. 685, Будва, 28. марта 1762.

[181] HAZD. Atti prov. gen. Francesco Diedo, књ. 148, Задар, 3. априла 1762.

[182] A. S. V., Sen. rett., f. 308, 15. априла 1762.

и Брда у Напуљ.[183] Из свега овога јасно се види да су неки црногорски главари били умијешани у врбовању људи за војну службу напуљског-двора, али до сеобе није дошло захваљујући отпору већине Црногораца.

Послије повратка из Русије митрополит Василије Петровић био је принуђен да за извјесно вријеме прекине везе са руским двором. Извјештај Пучкова о Црној Гори био је катастрофалан по Василија и није могао проћи без реаговања руских владајућих кругова према њему. Василије је ћутао и чекао погодан тренутак да оживи руско-црногорске везе. Тај повод пружио му се приликом доласка на руски престо царице Катарине II. Почетком јуна 1762. у највећој тајности Сава и Василије упутише у Петроград своје синовце Николу и Ивана са писмима за царицу. То су три писма писана у Црној Гори у априлу и мају мјесецу. У првом писму од 7/18. априла Василије је тражио дозволу да може доћи у Русију. Друго писмо било је протест против Дубровчана, а у трећем, од 7/18. маја, Василије је молио руску царицу да избави Црну Гору од турског јарма; у противном биће принуђен да склопи мир с босанским везиром.[184] Руска влада препоручила је мир Црногорцима са свим сусједима, упутила медаље владикама, делегатима исплатила путне трошкове, а Василију отворено поручила да је непожељан у Русији.[185] Тај први контакт са руском владом послије 1759. био је ипак охрабрујући. Мада је Василије био у немилости у Русији, царица Катарина II није одгурнула Црну Гору.

Вијест о одласку делегата у Русију изазвала је буру негодовања и сукоба у Црној Гори. Неки угледни црногорски главари, који су љубоморно мотрили на сваку Василијеву везу са руским двором, настојали су да отпутују у Петроград. Међу првима је био Вукале Радоњић, лични Василијев непријатељ, који је тражио од которског провидура да му млетачка влада дозволи одлазак у Русију. Радоњић је оптуживао Василија као смутљивца који „све зло у ову крајину чини и контра принципа иде, но му се не може ништа"; затим, да је упутио два синовца у Москву тајно „да не знају ни Црногорци, ни нитко... и сами знате да су млого контра принципа ходили и у Москви на њега лагали".[186] Ово Радоњићево додворење Млечанима није постигло жељени циљ, пошто они нијесу имали високо мишљење о њему. Било је још црногорскик главара који су претендовали на пут у Русију. Група од дванаест старјешина из разних црногорских племена изнајмила је један брод из Бара, дошла до

[183] Ј. Миловић, Зборник, 277.
[184] М. Драговић, Споменик, XXV, 28—29.
[185] Исто, 29—30.
[186] Ј. Миловић, Зборник, 278.

обале, али на брод се укрцаше само Радоњић и поп Мојсије Пламенац.[187]

Сава и Василије одмах извијестише генералног провидура Франческа Диједа да су Радоњић и Пламенац без њиховог знања и овлашћења отпутовали у Русију. Они су захтијевали од провидура да извијести санитарне органе у Ријеци и Трсту да их задрже и замоли млетачког амбасадора у Бечу да се заузме код свог руског колеге да им не изда пасош за Русију.[188] Осим тога, црногорске владике извијестише руску владу о самовољној мисији Радоњића и Пламенца. Сави и Василију придружио се и црногорски гувернадур Драго Вукотић. Он је јавио руском амбасадору у Цариграду Обрескову како су Радоњић и Пламенац фалсификовали писмо у којем се тврдило да су црногорски официри.[189] На основу расположиве документације стиче се утисак да Радоњић није доспио у Русију. Пламенац није успио у својим намјерама у Русији и по повратку у Црну Гору, јуна 1763. године, започео је отворену борбу против Саве и Василија.

Лични сукоб прерастао је у борбу двије црногорске нахије: Црмничке и Катунске, који се трагично завршио са обостраним жртвама. Которски провидур Анзоло Мемо тачно је примијетио да у једном друштву „без управе и дисциплине, без старјешине од ауторитета“, сукоб пријети да се прошири.[190]

Политичка криза у Црној Гори коју су изазвали Пламенци заоштравала се тешким привредним стањем у земљи. Незапамћена суша уништила је све усјеве. Страшна глад надвила се над народом. Сава и Василије заузимали су се код которског провидура да закупци жита не набијају цијене, јер ће народ „пропаднут и поћ у Пуљу и у друге земље и чојак чојка јест и продават“.[191] Митрополит Василије молио је Дубровчане: „помоћ да учините нашој цркви и народу черногорскому једном сумом од асприх како Серби Сербима и својијема сусједима“.[192] У таквом безизлазном стању народ је стао да напушта своју родну груду и бјежи чак у турску земљу. Двадесет породица из Цуца и Чева преселило се у Никшић и Требиње. Турци су их лијепо примили, дали им земљу и стоку; да би се пак увјерили у њихову оданост, уцијенили су их да им донесу главе црногорске.

---

[187] A. S. V., Prov. estraord., f. 685, Херцег-Нови, 19. јуна 1762.

[188] Исто, Prov. gen. in Dalm., et Alb., f. 191, Задар, 1. јула 1762. Прилог писма без датума.

[189] М. Драговић, Споменик, XXV, 30.

[190] A. S. V., Prov. gen. in Dalm., et Alb., f. 685. Херцег-Нови, 19. августа 1763.

[191] Ј. Миловић, Зборник, 280.

[192] Исто.

Неки су без поговора извршили ово наређење и донијели четири главе из Црне Горе.[193] Народна традиција је очувала сјећање на ускока Каримана, родом из Цуца. Прије прелаза у ислам звао се Живко Томановић. Због насиља у своме братству, „потурчио се". Причало се да је посјекао преко четрдесет Црногораца. Погинуо је у селу Шаренцима.[194] Историјски извори потврђују тачност традиције о Кариману — да је „учињен Турчин".[195] Била је то стравична и нељудска цијена турске визе коју су платили несрећни и гладни Црногорци. Први исељеници повукли су за собом и многе друге.

Још шеснаест породица из Црне Горе и 54 из Брда населила се у околини турских градова: Жабљака, Подгорице и Спужа. Неки Црногорци тражили су од Млечана да их превезу у Барлету, али Бубићев је отац наговорио власнике бродова да их не превози. Цетињски војвода се жалио да се сва Црна Гора расели, а највише у Требиње.[196] Млечани су тачно оцијенили да би расељавањем Црне Горе запријетила смртна опасност њиховим посједама на Црногорском приморју, али нијесу ништа урадили да помогну гладне Црногорце. Василије је поручивао Бубићу да ако Црна Гора остане пуста, „тада би Турци лако загосподарили којим мјестом хоће". Василије је молио Бубића да се заузме код Сената да се хитно упути жито Црногорцима.[197]

Средином септембра 1763. митрополит Василије обратио се и генералном провидуру Пјетру Микјелу са планом о обустављању сеобе из Црне Горе. Истицао је да су дошла мучна времена као никада раније. „Због велике глади почиње ова крајина да остаје пуста. Неки су пошли у турску државу а други у Пуљу и уистину Црна Гора остаће расељена као и Приморје". Да би се спријечило бјекство људи из земље, Василије Петровић је предлагао: да се набави довољна количина жита и бешкота у Котору за продају; да се одреди четрдесет црногорских главара да агитују међу народом да не иду у Турску и Пуљу; да млетачка влада поклони манастиру један брод бешкота за потребе 120 манастирских слугу; да дужд привуче Црногорце и умири их. На крају, Василије је молио млетачку владу за помоћ и заштиту.[198] Сва настојања Саве и Василија да заинтересује

---

193 A. S. V., Prov. estraord., f. 685, Херцег-Нови, 19. августа 1763.

194 В. Караџић, Српске народне песме, књ. IV, 85—88.

195 Ибрахим Дефтеровић, Старе листине породице Ресулбеговића, ГЗМ, IX, 220.

196 ДАК. ПУА, књ. 89, Будва, 14. септембра 1763.

197 A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., f. 193, Цетиње, 9/20. августа 1763.

198 Исто, Задар, 25. септембра 1763. Прилог писма Василија од 1/12. септембра.

млетачку владу за судбину Црне Горе остала су безуспјешна. Венеција није могла помоћи ни својим поданицима.

Глад је отјерала много народа из Црне Горе, далеко више него што се то може утврдити на основу расположиве документације. Према једном попису становништва Задра из 1764. године, у граду су биле двадесет и двије црногорске породице са 122 лица. Њихов парох био је Грк Димитропул.[199] Криза је некако преброђена, али су њене посљедице оставиле дубоки траг на цијели друштвени живот Црне Горе.

Мирољубива политика митрополита Василија према Венецији није могла премостити многе млетачко-црногорске супротности. Једно од најбитнијих и најосјетљивијих питања за црногорске митрополите била су њихова црквена права над православнима у Боки, која су Млечани брутално крњили. Митрополит Василије показивао је велику активност и на црквеном плану, како у земљи тако и ван ње. Обилазио је вјернике, светио цркве, држао проповиједи и мирио завађена племена.[200] Млечани га никада нијесу радо гледали као духовног старјешину над једним дијелом православних у Боки и кад год су могли, ускраћивали су му долазак на њихову територију. Крајем 1762. будванске судије нијесу му дозволиле да одржи богослужење у православној цркви у њиховом граду.[201]

Млечани су посебно оспоравали права цетињским владикама у новској дијецези. Новљани су имали свога владику, али послије смрти митрополита Саватија и Стефана Млечани су се оглушили о многе молбе својих православних поданика да добију новог владику. Послије тога Новљани су практично били под јурисдикцијом цетињских митрополита. Када је требало освештати цркву и рукоположити попове, у Боку је долазио владика Сава. Новљани нијесу позивали Василија из обазривости према млетачким властима.[202] Црногорске владике помагале су и православне у Далмацији. Василије Петровић, о Ускрсу 1764. рукоположио је Доситеја Обрадовића за свештеника у манастиру Стањевићима. Почетком јуна исте године, Сава и Василије посветили су за далматинског архимандрита Генадија Васиљевића, који је у Црну Гору дошао из Русије преко Далмације.

Црногорци су били необично осјетљиви и поносни на православну Цркву св. Луке у Котору. Сваки млетачки покушај да цркву да на управу другим народностима православне вјероисповијести наилазио је на жесток отпор црногорских главара. Када су Грци у Котору преузели цркву за

[199] ДАК. ПУА, књ. 91, Задар, 2. и 15. августа 1764.
[200] Ј. Миловић, Зборник, 289—296.
[201] ДАК. ПУА, књ. 86, Будва, 17. децембра 1762.
[202] Исто, књ. 91, Херцег-Нови, 1/12. септембра 1766.

своје вјерске обреде, први црногорски главари оштро су протестовали против тога которском провидуру. Указујући на чињеницу да је црква подигнута за Црногорце и Бокеље „за служит се народ молитвоју и летургијам пред Богом по својему природном језику словено-сербскоме", и свештеник у њој има да буде „от ове крајине", главари се питају: „Како могу Герци доћ у Котор, узет нам Светога Луку који су Герци шпијунством и издајом изгубили принципу преведрому: Ципар, и Кандију и Морију. И зашто нијесу чували и крв пролијевали око њихове крајине као и ми око ове, но су и Србље на Косово издали пак хоће лукавством хитри Герци да се уселе у Котор на име Светога Луке".[203] Дуже времена водио се спор око Цркве св. Луке између Црногораца и Грка настањених у Котору.

Тада православни на цијелом Црногорском приморју, уз издашну моралну и материјалну помоћ Русије, дижу главу. У Боки није било ниједне православне цркве у којој се није могла наћи нека утвара из Русије, нити старјешине без руске медаље.[204] Цио тај процес одиграо се непримјетно, тако рећи Млечанима иза леђа. Духовни вођа тог успјеха православља био је црногорски митрополит Василије Петровић. Без обзира на класну припадност, православни у Боки чврсто се збијају у једну цјелину, свјесни своје улоге, права и опасности које им пријете од непријатеља православља. Вјероисповијести, католичка и православна, постепено, готово непримјетно, постају колијевке националне свијести. Тако у Боки, као и у осталим земљама гдје су живјели измијешани католици и православни, процес националног формирања почиње са вјером, која ће све до наших дана имати одлучујућу улогу на национално опредјељење. Свијест о заједничком поријеклу, интересима и борби православних и католика у Боки против туђинског јарма допринијела је вјерској трпељивости и узајамном поштовању. Тако Бока никада није била земља вјерских сукоба и мржње. Та чињеница је битно утицала да се премосте супротности Боке

---

[203] Ј. Миловић, Зборник, 279.

У Котору је до 1768. постојало и православно гробље. На захтјев санитарних органа, градски љекар Грегорио Кристанопуло поднио је писмени извјештај о православном гробљу у граду, „dallo stabilimento del cimiterio erreto da Greci nelle vicinanze della chiesa di S. Luca per dar sepoltura a loro morti, derivar possa nocumento alla salute di questi abitanti". Provveditori alla sanità b. 433, 2. маја 1767. На основу извјештаја градског љекара, ванредни провидур Зване Зусто забранио је употребу гробља. „Et à qiunque altre occorrenze di non dare in avvenire sepelire cadaveri nel preacenato nuovo cimitero, ne in alcun altro luogo di dentro di questa città". Исто, b. 434, Котор, 28. октобра 1768.

[204] A. S. V., Sen. prov. de terra e da mar, f. 22, Херцег-Нови, 14. јуна 1764.

Которске са Црном Гором. Бокељи и Црногорци су први у историји наших народа прокламовали уједињење Боке и Црне Горе.

Посљедње путовање митрополита Василија у Русију

Нерасположење руског двора према њему тешко је падало митрополиту Василију. Русија је била и остала за њега нада свих његових политичких амбиција и маштања. Порука руске владе да се не појављује у Русију није била категорична, а дочек црногорских делегата са препоруком двојице црногорских владика уливао је наду у преокрет расположења руског двора према Василију. Пучковљев извјештај постепено се заборављао; вријеме је учинило своје. Митрополит Василије је тачно оцијенио да је дошао час када се може појавити у Русији без бојазни да ће бити одгурнут. Овога пута Василије је одлучио да собом не води црногорске главаре, који су му приликом посљедњег боравка у Русији нанијели толико неприлика, не презајући од прикривених интрига и отворених клевета.

Свој одлазак у Русију није тајио ни од Млечана, изражавајући према њима највеће поштовање. Которском провидуру Ему Василије је објашњавао побуде пута „ни за које друго ђело но за милостињу наше цркве".[205] Почетком јуна 1765. Василије се укрцао „испод Будве на трабакулу неког Пјелисте из исте тврђаве".[206] Провидур није био задовољан мотивацијом Василијевог одласка у Русију, па је упутио једног повјереника у Црну Гору да провјери истинитост Василијеве тврдње. Повјереник је сазнао од једног калуђера да Василије путује у Русију са жељом да стекне милост нове царице у чију је немилост пао због неких достава из Црне Горе. Прво ће у Бечу сондирати терен преко неких својих пријатеља, па тек онда продужити за Русију. Отпутовао је у друштву два калуђера и једног световњака.[207] С њим су били јеромонах Јосиф Вукићевић и јерођакон Петар Петровић, кога је Василије водио на школовање у Русију.[208] За свога пратиоца био је одабрао и Теодосија Мркојевића, са којим се у међувремену измирио. Теодосије га је пратио до Беча, али није продужио пут за Петроград.[209] Одлазак

---

[205] Ј. Миловић, Зборник, 296—297.

[206] ДАК. ПУА, књ. 92, Котор, 16. јуна 1765.

[207] A. S. V., Dispacci rettori di Cattaro f., 8, Херцег-Нови, 23. јуна 1765.

[208] М. Драговић, Споменик, XXV, 35.

[209] Г. Станојевић, Шћепан Мали, Београд 1957, 7.

Василија у Русију није изазвао суревњивост и завист црногорских главара.

Крајем маја владика Сава са свештенством препоручио је Василија, „познатог свима при руском двору", да у име народа Црне Горе поздрави царицу Катарину Александровну. Исто тако, Сава је препоручио Василија Колегији иностраних послова са жељом да царица изда нову грамату народу Црне Горе.[210] Сава је написао посебно писмо за царицу Катарину II у којем је изложен циљ Василијева пута у Русију. Будући да се Црна Гора налази под „покровитељством императорског руског царског величанства", Василије се упућује у Петроград да се поклони царском величанству и покаже царске грамате Петра Великог и Јелисавете Петровне. Поред молбе за помоћ у новцу и црквеним утварама, Сава је, вјероватно на Василијево инсистирање, покренуо питање новачне помоћи за организовање управног поретка у земљи и заштиту од честих турских напада.[211] Василије је понио собом све царске грамате упућене народу Црне Горе. То је био добро срачунат и смишљен потез митрополита Василија. Пред новом царицом требало се појавити са свим потврдама о руско-црногорским традиционалним всзама.

Чим је црногорска делегација, на челу са митрополитом Василијем, стигла у Беч, добила је пасоше од аустријских власти.[212] Према млетачким обавјештењима, царица Марија Терезија примила је Василија у аудијенцију. Како му је било забрањено да путује кроз аустријске земље, он се упутио у Русију преко Баварске и Пруске[213] Касније се жалио руској царици да је на путу претрпио „несносне тешкоће".[214] Крајем октобра 1765. стигао је преко Кијева у Петроград, гдје је добио врло скроман смјештај[215], због чега се почетком новембра обратио државном канцелару Панину са приговором да није добио смјештај као раније. Василије је захтијевао од Панина да му издејствује аудијенцију код царице Катарине II, истичући да је он прва личност Црне Горе. „Тако је свој Европи познато да сам ја над оним богоданим народом поглавар и управитељ".[216] На Василијев протест, средином децембра Колегија је одобрила да све трошкове око издржавања црногорске делегације сноси руска влада и одредила јој двије рубље дневно и 25 мјесечно

---

[210] М. Драговић, Споменик, XXV, 31.

[211] Б. Павићевић, Мисија митрополита Василија Петровића у Русији 1765—1766. године, И. гласник, 1—4, 1962, 53.

[212] Исто, 54.

[213] A. S. V., Inq. di Stato, f. 278. Задар, 19. јуна 1766.

[214] Б. Павићевић, н. д., 54.

[215] Исто.

[216] М. Драговић, Споменик, XXV, 31—32.

за станарину.[217] Владика се лично обратио царици Катарини II са молбом за помоћ у црквеним утварама.[218]

Митрополит Василије није успио да га царица посебно прими, али почетком новембра, приликом одржавања литургије у придворној цркви, царица је примила све црквене великодостојнике. Тада је Василије искористио тренутак да поздрави царицу у име народа Црне Горе поводом њеног ступања на руски престо.[219] Тај незванични контакт са руским самодршцем охрабрио је Василија. Крајем јануара 1766. упутио је представку Колегији иностраних послова: изражавајући дубоку привржeност црногорског народа руском двору, Василије указује на опасност која пријети Црној Гори од Турака.[220]

Пада у очи да ни у ранијем писму царици ни у представци Колегији Василије не помиње Венецију нити покреће нека крупна питања. Свјестан чињенице да мора да се избори за милост нове царице, он иступа врло скромно и покреће само она питања за која је могао очекивати позитивно рјешење руске владе.

У очекивању одговора Колегије, Василије се изненада разболио. Осјећајући крај, он је издиктирао тестаменат у присуству јерођакона Петра Петровића и јеромонаха Јосифа Вукићевића, али га је смрт спријечила да га потпише. Истога дана увече 10/21. марта 1766. заувијек је склопио очи у земљи за коју су били везани сви његови политички планови и наде.[221] Његов тестаменат, писан на прагу смрти, посљедња је опорука упућена руској царици. Уједно, то је била посљедња потврда његових политичких концепција и порука своме народу. У задњем даху живота, у сјенци смрти Василије пише царици: „Ако ја умрем, не остави народ црногорски без пажње и милостиве одбране".[222] Царица је наредила да се Василије сахрани о државном трошку Русије. Митрополит Василије Петровић сахрањен је уз највећи црквени и војни церемонијал. Укупни трошкови око сахране износили су близу 1.200 рубаља.[223] Сахрањен је у Благовјешченској цркви у Петрограду, у којој почивају знамените руске личности, међу којима и прослављени руски војсковођа Суворов. На надгробној плочи, која је и данас добро очувана, изрезан је грб Црне Горе са натписом да је ту сахрањен

---

217 М. Драговић, Споменик, XXV, 35; Б. Павићевић. н. д., 55.
218 Б. Павићевић, н. д., 55.
219 Исто, 55.
220 Исто, 56.
221 Исто, 56—57.
222 М. Драговић, Споменик, XXV, 35.
223 Б. Павићевић, н. д., 57—58.

митрополит црногорски, приморски, скендерски и егзарк пећког патријарха Василије Петровић.[224]

Вијест о смрти митрополита Василија примљена је у Црној Гори тек у мјесецу јулу. Владика Сава захвалио се Колегији иностраних послова на погребним почастима указаним Василију. Уједно, Сава се препоручивао царици Катарини II да се заузме за Црну Гору, која страда у непрекидним борбама против Турака.[225] Иначе, Сава није био толико ожалошћен смрћу свога рођака. Много више је био забринут за судбину грамата руских владара које је Василије собом однио. Сава се потрудио да одмах присвоји Василијеву заоставштину, која није била мала.[226]

На препоруку Колегије иностраних послова, царица Катарина II је наредила да се Василијева заоставштина у Русији пренесе у Црну Гору и одредила је потпоручника Михаила Тарасова, коме је придодат преводилац Иван Шефер, да заједно са Јосифом Вукићевићем и Петром Петровићем отпутује у Црну Гору. Тарасов је понио царску грамату и трогодишњу помоћ Цетињском манастиру од 1.500 рубаља.[227] Тарасов није имао само задатак да допрати Василијеву заоставштину у Црну Гору већ и да проучи тамошње прилике. Преко Беча, Тарасов је стигао у Црну Гору средином новембра. На Цетињу је сазван Збор, на коме је Тарасов у име царице Катарине II подијелио по четири цекина свакој кнежини.[228] Тарасов је уручио владици Сави царичину грамату, помоћ Цетињском манастиру, одежду и митру намијењену митрополиту Василију, и сву његову заоставштину. У грамати царица Катарина II поручује Црногорцима: „И тако ми велика господарица, наше царско величанство, увјеравамо сав црногорски народ овом садашњом граматом о несумњивој нашој царској сталној благонаклоности и милости према томе народу и због чега очекујем да ће тај народ, осјећајући сталну царску доброту, старати се свим силама, а прије свега, да сматра својим дугом да гаји вјерност према нашој царевини". Царица савјетује главарима да живе у међусобној слози и миру са свим сусједима.[229] По одласку Тарасова из Црне Горе, крајем 1766. владика Сава, у име Збора, захвалио је царици Катарини II на грамати, на погребној почасти одатој Василију и изразио наду да народ Црне Горе и убудуће очекује њену помоћ и заштиту.[230]

[224] Исто. 64—65.
[225] Исто, 59—60.
[226] Г. Станојевић, Црна Гора пред стварање државе, Београд 962, 21.
[227] Б. Павићевић, н. д., 59.
[228] Шћепан Мали, 8.
[229] Б. Павићевић, н. д., 61.
[230] Исто, 61—62.

О својој мисији у Црној Гори Тарасов је поднио извјештај Колегији иностраних послова. Писање Тарасова о Црној Гори је аутентично свједочанство једног Руса, које има велики значај за црногорску историју тога доба. Његова запажања су трезвена, разборита и објективна. Без икаквих предрасуда према личностима и друштвеном уређењу Црне Горе, Тарасов је прибиљежио низ података од изванредног значаја за црногорску историју. Он је као странац одмах уочио да се нашао у једном демократском племенском друштву које се толико разликује од војно-феудалног уређења Русије. Говорећи о главарском слоју, Тарасов је рекао да главарски „положаји нијесу по чину, него по старости породице и по имућности, али их народ бира, и свако село по својој вољи бира себи старјешину, укључујући гувернадура, и то звање цијела нахија бира". Тарасов убраја у Црну Гору Грбаљ и Паштровиће као двије нахије. У земљи нема управе, иако владике себе сматрају поглаварима, али их народ држи само за архијереје. Црногорци нијесу никоме подвлашћени, као ни сам владика, „и сваки од њих од себе зависи".[231] Као црквена организација, Цетињска митрополија признавала је пећког патријарха све до 1766. године, када је српска црква подвргнута Васељенској патријаршији у Цариграду. Отада је Цетињска митрополија постала самостална. Ту чињеницу Тарасов је запазио и истакао.

Говорећи о односу са Турцима Тарасов каже да су Црногорци у сталном сукобу са њима. Он је тачно констатовао да је једино слободна Катунска нахија, док Ријечка, Црмничка и Љешанска плаћају харач Турцима. Као што се зна и из других извора, и по Тарасову је земљорадња крајње заостала. Сви се Црногорци одају четовању, а нарочито Катуњани. Црногорци могу мобилисати 2.000 људи, а Брђани 4.000 бораца. Вјероватно су ове цифре биле приближне стварном стању ствари. Најмучнији утисак на Тарасова су оставиле цркве. По његовим обавјештењима, у свим црногорским селима, има 80 цркава и 12 манастира са 28 калуђера. Цркве су запуштене, око њих пасе стока, а служе људима за одмор. Доиста, Црногорци никада нијесу били особито побожни и нијесу гледали на цркву као на божји храм него као племенску институцију. Тарасов је са жаљењем констатовао да је само мали број Црногораца одан Русији.[232]

Посљедња мисија митрополита Василија у Русији имала је за циљ, у првом реду, нормализовање руско-црногорских односа, који су посљедњих година били помућени. Василије је у томе потпуно успио. Својом смрћу у Русији запечатио је руско-црногорско пријатељство, којему је фа-

[231] М. Драговић, Споменик, XXV, 39.
[232] Исто, 40.

натично служио цијелог свог живота. Његова сахрана у Русији била је најљепши споменик његових напора на стварању руско-црногорског пријатељства.

Василијеве политичке концепције о Црној Гори и њеној историјској улози на Балкану, расуте по његовим многобројним писмима, и *Историји о Черној Гори*, показују изразитог визионара и романтика, који увијек више жели него што му снаге допуштају. Његова *Историја* имала је „утицај на изградњу политичке мисли у Црној Гори,“[233] и на развој историографије о Црној Гори све до наших дана.

Василијева идеја да Црна Гора уз помоћ Русије може постати извиискра српске слободе далеко је премашила црногорске могућности. Он је имао једну ширу, али мање јасну идеју о балканској држави, коју би сачињавали сви народи Балкана под турском влашћу, изузев Грка, на челу са Црном Гором. Таква хегемонија Црне Горе на Балкану изгледа доиста фантастична. Историја је показала да Црна Гора није могла одиграти такву улогу. Основа свих његових политичких концепција је традиција немањићке и Црнојевићеве државе, која је дубоко прожимала свакот Црногорца тога доба. Он је постепено изграђивао и дотјеривао своје политичке концепције о ослобођењу српства. Прије првог одласка у Русију заносио се само ослобођењем Србије и једном свом пријатељу 1749. опширно је излагао „ако се поново освоји Србија биће краљеви у Србији; такође Котор спада у Србију“. Када му је саговорник примијетио да треба освојити Херцеговину, Василије је пророчански одговорио да Босна и Херцеговина спадају у интересну сферу Аустрије.[234]

Међутим, по првом повратку из Русије, подстакнут личним успјехом, Василије почиње да истиче Црногорце као најбољи дио српства и да машта о ослобођењу свих балканских народа (изузев Грка) на челу са Црном Гором под покровитељством Русије. Том идејом ће се заносити све до доласка Пучкова у Црну Гору. Када је пао у немилост руског двора, Василије више не покреће пред руским владајућим круговима питање ослобођења покорених народа Балкана и задржава се у реалним границама руско-црногорских односа. Његове претенциозне идеје од уједињења српства до стварања једне балканске државе свеле су се на довршење ослобођења Црне Горе од Турака и стварање управних органа у земљи уз материјалну помоћ Русије. Развојна линија политичких концепције митрополита Василија Петровића показује да је он постепено силазио са политичких облака на земљу и при крају живота ускладио

---

[233] В. Чубриловић, Теодосије Мркојевић, Зборник Филозофског факултета, књ. III, Београд 1955, 214.

[234] J. Томић, Питање Царева Лаза, 96—97, у нап. 1.

своје идеје са стварним црногорским политичким могућностима. Био је један од оних визионара који је много започео, а мало довршио.

Унутрашњој политици земље Василије се мало посвећивао осим посљедњих година живота. На том терену ишао је утабаним стопама свога стрица владике Данила. Василије је знатно уздигао углед цетињских митрополита у земљи и ван ње. Појачао је интересовање неких европских држава за Црну Гору и допринио њеној међународној афирмацији. Василијева је највећа заслуга у земљи што је сузбио углед куће Радоњића у Црној Гори, који су били главна препрека у остварењу свих његових спољнополитичких планова. Тек послије Василијеве смрти Радоњићи ће се афирмисати у политичком животу Црне Горе захваљујући Шћепану Маломе и владици Сави. Митрополит Василије Петровић умро је без насљедника, што је кућу Петровића скупо стало.

ОРГАНИЗОВАЊЕ ПРВЕ НАТПЛЕМЕНСКЕ ВЛАСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ

ШЋЕПАН МАЛИ

Оно што није пошло за руком двојици најауторитативнијих црногорских митрополита XVIII вијека, Данилу и Василију, да у земљи организују било какву управу, успјело је једном странцу, лажном цару Шћепану Маломе, који се наметнуо Црној Гори за господара и одржао се на власти седам година. Без сумње, то је најинтересантнији политички феномен у историји Црне Горе уопште.

Опадање Османске Империје, започето много раније, у другој половини XVIII вијека достигло је катастрофалне размјере. Царство улази у фазу феудалне анархије, из које се више неће извући. Јаничари узимају маха као никада раније. Централна власт у периферним пашалуцима Царства, гдје господаре моћне паше и феудалци, слабо се осјећа. Долази до честих сукоба међу самим турским феудалцима и још чешћим побунама муслиманског становништва. Хајдучија, сада већ као изопачени отпор народа турској власти, постаје уобичајена појава. Опште слабљење турске власти омогућује непрестану борбу Црногораца са сусједним Турцима. Ослањање на једновјерну Русију силно је подстакло наде Црногораца у скоро ослобођење од Турака уз помоћ руског цара.

Смрћу митрополита Василија Петровића 1766. године нестало је и посљедње личности која је имала неки већи утицај на Црногорце. Црногорско племенско друштво запада у кризу, коју ниједна домаћа личност није кадра да сузбије. Митрополит Сава Петровић, избором сестрића игумана Арсенија Пламенца за насљедника и владику, још више је продубио племенску кризу у земљи. Посвећење Арсенија за владику Црне Горе довело је до општег незадовољства у земљи и међу православнима у Боки. Опозиција је била најјача у братству Петровића, које је сматрало да митрополитиска функција треба да остане у његушком племену.

Увиђајући своју слабост и непопуларност свога штићеника, владика Сава је затражио помоћ Шћепана Малога, који тада започиње каријеру самозванца у Црној Гори. Шћепан се обратио Црногорцима да владику Арсенија признају за коадјутора. Тиме је завршена опозиција у Црној Гори и Приморју против новопостављеног црногорског владике Арсенија Пламенца. Тако је овај игуман, којега су сви мрзили, уз потпору Шћепана Малога постао владика Црне Горе. Црногорци су послушали Шћепана у овоме као и у другим питањима. Ријеч једног странца превагнула је над јавним мнијењем народа. Догодило се оно што је изгледало невјероватно.

У Црној Гори су постојали сви друштвени и психолошки моменти да се један странац огласи за руског цара. Послије Василијеве смрти, у земљи није било ниједне личности од ауторитета. Племена су била крвно завађена. Тако, митрополит Сава, иначе слабић без утицаја у народу, непопуларност царице која је оборила с престола свога мужа цара Петра III, једна група људи која је била у Русији и којој се могло вјеровати, традиција о својој средњовјековној држави која је имала цара — све је то омогућило појаву једног самозванца у Црној Гори.

У напаћеном народу је вјековима под утицајем цркве његована традиција о немањићкој држави, о српском царству. Ослобођење од Турака замишљало се као васкрс старе државе, тј. као успостављање царства. Идеја о цару-ослободиоцу током времена везала се за Русију и њеног монарха. Митрополит Василије Петровић, који је највише од свих црногорских владика XVIII вијека допринио култу Русије у Црној Гори, најмање је помишљао да би један странац искористио тај култ да се докопа власти у земљи. У народу је било проширено вјеровање, које је могла да поткријепи једна група људи, да руски цар није убијен и да је заиста могао доћи у Црну Гору. Изванредне прилике у земљи: племенска закрвљеност, пљачка, отимачина, убиства, патње, страдања, невоље и несреће претходиле су времену доласка цара-спасиоца, који има да заведе ред и мир. У тој самообмани народних маса, лежи тајанствена стваралачка снага: она формира, ствара, гради и изграђује нове стварности. И када се међу Црногорцима појављује Шћепан Мали, као божји гласник и руски цар, и пред њима обећава мир, он тиме више постиже него смирени митрополит Сава проклетством и главари умирним судом. Захваћени поштовањем, сви наступају јединствено и вјерно га слиједе. На зборовима се крвници грле и опраштају главе својих најближих. Људи мирно путују, без страха да ће иза свакога камена планути осветничка пушка; нико не плијени туђе крдо; за личну увреду не потеже се нож: лопови као да су преконоћ нестали. И све

то је остварено без насиља, без капи крви. Шћепан је освојио власт мирним путем, али је држао силом. Али то није била брутална сила човјека који је створио оружану снагу, него допуна остварења божјег циља који је он себи поставио. Народ га је примио као избавитеља. „Најзад, бог нам је дао за пратњу Најмањег Стефана, кога бог помаже и који је умирио земљу од Требиња до Бара без ужади, без галија, без сјекира и без затвора". Тако је говорио један црногорски кнез, тако је мислио цио народ Црне Горе. Шћепан је изговорио оно што је вријеме у Црној Гори захтијевало. На тај начин, он је извршио оно што чини суштину самога доба. У томе је била његова величина. Али то није био резултат рационалног посматрања догађаја и извлачења закључака на основу збивања, него увјерење да га је сам бог надахнуо да тако поступи. Тако се у овом тренутку његово надахнуће поклопило са објективним друштвеним потребама народа Црне Горе. Његово увјерење да га је бог упутио да заведе ред и мир у Црној Гори одговарало је стварним потребама Црногораца. Он није водио Црногорце у обећану земљу, него је настојао да од Црне Горе створи такву земљу.

Сигурно је да су црногорски главари то уочавали и говорили, али је само Шћепан Мали успио да га слушају и слиједе. Један обичан човјек, скитач и травар, без поријекла, у земљи гдје је традиција значила много, он је постао миротворац и спаситељ. Савременицима је то изгледало колико загонетно толико и велико. Један млетачки провидур је рекао: „Не могу га друкчије окарактерисати него као човјека биједног и незналицу, исто толико славног по раду и превари".[1] Нико није био тако далеко од преваре као Шћепан. Он није успио обманама, него оним што је чинило суштину друштвених потреба Црне Горе онога доба, а то је позивање људи на мир и слогу у име бога. Те ријечи као да су први пут изговорене у Црној Гори. Али њих је изговорио човјек који је имао и титулу руског цара. Други их је могао понављати свакодневно, и нико га не би слушао. А њега су послушали сви. Нашли су се људи који су потврдили да је он руски цар.

Ако је Шћепанова личност јасна, његово уже поријекло остало је исто толико загонетно потомству колико и савременицима. Упорно кријући своје поријекло из нама непознатих разлога, он је навео најмање десет покрајина као мјесто свога поријекла. Био је наш човјек по свој прилици из Босне или Лике. Шћепаново увјерење у божје надахнуће и откровење оставило је потпун печат на његова писма, говор, понашање и активност. Свима Црногорцима јавно је

[1] Ш. Љубић, Споменици о Шћепану Маломе, Гласник СУД, II, Београд 1870, 96.

истицао да га је божје надахнуће довело у Црну Гору. „Чујте Црногорци глас господа бога и славу светога Јерусалима, ја нијесам овдје дошао, но сам послан од бога чији глас чух, устани, пођи, труди се и ја ћу ти помоћи".[2] И други многобројни подаци потврђују ово Шћепаново надахнуће. Ненад Иванов, кнез Брајића, у писму генералном провидуру Антонију Рениеру, истиче: „Шћепан Мали каже да иде према божјој заповијести и мудрости и зна да нема правде осим божје". Сваки свој акт и циљ Шћепан је сводио на божју промисао. „Све ће бити оно што се господу богу допадне," или „када господ бог устједне, учинићу да ниједан од вас ни најмањег оружја не носи."[3] Крајњи смисао је упознавање бога путем мира. „Када истинитог бога упознате и учините опште и вјечно примирје међу вас да не би било никаквих неспоразума и крвопролића, тада ћете сазнати ко је Шћепан Мали".[4]

Своју мисију богом надахнутог човјека није крио ни према Млечанима. У писму которском провидуру од 5. октобра 1767. Шћепан узвикује: „Колико пута ми је мој ум говорио да идем друкчијим путем, али ми то није било могуће, јер морам испунити велику заповијед која ми је дата од бога".[5] Руском посланику у Бечу Димитрију Гаљицину Шћепан најављује почетак новог доба. „Сада се појављује откровење истинитога бога који управља цијелим свијетом".[6] И заиста, Гаљицин је био у праву када је Шћепана назвао „црногорским месијом".[7]

Овај месија, који је савременицима био познат под именом Шћепан Мали, остао је под тим именом и потомству. Савременици су нам оставили његов детаљан лични опис. Био је то ружан човјек средњег раста, стар око 35 година. Његово право име остала је тајна. Готово редовно потписивао се загонетно. У његовим писмима наизменично се ријеђају неразумљиве ријечи са мало логичним мислима. Узалуд је иза тога тражити неки дубљи и тешко приступачан смисао. Био је необично театралан и претјерано разметљив, а у суштини велика кукавица. Ипак, имао је смисла за опхођење са народом, али је прогонио и кажњавао људе који су се усуђивали да рђаво говоре о њему. Од себе је створио митску личност и много држао до свог угледа.

---

[2] М. Драговић, Споменици о Шћепану Маломе, Споменик, XXII, 30.

[3] М. Драговић, Споменик, XXII, 29.

[4] Исто, 30.

[5] М. Драговић, Једна биљешка о Шћепану Маломе, Цетиње 1887, 19—20.

[6] Споменик, XXII, 6.

[7] Исто, 8.

Шћепан Мали дошао је у Црну Гору у јесен 1766. године као травар, а постао је господар. За пуну годину Шћепан је ћутао и бавио се својим травaрењем. Као странцу, њему се указивала посебна пажња. Корисност његове професије донијела му је поштовање и признање. Као човјек који је био увјерен да је доживио божје надахнуће, својим држањем и загонетним говором привлачио је људе и утицао на њих. Ту аутосугестију полако је преносио на народ, који је све више прихватао увјерење да „иако непознати није цар Петар III, ипак је човјек послан од бога да учини добро њиховој земљи и зато је он користан и погодан“.[8] Старом и не много паметном митрополиту Сави изгледало је да је само надземаљска сила помогла Шћепану, „бог или ђаво,“ да учврсти власт.[9] Савременицима онога доба било је још загонетније него нама да открију којим је путем тај човјек у условима племенске анархије, у туђој земљи, постао апсолутни господар. Тај пут је праћен интересатним унутрашњим збивањима у Црној Гори.

Шћепан не би успио у својој мисији божјег миротворца да се није нашла група људи која га је прихватила и уздигла. Та група, која је у Шћепану Маломе препознала цара Петра III, више је то урадила из увјерења да је то заиста цар Петар, него с циљем да због недостатка домаћег ауторитета истакне једног странца под царским именом, да би преко њега завела ред и мир у Црној Гори. Нијесу црногорски главари преко Шћепана владали Црном Гором, него је Шћепан помоћу њих освојио власт и био апсолутни господар. Они не би истакли једног странца и прогласили га за цара за којега би знали да је нико и ништа. Али само „руски цар“ могао је постати господар Црне Горе. Владар ма које друге европске земље, и када би се доказала његова аутентичност, никада не би успио у Црној Гори. Први који су прихватили и помогли Шћепана били су Мајињани: Јосиф Вукићевић и Теодосије Мркојевић, капетан Марко Тановић и Вуко Марков Марковић са својим братом и рођацима. Из његове куће су се прошириле вијести да је Шћепан Мали руски цар. Теодосије Мркојевић и Марко Тановић, који су били у Русији, клели су се у своју главу да је Шћепан аутентични цар Петар III. Њих двојица су 25. септембра 1767. прочитали пред капијама Будве Шћепанов проглас којим се наговјештава ново доба.[10]

Вијест о доласку руског цара у Мајине брзо је продрла у Црну Гору. Све се ускомешало. Главари и народ Црне Горе, без икакве сумње и резерве, примили су вијест са великим

---

[8] Ш. Љубић, н. д., 62.

[9] Исто, 67.

[10] Исто, 23.

одушевљењем. Одмах је, 30. септембра, сазван скуп главара у Ћеклићима и са усклицима „живио цар,“ Шћепан Мали поздрављен је као руски цар. Ову одлуку главара требало је да потврди Збор, који је сазван на Цетињу за 17. октобар. У присуству четири хиљаде људи, или сваког одраслог Црногорца, свечано је прочитана Шћепанова порука из Мајина. Шћепан је захтијевао потпуни мир, протјеривање убица и лопова изван земље. Тек када се то спроведе, Шћепан ће дозволити црногорским главарима да га посјете. На Збору је такође изабран гувернадур Црне Горе, младић Јоко Станишић-Радоњић, брат самозваног погинулог гувернадура Вукала.[11]

Сл. 5 — Превод писма Шћепана Малога из Мајина од 5. октобра 1767. генералном провидуру (Државни архив Венеција).

[11] Ш. Љубић, н. д., 30.

Испуњењем свих ових порука Шћепана Малога остварено је морално-политичко јединство црногорских племена, а он је у очима Црногораца остао личност која је то остварила. Одлука Збора изненадила је владику Саву, који у почетку није придавао никакав значај свим тим причама о руском цару, сигуран да је Петар III мртав. Ипак, да би провјерио вијест, владика је 23. октобра 1767. писао руском посланику у Цариграду Обрескову и изложио му догађаје у Црној Гори.[12] У очекивању одговора, под утицајем општег одушевљења и личне заклетве Шћепана Малога на Јеванђељу, Сава је искрено повјеровао да је он доиста цар Петар III, и одмах се пожурио да ту радосну вијест саопшти генералном провидуру. У писму од 3. октобра 1767. пун усхићења владика пише да је Шћепан Мали „иста персона Петар III, император русиски".[13] Владичина радост била је кратког вијека. Неколико сати послије писма упућеног генералном провидуру добио је одговор од руског посланика у Цариграду Обрескова који је изобличио Шћепана као лажова и варалицу.[14] Владика Сава се одмах пожурио да повуче писмо упућено которском провидуру изговарајући се да је био „преварен од проклетог ђавола".[15]

Сава је одмах започео борбу против Шћепана настојећи да га разобличи као протуву и лажова. Владика је сазвао Збор на коме је требало прочитати писмо Обрескова. Без много ауторитета и подршке у народу, Сава је започео борбу против Шћепана са закашњењем, када су га Црногорци прихватили за господара. Шћепан је рашчистио ситуацију оружаном интервенцијом без пролијевања крви. Средином фебруара 1768. он је био потпуни господар. Сава је био у притвору, а и његови рођаци који су пријетили Шћепану Маломе.[16] Ускоро, Шћепан је ослободио Саву и остале када се увјерио да су потпуно безопасни.

Шћепан Мали је и даље боравио у Мајинама. Освојио је власт у Црној Гори прије него што је закорачио у ту земљу. Црногорцима је било много стало до тога да Шћепан једном дође у Црну Гору. Тек крајем априла 1768. Шћепан се ријешио да дође на Цетиње, гдје је одржао савјетовање са црногорским главарима. Досљедан својој улози миротворца, Шћепан је поновио Црногорцима заповијест да живе у међусобној слози и пријатељству са сусједима: Млечанима и Турцима. У циљу учвршћења унутрашњег мира у Црној Гори, Шћепан је наредио да се изаберу судије за свако

[12] М. Драговић, Споменик, XXII, 5—6.

[13] Ј. Томић, *Како се Шћепан Мали докопао власти у Црној Гори*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, 75.

[14] М. Драговић, Споменик, XXII, 6.

[15] Ј. Томић, н. д., 75.

[16] Исто, 75—95.

племе, „да рјешавају грађанске и кривичне спорове и заповиједио им да ће оовета бити кажњена прогонством и конфискацијом имовине у корист убијеног". Ефикасност Шћепанова умирења Црне Горе била је просто фантастична. Својим честим путовањима по земљи још више је учврстио свој ауторитет.

Вијест о доласку руског цара Петра III у Црну Гору усталасала је добар дио православног становништва на Балкану под турском влашћу. Посебно сусједна брдска и херцеговачка племена показивала су живо интересовање за збивања у Црној Гори. Већ крајем октобра 1767. дошло је неколико брдских главара да поздрави Шћепана Малога. Сам Шћепан обратио се Пиперима и неким другим племенима. Они су му одговорили „да ако је прави московски цар, у које било вријеме спремни су да лију крв за царску славу".[17] У народу се свуда осјећало вријење. Нека села у околини Скадра и Подгорице одбила су да плате харач У цијелој Албанији, од Скадра до Елбасана, сви су били увјерени, и хришћани и Турци, да је Шћепан Мали цар Петар III. Чак и у Грчкој се знало о доласку Шћепана Малога у Црну Гору.

Велико интересовање за Шћепана владало је међу православнима у Далмацији. Већ у јесен 1767. калуђери у сјеверној Далмацији организовали су помоћ Шћепану Маломе. Она се није прекидала све до његове смрти. У Далмацији, калуђери су ширили вијести да је Шћепан прави руски цар. Млетачке власти, да би спријечиле ширење вијести о Шћепану Маломе међу православнима у Далмацији, предузимале су ванредне мјере. Било је појединаца из Угарске, Срема и других мјеста који су дошли у Црну Гору да помогну Шћепану. И у Херцеговини и Босни било је познато, али у много мањој мјери, да је у Црну Гору дошао Шћепан Мали или руски цар.

Тако је долазак Шћепана Малога у Црну Гору усталасао широко подручје Турског Царства и Млетачке Републике. За неколико година све очи, од Дунава до Јегејског мора, биле су управљене у Црну Гору. За Шћепаново име везане су велике наде и снови. За све те народе он је био симбол слободе. К том циљу они су неодољиво тежили. Шћепан Мали био је личност која је имала да оствари ту тежњу. Зато је његова популарност прешла уске границе Црне Горе.

Шћепанова појава у Црној Гори изазвала је не мање интересовање многих европских држава. На дворовима и у дипломатским круговима Цариграда, Венеције, Беча, Петрограда и Париза живо се коментарисао необичан политички феномен у Црној Гори. Не постоји ниједна личност из исто-

[17] Ш. Љубић, н. д., 57.

рије Црне Горе до краја XVIII вијека за коју је владало толико интересовање на европским дворовима и због које је дошло до тако живе дипломатске активности као што је то случај са Шћепаном Малим. Европска дипломатија гледала је на њега као на личност коју је неки европски двор смишљено убацио у Црну Гору да би остварио своје политичке планове. То је довело до међусобног сумњичења и дипломатске затегнутости између неких влада, нарочито Венеције и Турске.[18]

Венеција, Османско Царство и Русија према Шћепану Малом

Венеција, на чијој се територији појавио Шћепан Мали, имала је оправдане разлоге да страхује да не дође до неког заплета с Турцима. Три општине под млетачком влашћу на граници Црне Горе, Мајине, Побори и Брајићи, прве су подржале Шћепана Малога. Његов брзи успјех збунио је Млечане. У тим општинама преконоћ је престала млетачка власт. Виновник свега тога био је Шћепан Мали. За Млечане је он постао државни непријатељ првога реда. Уобичајено средство ликвидирања таквих непријатеља био је отров. Одмах по Шћепановом успјеху, Инквизиторски суд је 26. септембра 1768. донио одлуку да се Шћепан Мали отрује.

Средином новембра Инквизитори су упутили инструкције и отров генералном провидуру, мотивишући свој поступак вишим државним интересима: „Много важни државни разлози налажу да се одузме живот непознатом странцу, виновнику насталих метежа у Црној Гори“. Извршиоцу овог мрачног злочина обећана је награда од 200 цекина.[19] Сви млетачки покушаји да преко разних канала и личности смакну Шћепана остали су безуспјешни. Многи млетачки жбири вршљали су по Црној Гори, али ниједан није успио да се пробије у круг Шћепанових оданих и блиских људи.

Покушај тровања Шћепана Малога није била једина мјера коју је Венеција предузела против њега. Средином новембра 1767. Сенат је наредио генералном провидуру да изда проглас на српско-хрватском језику којим се млетачким поданицима под пријетњом смртне казне забрањује „као прекршај против државе, да не држе непотребне зборове у корист непознатог, нити у границама, нити ван ње, и да не пружају никакву помоћ и заштиту истоме“. Млетачка влада извијестила је Порту о свим предузетим мјерама против Шћепана. Овим кораком Венеција није отклонила подозрење Турака, нарочито сусједних паша, који су захти-

[18] Г. Станојевић, Један прилог о Шћепану Маломе, И. записи, XIV, 81.

[19] В. Ламански, н. д., 152.

јевали од Млечана да Шћепана протјерају са своје територије. Млетачке власти су безуспјешно покушавале да отјерају Шћепана са своје територије. Млечани нијесу доживјели само спољнополитички заплет због Шћепана Малога. Истовремено, док су сузбијале турска подозрења, млетачке власти у Котору доживљавале су непријатности због ангажовања православних на страни Шћепана. Млечани су организовали католике у Боки да морално утичу на Црногорце. Неке бокељске општине поручивале су Црногорцима да се окану једног пробисвијета и пустолова. Црногорски главари, пуни самопоуздања и увјерења у исправност своје ствари, одлучно су одбијали све клевете упућене на Шћепана Малога.

Сви млетачки покушаји против Шћепана Малога показали су се јаловим. Испоставило се да мирним путем Венеција није могла одвратити своје поданике од Шћепана, који су пристајањем уз њега стварно дигли побуну. Венеција је одлучила да силом скрши отпор својих поданика у времену када је Порта припремила велики поход на Црну Гору. Прво, Млечани су блокирали Црну Гору и забранили Црногорцима снабдијевање у Котору. Средином јула 1768. црногорски и брдски главари оштро протестоваше код генералног провидура ријечима пуним оданости Русији, према којој су по схватању старјешина „дужни и обавезни вазда, до капљи посљедње крви служити и умријети будући да смо обавезни вјером и законом једним и језик један. Иако нам бог буде судио и сви да умремо док један траје нас, ми Московскога царства одметнути се не можемо". То је био изазов Млечанима који одговорише казненом експедицијом упућеном на своје три општине.

Почетком октобра 1768. млетачка војска запосјела је Мајине, Поборе и Брајиће. Велики број кућа запаљен је, а преко двадесет људи осуђено је на по десет година сужањства на галијама. Узето је преко тридесет талаца, док је све становништво три општине стављено под строгу контролу. Ипак, главни кривци су умакли у Црну Гору. За њихове главе расписане су потјернице. У самој Боки ухапшен је велики број људи. Млетачка солдатеска опљачкала је све што је нашла. Ни црквена имовина није била поштеђена. Манастир Стањевић претрпио је велику материјалну штету.

Тако су се Млечани свирепо обрачунали са својим поданицима, који су први прихватили и помагали Шћепана Малога. Он се никада више није појавио у овим општинама. Цијена којом су платили уздизање Шћепана Малога била је скупа и прескупа да би се даље усудили да га помажу. Први полет одушевљења за миротворца и спасиоца прошао је и није се поновио. Тајанствена и натприродна сила коју су му они приписивали расплинула се пред бајонетима млетачких

најамника. Згаришта њихових домова била су свјежа и ужасна опомена.

Вијести о појави „руског цара" у Црној Гори изазвале су запрепашћење у Русији. Сам Шћепан средином децембра 1767. године упутио је у Беч руском амбасадору Димитрију Гаљицину Авакума Милаковића и Глигорија Дрекаловића са писмима и препоруком. Чим су прешли аустријску границу, стрпани су у митровачки карантин и ускоро пребачени у Земун. Шћепанови делегати упутили су многа писма руском амбасадору у Бечу. Гаљицин је тек 1. марта 1768. извијестио руски двор о догађајима у Црној Гори. Уз извјештај приложио је сва писма која је добио од Глигорија и Аквакума. О појави Шћепана Малога руски двор је био обавијештен са разник страна, а први званични извјештај добио је од Обрескова из Цариграда.

Руска влада предузела је све мјере предострожности да у земљу не продру вијести о појави руског цара Петра III у Црној Гори. Руска царица Катарина II објавила је циркуларно писмо свим пограничним губернаторима према европским државама којим се наређује контрола свих путника приликом уласка у Русију, нарочито дошљака „из оних народа који су слични Црногорцима и живе у њиковој близини".[20] Истог дана, петроградски двор је ријешио да савјетник амбасаде у Бечу Георгије Мерк са царичином граматом и осталим инструкцијама отпутује у Црну Гору и уклони Шћепана Малога. Царица у грамати од 25. марта 1768. поручује Црногорцима да ће ик лишити „нашега покровитељства и награда". У инструкцијама Мерку се наређује да по доласку у Црну Гору предузме све мјере „да би самозванац на овај или онај начин био протјеран, не само из Црне Горе, но да му се онемогући на овај или онај начин да наставља или обнавља своју горопадну улогу".[21]

У Петрограду су много очекивали од Меркове мисије и са пажњом пратили развој догађаја у Црној Гори. Међутим, из подозрења према Русима и из обзира према Турцима, Венеција је на врло префињен начин успјела да спријечи пролаз Мерка у Црну Гору. Он је доспио до Котора, али никако није могао да дође у додир са Црногорцима и уручи им царску грамату. О Мерковој мисији руска влада је званично извијестила Порту, која није узела у обзир руско објашњење, него је напротив упутила протестну ноту Русији, оптужујући руски двор да је прихватио молбу црногорског владике за покровитељство. Узајамна сумњичења између Русије, Турске и Венеције онемогућила су заједничку конструктивну сарадњу против Шћепана Малога. Свака од

[20] М. Драговић, Споменик, XXII, 12
[21] Исто, 13—14.

три државе настојала је да уклони Шћепана из Црне Горе, али ниједној то није пошло за руком, чак ни Турској, која је спремила велику казнену експедицију против Црне Горе.

Ако је руски двор сматрао Шћепанову појаву у Црној Гори непожељном, а Венеција опасном, Турска је још више имала разлога против Шћепана Малога. Његова појава у Црној Гори још јаче је уздрмала турску власт у многим областима Турског Царства на Балкану. Порта је схватила озбиљност и ширину покрета. У Цариграду су били увјерени да се покрет мора силом угушити и да мира неће бити док се Црногорци не казне, а Шћепан погуби. Већ почетком јануара 1768. Млечанима је било познато да се Турци спремају да нападну Црну Гору. Сусједни Турци завели су контролу путника и становништва у градовима.

Као Млечани и Руси, Турци су покушавали да утичу на Црногорце да протјерају Шћепана Малога са своје земље. Средином марта 1768. босански везир је упутио позив владици Сави и црногорским главарима да протјерају Шћепана Малога. Он им је поручивао: „Протјерате између вас варалицу и наћи ћете спас за вас и ваше синове. Ако нећете да се узмете у памет, нећете бити изненађени. Пишем вама старјешинама да би објавили садржај мога писма и какав предмет садржи, да онај народ не би више вјеровао лажним причама варалице, чије се пророчанство неће остварити". Писмо је претресано на главарском скупу у Мајинама и донијета одлука, у духу Шћепанове улоге миротворца, да се Турцима исплати харач и даду таоци. И друге турске старјешине позвале су Црногорце да се одрекну Шћепана Малога.

Када Турци савјетима и пријетњама нијесу успјели, одлучили су да нападну Црну Гору. Шћепан је настојао да увјери Турке у бесмисленост сукоба, који ће стати толико крви и једну и другу страну. Он је писао писма сусједним пашама „у пророчком стилу објављујући им велике преврате у блиској будућности," позивајући их да му се придруже како би избјегли неумитну несрећу. На Порти је било ријешено да се Шћепан Мали ухвати жив или мртав. У Цариграду се сматрало да се рат покреће против Шћепана, а не против народа Црне Горе. Порта је гледала на Шћепана Малога као на личност око које имају да се окупе поробљени народи Балкана под турском влашћу и да иза њега стоји нека европска сила. Султан је само тражио Шћепанову главу. И за ту главу спремио је највећи ратни поход против Црне Горе.

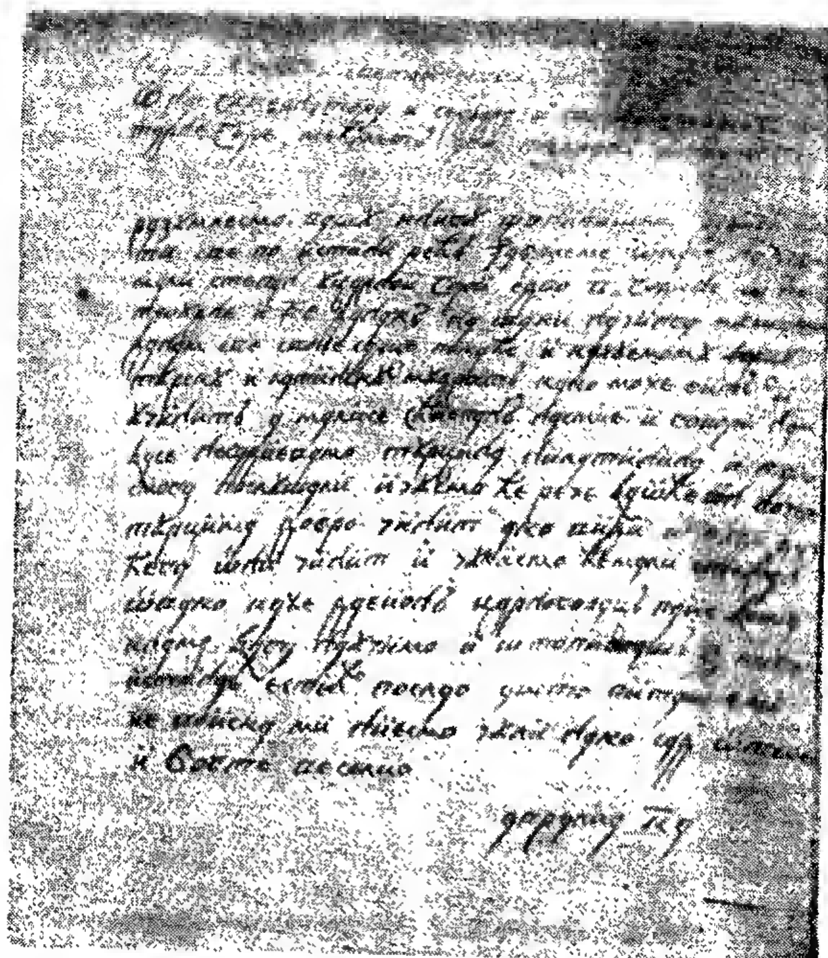

Сл. 6. — *Писмо црногорских главара генералном провидуру од 21. априла 1768. (Државни архив Венеција).*

Више од пола године врховни турски командант за операције против Црне Горе беглербег Румелије окупљао је војску са цијелог Балкана. У мају 1768. издат је султанов ферман, којим се одлучно наређује да се Шћепан Мали и патријарх Бркић ухвате, да се међу брдским племенима и на Цетињу подигну утврђења и да се све мушко становништво погуби. Према млетачким изворима, турска војска бројала је око сто хиљада људи. Домаћи извори говоре о сто и двадесет хиљада војника. Ипак, те цифре су претјеране. На границу Црне Горе није стигло више од педесет хиљада

људи. А то је било готово два пута више него што је Црна Гора имала становника.

За војне операције против Црне Горе турска влада је затражила сарадњу Венеције. Реис-ефендија саопштио је млетачком драгоману „да Порта очекује од Републике потпуну сарадњу у њеним плановима да протјера варалицу и његове присталице". Млетачка влада је прихватила предлог Порте да ће Венеција приликом турског напада на Црну Гору „ускратити сваки саобраћај, снабдијевање и помоћ Црногорцима, а такође спријечити бјекство главним кривцима," и да ће споразумно са Турском отпочети истовремено војне операције.[22] Генерални провидур Рениер, 29. августа, издао је проглас којим се под пријетњом смртне казне забрањује давање помоћи или заштите Црногорцима. Денунцијантима је обећана награда од двије стотине цекина.[23] Ради сваке сигурности Млечани су војнички запосјели границу према Црној Гори. Крајем септембра турска војска била је окупљена на границама Црне Горе. Тако се Црна Гора нашла потпуно блокирана.

Према турском ратном плану, Црну Гору требало је истовремено напасти са три стране: од Никшића према Озринићима, од Подгорице према Љешанокој нахији и преко Скадарског језера према Црмници. Беглербег је покушао посљедњи пут да натјера Црногорце да без борбе испуне његове захтјеве и позвао их да у року од десет дана предаду Шћепана Малога, патријарха Василија Бркића и још шест главара: у противном, запријетио је да ће сасјећи све до дјеце иопод седам година.

Црногорци прећутно одбише турски ултиматум и прихватише неравноправну борбу. Главнина црногорске војске од 2.000 људи под командом Шћепана Малога бранила је пролаз кроз Острошки кланац. Почетком септембра 1768. турска војска напала је црногорски одред у Острошком кланцу, разбила га и натјерала у панично бјегство. Шћепан је био међу првима. Са једном групом људи бјежао је до Озринића и ту је нестао. За извјесно вријеме једноставно се крио.

Послије потискивања Црногораца из Острошког кланца, босански везир је продужио за Спуж, гдје се улогорио. Затим Турци нападоше Бјелопавлиће, који су тешко страдали. Преко три стотине одраслих људи погубљено је и око осам стотина стараца и жена заробљено. Послије пораза Бјелопавлића, Кучи, Пипери и остала брдска племена дадоше таоце и харач. Војска босанског везира, чији је задатак био продор у Црну Гору, потпуно је мировала. Крајем сеп-

[22] Ш. Љубић, н. д., 89.
[23] Исто, 91.

тембра Турци су напали Црмницу и спалили село Годиње, али су изгубили 122 војника и седам великих ратних застава, док су Црногорци имали само 54 мртва. Идући дан и ноћ пала је велика киша. Турско оружје и провијант били су потпуно неупотребљиви. Тиме су завршене турске војне операције против Црне Горе.

По броју људи и материјалним средствима, ово је био дотада највећи турски поход на Црну Гору. Катастрофа је изгледала неизбјежна, али Црногорци нијесу претрпјели тешке губитке. Турци су промијенили првобитан план операција против Црне Горе и одложили акцију до прољећа идуће године. У септембру 1768, док су огромне турске снаге мировале на границама Црне Горе, Порта је објавила рат Русији, па су вјероватно под утицајем овог догађаја, обустављене ратне операције против Црне Горе.

Овај неријешени исход и Црногорци и Турци славили су као велику побједу. Истина, Црногорци се прије могу сматрати побједницима него побијеђенима. Нови руско-турски рат створио је нову међународну ситуацију у Европи и посебно на Медитерану. Чим је Турска објавила рат Русији, руски двор се, на предлог Алексеја Орлова, дао на организовање устанка покорених народа Балкана. Указом Катарине II од 9. фебруара 1769. Орлову је повјерено руководство за устанак балканских народа.[24]

По замисли руске владе, Црна Гора је имала да одигра важну улогу у дизању устанка на Балкану. За руски двор Шћепан је био самозванац и варалица. Али у Петрограду су тачно схватили да вијести о успјеху Шћепана Малога у Црној Гори „доказују оданост овога народа садашњем двору".[25] Ту оданост, по руском схватању, требало је искористити у борби против Турака.

Мисија дизања Црногораца и сусједних брдских и херцеговачких племена на устанак и питање Шћепана Малога било је повјерено кнезу Георгију Долгорукову, који је успио да га руски двор одреди за помоћника Орлову. У Петрограду је још 30. јануара 1769. издат проглас словенским народима православне вјере који се позивају „да искористе повољне по њих околности овога рата ради свргавања турскога јарма и ради довођења себе у стару независност".[26] Долгоруков је добио један од тих прогласа и посебне инструкције за Црну Гору.

Долгоруков је отпутовао за Италију код Орлова, гдје су заједнички спремили експедицију за Црну Гору. Из Си-

---

[24] Е. В. Тарле, Чеменский бой и первая русская эспедиция въ Архипелаг, Москва 1945, 19—20.

[25] Сборникъ императорского русскаго исторического общества, том 87, Петерсбургъ 1893, 322—323.

[26] Исто, 322—326.

нигаље руска експедиција је кренула 4. августа и стигла на Црногорско приморје 11. августа 1769. године.[27] Послије искрцавање уували Чањ, Долгоруков је прешао у Црну Гору. Одмах је сазван Збор на Цетињу на Преображење, 17. августа, на којем се окупило 2.000 људи. На Збору је прочитан манифест Долгорукова и препис прогласа царице Катарине II балканским народима. На захтјев гувернадура и осталих главара Долгоруков је издао писмену потврду да је Шћепан Мали у Русији непознат и да је варалица.[28] Сјутрадан је Шћепан по заповијести Долгорукова ухапшен.[29] Изгледало је да је дошао крај лажном цару.

Затим се Долгоруков дао на организовање устанка у Црној Гори и сусједним земљама. Стао је да се понаша као неки господар и држао лекције Црногорцима што да раде. Својим поступцима сам себе је све више онемогућавао; приписивао је Црногорцима да га намјеравају предати Турцима, што није било тачно. Мисија Долгорукова да организује црногорска, брдска и херцеговачка племена није успјела. Прије одлаока из Црне Горе он се увјерио да је Шћепан Мали једина личност која има утицаја и ауторитета и одлучио је да Шћепана остави да управља земљом. Заузврат, Шћепан је изјавио да ће бити вјеран и одан руском двору. То је Шћепану помогло да поврати лични ауторитет, озбиљно пољуљан у очима Црногораца, због његовог кукавичког држања приликом турског напада.

У ноћи 25. октобра 1769. Долгоруков је са својом пратњом и патријархом Бркићем тајно напустио Црну Гору и бродом Новљанина Лазара Јанковића отпловио у правцу Италије. Црногорци су били дубоко разочарани радом и бјекством Долгорукова.

Долазак Долгорукова и његов боравак у Црној Гори изазвао је живо интересовање Млечана и Турака. Млетачке власти у Котору одбијале су сваки додир са Русима, који су сумњали да им Млечани раде о глави. Руски двор замјерио је млетачкој влади због става заузетог у овом рату.

Неуспјех мисије Долгорукова у Црној Гори није оставио особит утисак у Петрограду. Катарина је писала Орлову у јануару 1770. године: „Црногорски догађај с нашим генерал-мајором кнезом Долгоруковим, како се чини, не заслужује озбиљнију пажњу, јер главна акција треба да дође од хришћана, поданика нашега вјероломног непријатеља".[30] Орлов је нашао за потребно да укори Црногорце што су се

---

[27] Стјепан Антољак, Мисија кнеза Долгорукова у Црној Гори, Цетиње 1949, 12—13.

[28] Љ. Стојановић, Годишњица Н. Чупића XI, 303.

[29] Исто, 305.

[30] С. Соловьевъ, История Россий том 28, 53.

рђаво понијели према Долгорукову. Ипак, Орлов им је обећао помоћ у борби против Турака.[31]

Иако је Орлов био незадовољан резултатима мисије Долгорукова, он није сматрао да треба прекинути сваку везу са Црном Гором, поготову када је руски двор одлучио да упути флоту у Средоземно море. У оквиру тога плана Црна Гора, по руском схватању, имала је да одигра извјесну улогу. Постојала је обострана жеља да се везе обнове. Успостављање контакта са Црном Гором Орлов је повјерио капетану Стефану Средановићу, али млетачке власти у Котору нијесу му дозволиле пролаз у Црну Гору. Он је био принуђен да се врати у Венецију без икаква резултата. Послије Средановића, у Црну Гору је упућен Марко Војновић. Которски провидур Кондумлер писао је 11. априла 1770: „Тај официр послан је у Црну Гору с циљем да сазна да ли је она заиста одана Русији" и припреми Црногорце за устанак. Због сметњи које су млетачке власти правиле руским изасланицима црногорски главари оштро су протестовали код которског провидура. У писму из средине априла 1770. главари су оквалификовали сваки млетачки акт против Црногораца као акт уперен против Русије: „Знаш ли, господинс, да смо ми данас росијски. Тко стоји против нас стоји против Росије. Тко ли стоји против Росије стоји против нас."[32] Ово идентификовање себе са Русијом било је израз дубоке привржености Црногораца руском двору. Ипак, Црногорци нијесу показивали много воље да зарате с Турцима. Баш те године, у августу, Шћепан Мали је био тешко рањен приликом експлозије једне мине, радећи на пробијању неког пута.[33] Остатак живота провео је сакат, не мичући нигдје из Брчела.

И црногорски главари покушавали су да успоставе везе са Русима. Крајем августа 1770. владика Сава је ријешио да упути делегацију Орлову и Долгорукову са пуномоћјем у име цијеле Црне Горе, којим се тражи од њих: „не оставите наше обшчество". Истога дана када су упућена писма Орлову и Долгорукову владика Сава се обратио Стефану Петровићу с молбом да препоручи делегацију Орлову. Владика је писао да народ „дневно и ношно мољат бога за утврдение височајшаго двора росискаго да бог прослави росискоје оружие и дарует побједу на обшчаго непријатеља, хулитеља вјере и закона Христова". Ова делегација, колико је познато, није отпутовала код Орлова. Исто тако, Шћепан је са своје стране настојао да обнови везе са Русима. У про-

[31] Ш. Љубић, н. д., 124.
[32] Ј. Миловић, Зборник, 320—321.
[33] Ш. Љубић, н. д., 123.

љеће 1771. упутио је у Италију Теодосија Мркојевића.[34] У исто вријеме док је Теодосије путовао према Италији, један калуђер из Венеције упутио се у Црну Гору са писмима за Шћепана Малога, али Млечани су га омели да изврши мисију. Теодосије се вратио почетком јула у друштву с контом Петром Бјеладиновићем. Он је носио важна писма за Шћепана Малога.

Послије тога било је још додира између Руса и Црногораца, али руско-црногорске везе у то вријеме, с обзиром на одустајање Руса од свих планова у Средоземном мору, губе свој ранији смисао. У Црној Гори, и са сусједним Турцима, владао је мир. Ближио се крај Шћепанове владавине. Он је постао жртва једног политичког убиства или личне освете.

Године 1773, двадесет и другог септембра, тужна вијест одјекнула је Црном Гором. Црногорци су остали без свога „цара". Један Грк, Шћепанов слуга, заклао га је на спавању. Он је ухватио везу са скадарским пашом, који му је обећао повратак у отаџбину под условом да ликвидира Шћепана.[35] Црногорци су болно ожалили смрт Шћепана Малога. Неки су предлагали да једна делегација јави руском двору тужну вијест и да се његово одијело и оружје упути у Русију.[36] Сахрањен је у Цркви св. Николе у Брчелима. У знак поштовања Црногорци су му подигли „гробницу од земље високу четири стопе, прекривену црвеном свилом, а изнад ње су стално гореле свијеће".[37]

Ова посљедња почаст била је блиједа успомена на један славни почетак. Тако је завршио свој живот човјек који је био увјерен да је доживио божје надахнуће и дошао у Црну Гору да изведе божју замисао. Али изводећи божју вољу, он је извео људско дјело које није остало без трага и посљедица у Црној Гори.

Значај Шћепана Малог за историју Црне Горе

На почетку своје каријере својим држањем и понашањем он је на народ оставио утисак личности више од цара. Главари су му се обраћали као неком надземаљском бићу. Нико дубље није продро у суштину Шћепановог успјеха у Црној Гори од Јована Цвијића. Говорећи о динарско-планинском психичком типу Цвијић је писао: „Никакав народни вођ не може имати толику власт над њим као онај у чијем понашању и раду има тајанственог или му то они припи-

---

[34] V. Bogišić, Prepiska lažnoga cara Stjepana Maloga s Dubrovačkom Republikom (1771—1773), Rad, JAZiU, III, 171—172.

[35] Ш. Љубић, н. д., 145—146.

[36] Исто, 146.

[37] Исто, 150.

сују".[38] Ово дубоко размишљање о планинском динарском типу потпуно потврђује успјех Шћепана Малога у Црној Гори. Када се учврстио на власти у земљи, и спољним знацима показивао је своју супериорност. У својој соби преко цијелог зида намјестио је „царски грб". Са олтара, свештеници су јавно проповиједали да је Шћепан Мали аутентични цар Петар III. Традиционални празник народа Црне Горе, Петровдан, славио се у част Петра Великога, а Павидан у част престолонаследника Павла. Црногорци су остали до краја вјерни Шћепану Маломе. Ни Долгоруков није успио да потпуно разувјери Црногорце да Шћепан Мали није руски цар. Па и да је у томе успио, у народу би остало увјерење да је он неопходно потребан. Неколико мјесеци пред смрт, како се наводи у једном млетачком документу, Црногорци „слијепо га слушају са уобичајеним фанатизмом и вјерују да је покојни цар Петар Трећи".[39] То увјерење нико Црногорцима није могао избити из главе.

Објективни поступци Шћепана Малога били су у складу са црногорском традицијом. Отуда се мора претпоставити да је Шћепан Мали морао познавати предање о српској средњовјековној држави. На то указује и његова званична интитулација. Он се никада није потписивао именом Петра III. Његов печат са натписом „Божјом милошћу Стефан Мали"[40] јасно показује и по садржају и по имену да је он имао извјесне представе о српској средњовјековној држави. Себе је сматрао насљедником посљедњих српских деспота.[41] Чињеница да се неколико мјесеци послије Шћепанове смрти појавио још један самозванац, али овај пут под именом Херцега Стјепана,[42] јасно говори о томе да се самозванство или месијанство у Црној Гори могло појавити повезано са традицијом о средњовјековној држави. Управо та је традиција била основа за то.

У његовом дјеловању и утицају у Црној Гори разликујемо два периода: период неограничене власти до турског похода на Црну Гору 1768, када се Шћепан кукавички понио и онај послије тога. Тај поступак у племенском друштву, гдје се лични хероизам цијени изнад свега, пољуљао је његов углед у народу. Тада су Црногорци хтјели да га предаду Турцима, али он је успио да умакне и да се сакрије у једном манастиру, гдје је живио незапажено све до доласка Долгорукова. Тек послије одласка руске мисије из Црне Горе он је успио да нешто поврати од своје почетне неогра-

---

[38] Јован Цвијић, Аутобиографија и други списи, Београд 1962, 144.

[39] Ш. Љубић, н. д., 138.

[40] Б. Богишић, н. д., 159.

[41] Исто, 160—163.

[42] Ш. Љубић, н. д., 153.

ничене власти, али никада више није могао донијети оне мјере које је раније доносио. Та власт се није заснивала на бруталној сили. Његова моћ је почивала, прије свега, на спонтаној вољи народа да заведе мир. И док је то стање код свијета трајало, његов утицај је био за чуђење. Тада је он доносио одлуке које никада нико прије њега у историји Црне Горе није донио.

Од краја 1768. Шћепан се стално настанио у Црмници, гдје је боравио стари митрополит Сава и његов насљедник Арсеније Пламенац. Тако је Црмница постала центар политичког и духовног живота земље, што је било у супротности са дотадашњом црногорском традицијом. Катунска нахија у XVIII вијеку била је центар политичког живота Црне Горе. То преношење „централне власти" у Црмницу није прошло без негодовања Катуњана.

Шћепан Мали није био велики реформатор који је својим мјерама дубоко закватио друштвени живот једнога народа и отворио ново поглавље у његовој историји. То није могао ни бити. Објективни друштвени услови у Црној Гори тога доба ограничавали су га и спутавали, али он је донио неколике мјере које су биле преседан у црногорском племенском друштву. Његов циљ богом надакнутог човјека био је завођење реда и мира. Тај циљ није извео доношењем нових правних норми, које би дубоко засијецале у свијест племенског човјека, него је на бази постојећег обичајног права постигао ред и мир међу племенима. Обезбјеђење мира извео је санкцијама које су биле непознате у историји Црне Горе. Шћепан је одлучно устао против крвне освете, која је из темеља потресала црногорско племенско друштво. Он је прокламовао начело: „Убице биће кажњене смрћу; а ако убица побјегне, онда његови рођаци морају платити десет дуката глобе које ће се раздијелити главарима".[43] Неизвршење овог наређења повлачило је за собом „казну и од бога и од земаљских власти".[44] Та земаљска власт, која је фактички функционисала, била је оличена у Шћепану Маломе. Он је био њен носилац, и његове одлуке у првом периоду његове власти су извршаване. Он је био прва личност у историји Црне Горе који је за убиство стријељао човјека. Против лопова се немилосрдно борио и примјењивао физичке казне или затвор. Драстичним мјерама обуздао је крвну освету и искоријенио крађу. У народу је остало сјећање да је Шћепан поред пута који води за Котор оставио десет дуката које дуго нико није узео.[45] То се памтило у Црној Гори као изузетан догађај.

[43] М. Драговић, Споменик, XXII, 5, 30—31.
[44] Исто, 5.
[45] Д. Милаковић, Историја Црне Горе, Задар 1856, 151.

За спровођење свих ових мјера Шћепан је организовао оружани одред, који је бројао од десет до педесет људи. Прво створен за заштиту његове личности, тај одред, састављен од најоданијих Шћепанових људи, постепено је прерастао у оружану снагу усмјерену против најбитнијих појава племенског живота: крвне освете и отимачине. То је био први оружани одред у Црној Гори, који није био орган неке црногорске централне власти, него једне личности која је у датом историјском моменту оличавала централну власт. Таква активност Шћепана Малога објективно је водила ка деспотизму, нужном за обуздавање племенске анархије. Тако је први пут у историји Црне Горе почела да функционише натплеменска власт.

Његов лични ауторитет послије турског напада на Црну Гору није се никада више повратио. Послије тога Шћепан Мали није никога осудио на смрт, физичке или новчане казне. Његово сакаћење у августу 1770. знатно је парализало његову активност. Идуће године, у јуну, он је образовао суд од двадесет најугледнијих црногорских главара, чији је задатак био да мирним путем рјешава све међуплеменске сукобе.[46] Тако је лична власт Шћепана Малога постепено опадала и преносила се на оне обичајне правне установе које су одраније биле познате у земљи. Еволуција организовања Шћепанове управе продужена је и даље.

Крајем 1772. стигао је у Црну Гору Црногорац Савић Барјановић, подофицир у руској служби, и донио инструкције од руског двора да се формирају оружани органи власти у Црној Гори. По тим упутствима, Шћепан је признат за поглавара Црне Горе, али фактичку власт добио је један Црногорац из Грађана. Он је постао командант страже од осамдесет људи са задатком да врши „правду". У том циљу подигнута су троја вјешала у разним крајевима Црне Горе.[47] Рјечитије опомене те новоформиране власти није могло бити. То је био први оружани одред у служби централне управе Црне Горе, номинално оличене у Шћепану Маломе, а фактички у рукама једног општег црногорског главара.

Преузимањем власти у Црној Гори, Шћепан је потиснуо владику и оставио му само духовне функције. Према цркви као организацији Шћепан се понио као владар или богом надахнут човјек. Одмах послије побједе над владиком Савом и његовим присталицама издао је „указ" о заштити црквених добара. У права главарског слоја није дирао, али се ставио изнад њега.

---

[46] Ш. Љубић, н. д., 131, Д. Милаковић, н. д., 171.

[47] Ш. Љубић, н. д., 137.

Остали подаци за које аутор не наводи изворе узети су из рада **Г. Станојевића, Шћепан Мали, Београд 1957.**

Шћепанова активност није била само концентрисана на ликвидирање крвне освете и пљачке. Он је наредио да се пазар обавља петком, а не недјељом, као што је дотад било, и да се изврши попис становништва. Једном је чак од Црмничана покупио неку таксу. У његово доба калуђер Јелисије из Далмације отворио је школу у Петровцу (каштел Ластва). Дјеца су учила вјеронауку и руски језик.

Дјеловање Шћепана Малога у Црној Гори било је краткотрајно. У том кратком времену он није извео корјените друштвене промјене, али је завео мјере које су дотад биле непознате у историји Црне Горе. Стварањем оружаног личног одреда и касније општецрногорске страже, он је свом савременику Петру I, који ће касније ударити прве основе црногорској држави, показао практичним мјерама којим се средствима може обуздати племенска анархија. Али он као странац није ни слутио колико су та средства опасна.

Све те његове мјере убрзале су процес стварања државне управе у Црној Гори и биле рјечити примјер којим се средствима мора прићи организовању те управе. Његово увјерење у божје надахнуће не умањује његов значај у том смислу. Божје надахнуће оставило је потпун печат на његова писма, говор и понашање. У његовим магловитим и мистичним писмима тешко је наћи ма какву логику. Али његов поступак и мјере у ликвидирању крвне освете и осталих негативних појава биле су и те како логичне. Човјек са његовим квалитетима могао се јавити само у том периоду историје Црне Горе и одиграти улогу миротворца у борби против племенске анархије.

ЦРНА ГОРА ПРЕД СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ

БОРБА ЗА ПРВЕНСТВО У ЦРНОЈ ГОРИ ПОСЛИЈЕ ШЋЕПАНА МАЛОГ

Смрћу Шћепана Малога 1773. године нестало је водеће личности у политичком животу Црне Горе тога доба. У племенској анархији која је претходила доласку Шћепана Малога на власт у Црној Гори он је примљен више као избавитељ него као руски цар. Шћепан Мали је драстичним мјерама успио да заведе ред и мир у земљи. Он није био ни вођа народа ни једне странке, нити је створио неки управни апарат који се послије његове смрти могао наслиједити и користити. Шћепана Малога није било могуће наслиједити. Зато послије његове смрти настаје период тешке унутрашње кризе у Црној Гори.

Црногорци су прихватили Шћепана Малога као спасиоца а испратили га као деспота. Када је умро, свим Црногорцима је лакнуло. У племенском друштву личност је апсолутна; лична слобода цијени се изнад свега. Смрт Шћепана Малога Црногорци су поздравили као враћање племенске слободе. Када је дошао у Црну Гору Шћепан је обуздао племенску анархију. Када је умро, оставио је широм отворена врата тој истој анархији.

Племенска криза, у коју запада Црна Гора послије Шћепанове смрти, биће дубља и потреснија него прије његовог доласка на власт. Он је прекинуо једну устаљену обичајну праксу у политичком животу Црне Горе, а за собом није оставио ништа осим поуке којим мјерама се ваља борити против племенске анархије. Његово дјеловање у Црној Гори потврдило је стару истину да се из племенског друштва ка државној организацији не иде преко личног деспотизма него главарске олигархије, на чијем се челу налази једна општепризната личност.

Послије смрти Шћепана Малога требало је вратити се старој политичкој пракси у Црној Гори. Али ту је почетак жестоких сукоба. Одмах се поставило питање које личности

у Црној Гори имају да изведу враћање на старо. То су били у првом реду митрополит Сава Петровић и гувернадур Јован Радоњић. Али и други црногорски главари траже, ако не своје право на првенство, оно бар више удјела у вођењу народних послова. Тако започиње унутрашња племенска криза у Црној Гори, борба за првенство у земљи између кућа Петровића и Радоњића.

На ту унутрашњу борбу за првенство у Црној Гори између владике и гувернадура надовезују се спољнополитички догађаји, који ће имати одлучујући утицај на цјелокупни живот народа Црне Горе и до крајњих граница заоштрити племенску кризу. Сјеме раздора које је поникло послије Шћепана Малога даће горке плодове тек у захукталим сукобима црногорских главара на спољнополитичком плану. Тада ће се суровости и страсти племенског човјека разбуктати до невиђених размјера.

Послије Шћепана Малога догађаји су се одвијали тако да су бар у почетној фази борбе између гувернадура и владике све предности биле на страни гувернадура. Још за живота Шћепан Мали је оставио владици Сави само духовне функције. То је био тежак удар за Цетињску митрополију, а гувернадуру Јовану Радоњићу омогућило је да игра значајну улогу у политичком животу Црне Горе. Томе је највише допринио сам владика Сава, постављајући за коадјутора и насљедника свога сестрића Арсенија Пламенца. Тако је владика Сава, из личних ситних интереса, нарушио једну већ устаљену праксу да црногорски митрополити буду из братства Петровића. Самим тим Сава је допринио јачању улоге гувернадура у политичком животу Црне Горе, што ће се негативно одразити на унутрашњи живот црногорског племенског друштва до краја XVIII вијека.

И раније, за вријеме владике Василија, гувернадур је покушао да приграби свјетовну власт у Црној Гори, али је Василије увијек успијевао да задржи доминантан положај и очува углед куће Петровића. До Шћепана Малога гувернадури још нијесу били стекли особити углед у политичком животу земље нити су се чврсто ослањали на црногорска племена.

Док се у току седамдесет година кућа Петровића била учврстила у земљи, гувернадур је био изборан и сваки угледни црногорски главар могао је истаћи кандидатуру на тај положај. За четрдесет година гувернадури су бирани из три црногорске куће. У Катунској нахији гувернадури су пустили коријен, али у осталим нахијама нијесу имали велики утицај, што није био случај са црногорским митрополитима до Шћепана Малога. Народ је био већ навикао да гледа на владике као на прве личности у Црној Гори. Све

моралне и политичке предности биле су на страни цетињских владика, па ипак, послије Шћепана Малога, за извјесно вријеме, главну ријеч у политичком животу Црне Горе игра гувернадур Радоњић.

Арсеније Пламенац изабран је за владику захваљујући заузимању Шћепана Малога. За подршку коју је Шћепан пружио Пламенцу владика Сава, на захтјев Шћепана Малога, заједно са главарским Збором, издао је 1770. потврду гувернадуру Јовану Радоњићу, којом се признаје насљедност гувернадурске титуле у његовој кући.[1] Овај политички савез између Шћепана и гувернадура, коме је кумовао владика Сава, платио је он сам. Добијање насљедства гувернадурске титуле за кућу Радоњића, у тренутку када се владика Сава одриче насљедства митрополитске функције за кућу Петровића било је одлучујуће за уздизање институције гувернадурства у политичком животу Црне Горе. Пут ка првенству у земљи био је широко отворен пред гувернадуром Јованом Радоњићем.

Све оно што је митрополит Василије Петровић са толико државничке мудрости и истрајности радио на уздизању куће Петровића и уједињавању црногорских племена око ње, владика Сава довео је у питање. Василије је био одредио за свога насљедника младог синовца Петра Петровића. Приликом свог посљедњег путовања у Русију водио га је у Петроград на школовање. Интелигентни владика Василије је без сумње могао запазити даровитост младог Петра Петровића. Смрт га је спријечила да остави за собом за црногорског митрополита Петра Петровића. Црна Гора би била поштеђена многих недаћа.

Када је изгледало да је положај гувернадура Радоњића учвршћен, нашао се млади архимандрит Петар Петровић који му се супротставио и успио постепено да себи обезбиједи руководећу улогу у политичком животу Црне Горе и поново врати сјај и углед својој кући. Архимандрит Петар Петровић ушао је у политички живот Црне Горе много раније него што је постао владика. Догађаји су га гонили на такав корак. Веома паметан, али још млад, непознат и непризнат, он у почетку нема ништа за собом, осим углед своје куће, знатно пољуљан у једном дијелу Црне Горе. Петар I Петровић није био ничији насљедник и морао се сопственим снагама изборити за свој углед и положај у Црној Гори.

Ријетко уман човјек, први црногорски владика за којега се може рећи да је био културан, сједињавао је у себи смиреност архипастира, стрпљивост мајке и истрајност ре-

[1] Владан Ђорђевић, Исписи из бечких државних архива, Београд 1931, 7. Документ је од 20/31. августа 1770.

волуционара. Пословично скроман, једна од оних личности која се не истиче, али без које је немогуће замислити историјска збивања. Једва примјетан, али свуда присутан, врло тактичан са истанчаним смислом за реалност, он је био први црногорски владика који је најдубље поникао у политички живот своје земље. Није се заносио крупним плановима, али је са изванредном видовитошћу сагледавао тенденције историјског кретања. Далеко је надмашио све своје претходнике и видно надвисио све своје савременике. Једном речју, Петар I Петровић је изузетна личност у историји Црне Горе.

Послије Шћепана Малога запажа се већа активност црногорских главара на спољнополитичком плану. Затвореност у којој се нашла Црна Гора за вријеме Шћепана постепено нестаје и она од објекта европске дипломатије постаје субјекат са одређеним тежњама и плановима. Традиционални односи са Турском, Венецијом и Русијом, проширују се успостављањем политичких односа са Аустријом.

За Црногорце у ово вријеме односи са Турцима и везе са Русијом имали су највећи значај. Послије неуспјелог похода Порте 1768. скадарски паша се не одриче својих претензија на Црну Гору и Брда. Тада су Скадром загосподарили моћне Бушатлије. Мехмед-паша Бушатлија заносио се мишљу да скрши отпор брдских племена. Већ почетком априла 1774. паша се налазио у Подгорици, гдје је позвао на договор неке главаре сјеверноалбанских племена да се спреме за предстојећу акцију против Куча. То је била позната похара Куча, најцрња година у историји овог храброг брдског племена. Мехмед-паша Бушатлија 1774. разурио је Куче. Прогоњени као дивљач, распршили су се на све стране. Паша им је одузео имања и подијелио их другима. У бјекству мајке су гушиле дјецу „затискујући им уста да не плачу. Нађоше мртво седморо деце... Потле поаре... — прича Марко Миљанов — Дрекаловићи су скитали седам година. Њихово робље распрскано је било по Црној Гори, Приморју, Ерцеговини и Бијелом Пољу, али су највише код Ровчана стојали“.[2] Још почетком овога вијека догађај је био толико свјеж „као да је јуче било,“ каже М. Миљанов. Он је забиљежио и двије народне пјесме о стравичном удесу Дрекаловића.[3]

Око 300 Дрекаловића склонило се у Црну Гору баш у вријеме када је земљу захватила незапамћена суша, а Млечани забранише улаз Црногорцима у Котор. Били су то тешки дани за домаћине и њихове ненадне госте. Дијелило се посљедње парче сиротињског хљеба. Црногорци су насто-

---

[2] М. Миљанов, Племе Кучи 143, 170.

[3] Исто, 145—167.

јали да ријеше питање ових избјеглица те су се обратили за помоћ Орлову, који је у име руског двора узбјеглим Кучима додијелио помоћ од 1.000 цекина. Кучима није било живота у убогој Црној Гори. Они су настојали да се иселе ма гдје било, само да не помру од глади. Раде Пламенац, који се издавао за подофицира руске коњице, путовао је у Анкону код Орлова 1774. године да би се с њим договорио о сеоби Куча у Русију. Из Анконе, Пламенац је продужио у Беч код руског амбасадора Гаљицина, да с њим преговара о сеоби Куча. И Мојаш Пламенац са три Куча био је у Бечу, „да ишћу у ћесара земље," за кучке избјеглице. До сеобе није дошло, и Кучи остадоше у Црној Гори још неко вријеме.

Судбина Куча била је рјечита опомена свим Црногорцима и Брђанима да Бушатлије представљају смртну опасност за њих. Отада, за више од двадесет година црногорска и брдска племена носиће се на живот и смрт са моћним Бушатлијама. Одбрана од скадарског паше постала је суштинско питање историје Црне Горе посљедњих деценија XVIII вијека. Сва спољна политика црногорских главара била је подвргнута томе циљу. Више него икада раније тражила се помоћ и заштита споља. Катуњани су улагали очајничке напоре да очувају своју крваво стечену слободу и окупе око себе остале црногорске нахије у борби против Бушатлија. Раније, Црна Гора није била изложена једном таквом сталном и снажном притиску. Од исхода борбе са скадарским пашом зависила је судбина Црне Горе.

У том хрвању од којег кости пуцају Црногорци су у почетку полагали велике наде у Русију. Традиционално руско-црногорско пријатељство охладило је у вријеме посљедњег руско-турског рата 1768—1774. године. Руси су били незадовољни због неангажовања Црногораца на њиховој страни у овоме рату, а црногорски главари били су зловољни на руску владу, што мировним уговором у Кучук Кајнарџију 21. јула 1774. није обухваћена и Црна Гора. Упркос томе, Црногорци су гајили велику наду у Русију. Гувернадур Јован Радоњић упутио је почетком августа 1775. године опширну представку руском двору. Излажући традиционалне руско-црногорске односе Радоњић поручује царици Катарини II: „Не заборави нас да се ругају с нами наши сусједи и злотвори". Још раније је Радоњић радио на исељењу једне групе Црногораца у Русију.

Иницијатива гувернадура Радоњића била је његова лична афирмација пред руским двором. Догодило се први пут од успостављања руско-црногорских веза да један свјетовни главар иступа пред руском владом у име народа Црне Горе. Његово писмо могло је изазвати забуну у Петрограду,

гдје су навикли да црногорске митрополите примају као једине политичке представнике Црне Горе. Обраћање гувернадура Радоњића руској царици у име цијеле Црне Горе био је судбоносни тренутак за њега и кућу Петровића. Радило се о томе којој ће од двеју водећих кућа у Црној Гори руски двор признати првенство. Млади архимандрит Петар Петровић тачно је оцијенио да је дошао тренутак да се супротстави гувернадуру Радоњићу.

Он је предузео одвојену акцију код руског двора и без знања гувернадура отпутовао у Русију преко Беча са још неколико сарадника, већином Бокеља, који су се касније показали велики пустолови. Чланови делегације нијесу заједно путовали до Беча. Заједно су кренули из Дубровника за Трст: архимандрит Петар Петровић, Стефан Зановић, калуђер Василије Иванов, синовац владике Саве, и поп Никола Давидовић, звани Капа, парох православне цркве у Будви. Остали делегати, Бјеладиновић и Шаровић, дошли су другим путем у Беч. Делегација је покушала да у Бечу преговара са одговорним аустријским личностима, али у томе није успјела. Такође, ни руски амбасадор у Бечу није пријатељски примио делегацију: чак је одбио да делегатима изда пасош за пут у Русију.

Одлазак делегације у Русију без знања гувернадура довео је до сукоба између њега и владике Саве. Гувернадур је схватио да је заобиђен, готово изигран. Циљ пута ове црногорске делегације у Русију био је, по свој прилици, да тражи од руског двора помоћ, која је одавно престала да стиже. И гувернадур Радоњић и архимандрит Петар настојали су да се послије смрти Шћепана Малога представе руском двору као прваци Црне Горе. Ниједна супарничка страна није у томе успјела, и послије тога искуства архимандрит Петар и гувернадур Радоњић ће заједнички настојати да добију заштиту руског или бечког двора. У првом покушају истицања првенства у Црној Гори гувернадур Радоњић је наишао на енергичан отпор архимандрита Петра, који му се одмах ставио уз бок. Гувернадур је примио ту чињеницу, али је сматрао да је његов положај толико чврст да га не може угрозити један млади архимандрит.

Односи Црне Горе са Венецијом одавно су изгубили свој ранији значај. Млечани су још прије Шћепана Малога укинули плате црногорским главарима. Од Републике Црногорци нијесу имали што да очекују. Венеција све више постаје немоћни посматрач спољнополитичке активности црногорских главара у разним правцима. Погранични сукоби између Црногораца и млетачких поданика, поред привредних веза, остају једини однос између два сусједа.

И односи Црне Горе са Дубровником битно се мијењају. Упади Црногораца на дубровачку територију готово престају. Владика Сава ласка Дубровчанима да послије пада српске моћи „ништо није остало до вас како један цвијет на вас свијет, што јоште може се сербска земља с вама похвалити. Зато ја имајући у вас узданицу исто како у род сербски, надам се, да ћу имати од вас помоћ једнаком мјером".[4] Савина додворивања Дубровчанима да би добио помоћ показују да се Цетињска митрополија налазила у великој немаштини. Пола године касније, Сава изражава жаљење Дубровчанима што му нијесу писали да их препоручи руској царици, пошто су Црногорци „заслужени оному превисочајшему двору с кровљу нашом просутом од овога сиромашнога пука јоште од 1711. године" и закључује дубоком максимом: „ма је сивјет коло, које се обраћа".[5] И гувернадур Радоњић је поручивао Дубровчанима да „жудимо с вашом државом бити у мир и да могу се терговци ставит".[6] За Дубровчане у то вријеме Црногорци нијесу представљали никакву опасност. Више се на њих нијесу жалили Турцима, што је био знак да постоје мирни односи између Дубровника и Црне Горе.

Успостављање политичких веза између Аустрије и Црне Горе

Послије повратка прве црногорске делегације из Русије, црногорски главари су поново ријешили да упуте једну делегацију у Петроград. Као делегати су изабрани: гувернадур Јован Радоњић, архимандрит Петар Петровић и сердар Иван Петровић. На путу за Русију делегација је стигла у Беч крајем 1777. године.

Још прије доласка ове црногорске делегације у Беч тамо су се већ дуже времена налазили Божа Каменаровић и Никола Дебеља Марковић, обојица Бокељи и млетачки поданици. Они су били обични авантуристи каквих је у XVIII вијеку било по цијелој Европи; познавали су се одавно и заједно су смишљали разне планове. Ускоро се са њима повезао дубровачки емигрант опат Фрањо Долчи, који је био посредник између бечког двора и двојице авантуриста. Ова дружина смислила је да покуша трговину са Црногорцима и Бокељима за рачун бечког и других европских дворова, надајући се при том да ће из тог посла извући добру корист. Изгледа да је инспиратор тога био Фрањо Долчи, а Камена-

---

[4] A. Ivić, Pisma crnogorskih poglavica iz druge polovine XVIII stoljeća, Vjesnik kr. hrvatsko-slavensko-dalmatinskoga zemaljskog arhiva, XVI, 1914, 227.

[5] Исто, 228.

[6] Исто, 231—232.

ровић и Марковић су били извршиоци замисли. Биједа је и раније приморавала народ Црне Горе да се исељава или ступа у војну службу европских дворова. Као ратници познати широм Европе, Црногорци су увијек радије ишли у војну службу.

У вријеме када је црногорска делегација стигла у аустријску престоницу, Каменаровић, Марковић и Долчи су већ радили за бечки двор, нудећи му Црногорце у војну службу. Делегати нијесу знали ништа о раду двојице Бокеља у Бечу, нити су с њима имали било какве везе. За вријеме боравка у Бечу делегацију је примио канцелар Кауниц, који у своме извештају цару каже да се црногорска делегација упутила у Русију с намјером да прекине везе с руским двором.[7] Очигледно да ова изјава црногорске делегације није била у складу са циљем њене мисије у Русији, од које се очекивала помоћ и заштита. Док су делегати боравили у Бечу Никола Марковић опсиједао је аустријски двор својим предлозима о пресељењу Црногораца у аустријске земље и о формирању црногорских чета. Његов предлог прихватио је бечки двор и крајем 1777. Јосеф Карл, син и савладар Марије Терезије, одлучио је да Марковића упути у Црну Гору да уговори долазак једне црногорске делегације у Беч на преговоре.

Марковићев предлог о врбовању Црногораца у фрајкоре био је у складу са освајачким плановима бечког двора на Балкану, тада још не потпуно разрађеним. Аустрија је настојала да ојача свој утицај на Балкану, па самим тим и у Црној Гори. Примјер руске политике према Црној Гори увијек је био поучан и привлачан за Беч. Од тога времена се Црна Гора укључује у активну аустријску политику на Балкану, што је било од великог значаја за даљи спољнополитички развој земље и дубоко се одразило на црногорско племенско друштво.

Марковић се одмах упутио у Црну Гору да са црногорским главарима уговори долазак једне делегације у Аустрију. У Црној Гори је његов предлог прихваћен и одлучено је да једна црногорска делегација одмах крене за Беч, док је он нешто касније и сам пошао. И тако, док је црногорска делегација боравила у Русији, између бечког двора и неких црногорских главара успостављена је веза посредовањем једног авантуристе из Боке.

На путу за Аустрију Каменаровић је на Ријеци сустигао делегацију и заједно с њом продужио за Беч. Успут је наговорио делегате да у Бечу изјаве како су га овластили да у њихово име понуди Црну Гору аустријском двору, па је његов пријатељ и сарадник Марковић написао писмо

[7] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 12.

којим га тобоже Црногорци овлашћују да ради у њихово име. Овај фалсификат је пропао када је делегацију заједно са Марковићем примио министар унутрашњих послова Аустрије. Делегати су одлучно демантовали Марковићеву тврдњу да су га овластили да их заступа. Изненађени министар је смјеста отпустио Марковића. Црногорски делегати били су доста резервисани и преговори су завршени без резултата.

Неуспјех Марковићевог и Каменаровићевог фалсификата у Бечу био је само тренутан. Они су и даље упорно инсистирали на бечком двору да остваре своју замисао. Крајем новембра 1778. поднијели су опширан меморијал аустријском двору и у њему разрадили план о условима ступања Црногораца у фрајкоре. У предлогу је писало да Црногорци треба да буду примљени у фрајкоре „под условом слободних тиролских јединица, одјевени и наоружани на њихов начин са официрским кадром закључно до капетана". Аустријска влада поклонила је пуну пажњу овом предлогу, пажљиво га проучила и већ 17. децембра 1778. склопљен је уговор у десет тачака између царске владе и двојице бокељских авантуриста. Уговором је било предвиђено да Марковић и Каменаровић скупе шест чета са по 200 бораца без командног кадра и да их до краја марта 1779. превезу у Сењ или Ријеку. Војници, подофицири и официри који ступе у фрајкоре добијаће одређену плату.

Чим је уговор склопљен, Марковић, Каменаровић и опат Фрањо Долчи упутише се у Црну Гору. Јануара 1779. стигоше у Дубровник, који је требало да им послужи као база за остварење њихових планова у Црној Гори. Отуда Марковић и Каменаровић продужише за Паштровиће. Њихов долазак ускомешао је један дио Црне Горе, нарочито Црмницу, гдје су започели своју акцију. Послије Црмнице обишли су још неке црногорске нахије и вратили се у Дубровник да припреме бродове за превоз Црногораца на Ријеку. Све се одвијало по предвиђеном плану. Почетком априла 1779. дошло је шест аустријских бродова и усидрило се поред школља пред Будвом.

Када је изгледало да ће се укрцавање Црногораца срећно завршити, цио план је пропао. Одласку у фрајкоре супротставила се већина Црногораца на челу са митрополитом Савом. Због тога је сазван Збор, који се изјаснио против ступања Црногораца у фрајкоре. Донијета је одлука да се свакоме запали кућа ко напусти земљу. Владика Сава запријетио је проклетством свакоме Црногорцу који пође у службу бечког двора. Сам Каменаровић с муком је умакао из Црне Горе. Тако је потпуно пропао план двојице бокељских авантуриста, али и план оних људи у Црној Гори који

су из ове трговине настојали да извуку личну корист. Да би оправдао свој неуспјех пред бечким двором, Каменаровић је успио да од неких црногорских главара набави потврде да су Млечани омели цијелу акцију.

Да сами Црногорци нијесу спријечили укрцавање људи на бродове, вјероватно би то Млечани учинили. Венеција се одлучно супротстављала аустријским плановима у Црној Гори. У близини Будве налазио се командант Јадрана са неколико бродова, с намјером да спријечи укрцавање Црногораца, ако би до тога дошло.

Док је црногорска делегација боравила у Русији, у Црној Гори су се збивали важни догађаји. Послије вишемјесечног боравка у Петрограду црногорска делегација је ријешила да се врати у земљу. О резултатима и боравку њеном у Русији не зна се готово ништа. Касније, сјећајући се свог неуспјека у Петрограду, митрополит Петар I је средином 1785. писао Колегији иностраних послова: „Године 1777. био сам послан у Русију од стране митрополита и народа црногорскога, у друштву са сердаром Иваном Петровићем и губернатуром Иваном Радоњићем, да приступимо царици Катарини II због некијех народнијех потреба. У течају шестомјесечног нашега бављења у Петрограду, ми смо више пута молили, преко књаза Потемкина, да нам се допусти виђјети царицу, но и његову свјетлост књаза Потемкина виђесмо само три пута. Напосљетку, принуђени смо били, без икаквог успјеха у нашем дјелу, оставити Петроград и вратити се дома, чега ми никада нијесмо могли очекивати“.[8] Разни су могли бити разлози неуспјеку ове делегације у Русији 1779. године. Највјероватније је ријеч била о неком крајње неповољном извјештају руском двору о везама црногорских главара са Аустријом. Ниједна дотадашња црногорска делегација није тако хладно и нељубазно примљена у Русији.

Из Петрограда, при повратку у Црну Гору, делегација је стигла у Беч, вјероватно почетком априла 1779. Послије неуспјеха у Русији ријешила је да се обрати бечком двору. Одмах по доласку у Беч делегати посјетише Тајну дворску и Државну канцеларију, гдје су саопштили одговорним аустријским личностима да су раскинули с Русијом и изразили жељу да приђу Аустрији. Државни канцелар Кауниц савјетовао је делегате да своје захтјеве писмено поднесу, што су они и учинили.[9] Прекид руско-црногорских односа довео је до аустријско-црногорске сарадње и до тражења помоћи Аустрије од стране црногорске делегације.

---

[8] М. Драговић, Русија и Црна Гора од 1780—1790. године, Гласник СУД, 72, 233.

[9] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 12.

У Бечу се тада налазио Петар Бјеладиновић, политички авантуриста истога кова као и Марковић. Он је био највише заслужнији што се црногорска делегација која се враћала из Русије обратила Аустрији. Идеја о заштити неке светске силе била је дубоко укоријењена међу црногорским главарским слојем и стара више од једног стољећа. Почевши од владике Данила, сви водећи људи у Црној Гори XVIII вијека били су свјесни да се само организовањем управе у Црној Гори уз помоћ са стране може довршити процес ослобођења од Турака и постепено створити независна држава. То је била „основна тенденција која извире из услова за споразум Црне Горе и Аустрије, што су их поставили Јово Радоњић и другови у Бечу 1779. године“.[10]

Послије разговора са Кауницем и изјаве црногорских делегата да су Црногорци ослобођени свих обавеза према Русији и да о Марковићевој мисији у Црној Гори не знају ништа, делегати поднијеше писмену представку царици Марији Терезији. Овај предлог о „конвенцији,“ између Црне Горе и Аустрије приложен је реферату Кауница од 22. априла 1779. године.

Предлог конвенције састојао се из уводног дијела и 14 тачака. У уводу докумената изложена је дотадашња руско-црногорска сарадња. Разочарани неуспјехом у Русији, црногорски делегати су са претјераним огорчењем говорили о свом дотадашњем заштитнику: „уморни смо да гледамо народ да служи за пуку играчку илузијама Русије, ишли смо у Петроград да раскинемо и ону везу која нас је везивала за руски двор, а стварно је била раскинута“. Слободни сваке обавезе према Русији, тражили су заштиту Аустрије и предлагали да се то утврди тајним или јавним споразумом.

Са своје стране, делегати су се у име Црне Горе обавезивали да ће сви непријатељи Аустрије бити и њихови непријатељи. У случају рата Аустрије против Турске, Црногорци ће иступити на страни Аустрије, не само на својим границама него свуда „гдје нас срећа аустријског оружја доведе,“ и настојати да на њену страну привуку сусједне народе. Ако Аустрија зарати са неком другом европском силом, ставиће јој на располагање највећи могући број људи с тим да „сви официри таквога кора, од главног команданта до посљедњега морају бити Црногорци“. Послије рата учесници се могу вратити кућама. Ратним инвалидима двор ће „обезбедити половину плате као животну пензију“.

Делегати су тражили и да се за увођење реда у Црној Гори држи један одред од 150 Црногораца, које ће плаћати Аустрија. Без царског одобрења неће ратовати ни с ким, али

---

[10] В. Чубриловић, Црна Гора и руско-аустријски уговор о подели Турске 1782. године, Глас, 250, 175—176.

ако их Турци нападну, „тражимо да тада будемо ефикасно помогнути и штићени од Узвишеног двора“. Ако Аустрија „поново заузме Србију и Босну и напредује према Албанији,“ зетска равница са Скадарским језером до ушћа Бојане треба да „буде остављена у својину нашега народа, да се заокружи земља, али увијек под заштитом Узвишеног дома“. У случају рата и мира са Турском, „тражимо да Узвишени дом изради код Порте да она формално призна и изјави у мировном уговору да смо слободни и независни“. Ако се Аустрија прошири до граница Црне Горе или још даље, захтијевали су да буду слободни у „вршењу наше вјере исто тако у потпуној слободи по својој вољи, да одређујемо наше грађанске, судске и економске државне норме, јер смо ријешени да се одржимо у слободи и независности које су толико крви коштале наше претке“.

Предлогом конвенције тражило се и то да ако се у Црној Гори открије рудно благо, — упутити стручњаке да се оно експлоатише. У том послу учествовала би и царска благајна. Даље се тражила двогодишња новчана помоћ за све црногорске главаре и издржавање школа у Црној Гори, као и једна повећа сума од 25.000 фјорина, чиме би се учврстила вјерност и оданост Црногораца према аустријском двору. За Петра Бјеладиновића, главног покретача „овог необичног корисног предузећа, будући да је он уман човјек,“ тражило се да га царски дом прими у своју службу са чином пуковника и одговарајућом платом.[11]

Као што је у документу наведено, главни покретач и идејни творац ове представке био је Бокељ кнез Петар Бјеладиновић. Ипак остаје нејасно ко је поставио ове услове Аустрији и колико су архимандрит Петар и гувернадур Радоњић учествовали у састављању овог документа. Многе захтјеве изнијете у конвенцији постављао је Русима много раније митрополит Василије Петровић и други црногорски правци. У цјелини, представка је била врло далекосежан акт и разликовала се од свих сличних докумената. Предлог конвенције био је крајње мегаломански, некритичан и лишен политичког реализма. Црногорски делегати су иступили према Аустрији готово на равној нози. Цијела представка формулисана је тако да је бечки двор имао да финансира један подухват од којег не би имао велике користи. У документу је снажно истакнута идеја унутрашње самоуправе и слободе.

Падало је у очи да се у документу на најгори начин говори о Русији и толико величају заслуге Црне Горе за руски двор да готово проистиче да је Петар Велики био

[11] В. Ђорђевић, Исписи из бечких државних архива, 16—22, Исти, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 6—11.

славан захваљујући Црногорцима. Сам Кауниц је у реферату царици примјетио да црногорски делегати „с великом одвратношћу говоре о руском двору".[12]

Службени кругови у Бечу схватили су далекосежност конвенције. За аустријски двор Црна Гора је била још увијек непозната земља. Зато је канцелар Кауниц 22. априла 1779. реферисао царици да се не треба упуштати у преговоре са изасланством, него му саопштити да ће двор упутити у њихову земљу делегацију да проучи тамошње прилике. Царица се сложила са овом сугестијом.[13] Делегатима су уручени поклони и отправљени су кући. Као што се види, бечки двор је врло опрезно приступио цијелој ствари. Иако није прихватио предлог црногорске делегације, ипак није остао потпуно незаинтересован за Црну Гору.

Док је ова црногорска делегација била на путу за земљу, једно друго изасланство из Црне Горе стигло је у Беч. Оно се упутило у Беч на сугестију Каменаровића, одмах послије одласка аустријских бродова испред Будве. Делегација коју су чинили војвода Михаило Пламенац, кнез Ђорђе Пламенац, капетан Стеван Кнежевић, секретар делегације Давид Радановић и син Марка Греговића стигли су у Беч вјероватно у мају 1779. Ту су срели Франа Долчија, који се живо интересовао за намјере делегације и саопштио им што је гувернадур радио у Бечу.

Делегација је донијела собом три документа. Два на италијанском језику била су без датума, али с потписима делегата. У документима се наводи да су пуномоћници владике Арсенија и осталих главара и да траже „да сва њихова браћа постану цареви поданици, да им се да један командант који ће им судити по закону и да им се пошаљу учитељи за дјецу". Трећи документ био је на српском језику и писан је у Црној Гори 9/20. априла 1779, а потписали су га владика Арсеније Пламенац, сердар Мојсије Пламенац, сердар Јован Ђурашковић и војвода Стијепо Мартиновић. У представци је изнијет захтјев цару „да нас примите под крилом могуће отбране Ваше и славне деснице. Сви тврду вјеру дајемо да ћемо вазда бити превјерне слуге, приправни проливати крв нашу за Ваше дугочестито владање".[14] Чим је гувернадур Радоњић сазанао о одласку ове делегације у Аустрију, одлучно се пред бечким двором од ње оградио.

Послије неколико мјесеци узалудно проведених у Бечу делегате је саслушао Кауниц. Делегација је показала запрепаштење због услова које је Радоњић поставио царици и изјавила да се с тим не слаже. Изасланици су молили да се

---

[12] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 13.
[13] Исто, 13.
[14] Исто, 4—5.

један број Црногораца прими у војну службу, а неколико младића у војну академију. На крају, делегати су захтијевали да се у Црну Гору упуте повјерљиви људи који ће бечки двор поуздано обавијестити о стању у тој земљи.[15]

О предлозима ове друге црногорске делегације Кауниц је реферисао цару 14. јула 1779. Канцелар му је препоручио да се делегација поклонима испрати кући и да јој се плати путни трошак. Цару је било јасно да има двије понуде у име народа Црне Горе и с правом је примјетио „да се посланицима објасни да се њихова понуда још не може сматрати као понуда цијелог народа, и да нам ваља још чекати тај једногласни предлог цијелог народа".[16]

Ова друга црногорска делегација само је компликовала аустријско-црногорске односе и штетила настојању гувернадура и осталих чланова његове делегације да се сами прикажу бечком двору као једини представници Црне Горе. Тако су се од самог успостављања политичких веза између Црне Горе и Аустрије у то вријеме, посредовањем разних авантуриста, појавиле двије супарничке струје у Црној Гори, од којих се свака представљала бечком двору као једини представник црногорског народа. Ово је доказ да је црногорско племенско друштво било запало у кризу. И друга црногорска делегација је признала да „у народу известан неред влада".[17] Тако је успостављање политичких веза са Аустријом продубило међуплеменску кризу у Црној Гори.

Док су црногорске делегације путовале за Беч и враћале се кући, Турци су савлађивали побуну Куча и Пипера који су се с оружјем у руци супротстављали требињском паши. Пипери су преживљавали судбину коју су Кучи доживјели неколике године раније. Турци су намјеравали да један дио Пипера преселе у Босанску Градишку. Протјерани са својих огњишта, удружени са хајдуцима, Пипери се одају четовању у Херцеговини и настоје да се врате својим кућама. То им је успјело захваљујући заузимању Мехмед-паше. У прољеће 1779. они се у једном дубровачком пристаништу укрцаше у бродове и превезоше у Бар. Отуда су се преко Скадра вратили кућама.

Сукоби у земљи

По повратку из Беча, гувернадур Радоњић, архимандрит Петар и сердар Петровић саопштили су народу да ће у земљу из Аустрије доћи једна истакнута личност. На овај начин покушали су да свој неуспјех у Бечу прикажу као

[15] Исто, 15—18.
[16] Исто, 22.
[17] Исто, 18.

успјех, и у току цијеле 1780. настојали су да народ увјере да њихова мисија није била узалудна. У Црној Гори атмосфера је била крајње напета. Ређали су се унутрашњи међуплеменски сукоби и праве борбе Црногораца с млетачким поданицима. Народ је показивао отворено незадовољство према гувернадуру. Митрополит Сава ишао је чак тако далеко да је писао руском амбасадору у Бечу и царском резиденту на Порти и увјеравао их да гувернадур Радоњић и остали црногорски главари обмањују бечки двор. Стари митрополит оптуживао је гувернадура Радоњића и сердара Петровића пред народом да су варалице.[18] Криза се продубљавала и гувернадур Радоњић је тешко успијевао да смири народ старом причом о доласку неке угледне личности у Црну Гору.

Смрт митрополита Саве Петровића продубила је још више унутрашњу кризу у Црној Гори. Умро је 7. марта 1781. у стотој години, како се у народу вјеровало. Његовом смрћу поставило се питање насљедника. Кандидати су били владика Арсеније Пламенац и архимандрит Петар Петровић. Већина народа била је „наклоњена у корист Петровића". Млечани су сматрали „да би заиста било пожељно, када би његов насљедник имао исти карактер". То је значило да би требало да води промлетачку политику као што је то радио Сава Петровић. И поред негодовања већине Црногораца, митрополит је постао Арсеније Пламенац.[19] То је била Савина жеља и он је за живота урадио све да своме сестрићу обезбиједи положај црногорског, скендеријског и приморског митрополита. Арсеније Пламенац, љубитељ добре капљице, крајње личан и сујетан, доживио је да га из пиштоља рани један црногорски свештеник. Он је био најнеспособнији црногорски митрополит XVIII вијека. Миљеник среће, уздигао се само захваљујући своме ујаку. Водећи црногорски главари понашали су се према њему као да га и није било. Скучених политичких видика, Арсеније је наставио политику владике Саве према Венецији. Та политичка концепција била је одавно превазиђена у Црној Гори.

Положај гувернадура у земљи биваo је све несношљивији. Сав бијес народа срушио се на њега. Једини му је излаз био поновни одлазак у Беч. Почетком маја 1781. гувернадур Радоњић у друштву Ђура Мирашева, Ника Ђурова и Петра Бјеладиновића отпутовао је у Беч. Собом је понио и молбу у име тобожњег Збора од 26. априла 1781, који се није одржао. Ова представка бечком двору у име „цијелог обшества черногорскаго" у ствари је у име гувернадура и још неко-

---

[18] С. Мијушковић, Политички маневри гувернадура Јована Радоњића, И. записи, IX, 166—168.

[19] Исто, 170.

лико црногорских главара. Али пред бечким двором требало је иступити у име цијелог народа Црне Горе.

За разлику од прве представке коју је црногорска делегација на челу са Радоњићем у априлу 1779. поднијела бечком двору, у овој није било појединости, него се само изражавала жеља да „наше обштество прињат високују протекцију вашега императорскаго величества ... знајући да се тако велики број наше браће наслађава благостањем под срећном владом тако великог владаоца, коме на свијету нема равна".[20] Делегација је стигла у Беч крајем маја. Из Беча се гувернадур јавио мајци, владици и осталим црногорским главарима. Писма упућена старјешинама изазвала су тешка крвопролића међу Црногорцима када су 19. јула читана на Угњу. Сва гувернадурова писма пролазила су кроз руке млетачке обавјештајне службе или су о њиховом садржају Млечани били тачно обавијештени.

У Бечу се нијесу много журили да одговоре црногорској делегацији. Бечки двор је био врло обазрив и начелно је заузео исти став као и раније: да се не може ништа ријешити док се не упозна стање у земљи. Делегација је, поред писмене представке, изнијела конкретније чињенице о разлогу тражења аустријског протектората. По излагању делегата, у Црној Гори зацарила је тешка анархија. Није било никаквог реда, одлучивало је право јачега. Пошто гувернадур, сердари и војводе нијесу располагали оружаном силом, никога нијесу могли принудити на послушност; зато су молили цара да Црну Гору прими под заштиту и да гувернадуру и осталим главарима обезбиједи средства за завођење унутрашњег реда. По мишљењу делегата, то би се најлакше могло постићи ако двор упути у Црну Гору једног повјереника да организује оружани одред, који би гарантовао извршење царских заповиjести.[21]

Као што се види, овај Радоњићев предлог није имао ништа заједничког са „конвенцијом" од двије године прије тога. По признању самих делегата, црногорско племенско друштво запало је у кризу из које ниједна домаћа личност није била кадра да га изведе. Главари, свјесни опасности коју су сами изазвали, позивали су Аустријанце да заведу ред и мир у земљи. Било је то у ствари понављање ситуације из времена прије доласка Шћепана Малога у Црну Гору.

Сада се бечки двор показао вољан да упути једну мисију у Црну Гору са задатком да проучи тамошње прилике, њен однос према Турској и осталим сусједима. То је несумњиво био успјех Радоњићеве делегације. Цар Јосиф II

[20] В. Ђорђевић, Исписи, 46: исти, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 26.

[21] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVII веку, 27.

је 16. октобра 1781. одредио мисију састављену од капетана Фридриха Орешковића, Фрања Долчија и потпоручника Филипа Вукосавића, на челу са пуковником Паулићем. Мисија се прерушила и, по договору с Радоњићем у Бечу, царски официри су се издавали за штампаре, родом из аустријског дијела Пољске. Да би замели траг, измислили су да их у Црну Гору шаље Подгоричанин, генерал Зорић, да штампају црквене и школске књиге. У инструкцијама Паулићу опширно је у 25 тачака наведено на што све да обрати пажњу. Чак је под тачком десет стајало да треба провјерити да ли је у априлу одржан Збор на Цетињу и да ли је на њему донијета одлука о упућивању делегације у Беч.[22] Аустријска мисија кренула је из Беча почетком новембра, и тек у ноћи 28. децембра стигла је у Црну Гору. Црногорци су очекивали да ће се Радоњић вратити у друштву једног царског официра. Племенска машта испрела је легенду да је то потомак Црнојевића.[23]

По признању самих главара, у Црној Гори је владао велики немир. Долазак аустријске мисије још више је продубио унутрашњу кризу у земљи. Црмничка и Цеклинска нахија, већ одраније у опозицији против Катуњана, биле су одлучно против гувернадура, кога су сматрале одговорним за смрт сердара Ђурашковића, „који је живио у сјенци и под заштитом скадарског паше". Појава страних људи у Црној Гори изазвала је живо интересовање сусједа Млечана и скадарског паше Махмуда Бушатлије. Млечани предузеше све мјере да идентификују мистериозне дошљаке. Истовремено су подбадали Турке против Црне Горе и аустријске мисије, настојећи да изазову турско-црногорски сукоб.

Аустријска мисија држала се тако конспиративно да би Млечани тешко дознали циљ њеног боравка у Црној Гори да их о томе није извијестио сам гувернадур, који је лично у највећој тајности дошао у Котор код Стефана Вракјена, шефа млетачке обавјештајне службе. Радоњић је пуковнику Паулићу тврдио да га је провидур позвао на кумство у Котор. Разговори вођени те ноћи између Радоњића и Вракјена открили су низ значајних појединости које су бацале нову свјетлост на гувернадуров пут у Беч. Радоњић је казао да више није могао гледати неред у земљи и упутио се у Беч. Признао је Вракјену да у Црној Гори влада сукоб, „да ни присуство владара Русије не би било довољно да умири душе и (створи) општи мир". Затим је објаснио како је дошло до његове посјете Бечу. По повратку из аустријске престонице народу је саопштио да ће цар упутити неку угледну личност у Црну Гору. Пошто од тог обећања није било

[22] Исто, 26—31.
[23] Исто, 30.

ништа, гувернадур, као представник „бечке странке", споразумио се са „руском странком," да се упути делегат у Беч, „без обзира из које странке". Што се тиче аустријске мисије, гувернадур је испричао Вракјену договорену причу, — да су то штампари које је Зорић упутио у Црну Гору. Под притиском Вракјенове аргументације Радоњић је измишљао и друге верзије о аустријској мисији, на примјер да су то зидари и друго. На крају је Радоњић рекао Вракјену: „Спреман сам да вас упознам са оним људима, који би били сигурнији у Котору, него у Црној Гори". Тако је завршен овај други тајни састанак у Котору. Млечанима је било јасно да ријеч није о штампарима него о аустријској мисији, што је гувернадур посредно признао.

Мистерија о страним непознатим људима просто је изазивала Црногорце, који су упорно захтијевати од Радоњића да им каже ко су, али је он увијек одговорио да до Ђурђевадне неће ништа рећи о њима. Млечани су затворили которско тржиште због доласка Аустријанаца у Црну Гору и забранили которским трговцима да дају зајам Црногорцима. Због тога су Катуњани били огорчени на Радоњића. Истина, Паулић је преко Долчија, архимандрита Петра и Теодосија Мркојевића подијелио народу нешто новца.[24]

Најјача опозиција против гувернадура било је братство Пламенац у Црмници. Два дана послије доласка аустријске мисије у Црну Гору протопоп Теодор и сердар Мојаш, брат владике Арсенија Пламенца, у једном писму Стефану Вракјену откривају свој опортунистички промлетачки и протурски став. Кажу да ће служити дужда „а за гувернадура његушкога нити знамо када је поша, нити смо с њим у такве ствари ни Црмничка нахија ни Ријечка нахија. Који краљ може и узме Скадар добровољно ћемо се приклонити. А некизи Црногорци су се научили по свијету ходит и господу варат и сва Црна Гора злом плаћат". Из овог писма првих црмничких главара јасно се осјећа непријатељски став према гувернадуру. На све догађаје у Црној Гори они су гледали са својих ужих нахијских интереса.

Долазак Аустријанаца у Црну Гору изазвао је противакције Млечана и Турака. Млетачке интриге и тајна средства показала су се недовољним. Једина практична мјера било је затварање которског тржишта. Највећа опасност за Црну Гору долазила је од Махмуда-паше Бушатлије. Он је пријетио и позивао црногорске главаре у Скадар; ласкао им и покушавао да утиче на њих. Црногорци нијесу потцјењивали пријетње скадарског паше. По савјету Паулића, Црногорци су још у марту почели набављати муницију.[25] Гувер-

[24] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 34—35.
[25] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 37.

надур се чак обраћао которском провидуру за помоћ позивајући се на хришћанску солидарност. У име провидура одговорио је Вракјен пребацујући Црногорцима да би за њих било боље да нијесу доводили „машкаре,“ него да су у миру живјели са Турцима. Тада би слободно трговали са свим сусједима.[26]

Привредна блокада Млечана и пријетња скадарског паше тренутно су обједниниле Црногорце. На Цетињу је одржан Збор почетком маја 1782. на којем је постигнут споразум међу црногорским племенима до Митровадне. Када је на Збору покренуто питање странаца, архимандрит Петар и калуђер Теодосије Мркојевић казали су народу за њих „да су то добри и поштени људи,“ и да ће ускоро отићи из Црне Горе. На крају, Збор је положио заклетву да ће се све нахије сложно бранити од Махмуд-паше уз помоћ спушког капетана Ибрахим-паше Пармаковића, који је био у сукобу са Махмудом.[27]

Потпуна сагласност на Збору охрабрила је Црногорце. Они су јавили которском провидуру да су одлучили да не иду код Махмуд-паше „него чак да се с њим тучемо и бранимо наше границе, пошто он мисли да ми немамо ни хљеба, ни другог за овај подухват“. Упркос постигнутом јединству и зеклетви, неки црмнички кнезови били су код Махмуда и примили барјаке, што је био знак да ће му се придружити против Црне Горе. Заузет сукобом са господаром Спужа Махмуд је одложио удар на Црну Гору за погодније вријеме.

Упркос свим препрекама и замкама, аустријска делегација је крајем априла довршила своју мисију и припремала се за одлазак. Млетачке власти у Котору издале су пасоше Паулићу и његовим друговима. У зору 15. маја 1782, у пратњи Грбљана и архимандрита Петра, аустријска делегација напустила је Манастир Стањевићи.

О својој мисији у Црној Гори Паулић је написао три опширна извјештаја и 10. августа 1782. поднио их цару. Документа су била од великог значаја за проучавање општих прилика у Црној Гори тога доба. Паулићева запажања била су доста објективна, а закључци трезвени. Он је сматрао да Аустрија не би могла да организује управу у Црној Гори и узме је под своју заштиту, али у случају рата Аустрије са Турском, двор би могао рачунати на помоћ Црногораца и сусједног хришћанског становништва. По његовом мишљењу, Црна Гора требало би да буде интересна сфера Русије. Црногорци су били нерасположени према руском двору и само у случају да Аустрија не прими Црну Гору под

[26] С. Мијушковић, н. д., 180.
[27] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 38—39.

своју заштиту, Русија би могла повратити свој ранији углед и утицај у земљи. „За сада — пише Паулић — увјеравам да Црна Гора са свим својим световним и духовним главарима ништа толико не жели као да дође под заштиту ћесарског двора. Па чак из Брда, с оне стране Зете долазили су главари у Острог чим су чули да смо дошли у Црну Гору и молили су и кумили игумана острошког; да преклиње Радоњића, нека и њихова племена обухвати у оно, што буде уговорено за Црну Гору". Народ је увиђао да нема користи од слободе без закона и власти. Паулић је сматрао да би за одржавање реда у Црној Гори требало организовати црногорске чете у Катунској, Ријечкој и Црмничкој нахији, док је за друге двије нахије предлагао да се одреди пензија сердарима, војводама и главарима.[28]

Паулићеве извјештаје проучио је канцелар Кауниц и 30. августа поднио их цару уз свој реферат. Кауниц се није у свему сложио са Паулићем, мада је и он сматрао да може бити неке користи од Црногораца, ако дође до рата са Турском. По оцјени Кауница, најбитније је сачувати привржeност Црногораца цару, што се може постићи са 4—5.000 форинти годишње, колико је потребно за издржавање једне чете и помоћ главарима. Кауниц је сматрао да би нарочито требало подржати гувернадура, „који би зависио од воље нашег двора и помоћу којег би могао одржавати ред и слогу у народу".[29] Доиста, у Бечу нијесу гријешили када су гувернадура Радоњића сматрали својим најпоузданијим човјеком у Црној Гори.

Цар Јосеф II није се сложио са предлогом свога канцелара и једноставно је написао: „Пошто сам размишљао, налазим да цео овај црногорски посао не вреди да се даље ради, јер у мирно доба не бисмо имали од њих никакву корист, а коштали би нас много, докле би нам у ратно доба и сувише мало користили". Цар је обећао Црногорцима да ће им бити наклоњен и да ће их по могућности помагати. На сугестију Кауница, цар је одобрио да се црмничким главарима једнократно подијели 2.200 дуката.[30]

Прве дубље политичке везе између Аустрије и Црне Горе завршиле су се неуспјешно. Тако је пропао покушај гувернадура и осталих црногорских главара да добију помоћ и заштиту Аустрије. То је био тежак ударац за гувернадура и његове присталице. Црна Гора остала је потпуно усамљена. Радоњићев неуспјех изазвао је продубљивање племенске кризе, која се ове године појачала због тешке глади у Црној Гори. Узалуд је Радоњић средином јула молио которског

---

[28] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 47—51.
[29] Исто, 52—54.
[30] Исто, 54—57.

провидура за жито и бешкот „да се да пуку који хоће у ову невољну годину помријети од глади или оставити ове конфине". Млечани су били равнодушни према невољи Црногораца.

Радоњић је изгубио сваку везу са Бечом. Глад је сатирала народ Црне Горе, кога нико није помогао. У условима потпуне спољашње политичке изолације и унутрашње несреће, гувернадур Радоњић је покушао да се приближи Млечанима позивајући се на њихову заинтересованост за Црну Гору. Изјава пријатељства и оданости Републици била је само неувјерљива фраза, што су Млечани добро знали.

Свјестан да губи позиције у Црној Гори, Радоњић је крајем марта 1783. отпутовао за Ријеку. На путу се задржао до новембра. И овога пута се обратио бечком двору излажући тешко стање у земљи. Кауниц је 15. августа 1783, реферисао цару да је добио гувернадурову молбу „у којој он тужно црта немире који сада у његовој земљи владају, а којом моли: или да ваше величанство благоизволи својим енергичним мерама повратити ред и поредак међу њима, или одредити земље у које би се мало по мало могли преселити они који би жељели да живе под највишом заштитом".[31] Цар је одговорио да се само о другом предлогу може консултовати угарско-ердељска канцеларија.[32] И овај Радоњићев предлог у складу је са његовом концепцијом о организовању управе у Црној Гори.

Исте године неки угледни црногорски главари покренуше питање завладичења архимандрита Петра. Митрополит Арсеније, стар и болестан, није напуштао Црмницу и мало се бавио народним пословима. Црногорски главари Иван Петровић, Мојсије Пламенац и Никола Ђурашковић упутише писмо карловачком митрополиту Мојсију Путнику 29. јуна 1783. којим препоручују архимандрита Петра да га митрополит посвети за епископа Црне Горе, Горње Скендерије и Приморја.[33] Са препоруком тројице истакнутих црногорских старјешина, архимандрит Петар се упутио 25. јула 1783. у Беч да добије дозволу од цара за посвећење у Карловцима. У Трсту се нашао са гувернадуром Радоњићем, који је 29. октобра 1783. писмено препоручио архимандрита Петра митрополиту Путнику да га посвети за владику. Када је у Бечу добио дозволу за посвећење, архимандрит се упутио у Карловце. При доласку у Карловце, десила се Петру несрећа:

---

[31] Исто, 61.
[32] Исто, 61.
[33] Д. Вуксан, Исписи из Државног архива на Цетињу, Записи, XIX, 43—44.

испао је из кола и сломио руку. Због тога је дуже времена морао провести у постељи.[34]

Свечани чин посвећења архимандрита Петра за владику обављен је 13. октобра 1784. У присуству три архијереја, митрополит Арсеније Путник посветио је архимандрита Петра I Петровића „во епископа Чернија Гори, Скендерији и Приморја".[35] Он је извијестио гувернадура о посвећивању епископа Петра по уставу „наше православне цркве".[36] Посвећење владике Петра у Карловцима било је продужење традиције рукополагања црногорских митрополита у Угарској. У међувремену, прије завладичења Петра, умро је црногорски митрополит Арсеније Пламенац 15. маја 1784. Његовом смрћу митрополитско достојанство враћено је у кућу Петровића, без сумње најзаслужнију и најталентованију породицу у Црној Гори.

Већ је била постала традиција да новоименоване црногорске владике иду на поклоњење у Русију. Чим је посвећен за владику, Петар се вратио у Беч с циљем да успостави везе с одговорним руским личностима. Из Беча се владика обратио канцелару Потемкину 18. новембра 1784. Митрополит Петар истицао је традиционалне везе између Црне Горе и Русије и одлучно бранио своја права јединог црногорског представника ријечима: „Поменути народ црногорски већ од триста година признавао је, и сада признаје, над собом власт својијех митрополита, од којих се посљедњи представио прошлога маја 15 дана, те ово т. ј. митрополитство по праву насљедства на мене прелази. У смислу овог јављам вашој светлости, као првом министру, да и ја, по примјеру мојих предака, желим са својим народом стајати на службу руског двора и не штедјети пролити и посљедњу кап крви, ако то буду тражили интереси братске нам Русије".[37]

Ово је био укратко изнијети унутрашњи и спољни политички програм новоименованог црногорског митрополита. Владика Петар одлучно је истицао своја права у земљи над осталим црногорским главарима. Мало касније, почетком децембра 1784, владика је извијестио руског патријарха о своме избору и замолио га да помоћ Цетињском манастиру не даје никоме „без мојега писменога свједочанства".[38]

Очекујући одговор канцелара Потемкина, који није стигао, владика се обратио генералу Зорићу, који га је позвао на своје имање у Шклов. Владика је прихватио позив и

---

[34] Р. Драгићевић, Неколико нових докумената од 1748. до 1834. године, И. записи, III, 82; В. Чубриловић, Глас, 250, 182—183.

[35] Д. Вуксан, Записи, XIX, 43—44.

[36] И. записи, III, 82.

[37] М. Драговић, Гласник СУД, 72, 221.

[38] Ст. Димитријевић, Грађа за српску историју, Споменик, LIII; 86—87.

отишао у Шклов заједно са Долчијем, августа 1785. Међутим, тамо није затекао генерала Зорића. Послије краћег задржавања у Шклову, владика је одлучио да продужи за Петроград.[39] Међутим, Софроније Југовић, главни владичин противник у ово вријеме, тврдио је у Русији да је Петар провео у Шклову седам мјесеци.[40] У то вријеме су тамо били познати пустолови браћа Зановићи из Паштровића, који су у Шклову организовали фалсификовање и растурање великих количина руских рубаља. Када су откривени, ухапшени су и осуђени. Ова афера необично је компромитовала генерала Зорића и његов круг пријатеља.[41] Засад је немогуће тачно утврдити када је Петар дошао у Русију и колико се задржао у Шклову, одакле је прешао у Петроград.

Трећи дан по доласку у руску престоницу владици је полиција саопштила да до четири сата послије поноћи 8. новембра 1785. мора да напусти Петроград. Владика Петар је одбио да без претходног објашњења напусти престоницу; полиција га је ухватила, стрпала у кола и „као Христа од Ирода до Пилата, тако је и мене звијер звијеру предавала на трзање к већему моме оскрбљењу и поругању".[42]

Поступак руске владе дубоко је потресао владику. Засад није познато из којих је разлога руска влада овако непријатељски дочекала црногорског владику, који је још прије доласка у Русију изразио пуну оданост и вјерност руском двору. Проф. Чубриловић сматра да је главни разлог протјеривања владике Петра из Русије Неранџићев план, који се није свидио Потемкину. За царицу Катарину II и њену владу Неранџићеви планови били су непожељни „и они су се од овога оградили јасно и недвосмислено протјерујући владику Петра".[43] Тешкоћа у прихватању ове тезе је у томе што нема никаквих доказа да је владика Петар сарађивао са Неранџићем. Клевета Црногорца Софронија Марковића-Југовића, који је живио у Русији, против Петра далеко више је утицала на Потемкина. Можда је то навело руску владу да онако нечовјечно поступи са митрополитом Петром. Без обзира на незадовољство руске владе према владици Петру и Црној Гори, сам поступак полицијског протјеривања владике из Русије је крајње безобзиран и нечувен.

Због оваквог поступка руске владе владика Петар је оштро протестовао из Минска 17. децембра 1785. код министра спољних послова Русије. Владика је том приликом

[39] М. Драговић, Гласник СУД, 72, 224.
[40] Исто, 245—246.
[41] В. Чубриловић, Глас, 250, 185.
[42] М. Драговић, Гласник СУД, 72, 224—225.
[43] В. Чубриловић, н. д., 193—194.

истицао да „поменутијем народом црногорским већ од триста година послије посљедњег књаза црногорскога Ђорђа Црнојевића, па и до сада, управљају митрополити, које бира народ на општем сагласању. При митрополиту мора бити један јепископ, који послије мора бити митрополитом прејамником." Одлучно устајући у одбрану црквене независности Црне Горе према Русији владика је истицао: „Чудновато је такође, како се је могло од мене, као човјека слободног, захтијевати да ја не могу бити архијереј без допуштања руског Синода Зар они не знаду, да власт руског Синода не излази изван граница руске државе? Па и сами четворопрестолни васељенски патријарси не могу тога од нас тражити будући славенско-илирски народи издавно имају свога архијепископа, који има право и власт посвећивати архијереја". Дубоко увријеђен владика подвлачи да сву одговорност за овакав поступак према њему сноси Потемкин „презирући и безобразно изгонећи поштене људе, старао се је не само угасити у овијех људи пламен љубави и Русији; но и свему народу Славено-Илирском написати у срцу, да друкчије мисли о братској Русији и да слику овијех догађаја оставе у памети своме потомству".[44] Одмјереност и уздржаност коју је митрополит Петар испољавао у тренутку најтеже увреде његове личности уздиже га до изузетних висина човјештва и поноса.

Тако је ватрени присталица руске „партије" у Црној Гори био тешко разочаран у православну и братску заштитницу — Русију. Послије овога биће потребно дуже времена да се изглади овај тешки сукоб између Русије и Црне Горе, за који сву одговорност сноси руски двор. Од тога времена владика ће бити много опрезнији према страним дворовима и посветити све своје снаге за учвршћење јединства црногорских племена. Петар Петровић је схватио да главни ослонац за прерастање племенског друштва у независну државу мора бити сам народ Црне Горе. Упорно доказујући и разрађујући тезу митрополита Василија да су црногорске владике легитимни насљедници посљедњих Црнојевића он је истицао првенство над гувернадуром у земљи. Од завладичења архимандрита Петра борба између владике и гувернадура улази у оштрију фазу. Све предности у тој борби биле су на страни владике Петра и његове куће.

Упоредо са борбом против свих интрига разних претендената на власт у Црној Гори и утицаја Аустрије у земљи преко гувернадура Радоњића, владика Петар окупља и повезује црногорска племена у борбу против Махмуд-паше Бушатлије, који свим силама настоји да покори Црну Гору.

[44] М. Драговић, Гласник СУД, 72, 224—226.

Црна Гора и Махмуд-паша Бушатлија до руско-аустријског рата против Турске 1787. године

Махмуд Бушатлија потицао је из угледне породице Бушатлија која је близу седамдесет година (1765—1831) управљала Скадарским пашалуком. Када је 1779. Мехмед-паша Бушатлија умро, на положај скадарског паше, по наређењу Порте постављен је његов син Махмуд.[45] Од доласка на положај скадарског паше па све до своје смрти Махмуд-паша притискао је и нападао Црну Гору више него иједан његов претходник у XVIII вијеку. Сукоб између Црногораца и Махмуд-паше био је одлучујући и најважнији спољнополитички фактор за Црну Гору. Махмуд је постепено постао централна турска личност на Балкану; с њим је и сама Порта имала многе неприлике. У почетку своје каријере Махмуд-паша је давао утисак да је одан централној власти; међутим, он је упорно радио на јачању својих позиција у пашалуку и око њега. У кући Бушатлија чувала се традиција да су они потомци потурченог сина Ивана Црнојевића. То је јачало њихове претензије на Црну Гору, а нарочито Махмудове. За цијело вријеме своје владавине он је настојао да потчини Црну Гору. Порта је Црну Гору сматрала турском територијом и она је административно припадала Скадарском санџакату. Језгро отпора и организатор беспоштедне борбе против Махмуда била је Катунска нахија.

Црногорске нахије, више изложене утицају турских градова Скадра, Подгорице, Бара, Улциња и Спужа, морале су водити рачуна о Махмуд-паши и прихватити опортунистичку политику према њему. Главари ових нахија, за цијело вријеме Махмуд-пашине владавине, ишли су у Скадар, више плаћали него не плаћали харач и настојали да се не замјере моћном паши.

Лако савладавши отпор својих противника у Подгорици и Спужу, Махмуд-паша је почео политичку офанзиву против Црне Горе. Започео је са јачим притиском на Црну Гору по повратку гувернадура Радоњића из Аустрије крајем новембра 1783. Махмуд није бирао средства да застраши и примора Црногорце на покорност. Позивао их је на договор у Скадру, а затим окивао у гвожђа и сјекао. Много Црногораца и Брђана било је похватано и засужњено у Скадру.

Већ почетком 1784. Махмуд је Црногорцима пријетио истребљењем. Биле су запажене и неке војне припреме, у сусједним турским градовима. Паша је упутио писмо Радоњићу у којем му каже да је чуо „како ходи у Москву да

[45] Муниба Спахо, Скадарски мутесафир Махмуд-паша Бушатлија према турским документима, И. записи, XX, 669—670.

извадиш на себе господство да си краљ у Црну Гору. И то ти би мало, него пође у Нијемца". Махмуд је пријетио да ће с Албанцима ударити на Црну Гору. На ове пријетње Црногорци предузеше хитне одбрамбене мјере.

Одмах по пријему Махмуд-пашиног писма на Цетињу је 7. марта 1784. одржан састанак свих сеоских старјешина земље. На скупу је, као обично, постигнут споразум, понуђен мир млетачким поданицима и донијета чврста одлука да ће се пружити отпор спољном непријатељу. О одлуци Збора извијештени су и Млечани. У пропратном писму Вракјену, губернадур Радоњић каже како су га замолили Црногорци да се обрати Вракјену за помоћ. „Са таквом помоћу можемо се бранити од непријатеља хришћана, који хоће да нас нападне без повода" Црногорци се обратише за помоћ и Грбљанима, Мајинама, Поборима и Брајићима. Грбљани су одбили сваку помоћ у случају напада.[46] Штавише, генерални провидур Болду дао је инструкције которском провидуру да, ако Турци нападну Црну Гору, силом спријечи склањање Црногораца на млетачку територију; млетачким поданицима је под пријетњом смртне казне било забрањено да помажу Црногорце.

Млечани су били увјерени да ће Махмуд-паша те године напасти Црну Гору. Венеција је била свједок хрвања Црногораца са Махмудом и одлучно је настојала да спријечи да се њени поданици не уплићу у сукоб. Истина, о Махмудовим захтјевима водило се више рачуна него о честим црногорским вапајима за помоћ. Као и у ранијим сличним ситуацијама, црногорски главари, а посебно Радоњић, увјеравали су млетачке представнике у Котору да је Махмуд опасан и за њих. Средином августа 1784. губернадур Радоњић предочио је которском провидуру да ће Махмуд похарати Црну Гору „и послије Приморје". Губернадур је молио провидура Марчела да „нам дате помоћ да можемо бранити границу, како нашу тако и вашу". На ово Радоњићево писмо, по наређењу провидура, одговорио је Вракјен. Изразио је жаљење што је Црна Гора у рату са Махмудом, али Венеција не може помоћи Црногорце „ни јавно ни приватно, сматрајући да се султанови поданици налазе у међусобном рату". Полазећи од ових чињеница, Млечани, иначе врло проницљиви, губили су смисао за стварност и политичку проницљивост.

Упркос одлучном одбијању Млечана да помогну Црногорцима, губернадур Радоњић је упорно опсиједао Вракјена и опомињао га да се не може вјеровати Махмуду, који је спреман да се докопа свега што му падне шака: „не уздајте се у његову вјеру, нити се надајте у његов мир, или у његово писмо него вјерујте мени који имам његово писмо". Вракјен

[46] Р. Драгићевић. И. записи, III, 318.

је, изнервиран, дрско одговорио Радоњићу: „У ранијим мојим писмима отворено сам Вам изјавио будући да су Црногорци султанови поданици, са којима смо такође у светом миру и пријатељству" и зато неће и не могу пружити никакву помоћ Црногорцима. Млечани у том тренутку нијесу жељели да помогну Црногорце, у случају напада, сматрајући да би баш та помоћ дала повода Махмуд-паши да нападне млетачку територију.

Те године Махмуд није намјеравао да нападне Црну Гору. Сву окупљену војску окренуо је против својих непријатеља у јужној Албанији. Спушки капетан Пармаковић поново је дигао главу против Махмуда. Опасност од скадарског паше зближила је Црногорце и Пармаковића. Неки црногорски главари преговарали су са спушким капетаном и закључили да ће се узајамно помагати и борити против Махмуда. Збор сазван на Цетињу 9. септембра 1784. потврдио је споразум са Пармаковићем. Иако су ове године избјегли сукоб са Махмуд-пашом, Црногорцима је било јасно да су га само одложили. Махмуд је имао веће амбиције од господара Албаније, „у којој су га сви признавали као деспота, него је почео изван да шири своје идеје," како су Дубровчани тачно запазили.

Идуће године Махмуд-паша је прегазио Црну Гору. Скадарски паша је знао да је Црна Гора тврд орах. Многе паше прије њега удариле су на њу, газиле је, али ниједан није потпуно савладао Црногорце. Зато је Махмуд упоредо са војничким припремама против Црне Горе изводио свој политички план разбијања морално-политичког јединства црногорских племена. Он је обасипао поклонима неке главаре, а другима пријетио. Чак је позвао у Скадар на разговоре Паштровиће, од којих је затражио слободан пролаз преко њихове територије против Црне Горе; у противном, запријетио је да ће их напасти и опљачкати. Паштровски главари нашли су се у неприлици; да би умирили Махмуда, понудише му 300 цекина, што је он прихватио.[47] Паштровићи су вјеровали да су се овим митом осигурали, али су скоро увидјели своју заблуду.

Махмуд паша није крио своје намјере, него је, напротив, ширио вијести да ће уништити Црну Гору. То је радио у циљу да деморалише Црногорце. О својим плановима против Црне Горе Махмуд је обавијестио которског providура Марчела писмом од 15. маја 1785. Захтијевао је од провидура да не дозволи Црногорцима да се склоне на млетачкој територији.[48] Провидур Марчело прихватио је овај пашин захтјев. И Венеција је преко баила у Цариграду дала гаран-

[47] Ј. Томић, Махмуд Бушатлија, Глас, 76, 112—113.
[48] Исто, 114—115.

тије Порти да, по жељи Махмуд-паше, Република неће дати Црногорцима никакву помоћ и потпору.

Махмуд-паша је, на једнoj страни припремао војску, док је на другој предузимао живу политичку акцију да придобије нека херцеговачка племена против Црне Горе. У томе је дјелимично успио. Махмуду се придружише Никшићи, а Црмничка нахија одвојила се од Црногораца под условом да паша с војском не прелази преко Црмнице нападајући Катунску нахију.[49] Потом је паша узео таоце од Црмничана и настојао да придобије неке главаре осталих нахија.

Гувернадур Радоњић је настојао да избјегне сукоб и упутио је Махмуду свога рођака Јова Попова с поклонима и предлогом да паша одустане од напада на Црну Гору. Махмуд је изјавио да ће одустати од удара када Црногорци исплате харач за протеклих петнаест година, када приме неколико Турака који ће у његово име управљати Црном Гором и кад Његуши даду таоце.[50] Махмудови захтјеви доказују да се он заносио мишљу да обнови турску власт у Црној Гори, и то непосредније него Порта.

О пашиним условима гувернадур није могао одлучити ништа без Збора. Стога је 9. јуна 1785. сазван Збор на Цетињу, коме је присуствовало 1.000 људи. Збор је једногласно одбио Махмудове захтјеве. Сви присутни заклели су се да ће се борити до посљедње капи крви.[51] Црногорци су били одлучни да бране своју домовину, да „сви радије погину, него да се ставе под пашину команду," како је забиљежио један Дубровчанин.

Црногорци се обратише за помоћ Грбљанима. Гувернадур Радоњић писао је браћи Грбљанима како „господа которска не да ни дају руке помоћи, но јошт затворише (Котор) како видите, а ми смо се данас саставили све од Острога до Сутормана и уједииили смо се на којугође страну окрене да се ш њим кољемо, иако немамо праха и олова". Гувернадур је молио Грбљане да интервенишу код провидура да могу купити прах и олово у Котору.[52] Грбљани одговорише гувернадуру да им је наређено да не дају помоћ Црногорцима и не допусте улазак у Грбаљ наоружаним људима из Црне Горе и са турске територије.[53] Тако су три црногорске нахије остале потпуно усамљене у сукобу с турском војском, и то без довољно праха и олова.

---

[49] Исто, 127—128.

[50] Исто, 140.

[51] Исто, 140—141.

[52] В. Ћоровић, Поход Махмуд-паше Бушатлије против Паштровића, Споменик, LXXXVII, 89.

[53] Р. Драгићевић, И. записи III, 318—319.

Средином јуна Махмуд-паша дође у Подгорицу са 18.000 војника, већином хришћана из Албаније. Пашин план је био да из два правца нападне Црну Гору, те је војску подијелио у два одреда. Мањи одред од 8.000 људи, под командом Махмудова брата Ахмет-паше, имао је задатак да упадне у Катунску нахију из правца Спужа према Загарчу, Велестову и Чеву. Главнина турске војске продирала је из Подгорице ка Цетињу. Насупрот оволикој војсци Црногорци нијесу могли истурити довољан број људи. Под командом гувернадура Радоњића, који је бранио Цетиње, било је око 2.000 војника, док је један мали одред ангажован против Ахмет-паше.

Борба је започела 18. јуна у вече нападом Црногораца на један Махмудов одред у Сињцу, на десној обали Мораче. Сјутрадан, Махмуд је јаким снагама напао Црногорце и потиснуо их према Ријеци Црнојевића. У понедјељак, 20. јуна, водила се посљедња борба. Махмуд је продро до Улића, а затим продужио према Ријеци. На путу Црногорци нападоше Махмуда, али су били поражени. Црногорци се расуше, напустише даљу борбу и вратише се кућама. Послије ове борбе Махмуду је био отворен пут ка Цетињу, али се он с војском задржао два дана на Ријеци.

Док је Махмуд-паша са главнином војске надирао према Цетињу, његов брат је савладао Озриниће. Чево је заузето и запаљено 19. јуна. Послије заузећа Чева, Ахмет-паша се упутио преко Косјера за Ријеку Црнојевића, гдје се састао са Махмудом.

Сједињене турске снаге кренуле су са Ријеке према Цетињу, 23. јуна 1785. и истога дана стигле у главно мјесто Црне Горе без икаквог отпора. Црногорци нијесу овога пута пружили достојан отпор Турцима. Остало је било непокорено око 300 Катуњана, који су герилским акцијама, највише по ноћи, наносили знатне губитке турској војсци на Цетињу. Млетачка блокада тешко је погодила Црногорце, и то је допринијело њиховом слому. Сами Црногорци нијесу били много сложни: чињеница да су имали само 30 мртвих показује да борба није била жестока.

На Цетињу се Махмуд задржао шест дана. Ту је дошла већина црногорских главара да изрази оданост и послушност паши. Махмуд је одабрао 80 талаца и све их упутио у Жабљак. На Цетињском пољу и другим селима турска војска је запалила око 100 кућа. Махмуд је опљачкао, запалио Манастир и објесио једног монаха који се затекао у њему. То је било посљедње турско рушење Цетиња, главног циља свих турских удара на Црну Гору у XVIII вијеку.

Цио поход Махмуд-паше није био страшан. Људских и материјалних губитака Црногорци нијесу имали много.

Неколико мјесеци послије турског похода гувернадур Радоњић и сердар Петровић, изјавили су у једном заједничком писму да Махмуд, „иако пређе преко нас, ма, фала богу, није не сатро, иако ли је било муке". Катунска нахија се најбоље понијела „јер имаше помоћ от Приморацa".[54] То значи да су Приморци по цијену властите главе помогли Катуњане и још једанпут показали своју солидарност са Црногорцима у тако тешком часу. У ово вријеме митрополит Петар је боравио у Русији и био дубоко потресен вијешћу о Махмуд-пашином походу против Црне Горе.[55]

Иако је Махмуд-паша успио да покори већи дио Црногораца, није се усудио да се кроз Црну Гору врати у Подгорицу, него ријеши да пређе преко млетачке територије. О својој намјери паша је извијестио провидура Марчела, увјеравајући га да неће нанијети никакве штете млетачким поданицима.[56] Провидур је наивно повјеровао пашиној изјави и није предузимао никакве мјере предострожности. Међутим, млетачки поданици: Паштровићи, Мајињани и Грбљани нијесу имали вјере у Махмуда, знајући га као превртљивог човјека, који једно говори а друго ради. Зато се још 8. јуна ове три општине договорише да се међу собом чврсто држе док не прође опасност.[57] Али када се стварна опасност појавила, Паштровићи постадоше жртвом Махмуд-пашине обмане.

Махмуд-паша дигао је логор с Цетиња у ноћи између 28. и 29. јуна и упутио се преко Ђрајића према Паштровићима. Прво одјељење албанске војске прошло је мирно кроз Паштровиће. Када се Махмудова војска нашла цијела на паштровској земљи, паша се улогорио у Ластви и позвао паштровске главаре на разговор.[58] Затражио је од њих да му се покоре, али су они одбили да буду турски поданици. То је расрдило Махмуда, те је наредио да се сви присутни погубе, који у смртној опасности прихватише неравноправну борбу. Тада настаде беспоштедан покољ цијелог становништва. Паштровићи су се храбро борили, али нијесу могли одољети јачој сили. Народ се бранио из кућа које су Турци палили. Када Махмудова војска савлада отпор Паштровића, даде се на паљење и пљачкање кућа, цркава и манастира. Разуздана војска није оставила ништа нетакнуто чега се могла докопати. На стотине људи, жена и дјеце било је погубљено, безброј кућа опљачкано и спаљено. Послије овог крвопролића Махмуд је с војском 30. јуна пошао преко Бара

[54] Исто, 85—86.
[55] Исто, 84—85.
[56] Ј Томић, Махмуд Бушатлија, 147—148.
[57] В. Ђоровић, н д., 84.
[58] Ј. Томић, Махуд Бушатлија, 153—154.

за Скадар.[59] Касније је тврдио да су Паштровићи напали војску која „супротстављајући се, бранила се без знања и учешћа пашиног". Према једном извјештају руског конзула, убијена су 162 одрасла Паштровића, осим жена и дјеце, док је од албанске војске погинуло 30 муслимана и 300 хришћана.[60] Паштровићи остадоше опљачкани, разорени и спаљени. Тако овај напад Махмуд-паше уперен на разарање Црне Горе, платише Паштровићи.

Напад Махмуд-паше на Паштровиће био је најтежи који су доживјели у својој историји. Послије турске похаре, Црмничани, који су били у сукобу са Паштровићима, нападоше их и нанијеше им огромну штету.[61]

Порта је званично скидала одговорност са себе за Махмуд-пашин напад на Црну Гору сматрајући то личним пашиним ћефом. За пљачкање Паштровића Порта се показала вољном да се испита случај, али никада није исплатила обештећење Венецији за огромне материјалне штете. Пљачкање Паштровића био је груб примјер територијалне повреде једне државе. Венеција је отрпјела повреду своје границе и ограничила се на дипломатско рјешење питања, што је практично значило да се одриче свих стварних и оправданих захтјева према Турској.

Успјех Махмуд-паше против Црногораца силно је уздигао његово лично самољубље и појачало његов углед у Албанији. Излазак на Цетиње паша је више цијенио него иједан дотадашњи резултат. Он је с поносом упутио извјештај Порти да је покорио Црну Гору по султановом наређењу. Црногорци су обећали да ће му бити вјерни и да ће убудуће уредно исплаћивати харач. Узимањем талаца из најугледнијих кућа, ступањем једног дијела Црногораца у Махмудову службу и предузимањем обавезе ратовања за рачун скадарског паше Црногорци су тренутно дошли у зависан положај од њега.

Покоравањем Црногораца Махмуд се обезбиједио од свог најопаснијег противника. Сада је могао приступити реализовању својих планова, протегнути своју власт или утицај над средњом и јужном Албанијом. У остварењу тога плана сукобио се са централном владом у Цариграду. Отада почиње сукоб Махмуд-паше са Портом, који ће, с малим прекидима, потрајати све до његове погибије. Тај сукоб, од кота се потресла Турска, имао је велики значај и за Црну Гору.

Свака пријетња и акција против Махмуд-паше објективно је користила Црногорцима. Страх од Махмуда парализао је све потенцијалне снаге Црногораца које су могле

[59] Исто, 155—157.
[60] М. Драговић, Гласник СУД, 72, 263.
[61] Ј. Томић, Махмуд Бушатлија, 160—161.

иступити против скадарског паше у погодним тренуцима. Унутрашња племенска и нахијска разривеност и подвојеност, коју је Махмуд систематски распиривао, спутавала је заједнички став и акцију Црногораца. Тако, када је ријеч о ставу Црногораца према сукобу Махмуд-паше са Портом, ваља увијек имати на уму племенску подвојеност овога доба. Страх од Махмуда био је увијек јачи код Црногораца него вјера у султанову снагу. То је било одлучујуће за држање Црногораца према Махмуд-пашином сукобу са Портом.

На самој Порти Махмуд-паша је имао свог моћног заштитника у личности капудан-паше. Користећи се тиме, Махмуд се безобзирно понашао према свакоме и одлучно радио на остварењу својих замисли у Албанији. И поред опомена свога заштитника и његовог заузимања за Махмуда, Порта није могла више подносити његове дрскости, самовољу и насиља. Крајем 1785. султан је издао хатишериф против Махмуда којим се наређује беглер-бегу Румелије „да ухапси побуњеног скадарског пашу и да га лично упути у Цариград“ Царско наређење или хатишериф је акт који обавезује сваког муслимана и има карактер вјерског закона. Хатишериф је објављен у свим земљама Балкана, одакле је требало да се скупи војска против скадарског паше. Махмуд је спокојно сједио у Скадру и понашао се као султан. Није показивао много забринутости.

У сукобу Махмуд-паше са Портом Црногорци су настојали да остану по страни. Ово је за њих била прилика да се донекле ослободе притиска скадарског паше. Махмуд је био сувише близу, а султан далеко. Црногорци су на својој кожи осјетили снагу скадарског паше. Махмуд је придавао велики значај Црној Гори. Стално је позивао црногорске главаре на разговор у Скадар и провјеравао њихов став. Црна Гора, иако прегажена, није била докраја савладана.

Катунска нахија, на челу са гувернадуром Радоњићем, била је одлучно против Махмуд-паше. Гувернадур је савјетовао главарима да се не покоравају паши, нити да иду код њега на разговор. Истовремено, Махмуд-паша је настојао да веже Црногорце за себе. Када је хатишериф објављен, Махмуд је позвао у Скадар на разговоре оне црногорске главаре који га нијесу признавали. Овај пут пођоше у Скадар свега три главара и два свештеника. То је био видан знак црногорског опонирања Махмуду, који је искалио свој бијес на заточеним Црногорцима у Скадру и од осамнаест сужања погубио четири.

Насиље скадарског паше није гурнуло Црногорце у наручје босанском везиру, који их је у име султана позвао против њиховог крвника Махмуда. Црногорски главари били су врло опрезни и нијесу се дали лако завести пријетњама

султана против Махмуда. Скадарски паша спремао се за отпор царској војсци. Поред појачаних одбрамбених мјера у Скадру, Махмуд је енергично радио на томе да разбије и паралише Црногорце. Пријетњама, митом и свирепим злочинима успио је да дио Цеклињана и Црмничана одвоји од Катуњана, па је чак пријетио да ће поново прегазити Катунску нахију. Махмуд је позивао Радоњића на измирење, упућивао му поклоне; али гувернадур је знао ћуд скадарског паше. И Радоњић је настојао да сузбије Махмудове иницијативе, па је свуда слао своје повјерљиве људе да утичу на народ да се не придружује паши. Ипак, Махмуд-паша је успио да разбије Црногорце и да већи дио привуче на своју страну. Ту разбијеност Црне Горе најбоље је окарактерисао један Пераштанин. У једном писму из тога времена наводи се како су Црногорци из Заљута са Бокељима против Макмуд-паше. „Други Црногорци су у међусобном неспоразуму. Њихови главари имају разне везе и наклоности; ко са пашом босанским, ко са Аустријом, ко са Млечанима, ко са скадарским пашом". Ове ријечи су потпуно истините. Унутрашња племенска неслога довела је до потпуне подвојености народа Црне Горе. Свако је водио своју политику и сматрао се позваним да одлучује о судбини Црне Горе.

Из страка од Макмуда Катуњани су настојали да се приближе Млечанима. Гувернадур Радоњић се стално обраћао млетачким представницима у Котору, истичући своју оданост Венецији. Почетком маја 1786. поново се обратио Вракјену и рекао да су му Мећикукић и остали Турци писали да је још вријеме да се измире са Махмудом, који намјерава да ускоро нападне Боку. Радоњић је јављао како су му писали из Ријечке, Црмничке и Катунске накије „и молили су ме да кажем генералном провидуру да сви Црногорци желе да дођу у помоћ принципу против паше, али да увијек од њега буду помогнути и осигурани да могу склонити своју робу и да обећам истима оне плате које су раније имали". Као гарантију својих обећања гувернадур је нудио Млечанима по једног таоца из сваког братства.

Ово гувернадурово писмо било је малтене политички програм потпуног ослањања на Венецију и обнове плата црногорским главарима. У овом периоду историје Црне Горе гувернадур и остали црногорски главари обраћали су се Венецији само онда када нијесу имали везе са Аустријом и Русијом. Република је била добра када није било другога. То су Млечани знали. Они се нијесу упуштали са Црногорцима ни у какву политичку сарадњу. Гувернадур је већ овјешталим аргументима страшио Млечане Махмудом. Он се поново мјесеца маја обратио которском провидуру за помоћ да „бранимо себе и вашу границу, иако смо жељели да ра-

дије умремо под принципом, него да идемо са пашом. Иако будемо принуђени да то радимо, то ће бити због велике нужде и невоље, пошто нијесмо имали помоћ". Опасност од Махмуда без сумње је постајала све већа, јер су се у ово вријеме проносиле вијести да је паша помилован.

Доиста, Порта је почетком маја 1786. помиловала скадарског побуњеника на његову личну молбу и на представку становништва, које се одлучно заузимало за њега.[62] Помиловањем Макмуд-паше Порта је стварно капитулирала пред њим. Ферман о помиловању је Махмуду званично уручен у мају 1786. и свечено прочитан у Скадру. Ослобођен пријетње централне власти из Цариграда Макмуд је настављао са насиљем, пљачком и убиством. Већ почетком јуна 1786. паша се с једним одредом од 7.000—8.000 људи упутио у Никшић. Ту је на вјеру домамио око 150 Ровчана и вјероломно их све погубио у граду. Сам Махмуд је смакнуо ровачког кнеза, а никшићки диздар калуђера. Овај стравични злочин спада у најтежа Махмудова недјела. Покољ, како се причало, паша је извршио из освете, што прошле године Ровчани нијесу били послушни. Послије овога вјероломног маскара паша се средином јуна вратио у Скадар.

Затим је тешко оглобио Црмничане и узео од њих данак већи него уобичајени. Када су се Црмничани жалили Махмуду на оволики данак, он је одговорио да је од њик узео глобу зато што се Црмница није „кћела бити с Паштровићима". Исто тако, Макмуд је настојао да узме харач од Катуњана. Почетком 1787. позвао је гувернадура и остале главаре да исплате карач, али нико му није на позив ни одговорио.

У Цариграду су се брзо увјерили да Махмуд није поштовао услове помиловања, да не излази из граница свога пашалука, него је смјело и безобзирно наставио да осваја земље и градове сусједних паша. Зато је одмах послије помиловања поново дошао у сукоб с Портом. У прољеће 1787. турска влада је званично изјавила да је ријешена да уништи Махмуд-пашу. План Порте је био да копненим снагама с југа и сјевера покори Албанију уз садејство флоте, чији је задатак био да изврши поморску блокаду албанских лука.

Крајем маја 1787. отпочеле су војне операције царске војске против Макмуда. Главни правац надирања султанове војске био је из Херцеговине преко Никшића, Спужа и Подгорице. И овога пута Црногорци су се нашли пред дилемом какав став да заузму у овом оружаном сукобу Порте са скадарским пашом. Гувернадур Радоњић ступио је у преписку са босанским везиром, обећавао му помоћ, пожуривао га на акцију, али када је требало да се активно ангажује, остао

[62] М. Спахо, н. д., 673—674.

је по страни. Црногорци су искрено жељели уништење Махмуда, али помиловање скадарског паше притискало их је као мора. И Махмуд-паша је настојао да Црногорце, брдска и херцеговачка племена мобилише за себе. Овога пута скадарски паша није могао избјећи оружани сукоб.

Босански везир Селим-паша, пошто му се покорише Никшићи, Пива и Дробњаци, који су раније били уз Махмуда, диже се са својом војском из Гацка и почетком јуна уђе у Никшић. Паша је наредио да се прво мобилишу Кучи, Пипери и Бјелопавлићи, па тек онда да се нападне Спуж. Махмудове снаге једино су у Спужу пружиле жесток отпор царској војсци. Подгорица је пала без борбе. Царска војска се са свих страна приближавала Скадру. Међу становништвом се запажала забринутост и паника. Да би спријечио ширење дефетизма, Махмуд је погубио 60 талаца из Подгорице, Црмнице, Спужа и Куча. Погубљење је извршено јавно, на мосту на Бојани. Љешеви су бачени у ријеку. Бојана је текла крвава. То је био изазов царским трупама и ужасна казна Скадранима за њихову непослушност. То је био почетак борбе на живот и смрт скадарског паше против царских трупа.

Крајем августа почела је тромјесечна опсада Махмуд-паше у скадарској тврђави. У тренутку када је изгледало да је с њим и његовим присталицама свршено, ситуација се из основа измијенила. Озлојеђени због насиља и недјела царске војске која се понашала као у освојеном граду, Скадрани се дигоше на оружје. Побуна је избила 25. новембра 1787. За трен ока царска војска је распршена. Сам врховни командант једва је успио да се прерушен спасе у пратњи само 30 људи. „И тако се завршила сцена против сваког вјеровања," како је казао један очевидац. Све се одиграло као у некој причи. Брзо, неочекивано и са још неочекиванијим резултатом.

Махмуд је и даље остао господар Скадра и Албаније. Порта се заносила новим подухватима против скадарског паше и пријетила му уништењем. Међутим, због рата са Русијом и Аустријом морала је одложити своје планове против Махмуда за боље дане.

Црногорци су остали по страни за вријеме опсаде Скадра. Црна Гора је била у врло тешким приликама. Глад и биједа сатирале су Црногорце, тако да су на све стране тражили помоћ. Калуђер Василије Петровић писао је крајем октобра 1787. генералном провидуру да је народ у тешком положају. Црногорци, по ријечима Василија, „не могу живјети од бога, нити могу живјети од Турака, али су спремни да иду под Турчином и били су да траже мјесто према Босни и Бијелом Пољу," али их је он одвратио од сеобе. Василије

је молио провидура да нађе мјесто гдје би се преселило 200 или 300 породица, већином из Катунске нахије. Између црногорских главара и генералног провидура вођени су преговори о сеоби у Котор, али до тога није дошло. Вјероватно да су се гладни Црногорци распршили и по турским земљама, да би избјегли ужасну смрт од глади.

Док је калуђер Василије водио преговоре са Млечанима о сеоби Црногораца, гувернадур Радоњић се у децембру 1787. обратио грофу Кобенцлу, тражећи хитну помоћ јер „од глади је народ доша васколик да помре или да се пресели". Гувернадур моли Кобенцла да се заузме код цара „да ни пошле седам осам бродовах жита". Послије ће све уредно платити. Ако је то немогуће, нека се упуте бродови да превезу народ у Банат или у друге аустријске земље. Гувернадур Радоњић обећавао је да ће се и он преселити са породицом као и многи „из госпоцкијех фамилијах".[63]

Планови о сеоби у млетачке и аустријске земље нијесу се остварили. Ратно стање између Русије и Турске и скори улазак Аустрије у рат на страни Русије створили су нову политичку ситуацију на Балкану, и посебно за Црну Гору.

Црна Гора у рату Русије и Аустрије против Турске (1787—1792)

Значајни успјеси Русије у рату против Османског Царства (1768—1774), санкционисани Мировним уговором у Кучук Кајнарџију 1774. године, покренули су Источно питање у већим размјерама него раније. Русија се афирмисала као једна од водећих европских сила у рјешавању Источног питања. Аустрија, дотадашња прва сила у Источном питању, попријеко је гледала на успјех Русије, али јој је политичка мудрост налагала да се споразуме са моћном словенском царевином како би заједничким напорима срушиле и подијелиле Турско Царство у Европи. Бечки и руски двор су сматрали да је крај турске владавине на Балкану близу. Споразум између аустријског и руског двора постигнут је 1782. године. Основа тога савеза био је „грчки план" царице Катарине II, који се никада није остварио. Савезничким уговором подијељене су интересне сфере и утврђено како треба да изгледа нова политичка карта Балкана. Руско-аустријски савез и споразум о подјели Турске имали су извјесне посљедице за словенске народе на Балкану, а највише за Црну Гору. Уговор о савезу између Русије и Аустрије није познат науци, али неког споразума између бечког и руског двора о подјели Турске свакако је морало бити.

[63] В. Ђорђевић, Исписи, 141.

Турска није чекала напад. Подстицана од Енглеске, Порта је 26. јула 1787. објавила рат Русији. У складу с аустријско-руским уговором, почетком 1788. у савез са Русијом ступила је и Аустрија. Изненада, у рат против Русије ушла је и Шведска, која је покушала да искористи повољну прилику да би повратила дио балтичких земаља, изгубљених у доба Петра Великог. Енглеска и Пруска непријатељски су се држале према Русији. У таквим спољнополитичким условима Русија и Аустрија су рачунале на подршку балканских народа, па самим тим и Црногораца. По оцјени бечког и руског двора, Црна Гора је требало да послужи као база за покретање општег словенског устанка на Балкану против Турака. По свом географском и политичком значају, Црна Гора је могла одиграти ту улогу.

Чим се у Црној Гори пронијела вијест о руско-турском рату, гувернадур Радоњић је дошао у Котор и тражио упутства како да Црногорци поступе ако их Русија позове у борбу против Турака. Венеција, доследна своме ставу сузбијања ослободилачке борбе наших народа са ослонцем на Аустрију и Русију, одлучно је наложила Црногорцима да у овоме рату остану по страни. Бечки и руски двор тежили су да увуку у борбу не само Црногорце него и остали српски народ под турском влашћу. Црна Гора није могла избјећи учешће у овоме рату.

Руски и аустријски двор упутише своје делегате у Црну Гору са циљем да сваки за себе придобије Црногорце. Руски делегат је први стигао у Црну Гору. Односи између Русије и Црне Горе послије протјеривања владике Петра из Петрограда и других неких неспоразума били су доста хладни. Када је избио рат, руски двор је ријешио да у Црну Гору упути као извидницу мајора Саву Мирковића са задатком да испита расположење Црногораца према Русији. На путу кроз Аустрију Мирковић је срио опата Долчија, који се обратио гувернадуру Радоњићу писмом препоручујући му руског мајора. Долчи је савјетовао Радоњића да аустријску делегацију врати, јер она долази с намјером да га збаци. У часу када Руси траже савез са Црном Гором, дужност је Црногораца да то прихвате. „Савјетујте се са Савом Мирковићем, слушајте га сви, па сам увјерен да ћете га за своје добро послушати," поручује Долчи Радоњићу.[64]

У исто вријеме руски посланик у Венецији Александар Мордвинов упутио је писмо владици Петру. Мордвинов је изражавао наду да владика неће „одрећи пристати у савез с нама, тијем прије, што нас веже и закон и једноплемост... Надам се да и народи, који су једног имена с нама неће одрећи да се присаједине к нама, тијем прије храброшћу по-

[64] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 71.

знати Црногорци који су свагда показивали искрено учешће у слави руској". Мордвинов напомиње да ће идуће године доћи руска флота у Медитеран и помоћи Црногорцима.[65] Обећања и комплименти били су лијепа прича, али Црногорцима је била потребна стварна помоћ.

Готово истовремено, крајем јануара 1788, царица Катарина II упутила је проглас „свим Србоем, Црногорцам и прочием житељем славнаго народа," којим се ови народи позивају на устанак против Турака у име хришћанске и словенске солидарности. У прокламацији се између осталог каже: „Старамо се о таком народу, који је с нама једне вјере и једног закона... Ето вам сада нови случај учинити себи вјечну срећу, при помоћи нашег оружја. Спомените некад знаменита дјела првих храбрих витезова предков ваших, који су с нама једног рода и једног племена".[66] Ова прокламација руског двора српском народу била је у супротности са аустријско-руским споразумом, јер су се Руси у томе рату трудили да придобију српски народ на своју страну, за своје, а не општесавезничке интересе. Руски двор је упутио делегацију у Црну Гору готово у исто вријеме кад и бечки двор. Због тога су брзо били поремећени руско-аустријски односи.

Као и званична Русија, бечки двор је настојао да хришћанско становништво под турском влашћу побуни против Турака за своје интересе. Већ у октобру 1787. прокламација Србима била је спремна и поднијета цару на преглед и одобрење.[67] Објављујући рат Османском Царству главнокомандујући гроф Ласи обратио се прогласом „хришћанима православне вере, а нарочито владикама, свештеницима и виђеним људима те вере," у Србији, Босни и Албанији, — да се дигну против Турака.[68] У исто вријеме упућен је проглас муслиманима на турском језику, којим се гарантује вјерска слобода и имовинска безбједност свима који се уздрже од непријатељства према аустријској војсци.[70]

Аустријски двор је ријешио да у Црну Гору упути једну делегацију на челу са капетаном Филипом Вукасовићем. Крајем јануара 1788. цар Јосиф II издао је патентно писмо којим препоручује Вукасовића и капетана Лудвига Пернета хришћанском клеру и народу у Турској, који „до-

---

[65] М. Драговић, Гласник СУД, 72, 268.

[66] Казивање старих Требјешана, Београд 1841, 146—149.

[67] Душан Пантелић, Аустријски покушај освајања Београда, Глас, 98, Београд 1931, 35.

[68] Драг. Павловић, Србија у време последњег аустријско-турског рата, Београд 1910, 17, 275—278.

[70] E. Lascowski (—Lašovski), Prilozi k ratnoj povijesti Hrvata, Vjesnik kr. hrv.-slavon.-dalmatinskog arhiva, XIX, 187—188.

лазе да ослободе тамошње народе од тираније отоманске владавине" и да „примите са дужним поштовањем речене официре". Истим ријечима, истога дана цар препоручује своје официре скадарском паши.[71] Бечки двор имао је у плану да и Махмуда привуче на своју страну.

Брод са аустријском делегацијом пристао је 11. марта у близини Будве. Делегација је одмах продужила за Манастир Стањевићи. Руски мајор Сава Мирковић још се тада налазио у Црној Гори, али је непосредно по доласку аустријске делегације напустио земљу. Његов одлазак потенцирао је тада једва примјетне контуре двије струје у Црној Гори. Вођа аустријске „странке" био је гувернадур Јован Радоњић, а руске — владика Петар. Тако, када је аустријска делегација стигла у Црну Гору, наишла је на отпор руских присталица, што је Вукасовићу отежало рад и положај међу Црногорцима. О доласку и намјерама делегације владика Петар је смјеста извијестио генералног провидура Мема, показујући отворено незадовољство против Аустријанаца. Владика је јављао да су дошла два царска официра у друштву седам људи: „Колико могу да разумијем из њиховог говора, мислим да су упућени на ове стране да направе диверзију, због чега не једанпут смо били унесрећени и много муке смо поднијели". Владика је истицао да само из обзира гостопримства мора да их прима, мада „са злом вољом".

Ниједан Црногорац није био обавијештен о доласку аустријске делегације у Црну Гору. Митрополит Петар, главари и народ били су збуњени доласком нежељених гостију. У почетку без подршке, Вукасовић је по доласку морао што прије придобити Црногорце за политику бечког двора, чему се владика одлучно супротстављао. Зато су Вукасовић и Пернет у својим писмима оштро нападали владику Петра, сматрајући га својим главним противником у Црној Гори.

И Млечани су били изненађени доласком аустријске мисије у Црну Гору. Искрцавање делегације и каснији долазак бродова са оружјем и намирницама у млетачке приобалне воде и територију било је тешко искушење за Венецију. И сам Манастир Стањевићи био је у границама Републике. Долазак аустријске делегације у Црну Гору компликовао је положај Венеције као неутралне државе. Млечани су избјегавали да се замјере Аустрији, али су настојали да не изазивају Турке. Осим тога, пријетила је опасност да се млетачки поданици не ангажују на страни Аустрије, као што се раније догађало у сличним приликама. Немоћна Ве-

[71] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 76.

неција није могла предузети ниједан практични корак против аустријске делегације и углавном се ограничила на дипломатске протесте.

Аустријска делегација започела је своју мисију у Црној Гори под неповољним условима. Против Аустријанаца су радили митрополит Петар, калуђер Теодосије Мркојевић и њихове присталице. Вукасовић је започео живу агитацију да придобије Црногорце. На народним зборовима показивао је и читао царске патенте и тражио од народа да се закуне на вјерност. Аустријски делегати свуда су наилазили на отпор „странке" која је била за сарадњу са Русима. Они су се жалили да је владика побунио Црногорце „не само да нас не потпомажу, него да нас протерају".[72] Вукасовић и Пернет писали су цару са Цетиња 19. априла 1788. како „Сава Мирковић труди се посведневно да овом народу улије у главу како Ваше величанство тирански поступа са народом грчке вере, и да се неко од њих не може одржати у земљама Вашег величанства". По њиховом мишљењу, они би лако уклонили Мирковића да га не подржава митрополит Петар. Потпуно збуњен догађајима у Црној Гори, Вукасовић је упутио свештеника Крмпотића у Земун, гдје је био главни аустријски штаб, да поднесе извјештај о дотадашњим резултатима делегације и тражи интервенцију најауторитативнијих аустријских политичких кругова.[73]

Вукасовићев извјештај забринуо је цара Јосифа II, те се одмах обратио кнезу Кауницу са захтјевом да се уложи протест руском двору. Цар је писао своме министру: „Пошто је такво понашање мајора Мирковића сасвим противно савезу који постоји између нашега и руског двора, то ћете ово разложити кнезу Галицину и захтевати да се тај Мирковић уклони отуда".[74] Мирковић је напустио Црну Гору прије него што је могао бити опозван од свога двора.

Бечки двор је планирао да поред Црногораца увуче у покрет против Турака и Махмуд-пашу. Двор је ријешио да посебног делегата, Брођара, упути скадарском паши. Вукасовић је одмах по доласку у Црну Гору настојао да успостави везе са Махмуд-пашом. Он је писао Махмуду и ускоро упутио у Скадар свог повјереника Пихлера, који је заједно са Дубровчанином Иваном Десином провео осам дана у Скадру. Пихлер је три пута посјетио Махмуда.[75] Тиме је завршен први контакт између Вукасовића и Махмуд-паше.

[72] Исто, 76.

[73] Исто, 77.

[74] Исто, 77—78.

[75] Жарко Мућачић, Дубровник и аустријска акција у Црној Гори 1788. И. записи, 1—2, 1958, 107.

Претенциозни аустријски план да се из Црне Горе организује општи устанак покорених народа Балкана показао се јаловим. Пошто су донекле учврстили своје позиције, Вукасовић и Пернет су кренули да обилазе Црну Гору, упорно агитујући и дијелећи издашно новац црногорским главарима. Увјерен у успјех своје мисије у Црној Гори, бечки двор је одлучио да тамо упути и војску. Средином априла 1788. један аустријски брод пристао је у Будви са девет чета војника, 200 стара жита и муницијом. Војска се искрцала и прешла у Црну Гору, док је товар на броду остао под надзором млетачких власти у Будви. Пошто су Млечани ометали искрцавање товара са брода, морнари су уз помоћ једне групе Црногораца у ноћи 25. априла организовали истовар жита и муниције; роба је пренијета у Цетињски манастир.

Због тајног искрцавања брода, што је била повреда суверенитета Венеције као неутралне државе, дошло је до заоштравања односа између млетачких власти у Боки и аустријских официра у Црној Гори. У тај сукоб Млечани су неоправдано умијешали и владику Петра. Генерални провидур Мемо оптуживао је владику због истовара оружја и намирница и преноса у Црну Гору, што је, по мишљењу провидура, урађено са његовим пристанком. Мемо је тражио од владике гарантију да се убудуће неће ништа слично поновити и да ниједној страној личности неће пружити уточиште у Манастиру.

У одговору провидуру, владика Петар се правда да о свему томе ништа не зна и пише: „Не могу а да Вам не кажем голу истину. Ни за долазак ових царских официра, ни за њихово снабдијевање намирницама и ратном спремом, нијесам ништа знао прије њиховог доласка ... Све је то противно мојој вољи да се они смјештају у ове стране, због чега ја нијесам с њима у доброј слози и будући свјесни тога, све раде скривено и без мојега знања“. На крају владика искрено увјерава провидура и каже „када би моје снаге биле такве, не би били примљени ни у једно мјесто моје дијецезе“. Митрополит Петар се жали да је остао усамљен и да се највећи број главара повео за обећањима аустријских официра. Тих дана се у Стањевићима налазио Сава Мирковић. Његов боравак у Манастиру владика је представљао Млечанима као потпуно безначајну ствар док је сва опасност по млетачке интересе долазила од Аустрије.

Настојећи да онемогући аустријску мисију у Црној Гори, владика Петар је почетком маја 1788, без Вукасовићевог знања, заказао главарски скуп на Цетињу. Овај збор владика је претворио у антиаустријске демонстрације. Отворено је оптужио аустријске официре као обичне подстрека-

че. Изјавио је да су Црногорци спремни да се предаду другоме ко је моћнији од Аустрије, „и када не би била Русија него сами Махмуд". Збор се завршио владичином препоруком учесницима да остану мирни, да засад ништа не предузимају и да се три главара упуте у Беч са задатком да цару објасне тежак и опасан положај Црне Горе. Антиаустријски скуп на Цетињу био је тежак удар за аустријске официре. Неко вријеме послије тога живјели су повучено и са појачаним стражама; нијесу примали ниједног црногорског главара.

Скори долазак новог контингента аустријских трупа са оружјем и муницијом у Црну Гору знатно је утицао на расположење Црногораца према аустријској мисији. Велики број Црногораца учествовао је у истовару бродова и преносу жита и муниције из Боке у Црну Гору. У сваком случају, јачање аустријске посаде на Цетињу уливало је наду и јачало повјерење Црногораца да нијесу усамљени у случају да их Махмуд-паша нападне.

Главни задатак аустријске делегације у Црној Гори био је да мобилише и организује црногорска и брдска племена за борбу против Турака и по могућности да придобије Махмуд-пашу за Аустрију. Од свога доласка у Црну Гору аустријска делегација наишла је на одлучан отпор митрополита Петра, који је отворено радио против Аустријанаца у земљи. Долазак аустријске делегације само је продубио постојећу неслогу црногорских племена, која су била подијељена у три „странке". То је чак морао признати и руски изасланик у Црној Гори, пуковник Марко Ивелић. По његовој оцјени, у вријеме његовог доласка у Црну Гору Црногорци су били „у великоме нереду и неслози", подијељени у три струје. Прва је била за Русију, друга, најслабија, за Аустрију, и трећа, „готово најмногобројнија, која се држи Турске".[77] По млетачким изворима, најмасовнија је била аустријска струја на челу с гувернадуром Радоњићем, иначе „похлепним човјеком и слабе вјере". Он је чешће долазио са Његуша на Цетиње, водио разговоре с аустријским официрима и дописивао се с њима. На другом мјесту је била руска струја под вођством митрополита Петра. Трећа, протурска струја била је најслабија. Нека црногорска племена била су уз Турке односно Махмуда, из страха да их не нападне. Ова запажања Млечана о политичком стању у Црној Гори су ближа истини него Ивелићево писање, бар што се тиче јачине турске „странке" у то доба.

Упркос отпору митрополита Петра, аустријска делегација је полако освајала позиције у Црној Гори, а најбрже у

---

[77] М. Драговић, Русија и Црна Гора, Гласник СУД, 72, 273—274.

Ријечкој и Црмничкој нахији, које су биле под контролом или јаким утицајем Махмуд-паше. У почетку, Петар се није отворено показивао непријатељски расположен према Аустријанцима, чак се с њима дописивао, примао њихове изасланике и савјетовао црногорским главарима да одржавају добре односе са аустријским официрима.

Уз помоћ гувернадура Радоњића и још неких главара који су свесрдно помагали делегацију, аустријски официри, прецјењујући свој успјех, стали су се понашати као господари Црне Горе. Почетком јуна 1788. објављена су два прогласа, на Ријеци и Вир Пазару, којима се у име Аустријанаца позива сваки Црногорац у Ријечкој и Црмничкој нахији да спреми пар опанака и муницију; да на царску заповијест буде готов за покрет. Овим прогласом били су задовољни цеклински главари Савић Ђурашковић и поп Јанко Пејовић који су се одлучно заузимали да народ придобију за ово наређење аустријских официра. „Али цио народ је веома огорчен на њихове старјешине и на заповијест ћесароваца са реченим њиховим прогласом, како народ Ријечке, тако и овај Црмничке нахије. На тргу у Виру једнодушно одговорише: ми апсолутно нећемо да идемо ни у једно мјесто у службу ћесароваца. Ако хоће, нека иду наши злотвори који су наши главари, који су се продали," говорио је један очевидац. Народ је одлучно одбијао сарадњу са Аустријанцима и не без разлога оптуживао своје главаре да су се придружили Вукасовићу.

О покретању Херцеговаца у борбу против Турака старао се гувернадур Радоњић и агитовао међу Граховљанима. Херцеговачка племена нијесу се придружила Аустријанцима и Црногорцима, а ни Брђани нијесу показивали расположење за борбу. Све до средине јуна 1788. брдска племена одлучно су одбијала сваку сарадњу са Вукасовићем. Најупорнији противници сарадње са аустријском делегацијом били су Кучи. Њихов став према Аустријанцима и Црногорцима најбоље је изразио поп Јован Ђуровић-Дрекаловић у писму упућеном свештенику Вуку Вучетићу у Котору. Са оном познатом племенском суревњивошћу Дрекаловић готово увријеђено каже: „Црногорци су представили аустријским официрима да су: Кучи, Пипери, Зети, Хоти и Клименти зависни од Црне Горе и да нам они командују". А затим: „Ми нећемо заједно с њима да се предамо цару, нити знамо шта они ђетиње, пошто од Црногораца нијесмо гори него много бољи и у свакој прилици показали смо више храбрости од њих, и сада смо одлучили, ни да се предајемо цару, нити да се бијемо с Турцима, и да живимо у миру и ако нам буде изгледало згодно, одлучићемо се за Аустрију или Русију". Кучи су у току цијелог XVIII вијека покушавали да успоставе непосредне везе са Петроградом или Бе-

чом настојећи да се ослободе црногорског посредништва, али у томе никада нијесу успјели. У ствари, поносни Кучи, више из повријеђене племенске сујете него из других разлога, били су одлучно против Црногораца и њиховог везивања за Аустрију.

Аустријска делегација се углавном морала ослањати на Црногорце. Када се Вукасовић увјерио да не може ништа урадити без сарадње владике Петра, он му је попустио и помирио се с њим. Деветнаестог маја 1788. на Цетињу је одржано савјетовање свих црногорских главара и неких из Брда. Скупу је присуствовао и владика Петар. На савјетовању је одлучено да се почне са четовањем по турској земљи. Митрополит се јавно измирио са аустријским официрима и код њих остао неколико дана на Цетињу, а затим се вратио у Манастир Стањевиће, гдје је обично боравио.

Учвршћење политичких позиција аустријске делегације у Црној Гори пада у вријеме непосредно пред долазак посебног изасланика Броњара, којему је била повјерена мисија код Махмуд-паше Бушатлије. У Бечу су били увјерени да ће Махмуда привући на своју страну. На Цетињу је Броњара срдачно дочекао гувернадур Радоњић. Митрополит Петар, и поред честих позива ћесароваца, није се удаљавао из Стањевића. Са Цетиња је Броњар уговорио састанак са Махмудом и 14. јуна 1788. у пратњи Пернета и Пихлера отишао у Скадар, упркос опоменама Црногораца да је скадарски паша превртљив и вјероломан човјек. Махмуд је примио изасланике са пажњом и почастима, отпустио их са поклонима, али су при повратку, по његовом наређењу, свирепо поубијани. Три дана су главе поубијаних биле изложене у Скадру, а затим препариране и, по наређењу Махмуда, упућене у Цариград преко босанског везира Селим-паше. Француски конзул у Дубровнику тачно је запазио да је Махмуд извршио ово свирепо убиство „дајући на тај начин видног доказа о својој искреној жељи да постане исправан и задобије милост султанову“.[78]

Вијест о убиству Броњара и другова изазвала је збуњеност међу Аустријанцима и забринутост међу Црногорцима. Вукасовић и остали ћесаровци на Цетињу били су крајње забринути за своје животе. Он се затворио у Цетињски манастир са својима и све непоуздане Црногорце отпустио из своје страже. Управо тих дана, крајем јуна, у Црну Гору је дошао и руски званични изасланик, пуковник Марко Ивелић, родом Ришњанин, с царским манифестом. Мало касније, по наређењу генерала Забаровског, у Црну Гору су стигли руски делегати пуковник Тутоломин и мајор Дра-

[78] Душан Лекић, Спољна политика Петра I Петровића — Његоша (1784—1830), Цетиње 1950, 81.

шковић са царском граматом издатом у Петрограду 14/21. марта 1788. Позивајући се на традиционалну руско-црногорску сарадњу царица Катарина II позивала је и овога пута Црногорце „да заједно с нама учествујете у рату против непријатеља имена христијанског".[78a]

Долазак Марка Ивелића компликовао је и онако тежак положај аустријске делегације у Црној Гори. Црногорци су се нашли у политичком процјепу између Руса, Аустријанаца и Махмуд-паше, који је послије Брољаровог убиства водио веома активну политику према Црној Гори. Страши, пријети и позива Црногорце да издају Аустријанце. Пријетње Махмуд-паше утицале су на извјесно зближење Црногораца и ћесароваца. Уз подршку митрополита Петра, који се одлучно заузимао за активно иступање против Махмуда, ћесаровци су заједно са Црногорцима организовали напад на турске градове. Заједно са аустријским војницима, Црногорци 17. јуна нападоше Спуж, а Црмничани и Ријечани били су опсјели Жабљак, али га нијесу могли заузети. Махмуд-паша је врло енергично и храбро разбио ову малу савезничку војску. За одмазду, Пипере је сравнио са земљом. Вукасовић је за неуспјех оптуживао Црногорце, што није било тачно.

Послије неуспјеха оружаних акција према Жабљаку Подгорици и Спужу, Вукасовићу није остало ништа друго него да напусти Црну Гору. Још је само чекао одобрење од свога двора. Он је вршио припреме за евакуацију из Црне Горе и организовао готово тајно бјекство из земље. Прво је прешао на Ловћен, а отуда је 17. септембра 1788. тајно, у тамној ноћи, утекао из земље са својим људима и укрцао се на брод у луци Бобовиште.

Тако је завршила Вукасовићева политичка авантура у Црној Гори. Аустријска делегација доживјела је потпун неуспјех. Ћесаровци нијесу успјели да мобилишу Црногорце у борби против Турака. Напад на турске градове изведен је тек када се владика Петар ангажовао на страни Аустријанаца. Вукасовић је потрошио много новца у Црној Гори. Млечани су са подсмјехом говорили о неуспјеху аустријске делегације у Црној Гори. Генерални провидур Мемо тачно је казао да подухват Аустрије у Црној Гори није донио бечком двору ништа „друго него знатан трошак".

Већини Црногораца боравак аустријске делегације у Црној Гори остао је у мучном сјећању. Нарочито Вукасовић, својим понашањем, изазвао је народ и главаре против себе. Још прије одласка Вукасовића из Црне Горе, митрополит Петар је писао генералу Паулићу „да се пук од Црне Горе

[78a] Д. *Милаковић*, *Историја Црне Горе*, Задар 1856, 184—185, Записи, XX, 110—111.

и Брдах находи јако увријеђен од плашивога и нехаранога пријеварника Вукасовића," једног обичног хвалисавца и лажова.[79]

Политичке прилике у Црној Гори за вријеме боравка аустријске делегације нијесу биле повољне за Вукасовићеве планове, али он је својим поступцима погоршавао однос са Црногорцима и тиме поткопавао могућности свог политичког дјеловања и успјеха. Наклоност Црногораца према Русији и долазак руске делегације у Црну Гору још више је компликовао Вукасовићев положај и акцију. Он је за свој неуспјех у Црној Гори сву кривицу сваљивао на роварење руских делегата, што није било тачно.

По доласку Ивелића у Црну Гору Вукасовић се жалио „да и он буни Црногорце противу нас и да их наговара на неверство".[80] Ивелић је одлучно демантовао ову Вукасовићеву тврдњу. Односи између двије савезничке делегације у Црној Гори нијесу били срдачни. Када су касније стигли Тутоломин и Драшковић, односи са Аустријанцима су се нешто поправили, али никада нијесу били искрени. Митрополит Петар је полагао велике наде у долазак руске делегације у Црну Гору. Заборавио је личне увреде које је доживио у Петрограду и сматрао је да се тиме обнављају и учвршћују везе са руским двором. Владика је са одушевљењем јавио Ивану Александровићу Заборовском да је примио царичину грамату и сасвим искрено изложио свој став према Русији и Аустрији ријечима: „Сва увјеравања и очевидни докази ћесарових официра, који се сада налазе у Црној Гори, велика сума новаца, нешто регуларне војске и сваковрсне војничке потребе нијесу могле привући овај народ да предузме против Турака ни најмању акцију у корист ћесароваца. . . Можда би нам и његово царско величанство послало војску када би је затражили, али наш народ полаже своју наду само у Русију као једновјерну и једнородну с нама, иако је овај рат савезнички и општи, ипак наш народ је једино предан Русији. Руске војнике он држи за браћу, а друге уопште он не може трпјети. Ово укоријењено мишљење не може нико да нам из главе избије".[81] Овим ријечима митрополит Петар изразио је мишљење већег дијела Црногораца. Русија је Црногорцима увијек била ближа него Аустрија, без обзира на то што је у овоме рату бечки двор био више заинтересован за Црну Гору и уложио знатна новчана средства да би привукао Црногорце на своју страну. Савезништво између Русије и Аустрије није могло обезбије-

---

[79] Д. Вуксан, Записи XX, 176.

[80] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 83.

[81] Д. Вуксан, Записи, XX, 111—113, Исти, Петар I Петровић-Његош и његово доба, Цетиње 1951, 46—47.

дити равнотежу интереса два савезничка двора и измијенити интимна осјећања Црногораца према Русији.

За свој неуспјех у Црној Гори аустријска делегација сваљивала је сву кривицу на руске изасланике. Њихове оптужбе изазвале су запрепашћење на бечком двору, који је енергично захтијевао од руске владе да се престане са подривањем аустријских интереса у Црној Гори од стране руских одговорних личности. То је довело до дипломатске затегнутости између двије савезничке владе. Питање је ријешено уговором између Аустрије и Русије. Руски двор је званично препустио Црну Гору интересној сфери Беча, „сматрајући да ће то бити од највеће користи за општу ствар". Царица Катарина II одлучила је да опозове своје изасланике из Црне Горе.[82]

Неуспјеху аустријске делегације у Црној Гори допринијело је у првом реду прецјењивање политичких могућности и утицаја бечког двора у овој земљи. Група Црногораца на челу са гувернадуром била је за сарадњу са Аустријом. Остали Црногорци били су за братску Русију, или, из страха од скадарског паше, сматрали су да је најбоље остати неутралан. Аустријска делегација у Црној Гори није претрпјела неуспјех због интрига руских емисара, него због општег политичког става већине Црногораца да се не ангажује за Аустрију. Бечки и руски двор могли су дијелити Балкан на интересне сфере, али не и симпатије Црногораца. Они у цијелој ствари нијесу били пасивни објект, који се има слијепо покоравати споразуму двије државе, него активни чинилац, о чему бечки двор није водио рачуна. Сами Црногорци су одлучивали да ли ће прићи Аустријанцима или не. Што су Црногорци радије пристајали уз Русију него Аустрију, то бечки двор није схватио и сматрао је да је то супротно савезничком уговору.

Послије одласка аустријске и руске делегације из земље Црногорци су били прилично разочарани. Од толиких обећања оба двора није се испунило ништа, а Црногорци су због напада на турске градове навукли на себе бијес Махмуд-паше, који је сваког тренутка могао напасти и похарати Црну Гору. Главари су и даље одржавали везе са аустријским и руским представницима у нади да ће бар у нечему успјети или бар добити помоћ за себе лично.

Прије одласка из Црне Горе Вукасовић се договорио са гувернадуром Радоњићем да мобилише Црногорце за фрајкоре. Из Сења, уз подршку гувернадура Вукасовић је одлучно радио на исељавању Црногораца. Један дио Црногораца и њихових главара, притиснути животном нуждом, одлучише да ступе у војну службу Аустрије. Средином фебруара

[82] Д. Лекић, н. д., 87—88.

1789. тридесет и два Црногорца упутише се у аустријске земље. Ова група Црногораца, као и једна касније, ступила је у војну службу Аустрије због велике глади која је те зиме и прољећа харала земљом. Црногорски главари обраћали су се Вукасовићу за помоћ с молбом да „упути жито да не умремо и да ослободио народ од Турака". Крајем септембра 1789. сви црногорски емигранти, око 125 људи, вратили су се кући, незадовољни најамничким животом у служби Аустрије. Тако је пропао Вукасовићев план да од Црногораца образује фрајкор. Владика Петар се одлучно супротстављао ступању Црногораца у војну службу Аустрије, сматрајући, не без разлога, да је једна група главара организовала трговину с људима „да своју кесу пуни".[83]

Гувернадур Јован Радоњић, главни аустријски човјек у Црној Гори, још увијек не губи наду у Беч и одлучује се да на челу једне делегације, састављене углавном од црмничких главара, посјети Аустрију. Губећи позиције у земљи, Радоњић је настојао да поврати углед уз помоћ бечког двора. Почетком септембра 1789. делегација је стигла на Ријеку. Ускоро су Радоњић и Пламенац прешли из Ријеке у Трст, одакле упутише молбу у Беч с надом да ће продужити пут у аустријску престоницу. Радоњић је захтијевао од бечког двора да упути војску у Црну Гору, што није прихваћено.[84] На поновну гувернадурову молбу, цар је почетком фебруара 1790. одлучио да упути муницију у Црну Гору под условом да Црногорци „буду под царским крилом, колико у вријеме рата, толико и онда када буде закључио мир са султаном."[85] Дакле, бечки двор је још увијек маштао о експанзији на Балкану и потчињавању Црне Горе. Ова замисао се није остварила.

Иако је Радоњић успио да измоли од бечког двора нешто муниције, по повратку у Црну Гору није успио да уздигне свој углед и појача позиције. Супарничка струја била је јача и већина народа чврсто је стојала уз митрополита Петра. Средином септембра 1790. Радоњић се са Његуша обратио Кауницу и Кобенцлу. Упозоравао их је на свој тежак положај у земљи, оптужујући за свој политички неуспјех владику Петра. „Народ је против мене — каже Радоњић — за узрок е сам се одвоио од росинскога двора и прилјепио к високо славному двору аустријском".[86] Радоњићево везивање за Аустрију довело га је до његовог политичког краха у Црној Гори.

---

[83] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 110.
[84] Исто, 113.
[85] Д. Вуксан, Петар I Петровић, 56.
[86] В. Ђорђевић, Исписи, 216.

Спољнополитички догађаји још више су погоршавали гувернадуров положај. Аустрија је водила мировне преговоре са Портом. Радоњић је покушавао да од бечког двора издејствује да мировним уговором обухвати и Црну Гору. Упутио је у Беч сердара Мојсија Пламенца са задатком да се код одговорних кругова заузме за Црну Гору. Све што је бечки двор урадио за Црногорце било је да је мировним уговором између Турске и Аустрије, склопљеним у Свиштову септембра 1791, дата амнестија поданицима обје државе који су у току рата учествовали на страни непријатеља, „а нарочито становницима свију сталежа од Црне Горе, Србије, Влашке и Молдавије".[87] Четири мјесеца касније, Русија је 9. јануара 1792. склопила мир с Портом у Јашију. Руски двор није сматрао за потребно да учини за Црну Гору ни онолико колико је урадила Аустрија. Тако је завршен рат Русије и Аустрије против Османског Царства, започет са толико амбиција и претјераних нада у балканске Словене. По схватању Петрограда и Беча, Словени су устанком имали да се ослободе Турака и присаједине Русији и Аустрији. Црној Гори била је намијењена улога покретача устанка у рјешењу Источног питања.

Црногорци су били више увучени у овај рат него што су сами хтјели да се ангажују за рачун хришћанских савезника Аустрије и Русије против Турске. Супарништво Беча и Петрограда у Црној Гори појачало је унутрашњи сукоб између двије супарничке струје у земљи. Тако, умјесто да аустријско-руски савез против Турске обједини црногорска племена, догодило се обрнуто: унутрашњи сукоб у Црној Гори још више се продубио у току рата. То је потпуно паралисало и онако слабе снаге Црногораца, који су настојали да избјегну сукоб са Махмуд-пашом, чији је утицај у неким нахијама био врло јак. Тако поцијепана на три струје Црна Гора није заиста ништа могла урадити.

Савезничким уговором између бечког и руског двора Црна Гора је била препуштена интересној сфери Аустрије, што је било у супротности са традиционалним руско-црногорским пријатељством. Аустрија није имала много изгледа да покрене Црногорце у борбу против Турака; у сваком случају неупоредиво мање него Русија. Руски двор, насупрот савезничком уговору, настојао је да привуче Црногорце на своју страну и тако поткопа позиције и углед Аустрије у Црној Гори. Све те околности утицале су да су Црногорци остали неактивни у овоме рату, уколико нијесу морали да се бране од турских напада.

---

[87] Д. Лекић, н. д., 97.

Црна Гора и Махмуд-паша Бушатлија до битке на Крусима 1796. године

Напуштање Црне Горе од Аустрије и Русије изазвало је огорчење Црногораца. Истина, још се у Црној Гори у извјесним круговима подгријавала нада у Беч и Петроград. Везе са бечким двором обнављале су се разним каналима и преко разних личности. Иницијатива за њихово одржавање потиче више од Беча него од Црне Горе. Када се Аустрија уплела у гушење француске револуције, покушала је да мобилише Црногорце против револуционарне Француске. Прилика за овакве намјере бечког двора указала се поводом захтјева владике Петра да се Црној Гори надокнаде трошкови око чувања аустријске муниције остављене на Цетињу. Средином јуна 1792. владика је тим поводом упутио попа Јока Ивануовића Паулићу у Беч и изнудио му 6.480 фиорина на име плате за чување муниције.

Генерал Паулић, шеф прве аустријске делегације у Црној Гори, искористио је прилику да успостави тешње везе са владиком Петром и 13. октобра одговорио владици увјеравајући га да „при овоме двору никакова писма, али посланици од Црне Горе и Брђана неће бити примљени, ни саслушани и никоме неће се вјеровати ван самоме Вашему пресвијетлому господству, али писму којега бисте Ви сами Вашом руком написали“.[88] У Бечу су, послије искуства са разним црногорским делегатима, схватили да је владика Петар најутицајнија личност у земљи и да се без њега ниједан аустријски план не може остварити у Црној Гори. Губернадур Радоњић је у овом тренутку за Беч већ одиграо улогу главног ослонца, и то на велико незадовољство бечког двора.

Паулић је рачунао да ће преко владике успјети да придобије Црногорце за војну службу Аустрије. Почетком 1793. стигла је једна аустријска делегација у Црну Гору на челу са Иваном Љубишићем и Вицом Влатковићем, с намјером да врбује Црногорце у војну службу бечког двора. Митрополит Петар одлучно се супротставио њиховим плановима. Он је почетком марта сазвао Збор на Цетињу, на којем је ријешено да ниједан Црногорац не смије ступити у фрајкоре. Са Збора је упућено писмо цару Леополду II у којем се каже да би Црногорци радо ступили у аустријску службу, „али не можемо оставити наше границе јер смо у рату са скадарским пашом и са свим пашама који су око нас и због тога не можемо поћи из наших кланаца“. На Збору је такође ријешено да се упуте два делегата цару с молбом да

---

[88] Д. Вуксан, Записи XX, 45—46.

се у Црну Гору допреми муниција. Одмах послије тога аустријска делегација, незадовољна, напустила је Црну Гору.

Владика Петар је био свјестан да ако би Црногорци ступили у фрајкоре против француске револуционарне војске, то би могло имати неугодне посљедице за Црну Гору. Зато је нашао за потребно да се у своје име и у име народа лично обрати цару и изнесе му разлоге због којих су Црногорци тако поступили. Изражавајући захвалност цару за све што је урадио за Црну Гору, владика каже да само због Махмуд-паше, који непрекидно злоставља Црногорце, не може дозволити одлазак људи из земље у војну службу Аустрије. „Речени Махмуд — писао је владика — још прије неки дан послао је наређење нама Црногорцима да се покоримо његовој власти, што ми нећемо урадити никада и са свим нашим снагама борићемо се противу овог свирепог човјека". У случају рата Аустрије с Турском, владика је обећао да ће цио народ Црне Горе, као и хришћани Албаније и Херцеговине, устати против Турака. Тако је покушај бечког двора да мобилише Црногорце у аустријску контрареволуционарну војску потпуно пропао захваљујући интервенцији владике Петра, који се највише заузимао да Црногорци не ступе у фрајкоре.

Обраћање генерала Паулића владици Петру био је тежак ударац за лични престиж гувернадура. Сматрајући себе незамјенљивом личношћу у црногорско-аустријским односима и инспиратором проаустријске политике у Црној Гори, гувернадур је осјетио да га у Бечу заборављају. Упорно тражећи афирмацију на спољнополитичком плану, као надокнаду за изгубљене позиције у земљи, Радоњић је покушао да се приближи Венецији. Зато се 1794. у највећој тајности обратио једном представком дужду са захтјевом да Црну Гору и Брда прими под своју заштиту. Радоњић је обећао да се више неће везивати за Аустрију или Русију, да ће свим срцем и силама својим служити Републици и „бити увијек у свако доба у служби и послушности". За себе је тражио да добије на поклон кућу у Котору, плату према свом положају и да се два његова сина приме у млетачку војну службу са чином и платом коју имају капетани прекоморских јединица.

Овај документ више него иједно друго писмо разоткрива Радоњића као човјека и политичку личност. Гувернадур је у највећој тајности покушао да Црну Гору и Брда прода Венецији за шаку дуката. Његови лични интереси су увијек били изнад интереса народа Црне Горе.

Са Млечанима у ово доба Црногорци одржавају само трговинске односе. На Венецију као политичку силу у Црној Гори нико не рачуна, осим Радоњића. Митрополит Петар

одржава коректне односе са млетачким представницима у Котору, али без политичког ангажовања. Црногорци више него раније постају осиони према млетачким поданицима. Црногорско-бокељски сукоби завршавају се тежим жртвама него прије. Почетком маја 1795. дошло је до правог крвопролића на которској пијаци, у којем је пало с обје стране око 30 лица, међу којима и неколико жена. Сукоб су изазвали Његуши, да би осветили крв својих племеника убијених у Котору неколико мјесеци прије тога. Млечани су предузели мјере против свих Црногораца и забранили им долазак на которску пијацу. Млетачке власти у Котору нијесу на тај догађај гледале као на сукоб једног црногорског племена са својим поданицима, него као на сукоб Црне Горе са Венецијом. Митрополит Петар одлучно је осудио овај злочин, изражавајући которском провидуру жаљење због крвопролића које су изазвали Његуши „јер неће да слушају оно што им кажем," истицао је владика.

Црногорске побједе на Мартинићима и Крусима

Млетачко-црногорска чаркања била су ситница у поређењу са тешком борбом Црногораца и Брђана с Махмуд-пашом. Најважније спољнополитичко питање за Црну Гору било је и остало однос са Махмуд-пашом Бушатлијом. Ова друга фаза борбе одвијала се у повољнијим условима за црногорска и брдска племена, која су се, залагањем митрополита Петра, међусобно чвршће повезала против заједничког непријатеља. Махмуд није био онај стари паша уз кога је стајала цијела Албанија и имао моћне заштитнике на Порти. Сјенке слабости почеле су да падају на његову моћ. Црногорци и Брђани нијесу се бојали Махмуда као раније, али су морали бити стално на опрезу од лукавог и вјероломног скадарског паше.

У рату Турске с Аустријом Порта се показала попустљивом према Махмуду, па му је поново почетком августа 1789. званично опростила у нади да ће га мобилисати против Аустрије и Русије. Таква очекивања Порте показала су се јаловим. Помиловањем, углед Махмуд-паше је порастао, а опасност за Црну Гору и Брда постала је већом, нарочито за црногорске нахије које су се граничиле Албанијом. Међутим, када се Махмуд са војском упутио у Босну, Црногорци, Кучи, Пипери, Ровци и Бјелопавлићи нападоше Никшић. Било је обостраних губитака, више турских него црногорских.[89] То је први офанзивни иступ Црногораца и Брђана против Турака послије Махмудовог доласка на Цетиње

[89] Lašovski. Vjesnik, XIX, 212—213.

1785. Ускоро се Махмуд вратио у Скадар и почео са енергичним војним припремама против Црногораца и Брђана. Појачао је посаде у Подгорици, Жабљаку и Спужу. Покушавао да дезинформише Црногорце, да пријети и страши. Посматрајући црногорско-турске односе са стране которски провидур је тачно рекао средином јула 1790. да Махмуд „не пропушта прилику да сије страх међу племенима Црне Горе, која у анархији свог уређења одбијају сваки јарам поданства". Узалуд је Махмуд пријетио и сијао страх. Те пријетње су још јаче збијале Црногорце, којима је било јасно да се само заједничким снагама могу одупријети Махмуд-паши. Вјероломни Махмуд, кад год му се указала прилика, скидао је главе Црногорцима, који су у својој патријархалној наивности повјеровали у његову ријеч.

Махмуд-паша се још никако није одрицао замисли да покори Брђане и Црногорце и оствари свој животни циљ: да их једном коначно види под својом влашћу. Још у прољеће 1792. проносиле су се вијести о великом сакупљању војске и провијанта у Скадру. Владика Петар је лично пошао у Брда да охрабри народ и упутио је Брђанима 20 коња натоварених прахом и оловом. Почетком јула 1792. један одред Скадрана напао је Куче, који уз помоћ Пипера и Бјелопавлића одбише Турке.

Самопоуздање Махмуд-паше нагло је порасло послије неуспјеха војне интервенције Порте против њега 1793. године. Царска војска још једном је опсједала скадарску тврђаву, али је срамно потучена. У рану зору 29. новембра 1793. Махмуд је са својом посадом напао царску војску и одмах је разбио. Пашин успјех против султанове војске силно је одјекнуо међу Црногорцима. Старјешине неких племена дођоше у Скадар на ноге Махмуду. Паша их је примио са пажњом, поклонио им нешто жита и успио да их веже за себе. Махмуд, очигледно не осјећајући се довољно јаким, и поред побједе, супротно својим ранијим бруталним поступцима према Црногорцима, овога пута је хтио да се покаже пријатељски расположен према њима. Већина Црногораца била је крвни ннепријатељ Махмуда и нијесу хтјели да чују ни за какво мирење с њим. Неминовни сукоб Црногораца са Махмудом морао се завршити уништењем једне или друге стране.

Неколико година послије пораза царске војске у Скадру Махмуд је прибрао све снаге за посљедњи, одлучујући обрачун са Брђанима и Црногорцима. Скадарски паша, иначе охол и самоувјерен човјек, прецијенио је овога пута своје снаге. Прошло је вријеме када је без много крви у војној шетњи походио Цетиње. Он није примијетио да су се међуплеменски односи у Црној Гори знатно измијенили. Ранији

олаки успјех против Црногораца потхрањивао је његову охолост. Његов животни циљ — да подјарми Брђане и Црногорце, стаће га главе. Црногорци су на вријеме открили Махмудове планове уперене против Брђана. Митрополит Петар био је први црногорски владика који повезује судбину Црне Горе и Брда. Сваки напад скадарског паше на брдска племена владика је сматрао нападом на Црну Гору. Слободна брдска племена била су залога слободе црногорских племена. Та свијест о заједничкој судбини Црне Горе и Брда, изграђивана пуни вијек у многим заједничким борбама и стремљењима, тек са владиком Петром сазријева у једну политичку концепцију: ослобођење и уједињење Црне Горе и Брда. Митрополит Петар је први Црногорац који је поставио на дневни ред питање уједињења Црне Горе и Брда као политички остварљив циљ.

Када је у прољеће 1796. било јасно да Махмуд окупља војску против Брђана, владика Петар је покушао да избјегне сукоб. Обратио се Махмуду са предлогом да се окане кавге и боја. На ову владичину понуду је Махмуд пријетећи одговорио да је ријешио да покори Пипере и Бјелопавлиће и савјетовао је владици да их не помаже; у противном, он ће „онога ко им помоћ даде ћерати љутом Арбанијом".[90] Владици и осталим црногорским главарима било је јасно да морају помоћи Брђане и да се само заједничким снагама могу одупријети Махмуду. Изражавајући мишљење највећег дијела Црногораца, владика је одговарао Махмуду 21. јуна 1796. године „да су Брђани моја браћа као и Црногорци" и предлаже му да се „прође сиротиње брдске да се права крв не проլијева; ако ли нећеш, хвала да је богу, а ми ћемо се од твоје силе и напасти с помоћу божјом бранити докле један тече".[91] Иза владичине помирљивости стојала је стоичка одлучност.

За ту одлучну борбу до посљедњег даха посљедњег човјека, „докле један тече", требало је претходно остварити морално-политичко јединство црногорских племена, које је Махмуд систематски годинама поткопавао. Митрополит Петар одлучно се залагао да уједини црногорска племена. Из Стањевића пише писма главарима: објашњава народу циљ и смисао борбе. Владика је сазвао Збор на Цетињу за 20. јун 1796. на којем је требало постићи јединство народа Црне Горе за одбрану земље. Катуњани су безрезервно подржали митрополита Петра. Остварење јединства свих црногорских нахија није ишло глатко нити је потпуно постигнуто. Тридесетог јуна владика је писао Грбљанима: „Већ три нећеље

[90] Д. Милаковић, Историја Црне Горе, 201—202.
[91] Исто, 202—203.

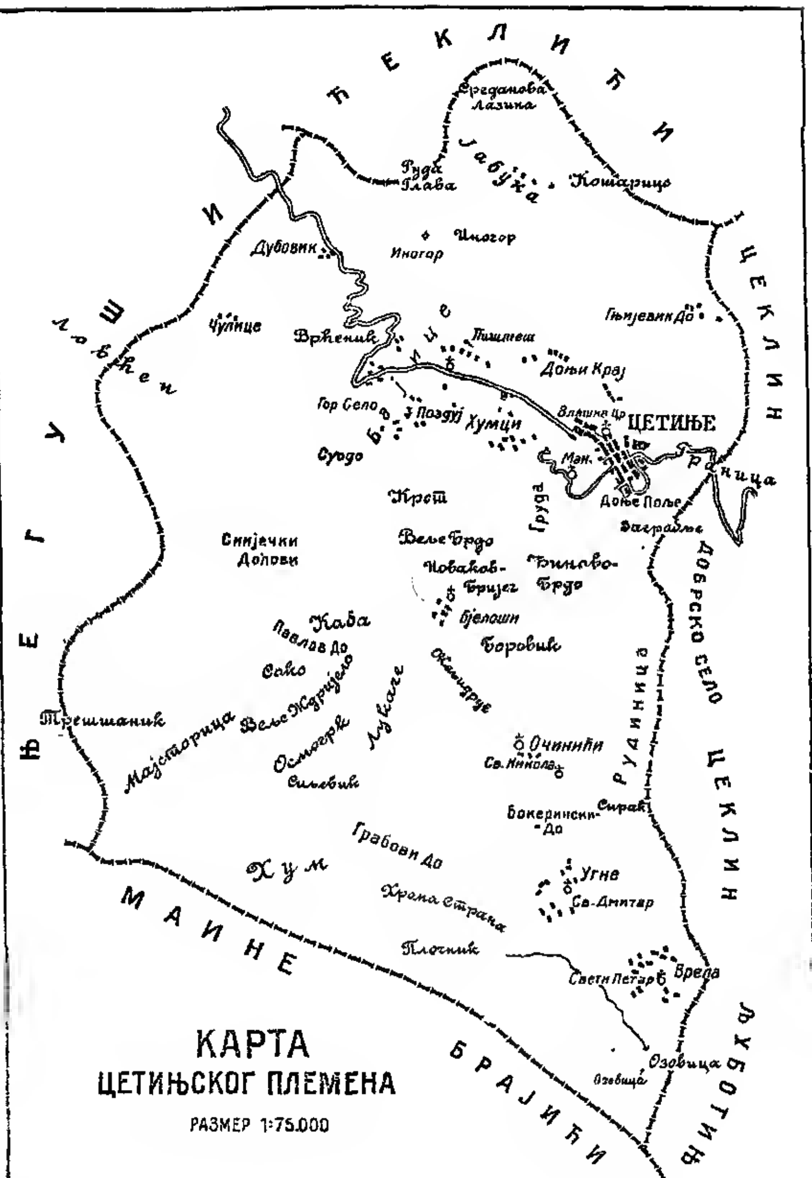

Сл. 43 — *По Ј. Ердељановићу* (насеља књ. 24).

с непрекидним трудом, дању и ноћу, желимо да ујединимо Црногорце против заједничког непријатеља".[92]

Владичини напори, и поред колебљивости неких братстава, па и цијелих нахија, нијесу остали безуспјешни. Утицај Махмуд-паше био је најјачи у Црмничкој и Љешанској нахији, па затим у Ријечкој. Ријечка нахија одржала је Збор 17. јуна, на којем су сердар Ђурашковић и Савић Пејовић били против одлуке Збора да се пружи отпор Махмуду. Уз њих је било само неколико њихових рођака. Послије овога Збора на којем су Ђурашковић и Пејовић били осуђени као издајници, пошли су у Подгорицу код Мехмед-паше, Махмудова синовца.[93]

Првог јула 1796. састала се на Цетињу скупштина црногорских главара и „вес Збор черногорско општества". На Збору је донијета одлука о беспоштедној борби, ако Махмуд нападне Брда или Црну Гору. Ова одлука Збора, касније названа Стега, није имала законски карактер, нити је излазила из оквира црногорског обичајног права XVIII стољећа.[94] Владика Петар је настојао да добије помоћ од Грбљана у борби против Махмуд-паше. Послије доношења Стеге владика и главари Црне Горе обратише се 5. јула са Цетиња Грбљанима за помоћ наводећи да је скадарски паша окупио велику војску каква се не памти: „Браћо, да знате, то се не приправља за Берда сама, ни за нас него за даље. Сада, браћо, ми ево пођосмо данас к њему да нашу крв пролијемо за хришћанску праву вјеру".[95] Ово писмо утицало је на Грбљане, који се обратише за помоћ которском провидуру са захтјевом да њихове породице прими у Котор.[96] На помоћ Црногорцима Грбљани нијесу ни помишљали. Иначе, Млечани су страховали да ће Махмуд и овога пута напасти њихову територију.

Црногорци и један дио Брђана били су ријешени, више него икада раније, да се боре до посљедње капи крви против свог крвника, који им је задавао толико мука. Пред саму борбу владика Петар издао је проглас Црногорцима, позивајући их да „сваки вјерни син отечества на одбрану православне вјере и предраге наше слободе и на освету сину Мухамедову за учињено вјероломство с напрегнутим оружјем у рукама, буде хитно спреман".[97]

Црногорска војска од 3.000 људи сукобила се са Махмуд-пашиним снагама од око 18.000 војника на Мартини-

[92] Б. Павићевић, О првом походу Махмуда Бушатлије на Црну Гору, И. часопис, VI, 160, у нап. 35.
[93] Исто, 160—161.
[94] Грлица 1836, 72—73.
[95] Б. Павићевић, н. д., 163.
[96] Исто.
[97] Д. Вуксан, Петар I, 68.

ћима, 11. јула 1796. Црногорци су потпуно разбили турску војску. Ускоро послије битке, 17. јула, владика Петар обавијестио је которског провидура о поразу Махмуд-паше. Ево његових ријечи: „Његова војска иза како би до самога шатора од наше прођерана, сјутри дан не нађе се на својему мјесту, него по ноћи безуредно побјеже и распрши се сваки на своју страну, изван неколико невеликог броја самовјернијех који се при њему (Махмуду) држаху, бјежећи с великијем страхом у Подгорицу, оставивши захиру у Спужу, без сваке јакости и сигуреце".[98] О турским губицима владика је рекао: „Погибија његове војске и навлашто агах и беговах, и његове тевабије, мислим јесте велика, како се види по одјећи и оружју сребром оковану, које се находи међу нашијема, и по барјацима који су у боју уграбљени и тјелесима што су на бојишту мртва останули. А како кажу неки Црмничани, који су се у турску војску намијерили, то можемо рећи чудо од самог господа Бога учињено, којему славу и хвалу приносимо".[99]

На стотине мртвих Турци оставише на бојном пољу у Мартинићима. Црногорци заједно са Пиперима и Бјелопавлићима извојевали су прву велику битку над Турцима у XVIII вијеку, без ичије помоћи. Сви Црногорци, изузев малог броја Црмничана и других, учествовали су у борби, што у ранијим великим биткама против Турака није био случај. Јединство црногорских и неких брдских племена открило је неслућене снаге у одбрани од непријатеља. Сви Црногорци нијесу тада схватили значај историјског догађаја. Махмудов дух још је међу некима живио и коначно умро на бојном пољу на којем су посљедњи пут неки Црногорци платили данак своје политичке ограничености. Побједа на Мартинићима силно је уздигла самопоуздање црногорских и брдских племена, па су у поновном сукобу са Махмудом уништили албанског деспота.

Организатор црногорске побједе на Мартинићима митрополит Петар дубоко је схватио историјски значај догађаја, његов домет и посљедице. Он је извијестио цара Леополда II, 3. септембра 1796, о црногорској побједи над Махмудом. Уза своја писма владика је у прилогу доставио опис битке на Мартинићима руског ђакноа Алексија.[100] Опис је датиран истога дана кад и писмо. Исто тако, владика је обавијестио и руску царицу Катарину II писмом по садржају готово идентичним са извјештајем упућеним у Беч. У прилогу писма владика је царици упутио опис ђакона Алексија.[101] Овај Рус, који се затекао у Црној Гори у вријеме

[98] Б. Павићевић, н. д., 164—166.
[99] Исто, 165—166.
[100] Б. Ђорђевић, Исписи, 221—225.
[101] М. Драговић, Гласник СУД, 65, 147.

битке на Мартинићима и Крусима, описао је оба боја доста китњасто, са претјераним амбицијама и увеличавањем турских губитака.

Послије пораза на Мартинићима сујетни Махмуд-паша припремао је брзу освету. По опису битке ђакона Алексија, у борби на Крусима учествовало је 23.000 Махмудових војника и 6.950 Црногораца. У резерви на разним граничним положајима Црне Горе било је 14.660 Албанаца и 2.978 Црногораца.[102] Очигледно је да су ове цифре о бројној снази обје војске претјеране. Одсудна битка на Крусима водила се 22. септембра 1796. По опису ђакона Алексија, битка се водила од осам и по часова ујутру до увече. У боју је погинуо сам Махмуд-паша „од непријатељске црногорске руке," како је казао његов брат Ибрахим. По народном предању Махмуда је посјекао Богдан Вуков из Залаза.[103]

Побједе на Мартинићима и Крусима нашле су одјека и у народној пјесми. Први пут у историји Црне Горе догодило се да се једна побједа над Турцима користи кроз народну пјесму као политичка агитација. Гувернадур Јоко Радоњић, који није имао особитих заслуга за славне црногорске побједе, вјероватно је инспиратор пјесме под насловом *Песн Црногорска о победи над скадарским пашом Махмудом Бушатлијом која се случила у два сраженија*, коју је под својим именом објавио Викентије Ракић Фенечки, у Будиму 1803. године.[104] Дјело је штампано о трошку Хаџи Арсенија Гаговића, архимандрита Манастира Пиве, „а за славу и похвалу јего високопреосвјаштенству господину Петру Петровићу, митрополиту черногорскому". Посвјета пјесме одудара од њеног прогувернадурског садржаја. У њој се каже да је гувернадур „црногорска глава", док је владика Петар само духовна личност. Гувернадур Радоњић је представљен као инспиратор и организатор борбе против Махмуда. У пјесми је дошла до израза гувернадурова аустрофилска политичка оријентација. Послије пораза на Мартинићима, Махмуд се не мири са неуспјехом и пише гувернадуру писмо пуно пријетњи.

Хвалећи гувернадура састављач пјесме представио га је као обичног љешинара, што му није била намјера. Гувернадуру се приписује да је на комаде сасјекао Махмудов љеш. То је супротно црногорској епској етици. Непријатељски љеш се не скрнави и обично се предаје породици погинулог. Пјесма се завршава похвалом владици и гувернадуру. Очигледно, састављач пјесме није добро познавао црногорске прилике и главни циљ му је био да уздигне гувернадура.

---

[102] Б. Ђорђевић, Исписи, 230.

[103] М. Драговић, Гласник СУД, 65, 141.

[104] Архив САНИУ. Збирка старих књига и рукописа, 454.

Постоје још двије народне пјесме о биткама на Мартинићима и Крусима, које је, по мишљењу Вука Караџића, спјевао митрополит Петар.[105] У обје пјесме подухват је представљен као народно дјело: када је владика Петар добио писмо од Махмуда, којим захтијева харач, митрополит сазва Збор, на којем народ одлучи да се супротстави Махмуду.[106]

Разлике о концепцији између владике и гувернадура о положају Црне Горе дошле су до видног израза и у пјесмама о црногорским побједама на Мартинићима и Крусима. Насупрот гувернадуру, који се уздавао у бечког ћесара, митрополит Петар полаже све наде у народ и препуштао је њему да демократски ријеши питање рата или мира са Махмудом. То је суштина црногорске племенске демократије, о чему је владика увијек водио рачуна, док је гувернадур стално гледао преко граница Црне Горе. То тачно одговара њиховој политичкој пракси у земљи. Покушај гувернадура да се кроз пјесму овјенча био је доказ његовог лошег положаја у земљи. Слава се у Црној Гори није стицала голом пјесмом, него је пјесма китила славу стечену на бојном пољу.

Побједе на Мартинићима и Крусима су велике црногорске побједе над Турцима, извојеване на општецрногорској основи, уз помоћ брдских племена. Турски утицај у Црној Гори коначно је збрисан. Отада Пипери и Бјелопавлићи улазе у састав Црне Горе, док су сарадња и моралнополитичко јединство Црногораца са осталим брдским племенима чвршћи него раније и ускоро ће се и остала брдска и херцеговачка племена ујединити са Старом Црном Гором. Битке на Мартинићима и Крусима преломни су догађај у историји Црне Горе, како са спољнополитичког тако и са унутрашњег друштвеног становишта. „Од овог времена — каже Вук Караџић — почиње ново доба за Црну Гору. Отада почиње њена независност. . . и погранични Турци већ се навикоше да на Црну Гору гледају као на туђу државу".[107]

Потпуна побједа Црногораца над Махмудом уздигла је положај Црне Горе на међународном плану. Том паши, који је самовољно владао у своме пашалуку, коме султан није ништа могао, Црногорци су учинили крај. Погинуо је у борби против својих крвних непријатеља. Ниједан скадарски паша није толико угрожавао Црну Гору, али ниједан није толико допринио јачању племенског јединства Црне Горе и учвршћивању солидарности црногорских и брдских племена. Истина, Махмуд је у почетку своје владавине успио да ојача свој утицај у пограничним нахијама Црне Горе. Његова свирепост и тежња да покори Црну Гору иза-

---

[105] В. Караџић, Српске народне пјесме књ. IV, 62—73.
[106] Исто, 73.
[107] В. Караџић, Црна Гора и Бока, 36.

звала је Црногорце на беспоштедну борбу против њега за очување оних слобода које су стекли у упорној и крвавој борби против Турака кроз цијели XVIII вијек. Црногорска племена послије толиких трагичних искустава схватила су да се само заједничким снагама могу одбранити од Махмуд-паше. Митрополит Петар Петровић постаје идеолог јединства црногорских племена. Он је све своје снаге и ауторитет уложио да сједини Црногорце за борбу против Махмуда. Тај напор је уродио плодом. Захваљујући највише залагању владике Петра Црногорци су однијели двије сјајне побједе над Махмудом, и учиниле крај његовом деспотизму у Албанији. Одмах послије тога могло се приступити ударању основа државне управе у Црној Гори.

Двије струје у борби за стварање државе у Црној Гори

Идеја о организовању државне управе у Црној Гори провлачи се кроз цијели XVIII вијек, почевши од владике Данила. Митрополит Василије разрађује план о стварању државних органа у Црној Гори и уједињењу српских земаља уз помоћ Русије. Шћепан Мали организује прву натплеменску власт у земљи. Али тек митрополит Петар изграђује начело блиско принципу самоопредјељења народа: „Сами балкански народи, а пре свега словенски, морају узети на себе задатак да устанцима и ратовима руше Турско Царство у Европи и на његовим рушевинама да изграде своје националне државе".[108] Истовремено, у неким српским круговима у Угарској и Русији јављају се идеје о организовању државне управе у Црној Гори. Нема доказа да је митрополит био у додиру са тим круговима и усвојио њихове идеје. Напротив, он се одлучно борио против њихових планова у Црној Гори.

Опште слабљење Турског Царства у другој половини XVIII вијека, разне побуне, сепаратистичке тежње турских паша у периферним областима Царства, освајачки планови руског и бечког двора на Балкану, — све је то стварало увјерење да је дошао крај турској владавини над словенским народима у Турској. Вјеровало се да је довољно набацити идеју о устанку или, још више, о стварању државе у овом или оном дијелу српских земаља под турском влашћу, па да ствар успије.

Носиоци тих идеја били су Срби у служби европских дворова који су стекли разне положаје. Они су настојали да тенденције спољне политике дворова којима су служили искористе у своје личне интересе помоћу тих истих владара,

[108] В. Чубриловић, Глас, 250, 195.

предлажући им разне планове о организовању државне управе у Црној Гори, којој би они били на челу.

Црна Гора је у овом периоду постала главна мета руске и аустријске дипломатске игре на Балкану. То интересовање бечког и аустријског двора за Црну Гору искористили су неки Срби у њиховој служби да предложе овим дворовима разне планове о стварању државе у Црној Гори.

Први покретач плана о организовању државне управе у Црној Гори, и то помоћу Беча или Венеције, био је познати авантурист Стефан Зановић-Ханибал. Крајем јула 1784. он је упутио опширан меморијал млетачком амбасадору у Бечу, у којем излаже свој план о стварању неке црногорске државе којој би он био на челу. Његов план био је лишен сваке политичке основе. Он чак није ни разрадио свој предлог, нити изнео идеје како замишља ту црногорско-албанску државу.

Сви остали планови разних личности о организовању државе у Црној Гори везани су за Русију. Од владике Данила у земљи полако хвата коријен идеја да се ослобођење од Турака цијелог српског народа може постићи само уз помоћ православне Русије. Отуда и многи предлози разних Срба у Русији да уз помоћ и подршку руског двора остваре своје планове у Црној Гори. Први се од њих са својим планом о стварању државе у Црној Гори јавља Давид Неранџић, Србин, који је у Русији постао генерал. Своје идеје о организовању државне управе у Црној Гори изложио је у два писма кнезу Потемкину. Основна замисао у оба писма је иста. У првом писму, из априла 1785, Неранџић иступа само као тумач жеља црногорских главара код руског двора да их узме под своју заштиту. Он предлаже руској влади „да се допусти Црногорцима као народу слободноме, који ни од кога не зависи, да признају јавно да се они налазе под заштитом велике монархије“. Даље, Неранџић тврди како би се сви покорени народи од Црне Горе до Црног мора дигли на оружје у случају да Русија зарати с Турском. На крају, истиче да су Црногорци 1785. упутили посебне изасланике с народном молбом „да мене пошљу у Црну Гору за врховнога њиховога старјешину“.[109] Са Неранџићем је био повезан гувернадур Радоњић.

Крајем 1785. године, када је Неранџић поднио предлог Потемкину, у Русију је стигао и митрополит Петар с опатом Долчијем, као и гувернадурови делегати Рајовић и Пламенац. Обје делегације среле су се у Шклову код генерала Зорића. Гувернадурови делегати су дошли у Русију у вези с Неранџићевим планом о организовању управе у Црној Гори. Владика Петар био је изненађен доласком ове деле-

[109] М. Драговић, Гласник СУД, 72, 231—236.

гације и оградио се од ње. Међутим, Црногорац Софроније Марковић-Југовић приказао је цијелу ствар руском двору друкчије и оклеветао митрополита Петра, који је остао у Шклову да се са Неранџићем договори како ће обманути руски двор. Наиме, Зорић и Неранџић су обећали Петру много новца и да ће му издејствовати чланство у Св. руском синоду. Заузврат, по писању Југовића, „архијереј Петровић обећао је њима да ће молити царицу и министре да поставе Неранџића за краља црногорскога и цара српскога, и да ће молити да царица ишћера Турке из Јевропе па да њега утврди на султански пријесто". Уз овај извјештај Југовић је приложио тобожњу пјесму спјевану у част будућег крунисања Неранџића.[110] Пјесма и сви Неранџићеви планови настали су у српским круговима у Русији. Личност митрополита Петра у овом случају је само злоупотријебљена. То је био обрачун између Неранџића и Југовића, који је платио владика Петар протјеривањем из Русије. Тако је Југовић уклонио Неранџића сматрајући га главном препреком за остварење својих амбиција.

Послије овог неуспјеха Неранџић се није одрекао својих планова у Црној Гори, али је постао много опрезнији. Он је поново октобра 1788. покренуо код кнеза Потемкина план о организовању управе у Црној Гори. Неранџић је сматрао да је прво потребно изабрати 3.000 Црногораца, „па их метнут у добар војнички ред". По његовом схватању, с овом војском могла би се чувати граница Црне Горе. Када би се формирала црногорска војска од 3.000 људи, сусједни народи: Бокељи, Далматинци, Херцеговци и Албанци одмах би се прикључили Црној Гори, Црногорцима би се оставио слободан избор свог „начелника", коме ће „добровољно повјерити своју судбину".[111] Овај Неранџићев план о војној организацији у Црној Гори био је диктиран тренутном политичком ситуацијом, када су се Русија и Аустрија налазиле у рату са Турском. Он се поклапао са руским аспирацијама на Балкану, али не и са аустријско-руским уговором, којим је Црна Гора била препуштена интересима Аустрије.

Из времена тога рата је и покушај Софронија Југовића да постане господар Црне Горе уз помоћ гувернадура Радоњића, који се два пута у току 1789. године обраћао руској царици с молбом да у Црну Гору упути Југовића. У другом писму, с почетка јула, Радоњић је писао царици Катарини II: „Сада ми сви Срби из Црне Горе, Херцеговине, Бањана, Дробњака, Пипера, Бјелопавлића, Зете, Климената, Васојевића, Братоножића, Пећи, Косова, Призрена, Албаније, Македоније, припадамо вашем величанству и молимо

[110] Исто, 244—250.
[111] Исто, 239—243.

да као милостива наша мајка пошаљете к нама кнеза Софронија Југовића, а послије тога ми ћемо доказати Вашему величанству, што ћемо кадри бити учинити противу љутог непријатеља и тирана хришћанскога".[112] Ни Југовић није био боље среће од Неранџића. Није му се пружила прилика да постане црногорски кнез.

Неколике године касније појавио се пред руским двором с предлогом о организовању државне управе у Црној Гори пустолов Димитрије Вујић, човјек бескрајних амбиција и типичан авантурист XVIII вијека, спреман да служи свакоме да би остварио своје намјере. Први пут је Вујић дошао у Црну Гору 1792. године са циљем да врбује Црногорце за контареволуционарно француско племство. Владика Петар састао се с њим на броду код Будве крајем маја и одлучно му ставио до знања да нема што да тражи у Црној Гори. Приликом другог боравка у Црној Гори, 1795. године, и поред противљења владике Петра и његових пријатеља, Вујић је успио да од гувернадура и неких главара добије потврду да га Црногорци траже за свог господара, „у којој су изјавили да су задовољни да речени маршал буде постављен од два двора за команданта цијеле Црне Горе и да може формирати једну регименту од 500 људи". С овом потврдом Вујић се упутио у Петроград и почетком 1796. поднио руском двору предлог о организовању грађанске и војне управе у Црној Гори под покровитељством Русије.

У уводном дијелу предлога Вујић истиче да су Црногорци слободни, али немају никаквог уређења, и да га црногорски народ јуначки и независни, изабрао за свога господара, о чему има аутентичну потврду. По Вујићевом схватању, послије увођења поретка у земљи ваља организовати војну силу од 30 пукова по 800 људи сваки. „Ова ће војска имати задаћу, не само бранити своју земљу, но и служити њеном величанству, када јој буде потреба".[113] То су биле основне Вујићеве идеје у предлогу руском двору о организовању државне управе у Црној Гори. У Петрограду, када су сазнали шта смера Вујић, једноставно су га протјерали из Русије.

Пошто није успио да уз помоћ рускога двора оствари свој план, Вујић путује у Цариград и почетком 1798. подноси Порти пројект о потчињавању Црне Горе у двије варијанте. Основне идеје у овим предлозима биле су слиједеће: да Порта прими Црну Гору под своју заштиту; да Вујићу додијели кнежевско достојанство „назначивши га за заповије-

[112] Исто, 294—297.

[113] М. Драговић, Гласник, СУД 65, 162—169.

дника над онијем народом," и да Порта сваке године даје 132.000 гроша за издржавање 10.000 црногорских војника, којима султан може увијек располагати.[114]

Овај Вујићев предлог Порти био је најбесмисленији од свих планова разних авантуриста о организовању државне управе у Црној Гори. То само показује незајажљиву Вујићеву амбицију, који је био спреман на све, само да оствари своје планове. Он је нудио Црну Гору Порти у вријеме када су Црногорци фактички били слободни и ту слободу извојевали у крвавим борбама против Турака. Тада ни сами Турци нијесу полагали право на Црну Гору.

Планови разних авантуриста о организовању државне управе у Црној Гори били су или идеалистички или нереални. Ниједан од тих авантуриста није водио рачуна о друштвеним кретањима у Црној Гори. Држава се не изграђује по замислима и жељама, већ је резултат цјелокупног унутрашњег и спољнополитичког развитка једне земље у датим историјским условима. Заједничко свим плановима свих авантуриста о организовању управе у Црној Гори била је чињеница да је они сматрају слободном и независном земљом. Све те авантуристе, изузев Зановића, подржавао је губернадур Радоњић. Колико год су ти планови разних авантуриста о стварању државе у Црној Гори били лишени политичке основе, они су били више позитивни него негативни. Њихова позитивност није била у томе што су њихови творци били људи који су даље и дубље сагледавали ствари и доприносили јачању ослободилачке борбе народа Црне Горе, него у томе што су самом идејом о стварању државе приморали црногорске главаре да више размишљају о потреби организовања власти у Црној Гори. Ти планови су утицали на изграђивање концепције о путу организовања државне управе владике и губернадура и допринијели јачању њиховог међусобног супарништва у борби за првенство у Црној Гори. Послије битака на Мартинићима и Крусима Црна Гора и нека брдска племена постали су слободни. Када се народ ослободи туђинског јарма, он мора да ствара своје органе државне управе.

Сви планови наведених авантуриста о стварању државе у Црној Гори полазили су од претпоставке вазалног односа Црне Горе према Аустрији, Русији или Турској. Таква црногорска држава била би вазална земља. То би значило негацију ослободилачке борбе народа Црне Горе и њеног друштвено-историјског развоја. Тим путем се није могла организовати национална држава у Црној Гори. Српски народ у Црној Гори и Србији морао је сопственим снагама да изграђује државу према својим потребама и могућностима. За

[114] Исто, 172—176.

организовање државне управе у Црној Гори били су заинтересовани владика и гувернадур, као представници двије супарничке струје. Побједа на томе плану коначно је разрјешавала вјековну супротност између владике и гувернадура. Дуализам „духовне“ и „свјетовне“ власти у Црној Гори морао је престати и један од супарника нестати. У томе је био друштвени коријен укидања гувернадурске институције у Црној Гори.

Владика Петар и гувернадур Радоњић битно су се разликовали по концепцији о путу организовања државне управе у Црној Гори. Гувернадур је полазио од тога да се држава у Црној Гори може организовати само уз ангажовање споља. Зато се он везао за Неранџића, Југовића и Вујића. Позвао је Русију и Аустрију да заведу ред и мир у Црној Гори и организују управу. Насупрот њему, митрополит Петар је сматрао да се државна власт у Црној Гори мора организовати властитим снагама у ослободилачкој борби против Турака. Њихове концепције у организовању државне управе у Црној Гори у ствари су резултат њихове политичке праксе у земљи и на међународном плану.

*

Посљедња фаза ослободилачке борбе народа Црне Горе у XVIII вијеку, пред стварање државе, за коначно ослобођење од Турака завршила се побједама на Мартинићима и Крусима. Ова фаза ослободилачке борбе вођена је у тешким међународним условима.

Ни раније ни у ово доба Црна Гора без помоћи споља није се могла успјешније борити против Турака. Управо у ово вријеме ослободилачке борбе, када је сјеверном Албанијом владао моћни паша, за Црну Гору је било питање бити или не бити. Притисак Махмуд-паше доводи не само до стварање једне протурске струје у Црној Гори него до продирања чифлучких односа међу брдска племена. И у неким дијеловима Црмничке, Ријечке и Љешанске нахије продиру чифлучки односи или су под јаким утицајем сусједних турских градова. Продирање чифлучких односа у вријеме када борба за независност ових племена јача само је могла дати подстрека тој борби.

Протурска струја у Црној Гори, чији је центар био у Ријечкој и Црмничкој нахији, представљала је кочницу ослободилачкој борби народа Црне Горе. Иначе, Црмничка нахија са својим главарима имала је другу улогу у политичком животу земље, одмах послије Катунске нахије. Протурска струја слиједила је турску политику, нешто из страха од Махмуда, а нешто из политичког увјерења. Та струја је

била врло колебљива; час је јачала, час се осипала. Она није имала свога вођу, али је имала своје људе. Протурска струја у Црној Гори вуче коријене из геополитичког положаја три црногорске нахије према турским градовима и њихових привредних веза са њима.

Присталице ове струје нијесу слијепо слиједиле Махмуда, него су и саме водиле своју политику. У том погледу нарочито се истичу Пламенци, који се тек од Шћепана Малога афирмишу у политичком животу Црне Горе као најистакнутија кућа у Црмничкој нахији. У поређењу са познатим главарским породицама у Катунској нахији Пламенци су скоројевићи. Ипак, они брзо избијају у ред првих главарских кућа у земљи и играју значајну политичку улогу. Чињеница да је из њихове куће био владика и будући митрополит Црне Горе Арсеније Пламенац, још више подстиче њихове амбиције. До његове смрти Пламенци видно истичу своје претензије у Црној Гори и ван ње. Послије Арсенијеве смрти, када за митрополита Црне Горе, Брда и Приморја долази Петар Петровић, улога Пламенаца у политичком животу земље опада.

Пламенци се од самог почетка јављају као противтежа владици и гувернадуру. Испод Махмудова окриља воде неку самосталну политику и настоје да се бечком двору представе као водећи црногорски главари. Пламенци покушавају да успоставе везу са Бечом, не у циљу јачања ослободилачке борбе у Црној Гори и Црмници, него у циљу јачања својих личних позиција и угледа. Они се не везују за владику ни за гувернадура, иако повремено с њима иступају. Фактички за цијело ово вријеме Пламенци су у опозицији према Катунској нахији. Црмнички главари често иду у Скадар, а Пламенци сузбијају сваки отпор против Турака. За цијело ово вријеме у Црмници није познат ниједан озбиљнији покушај отимања од Махмуда; чак у битки на Мартинићима Црмничани су се нашли у Махмуд-пашиној војсци.

За разлику од Пламенаца. Ђурашковићи, као најистакнутија кућа у Ријечкој нахији, нијесу толико под утицајем Махмуд-паше. Они не покушавају да самостално иступају, него лавирају између Скадра и Катунске нахије, а повремено се повезују са Пламенцима. Љешанска нахија се у ово доба мало осјећа у политичком животу земље. У све ове три нахије турски утицај је врло јак.

Једина је Катунска нахија фактички слободна и носилац је ослободилачке борбе против Турака. Ту је било средиште антитурске струје у Црној Гори, која је за непоштедну борбу против Турака. Јединство против Махмуд-паше за извјесно вријеме обезбјеђивало је јединство антитурске струје. Носиоци ове концепције били су архимандрит Петар

Петровић и гувернадур Јован Радоњић, два прва црногорска главара, један по звању, а други по стварном положају. У почетку сложни, они се ускоро размимоилазе, јер сваки од супарника настоји да обезбиједи првенство у земљи. Раздор поникао на тој основи пренијеће се и на спољнополитички план.

Гувернадур Јован Радоњић, неталентован, поводљив, наметљив и лаком човјек, остаје блиједа фигура црногорске историје, иако је формално био једна од водећик личности свога доба. У почетку, сљедбеник традиционалне спољне политике Црне Горе, заједно са архимандритом Петром путује у Русију 1777. године. Неуспјех у Русији приморао је аркимандрита и гувернадура да се обрате Аустрији. Тражење помоћи од бечког двора, који показује интересовање за Црну Гору, било је нужно за даље успјешније вођење ослободилачке борбе. То је била посљедња заједничка акција гувернадура Радоњића и архимандрита Петра у спољној политици.

Послије успостављања политичких веза са Аустријом ослободилачке снаге народа Црне Горе цијепају се у двије струје, што ће се негативно одразити на унутрашњи живот Црногораца. Послије повратка из Беча архимандрит Петар се клони даљих веза са Аустријом, док се гувернадур Радоњић све више везује за њу. Тако су настале двије струје: проруска, на челу са архимандритом Петром, и аустрофилска, чији је вођа био гувернадур Јован Радоњић. Истина, ова подјела није била искључива. Владика Петар је према потреби одржавао везе и са бечким двором, а гувернадур Радоњић се чешће обраћао Русији. Касније је владика настојао да успостави добре односе са бечким двором и да замијени гувернадура Радоњића у тим односима.

Када је аркимандрит Петар прекинуо везе са бечким политичким круговима, гувернадур Радоњић постао је водећа личност у односима Црне Горе са Аустријом. У Бечу, Радоњића прихватају као најпогоднију и најутицајнију личност у Црној Гори. Да бечки двор у својој експанзивној политици на Балкану није показивао интересовање и за Црну Гору, гувернадур Радоњић не би имао неку значајнију улогу у животу своје земље. У односу са бечким двором Радоњић је играо потпуно подређену улогу, чак више него што је морао. Он је примијетио, али прекасно, да се залијепио за Аустрију.

Појава три политичке струје у Црној Гори распалила је страсти једног племенског друштва и све његове негативне појаве избиле су на површину. Више него икада раније, црногорски главари узајамно су се тужикали и клеветали пред Турцима, Млечанима, Аустријанцима и Русима. У ме-

ђусобним обрачунима нијесу бирали средства. Само опасност од Махмуд-паше повремено је уједињавала прогресивне снаге у Црној Гори. Земља је преживљавала тешку друштвену и политичку кризу. Суревњивост главара парализала је сваку акцију усмјерену на остварење племенског јединства. Подвојеност црногорских племена све више је узимала маха и достигла кулминацију уочи Махмуд-пашиног похода на Црну Гору, 1785. године. Послије тога криза у земљи и даље је трајала, али у блажој форми.

Кризу црногорског племенског друштва заоштравали су спољнополитички догађаји до крајњих граница. Долазак многих аустријских и руских делегација и проблематичних личности у Црну Гору још више је продубио племенску кризу. Одлазак главара у разне политичке мисије изван земље, појачавали су њихове амбиције. Сваки виђенији црногорски главар страховао је да не изостане приликом успостављања политичких веза са иностранством и сваки старјешина желио је да говори у име цијеле Црне Горе.

И владика и гувернадур настојали су да сузбију племенску анархију. Разлика у концепцији између Петра Петровића и Јована Радоњића у погледу рјешења племенске кризе и с тим у вези стварања државних органа у земљи долази до пуног изражаја у њиховом дјеловању у овом периоду историје Црне Горе. По концепцијама о организовању државне власти владика Петар и гувернадур Радоњић битно се разликују. Гувернадур полази од тога да се државна управа у Црној Гори може организовати само споља. Објективно, његова концепција о стварању државе водила је замјењивању муслиманског господара хришћанским. То није могла бити независна и слободна држава. У томе је била основна грешка гувернадура Радоњића, из које су потекле остале његове слабости.

Средства којима се Радоњић служио да сузбије племенску кризу и организује државну управу била су кобна за њега, а несретна за Црногорце. Он је гледао искључиво преко граница Црне Горе и све своје снаге усмјеравао у том правцу. Догађаји су га гонили да тражи помоћ споља. У тражењу ослонца на Аустрију гувернадур је видио у првом реду јачање властитих позиција у Црној Гори. Он је изазвао сукоб са митрополитом Петром и пренио га на спољнополитички план. Тако се унутрашњи племенски сукоб претворио у супарништво Аустрије и Русије у Црној Гори. Везе гувернадура са Аустријом поткопавале су његов положај у земљи. Радоњић је губио позиције у Црној Гори, не због тих веза, него зато што се постепено удаљавао од народа. Гувернадур се ослањао на своје племе и извјестан круг црногорских главара. Радећи увијек иза леђа народа, долазио је у сукоб

са политичком праксом у земљи, гдје се сва питања из спољног и унутрашњег политичког живота претресају на Збору или главарском скупу. Његове политичке везе са Аустријом нијесу могле надокнадити његову изолованост у Црној Гори, иако су те везе јачале његов лични углед. Чим су престале везе гувернадура Радоњића са Аустријом, његов углед у земљи био је безначајан.

Лично истрајан, али недосљедан и поводљив, гувернадур Радоњић тешко се сналазио у сложеној спољнополитичкој ситуацији и сам себе је негирао. Све је очекивао споља, и то га је довело до политичког краха у земљи. Такав човјек није био одрастао да води један народ.

Насупрот гувернадуру, митрополит Петар се ослањао на Општи црногорски збор, односно на цио народ Црне Горе. Док је гувернадур узалуд трошио своје снаге на разна путовања и празну преписку, владика Петар путовао је по Црној Гори и мирио завађене куће, братства и племена. Тај тихи рад дао је значајне резултате.

Митрополит Петар Петровић стајао је на становишту да се племенска криза може и мора ријешити сопственим снагама. Искуство је показало да је свако уплитање споља продубљивало племенску кризу у Црној Гори. И сам стојећи на томе становишту, народ је све више подржавао владику. Тако се гувернадурска струја осипала, а турска слабила. Од свршетка савезничког рата Русије и Аустрије против Турске 1792. гувернадур је био готово усамљен. Отада митрополит Петар постаје општепризната личност у земљи. Побједе на Мартинићима и Крусима, чији је организатор био Петар Петровић, створиле су од њега неприкосновену личност. Послије тога гувернадури представљају преживјели остатак прошлости, који се грчевито бори за опстанак.

Први покушај митрополита Петра да образује „владу Црне Горе" од 24 главара потиче из времена уочи напада Махмуд-паше на Црну Гору 1791. Тај потез показао се неуспјешним. И раније је било сличних покушаја у Црној Гори. Прелаз са племенске анархије на једно главарско управно тијело није био могућ. Поучен тим искуством, митрополит Петар полази од постојећих племенских управних тијела у земљи, преузимајући оно што је могло послужити као први корак ка стварању државне управе у Црној Гори.

Треба одмах рећи да то није могао бити Збор, као сувише гломазно тијело. Општи црногорски збор, војнодемократоко представништво народа Црне Горе у овом периоду њене историје, иако је формално имао исту улогу као и раније, у ствари није имао негдашњи значај. Збор је постепено губио контролу над унутрашњим и спољнополити-

чким догађајима и све више уступао мјесто главарском скупу који је, у ствари, био збор најистакнутијих племенских старјешина. У свом историјском развоју поникао из Збора, главарски скуп, или, како ће се касније звати, народна скупштина, послужио је Петру I као основа за почетак организовања државне управе у Црној Гори. Главарски скуп је по карактеру и менталитету остатак Општег црногорског збора. Али у том периоду почетка стварања државне управе у Црној Гори главарски скуп је био онај незамењљиви и историјски нужни беочуг који ће у даљем процесу изграђење власти нестати и уступити мјесто савршенијим органима државне организације.

Митрополит Петар се споља ослањао на свакога ко га је могао помоћи у ослободилачкој борби против Турака, али се ни за кога није везивао. У земљи, ослањајући се на народ, вјешто и успјешно је ломио гувернадурску струју и окупља око себе црногорска племена. Два основна проблема мучила су тада Црну Гору: унутрашња племенска криза и борба против црногорског крвника Махмуд-паше. Од рјешења првог проблема зависио је и други. Требало је много истрајности и тактичности да се савлада међуплеменска подвојеност у Црној Гори. Митрополит Петар је у томе успио и припремио Црну Гору за одлучујућу битку против Махмуда.

Побједе на Мартинићима и Крусима сјединиле су Црногорце послије толико година раздвојености. Одмах послије тога могло се приступити организовању државне управе у Црној Гори. Само двије године послије Круса донијета је декларација о државном уређењу Црне Горе и Брда. Исте године донијет је и Законик. Пад Венеције и долазак Аустрије у Боку убрзали су одлуку главара да се образује државна управа у земљи. Декларација је била побједа владичине концепције о организовању државе у Црној Гори под покровитељством руског цара.

Захваљујући највише митрополиту Петру, Црна Гора је срећно пребродила најтежу унутрашњу племенску кризу. Изванредне унутрашње прилике у земљи: племенска закрвљеност, страдања, невоље и несреће биле су тешко искушење за народ који је желио ред и мир. Главари су све више увиђали да је једини спас за Црну Гору слога и јединство и прихватили су политичку концепцију митрополита Петра о организовању државне управе. Та концепција није дирала у права главарског слоја, али је главаре више ангажовала на уједињењу земље. Завршила се једна епоха у историјском развоју Црне Горе. Са Закоником Петра I Петровића почело се рушити црногорско племенско друштво, које је настало у вријеме потпадања под турску власт.

РАЗВИТАК ЦРНОГОРСКОГ ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА

Пратити развитак црногорског племенског друштва од XVI до XIX вијека „значи ићи кроз суштину историје Црне Горе".[1] Претходно излагање политичке историје Црне Горе јесте неопходно давање оквира у којем се развија њен друштвени поредак и њена организација. Проблем је тежи него што на први поглед изгледа. Остала су нерашчишћена још многа начелна питања; недостају конкретни историјски подаци за низ проблема.

Новија, посљератна историографија о Црној Гори, захваљујући великим напорима на проучавању њене старије прошлости и проналажењу нове документације, темељно је уздрмала стару етнолошку школу о црногорском племенском друштву на челу са Јованом Цвијићем. Надовезујући се на позитивно насљеђе Јиречека и Шуфлаја, али знатно их допуњујући, неки наши историчари заступају гледиште да су црногорска племена постала стапањем горских катуна и жупа по селима. Ова теза, колико год докраја није разрађена и поткријепљена, темељи се на провјереним критичким подацима. Сви приговори овом схватању од стране неких етнографа били су више неумјесни него аргументовани.

Почевши још од најстаријих времена, на цијелом подручју Балкана сточари са својим стадима стално се крећу од љетње до зимске испаше. Та појава запажа се у Црној Гори све до краја XVIII вијека. Није случајно што се прва имена доцнијих племена у Црној Гори помињу у XIV и XV вијеку као влашки катуни.[2] Народно предање очувало је сјећање на катуновање негдашњих Влаха и старих Зећана по цијелој данашњој Катунској нахији.[3] У Бјелошима је добро

[1] Васа Чубриловић, Периодизација историје Црне Горе, Глас, CCLV, 1963, 87

[2] J Ердељановић, Стара Црна Гора, 16.

[3] Исто, 97

очувано предање о негдашњим Власима који су катуновали по бјелошкој територији и по планинама око Цетињског поља, а зими силазили у Приморје на зимовање.[4] У ово вријеме Цетиње је било зетски катун.[5] Нека зетска братства долазила су са стоком у Цуце све до средине XVII вијека, када су се тамо стално населила.[6]

Историјски извори потврђују да су Црногорци у почетку турске управе плаћали порез на зимовање стоке у висини 5.000 акчи, а на љетовалиште само 45 акчи.[7] Ова несразмјера у висини плаћања између љетње и зимске испаше показује да је од самог почетка турске владавине зимска паша представљала велику тешкоћу за црногорског сточара. Извјесно је да су ти зимски пашњаци били у жупнијим предјелима око Скадарског језера и Ријеке Црнојевића. У ово вријеме Црногорци су давали стоку на зимовање и млетачким поданицима.[8]

Подаци истовремено показују да су катуни тада били стална насеља. Остаје отворено питање када су негдашњи зетски љетњи катуни прерасли у стална сточарска насеља. Из првих помена тих катуна дâ се закључити да су већ тада били стално насељени. По истраживању Ердељановића, Цуце су прије настанка турске владавине у XV вијеку биле приближно насељене као почетком овог стољећа.[9] Почетком марта 1430. године дубровачка влада ријешила је да 50—60 кућа влаха (пастира) из Бјелица насели у Конављу.[10] По овоме би се могло закључити да су неки зетски катуни почетком XV вијека били пренасељени. Стари Зећани, који су ишли са стоком по Црној Гори, коначно је стално настањују у XIV вијеку. Према томе, црногорска племена нијесу се развила из повремених катуна, него из стално насељених сеоских сточарских насеља, која се у латинским и италијанским изворима називају cattuni. Ријеч катун је старобалканског поријекла и значи насеље у којем је сточарство главна привредна грана, без обзира на географски положај села. Још 1526. се Малоншићи у долини Зете називају катуном.[11] Данас се под појмом катуна подразумијева организација љетњег пашњака и бачијања на одређеном пасишту.

Остаје још да се утврди шта је катун по својој унутрашњој друштвеној структури. У средњовјековној држави, катуни су били насеља са извјесним самоуправним правима.

---

4 Исто, 272.
5 Исто, 226.
6 Исто, 654.
7 Б. Ђурђев, Прилози за оријенталну филологију, II, 50.
8 Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, 57.
9 Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 718.
10 Зборник Константина Јиречека, књ. I, Београд 1959, 197.
11 Р Ковијанић, Помени црногорских племена, 67.

Појам катун у Зети у XV вијеку има много шири смисао него што је имао у немањићкој држави. Он значи мању или већу групу међусобно повезаних насеља са самоуправним компетенцијама, слободним сељаштвом и унутрашњом племенском организацијом.[12] Сама природа посла у катуну захтијевала је чвршћу организацију и дисциплину.

Катунска организација, настала у вријеме самосталности Зете, морала је у себи носити феудалне елементе. То се запажа у Црној Гори и за вријеме власти посљедњег Црнојевића. У пресуди Ђурђа Црнојевића од 14. децембра 1492. године, поред кнеза помињу се и властеле „племена Малоншићи и ћефалија".[13] У Малоншићима се јавља и пронијар. Да би се утврдиле границе проније „Орахове Љути", Ђурађ је 1494. одредио 24 властелина околних катуна: Калођурђевића, Пјешиваца, Малоншића, Комана, Круса, Љешњана и Гољемада.[14] Сви ови катуни су у жупним мјестима.

Феудалне титуле: властел, ћефалија и пронијар не одговарају њиховом стварном друштвеном положају у вријеме посљедњих Црнојевића и не одликују властелу у правом смислу ријечи. То су углавном ситни баштиници, сеоске и катунске старјешине. Они су више носиоци духа и управног уређења средњовјековне српске државе, него стварна одлучујућа друштвена снага. То је традиција која је још подсјећала људе на државну моћ.

Слабљење феудалног друштва у вријеме посљедњих Црнојевића узело је толико маха да слободно сељаштво преовладава и чини одлучујућу друштвену снагу. Феудална држава још само постоји у преживјелим институцијама и овјешталим титулама које добијају нови садржај. Ти слободни сељаци из катуна Црне Горе пружили су одлучан отпор завођењу тимарског система. Потпадањем под турску врховну власт није прекинут континуитет друштвеног развитка Црне Горе.

Приликом освојења Турци су Црну Гору у управном погледу преузели онакву каква је била. Први турски пописи Црне Горе јасно показују да је ријеч о управно територијалној подјели на нахије, кнежине и села.[15] Већ раније је запажено да је катунска организација преко кнежине прерасла у племена.[16] У XVI и првој половини XVII вијека млетачки

---

[12] В. Чубриловић, Малоншићи племе у Црној Гори, књ. 2, Зборник Фил. фак., VIII, 462.

[13] Јован Томић, Споменик, XLVII, 14—16.

[14] Исто, 20.

[15] Б. Ђурђев, Прилози за оријенталну филологију, I, 17.

[16] Б. Ђурђев, Територијализација катунске организације до краја XV века, Симпозијум о средњевековном катуну, Карајево 1963. 145. Исту тезу заступали смо и ми у своме раду Црна Гора у доба владике Данила

извори говоре искључиво о кнежинској организацији у Црној Гори. Маријан Болица описује Црну Гору по кнежинама и наоружаним људима. Познати су и други млетачки извори из овога времена у којима је уз број кућа наведен и број ратника. То је типична кнежинска самоуправна демократска организација. И попис Црне Горе из 1592. године, који је писао један калуђер, извршен је по управно-територијалној подјели на кнежине. У попису се нигдје не употребљава термин племе, али што се тиче Катунске нахије, пописана је тако да су се све наведене кнежине поклопиле са каснијим племенима.[17] Тако је Катунску нахију описао и М. Болица. Даљи процес формирања племена развијао се у датим оквирима кнежине као управно-територијалне јединице са превагом племенских елемената чији су носиоци били управо црногорска братства. Од времена када братства јачају у смислу родбинском, економском, војном и вјерском, започиње процес формирања племена. Када се таква организација доврши у цијелој кнежини, настаје племе. Процес формирања племена у Црној Гори није се одвијао равномјерно и подједнако у свим нахијама.

Суштина црногорског племенског друштва не може се разумјети, ако се паралелно са његовом привредом не разматра његова друштвена средина, а нарочито његов друштвени поредак и његова организација. Сточарско привређивање и земљорадња чине привредну основу црногорских племена. Неки историчари сматрају да без љетње паше на планини и зимске у жупама, гдје се налазе стална сеоска насеља са обрадивом земљом, не постоје привредни предуслови за формирање племена. Шуфлај истиче да када крајем XIV вијека под турским притиском долази до битних политичких и друштвених промјена на Балкану, „тада удара час пастирског катуна. . . Он прождире питома села, али с њима гута и византијско-српске правне установе“.[18] То исто мишљење заступа и Васа Чубриловић у неким својим радовима о Црној Гори: „Сточарски катуни надиру из својих планина у ово доба у правцу жупнијих и плоднијих области испод себе, уједињујући се тамо са класно поробљеним жупљанима у борби против старог феудалног поретка у Зети“.[19] Увијек опрезан и противник сваког научног шаблона, Чубриловић с правом истиче да би „било опасно поједноставити ствари и везати стварање племенског друштва у Црној Гори за сточарске катуне и њихову експанзију и симбиозу

---

[17] А. Соловјев, Пописи црногорских племена из 1592, Споменик, LXXXIV, 3—7.

[18] Milan Šuflaj, Povijest sjevernih Arbanasa, Београд 1924, 225—226.

[19] В. Чубриловић, Терминологија племенског друштва у Црној Гори, Београд 1959, 6, 38.

са насељима у жупама". Примјењујући теоретску поставку Шуфлаја о обједињавању горских катуна са жупама, В. Чубриловић је на примјеру формирања племена Малоншића још у вријеме Црнојевића, доказао њену тачност у конкретном случају и закључио да „без поседовања и љетњих и зимскик испаша, тешко су се стварала племена у Црној Гори".[20] Оно што је тачно за Малоншиће, не мора бити и за Бјелице или за неко друго црногорско племе.

Географски рељеф Катунске накије, у којој у народу није позната ријеч катун, не пружа никакве могућности за зимску испашу. Снијежни покривач задржи се и до пола године, а најмање четири мјесеца. Ниједна кнежина-племе Катунске нахије није чинила привредну цјелину јер није посједовала зимоке испаше. Насупрот тој чињеници, племена су се најпотпуније формирала баш у Катунској нахији. Према томе, племе се може формирати без посједовања зимске испаше, па чак и љетње, које је основа сточарства. Пипери нијесу имали својик пашњака све до XVIII вијека.[21]

Иако Катунска племена нијесу посједовала испаше, она су се одржала захваљујући тјерању стоке на зимска пасишта на данашње Црногорско приморје и много мање у равнице око Скадарског језера. Од свик катунскик племена само су Његуши имали заједничке племенске комуне у Боки.[22] То је био изузетан положај Његуша. Захваљујући чињеници зимске испаше, на млетачкој територији могла су се формирати племена Катунске накије. У својим селима са мало обрадиве земље око куће Катуњани су организовали пољопривреду. Ни љетња испаша у каменитој и убогој Катунској накији није била довољна за већи број стоке. Зато се љети одлазило са стоком на Ловћен и друге планине Катунске накије, а у јесен спуштало се на Црногорско приморје. Тај циклус понављао се стољећима, све до почетка XVIII вијека, када Катуњани долазе у тежак сукоб са Млечанима и њиковим поданицима. Од шездесетих година XVIII стољећа Црногорци ће поново дотјеривати стоку у Боку на зимску испашу. Паштровићи су уочи појаве Шћепана Малога у Црној Гори највеће приходе имали од пашњака које су давали у закуп Црногорцима. Приходи од судскик казни долазили су тек на друго мјесто.[23] Которски провидур Соранцо писао је генералном провидуру уочи пада Венеције 1796. године да када Црногорцима зими не би дозволили да стоку дотјерују у Боку, прије би употријебили оружје него

[20] В. Чубриловић, Глас, CCLV, 107; Исти, Зборник Фил. фак. VIII, 461.

[21] J. Ердељановић, Постанак племена Пипера, Београд 1911, 389.

[22] J. Ердељановић, Стара Црна Гора, 482.

[23] А. Соловјев, Споменик, LXXXIV, 29—30.

што би допустили да њихова стока угине.[24] За сточара је стока основни извор живота, и то се морало бранити по сваку цијену. Ни вјекови, ни туђинска власт нијесу могли разбити привредно јединство Црногорског приморја са својим залеђем.

Формирање катунских племена је један од најинтересантнијих феномена у историји племенског друштва уопште. Без потпуних властитих привредних извора ова племена се образују брже и чвршће него у осталим црногорским нахијама. Према томе, племена су се у Црној Гори могла створити без посједовања властитих и зимских и љетњих испаша, али не без њиховог коришћења. Морали су постојати привредни предуслови коришћења зимске и љетње испаше. Без тога ниједно сточарско друштво не може опстати. Док су Катуњани за љетњу испашу имали услова у својој земљи, зимску налазе на територији сусједне државе. То је била одлучујућа чињеница за политичку оријентацију катунских племена.

У оваквим условима зимске и љетње испаше морала је постојати строга подјела рада унутар породице и братства. Породице су биле ријетко на окупу, осим у изузетним приликама породичног славља или породичне несреће. Сама природа посла наметала је члановима заједнице велику одговорност. Сваког члана је прожимао јаки колективни дух. Човјек је осјећао да припада једној заједници са којом је нераскидиво везан.

Црногорска сељачка привреда била је првенствено сточарска. Основни принцип сељачке производње је затвореност. Све што се могло произвести у кући није се куповало, јер се тако сељак није морао излагати трошковима. Међу кућном чељади увијек се нашао неко ко је умио да зида, прави намјештај, оправља алат, и томе слично. Ако у својој кући није било никога ко је познавао такву умјешност, онда би се у селу нашао неко ко је био спреман да то учини из пријатељства. Занат још није био издвојен од сељачке производње. Истина, по неким презименима у Црној Гори могло би се закључити да је било професионалних занатлија. Шпадијери у Цетињском пољу, раније звани Спадар (Spadar) добили су име по ковачком занату; ковали су мачеве.[25] Све што је било потребно за јело и одјећу или за обраду земље и рад око стоке, израђивано је у сопственом домаћинству, колико год је то било могуће. Ограничене могућности сељачке производње, недостатак многих свакодневних потреба,

---

[24] Црна Гора пред стварањем државе, 281.

[25] ДАК. ПУА, књ. 81, Котор, 16. марта 1622. Raizco Spadar из Цетиња. Идуће године помиње се као Раичко Вучина Шпадар из Цетиња. Исто, књ. 82, Котор, 23. октобра 1623.

стални додир са млетачком државом као развијеном земљом, увлачио је Црногорце у редовну размјену робе на млетачким тржиштима. Ту исту улогу имали су и турски градови у сусједству Црне Горе. Своје сточарске и пољопривредне производе Црногорци су продавали на млетачким тржиштима, гдје су се снабдијевали основним мануфактурним производима и сољу. Та трговина није утицала на структуру црногорског племенског друштва, и поред ограниченог утицаја на менталитет појединаца.

*

Црногорско племенско друштво изграђује се у сјени турског феудалног поретка и у присуству млетачке бирократске државе. Вјековно присуство двије државе и два свијета оставило је трага у материјалној култури, и посебно у лексичком фонду. Ипак, црногорско племенско друштво је аутентична творевина са својим уређењем и својом патријархалном културом. Поникло на рушевинама феудалног друштва, оно се развија под снажним утицајем културног и историјског наслеђа средњовјековне српске државе. Та баштина постаје неисцрпни извор духовног живота и политичких стремљења цногорских племена. Традиција о немањићкој држави и Црнојевићима била је моћна покретачка снага црногорских племена у борби против Турака. Прошлост се призива као гарантија будућности и подстиче људе на нова прегнућа. Од свих утицаја на формирање црногорских племена најснажнији печат је оставила средњовјековна српска држава, не само у сфери друштвене надградње него и у свакодневној људској активности. Без традиције о немањићкој држави и Црнојевићима, црногорска племена била би што и првобитне племенске заједнице. Црногорска племена, етнички хомогена без значајнијих примјеса сусједних Арбанаса, изузев Куча, остала су најчистија скупина српског народа послије његовог пада под турску власт. Под кором турске врховне власти расте црногорско племенско друштво и изграђује нове међусобне односе и друштвене критеријуме о свим организационим степенима друштва, од појма породице до схватања о јединству земље — Црне Горе.

Почевши од породице или дома као најмање родбинске заједнице која означава инокосну и задружну породицу, Црногорци су изградили низ термина за ове нијансе племенских односа. Почећемо од породице.

Патријархалност црногорске породице сачувана је до најновијих дана. У тој породици положај жене није био лак, али ни тако ропски како се обично мисли. Муж је био

„господар от своје жене“ и његово је право и дужност била „жену бит и карат,“ како каже митрополит Сава. Понеке Црногорке, када више нијесу могле подносити малтретирање својих мужева, бјежале су у Котор гдје су радиле као кућна послуга.[26] У имовинско-правном погледу жена је могла бити имовински насљедник само у случају када није било мушког потомка. Приликом удаје, по обичају је добијала миразну опрему или прћију. У једном документу из 1744. сачуван је попис прћије: игле, чарапе, јаглаке, укоснице, кошуље, гаће, опрегаче, прстен, дугмин за ћурђију и ручници.[27] Понекад се правио уговор о прћији. Миразна опрема је била неприкосновена женина имовина. Послије смрти мужа, ако се жена преудала, кућа у којој је била удата морала јој је прћију вратити или надокнадити. Тако је на тужбу његушког кнеза Павића из 1553. да му се врати миразна опрема његове кћери удате у Боки, а преудате за једног Црмничанина, суд добрих људи донио одлуку о повраћају прћије. Према попису, то је била врло луксузна миразна опрема, што свједочи о префињеном укусу и богатству његушког кнеза. Сва одјећа била је од италијанске свиле, извезена златном жицом, и двије сребрне наушнице.[28] Много касније, црногорски митрополит Сава Петровић у једној бракоразводној парници из 1763. пресудио је да се жени врати сва прћија „што је од оца донијела“.[29] Брак је био једна од светих тајни и по црквеном закону нераскидив, али практично било је доста развода. Муж би једноставно отјерао жену и другом се оженио.

Жена је по обичајном праву била изузета од крвне освете и уопште поштеђена у свим сукобима. Нападање, силовање и убијање жена сматрало се недостојно човјека. Жене „у сваку крајину по крви газе, па их нико не тиче,“ истичу његушки главари 1761. године у писму которском провидуру Пјетру Мању поводом напада Ришњана на његушке жене.[30] Међутим, хватање незаштићених и усамљених млађих жена и њихово продавање Турцима била је најодвратнија појава у црногорском племенском друштву.

Љепота жене није се толико цијенила колико њено поријекло, да је од добре и јуначке куће. Па и у црногорским народним пјесмама ријетко се истиче женока љепота. Жена је друг, саборац и вјерна љуба. Прељуба је ријетка појава. Женске дражи се не истичу. Жени се не прилази као слабијем полу.

Више породица чини братство. Оно је по правилу крвна заједница више породица што потичу од једнога стварнога

---

[26] Ј. Миловић, Зборник, 305—306.
[27] Записи, књ. XVIII, 350.
[28] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, 37.
[29] Ј. Миловић, Зборник, 282.
[30] Исто, 276.

или фиктивног претка и у црногорском племенском друштву чини међустепен између породице и племена. Било је и братстава двојног поријекла, али то је изузетак. Обично у сваком насељу преовлађује по једно братство, али се увијек нађу по неколике друге братственичке куће. Нека братства насељавају по неколико села. По Богишићу, постоји цио ланац ужих братстава као посебних група унутар ширег братства.[31] Та ужа братства имају овоја презимена по дједу или прадједу, па се понекад догађа да то уже братственичко презиме потисне шире општебратственичко родовско име. То је цијепање братстава. Свако братство има своје родовско патримонично име, тј. презиме по далеком претку од кога води поријекло. Братства која немају патримонично гентилно име најстарија су у Црној Гори: Мудреша, Капа, Шпадијер итд. Пошто су се братства често цијепала, то многа родовска имена из прошлости нијесу данас очувана, па се стиче утисак да су изумрла, што обично није тачно. Истина, за многа братства у Црној Гори предање памти да су изумрла.

Поред родовских обавеза крвне освете, братство има заједничку славу, која се звала прислужбица. Свако село у Ћеклићима имало је своју цркву које су подигнуте у новије вријеме.[32] Даље, братство карактерише заједничка својина и забрана склапања брака међу братственицима. У неким црногорским племенима није позната друга колективна својина осим братственичке; у Ћеклићима, племенски комун био је одавно издијељен.[33] Братоножићи су имали „планине" са катунима које су све биле заједница појединих већих братстава, само што се знало свакоме роду гдје катунује.[34] Братство има важну функцију на економском плану. Братственици су морално обавезни да помажу једни друге у сваком погледу. Ако су села била братственичке цјелине, онда није постојало разлике између сеоске и братственичке својине. Земљиште око села дијелило се на комунице и приватни посјед. Житељи села односно братственици напасали су стоку на сеоским пашњацима. Број грла није био ограничен. Са порастом становништва расла је потреба за обрадивом земљом. У том случају дијелио се братственички комун и тако је расла приватна својина. У Пиперима, земљиште које тако подијеле зове се дјеловница.[35] Вјероватно је сваки правоужитник морао оградити или на неки начин обиљежити своје парче земље. По Ердељановићу, некада је у Кучима било врло мало приватног посједа. Приватна својина наста-

---

[31] В. Чубриловић, Терминологија, 30.
[32] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 583.
[33] Исто, 572.
[34] Ј. Ердељановић, Братоножићи, СЕЗ XII, 529.
[35] Ј. Ердељановић, Постанак племена Пипера, Београд 1911, 276.

јала је све до најновијег времена највише заузимањем племенског комуна.[36]

Нека братства и села имају своје комунице и даље од насеља. То је обично отето или купљено за село или племе. Цеклињани су почетком XVIII вијека купили од Турака Рваше, а доцније отели од Бјелица Метеризе и Чешљаре. Та течевина је ушла у комуницу, која је послије издијељена на братства. Свако братство је добило свој дио.[37]

Чести међубратственички сукоби у суровој борби за парче земље и пашњака доводили су до трајног обједињавања разнородних братстава. Ердељановић тачно каже: „За сваку већу крвну заваду и сукоб међу братствима, које народ памти, види се, да им је заиста узрок у основи била економска борба, борба за опстанак. А овакве прилике изазвале су опет стварање једног особитог друштвеног облика: здружених или сложених братстава, која иначе нису међу собом у крвном сродству".[38] Ипак, братство је у црногорском племенском друштву било родовско-економска заједница која је имала одлучујућу улогу у формирању племена. С. Вукосављевић је тачно казао: „Племе је организација братства. Оно може бити добро уобличено само ако су братства добро уобличена".[39]

За разлику од братства, које је у првом реду родовска организација, племе, као виши организациони степен у црногорском племенском друштву, територијално-управна је организација обједињена заједничком колективном својином и низом других веза. Још је Цвијић запазио да су динарска племена настала више агломерацијом него сродством. Економска основа племена у Црној Гори је заједничка својина и приватни посјед. Заједничка својина племена или братства јавља се само као допуна породичне својине и представља својину уколико се брани од других племена. Комунице су биле: испаше, шуме, ловишта, што се не може дијелити, ако у овом одређеном облику треба да служи као средство за производњу. Племенски комун могао се дијелити само по заједничком договору и једногласном пристанку цијелог племена. Ниједан племеник не може своје право на употребу планине продати, па макар се њоме не користио.

Изразито екстензивна сточарска привреда Црне Горе давала је заједничкој својини врло важну улогу. Зато се брани сваки комадић племенске територије. Много крви је проливено око испаше, вода и гора. Племена су водила праве мале ратове за планине и долове. Племенска територија била

[36] Ј. Ердељановић, Кучи, Насеља, IV, Београд 1907, 233—234.
[37] А. Јовићевић, Ријечка нахија, Насеља VII, 478.
[38] Ј. Ердељановић, Постанак племена Пипера, 475.
[39] Сретен Вукосављевић, Организација динарских племена, Београд 1957, 19.

је углавном географска цјелина. Племенске границе су устаљене у XVIII вијеку, па и касније. Цеклињани су тек у XVII стољећу успјели да истисну Бјелице са своје данашње територије. Косијери су у XVIII вијеку имали дуготрајне борбе са Бјелицама, који су им били преотели највећи дио њихове племенске области.[40] Његуши су се вјековима кавжили са Бокељима око граница. По народном предању Глуходољани у Црмници преотели су од Паштровића планину Созину.[41] Цуце су почетком XVIII вијека потиснуле Турке из Трешњева и даље на сјеверу и отето земљиште прогласили за племенски комун. Кучи су се почели насељавати у Дољанима тек средином XIX вијека. Према томе, племенске границе су се усталиле тек у најновије вријеме.

Свако племе имало је своје неписане уредбе по којима се управљало. Животно искуство стварало је друштвену праксу, која се с кољена на кољено преносила и усавршавала. Основно питање које се наметало том сточарском друштву био је режим коришћења заједничке својине: пашњака, гора и вода на планинама. По правилу, комунице су у Црној Гори формиране на необрадивом земљишту. Недостају конкретни историјски подаци за старији период о режиму коришћења планина, али се са разлогом може претпоставити да је и у раније вријеме колективна својина при истим друштвеним условима, коришћена као и касније.

Основно правило је важило да је планина, посједована од давнина или касније стечена, била племенски комун. То су предјели на којима су катуни, гора и испаша цијелог племена. У коришћењу планине племе се држало одређеног реда, како на мјесту издига тако и на вријеме. У Пиперима је познат устаљени ред да се са стоком прво излази на доње планине, ближе селу, до 21. јуна. Потом се издиже на високе планине, у Лукавицу, око Капетанова језера и по Доловима. Прије 21. јуна нико није смио пуштати стоку у Лукавицу. Начелно, свака породица и братство могла је у планини подизати катун по слободном избору, али прећутно се прелазило преко уходане праксе да свако братство подиже катуне на истом мјесту. Других посебних права немају у племенском комуну ни братства ни појединац. Сваком Пиперу је слободно свуда по планини напасати стоку и сјећи дрва.[42] И Бјелопавлићи су један дио планина које су заједнички освојили оставили у заједничку својину свих племена.[43] Иначе, због развијене земљорадње комуница у Бјелопавлићима није имала онакав значај као код сточарских племена. Понекад су два племена имала подједнако право испаше на

[40] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 175, 178.
[41] Исто, 90.
[42] Ј. Ердељановић, Постанак племена Пипера, 269—270, 273—274.
[43] П. Шобајић, Бјелопавлићи, Насеља, XV, Београд 1923, 253.

одређеним планинама. То је обично била гранична територија, коју ниједно племе није могло захватити за себе.[44]

Црногорска племена нијесу била само територијално-управне организације. Да је само колективна својина држала племе на окупу, оно се никада не би формирало. Осјећање племенске припадности тешко је дефинисати и пронаћи све оне нити које нераскидиво везују племеника за племе. Људи са поносом истичу своје племенско поријекло, као што данас истичу своју националну припадност. Племе је штитило личну и имовинску безбједност племеника. Бити припадник племена значило је имати права и обавезе. Само преко племенске организације племеник је могао остварити своја права и изразити своју личност. Бити изван племена било је теже него данас бити без држављанства. Зато се и сматра најтежом казном у црногорском племенском друштву протјеривање из племена, односно из Црне Горе. Као да постоји нека тајанствена веза између племеника и тла на којем живи. И као борац у прошлости, Црногорац се увијек показивао неустрашивијим на свом терену него изван земље. Чак и онда када је дио племена територијално одвојен од своје племенске области, и даље остаје у тијесној заједници са својом матицом и чини потпуну племенску цјелину са њом.[45]

У неким црногорским нахијама гдје је племенска организација била добро уобличена племена су имала и своје заједничке празнике. Од давнина сви Ћеклићи, изузев једног дијела Петродољана, славили су св. Илију. Ћеклићи од старине упражњавају и општеплеменско ношење крста на Спасовдан. Тога дана се служи служба у саборној племенској цркви св. Илији и од ње полазе крстоноше.[46] У Његушима свако братство има своје крсно име, своју прислужбу и општу прислужбу св. Госпођу.[47] Међутим, сва црногорска племена нијесу имала заједничко крсно име, па чак ни прислужбицу. То су она племена која су у свом историјском развоју пролазила кроз унутрашње племенске кризе и којима је пријетила опасност да се подијеле на посебне цјелине.

Стара Црна Гора имала је заједнички празник Петровдан и Павидан, који су падали један за другим. Св. Петар је био општи сточарски празник. Тога дана редовно је одржаван и Збор. Тако се један црквени празник поклапао са племенским скупом цијеле Црне Горе. У овим случајевима црква је у Црној Гори имала племенску функцију и допри-

---

[44] Ј. Ердељановић, Постанак племена Пипера, 247—248.
[45] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 179.
[46] Исто, 570.
[47] Исто, 481.

носила је учвршћивању племена и њиховом међусобном повезивању.

Свако црногорско племе имало је свој специфичан пут историјског развитка и своје особености. Сва територија Старе Црне Горе није била прекривена племенским творевинама. У Љешанској нахији нема праве подјеле на племена, као што је имају остале нахије Црне Горе. Када се у другој половини XVIII вијека Љешанска нахија почела ослобађати турске власти у Дражевини и у Грацу стали су се стварати замеци нових племена. То је било и сувише доцкан. Државна власт пресјекла је овај развој као што је прекинула и процес стварања цетињског племена, које се коначно није формирало. У Љешанској нахији била су три комуна у гори и паши. То је био једини елеменат племенског живота, и то врло лабав.[48] У Црмничкој нахији преовлађује територијално-управна организација са извјесним племенским атрибутима. Насеља су добро груписана. Црмницу народ дијели на седам племена, али племе идентификује са селом.[49]

Нека црногорска племена дијеле се на ужа племена. Бјелопавлићи се дијеле на пет дјелова: Вражегрмци, Павковићи, Петрушиновићи, Брајевићи и Мартиновићи. Ова ужа племена имају и своје оселине и планине. Племеник обично истиче своје уже поријекло. У ствари, то је типична економско-родовска организација у оквиру старе жупе. Свако братство имало је у једном низу своје непрекинуто земљиште почев од ријеке Зете па до краја доње планине.[50]

Док су црногорска племена формирана више услијед економске нужде и географских прилика, него на крвној подлози, у Малесији је крвно сродство основна подлога за удруживање. По крвном сродству, племена у сјеверној Албанији су чистија од многих црногорских. У Црној Гори има више племена, чије је становништво по крви разнородно и са неколико крсних слава. У Малесији неколико села чини „фис" или племен. Фис означава један род или више братстава која воде заједничко поријекло од једног претка, али која су толико многобројна да чине самосталну јединицу. Племе или фис у Малесији чини становништво заједничког поријекла. Па и насеља носе патримонични а не географски појам. Припадници једног фиса не склапају бракове међу собом.[51]

Иако се ни за сјеверноалбанска племена строго научно не може доказати да потичу од једног заједничког претка,

---

[48] Исто, 167—168.
[49] Исто, 183—184.
[50] П. Шобајић, Насеља, XV, 182, 252.
[51] А. Јовићевић, Малесија, Насеља, XV, 23, 72, 83, 85.

што је практично и немогуће, многа црногорска племена изводе своје поријекло од једног заједничког претка. Многобројна братства Дукађинаца у Бјелопавлићима сматрају да воде поријекло од заједничког претка по имену Бијели Павле, поријеклом из Дукађина. Када је Павле дошао у Бјелопавлиће, тамо се налазило старо племе Лужане.[52] Павле Дукађин је историјска личност из прве половине XV вијека.[53] Легенда о поријеклу Бјелопавлића сама по себи говори о утицају Албанаца на формирање црногорских племена. По предању Дрекаловића, њихов праотац Дрекале праунук је чувеног албанског јунака Ђурђа Кастриота.[54] Легенда о поријеклу Дрекаловића морала се рано формирати. Још 1760. нишки архимандрит Григориј Дрекаловић каже за себе да је „от Кастриотов".[55] По легенди, Никшићи воде поријекло од Никше, сестрића краља Стефана и капетана Леона.[56] Братоножићи сматрају да воде поријекло од Бранковића.[57]

Исто тако, многа црногорска братства доводе своје поријекло у везу са неком личношћу којој се приписују разна својства: јунаштво, мудрост, положај итд. Доиста, за нека црногорска братства може се утврдити и пратити генеалогија по историјским подацима. Ти родоначелници су обично били угледне личности: поп, кнез, судија и слично. Родословље које иде далеко у старину памтило се највише у кнежевским кућама. Тиме се истицала поедност поријекла и предака. Али без обзира на легитимност те традиције, име претка било је доказ заједничког поријекла. То је допринијело чувању родбинских веза међу члановима братства. Племена у чијој се традицији истиче да воде поријекло од заједничког претка нијесу чвршћа и оформљенија од оних која те традиције немају. То је доказ да традиција нема историјске основе и да су племена по крви разнородна. Братство у оквиру племена остаје једина крвна заједница у црногорском племенском друштву.

Разлози одржавања предања у племенима, по Ердељановићу, посљедица је двеју врло значајних установа племенског друштва: опште установе егзогамије и правне установе крвне освете.[58] То је врло уска основа за настанак и одржавање племенског предања. Свако друштво, па и племенско, има потребу да упозна своју прошлост. Предање је

[52] П. Шобајић, Насеља, XV, 175.

[53] Иван Божић, О Дукађинима, Зборник Фил. фак., књ. VIII, књ. 2. Београд 1964, 394.

[54] J. Ердељановић, Насеља, IV, 137.

[55] Љ. Стојановић, Записи и натписи, II, 199, 222, бр. 3160 и 3271.

[56] М. Драговић, Споменик, XXX, 36.

[57] J. Ердељановић, С. Е. З., XII, 493—494.

[58] J. Ердељановић, Старина и значај племенских предања у Срба, Летопис Матице српске, 340, Нови Сад 1934, 9.

у првом реду наративна историја једног племена, коју племенска машта доводи у везу са крупним историјским збивањима и познатим историјским личностима. У племенском предању као црвена нит провлачи се сјећање на немањићку државу и на Црнојевиће. У црногорском племенском друштву предање је политичка историја и животна потреба. Оно постаје свијест о својој прошлости и своме народном бићу.

Не сумњајући у историјску вјеродостојност племенског предања, Ердељановић каже: „Властеоско, племићко, порекло многих братстава у српским динарским племенима је једним делом и документима доказано, а разне прилике показују да се у такво порекло и многих других братстава може веровати“.[59] Од времена када је Ердељановић написао ове ретке па досад, објављено је много докумената који јасно показују да о племићком поријеклу црногорских братстава не може ни бити ријечи. Легенда о властеоском поријеклу настала је онда када су се нека црногорска братства видно истакла у политичком животу Црне Горе. То је било у XVIII вијеку. Тада се траже „дипломе“ о директном поријеклу од Немање или цара Душана. Тиме главари појединих братстава истичу своје претензије на првенство у Црној Гори. То је вјечни дах немањићке традиције, од које се људи ни у практично-политичким поступцима нијесу могли одвојити. Она је била залога и непресушна нада у успјех.

Недостатак крвног сродства међу црногорским племенима доказује и традиција о усељавању и исељавању становништва. Досељеници су се полако уклапали у братства и док се извршио процес уједначавања по крсном имену, прислужбици и осталим компетенцијама имовинског, кривичног и војног карактера, о јединству братства није могло ни бити ријечи. Тај процес је зависио углавном од односа у броју између досељеника и старосједелаца као и других чинилаца.

О усељавању у Црну Гору нема историјских података за старију прошлост, па се морамо задовољити резултатима етнографа. Усељавање је почело још прије него што се Иван-бег Црнојевић настанио на Цетињу. Предак цетињских братстава: Иванишевића, Ивановића и Вушуровића, Иван Боројевић дошао је из Старог Влаха у Цетињско поље средином XV вијека.[60] Такође по предању, братство Почеци су из Старе Србије.[61] Највише усељавања у Црну Гору било је из Херцеговине. У цетињском племену има 203 породице старозеђанског и 206 херцеговачког поријекла.[62] У Цуцама, на до-

---

[59] Исто, 10.

[60] J. Ердељановић, Стара Црна Гора, 300—301.

[61] Исто, 327.

[62] Исто, 344.

сељенике из Херцеговине, на укупно 560 породица са 20 братстава, долази 346 породица или три петине племена.[63] Племе Његуши има 25 братстава са 442 породице. Од тога 68 зећанског поријекла, 297 породица из Босне и Херцеговине, 53 из других црногорских крајева, 16 из Рашке и 8 из Брда.[64] По предању, и црногорска династија Петровића доселила се из Херцеговине испод планине Његуша. У Ћеклићима има 188 породица. Од тога 132 породице припадају братствима из Црне Горе, 36 породица су из Брда и 20 из Херцеговине.[65] У Бјелопавлићима, нових досељеника има 51 братство са 536 кућа.[66]

Андрија Јовићевић даје врло поуздане и прецизне податке о становништву Ријечке нахије, која показују велику шароликост како по поријеклу тако и по броју братстава. Најстарије становништво поријеклом је из Старе Србије и Албаније. На овај слој надовезују се досељеници из Босне и Херцеговине, док су посљедњи усељеници из свих црногорских и брдских племена.[67] У Ријечкој нахији има 188 братстава, од којих око 50 имају по један дом, управо једну породицу. Два су братства врло бројна и имају око 170 домова. Остала имају од два до дванаест домова.[68] По поријеклу, најбројнија су братства из Старе Србије, а по броју домова братства — из Албаније. Поред братстава поријеклом из Црне Горе, Херцеговине и Босне, има три братства из Боке Которске и по једно из Хрватске, Далмације, Анадолије и Грчке. Шароликост поријекла становништва које није имало времена да се кроз јача братства уједначи огледа се и у броју разних слава којих у Ријечкој нахији има осамнаест.[69] И у другим црногорским племенима и нахијама било је доста досељавања са стране. У Пиперима, више од три четвртине данашњег становништва су досељеници.[70]

Према истраживањима етнографа, исељавања из Црне Горе било је много мање. Унутрашњих исељавања из једног племена у друго било је свакако доста, али изван Црне Горе много мање. Из Пипера се иселило око 200 домова, од чега 96 у Србију, а остало у Стару Црну Гору.[71] За Филиповиће у селу Стрмној Гори у ваљевској подгорини вјерује се да су дошли из Ћеклића у првој половини XVIII вијека.[72] У Србију су се исељавали и из других црногорских племена.

---

[63] Исто, 748.
[64] Исто, 483
[65] Исто, 585.
[66] П. Шобајић, **Насеља, XV, 199.**
[67] А Јовићевић, **Насеља, VII, 548.**
[68] Исто, 621, 784.
[69] Исто, 785—786.
[70] Ј. Ердељановић, Постанак племена Пипера, **415**.
[71] Исто, 415.
[72] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, **544**.

Главна исељеничка подручја црногорских племена у периоду турске врховне власти над Црном Гором постају млетачка територија и сусједне турске области и градови. Од 1867 домова у Зети из Црне Горе поријеклом су 674 куће.[73] У Зети је било много мањих братстава, укупно 271. Зета има типичну сеоску управну организацију. Комуни у Зети су издијељени само међу селима. Свако село напаса стоку и сијече дрва у своме комуну. Ћемовско поље није издијељено и слободно га искоришћавају сусједна села.[74] Традиција памти да је Ћемовско поље некада било обрасло густом шумом и да је на многим мјестима успијевала пшеница и јечам. Пошто је вјетар однио земљу, поље је огољело и постало неплодно.[75]

Од турских градова Подгорица постаје главни насељенички центар црногорских племена. Муслиманско становништво у њој углавном је поријеклом из Старе Црне Горе, Брда и Зете.[76] Многе махале у граду носе имена братстава која их насељавају или су их засновала.[77]

Усељавање у Црну Гору и исељавање из ње стални је процес, који је трајао вјековима. То је битно слабило племенску организацију и успоравало процес стапања у једну цјелину. Посматрано уопштено, црногорско племенско друштво показује разноврсност настанка и богатство форми у свом историјском развитку.

Племенска организација изграђује се у оквиру старих територијалних подјела које Турци узимају као основу за нову управну подјелу на нахије. Ријеч нахија је турског поријекла. Нахија није савез племена, него територијално-управна организација. Све до коначног формирања црногорских племена нахија је играла велику улогу у политичком и друштвеном животу Црне Горе. Нахија је у Црној Гори постала тако чврста и традиционално управна организација да је у току XVI и XVII вијека, па добрим дијелом и касније, истицана изнад племена. Она је имала и извјесних племенских елемената. Крвна освета била је обавезна и за нахију. То је још запазио Вук Караџић у првој половини XIX вијека. Нарочито је нахија као управно-територијална организација имала велики значај, у оним областима Црне Горе гдје је задржана стара жупска подјела, као што је био случај са Љешанском и Ријечком нахијом. У првој није било праве племенске организације, и у другој није било великих племена, па чак ни јаких братстава. Уситњеност родова при-

---

[73] А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, Насеља, 23, Београд 1926, 500.

[74] Исто, 403, 458.

[75] Исто, 405.

[76] Исто, 507—509.

[77] Исто, 449.

морала их је да се збију у оквире нахије, као једине снаге кадре да штити интересе толиких братстава. У XVII вијеку у Ријечкој нахији истичу се Љуботин и Цеклин. Међутим, у XVIII стољећу главари се увијек обраћају Млечанима и њиховим поданицима у име цијеле нахије.[78] Па и сами Катуњани називају Ријечане по географском појму, а не по племену.[79] Истина, кад год хоће пред Млечанима да истакну значај покренутог питања, катунски се главари позивају на цијелу нахију. Ипак, главну ријеч са Млечанима воде катунска племена, а не нахија.

*

Са развитком племенске организације у Црној Гори изграђује се и њен самоуправни апарат и институције. Из првих турских пописа Црне Горе види се њена територијално-управна подјела на нахије и сеоске кнежине. По канун-нами из 1523. године, у Црној Гори је било 36 муселема или кнезова, док их је раније било педесет и три.[80] По овој турској административној замисли број кнезова могао се преполовити, што свакако не би било могуће да су биле формиране кнежине-племена. Сви каснији подаци о броју кнезова и кнежина у Црној Гори до краја XVII вијека доста су произвољни и непоуздани. Познати опис Црне Горе из 1692. године которског провидура Николе Ерице јасно показује да се углавном довршио процес формирања кнежине, али све оне неће дати племена, пошто ће се касније неке од њих слити у једно племе.[81]

Тиме је завршена прва фаза територијалног уобличавања кнежине. Свака кнежина, поред кнежинског кнеза има по неколико кнезова-старјешина братства. Родовска припадност унутар племена није била превазиђена, не само у смислу представничке функције племена као цјелине у односу на друго племе, него и у смислу унутрашње организације племена. Сви кнежински кнезови заједно се јављају приликом склапања уговора са другим племенима и Млечанима. Иако је племе било састављено од неколико братства, ипак она иступају као цјелине. Племенски збор одржавао је јединство племена.

Ослободилачка борба народа Црне Горе у XVIII вијеку условљавала је довршење формирања племена. Под турском врховном влашћу преовлађују кнежине. Борба против Турака није се могла успјешно водити без унутрашњих збијања

[78] J. Миловић, Зборник, 128, 162, 273.
[79] Исто, 197.
[80] Б. Ђурђев, Прилози за оријенталну филологију, I, 17.
[81] J. Томић, Споменик, LII, 69—83.

племена и тијесне међуплеменске сарадње. У овом процесу број кнезова и кнежина опада. Јача братства обједињују око себе слабија и постају кичма племена. У овом вијеку тај процес је видан и доста брз. Тек крајем XVIII вијека племе ће добити устаљену организациону форму, каква је позната у почетку XIX вијека и какву је затекао Вук Караџић у Црној Гори. Он каже: „Осим владике свака нахија има једног сердара, а свако племе једног војводу, кнеза и барјактара, и сва ова звања су насљедна у некијим породицама. Осим овијех има у сваком племену знатнијех људи који уживају неки углед и зову се главарима".[82] По Вуку, није било разлике између кнежине и племена.

То је типично војно-демократска племенска организација, која је израсла из ослободилачке борбе народа Црне Горе. Сердар, као нахијски старјешина, први пут се помиње у предлогу црногорских главара млетачком Сенату из 1717. године. Међутим, нахијски кнез познат је још из 1648. године. Није јасно када је установљена функција нахијског кнеза. Вјероватно је то било приликом утврђивања дужности кнеза Црне Горе. Војводе као племенске старјешине познате су и у XVIII вијеку, али је њих било мање него кнезова. Функција сердара и војводе као племенског старјешине војног је карактера, што јасно доказује да је потреба за стапањем у чвршћу племенску цјелину била условљена борбом против Турака и да је титула сердара и војводе никла из борбе, док је негдашња титула кнеза као племенског старјешине потиснута на друго мјесто. Млечани нијесу правили разлику између сердара и војводе. Млетачко изједначавање војводске титуле са сердарском тачно је само у смислу војне функције, али не и надлежности. Сердар је био нахијски војни старјешина, а војвода племенски. Крајем XVIII вијека Катунска нахија имала је два сердара, јер је била највећа. Када је которски провидур 1745. године захтијевао од сердара Станише Станишића да утиче на Цуце да врате Новљанима заплијењену стоку, он је одговорио: „Моја је дужност у бријеме от рата да сам пред војском и да војску наређујем, ако би ми бастало, а у бријеме от мира, како је и сад, то су дужни остали главари".[83] Врховни заповједници црногорске војске у рату били су: владика и губернадур. Ипак, управна надлежност у црногорском племенском друштву није била строго разграничена. Главари су били: војсковође, политичари, судије, зеленаши и трговци.

Све функције у црногорском племенском друштву, начелно узето, биле су изборне. Али пошто је избор практично падао на исту кућу, био је слабо оспораван од стране

[82] В. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1922, 41.
[83] Ј. Миловић, Зборник, 167—168.

племеника. Када је 1742. умро сердар Црне Горе, на његово мјесто јавила су се четири кандидата: његов брат, његов син, брат владике Саве и један његушки кнез.[84] Све се завршило тиме што је функција сердара остала у истој кући. Власт главара заснивала се на обичајном праву. Она није почивала само на личној храбрости, на разборитости и мудрости, као и на предности поријекла, него и на надмоћи богатства и посједа. По правилу, главари су били имућнији људи, али само богатство није било довољно да неко постане старјешина. Главар је у првом реду морао посједовати квалитете који су одговарали критеријуму црногорског ратничког друштва. Сами главари радо су подржавали владарске институције о поријеклу своје власти. Са Збора у Ријечкој нахији, шест црногорских главара због повријеђене племенске сујете — што их није позвао которски провидур — пишу крајем 1747. године: „По милости божијеј ми гувернадур и сердари, кнезови и главари од све Чрне Горе који примамо власт и старјешинство у нашој провинцији благословенијем преосвештенаго митрополита цетињскаго господина Саве".[85] Стална тежња у црногорском главарском слоју да се уздигне изнад племена запажа се кроз цио XVIII вијек, али ни по броју, ни по друштвеном положају главари се нијесу могли издвојити у један сталеж. Они су се увијек сматрали бољим родом. Увреда нанесена главару сматрала се увредом цијелом племену. Поводом заплене стада свога сердара његушке старјешине жалиле су се которском провидуру да је то „зло и срамота не само њему ма свему нашему збору".[86] Тек крајем XVIII вијека запажају се извјесни елементи племенске олигархије. Племенска демократија је још увијек јака, граничи се готово племенском анархијом. Главари су се разликовали од народа по томе што су се бавили општим пословима и расправљањем размирица. Они нијесу имали никакве стварне власти и никога нијесу могли казнити за неизвршавање заповијести. Сваки Црногорац био је свјестан да је сваком главару могао казати: „Ја сем бога немам никаква господара! Ја те поштујем као народног главара, али не морам слушати твоје заповијести".[87] То је највеће остварење индивидуалне и овако негирање друштвене слободе.

Највиши управни и политички орган у црногорском друштву био је Збор. Он је општи политички оквир који је изнад ужих сеоских, братственичких и нахијских подвојености. Збор је у ствари војно-демократско представништво народа Црне Горе. Његове одлуке начелно су биле обавезне

---

[84] Ј. Томић, Споменик, LXXII, 30.
[85] Ј. Миловић, Зборник, 192.
[86] Исто, 166.
[87] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 43.

за сву Црну Гору. На Збору су се расправљала сва питања из унутрашњег и спољнополитичког живота земље.

Јавност рада, право и морална обавеза учешћа сваког племеника на свим зборским нивоима суштина је црногорске племенске демократије. Од Општег црногорског збора према доље постоје нахијски, племенски, братственички и сеоски зборови, који у оквиру својих компетенција дјелују и доносе одлуке које се тичу њихове територије и организације. И овдје важи исти принцип да на овим зборовима има право учешћа сваки пунољетан Црногорац, односно ратник. Надлежност међу разним врстама зборова није била строго разграничена. Понекад се на нахијским зборовима доносе одлуке које задиру у дјелокруг Општег збора, или се на племенском збору рјешава у име цијеле нахије. Такве одлуке ишле су на штету општег јединства земље.

Најчешће су се одржавали племенски зборови. Историјски подаци о њиховом одржавању су ријетки. Међутим, називи многих локалитета на племенској територији доказују да су се зборови редовно одржавали. Племенски зборови сазивали су се према потреби, а најчешће празником. Његуши су се једном састали на сам Божић пред црквом, 1748. године.[88] У оквиру својих судских компетенција племенски збор је изрицао новчане казне члану племена, уколико се он огријешио о норме племенског схватања правде.[89] Збор је сазивао старјешина кнежине, племеници или се у одређене празнике сам окупљао.

Племе је као заједница самостално иступало према другим племенима, турским и млетачким властима. Племенски уговори између племена правили су се увијек на равноправној основи и обухватали низ јавноправних радњи, од кретања по племенској територији до склапања савеза упереног против трећег племена. Уговори племена са представницима млетачких власти у Котору нијесу склапани на равноправној основи. Племенима су увијек натуране теже обавезе. Кроз цијело XVIII стољеће запажа се тежња црногорских племена да утичу на Млечане да поштују принцип одговорности племена, а не цијеле Црне Горе, како су то обично чиниле млетачке власти у Котору. Млечани никада нијесу прихватили тај принцип, и због сукоба са једним племеном правили су економски и политички притисак на све Црногорце. Обично, сукоб једне бокељске општине са једним црногорским племеном проширивао би се и на остала сусједна племена. Његуши су се тужили которском провидуру на Ришњане овим ријечима: „Ако су они Ришњани имали какву свађу с комунитадом џуцком, нијесу имали правицу

[88] ДАК. ПУА, књ. 68, 4. јануар 1748. Из писма сердара Станише Станишића которском провидуру.

[89] J. Миловић, Зборник, 144.

чинит свађу с нашијем комуном његушкијем, защто је тако учињено по правици принциповој."[90] У свим сукобима Млечани су увијек подржавали своје поданике, што је и разумљиво.

Нахијски зборови одлучивали су о спољнополитичким и унутрашњим питањима цијеле нахије. Њихове компетенције су много шире и значајније у оним нахијама гдје се задржала стара жупска подјела. Сукобе унутар братства и племена једне нахије обично су рјешавали нахијски главари или кметски суд. Међутим, сукоби и зађевице међу нахијама обично су се рјешавали на станку. На станак се није долазило у име нахије, него у име свих племена те нахије. Поводом сукоба између Црмничана и Паштровића црмнички главари у „име свега скупа" позивају Паштровиће да у име њихова збора дођу на станак, „е ћемо и ми од свакоr племена доћ по десет људи".[91] Такође, и међу племенима се одржавао станак. Цетињске старјешине у име „свијех Цетињах" позивају паштровски збор на станак: „Молимо ве да се састанемо по десет људи на Мртвици".[92] Одржавали су се и станци са Турцима, било ради уговарања плаћања харача, учвршћивања мира или из других разлога.[93] Међутим, има примјера да се под станком подразумијевао састанак и једне личности са представницима других племена.[94] Уопште, станак је институција обичајног права на коме се рјешавају разна питања између два равноправна лица.

Поред Општег црногорског збора, нахијских, племенских и сеоских зборова, постоји главарски збор цијеле Црне Горе, нахије или племена. На овим скуповима учествују само главари, и то како се иде од нижег ка вишем збору круг одабраних учесника се сужава, тако да на главарском скупу Црне Горе води главну ријеч по неколико најистакнутијих старјешина из сваке нахије, обично из исте породице. То ће се негативно одразити на племенску демократију, јер те главарске одлуке народ не обавезују. То је пут који води ка племенској самовољи и анархији. Овакву политику у Црној Гори започели су гувернадур Јован Радоњић, Пламенци и још неке старјешине.

Као што су се главарске функције заснивале на обичајном праву, тако су и све остале правне институције у црногорском племенском друштву поникле из њега. Основно

[90] ДАК. ПУА, књ. 86, Његуши, 26. јануара 1761.
[91] Црна Гора пред стварање државе, 279.
[92] ДАК. ПУА, књ. 58. Без датума, око 1744.
[93] Ј. Миловић, Зборник, 158, 181.
[94] Исто, 187.

питање положаја личности у племенском друштву јесте питање заштите њеног живота и имовине. Недостатак државне организације довео је до апсолутизовања јединке која остварује и брани права сама. Али то ипак није било апсолутно право јачега, јер свака јединка се покоравала нормама обичајног права, које не дозвољава сваки злочин и поступак. Одбрана земље је света дужност сваког Црногорца, али крвна освета је исто тако света. Већ у XVIII вијеку у Црној Гори је постојала пословица: „Ко се не освети, тај се не посвети".[95] Крвна освета и освета из темеља потресају црногорско племенско друштво.

У условима племенске организације и недостатка јавне власти, племе или братство је штитило имовину и личност припадника племена, то се могло заштитити само адекватним мјерама: зуб за зуб, глава за главу. По племенском моралу, крвна освета је највеће задовољење повријеђене личности и често се најужасније извршавала. Крвне везе удружују појединце на нижим степенима друштвеног развитка у чвршће заједнице него што их касније на вишим степеницама друштвеног развитка здружује национална држава или комуналне везе. Та чврста повезаност братства или племена била је израз животне нужде. И управо захваљујући таквим везама заједница се могла одржати.

Колико год нам данас може изгледати да је крвна освета зло, она је у условима племенске организације била једини могући начин заштите личности и имовине. По племенском моралу, важило је основно правило да нико не може убити без оправданог разлога, а да то својом главом не плати. Живот је убици могла опростити само родбина убијеног. Свако убиство и освета се не прихватају. Убиства из користољубља сматрају се недостојним човјека, али убиство за увреду части је исправна ствар. Довољна је била једна ружна ријеч па да почне низ убистава из освете, која се није завршавала док се с једне и друге стране не изброји једнак број мртвих глава. Као што се види то племенско друштво више је штитило живот припадника братства или племена него и једно савремено цивилизовано друштво. Племенска правда крвне освете увијек је тријумфовала, без обзира на њену цијену, или је убица по умиру био обавезан на високу материјалну одштету. Крвна освета у Црној Гори није се насљеђивала у више генерација, као што је био случај код албанских племена, гдје се „дешавало да се продужи на стотине година".[96] Црква са владиком вршила је миритељну улогу.

[95] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 45.
[96] М. Миљанов, Живот и обичаји Арбанаса, Београд 1907, 3.

Крвна освета почивала је на једном обичајном праву, али се вршила на разне начине. Јасно се разликује освета од крвне освете. Док се посљедња задржавала у границама одмазде *ius talionis*, прва нужно прелази ту границу. Осветник је слику неправде одржавао у страховитој свјежини, истицањем крвавог хаљетка убијеног, узимањем крви у суд, па чак и ношењем крваве кошуље до голог тијела. Илија Јелић, који је недавно умро, наводи да је познавао једног Васојевића који је пуних петнаест дана носио крваву и неопрану кошуљу свог убијеног брата.[97] Сам акт крвне освете није се изводио увијек и на сваком мјесту кад се сретне убица. Марко Миљанов навео је риједак примјер чојства у крвној освети. Један Шпадијер убио је неког Кустудију. Брат убијеног није успио да га освети. У једном боју са Турцима Шпадијер је био тешко рањен. Кустудија га је изнио, предао родбини да га лијечи, а када је прездравио, извршио је освету.[98] За нехотично убиство не врши се крвна освета. Када се изврши, сматра се највећом срамотом.[99]

Ако је породица убијеног опраштала крв, о томе се састављала писмена изјава.[100] Принцип крвне освете важио је и онда када је убиство извршено изван земље. Када је један Бокељ у Бреши убио свога земљака, родбина убијеног захтијевала је од брата убице да плати крв, иако је он суђен и у затвору умро. Брат убице одбио је да плати крв пошто је био одијељен од остале браће.[101]

Иако у Црној Гори није било јавне безбједности племена се нијесу сатирала у бескрајним крвним осветама. Постоји један утврђен друштвени ред и устаљени међуљудски односи који свједоче о високој правној свијести црногорског племенског човјека. Сви су се спорови и сукоби решавали „по закону черногорскому" или „закону земунскому," односно по обичајном праву. Приликом убиства, главно је било избјећи непосредну реакцију — да се освета не прошири на већи број људи. Убица се одмах склањао из свога племена. У Паштровићима, у случају убиства рођаци убијеног прије сахране љеша иду кући убице и „траже да убију њега, или неког другог из породице, v противном пале му кућу, оплијене добра, одведу стоку и сматрају да нијесу наплаћени док се не освете или крвљу или просјаштвом убичине породице".[102] Ако је убица из јаке куће, он само пређе да живи код неког рођака, а родбина убијеног задо-

[97] *Илија Јелић*, Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Албанији, Београд 1926, 30—31.
[98] М. Миљанов, Примјери чојства и јунаштва, Београд 1901, 69.
[99] Исто, 86.
[100] J. Миловић, Зборник, 289.
[101] J. Томић, Споменик, LXXII, 78.
[102] А. Соловјев, Споменик, LXXXIV, 30.

вољава се пресудом кметоког суда и новчаним обештећењем породици убијеног.[103]

Мирење, односно умир је врло стара институција обичајног права у Црној Гори и Боки Которској. Паштровићи су се међусобно мирили пред млетачким властима у Котору 1440. године. Спорне стране изабрале су по дванаест судија који ће ик измирити и которском провидуру поднијети пресуду на потврду. Пресуда је гласила да једна странка даде 30, а друга 12 кумстава, према обичају земље.[104] У сукобу Његуша са Которанима 1446. један Његуш је погинуо од стријеле и умирни суд је донио пресуду.[105] Поводом сукоба Ивана Црнојевића са Млечанима 1489. године, када су страдали млетачки поданици, Сенат је наредио баилу у Цариграду да предузме кораке „и да се постара о накнади почињене штете у опљачканим стварима и крварини погинулик, како то изискује и месно и обичајно право".[106] Из наведених података јасно се види да су Млечани, освајањем Котора, у Боки и сусједству затекли толико развијено обичајно право да се нијесу усудили да га укину.

То обичајно право ослања се на средњовјековно српско државно право. Рецензија средњовјековног права, у првом реду Душановог законодавства, не би могла настати без стварних потреба живота. Ове потребе настале су у Зети у XV вијеку, када су се многи односи промијенили и упростили у односу на Душаново доба. Из Душановог законика није могло бити ништа директно преузето, али је закон остао као узор за стварање норми обичајног права. Људи су се истовремено позивали на Душанов законик и обичајно право. Поводом убиства у Перасту 1603. године састао се умирни суд од 24 судије и донио пресуду да убица плати крв „по закону пресвијетлог краља Стефана, а по обичају овик наших крајева".[107] Двадесет година касније, капетан Пераста доноси са градским вијећем одлуку да ће грађани бити кажњени за непристојне ријечи „по законима краља Стефана".[108] Ни у једном ни у другом случају пресуда није донијета по Душановом законику. Истицање да се суди по закону краља Стефана и по обичајном праву показује да је рецензија Душановог законика доживјела такву прераду да

[103] М. Драговић, Споменик, XXV, 27.

[104] Илија Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу, Зборник у част шестогодишњице Законика цара Душана, Београд 1954, 147.

[105] Р. Ковијанић, И. Стијепчевић, Културни живот старог Котора, књ. I, Цетиње 1957, 178.

[106] Ј. Томић, Црнојевићи и Црна Гора, 50—51.

[107] П. Шеровић, Још један случај примјене Душановог законика у Перасту у XVII вијеку, И. записи, VIII 1952, 171.

[108] П. Шеровић, Суђење по Душановом закону у XVII вијеку у Перасту, И. записи, IV, 216.

од његовог духа није остало ништа. Животне потребе наметале су нове појмове о праву и правди.

Умир је вршио кметски суд, по утврђеном обичајном праву, састављен обично од двадесет и четири изабране судије. За убиство, тјелесне повреде, личне увреде и разна кривична дјела, плаћала се одговарајућа сума или крварина према учињеном дјелу. Крајем 1582. године Голубовићи из Паштровића платили су крварину Цетињанима „по закону земунскому на част и плату обичну како међу собу биеху властеле Паштровић и властеле Цетлинане међу собу учинили мир и лубав за диференцие минуте".[109] Три године касније, кметски суд осудио је једног Паштровића да плати за главу једног Мајињанина 600 перпера, десет побратимстава и четрдесет кумстава. Од тога „узесмо ми властели на се трети" дио, како стоји у пресуди. За кумства и побратимства предвиђено је вријеме плаћања крварине у неколико рокова.[110] Те исте године крварина за једног Грбљанина процијењена је на 500 перпера, „и то тогај отбисмо на властеле и на кумства и побратимства... и не оста дуга веће него франке либере двиесто перперах".[111] Као што видимо, у два идентична случаја за убиство кметски суд изриче двије различите пресуде. Разлика је не само у вриједности крварине него, још више, у одузимању трећег дијела новчане накнаде за суд. У првом случају, суд узима трећи дио само од предвиђене суме за главу, а не од кумстава и побратимстава, а у другом — од укупне суме: крварине, побратимстава и кумстава. Као што ћемо касније видјети, то није случајно. Чак и убиства у вријеме млетачко-турских ратова између Црногораца и Примораца судио је кметовски суд.[112] Та чињеница је била од изванредног значаја за млетачко-црногорске политичке односе и учвршћивање добросусједских односа између Црногораца и Бокеља.

Кметоки суд од двадесет и четири изабране судије води поријекло од пороте из Душановог законика. У 151. члану Душановог законика помиње се порота од 24 (12,6) чланова. „И ти поротници да нису власни никога измирити, осим да оправдају или опет да окриве". Пресуду је доносио представник централне власти. По Душановом законику, вражда за убиство од 1.000 перпера плаћала се владару. У условима племенског друштва и недостатка јавне безбједности, вражда односно крварина дијелила се на три дијела; трећинв суду, а двије трећине оштећеној страни. У Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића за заушницу „или крво-

[109] И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, Паштровске исправе XVI—XVIII вијека, 5.
[110] Исто, 7—8.
[111] А. Соловјев, Споменик, LXXXIV, 9.
[112] Паштровске исправе XVI—XVIII вијек, 10—11.

пуштеније из носа от тогај што се нађе глоба кнезу два дјела а пургаром трети дјел".[113] Ова подјела глобе на три дијела могла је послужити као узор за крварину у обичајном праву. И сам средњовјековни назив за кметове „властел," односно овлашћени или представник власти, показује да су главари себе сматрали властима у црногорском племенском друштву.

Церемонијал око умира најбоље и најпотпуније је описао надинтендант Стефан Вракјен 1754. године у једном спису намијењеном млетачкој влади. Он правилно истиче да се сукоби између млетачких и турских поданике једино могу ријешити умиром. „Арбитрарије између двије личности које нијесу потчињене једној истој старјешини, не само да су толерисане, него се сматрају неопходним". Када се догоди убиство, изабере се дванаест људи од оних који нијесу учествовали у сукобу и упућују се у кућу убијеног да траже вјеру. Посредници носе ситне поклоне у знак жеље убице за мирењем и нагодбом. По неком неписаном церемонијалу, посреднике обично два пута одбијају, а трећи пут родбина убијеног истиче штету и увреду коју је претрпјела, али пристаје да у њихове руке преда своју част. То је знак попуштања. Посредници се враћају у кућу делинквента, који упућује породици убијеног дванаест жена својих рођака у пратњи посредника, „носећи у знак кумства колијевке, покривене са исто толико марама," са по једним реалом у свакој колијевци. Када дођу до врата куће убијеног, повичу: „отвори врата за име бога и св. Јована". Тада се отварају врата и породица убијеног прима посреднике и жене. Потом се у разговору утврђује вријеме за умир. Број изабраних судија зависи од тежине кривичног дјела. Ако је у питању убиство, мора бити двадесет и четири судије, ако је ријеч о рани — 12, а о пљачки и отимачини — 6 или 4. Људски живот се цијенио на 12 крви, 6 побратимстава и 12 кумстава. Једна крв износи 60 реала или 10 цекина, а цијела крварина 120 цекина, без побратимстава и кумстава. Крвно братство је износило лакат и по свиле, кумство један реал и мараму, укупно око 130 цекина. Судије узимају трећину крварине. Од овога се одступа када је рањен или убијен старјешина села. Пресуда се правила у два примјерка, међу које се стављао један преполовљени дубровачки грош. Када се прочита пресуда, судије устану и поставе се међу спорне странке. Кривац са истим оружјем којим је извршио злочин, објешеним око врата, клекне пред рођаком убијеног и моли за опроштај. Овај узима оружје из руку убице и задржава га трајно за себе. Затим следује љубљење, чиме се завршава

[113] *Никола Радојчић*, Закон о рудницима Стефана Лазаревића, Београд 1962, 51.

церемонија арбитрарије. Дакле, задатак суда је не само да изрекне пресуду него и да помири закрвљене странке. Вракјен на крају примећује да је један веома сиромашан народ установио тако високе казне.[114]

У Црној Гори, крварина, односно „глава бојничка," цијенила се „по шездесет (цекинах) како и остале главе церногорске".[115] За жену се плаћало пола крварине, а за дијете још мање. За убиство главара плаћао се и додатак на старјешинство. Суд је био врло ауторитативан, што се види из чињенице да ако је освета извршена послије нагодбе, за крварину се плаћало 200 цекина.[116]

Суд суди на основу обичајног права, али испитује доказе од саслушања свједока до заклетве и вађења мазије. Још 1848, па чак и доцније, једна попадија у Грбљу, оптужена за прељубу, вадила је мазију.[117] Испитују се све околности под којима је извршено убиство. Ако је неко убијен у крађи, плаћа се такође 12 крви, само што суд, поред уобичајене трећине, узима још неку крв. Такође се за убиство из користољубља плаћала посебна казна. За физичке повреде, клевету и личну увреду плаћало се одређени број крви, кумстава и побратимстава, према тежини почињеног дјела. Ту је жена била изједначена са мушкарцем.[118]

На истом правном принципу и истим методима рјешавали су се и остали сукоби између племена, нахија или цијеле Црне Горе са млетачким или турским поданицима. У Боки Которској умирне судове називају арбитраријама. Разлика између арбитрарије и умирног суда је у судском поступку. У арбитраријама, представник млетачке власти поставља судије, обично тројицу, и потврђује пресуду. Међутим, судије суде на основу обичајног права исто као и кметови. Према томе, између арбитрарије и умирног суда битне разлике нема.

Мање спорове између чланова племена рјешавао је сам главар или неколико угледних људи. Ауторитет кметског суда био је велик. Судије су обично биле најугледнији црногорски главари, нарочито у тешким сукобима крвопролића. Принцип „главе за главу" примјењивао се највише у случају оружаног сукоба племена са племеном. Иначе, у црногорском обичајном праву запажа се тежња индивидуалне одговорности колико год је то могуће. Међуплеменски сукоби понекад су трајали и двадесет година. Умир међу племенима започињао би станком, у име зборова, на коме су бирани

[114] Ј. Томић, Подаци о умиру или врацди из XVII и XVIII века, Споменик, VIIIL 1905, 49.
[115] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XIX, 301—304.
[116] Ј. Томић, Споменик, 42, 49.
[117] А. Соловјев, Грбаљска жупа, Годишњица Н. Чупића 40, 37.
[118] Ј. Томић, Споменик, 42, 49.

кметови.[119] На умиру међу племенима закључивао би се мир на бази обостраних обавеза. Када су се Ришњани измирили са Његушима 1793. године, обје уговорне стране су се обавезале да „ако би се нашао који зли чојек од једнога збора или од другога, тер би стио ови мир помест, или коју освету учинит, да има они збор ту кућу између себе изђерат и разурит". У случају сукоба Црногораца са Ришњанима и, обрнуто, Његуша са Бокељима, ниједна уговорна страна неће се мијешати у сукоб. За узајамну крађу плаћаће се седмострука вриједност украђеног предмета. Уговор ће се поднијети на одобрење и потпис митрополиту Петру I Петровићу.[120] И Пучков је примијетио да се у Црној Гори за крађу плаћа седмоструко.[121] Протјеривање из племена и рушење куће као најтежу казну у црногорском племенском друштву могао је изрећи кметски суд, племе и Збор. Практично, такву казну било је тешко спровести у живот као и све остале казне. Споменути Пучков навео је случај да када је кметски суд једног Поповића из Црмнице осудио да му се кућа разури, разур се састојао у томе што је кров куће развргнут и неколико камена са зида збачено.[122] У тој слободној и безвласној заједници казне су имале више морални него стварни значај.

Убиство манастирске чељади третирало се као изузетно тежак злочин. Године 1743. један Почек убио је манастирског слугу, а њега ђак Гаврило. На вијест о злочину скупише се „сви властели од све епархије" из: Црне Горе, Грбља, Куча, Зете, Паштровића и турских градова. Властела Црне Горе окупила се сама, без позива, по дужности, као надлежни форум за заштиту Цетињског манастира и његове чељади. Колико је то различито од спора Цетињског манастира са Хумцима вијек раније, када је владика позивао властелу. Окупљена властела, у својству мјешовитог суда, донијела је следећу пресуду. „А ми властели и господа Турци судисмо главу за главу, а сувише глобе на Почеке стависмо готових 300 цекинах". Почеци су се жалили архимандриту Василију на висину глобе, и суд је укинуо пресуду. Овом приликом суд је донио начелну одлуку, не само о заштити личности манастирске чељади него и у случају ометања лица које иде у манастир „ка својему пастиру владики, да га имамо каменијем побити, а његов дом разорити, а од његова сродства глобу узети, готово 300 цекинах. Ако ли би злица или такви убица утека од својега племена

---

[119] Б. Михаиловић, Неколико паштровских исправа, И. записи, XIV, 338.
[120] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XIX, 234—235.
[121] М. Драговић, Споменик, XXV, 27.
[122] Исто, 27.

у друго племе, или земљу, у државу скендериску и приморску, таквог убицу или злочинца тко би примио и у себе сакранио, да је сва земља на њега, да га ћера како и истога убицу или злочинца".[123] Овакве изузетне мјере за заштиту Цетињског манастира и његових интереса проистичу из његовог положаја у црногорском племенском друштву. Властела је гарантовала манастирску имовину. Према томе, овај главарски скуп у својству суда доноси одлуке које су у складу са ранијим обавезама „властеле" према манастиру.

Обичајно право признавали су Турци од самог почетка своје управе у Црној Гори. У вријеме Скендер-бега Црнојевића властела има само улогу пороте, а не суда. На тужбу игумана и калуђера Манастира св. Николе врањинског да су им сељаци притисли земљу црковну, Скендер-бег је са кадијом дошао на Вир и ту „скуписмо 24 властела от све Црвнице и заклесмо ик богом и душами них да покажу кудије су međe црковне и забешке". Дакле, властела је имала дужност да само утврди границе, а Скендер-бег са кадијом донио је пресуду „судом честитога цара".[124] По канун-нами из 1523. године, састављеној према старом дефтеру, признаје се крварина, и то у висини трећине вредности имања починиоца убиства.[125] У односу на Душанов законик, и касније, на обичајно право у Црној Гори, турска канун-нама о крварини је хуманија, јер води рачуна о имовном стању починиоца злочина. Иначе, и све друге казне су предвиђене према имовном стању делинквента. По тој канун-нами, постоје три категорије становништва у Црној Гори. богати, средњи и сиромашни.

Поред свик прописа обичајног права и свик напора племенског друштва, оно није било у стању да осигура јавну безбједност. То ће бити један од узрока нестанка тога друштва и уступања мјеста савршенијој друштвеној организацији — државној власти у Црној Гори. Колико је крвна освета тешко притискала црногорско племенско друштво, види се из Законика Петра I Петровића, донијетог 1798. године. Од 33 члана Законика готово 16 чланова уперено је против крвне освете и отимачине. Прокламовано је начело супротно обичајном праву — да се убица не може „никаквим благом откупити, но ако се ухвати да буде објешен, али камењем побијен, али огњем из пушака разнесен".[126] Од тога времена почиње ново доба у формирању правне свијести

---

[123] Д. Вуксан, Историјска грађа, Записи, XVIII. 290—291; Т. Никчевић и Б. Павићевић, Црногорске исправе, Цетиње 1964, 32—33.

[124] И. Јастребов, Попис хрисовуља, Гласник СУД, 47, 229.

[125] Б. Ђурђев, Прилози, I, 21—22.

[126] Р. Петровић, Законик Петра I владике црногорског, Годишњица Н. Чупића, 39, 49.

црногорског племенског човјека. Племенско друштво, које је играло тако значајну улогу у историји Црне Горе, неповратно почиње да силази са историјске позорнице.

Црногорско племенско друштво представљено је у нашој науци као заједница у којој влада имовинска једнакост, слобода и демократија. Међутим, из чињенице да је свака породица имала своју окућницу и свој удио у планини и шуми не може се извести закључак да је међу племеницима владала потпуна имовинска једнакост. Већ диобама имања међу насљедницима стварала се имовинска неједнакост. Уосталом, неједнакост у погледу богатства неизбјежна је у сваком друштву које неће да живи животом првобитне заједнице. Црногорско племенско друштво било је далеко од трибе. Настало послије слома средњовјековне српске државе на границама два страна освајача, оно трпи све промјене које се збивају у двије сусједне државе: Турској и Венецији. И поред утицаја робноновчане привреде, која продире са млетачких тржишта и турске феудалне власти, у црногорском племенском друштву не долази до класне диференцијације, али се појављује један слој имућнијих људи, углавном главара и трговаца. Под турском феудалном влашћу неке племенске старјешине имају титулу спахија, али по свој прилици иза ње ништа не стоји. Покушај феудализације главарског слоја у Црној Гори од стране Турака разбио се о чврсту племенску организацију. Учвршћивањем политичких веза црногорских племена са Венецијом, Русијом и Аустријом јача углед главарског слоја. Помоћ коју Црна Гора добија од ових држава слива се у главарске џепове.

Општи животни услови у Црној Гори били су крајње неповољни, нарочито на почетку XVIII вијека. Од почетка до краја овог стољећа становништво се готово удвостручило. Црна Гора је крајем XVIII вијека имала близу 5.000 кућа и 40.000 становника. Цијела Црна Гора могла је мобилисати 8—10.000 људи, рачунајући сваког човјека способног за борбу. Главна привредна грана била је сточарство. Највише су се гајиле козе и овце, док је крупне стоке било онолико колико је било потребно за обраду земље. Од житарица највише се гајио кукуруз, и то је са сточним производима била главна храна становништва. Привредно најнапреднија је била Црмничка нахија, која је имала највише товарне стоке, обрадиве земље и, посебно, знатне приходе од риболова на Скадарском језеру. Иначе риболов на језеру био је врло богат и рибе је било довољно и за извоз.[127] Ниједна црногорска нахија није могла произвести довољно жита за цијелу

[127] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 42—43.

годину. То је био најтежи проблем за Црну Гору у овом периоду, као и касније. Народ је живио оскудно и примитивно. Куће од сувомеђине, покривене сламом, биле су крајње неудобне. Послије сваког турског похода на Црну Гору много народа је остајало без крова над главом, па је привремени смјештај налазио по пећинама. Од кућног намјештаја, изузев у главарским кућама, било је само оно што је најнеопходније. Митрополитска резиденција била је добро намјештена. Тамо су се могли наћи: тањири, виљушке, свећњаци, страно пиће, удобни кревети, столови, стаклене чаше и луксузне шкриње у којима је увијек било златних дуката.

Цетињски и остали манастири били су највећи посједници имања у Црној Гори. Најбољи улови на Скадарском језеру припадали су манастирима. У вријеме доласка Паулића у Црну Гору Цетињски манастир је имао око 2 000 коза и оваца.[128] То није била мала имовина за сиромашну Црну Гору, али ни тако велика како то данас изгледа. Манастири су долазили до имовине путем завјештања или куповине. У куповању земље нарочито се истицао владика Сава, док се митрополит Петар I тиме није бавио. Манастири су давали земљу у закуп уз четвртину, петину или шестину прихода. Тако је Цетињски манастир у условима племенске организације и даље задржао феудални карактер. Али владике су биле организатори борбе против Турака, дајући јој ноту вјерског сукоба. У условима ослободилачке борбе, то је основна улога Цетињске митрополије, а не њен материјални положај у земљи.

Цетињска митрополија у Црној Гори одржава живе везе са Србима у Далмацији, Срему, Угарској и руском православном црквом од које се очекује помоћ и заштита. Од времена владике Данила цетињски митрополити избјегавају сваки додир са српском православном црквом под Турцима. Оно што даје посебну улогу Цетињској митрополији у друштвеном животу земље није у томе што је она била независна црквена организација, него у чињеници што цетињске владике играју важну или одлучујућу улогу у политичком животу Црне Горе. Историја Црне Горе у XVIII вијеку тијесно је везана за митрополите из куће Петровића. Цетињске владике од времена Данила сматрале су себе легитимним насљедницима Црнојевића.

Црногорско племенско и ратничко друштво изградило је свој патријархални режим са својим моралним схватањима, оригиналним начином разумијевања живота и човјека. Географска средина и поднебље без сумње утицали су на психичку и физичку конституцију црногорског човјека. Све што га окружује: планине, горе, ријеке, клисуре, бездани,

---

[128] Исто, 44.

пећине и воде снажно утичу на људско осјећање и машту Сва природа која га окружује као да је жива. „Човјек је везан и зависан од тих сила у природи, чији су највећи ступањ бог и судбина, који све распоређују и ништа се без њих не може десити".[129] Живјећи вјековима на љутом и голом кршу Црногорци су постали физички чврсти, издржљиви и навикнути на оскудицу и невољу. Махом су високи, витки, никада гојазни, лица пуног израза, „најлепши сој на Балканском полуострву," како је констатовао Цвијић.

Црногорски човјек имао је изграђен и заокругљен патријархални поглед на свијет. Човјек се утапао у изграђене друштвене односе које је прихватио као једино могуће. Од малих ногу човјек се учио шта треба, а шта не треба чинити. Отуда је црногорски племенски човјек морално уравнотежен. Личност је потчињена крутим племенским моралним и правним нормама, које се извршавају без поговора. Црногорски племенски човјек је једноставан, прост, са малим бројем регистара, али који увијек звуче подједнако моћно.

Сви странци који су до краја XVIII вијека посјетили Црну Гору запазили су да Црногорци нијесу побожни. Црква у Црној Гори имала је више племенски него вјерски карактер. Истина, Црногорци суословљавали митрополите са „свети владико," али његове заповијести нијесу извршавали ако се то косило са њиховим схватањима међуљудских односа. На попа се увијек гледало као на племеника, а не као на свештено лице. Међутим, Црногорци су јако сујеверни. Гледају у плећку, пазе на небеске појаве, вјерују у здухаће, вјештице, тенчеве, снове и предсказања.

Главна психичка црта Црногораца јесте јуначка амбиција и понос. „Можда нема народа са историјом од већег вјековног пожртвовања него што је историја Црне Горе. Јамачно нема народа са већим појединачним и четничким јуначким врлинама и са већим јуначким слабостима него што су били Староцрногорци племенско-патријархалног живота."[130] Јунаштво је основно мјерило људске вриједности, што је у условима непрекидне ослободилачке борбе било једино могуће мјерило. Оно се формирало вјековима и моћно је утицало на црногорског племенског човјека. Ниједан човјек способан за борбу у вријеме рата није смио остати код куће, „нити без рана одступити из борбе, јер му у оба случаја жене припашу прегачу".[131] То је било строго мјерило, али смрт на бојном пољу лакше се подносила него кукавичлук. Жене и мајке честитају својима ране и више воле када

---

[129] J. Цвијић, Аутобиографија и други списи, Београд 1965, 135.
[130] Исто, 184.
[131] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку. 46.

они с чашћу гину, него да су и најмање окаљана образа остали живи. Част и образ су изнад свега. Када су Неди Ђура Мартинова с Медуна погинула два сина, жене су је кориле како је тврда срца, а она је говорила: „То и хоћу да се зову синови и да гину, јер, када не би гинули, бише се звали кћери, а не синови и оста би укор на њин траг."[132] Погинути јуначки за „крст часни и слободу златну" јесте најдивнија смрт која се може замислити. Узор јунак је Милош Обилић, кога Црногорци сматрају „као свог духовног претка и не само да мисле о њему, да му се диве, већ га и сањају; кад су чинили јуначка дела, размишљали су и препирали се да ли би Обилић тако урадио и да ли су се приближили Обилићу".[133] Марко Миљанов готово иронично је казао да ко јуначки погине „свакојаквијем га пјесмама наките, како га не бише сад мајка и отац промијенили за пјесме и да и' син дође, а пјесме у народ да нестану".[134] С таквим покојником се и племе поноси и уврштава га међу племенске хероје. То је највећи колективни хероизам до којега може доћи једно друштво. Јунак је само борац против Турака, па макар Турчину плијенио стоку, док се међусобна убиства и пљачке не сматрају јунаштвом, али ни злочином.

Паулић као Хрват који је непосредно посматрао Црногорце добро је запазио извјесне њихове карактерне особине и рекао „да се Црногорци одликују господством, слободом, леношћу, осветољубивошћу и поноситошћу. Сви су ратоборни. Воле слободу, јер немају никаквих закона ни полиције".[135] У оскудним природним условима за живот и у сталној борби против Турака, Црногорци нијесу имали објективних могућности да развију радну дисциплину. Сам начин привређивања није подстицао људе на живљи рад. Сточарски посао је незнатан и прост. Уз сточарски живот развија се и спорост, јер су ријетки случајеви који захтијевају бржи и тежи рад. Поноситост и господство су особине које се и до данас више запажају у жена него у људи. Поред јунаштва, нарочито се цијени „чојство", племенитост и душевност. Марко Миљанов је многобројним примјерима показао да јунаштво не вриједи без „чојства". Поноситост је претјерана осјетљивост на част, понос, образ, углед, што се понекад измеће у злобу, злурадост и пакост. Понекад се претјерани понос претвара у празну надувеност и доводи човјека до честих сукоба. Такве прзнице људи су избјегавали и нијесу ништа добро о њима мислили.

Црногорце је поред јунаштва красио низ изванредних људских квалитета. Отвореност, искреност, слободно изра-

[132] М. Миљанов, Примјери чојства и јунаштва, Београд 1902, 62.
[133] Ј. Цвијић, н. д., 136—137.
[134] М. Миљанов, Живот и обичаји Арбанаса, Београд 1907, 13.
[135] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, 45.

жавање мисли, демократски и хумани однос према човјеку, и изнад свега, држање задате ријечи по цијену смрти. „Дату ријеч не смијеш погазити, е част би своју погазио".[136] Црногорци су наслиједили многе врлине својих предака, од којих ће се неке, у измијењеним друштвеним условима, преобразити у своју супротност. Дуго задржавање у свијести Црногораца племенског погледа на живот и свијет постаје препрека усвајању модерног схватања човјека и друштва. Традиционализам као идеологија црногорског патријархалног човјека имаће доминантно мјесто у његовој свијести, све до продора марксистичке мисли у Црну Гору.

Од пада Црне Горе под турску врховну власт до доношења првог црногорског Законика прошла су тачно три вијека. Црна Гора је посљедња српска држава која је пала под турску власт. Црногорци су међу првима започели борбу против Турака и први ударили темеље независној држави. Нема српске земље која је у периоду турске владавине одиграла тако значајну улогу у историји српског народа. Та шака пуке сиротиње навикнута на немаштину, на глад и најтежу оскудицу створила је изузетне људске вриједности у историји наших народа. Чојство и јунаштво су највећи етички принципи до којих се винуо наш човјек.

На освитку XIX стољећа, када Европу плаве Наполеонове армије и идеје француске револуције, наговјештавајући нову историјску епоху, Црна Гора улази у нови вијек са богатим историјским насљеђем које гарантује њену државну егзистенцију. Стварањем слободних држава у Црној Гори и Србији настаје ново доба ослободилачке борбе наших народа. Од краја XVIII и почетка XIX вијека Црна Гора и Србија постају жаришта националнореволуционарне борбе свих југословенских народа.

---

[136] М. Миљанов, Примјери чојства и јунаштва, 9.

ГРАДОВИ ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

1. ПАД ГРАДОВА ПОД ТУРКЕ И ЊИХОВ ЖИВОТ ПОД НОВИМ ГОСПОДАРИМА

Тргови и градови у прелазном периоду. — У крајевима који сачињавају данашњу Црну Гору Турци су затекли насеља различитих врста. Основну и најбројнију врсту чинила су села, разасута свуда гдје су постојали услови за њихов опстанак. Насеља виших категорија била су малобројна и неравномјерно распоређена. Лежала су уз важније путеве, на мјестима од привредног и војног значаја. Рјеђе су се сусретала у долинама горовите унутрашњости, а чешће у равничарској Зети, око Скадарског језера и у Приморју. У унутрашњости су се налазили: рудник и трг Брсково, на ријеци Тари, тргови: Будимље, Никоље и утврђени Бихор, у долини Лима, Пљевља, на ријеци Ћехотини, и град Оногошт, у истоименој жупи. У равничарској Зети и крају поред Скадарског језера лежали су трг Ријека и градови: Подгорица, Медун, Жабљак, Соко и Спуж, а у Приморју: Нови, Рисан, Бар, Улцињ, Свач и Спич. Источније, на њих су се надовезивали албански градови: Скадар, Дриваст, Дањ, Сапа и Љеш. У Црној Гори и Црногорском приморју налазило се још неколико мање значајних војних утврда. Градови Котор и Пераст нису пали под турску власт, док је турска владавина над Будвом била краткога вијека.[1]

Већину поменутих насеља, која су лежала на познатим старим путевима, њиховим раскрсницама или исходиштима, Турци су заузели у току друге половине XV вијека. Брсково, Будимље, Никоље и Бихор узели су 1455. године, у вријеме великих освајања у јужним крајевима српске Деспотовине. Медун су запосјели 1456, а Пљевља и Оногошт 1465. У Подгорици се Турци први пут јављају 1466, али се њихово стално присуство у овом граду може пратити тек од 1474. године. Жабљак, Дриваст и Дањ пали су под турску власт 1478, Скадар 1479, Рисан 1481. и Нови 1482. године. Готово вијек касније, 1571. године, Турци су заузели градове Ул-

---

[1] *Историја Црне Горе*, књ. друга, том 1, Титоград 1970, с 28—45.

цињ, Бар, Свач и Спич, и тиме завршили своја освајања у Црној Гори и Црногорском приморју[2].

Дуготрајни ратови за успостављање османске власти у крајевима данашње Црне Горе, опсаде и освајања утврђених насеља негативно су се одразили на градове и градски живот. Они су проузроковали безвлашће, поремећаје у промету, застој и опадање привредне активности, бјежање и страдање становништва, пустошење и разарање једног броја насеља. Бјегунци испред Турака из тргова и градова у унутрашњости потражили су уточиште у приморским градовима, а кад су неки од тих градова дошли под удар, склањали су се у сигурнија далматинска и прекоморска мјеста. Дио пословног и угледнијег свијета уопште склонио се из Пљеваља у Дубровник, а из Улциња и Бара у Будву, Котор, Истру, Венецију и Италију[3]. Становници Жабљака напустили су листом свој град. Један дио житеља Подгорице, Медуна, Скадра, Новога и Рисна побјегао је пред улазак Турака у та мјеста или се иселио послије успостављања њихове власти[4]. Бјежање становништва, одвођење у ропство и расељавање погодили су, у мањој или већој мјери, зависно од степена отпора освајачу, сва градска насеља. Нека од њих су опустошена и разорена. Оногошт и Спуж остали су у рушевинама све до краја XVII вијека. Опустошене су и у рушевинама остале и мале вароши у околини Скадра: Балезо, Дриваст, Сарда, Дањ, Сапа и Свач[5]. Већина градова је, ипак, преживјела поремећаје изазване ратовима и континуирано наставила да се развија у новим условима и под новим господарима.

Освојени тргови и градови нашли су се, у административном погледу, у разним турским управним областима. Пљевља, Оногошт, Рисан и Нови припали су санџаку Херцеговина, а Бар и Улцињ, те градови и тргови у Зети и долини горњег Лима, санџаку Скадар. Бихор је неко вријеме припадао херцеговачком, а затим призренском санџаку. У границама „земље Црне Горе" (vilayet-i Kara Dag), која је, као област с посебним статусом, укључена у скадарски сан-

---

[2] *Историја Црне Горе,* књ. 2, т. 2, Титоград 1970, 223—232, 308—321; Ф. Кестерчанек, *Пад града Бара у турске руке 1571. год.* Историјски записи (даље: ИЗ), XIII/XVII, 3, Титоград 1960, 565——572.

[3] Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XII столећа,* ИЗ св. 1—2, Цетиње 1955, 17; Г. Станојевић, *Насељавање Истре у XVII вијеку с освртом на исељавање из Црне Горе и Црногорског приморја,* ИЗ, XVIII/XXII, 3, Титоград 1965, 433; исти, *Црна Гора и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1499—1502. године,* ИЗ, XVI/XX, 1, Титоград 1963, 31.

[4] Тари ve Kadastro Genel Müdürlüqü Ankara (даље: TKGMA), *Tapu Defteri* (даље: TD) №—416 (59), за санџак Скадар, из 1582. године, с. 106, 109.

[5] К. Јиречек, *Историја Срба,* I, Београд 1952, 429.

цак, од познатијих мјеста налазили су се трг Ријека и разрушени град Спуж. У вријеме кад је она представљала посебан санџак, под Скендер-бегом Црнојевићем, припадао јој је, по свему судећи, и град Жабљак[6]. У вези с каснијим административним промјенама, мијењала се, повремено, и административна припадност турске Црне Горе, као и неких крајева и градова који ће касније ући у њен састав.

Категоризација градова; њихова функција и положај. Османска власт је прихватила затечену подјелу и категоризацију освојених насеља. Измијењен је статус само оних мјеста која су у ратовима тешко страдала или су сасвим опустјела. У таквим случајевима стварну деградацију насеља нужно је пратила правна. Отуд се, у турским пописима из XVI вијека, Спуж јавља само као заселак (mahalle), а Оногошт се као насеље и не помиње. Подгорица се помиње првих година турске власти и као *село* и као *варош,* па би се могло претпоставити да је и она тада била деградирана у насеље нижег степена.

Турска администрација није прихватила словенске називе за ознаку врсте насеља него се служила одговарајућим турским и другим источним терминима, које је она са собом донијела. Ти термини су заступљени изразима: karye (село), maden (рудник), pazar (трг), kasaba (мање градско, углавном муслиманско насеље) и šeher (град). Војна утврђења су, с обзиром на материјал од којег су изграђена, на величину и значај, разврставана и означавана као kale (град-тврђава), kule и palanke. Од затечених ознака за врсту насеља Турци су преузели једино, у нас од раније удомаћену, мађарску ријеч *варош,* којом је означавано подграђе (suburbium) једног града, хришћански дио градског насеља или отворено градско насеље уопште.

У границама данашње Црне Горе постојале су у турско доба све наведене категорије насеља и војних утврђења. Неке од њих јављају се од почетка османске власти, а неке ће се јавити у току XVI вијека и касније. У турским документима Брсково се помиње као Brskovo madeni, Пљевља као pazar Plevlya или Tašludža pazar, Никоље као Nikolj-pazar. Статус касабе није имао ни једно црногорско насеље у првим деценијама турске власти. Нека од насеља стекла су га касније, у вези с даљим развитком, настанком посебних муслиманских четврти, градњом џамија и неких других јавних објеката, што је све представљало услов за стицање тог статуса. Пљевља су добила статус касабе средином XVI

---

[6] B. Đurđev, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića,* изд. Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izd., IX/I, Odjeljenje društv. nauka 2/1, Sarajevo, 1968. 71

вијека, а Подгорица, по свему судећи, нешто раније. Уз имена ових двају градова јавља се понекад, у изворима из каснијег времена, и атрибут *шехер*. Он се сусреће и у неким нашим народним пјесмама, у стиховима као што су: „Кроз бијелу шехер Подгорицу" и: „У Ташлици шеру бијеломе". Тај атрибут се, у турским документима из 1575. и 1582. године, веже и уз име града Бара[7].

Градови су се састојали из утврђеног дијела (kale), изграђеног обично на уздигнутом и теже приступачном мјесту, и градског насеља, подграђа, које је означавано као *варош*. Оба та дијела имали су: Подгорица, Скадар, Медун, Жабљак, Нови, Рисан, Бар и Улцињ. Имали су их и они градови које су Турци подигли касније, у XVII и почетком XVIII вијека. Подграђе је постајало и уз тврђаву Бихор. Од значајних мјеста једино су се Пљевља развијала као отворено градско насеље, без војног утврђења.

Новину у историји црногорских градова представља и промјена имена за неке од њих. Подгоричкој тврђави Турци су дали име Depedögen (Depedöven — онај који туче бријег, врх). То име се сусреће у документима из првих година турске владавине. Оно се губи почетком XVI вијека, па се од тада тврђава, као и варош, јавља само под именом Подгорице[8]. Пљевља су Турци преименовали у Tašludža (Каменица), али се оба та назива у њиховим документима јављају упоредо током неколико деценија. Од почетка XVI вијека па до краја турске владавине службено је за овај град употребљавано само његово турско име[9]. Словенско име Бијелог Поља Турци су превели на свој језик, па се ово мјесто у списима администрације и судства редовно јавља као *Акова*[10]. Народ је, међутим, употребљавао старе називе за сва та мјеста и тако их сачувао од заборава.

Успостављањем турске власти измијењен је положај тргова и градова на подручју данашње Црне Горе, као и у осталим српским и другим освојеним земљама. Иако су се нашли на периферији пространог Османског Царства, ти тргови и градови су захваћени сложенијим и живљим кретањима, разноврснијим и интензивнијим утицајима, већим и далекосежнијим промјенама. У измијењеним условима ми-

---

[7] TKGMA, TD №—416 (59), 292; Г. Елезовић, *Турски споменици*, I/1, 1348—1520, изд. СКА, Београд 1940, 942.

[8] Б. Ђурђев, *Depedögen — Подгорица*, ИЗ, XV/XIX, 1, Титоград 1962, 59—82.

[9] У попису херцеговачког санџака из 1516. године, као и у свим каснијим пописима и другим службеним турским списима, Пљевља се јављају само као Ташлуџа.

[10] Bašbakanlik Arşivi Istanbul (даље: BBA), *Ahkâm Defteri* (даље: AD) №—2775, с. 252; И. Стијепчевић — Р. Ковијанић, *Први помени Никољ-пазара и Бијелог Поља*, ИЗ, VII/X, 2, Цетиње 1954, 610, 611.

јењали су се, негдје брже а негдје спорије, физиономија градских насеља, структура и начин живота њиховог становништва, привредне прилике и културни токови. Али се нијесу, измијениле основне функције и класна обиљежја тих насеља. Она се и под Турцима јављају као војна упоришта, као сједишта администрације и судства, као привредни и културни центри. Новина у односу на предтурско доба била је у томе што је преимућства тргова и градова користио освајач као средство за успостављање, учвршћивање и одржавање своје власти над селима и племенима овог за њега значајног, али често немирног подручја.

Градови у границама данашње Црне Горе имали су за османску државу првенствено војни значај. Тај значај су задржали за све вријеме османског господства. Разлози за то лежали су у систему унутрашњих односа, карактеру турске власти, граничном положају земље и уопште у приликама какве су тамо владале. Успостављањем те власти становништво разних крајева нашло се у различитом положају и под неједнаким њеним утицајем. Већина сељака у равничарској Зети је, на примјер, одмах претворена у феудално зависну рају и обухваћена тимарима, зеаметима и хасовима, док је становницима Црне Горе, неких брдских и херцеговачких племена власт морала да дâ филурицијске повластице, статус слободних сељака и унутрашњу самоуправу. Стална тежња Турака да укину ове повластице и прошире своју пуну власт на крајеве у којима се она слабо осјећала, с једне стране, а кнежина и племена да сачувају стечена права и позиције, с друге стране, стварала је редовно конфликтну ситуацију и водила отвореним оружаним сукобима. У таквим приликама растао је значај градова као војних упоришта, како због мјера које је османска власт подузимала према оним селима и племенима с којима је долазила у сукоб тако и због опасности да дође до изразитијег отпора феудално зависних сељака, због могућности да избију социјални и други немири у градовима и, на крају, због стално све веће потребе да се и сами градови боље заштите. Нарочито је растао значај зетских и приморских градова, као утврђених војних центара ширег турског граничног појаса према млетачким посједима и интересима на јужном Јадрану.

Градови и тргови, као произвођачи материјалних добара и робна тржишта, били су укључени у хасове, зеамете и тимаре, од којих су њихови уживаоци, султан, санџакбези, диздари неких тврђава и неки други турски функционери имали редовне годишње приходе у знатним износима. С ослонцем на градове, у подручним селима заведен је тимар-

ски систем, обезбијеђено његово функционисање и разноврсни облици експлоатације сеоског становништва. Преко њих је спровођена цјелокупна политика турске власти преме селу.

Постојали су, дакле, вишеструки разлози да османска владајућа класа и држава подстичу обнову и даљи развитак новостечених тргова и градова. Доминирали су разлози војне природе, па је посебна пажња посвећивана градовима као војним упориштима османске власти,

Оживљавање и утврђивање старих градова. — Обнављање и јачање тргова и градова подстицала је османска власт разним средствима и на разне начине. Трајну и ефикасну мјеру те власти представљао је систем економских и друштвених повластица, датих градском становништву уз обавезу да обавља грађевинске и друге послове у корист града. Систем таквих повластица (muafiyet), с обавезама које су из њега произилазиле, представљао је значајан дио материјалне основе за превазилажење посљедица ратних пустошења и разарања, за обнављање, изграђивање и одржавање градских утврђења и других значајних објехата, за оживљавање и трајно поспјешивање развитха градова и градсхе привреде. Тим системом било је обухваћено становништво градова у Црној Гори, као и у нехим другим крајевима.

У Зети су се хао турска упоришта развијали градови Подгорица, Медун и Жабљак. Турци су их одмах по заузимању претворили у своје војне базе и користили их за ширење, учвршћивање и одржавање своје власти у Зети, Црној Гори, Брдима и Приморју. Користили су их такође у борби за освајање Скадра и још незаузетих дијелова сусједног албанског територија[11]. Касније су они одиграли важну улогу у борбама Турака против Црногораца и Брђана.

Подгорица је била главно турско упориште у Зети. Развијала се на раскрсници важних путева, који су повезивали Херцеговину с Албанијом и унутрашњост с Приморјем. Значај њеног положаја уочио је и Мехмед Освајач, приликом похода у Зету и Албанију, па је наредио да се у њој подигне утврђење, с објектима потребним за смјештај војске. Требало је да нови град послужи као база за освајање Скадра, на једној, и Жабљака, на другој страни. Заградњу је искориштен материјал од старе Дукље. Подизање утврђења представљало је важан догађај за Подгорицу, Зету и шири простор, па је забиљежен и у старим српским љетописима. („. . . с'зида цар' град Подгорицу“ — каже љетопис из 1474. године.) Град је више пута дограђиван и

[11] *Историја Црне Горе*, 2/2, с. 308—332.

проширивен. У њему су подигнуте зграде за војску, станови за војне старјешине, чиновнике и њихове породице, џамија, цистерне за воду, магазини за жито, складишта за муницију, просторије за смјештај топова, тамница и други објекти, који су постојали у свим већим утврђењима. На ријекама Морачи и Цијевни, које теку кроз Подгорицу или недалеко од ње, подигнуто је неколико мостова. Становници Подгорице, хришћани и муслимани, који су уживали пореске и друге повластице, били су дужни да поправљају и одржавају у исправном стању те мостове и објекте од значаја за војску и безбједност града[12].

Уз подгоричку тврђаву развијало се градско насеље, варош. Подгорица је од почетка турске управе била административни и судски центар. Она је сједиште истоимене нахије и кадилука. У њој је било друго, повремено, сједиште санџакбега скадарског санџака. Подгорица се развијала као занатско и као трговачко мјесто.

За град Медун, прво турско упориште у Зети, може се рећи да је имао готово искључиво војну функцију, мада се понекад јавља и као трг локалног значаја. Смјештен на улазу из Куча у зетску равницу, важио је као „кључ обију Зета". Тај град је помогао Турцима да успоставе своју власт над Зетом и да, бар повремено, држе Куче у покорности. Освајач је придавао велики значај овом свом истакнутом бастиону, проширивао га, појачавао и држао у њему сталну војну посаду. Становници медунске вароши, које су Кучи понекад успјели да растјерају, били су дужни да одржавају град у исправном стању. Чак су и становници бројних села, из удаљених нахија Плав и Зла Ријека, били „још од времена султана Мехмеда хана ... задужени да служе, поправљају и оправљају тврђаву Медун". За ову и још неке друге службе у корист османске власти сељаци Плава и Зле Ријеке уживали су статус филуриџија. Умјесто низа рајинских пореза и обавеза они су плаћали порез на кућу, први у износу од 125, а други у износу од 110 акчи годишње. За вршење службе у корист тврђаве Медун становници из дванаест села у нахији Зла Ријека били су, уз остале повластице, ослобођени и давања дјеце у јаничаре[13].

---

[12] TKGMA TD №—416 (59), с. 96; П. Мијовић, *Alata — Рибница — Подгорица*, Старинар, н. с. XV—XVI/1964—1965, Београд 1966, 69—93; Б. Ђурђев, *Depedogen — Подгорица*, ИЗ, XV/XIX, 1, 59—62; А. В. Лаиновић, *Подгорица под Турцима*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, год. 1, Подгорица 1930, 81—89; И. Радуловић, *Подгорица*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, 1/1, с. 53 ...; *Историја Црне Горе*, 2/2, 295, 309, 312, 317.

[13] TKGMA TD №—416 (59), с. 106, 278, 279; И. Здравковић *Град Медун крај Титограда*, „Стварање", VII/3, Цетиње 1952, 154—156.

У току XVI и XVII вијека Медун је више пута долазио под удар Куча. Они су 1649. освојили и оштетили тај град, али су га Турци поново повратили, запосјели и обновили. Године 1688. Кучи су опет заузели и спалили Медун. Тим догађајем овај град губи своју дотадашњу улогу[14].

Жабљак је посљедњи од зетских градова пао под турску власт. Турци су одмах поставили своју посаду у тврђаву, али је подграђе још дуго остало пусто. Службе у корист града вршили су привремено сељаци из села Курило, које је, са својих 30 домаћинстава, у попису из 1485. године уписано као варош тврђаве Жабљак. Турска власт је подузела потребне мјере да Жабљак поново насели. У њеним службеним књигама из XVI вијека забиљежено је да се „тврђава Жабљак налази на граничном и опасном мјесту, између брда Шестан и Црне Горе (Karaca Dag)", па је потребно, да се варош оживи". Нове становнике за ту варош власт је нашла међу номадима. Она им је додијелила земљу у околини града, дала им пореске и друге повластице, под условом да врше ковачку службу у корист тврђаве, да поправљају градске зидове и друге објекте и да подижу и одржавају мостове на потоцима и ријекама у околини града[15]. Стално појачаван, Жабљак је претваран у све снажније турско упориште према Црној Гори, за коју је представљао исто што и Медун за Куче. Снабдјевен је снажном артиљеријом која је одатле одвлачена и кориштена у борбама против Црногораца и Млечана. Војни значај овога града је временом све више растао. Војска из Жабљака је редовно учествовала у походима против Црне Горе, Котора и других млетачких посједа у Приморју.

Жабљак се развијао и као један од центара турске власти и судства за Зету и Црну Гору. Он је од почетка те власти био центар истоимене нахије. Турски администратор за Црну Гору, с титулом војводе, имао је сједиште у Жабљаку. Ту је била и резиденција Скендер-бега Црнојевића, у вријеме кад је Црна Гора издвојила из скадарског и претворена у посебни санџак. Кадија за ту земљу сједио је такође у Жабљаку или, ријеђе, у Подгорици[16].

---

[14] J. Томић, *Црна Гора за морејског рата (1684—1699)*, СКА, Београд 1907, 104, 116; Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Историјски институт у Београду, Београд 1970, 212, 339, 341.

[15] TKGMA TD №—416 (59), с. 109.

[16] B. Đurđev, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića . . .*, 71; исти, *Sitni prilozi za istoriju Crne Gore u XVI i XVII veku*, Godišnjak Društva istoričara BiH, VII, Sarajevo 1955, 17—36; *Историја Југославије*, II, Београд 1960, с. 156; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1957, 197.

У Црној Гори, недалеко од Жабљака, развијала се Ријека и као насеље и као утврђено мјесто. У пописима из XVI вијека она се јавља као *село Ријека*, али има података који говоре да је она још од почетка турске владавине била локално тржиште, значајно и за Црну Гору. Ријечки град Турци су запосјели у XVI вијеку, прије 1570. године, па се Ријека све више претварала у муслиманско насеље, што се негативно одразило на њене везе с Црном Гором[17].

Развитак турских приморских градова, Новог, Рисна, Бара и Улциња, био је умногоме одређен њиховим географским смјештајем и геополитичким положајем. У њима су се завршавале важне копнене саобраћајнице, преко њих су водили путеви на море и везе с другим приморским и прекоморским мјестима и земљама. Али су они били и турски строго гранични градови. Они се јављају као сједишта турске локалне власти и судства, као привредни, углавном трговачки, и културни центри, али увијек првенствено као војне и војно-поморске граничне базе Османског Царства. На тим градовима су лежали обезбијеђивање мира у подручним крајевима, одбрана границе од спољног непријатеља и, добрим дијелом, борба за турску доминацију над водама јужног Јадрана.

Најзначајнији од тих градова био је град Нови, Castel-nuovo западних и Kala-i Nova турских докумената, који се касније, први пут у једном документу из 1726. године, јавља као Херцег-Нови[18]. Турци су тај град готово стално држали више од два вијека, од 1482. до 1687. године. За све то вријеме био је центар нахије, а од почетка 1485. и кадилука[19]. Као други по величини град у херцеговачком санџаку, он је постао друго, повремено, сједиште санџакбега Херцеговине. Нови се брзо развијао као градско насеље, с привредним и културним објектима, а нарочито као фортификацијски комплекс. Градом је заповиједао диздар, у почетку један, а касније, кад је поред старе подигнута и нова тврђава, двојица. Крајем XVI или почетком XVII вијека организована је Новска капетанија, па је заповједништво над свим тврђавама на подручју те капетаније, као и над

---

[17] Р. Ковијанић — И. Стијепчевић, *Један помен Ријеке Црнојевића крајем петнаестог вијека*, ИЗ, VII/X, 2, Цетиње 1954, 615; Б. Ђурђев, *Ситни прилози за историју Црне Горе. Ријека у XVI и XVII веку*, Годишњак ДИ БиХ, VI Сарајево 1954, 57—59; исти, *Уздизање и пад Ријеке Црнојевића*, ИЗ. VIII/XIII, Цетиње 1953, 145—146.

[18] BBAI TD за санџак Херцеговину, №—8, из 1585. год., с. 93; Т. К. Поповић, *Херцег-Нови*, књ. I (1382—1797), Херцег-Нови 1924, 7, 8; П. Д. Шеровић, *Неколико ријечи о имену вароши Херцегновога*, ИЗ, I/5—6, Цетиње 1948, 370.

[19] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, s. 166

турским поморским снагама које су биле стално стациони-ране у овом граду, припало новском капетану[20].

Како је Нови, смјештен на улазу у Боку Которску, представљао сталну пријетњу Котору и осталим млетачким посједима у Боки, а понекад угрожавао пловидбу и на отвореном мору, Млечани су више пута покушавали да га отму од Турака. За њега су се бориле и друге поморске силе. У јесен 1538. заузели су га Шпанци, са својим савезницима, али су успјели да га задрже само осам мјесеци. Већ у љето наредне године град је од њих преотео познати турски адмирал Хајредин Барбароса и поново у њега поставио турску посаду[21]. У Турској је ова Барбаросина побједа прослављена као велики успјех, а савременик догађаја турски пјесник Муради написао је чак поему о поновном освојењу града Новог[22]. Покушаји Млечана у кандијском рату да освоје Нови остали су без успјеха. То им је пошло за руком тек 1687. године, кад заувијек престаје турско господство над овим градом.

Нови је имао снажан систем утврђења, која су се састојала из двије међусобно повезане цјелине, Доњег, или Старог, и Горњег, или Новог, града. Унутар зидова обају тих тих утврђења постојали су бројни објекти за потребе војске и свих оних који су тамо живјели, од стамбених зграда, магазина и складишта за жито и муницију и цистерни за воду до затворских просторија[23].

Како је Нови имао за Турску прворазредни војни значај, његовим утврђењима је посвећивана посебна пажња. Зидови су често реновирани и утврђивани, град проширивaн и дограђиван, у њему подизани нови објекти. Већи грађевински захвати вршени су нарочито због оштећења и рушења, до којих је долазило услијед ратова или због земљотреса. Такви захвати захтијевали су велика новчана средства, стручњаке, квалификоване раднике и већу радну снагу уопште, материјал, транспортна средства и друго. Све то нису могли да обезбиједе органи локалне власти и санџакбег, па је изналажење потребних новчаних средстава,

---

[20] F. Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka*, Starine, JAZU, XIV, Zagreb 1882, 175; H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954, 144—146.

[21] Т. К. Поповић. ц. д., 33, 38, 39; P. D. Šerović, *Borbe s Turcima oko Hercegnovoga do njegova konačnog oslobođenja g. 1687*, Годишњак Поморског музеја у Котору (даље: ГПМК), IV—1955, Котор 1956, 6—9.

[22] Agah Sîrrî Levend, *Gazavat-nameler ve Mihalcğlu Ali Bey'in Gazavat-namesi*, Ankara 1956 (Türk Tarih Kurumu Basimevi), 53, 70, 72

[23] E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo 1970, 430—434; P. D. Šerović, *O jednom starom opisu puta od Venecije do Carigrada s osobitim obzirom na Crnogorsko primorje*, Годишњак ПМК, XI, Котор 1963, 241; I. Pušić, *Crteži galija u tvrđavi Kanli kuli u Herceg-Novome*, Годишњак ПМК, XIII, 1965, 143—147.

питање стручњака, организацију посла и бригу око извођења радова преузимала у своје руке централна власт. У вези с припремама радова она је издавала одговарајуће налоге беглербегу, прво румелијском, а затим босанском, херцегсвачком санџакбегу, кадијама и другим органима власти у Херцеговини. Порта је посебно обавјештавала Дубровник, као свог колективног харачара, и од њега захтијевала да пошаље одређени број радника, обично зидара и тесара, да стави на располагање дио потребног грађевинског материјала, да тај као и остали материјал, из Габеле и неких других лучких мјеста, транспортује са својим бродовима у Нови. Инжењере за процјену трошкова и руковођење градњом слала је она обично из Цариграда. Слат је и посебан емин да води евиденцију о трошковима.

Обимнији радови на новским утврђењима извођени су крајем XV и почетком XVI вијека. У њима је учествовало по више хиљада људи. Године 1493. и 1494. изводили су их плаћени радници. За радове у 1507. години било је, према млетачким извјештајима, ангажовано 8.000 људи и посебан санџак Цигана. У њима су учествовали и Дубровчани; дали су циглу за градњу, бродове за превоз дрвне грађе са ушћа Неретве и људе за сјечу шуме и припремање грађе. Ти радови су настављени и у 1508, а већ 1509. од Дубровчана је тражен материјал за ливење топова за новску тврђаву[24].

Нови је теже оштећен за вријеме борби 1538. и 1539. године. Од бомбардовања су страдали градски зидови и многе куће. Град су поправљали прво Шпанци, а затим Турци. Шпанци су утврдили град шанчевима и тајним подземним путем повезали Доњи са Горњим градом. Тврђаву „Шпањолу", коју су они подигли, Турци су проширили и појачали 1548. године[25].

Шездесетих година XVI вијека извођени су поново велики радови у Новом. На њих су утрошена огромна средства. Према ферману из 1564. године, циљ радова је био, да се тврђава „доведе у добро стање, због минирања"'. Из фермана се не види о каквом минирању је ријеч. У њему се говори, што је нарочито важно, о цијени коштања радова и изворима средстава која су на њих утрошена. За поправку тврђавс била је предвиђена сума у износу од 300.000 акчи, али се показало да је она недовољна. Порта је, у вези с тим, послала у Нови двојицу архитеката, Илавера и Бакира, који су, заједно с другим стручњацима, прегледали мјеста за оправку и установили да је за покриће трошкова потребно

[24] Б. Храбак, *Вести о утврђивању Херцегновог 1508. и 1493—1494 godine*, ИЗ, XI/IX, 1, Цетиње 1953, 241—256.

[25] P. D. Šerović, *Borbe s Turcima oko Hercegnovoga*. . ., Годишњак ПМК, IV—1955, 7—9.

још 200.000 акчи. Наређено је да се та додатна сума узме из вакуфских резерви, у царској благајни, с тим да се поново надокнади[26]. Ферманом који је, почетком 1566, упућен санџакбегу Херцеговине и кадији Новог наређено је да се издаци за оправку новске тврђаве надокнаде од прихода рудника Фојнице, Крешева, Жежене и Сребренице, као и од прихода из крајева на ријеци Крки (у сјев. Далмацији) и од филурије коју су плаћали новски и пријепољски власи. У укупној суми партиципирали су рудници Крешево и Фојница, као царски хасови, са 80.000 акчи, рудник Жежена такође са 80.000, рудници Сребренице и ковница новца у томе мјесту са 120.000, а крајеви на Крки са 20.000 акчи, што укупно износи 300.000 акчи. Додатну суму од 200.000 акчи требало је надокнадити од прихода влаха Новог и Пријепоља[27].

У ферману из фебруара 1566. године говори се о реновирању џамије у Новом, коју је порушио земљотрес. Страдали су очигледно и други објекти, али се о томе, као ни о времену кад се десио тај земљотрес, у ферману не говори[28].

Године 1608. Нови је поново страдао од земљотреса. Градски зидови су били јако оштећени, а већи дио зграда порушен. У прољеће наредне године радило се на обнављању новске тврђаве[29]. Она је поправљана и 1632. године. Каменорезце и дунђере за тадашње радове дао је Дубровник, а остала радна снага узета је од села из неких нахија као церахор[30].

За вријеме борби 1687. године Нови је доживио посљедња разарања у присуству Турака. Штете које су тада настале отклањали су, међутим, Млечани, као његови нови господари[31].

Да би боље обезбиједили Нови и успоставили пуну контролу над улазом у Боку, Турци су, одмах по преузимању тог града од Шпанаца, у селу Кумбор подигли тврђаву Врбањ, а било је покушаја да се изгради и утврђење на Вери-

---

[26] ВВАI AD №—2775, с. 59.

[27] Исто, с. 874.

[28] Исто, с. 1021.

[29] Г. Станојевић, *Земљотреси у Боки которској у првој половини XVII вијека*, ИЗ, XVIII/XXII, 2, Титоград 1965, 362, 363; М. Злоковић, *Прилози за историју поморства Кумбора*, Годишњак ПМК, XVII, Котор 1969, 66, 67.

[30] В. Скарић, *Подаци за хисторију Херцеговине од 1566. до средине 17 вијека*, Гласник Земаљског музеја БиХ, XLIII, Сарајево 1931, 67.

[31] П. Д. Шеровић, *Три извјештаја генералног провидура Корнера након заузећа Херцег-Новог год. 1687.*, Годишњак ПМК, XIII, Котор 1965, 47, 48.

гама. Наоружана топовима, тврђава Врбањ је требало да спречава улаз непријатељским бродовима у Боку, чиме би трговини Котора и других млетачких мјеста у том заливу био задан смртан ударац. Млечани нису успјели да спријече градњу те тврђаве, али им је 1572. пошло за руком да је заузму и разоре, а тиме и отклоне опасност по везе са својим посједима у Боки[32].

Друго значајно турско упориште у Боки био је град Рисан, прво мјесто којег су се Турци домогли у том заливу и цијелом Црногорском приморју. Они су га држали, с краћим прекидима у вријеме кандијског рата, пуна два вијека, од 1481. до 1684. године. Рисан се састојао од тврђаве, насеља у њој, и подграђа, које се у документима најчешће јавља као варош. Град с посадом и муслиманским живљем био је под заповједништвом диздара, док је варош, настањена хришћанским живљем, имала насљедног кнеза, коме је власт била повјерена на основу султанског берата. Варош је имала скелу и луку. Она је представљала привредни дио града. Преко ње се одвијао значајан дио трговачког промета с Херцеговином. За Турке је Рисан био више значајан као војно и војно-поморско упориште. Његова тврђава, изграђена од камена, с јаким бастионима и пушкарницама, имала је све потребне војне објекте. Град се јављао као конкурент у трговини и противник сусједног Пераста, па су Пераштани помогли Млечанима да га освоје. Промјена господара значила је цијели преокрет у животу Рисна[33].

Градове Улцињ и Бар Турци су држали од 1571. до 1878. године. Улцињ су заузели издајом млетачке посаде, а Бар им се, затим, предао без борбе. Оба та града добила су турску војну посаду, органе локалне власти и кадију. Становништву Бара султан је одмах гарантовао миран живот и дао му привилегије, које су унесене и попис тога мјеста, у дефтеру из 1582. године. Још је у Бару остала и резиденција бискупа барског, који је носио титулу примаса Србије. Бар се у поменутом попису јавља као *тврђава*, као *варош* и као *шехер*. Тврђава је била велика и у њој су живјели и хришћани и муслимани. Градско насеље изван града, шехер, састојало се од двије махале, уписане као Доња варош (Varoš zir) и Горња варош (Varoš bala). У тврђави су се налазиле куће диздара и војника, функционера власти и суд-

[32] E. Čelebija, *Putopis*, c. 430; P. D. Šerović, *Borbe s Turcima oko Hercegnovoga...*, Годишњак ПМК, IV, 10, 11; М. Злоковић, *Прилози за историју поморства Кумбора*, Годишњак ПМК XVII, с. 63—67; Г. Станојевић, *Црна Гора и Црногорско приморје...*, ИЗ, XVI/XX, 1, 44.

[33] F. Rački, *Prilozi...*, Starine JAZU, XIV, 175; E. Čelebija, *Putopis*, 443; P. D. Šerović, *Borbe s Turcima...*, Годишњак ПМК, IV, 11.

ства, једног дијела грађана, затим џамија, амбари, цистерне за воду, барутана, складиште за оружје и муницију и неки други објекти[34]. Све те објекте имала је и тврђава у Улцињу[35].

Бар и Улцињ су били важна поморско-трговачка мјеста, али су за Турску били значајнији као војно-поморске базе. Они су се врло рано претворили у надалеко позната гусарска гнијезда, из којих је угрожавана слобода пловидбе на Јадрану. Покушаји Млечана да заузму Бар 1646. и Улцињ 1696. и 1718. године и да тако униште гусарство на Јадрану пропали су. Они су само изазвали одмазду Турака над хришћанским живљем у тим градовима, нарочито над католицима Бара, што је водило готово потпуном потискивању хришћанског живља из тих мјеста и претварању Бара и Улциња у изразито муслиманска насеља[36].

Бар и Улцињ су приликом млетачких напада тешко страдали. Улцињска утврђења су 1696. јако оштећена, куће разрушене, предграђе сравњено са земљом, околина опљачкана, а неки бродови у луци потопљени. Послије сваког напада власт је морала приступати оправци и подизању оштећених и разрушених објеката[37].

Од значајнијих мјеста на сјеверу данашње Црне Горе једино је Бихор имао утврђење, са сталном војном посадом од првих дана турске власти. Лежао је код села Биоче, између састава ријека Лима и Љешнице. Први пут се помиње 1450, само пет година прије пада под турску власт. Унутар градских зидова, с кулама, постојале су дрвене куће, складишта за жито и муницију, бунар-цистерна, у којем је скупљана кишница за потребе посаде, и неки други објекти. Уз подграђе је постојала варош с тргом, гдје је обављана трговина локалног значаја. Та варош је напредовала, па се, у документима из XVI вијека, јавља као касаба. Бихор је,

---

[34] TKGMA TD №—416 (59), с. 293—295; Ф. Кестерчанек, *Пад града Бара...*, ИЗ XIII/XIII, 3, 565—572; E. Čelebija, Putopis, 336; В. Винавер, *Привилегије града Бара*, ИЗ, XV/XIX, 1, Титоград 1962, 62—65; J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље...*, Београд 1950, 467.

[35] E. Čelebija, *Putopis*, 36, 37.

[36] J. Радонић, *Римска курија...*, 290; Г. Станојевић, *Млетачки напад на Улцињ 1696. године*, ИЗ, XVI/XX, 1, Титоград 1963, 123—128; M. I. Milošević, *Pokušaj mletačkog osvajanja Ulcinja 1718. godine*, Годишњак ПМК, XX, Котор 1972, 41—64.

[37] J. Радонић, *Римска курија..., 428; E. Čelebija, Putopis*, 337; Г. Станојевић, *Млетачки напад на Улцињ...* ИЗ, XVI/XX, 1, 123—128; M. I. Milošević, c. d., 50, 51.

иначе, био центар истоимене нахије и сједиште бихорског кадилука[38].

Развитак тргова и прерастање неких од њих у градове. — Пљевља (тур. Ташлуџа) су се развијала као трг, а затим као градско насеље, чији је значај све више растао. Још првих година своје владавине Турци су имали намјеру и планирали да тај трг претворе у веће градско насеље. Били су чак подузели и неке практичне мјере. Од војника Радосава и Радивоја одузели су земљишне парцеле на којима је требало да се подигне *шехер*, а њима дали земљу на другом мјесту, како је записано у дефтеру херцеговачког санџака из 1477. године[39]. На сличан начин су поступили и у вези с подизањем неких градова у Босни и Србији. Од хришћанског становништва тргова у Сарајеву, Фочи, Рогатици и неким другим мјестима одузета је земља, да би се створио погодан простор за изградњу муслиманских кућа, радњи и других објеката[40].

Из непознатих разлога тада је изградња Пљеваља одложена за касније. Мјесто се и у току прве половине XVI вијека у документима јавља само као трг. Још 1547. године Француз Жан Шено видио га је као село, настањено хришћанима, у којем су све куће од дрвета[41]. Оно је ипак напредовало, о чему свједоче подаци о порасту становништва, унесени у попис из 1516. године. Пљевља су цијело то вријеме центар нахије Кукан. Она 1532. године постају и сједиште пљеваљског кадилука[42].

Интензиван развитак Пљеваља везан је за градитељске иницијативе и подухвате Хусеин-паше Бољанића, човјека из тог краја, који је заузимао високе положаје у турској војној и управној хијерархији, прво као санџакбег Херцеговине, а затим као беглербег вилајета Дијарбекира, Багдада и Мисира. Он је испословао од султана дозволу за подизање задужбина, ферман да се у том мјесту одржава седмични сајам и одлуку о повластицама за сво становништво Пљеваља. Хусеин-паша је ту подигао велелепну џамију, кара-

---

[38] ВВАI TD №—92, за санџак Призрен, из 1530. г., с. 111—117; E. Čelebija, *Putopis*, 265; ВВАI AD №—2775, с. 32, 441, 1801; С. Новаковић, *Никољ Пазар и Бихор град*, Годишњица Николе Чупића, IV, Београд 1882, 323—347; М. В. Лутовац, *Бихор и Корита* (САНУ, Срп. етнограф. зборник LXXXI, Одељ. друштв. наука, Насеља и порекло становништва, књ. 40), Београд 1967, 14—20, 62—63; О. Зиројевић, *Вучитрнски и призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог*, Историјски часопис XIX, Београд 1972, 273, 274.

[39] ВВАI DT №—5, за санџак Херцеговина, из 1477. год.

[40] *Историја народа Југославије, II*, Београд 1960, 120.

[41] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII века*, Београд 1961, 112.

[42] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, с. 165.

вансарај, јавну кухињу (имарет) и неке друге објекте. За одржавање тих задужбина и издржавање њихових службеника основао је вакуф, коме је завјештао нека своја добра, што су се налазила у Пљевљима, њиховој близини и у неким даљим мјестима. Шездесетих и 70-их година XVI вијека Пљевља су припремана за ново сједиште санџакбега Херцеговине, па се у њима тада много градило. Подигнути су санџакбегови сараји, са двадесет соба, двораном за вијећање и низом других просторија. Подигнуте су и друге зграде за администрацију и становање службеника и њихових породица. Године 1576. пренесено је сједиште санџакбега Херцеговине из Фоче у овај град.[43]

У подизању Хусеин-пашиних задужбина и других јавних објеката учествовали су, поред домаћих радника, и грађевинари са стране. На тражење санџакбега, Дубровник је 1570. послао у Пљевља своје мајсторе. Овима је повјеравано извођење оних послова који су захтијевали већу вјештину, финију обраду и прецизност.[44]

Грађевинском дјелатношћу из тих година промијењена је физиономија Пљеваља. Добила су изглед правог оријенталног града, са већ тада претежно муслиманским становништвом. Она сад постају, поред привредног, административног и судског, и културни муслимански центар. Тих година су Пљевља добила и статус касабе. Тако су уписана у дефтеру из 1570. године. Страни путописци називају Пљевља варошицом и вароши. Један Француз их је 1573. године видио као лијепу варошицу, са џамијом, умјетнички израђеном чесмом и великим ханом, који је покривен оловом, а други 1611. као варош.[45] Почетком друге половине XVII вијека Пљевља се јављају већ као град од неколико стотина „тврдо грађених, даском, ћерамидом и плочама покривених кућа", с дућанима, другим објектима и виноградима.[46]

Будимље је од првих дана турске владавине било центар истоимене нахије и кадилука. Значајно је и као сједиште епископије. У изворима из XVI и XVII вијека јавља се само као трг. Задржавајући карактер мањег насеља, оно се никад није развило до те мјере да би добило статус касабе.

---

[43] BBAI TD №—654, за санџак Херцеговину, из 1570. год.; E. Čelebija, *Putopis*, 393—395; T. Popović, Kad je sedište hercegovačkog sandžaka preneseno iz Foče u Pljevlja, POF, X—XI/1960—61, Sarajevo 1961, s. 270.

[44] Т. Поповић, *Дубровник и Турска у XVI веку*, Београд 1973, с. 276; исти, *Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII, 1962—63, Sarajevo 1965, 94.

[45] Р. Самарџић, ц. д., 128, 139, 157.

[46] E. Čelebija, *Putopis*, 394.

Касније почиње да назадује и губи ранији значај, да би, на крају, спало на обично село.[47]

Друкчији је био развитак Никољ-Пазара. Захваљујући погодности свог положаја он је привукао трговце из Будимља и других мјеста, а нарочито из Бихора, који задржава више свој војни значај. Крајем XVI вијека се, међутим, у непосредној близини овог трга, на другој обали Лима, почело да развија и јача Бијело Поље, које лагано преузима и продужава привредну функцију Никољ-Пазара. Овај трг се временом уклопио и изгубио у новом насељу, па се Бијело Поље заправо може сматрати продужетком Никољ-Пазара.[48]

Бијело Поље се први пут помиње у једном документу из 1589. а као Акова у једном турском документу из 1667. године.[49] У току XVII вијека се ово мјесто развило у главни трговачки центар Бихора, а у XVIII јавља се већ као *паланка, касаба* и *варош*. Оно се развија и као сједиште власти и судства и, на крају, као војни упориште. Турски документи из 1707. 1717. и каснијих година говоре већ о тврђави Акова, њеној посади и старјешинском кадру. Године 1707. се као војни заповједник у Бијелом Пољу јавља капетан Сулејман--ага. Документи с краја XVIII вијека говоре и о бјелопољском кадији.[50]

У неким турским документима из XVI вијека говори се и о руднику Брсково као насељеном мјесту. Један документ из 60-их година тога вијека односи се на постављање и потврђивање кнеза из насљедне кнежевске породице у Брскову, а други говори о емину тога рудника. Очигледно је да је у Брскову тада вршена експлоатација руде, али се из докумената не види колики је био обим производње ни докле је трајала експлоатација тога рудника. Нема у њима детаљнијих података ни о развитку Брскова као насеља. По свему судећи, рудник је био у опадању, јер је касније сасвим замро.[51]

Настанак нових градова. — У току XVII вијека погоршале су се унутрашње прилике и спољнополитички положај османске државе. Повећан је економски притисак на

[47] TKGMA TD №—416 (59), с. 262.

[48] С. Новаковић, *Никољ-Пазар и Бихор град*, Годишњица Н. Чупића, IV, 323—347; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, с. 62, 63; И. Радуловић, *Бијело Поље*, Гласник Географ. друштва, XIX, Београд 1933, с. 28.

[49] BBAI AD №—2775, с. 252, И. Стијепчевић — Р. Ковијанић, *Први помени Никољ-пазара и Бијелог Поља*, ИЗ, VII/X, 810, 611.

[50] BBAI *Şikayet Defteri* (даље: ŞD) №—92, из 1917. год., с. 752; исто, 99, с. 578/1 (из 1731.).

[51] BBAI AD №—2775, с. 299/I, 1800/I, 1800/II.

рају, а раније дате привилегије и кнежинске и племенске самоуправе дошле су под јачи удар. Заоштрене унутрашње супротности и спољнополитички неуспјеси довели су до појачане хајдучије, учесталих буна, устанака и ширих народних покрета против турске власти. Борба против те власти највише је долазила до изражаја код црногорских, херцеговачких, брдских и неких албанских племена, управо тамо гдје је систем филуриџијских повластица и унутрашњих самоуправа био најраспрострањенији. Да би паралисала борбу и отпор тих племена, присилила их на покорност, обезбиједила важније путеве које су они угрожавали, осигурала везе између појединих својих градова и крајева и, на крају, да би се и сама одржала на тим просторима, османска власт је приступила подизању нових градова, на погодним мјестима, у крајевима отпора. Радило се у првом реду о градовима као војним упориштима. Тако су у крајевима који сачињавају данашњу Црну Гору, у XVII и почетком XVIII вијека, подигнути нови градови: Рожај, Плав, Гусиње, Колашин, Оногошт (Никшић) и Спуж, као и неколико других, мањих војних утврда. Иницијатива за њихову градњу потекла је од подручних власти, од санџакбега херцеговачког или скадарског или дукађинског санџака, према томе гдје се које од тих мјеста налазило, и од босанског валије. Одлуку за градњу донијела је централна власт. Она је обезбиједила и потребна средства.

Нови градови су подигнути или на рушевинама средњовјековних градова или у неким познатијим селима, обично на раскрсници значајнијих путева, и уопште на погоднијим мјестима.

Рожај се као утврђење јавља у првој половини XVII вијека. Године 1638. он је лежао у рушевинама. Те године је босански паша намјеравао да га утврди и да поправи једно утврђење у Хотима.[52] Не зна се у којој је мјери реализована ова пашина намјера, као ни то како је тада изгледао Рожај као насеље. У XVIII вијеку је он представљао јако војно утврђење. Имао је велику војну посаду, нарочито у вријеме аустријске окупације једног дијела Србије (1718—1739), кад је представљао једно од утврђења ширег турског граничног појаса.[53]

У нахији Плав подигнути су у првој половини XVII вијека градови Плав и Гусиње.

---

[52] J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, Pest 1834, 197; Г. Станојевић, *Покрет брдских и малисорских племена уочи Кандијског рата*, ИЗ, XIII/XVII, Титоград 1960, 520.

[53] Попис војних посада у градовима босанског пашалука из 1731. године (оригинал у ВВАI, фотокопије у АНУ БиХ); Н. К. Костић, *Наши градови на југу*, Београд 1922, 77.

Град Плав је изграђен 1619. године на мјесту гдје се каравански пут од Котора за Метохију укрштао с путем који је водио уз Лим преко Проклетија за Скадар. Раније, Плав није постојао као насеље, већ само као крај, као нахија од 12 села. Као насеље развио се из села Рибаре, које је, према дефтеру из 1582. године, имало 90 кућа. У непосредној близини овог села налазило се село Град, са 27 кућа, чији би назив могао упућивати на претпоставку да је ту некад раније постојао неки град.[54] У новоподигнуту тврђаву, чију је градњу надзирао босански паша Мустафа, смјештена је војна посада, са задатком да онемогући покрете немирних околних племена. Подаци о тој тврђави у току неколико наредних деценија крајње су оскудни. Нешто више их има за XVIII вијек. Односе на тврђаву и њену посаду, аге, ајане, као и на неке појаве у томе мјесту.[55]

Тврђава Гусиње је подигнута у истоименом селу, које је, са 127 домаћинстава, 1582. било највеће село плавске нахије. Изграђена је почетком XVII вијека, прије 1611. године, када се први пут помиње. Касније је обнављана и проширивана. У XVIII вијеку имала је сталну војну посаду, са агама и капетаном на челу. Око тврђаве се из села развила варошица, захваљујући погодностима које су произлазиле из њеног смјештаја на караванском путу.[56]

Град Колашин Турци су подигли средином XVII вијека, у истоименом селу, у нахији Никшићи. То село се први пут помиње у султанском берату из 1565. године, којим се на мјесто преминулог кнеза Милоша поставља његов син Тодор.[57] Већ и сама чињеница да је село Колашин имало насљедну кнежевску породицу говори о томе да је оно било значајно и да се истицало међу околним селима. Предности тог села произлазиле су и из смјештаја на раскрсници путева, одакле су се околна села могла контролисати и држати у покорности, а путеви надзирати и чувати. За вријеме кандијског рата су, међутим, ти путеви и цијели крај били јако угрожени од стране побуњених племена, па је, у вези с тим, турска власт одлучила да подигне тврђаву у Колашину и тако онемогући покрете побуњеника, обезбиједи путеве и мирно становништво од страдања. Основна утврђења поди-

---

[54] TKGMA TD №—416 (59), с. 280, 281, 283.

[55] E. Čelebija, *Putopis*, 261, 262, 385, 404; BBAI ŠD (1717. год.); К. Н Костић, *Наши градови...*, 78, 79.

[56] TKGMA TD №—416 (59), с. 284, 285; BBAI ŠD (из разних година XVIII вијека); S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614.*, Starine JAZU, XII, Zagreb 1880, с. 183; К. Н. Костић, *Наши градови...*, 79; Г. Станојевић. *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима...*, 431.

[57] BBAI AD №—2775, с. 252.

гнута су већ 1650. године. У запису из наредне године речено је: „Сазида Али-паша град на Колашиновићу".[58] У једном документу из султанске канцеларије, написаном 1667. године, каже се да су те крајеве и становништво у њима били угрозили побуњеници из албанских племена, који су, као и млетачка војска из Котора, тамо продирали. У том документу стоји: „Прије него што је изграђена тврђава Колашин, у херцеговачком санџаку, ...била је муслиманска раја пљачкана и оштећивана... од стране арнаутских побуњеника и војске из Котора, па се већином разбјежала". Изградњом тврђаве Колашина, вели се даље у документу, путеви побуњеницима су пресјечени и они одбијени. Колашин је добио сталну турску војну посаду, а за издржавање су јој, као оџаклук, одређени приходи од џизије хришћана нахије Пећ.[59] Аге и капетан те тврђаве добили су, као оџаклуке, земљишне посједе у разним крајевима.[60] Према аустријском опису из XVIII вијека, Колашин је био важан град, али недовољно утврђен и са мало артиљерије. Од краја XVII вијека укључен је, као посебна капетанија, у систем капетанијске организације. У судском погледу припадао је пријепољском кадилуку.[61] Колашин се развијао и као варошица, чији су становници били ослобођени плаћања неких пореза.

У историју Херцеговине и Црне Горе врло важан догађај представља подизање града Оногошта, на територији која је припадала племену Никшића. Ово племе је од почетка турске владавине имало филурицијске повластице и унутрашњу самоуправу. Оно је често долазило у сукоб с Турцима, због покушаја да укину те повластице и над племеном успоставе пуну власт. Ово се могло остварити само путем силе, па је било потребно изградити војно упориште у крају гдје је племе живјело. Било је намјера да се то упориште подигне још 1661. године. У писму попа Радула, старјешине племена Риђана, из те године, говори се о покретима Али-паше Ченгића и наводи како „веле да ће градит град на Оногошту".[62] Градњи се, међутим, приступило тек 80-их година XVII вијека, кад се Турска нашла под ударцима чла-

[58] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I. Београд 1902, 357, 369.

[59] BBAI AD №—6566, с. 248.

[60] BBAI ŠD (из разних година XVIII вијека).

[61] H. Kreševljaković, *Kapetanija u Bosni...*, с. 231; С. Томић, *Дробњак*, Срп. етнограф. зборник, IV, Насеља срп. земаља, књ. I, Београд 1902, 347; Г. Елезовић, *Колашин на Тари и Колашин на Ибру. Како је постало име Колашин*, Јужни преглед, Скопље 1931, бр. 1, год. VI, с. 19—29; М. Лутовац, *Ибарски Колашин. Антропогеографска испитивања*, Срп. етнограф. зборник, књ. LXVII, Београд 1954, 63—66.

[62] P. Butorac, *Gospa od Skrpjela*, Sarajevo 1928, 139; П. Шобајић, *Никшић (Оногошт)*, Београд 1938, 29.

ница Свете лиге и побуњених поданика. Турци су, по свему судећи, и сами могли очекивати пад Новог и Рисна, па су правовремено приступили организовању нове одбрамбене линије и подизању нових граничних утврђења. А кад је Нови пао, основна утврђења, на рушевинама средњовјековног града Оногошта, била су већ готова. Године 1688. тврђава Оногошт је имала посаду од 120 војника, под заповједништвом једног капетана.[63] Касније је град проширен и још више утврђен. Обимнији радови извођени су у времену од 1700. до 1705. године. Оногошт је ускоро постао највећа и најзначајнија турска тврђава и војно упориште у Херцеговини. Његова посада је порасла на више стотина војника. Али Оногошт није само утврђење. Он се развија и као градско насеље, прво унутар градских зидова, а затим и ван њих. Ту се доселио дио муслимана из Рисна и Новог, али је досељавања било и с других страна. Дубровчани то насеље већ 1712. називају „нова варош Никшићи." За Турке је он *кала* и *касаба* Оногошт. У њему је сједиште нахије, кадилука и капетаније. Никшићки кадија се још дуго називао кадијом новског кадилука, што говори да су органи турских власти и судства из Новог прешли у овај град и у њему наставили да обављају своје функције за те крајеве. За Турке је Оногошт у неку руку представљао продужетак Новог. За племе никшићко у оногошкој жупи подизање тог града као турског војног упоришта значило је несрећу.[64]

У Зети, на путу од Подгорице за Никшић, Турци су подигли град Спуж. Изградили су га на мјесту средњовјековног Спужа, који је, према саопштењу турских докумената, „лежао у рушевинама од времена Косовске битке".[65] У XVI вијеку Спуж се јавља као заселак села Косићи, у нахији Малонишићима. Године 1523. имао је 8, а 1582. 5 кућа.[66] Касније се, као каштел, помиње тек крајем XVII вијека. Млечани су 1689. године тражили од Пипера и Бјелопавлића да га запосједну. Радове на подизању свога града Турци су ту изводили првих година XVIII вијека. Године 1704. надгледао их је паша Ходаверди.[67] Утврђење је добило све потребне војне објекте и артиљерију. Имало је сталну војну посаду и свог диздара. Уз тврђаву се развијало и насеље, с чаршијом, које се у документима назива варош. У њега су се

[63] BBAI ŠD №—92, с. 651/1.

[64] H. Kreševljaković, *Kapetanije*. . ., 218; П. Шобајић, *Никшић*. . ., 28—66; исти, *Никшићки муслимани*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, 163—166.

[65] TKGMA TD №—416 (59), с. 354, 356.

[66] B. Đurđev, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, c. 65; BBAI TD №—416 (59), c. 312.

[67] J. Радонић, *Римска курија*. . ., 507, 508.

досељавали муслимани из разних ближих и даљих мјеста, али је у вароши било и хришћана. Спуж је имао органе локалне власти. Имао је и своје капетане, који су у току XVIII вијека играли значајну улогу. Кад је у другој половини тога вијека, издвајањем Подгорице, Жабљака и Спужа из скадарског санџака, створен у Зети посебан мутеселимлук, под босанским валијом, спушки капетани су постали његови мутеселими Један од њих се касније, заједно са скадарским пашом, одметнуо од султана, па је босански везир, приликом похода против одметника, 1787. спалио Спуж.[68]

Град Спуж као војно упориште турске власти у Зети представљао је кочницу за ослободилачку борбу Брђана и Црногораца.[69]

Поред градова Оногошта и Спужа Турци су, крајем XVII и почетком XVIII вијека, подигли и неколико мањих, чисто војних утврда. То су куле Трубјела, Грахово и Мост на Тари, све три на главном путу, који је водио од Рисна, преко Никшића и Језера, за Пљевља и даље на сјевер и исток.

Трубјела лежи петнаестак километара западније од Никшића, на путу Никшић—Требиње. Због положаја на каравнском путу, могућности да се одатле утиче на подручна села и контролише промет, Турци су показивали посебно интересовање за то мјесто. Хасан-ага Ћеировић је 1654. године намјеравао да ту подигне кулу, с циљем да онемогући трговину с Боком, али се не зна да ли је остварио своју намјеру[69]а. Почетком XVIII вијека та кула већ постоји. Године 1707. је имала плаћену посаду од 25 војника, састављену искључиво од Срба, хришћана. Као заповједници те посаде помињу се ага Арсо, ћехаја Андрија и барјактар Симо.[70] Та посада се, изгледа, показала као несигурна, па је замијењена муслиманима. Године 1737. кулу је чувао један буљук азапа, који су припадали никшићком гарнизону.[71]

Грахово је такође било значајно мјесто због свог положаја на путу између Рисна и Оногошта. Помиње се још у првој половини XVI вијека. За вријеме морејског рата запосјели су га и неко вријеме држали Млечани. Од Никшићана се тада тражило да свака кућа пошаље по једног човјека за стражу на Грахову.[72] Послије губитка Рисна и Новог

[68] В. Винавер, *Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII века.* ИЗ, IX/XII, 1—2, Цетиње 1956, 68.

[69] TKGMA TD №—416 (59); М. Шобајић, *Старине у Зети,* Београд 1892, 28—33; Ј. Радонић, *Римска курија...,* 529.

[69]а Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима...,* 275.

[70] *Турски попис градова, кула и паланки босанског вилајета из 1707. године* (BBAI, фотокопије у АНУ БиХ), 116.

[71] BBAI ŠD №—99, с. 946/1.

[72] Г. Станојевић, *Југословенске земље...,* 218, 219.

значај Грахова је још више порастао, па су га Турци утврдили и у њега поставили војну посаду. Ту посаду је 1707. године сачињавало 39 плаћених азапа. У војном погледу је, иначе, Грахово, као и Трубјела, припадало оногошкој капетанији.[73]

Једно турско утврђење је постојало и на ријеци Тари, тамо гдје преко ње прелази главни пут, који је водио од Рисна преко Оногошта и Језера за Пљевља. У турским документима се помиње као Кула Моста ријеке Таре. (Kule-i Cisr-i nehr-i Tara). Јавља се у документима од почетка XVIII вијека, али се не зна кад је подигнуто. Та кула је 1707. имала посаду од педесет војника, азапа и мартолоса. Мјесто се већ тада јавља као сједиште Цисри-тарске капетаније, под капетаном Мехмедом, под чијом је управом било шире околно подручје. То мјесто је имало статус капетаније и сталну плаћеничку посаду током цијелог XVIII и прве половине XIX вијека. Дио војника из куле Моста на ријеци Тари учествовао је, с другим турским трупама, у дубичком рату, под Кладушом, 1790. године.[74]

Турска је поклањала потребну пажњу снабдијевању својих градова оружјем и провијантом. Колашин је, на примјер, снабдјела топовима из Зворника. У тврђаве Подгорицу, Оногошт, Спуж, Жабљак и Клобук је, 1713. године, караванима преношена муниција, сумпор и шалитра чак из Солуна, из тамошњих радионица.[75] Нека мјеста су имала властите барутане. Ове се помињу у Бару и Рисну. У готово свим мјестима с посадом вршен је ремонт оружја, а у некима је оно произвођено. Остала опрема је или израђивана у мјестима или довожена са стране.

Развитку градских насеља, а не само утврђења, турска власт је придавала велики значај и поклањала потребну пажњу. То потврђује и чињеница да су Турци, поред тога што су даље развили старије вароши, уз новоподигнута утврђења, као што су Оногошт, Спуж, Колашин и нека друга, подигли сасвим нова градска насеља. Неки од градова, на примјер Пљевља, Подгорица, Нови и Улцињ, били су се развили као значајне урбане цјелине и људске агломерације. По општем изгледу и величини, броју и структурама становништва, организацији и унутрашњем животу, они су одговарали већини турских градова у нашим земљама и на Балкану.

---

[73] *Турски попис градова, кула и паланки, из 1707*, 113.

[74] Исто, фк. 58; H. Kreševljaković, *Kapetanije. . .*, 232.

[75] А. Матковски, *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1700—1725)*, III, Скопје 1973, 106.

2. ГРАДСКО СТАНОВНИШТВО И ЊЕГОВЕ СТРУКТУРЕ

Демографске промјене. — Становништво градова под турском влашћу на територији данашње Црне Горе је у почетку малобројно, понекад испод нумеричког нивоа у појединим зетским и другим селима. Споро је расло, понекад стагнирало и опадало, а дешавало се неким од тих градова да сасвим изгубе једне и добију друге житеље. Општа слика кретања броја становништва и стања насељености градских мјеста може се добити на основу података турских и других извора о броју домаћинстава, ријеђе о броју житеља за градове појединачно, мада су сви ти подаци, у већој или мањој мјери, редовно непотпуни.

Зетски градови су у почетку били изразито слабо настањени. У Подгорици, која се у дефтеру из 1485. године помиње и као село и као варош тврђаве Depedögen, уписано је само 40 домаћинстава. Медун, село и варош истоимене тврђаве, имао је тада 15 домова, а варош у Жабљаку је била пуста, па је њена улога у погледу служби овој тврђави пренесена на село Курило. Недостају подаци о броју војника и муслимана уопште у тим тврђавама, тако да укупан број домаћинстава и приближан број становника у њима остају непознати.[76] Становништво Подгорице у току XVI и у XVII вијеку биљежи општи пораст. У њој је 1582. године пописом обухваћено 317 домаћинстава и 27 инокосних мушкараца (mücerred). Истовремено је пописом посаде обухваћено још 38 лица, оних која су уживала тимаре, али су куће унутар тврђаве остале непописане.[77] Према саопштењу Е. Челебије, из каснијег времена, подгоричка тврђава је имала 300 кућерака. Подгорица је 1614, по Марину Болици, била велики град, са 900 кућа.[78] Тада је она могла имати од пет до шест хиљада становника. Спадала је у ред већих градова средње величине у нашим земљама.

---

[76] Б. Ђурђев, *Depedögen — Podgorica,* ИЗ, XV/XIX, 60.

[77] TKGMA TD №—416 (59), с. 95, 96; TD №—417, 71—75.

[78] S. Ljubić, *Marija Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga...*, Starine JAZU, XII, 178; E. Čelebija, *Putopis,* с. 335.

Медун је као насеље у XVI вијеку назадовао. Становници медунске вароши су се разбјежали под притиском Куча, у вријеме борби с Турцима, па су га посљедњи морали поново насељавати. Успјели су да повластицама придобију једанаест номадских породица, да их ту настане и попишу у дефтер 1582 године. Сама тврђава је имала тада посаду од 38 војника и, вјероватно, још известан број муслимана, али посљедњи нису пописани. По М. Болици, у Медуну је 1614. године морало бити 200 становника.[79]

Турци су населили и раније расељену варош Жабљак. Она је 1582. имала 50 домаћинстава. У тврђави је регистровано у то вријеме 27 војника, али не и куће муслимана које су се у њој налазиле. Године 1614. Жабљак је важио за најутврђенији трг, са 250 кућа.[80]

Више података има о становништву Пљеваља. Ово мјесто је 1468. године имало 72 куће. Регистрована су тада и 23 инокосна мушкарца. Десет година касније Пљевља су имала 101 кућу и 12 самаца. Године 1516. у том мјесту је било 150, 1570. године 195 и 1585 — 175 домаћинстава. Подаци за посљедње двије године су непотпуни. Пописима, наиме, нису обухваћени санџакбегов двор и домаћинства неких других виших турских функционера.[81] Подаци из прве половине XVII вијека показују да је становништво Пљеваља поново у порасту. По Лефевру, Пљевља су 1611. имала око 400 огњишта. Тај број кућа се наводи и у Опису босанског пашалука из 1624. Године 1626. Гргичевић као и један млетачки извјештај из тога времена кажу да у Пљевљима има пет до шест стотина кућа. По Е. Челебији, око 1660. то мјесто је имало до седам стотина кућа. Према подацима из 1806. године, Пљевља су у то вријеме имала 5 до 6 хиљада становника.[82]

Будимље као насеље није расло. Тај трг је 1485. године имао педесетак кућа (4 муслиманске, 29 хришћанских, 7 удовичких и 10 самаца). Један вијек касније, 1582. године, у њему је било свега 55 домаћинстава. У попису овога мјеста из тога времена нема муслимана.[83]

Недостају подаци о становништву у мјесту Бихор, али се, на основу података да је тај трг прерастао у касабу, може закључити да је оно расло у току друге половине XV и у

---

[79] TKGMA TD №-416 (59), c. 108; TD №—417 (342), фк. 79—81; S. Ljubić, c. d., 182.

[80] TKGMA TD №—416 (59), c. 109; S. Ljubić, c. d. 168, 169.

[81] BBAI TD №—5; TD №—654; TD №—8, c. 184, 185.

[82] F. Rački, *Prilozi za geografsko-statistčki opis bosanskoga pašaluka*, Starine JAZU, XIV, Zagreb 1882, 177; E. Celebija, *Putopis*, 394; Р. Самарџић, ц. д., 157, 158; К. Н. Костић, Наши градови..., 70, 71.

[83] TKGMA TD №—416 (59), c. 262; Б. Ђурђев, *Depedögen — Подгорица*, ИЗ, XV/XIX, 1, 61.

XVI вијеку. Посаду бихорске тврђаве 1530. године сачињавала су 24 мустахфиза, са диздаром Касимом на челу.[84]

Статистички подаци о Херцег-Новом такође су оскудни. Турским пописима није обухваћено муслиманско становништво у томе мјесту, па је тешко пратити његов демографски развитак. У попису из 1516. регистрована је само група хришћанског становништва, од 15 домаћинстава. У дефтеру из 1585. уписане су двије групе Срба, хришћана, једна од 42 човјека у тврђави и једна од 32 човјека у вароши. Варошана је, међутим, тада било далеко више, што се види по укупној суми пореза које су они плаћали.[85] Ако се има на уму да се Нови развијао и као муслиманско насеље, да је 1624. имао посаду од 500, а на почетку кандијског рата од 747 војника, азапа, мустахфиза, топџија и мартолоса, може се закључити да је он тада представљао велико градско насеље.[86] По Е. Челебији, у Новом је, у тврђавама и вароши, било у свему 3.080 „дивних и великих кућа, приземних и на спрат", зиданих од тврдог материјала и покривених ћерамидом и плочама.[87] Из Новог је, кад су га Млечани заузели 1687, изашло око двије хиљаде и пет стотина муслимана, из Доњег града 1.000, а из Горњег града 1.500, углавном жена и дјеце. Млетачки извјештач рачуна да је у почетку напада у граду било око 2.000 бранилаца.[88] Не зна се колико је у то вријеме у Новом било хришћана, који нису морали да напусте град, да би се могло судити о укупном броју његовог становништва.

Становништво Рисна било је далеко малобројније од новског. Опис босанског пашалука из 1624. године каже да је у њему мало народа и да „у свему није прелазио 200 лица, према последњем попису 300 лица".[89] Изгледа да је број становника био ипак нешто већи. Рисан је 1646. године имао посаду од 106 војника, мустахфиза, топџија, азапа и мартолоса.[90] По нешто каснијим подацима Е. Челебије, у унутрашњости града било је 150 малих кућа и 200 војника, а у вароши и тврђави свега око 2.000 људи. У међувремену је Рисан неколико година био у рукама Млечана. Под њима је он 1653. године имао око 700 становника хришћана. Мусли-

---

[84] BBAI TD №—92, фк. 58—61.

[85] TD №—8, с. 93, 94.

[86] F. Rački, *Prilozi*..., Starine JAZU, XIV, 175; *Попис посада у градовима босанског пашалука средином XVII вијека* (фотокопије у Оријенталном институту у Сарајеву).

[87] E. Čelebija, *Putopis*, 432.

[88] П. Д. Шеровић, *Три извјештаја генералног провидура*..., Годишњак ПМК, XIII, 47; исти, *Borbe s Turcima*..., Годишњак ПМК, IV, 7.

[89] F. Rački, *Prilozi*..., Starine JAZU, XIV, 175.

[90] *Попис посада у градовима босанског пашалука од 1643—1658. године*, Оријентални институт Сарајево, бр. 81, фк. 201—203, 217—218.

мања су морали да оду, али су се поновним успостављањем турске власти повратили. Евлијини подаци се, према томе, могу узети као приближно тачни.[91] О даљим демографским кретањима у Рисну нема података. Не види се с коликим бројем становника је он дочекао крај турске владавине 1684. године.

Поређења ради, занимљиво је навести податак о броју становника сусједног Пераста 1624, дакле оне године у којој је Рисан имао 300 душа. Те године Пераст је био насеље од 600 становника, од којих су 400 одвели афрички гусари приликом напада на тај град, који је био под млетачком влашћу.[92]

Бар је 1582. године имао 291 домаћинство, од чега 98 у махалама Доња и Горња варош, а остало у тврђави.[93] До почетка XVII вијека његово становништво се јако увећало. Према извјештају из 1610, у Бару је тада било 310 хришћанских, претежно православних, и 290 муслиманских породица, а 1703. је у том граду и његовој непосредној околини живјело 87 православних породица, са 398 особа, 78 католичких, са 206 особа, и 469 муслиманских породица, са 3079 становника.[94]

О становништву Улциња у првим годинама турске власти нема статистичких података. Они се јављају тек у документима с почетка XVII вијека. По њима, Улцињ је 1614. имао 300 кућа и 800 војничких породица. Међу војницима је било 300 улуфеција. У вријеме млетачког напада на Улцињ 1696. године, само у његовом предграђу је живјело 1.000 становника. Почетком XVIII вијека, у вријеме експанзије улцињског поморства, Улцињ је, према извјештају млетачког конзула у Драчу, имао 4 до 5 хиљада помораца, што би говорило да је његово становништво тада бројало више хиљада. Крајем тога вијека Улцињ је, према Божуру, имао 6.000 становника. По толико су их у исто вријеме имали и градови Скадар и Драч.[95]

За Оногошт су статистичко-демографски подаци оскудни, а за Спуж, Колашин и Бијело Поље сасвим недостају.

---

[91] E. Čelebija, *Putopis*, 443; P. D. Šerović, *Borbe s Turcima oko Hercegnovog* ... Годишњак ПМК, IV, 12.

[92] В. Винавер, *Похара Пераста 1624. године*, ИЗ, V/VIII, 4, Цетиње 1954, 321; D. A. Milošević, *Navala afričkih gusara na Perast 1624. godine*, Годишњак ПМК, IV, 31.

[93] TKGMA TD №—416 (59), с. 295.

[94] В. Бољевић — Вулековић, *Бар и његово подручје кроз историју*, Споменица Барске гимназије, Бар 1971, с. 224.

[95] S. Ljubić, *Marijana Bolica Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga* ..., Starine JAZU, XII, 178; Г. Станојевић, *Млетачки напад на Улцињ 1696. године*, ИЗ XVI/XX, 1, 127; В. Винавер, *Поморство Улциња у XVIII веку*, ИЗ XVI/XX, 1, Титоград 1963, 53, 68.

Турску посаду и прво становништво Оногошт је добио пред крај XVII вијека, углавном из Рисна и Новог послије њиховог пада под Млечане. 1688. он је имао посаду од 120 војника. Његова посада је 1707. бројала 306 војника, а сачињавали су је одреди (cemaat) азапа, фарисана, мустахфиза, топција, мартолоса и пасбана. Само неколико година касније Оногошт је био град од 560 кућа, колико је бројала и Фоча, која се развија у континуитету још од прије доласка Турака. Око 1730. посада у Оногошту је бројала 700 војника. Општи подаци говоре да је и број кућа у граду константно растао.[96]

Недостају статистичко-демографски подаци за развитак градских насеља у Рожају, Плаву и Гусињу. За Рожај постоји само попис војне посаде у његовој тврђави 1731. године. По том, турском, попису, рожајску посаду је тада сачињавало 347 војника, азапа, мартолоса, мустахфиза и добровољаца (gönüllü), који су били подијељени у десет џемата. Заповједник тврђаве био је диздар Хусеин-ага.[97]

Иако оскудни, изложени подаци указују на општи пораст становништва турских градова у Црној Гори, што се јављало као резултат природног прираштаја, прилива из околних села и досељавања са стране. Они, међутим, указују и на повремено стагнирање и опадање броја градског становништва, до чега је долазило услијед бјежања и исељавања у друга мјеста, услијед губитака у ратовима и унутрашњим разрачунавањима, а нарочито због епидемија разних болести, особито куге, које су често харале.

Бјежање и исељавање становништва изазивано је ратовима, промјеном господара и притиском власти. Изразити су примјери Жабљака, који је био потпуно расељен, па су га Турци поново населили у току XVI вијека, и Медуна, чије се становништво, такође у томе вијеку, разбјежало под притиском Куча, да би и њега власт поново населила. Неки Подгоричани су напустили свој град у годинама кад се већ дуго налазио под турском влашћу. Један од њих је био и познати штампар српских ћирилских књига у Венецији Божидар Вуковић. Доста исељавања је било и из Бара и Улциња. Неки „барски племићи" иселили су се у Истру, првих година турске владавине над Баром. Десетине барских породица преселиле су се у Истру у току 1610. и 1611. године. У једној групи из посљедње године било је 18 породица, са 87 чланова, а у групи из претходне године 6 породица, са 35 чланова. Исељавања из Бара и Улциња било је 1622. и 1623, а

---

[96] *Попис посада у градовима босанског пашалука из 1707,* фк. 114—116; H. Kreševljaković, Kapetanije . . ., 218; В. Винавер, *Херцеговачка трговина с Дубровником почетком 18, века.* ИЗ, VIII/XI, 1—2, Цетиње 1955, 66.

[97] *Попис посада у градовима бос. пашалука из 1731,* фк. 534—539.

нарочито 1631. године, кад су Турци направили прави програм над католицима Бара. Дио исељеника из тих мјеста нашао се чак у Италији.[98]

Велике демографске промјене дешавале су се у Новом, изазване промјенама власти. До губитка становништва, исељавања једног и усељавања другог дошло је у вези с борбама између Турака и Шпанаца 1538. и 1539, а нарочито у вези с борбама између Турака и Млечана и коначном промјеном господара 1687. године.

Епидемије куге и других заразних болести тешко су погађале све становништво, а нарочито градско. Често су се јављале и односиле бројне жртве. Године 1478. забиљежен је велики помор у Зетском приморју. Почетком XVI вијека куга је поново харала у Приморју и граду Љешу. У Херцеговини је она морила 1530, 1531. и 1532, а 1556. је владала куга „по свој српској земљи". Пљевља је она погодила 1577. године, па је попис из 1582. показао смањење броја домаћинстава у томе мјесту. Он није показао и смањење броја чланова унутар породица, које је морало бити велико. Године 1608. куге је било у Црној Гори, а двадесет година касније харала је она у Подгорици, Скадру и Сарајеву. Тежа епидемија куге погодила је Подгорицу 1633. године. Док је болест идентификована, 60 људи је већ било помрло. Становништво је напуштало град, бјежало преко Мораче у Црну Гору и склањало се по пећинама. До велике епидемије дошло је 1691. у Дубровнику, Бару и сјеверној Албанији. Земља је остала необрађена, па се појавила глад, односећи нове жртве. У XVIII вијеку се куга јавља још чешће, јер је промет био живљи и могућности ширења заразе веће. Скадар и сјеверна Албанија су њоме били захваћени 1736, а три године касније Бијело Поље, Рожај и нека друга мјеста. Године 1741. куга је владала у Бару, Улцињу, Спичу, у Црној Гори до Никшића и даље. Уз мање прекиде трајала је она у Никшићу, Улцињу и Скадру и у току двије наредне године. Године 1751. Бар је био поново погођен кугом, а 1770. и 1771. она је морила у Скадру, Бару, Подгорици и Црној Гори, проширивши се све до Спужа и Никшића. Само у току једног мјесеца 1770. у Подгорици је било 200 смртних случајева. У овом граду куга је бјеснила и 1771. године.[99]

---

[98] Г. Станојевић, *Насељавање Истре у XVII вијеку из Црне Горе...*, ИЗ, XVIII/XXII, 3, 433, 437, 440, 443, 445.

[99] V. Hrbak, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine*, Istoriski glasnik, 1—2, Beograd 1957, 19—37; Р. В. Катић, *О мерама за сузбијање епидемија у Црногорском приморју од XV—XVIII века*, ИЗ, XI/XIV, Цетиње 1958, 65—80; исти, *Појава куге у Црној Гори и објашњење њене епидемиологије*, ИЗ, XII/XVI, 3—4, Титоград 1959, 167—180; Г. Станојевић, *Вијести о куги у Црној Гори у првој половини XVII вијека*, ИЗ, XVII/XXI, 4, Титоград 1964, 756—756.

Епидемије заразних болести су јако уназађивале погођене градове. Становништво неких од њих је у XVIII вијеку, у односу на раније вријеме, показивало знаке опадања.

Етничка и вјерска структура градског становништва. — Историју градова под турском влашћу карактерише мијењање етничке и вјерске структуре градског становништва. Та појава је заједничка за градове у свим османским балканским посједима, па и за оне на подручју данашње Црне Горе. Огромне су разлике у саставу градског становништва у почетку и на крају турске владавине. У почетку су те структуре биле једноставније, временом су постајале сложеније, да би се доста рано претвориле у право етничко и вјерско шаренило.

Етничка структура тргова и градова у вријеме успостављања османске власти одговарала је структури становништва околних села, па и ширих регија. Данашњи црногорски простор је имао српско становништво, што потврђују и домаћи и страни извори, како из тог тако и из каснијег времена. Недвосмислена потврда за то садржана је у Одговору црногорских главара, од 24. октобра 1756, на увредљиву прокламацију которског провидура Јустинијана Болда, од 10. септембра 1756. године. У том свом Одговору, у име народа Црне Горе, главари дословце кажу да су Црногорци „...ПРАВОСЛАВНЕ ВѢРЕ ХРИСТІАНСКЕ И ЗАКОНА СВЕТЕ ЦЕРКВЕ ВОСТОЧНЕ, А РОДА ЧАСТНА И СВЕТА СЛАВЕНО-СЕРБСКАГО...", истичући тиме своју и вјерску и народносну припадност и не бркајући при том једну с другом.[99а] Изузетак су чинили етички прелазни, „гранични" крајеви, око Скадарског језера и у Приморју, гдје се јављају српска и албанска насеља, као и насеља која су имала мијешано становништво. Градска насеља у тим крајевима имала су такође мијешано становништво. То потврђују подаци турских дефтара из XVI вијека. То потврђује и познати турски географ XVII вијека Хаџи Халифа, који, помињући у свом географском дјелу Подгорицу, Скадар и неке приморске градове, изричито каже да ту живе Срби и Албанци.[100] У тим градовима је већину чинио обично онај етнички елеменат који је преовлађивао у околним селима.

У зетским градовима, Подгорици, Медуну и Жабљаку, основну масу становништва чинили су Срби, а у Скадру и

[99а] Д. Д. Вуксан, *Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752—1756*, Споменик СКА LXXXVIII, други разред 69, Београд 1938, ц. 30.

[100] С. Новаковић, *Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик СКА XVIII, Београд 1892, 53.

Улцињу Албанци. Бар је имао изразито мијешано становништво, са српском већином у околним селима. Попис скадарског санџака из 1582. године показује велике разлике у именима хришћанских становника тих градова. У Подгорици су готово одреда српска, највећим дијелом народна имена, као: Радоња, Ђуро, Вуко, Лазо, Радица, Добрашин, Бошко, Цвјетко, Вукић, Вучина, Станиша, Вуксан, Живко, Раденко, Ђураш, Станко, Јован, Радивој, Радосав, Бодин и друга. У Скадру су типична албанска имена, као: Думо, Маро, Ђон и Пал, а у Бару мијешана, као: Вукмир, Иван, Вуксан, Дало, Ђон, Мартин, Кола, Марко итд.[101]

У Новом је живјело српско становништво. То потврђује турски попис новских хришћана, из 1585. године.[102]

Тргови у унутрашњости су, у етничком погледу, још дуго послије успостављања турске власти задржали српски карактер, што показују пописи Пљеваља и Будимља из XVI вијека. Србе у Пљевљима помиње и француски путописац Пјер Лесколапје, који је 1574. године прошао кроз та мјеста. Што се Будимља тиче, оно ни касније није мијењало своју етничку структуру.[103]

Етничка структура градског становништва се временом мијењала. Уз домаћи елеменат се све више јављају странци. У градове долазе Турци, најчешће као војници, чиновници у администрацији и судству, улема, занатлије, трговци, путници итд. У Скадру, Подгорици, Новом, Улцињу и Бихору јављају се Цигани. У Бихору се 1566. године помиње група Цигана (Çengâne tayfasî).[104] Повремено или стално у градовима се сусрећу Арапи, Јевреји и припадници других народа. У вези с преотимањем Новог од Турака 1538. године у овом мјесту се јављају Шпанци, од којих су неки остали да ту живе и послије поновног успостављања турске власти, 1539. године.[105] У Улцињу и Бару јавља се чак и нов расни елеменат, Црнци.

Временом се Албанци јављају и у оним градовима у којима их раније није било најчешће као турски војници. У Новом су имали чак и своје посебне јединице.[106] У Спужу и Оногошту појавили су се у великом броју већ у годинама послије подизања тих градова, а у Гусињу, Плаву и Рожају још у току, по свему судећи крајем, XVII вијека.

Српско становништво турских градова на подручју данашње Црне Горе састојало се од породица и потомака по-

[101] TKGDA TD №—416 (59), с. 95, 96, 293—295

[102] BBAI TD №—8, с. 93, 94.

[103] TKGMA TD №—416 (59), с. 262; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, Београд 1961, 135.

[104] BBAI AD №—2775, с. 1801.

[105] Т. К. Поповић, *Херцег-Нови*, 42, 43, 62, 66;

[106] П. Д. Шеровић, *Три извјештаја генералног провидура Корнера...*, Годишњак ПМК, XIII, 56.

родица које су у тим градовима Турци затекли, али у далеко већој мјери од нових досељеника, који су долазили из ближих и даљих села и племена, па и из других крајева и градова. Медун и Жабљак нису задржали старо становништво, а у новоподигнутим градовима оно је сасвим ново.

Извори указују на тежњу градских досељеника да се групишу, поред вјерске, и на племенској и етничкој основи, каткад и по крајевима из којих потичу. Не јављају се случајно у пописном низу једно до другог имена досељеника из Бјелопавлића, Куча и Пипера у Подгорици и Црногораца у Бару. Девет кућа посљедњих, који су припадали већој групи номада, уписано је једна до друге, а уз имена сваког од домаћина стоји ознака *Караџа Даг* (Црна Гора, Црногорац).[107] У Бијелом Пољу, у коме је поред Срба било Турака и Албанаца, улице носе имена родова. Срби су у овоме мјесту били досељени из разних крајева и разних брдских, херцеговачких и црногорских племена. Мањи број их се доселио из Подгорице, а неки чак из Сарајева. Међу њима је било и оних који су се ту склонили из страха од крвне освете. Албанци Бијелог Поља потицали су из Хота, од Пећи и из неких других крајева, а Турци из Коње, Смирне и Брусе.[108]

Становништво Спужа и Оногошта, различите етничке припадности, доселило се с разних страна. Међу Спужанима је било Срба, Турака и Албанаца. Посљедњи су се ту доселили, преко Подгорице, из Скадра и других крајева. Становништво Оногошта досељено је из Новог, Рисна, Спужа, Подгорице, Рожаја, из племена Никшића и из Црне Горе. Оногошки Албанци потицали су углавном из Груда, Диноша и неких других крајева Албаније. Неки од њих су прије досељења у Никшић живјели у Спужу. Албанци су у оба та мјеста имали своје посебне махале. У посебне махале су се били груписали и досељеници из осталих етничких средина и племена.[109]

Страни етнички елементи у црногорским градовима потицали су углавном из балканских и анадолских посједа Турске, али и из Африке, из Алжира, Туниса и Либије. За неке становнике Бара мисли се да су поријеклом из Арабије,[110] а за улцињске Црнце да потичу чак од језера Чад, у Африци.

Видљивије промјене десиле су се у вјерској структури тргова и градова, који су прије турских освајања имали само хришћански, православни и католички, живаљ. Први је чи-

---

[107] TKGMA TD №—416 (59), с. 96, 294.

[108] И. Радуловић, *Бијело Поље,* 29, 35—38.

[109] П. Шобајић, *Никшић (Оногошт),* 65—72; исти, *Никшићки муслимани,* Цетиње и Црна Гора, с. 163—171.

[110] J. Вукмановић, *Етнички процеси у старом Бару,* Споменица Барске гимназије, Бар 1971. 255—261.

нио већину становништва насеља у унутрашњости, а други у приморским градовима, нарочито у Бару и Улцињу. Од доласка Турака, у трговима и градовима се све чешће јављају муслимани, да би временом, негдје брже, а негдје спорије, прерасли у већину становништва. У почетку су то били странци, који су долазили као војници, чиновници, духовна лица, занатлије, трговци и други, а касније, у све већој мјери, домаћи исламизирани елеменат.

Процес исламизације хришћанског живља у градским насељима почео је успостављањем турске власти. Интензивније се одвијао од 30-их година, а нарочито у другој половини XVI вијека, у вријеме појачане исламизације у осталим нашим градовима и неким крајевима. Подстицан је спрегом различитих момената, као што су: претходна консолидација и учвршћивање османске власти, стварање у градовима од досељеника муслиманских језгра, подизање, под заштитом власти и уз њену подршку, муслиманских вјерских, просвјетних, културних, добротворних и других институција, довођење са стране вјерски образованих људи за службу у џамијама, школама, управи и судству, дјеловање и борба тих људи и институција за нове вјернике, слабљење и спутавање у раду одговарајућих хришћанских институција, давање пуних грађанских права новим муслиманима, материјалних привилегија и низа предности које су произлазиле из приступања вјери владајуће класе и државе. Прелажење на нову вјеру заснивало се, у таквим условима, на принципу добровољности, али је било доста случајева и насилне исламизације, у Бару на примјер.[111] Масовна исламизација становништва у црногорским градовима завршена је до средине XVII вијека. Процес се, међутим, наставио и касније, али се више радило о повремено организованим акцијама за нове вјернике и појединачном прелажењу на ислам, врло често оних лица која су у градовима потражила уточиште и заштиту власти, бјежећи од крвне освете.

Мијењање вјерске структуре становништва појединих тргова и градова није се одвијало истим интензитетом и баш у исто вријеме, што је зависило од низа фактора, па су и резултати били различити.

Промјене у вјерској структури становништва Подгорице трајале су врло дуго. У насељу ван тврђаве, према попису из 1485, јављају се само хришћани. Један вијек касније, 1582, у вароши су регистроване 94 куће муслимана, напрама 223 куће кришћана.[112] Подгорица је још 1612. године велика варош, са 900 кућа у којој већину становништва чине хришћани (il più di christian).[112a] Интензивнији процес исламиза-

[111] Ј. Радоњић, *Римска курија...*, 290.
[112] TKGMA TD №—416 (59).
[112a] Starine XII.

ције једног дијела домаћих хришћана одвијао се у другој половини XVI вијека, што показује попис из 1582. године. Тридесет девет домаћина од поменута 94 муслиманска домаћинства уписано је тада као „синови роба божјег" (bin Abdullah), што значи да су им очеви били хришћани. С примањем ислама од стране домаћина нису одмах обавезно и сви остали чланови његове породице морали постати муслимани. Међу њима је могло бити и хришћана, што потврђују неки подаци о исламизацији у подгоричким селима.

У исто вријеме било је исламизације у селима подгоричке нахије. И тамо су неки конвертити уписани као синови Абдулаха, а уз неке су уписана хришћанска и народна имена њихових очева. У селу Тузи, на примјер, Махмут и Хусеин су синови Абдулаха, Осман, син Жива, Ибрахим, син Гојаша; у селу Груде: Хизир је син Вучине, Мезид, син Ђерђа, Махмут, син Придаша, Алија, син Андрије, Мехмед, син Ђона, Мезид, син Вуксана; у селу Српска је Ризван, син Радице; у селу Рогами — Алија, син Драгише итд. У неким селима се јављају имена као: Лешко, син Мезида, Петко, син Мезида, Мартин, син Мезида, и Стојан, син Мезида, гдје је отац муслиман, а синови хришћани.[113]

Медун је, у вријеме пописа 1582, био муслиманско насеље, са само два хришћанска домаћинства. Неки од његових муслимана су скорашњи конвертити, као Алија, син Вучине и, други, Алија, син Ђукице.

Структура становништва Жабљака је већ била измијењена у корист муслимана. Према истом попису, у њему је било 28 кућа хришћана, са 8 инокосних лица и 36 кућа муслимана. Посаду од 27 лица су такође сачињавали муслимани. Овдје нема знакова о већем прелажењу на ислам. Чак је и у селима око Жабљака забиљежено само неколико случајева исламизације.[114]

Према забиљеженој традицији, која говори о потурицама у Ријеци Црнојевића још средином XVI вијека, могло би се закључити да је и у том мјесту исламизација рано почела. Муслимани, међутим, нису обухваћени пописима из 1570. и 1582. године, па се не зна колико их је било и како је текао процес мијењања вјерске структуре становништва у томе мјесту.[115]

Мало података има на основу којих би се могао пратити процес мијењања вјерске структуре становништва у приморским градовима. Пописима Новог, из XVI вијека, обухваћени су само хришћани, али се зна да је Нови од почетка

[113] TKGMA TD №—416 (59), с. 98—100, 103.

[114] Исто, 109.

[115] Исто, 336; Б. Ђурђев, *Ситни прилази из историје Црне Горе...*, Годишњак ДИ БиХ, VI, 57—59, VIII, 74.

имао јаку муслиманску посаду и да се развијао и као муслиманско насеље. У XVII вијеку Нови је изразито муслимански град, што се види из пописа посаде тог мјеста, пред почетак кандијског рата, из саопштења Е. Челебије о муслиманском становништву, џамијама, школама и другим вјерским објектима, а поготово из млетачких извјештаја с подацима о броју исељених муслимана 1687. године, кад Нови сасвим губи муслиманско становништво.[116]

У Бару и Улцињу Турци су затекли католичко и православно становништво. Године 1571. у оба та града улазе муслимани. Даљим усељавањем и исламизацијом домаћег живља њихов број је све више растао.

У првим годинама турске власти у Бару је преовлађивало хришћанско, углавном католичко становништво. У барској тврђави је 1582. регистровано 77 муслимана војника и 86 кућа хришћана, док су у Доњој и Горњој вароши, са стотинак кућа, живјели искључиво хришћани. Међу муслиманима у тврђави уписано је 20 лица као bin Abdullah. Очигледно је процес исламизације и ту почео.[117] Став власти према барским хришћанима је тада био толерантан. Он је произлазио из повластица које је султан дао Баранима, кад су му се предали. У граду је исламизација ограничена, а у подручним селима је још нема. Црква је ту доста дуго била јака и успјешно је држала вјернике уза се. То ће је, међутим, и поред привилегија, одвести под удар власти. Притисак на католике је растао, па су се они све више исељавали или су прелазили на православље или се исламизирали. Вјерска структура Бара се мијењала на штету католика, о чему говоре и подаци из 1610. о 310 хришћанских, претежно православних, и 290 муслиманских кућа. Послије напада Млечана на Бар 1646. године католици тога мјеста су под пријетњом смрћу превођени на ислам. Неки од њих су побијени због одбијања да прихвате ислам. Многи католици су се разбјежали. До средине XVII вијека Бар је постао изразито муслимански град. Исламизација је настављена и касније, у граду и околним селима. На ислам су прешли и Мркојевићи, старо српско племе у околини Бара.[118]

Промјене у Улцињу су биле далеко брже и темељитије. Године 1646. он је чисто муслиманско мјесто. Досељеници са

---

[116] TD №—8; *Попис посада у градовима босанског пашалука од 1643—1658*; E. Čelebija, *Putopis*, 433; П. Д. Шеровић, *Три извјештаја генералног провидура Корнера...*, Годишњак ПМК, XIII, 47.

[117] TKGMA TD №—416 (59), 295—296.

[118] Ј. Радонић, *Римска курија*, 290; В. Винавер, *Привилегије града Бара*, ИЗ, XV/XIX, 62—65; Ј. Вукмановић, *Етнички процеси и састав данашњег становништва у старом Бару*, Споменица Барске гимназије, 255—261; исти, *Процес исламизације и етничке диференцијације Мркојевића*, Споменица Барске гимн., 263—268; Г. Станојевић, *Насељавање Истре...*, ИЗ, XVIII/XXII, 3, 445.

села, који су ту ступали у службу, одреда су примали ислам.[119]

У Пљевљима су Турци затекли православно становништво. У пописима се муслимани ту први пут јављају 1516. године. Било их је 20 кућа, према 130 хришћанских домаћинстава. Попис из 1570. показује да су муслимани тада представљали већину пљеваљског становништва. Године 1585. било их је 119 кућа, напрама 56 кућа хришћана. Стварна разлика у корист муслимана била је већа, јер санџакбегов двор, кадија и неки функционери нису пописани. У дефтеру из 1570. уписане су три муслиманске махале у Пљевљима: *Махала Хусеин-паше, миримирана вилајета Дијарбекира, Махала Мустафе, мутевели-бега и Махала базарбаше Муслихудина.* Хришћани су имали своју посебну махалу, са кнезом Кара Петром на челу. Дио муслимана је досељен у Пљевља, нарочито у вријеме премјештања санџакбегове резиденције из Фоче у овај град, али их је већина настала исламизацијом домаћег српског, хришћанског становништва. У дефтеру из 1570, уз имена неких од конвертита уписана су имена њихових очева хришћана, као: Первана, син Милоша, Хасан, син Милашина, Илијас, син Бојића, Хурем, син Вуксанов, Первана, син Марка, Хасан, син Вукца, Скендер, син Влатка, Хусеин, син Вукића. Уз имена већег броја муслимана стоји да су синови Абдулахови, тј. нови муслимани. Уз име једног од ових је изричито наглашено да је „нови муслиман" (müslim nev). Исламизацијом су била захваћена и села у околини Пљеваља, што је такође утицало на даље мијењање вјерске структуре пљеваљског становништва. Каснијом исламизацијом преосталих и новодосељених хришћана у граду и досељавањем муслимана са села Пљевља су се претворила у типичан муслимански град. Страни путописац је 1621. године могао да запише да у „овој варошици станују Турци" (тј. муслимани).[120]

Бихор је још у вријеме освајања 1455. године добио муслиманску посаду, па се од почетка турске власти развијао и као муслиманско насеље. Домаће становништво у граду и околини било је такође захваћено исламизацијом.

Нови градови, као што су Оногошт, Спуж и Колашин, основани су као муслиманска насеља, досељавањем муслимана из других мјеста, али је у њима било и исламизације досељених хришћана. Хришћанско становништво је, иначе, у тим градовима било малобројно.[121]

[119] J. Радонић, *Римска курија...*, 149.

[120] TD №—654; TD №—8, 184, 185; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика...*, 173.

[121] П. Шобајић, *Никшић...*, 65—72; исти, *Никшићки муслимани*, ... тиње и Црна Гора, 163—171.

Изградњом Гусиња и Плава као војник упоришта и сједишта турске администрације дошло је до крупник промјена у структурама тамошњег становништва. У та мјеста су дошли муслимани, подигнуте су муслиманске вјерске и културне установе, а у вези с тим почео је и процес исламизације домаћег живља, које је крајем XVI вијека у цијелој плавској нахији српско. Тим процесом, као и исељавањем једног дијела хришћана, потпуно је, у току XVII вијека, измијењена вјерска структура становништва не само у та два мјеста него и у подручним селима.

Мање значајно је за мијењање вјерске структуре становништва у црногорским градовима било прелажење католика у православље и православних у католике, до чега је долазило нарочито у приморским мјестима. У унутрашњости се католици, иначе, рјеђе сусрећу. У Плаву их је 1765. било 12 кућа.[122]

Мијењање вјерске структуре градског становништва и појава муслимана водила је формирању посебних муслиманскик махала, одвојених од дијела града настањеног кришћанским живљем. Живот за припаднике сваке вјерске заједнице одвијао се у оквирима одвојених џемата, што је имало разнолике крупне и далекосежне посљедице.

Социјална структура у градовима. — Социјални састав градског становништва, које се често јавља под заједничким називима као: *касаба, ехалиси, шехирлије, варошани, грађани, од града грађани* и слично, био је веома разнолик. Према основној подјели становништва у османској држави, н оно се дијелило на *аскер и рају*. Та подјела се, углавном, подударала с вјерском подјелом становништва на муслимане и немуслимане. Први су били пуноправни грађани османске државе, док су други представљали поданике другог реда, имали одређена права и законску заштиту. Унутар основне подјеле постојала је, међутим, и даља знатно разгранатија подјела градског, као и осталог, становништва на различите друштвенс слојеве, категорије и групе. Сачињавали су ик чиновништво. војска, занатлије, трговци, групе обуквађене разним службама, обични грађани, као земљорадници и сточари, градска сиротиња, слуге и робови. Вишим друштвеним слојевима од муслиманског свијета припадали су санџакбези, са својим ближим сарадницима, кадије, војводе, субаше, заими, тимарлије, капетани, диздари, аге, ајани, улема и остали службеници муслиманских вјерскик, добротворник и културно-просвјетних установа. Из хришћанске средине издвајали су се варошки кнезови, примићури, муселеми, свештеници н неки други. Али је и

[122] Ј. Радонић, *Римска курија.* 657.

положај осталог градског становништва био повољнији од оног кога је имала раја на селу, како због одређених привилегија које је власт дала том становништву тако и због уопште повлашћеног положаја града као насеља у турском феудализму.

У најповољнијем положају били су припадници феудалне класе, који су посједовали власт и материјална добра. Они су уживали приходе од феудалних добара — хасова, зеамета и тимара — која су им била додијељена у градовима и селима, или и у градовима и у селима. Користећи се влашћу и истакнутим друштвеним позицијама, они су стекли и велике личне, мулковне, посједе и друга материјална добра, која су увећавали разним средствима и на разне начине. Све то давало им је могућност да имају одлучујућу ријеч и улогу у животу градова.

Најистакнутије мјесто припадало је високим представницима османске власти. Били су то санџакбези скадарског, херцеговачког и, за кратко вријеме, црногорског санџака, неки ислужени санџакбези других санџака, који су живјели у неким од црногорских градова, и други функционери.

Санџакбег Скадра, коме је Подгорица служила као друго сједиште, био је крупни турски феудалац. У његове хасове спадали су градови Скадар и Подгорица, те нека села и други извори прихода у скадарском санџаку. Приходи од његових хасова износили су, према попису из 1582. године: од Поргорице — 20.000 акчи, од нијабета нахија Подгорица, Бјелопавлићи, Кучи и Братоножићи — 15.000, од Скадра — 29.200, од муката и кишлака Скадра — 9.000, од села Коплик — 45.000, од села Хошкадем — 8.000, од нијабета нахија Коморан и Будимље — 4.000; све у свему — 130.200 акчи. Санџак-begови укупни годишњи приходи били су знатно већи, јер је он имао и своја лична добра, као што су: чифтлуци, њиве, ливаде, виногради, рибњаци, шуме и друго.[123]

Велика феудална и лична добра имао је и санџакбег Херцеговине. У његове хасове спадали су, поред низа других мјеста, трг, затим касаба, Пљевља и, једно вријеме, Нови. Развитком ових мјеста расли су и санџакбегови приходи од њих. Од Пљеваља је он 1477. добивао око 10.000, а 1516. године — 12.470 акчи. Крајем XV вијека санџакбегови приходи од Новог износили су 8.421, а 1516. и 1519. године — 9.501 акчу. Године 1585. Нови је припадао зеамету Мустафа-аге, коме је доносио 6.000 акчи годишње.[124]

Херцеговачки санџакбег Хусеин-паша Бољанић, потоњи беглербег Дијарбекира, Багдада и Мисира, постао је вла-

[123] TD №—416 (59); TD (mudžmel) №—417 (342), 5.

[124] TD №—654; TD №—8, TD №—71, с. 60; Н. Тодоров, *Балканският град XV—XIX век*, София, 1972, с. 90.

сник разних добара у Пљевљима и околини. Имао је чифлуке, са ливадама, пашњацима, шумом и млиновима, у подручју касабе Пљеваља. Неке њиве је купио од калуђера манастира Свете Тројице. Уписана су му у књигама и 4 млина на ријеци Врхбрезници, са селом Црљеница, са тахвила попова поменутог манастира, мезре, ливаде и млинови на ријеци Кобашка, код Пријепоља, које је увакуфио за своју џамију у Пљевљима. Хусеин-паша је имао и друга добра у разним крајевима Херцеговине, а и на другим странама.[125]

У Жабљаку је као турски феудалац и санџакбег Црне Горе столовао Скендер-бег Црнојевић, који је такође имао феудална и друга добра, са значајним изворима прихода Зна се да је био узео под закуп црногорску филуријv, да је узео тимар црногорског кадије, као и то да је приликом састављања пореских књига и убирања пореза вршио злоупотребе.[126]

У Подгорици је живио ислужени санџакбег Кирк Килисе, Јусуф-бег, који је убирао приходе од својих хасова у селима Груде и Горичани и од неких села у нахијама Скадар и Забојана. Ти приходи су 1582. године износили 48.000 акчи.[127]

Поред наведених извора, санџакбези су имали приходе од глоба, казни, реквизиција, плијена задобивсног у походима против побуњених племена и у ратовима, од трговине итд. Улцињски гусари су били дужни да одређени дио плијена дају скадарском санџакбегу. Санџакбези у Пљевљима и Скадру, односно Подгорици, водили су преко својих повјереника трговину, па су се и на тај начин богатили. Каснији скадарски санџакбези, паше Бушатлије, имали су чак и своје бродове и користили их у поморској трговини. Санџакбези су повремено градском, као и сеоском становништву натурали намете и тако покупљена средства добрим дијелом сами користили.

Поред санџакбегова, чија су стална сједишта била само у Пљевљима и Скадру, повремена у Новом и Подгорици, и кратко у Жабљаку, најутицајније личности у градовима под турском влашћу биле су кадије. Они су имали сједишта у Подгорици, Жабљаку, Новом, Бару, Улцињу, Пљевљима, Бихору, Будимљу, Бијелом Пољу и Оногошту. У некима од тих мјеста, Жабљаку на примјер, кадија се јавља повремено. Кадија за Црну Гору је сједио или у Жабљаку или у Подгорици. Његова дужност је била да, на основу шеријата, рјешава разне грађанске и друге спорове. У послу му је помагала порота, састављена од угледнијих људи, обично „испра-

[125] BBAI TD №—8.

[126] B. Đurđev, *Crnogorske kanun-name iz deftera iz 1523 godine*, Kanuni i kanun-name, Sarajevo 1957, 160—163.

[127] TKGMA TD №—417 (342), фк. 12.

вних муслимана". Кадији је задатак био и то да контролише поступке државних функционера у администрацији и војсци, укључујући и санџакбега, и уопште да бдије над спровођењем у живот законских одредаба у граду, цијелом свом кадилуку, па и на ширем подручју.

Кадије су се истицале и својим материјалним положајем. Уживали су тимаре, били плаћени из средстава убираних за њихове плате, а имали су и друге изворе прихода.

Значајне друштвене и економске позиције су имали и санџакбегови сарадници. Уз санџакбега у Пљевљима јављају се његов ћехаја, капиџибаша, чешнигарбаша, хазнадар, алајбег, војвода, субаша, назир, емин, неколико писара и други службеници. У граду се, затим, 1570. године, помињу: базарбаша и ћехаја касабе, два заима, неколико спахија, церибаша, а касније још и јаничарски сердар, представник Портиних спахија, старјешина еснафа итд. Већина њих имала је у Пљевљима и околини своја добра. На заима Џефера уписана су два млина у том мјесту. Чифтлуке су имали санџакбегов ћехаја Мустафа, субаша Алија, базарбаша Мустафа и многи други угледни грађани Пљеваља. Сачињавале су их земљишне парцеле у самој касаби, те ливаде, пашњаци и шуме у њеној околини.[128]

Војводе, субаше, емини и назири султанских и вакуфских добара сједили су такође у Подгорици и Новом. У оба ова, као и у неким другим градовима и трговима, било је заима и спахија. Сви они су посједовали феудална и лична добра у градовима и око њих. Та добра су сачињавали зеамети и тимари, чифлуци, баштине, њиве, виногради, рибњаци, шуме и друго. Било их је доста око Подгорице и Жабљака, као и око неких других мјеста. Трг Будимље је 1582. године, као зеамет, држао заим Хусеин, за кога се у документу каже да је човјек Сијавуш-паше. Приходе од 8.040 акчи добивао је тај заим од самог Будимља, јајлака Мокра Гора и Велико Гора, пореза од манастира Шудиково, као и од неких других пореза. Спахије Новог имали су такође тимаре у околини града. Састојали су се од села, ливада, винограда, рибњака, млинова на ријеци Драчевици и од манастира Савине и Свете Госпоје.[129] У околини Жабљака посједовао је, крајем XVII вијека, велика имања и на њима куле Мустафа Мехмедовић Челебија, из тога мјеста.[130]

Значајне друштвене позиције имали су ајани, који се јављају у свим црногорским, као и другим, градовима, нарочито у XVII и XVIII вијеку. Њихово присуство и утицај на

[128] TD №—654; T. Popović *Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII/1962—63, Sarajevo 1965, 95—117; E. Čelebija, *Putopis*, 293.

[129] TD №—417 (342), фк. 12; TD №—8, 93, 94.

[130] J. Томић, *Црна Гора за морејског рата*..., 175.

суд и органе власти је све више растао. До њиховог мишљења држали су и највиши органи власти, укључујући и Порту. Држано је да они у неку руку представљају савјест друштва у градовима. Потицали су из реда имућних грађана.

Од муслиманских духовних лица у градовима се редовно јављају хатиби, имами, мујезини и хоџе. У служби вјерских, добротворних и културно-просвјетних муслиманских установа јављају се још мутевелије вакуфа, у Подгорици, Новом, Пљевљима и Колашину, затим учитељи, кајими и други службеници.

Знатан дио житеља градова под турском влашћу сачињавала је *војска*. То је случај са готово свим ондашњим градовима на територији данашње Црне Горе. Изузетак су представљала Пљевља, која су се развијала као отворени град, гдје се сусрећу само представници војске, спахија и јаничара. У неким градовима војска је представљала, понекад, већину житеља, нарочито у првим временима турске власти. У градовима Медуну и Жабљаку, кад су им вароши биле расељене, живјела је углавном војска. Војска је представљала већину житеља и у новоподигнутим градовима, Никшићу, Спужу и Колашину, у годинама изградње. Али досељавањем цивилног становништва смањивала се доминација војске у структури становништва тих градова.

Турску војну организацију у градовима сачињавали су припадници разних војних родова и редова, као што су: азапи, фариси, мустахфизи, топџије, мартолоси и пасбани, ниже и више војне старјешине, као и лица неких других звања у служби војске.

Од старјешинског кадра у тврђавама се редовно сусрећу: диздар, његов ћехаја, барјактар и неки нижи функционери. На челу појединих одреда копнене војске стајале су аге, а у морнарици реисови. Од виших војних старјешина јављају се капетани, касније у неким мјестима и паше. Капетани се сусрећу у Подгорици, Жабљаку, Спужу, Бару, Улцињу, Новом, Рисну, Оногошту, Бијелом Пољу, Колашину, Гусињу, Плаву и Рожају. Војни функционери с титулом паше и миримирана јављају се у XVIII вијеку у Подгорици и Спужу.

У служби војске била су и одређена духовна лица. У тврђавским џамијама се редовно сусреће мујезин, а кадкад и други службеници, као: халифа, хатиб, имам и кајим.

Материјалну основу турске војне организације у градовима чинили су приходи од тимара и плате. Тимари посадника једне тврђаве налазили су се обично у околним селима, а плате су обезбјеђиване из одређених сталних извора, као што су порези од становништва, џизја на примјер, из овог или оног краја. Служба мустахфиза у зетским, при-

морским и херцеговачким грвдовима у првом периоду турске владавине, до почетка XVII вијека, више се заснивала на приходима од тимара, а касније све више на платама у новцу.

Тимари мустахфиза (посадника) зетских градова налазили су се углавном у Зети. Њима су била обухваћена бројна села. Били су то већином колективи тимари, од којих су приходи дијељени на више чланова посаде, тако да је дио (hise) сваког од чланова био тачно утврђен бератом и дефтером.

Чланови посаде подгоричке тврђаве живјели су од прихода с тимара у нахијама Бјелопавлићи, Подгорица, Вражегрмци и Жабљак. Њихови тимари, регистровани у сумарном дефтеру из 1582. године, обухватили су већи број села, неке мезре и друга добра. Приходе тих тимара сачињавали су дохоци од пореза испенџе, ушура од житарица и шире, осталих сељачких дажбина, такси од скеле на Морачи, као и мањи приходи од неких других добара. Село Петрушин, у нахији Бјелопавлићи, које је имало 106 кућа, било је највећи од тимора тих поседника. Приходе од тог села, у износу од 12.600 акчи, дијелили су дииздвр Мустафа и његов ћехвја Хасан са четворицом других чланова посаде. Диздарев дио (hise) износио је 4.000, ћехајин — 3.000, в дијелови остале четворице уживалаца по 1.400 акчи годишње. Други диздар подгоричке тврђаве, Мехмед, уживао је такође тимар од 4.000 акчи, а сачињавали су га приходи од села Златица, „са Ђурђевићима“, од једног испасишта (yaylak) и једне шуме (orman), у нахији Подгорица. Село Мартинићи, у Бјелопавлићима, уписано је као тимар од 8.600 акчи у колективном посједу петорице чланова посаде. Један од његових уживалаца био је Сулејман, халифа, хатиб и имам. Његов дио је износио 2.600, а осталих чланова — двојице по 1.600, а двојице по 1.400 акчи годишње. Мујезин џамије султана Мехмед-хана, Ејнехан, син Хвсанов, уживао је тимар од 1.700 вкчи прихода, у селу Врела, у Вражегрмцима. У тимаре осталих посадника подгоричке тврђаве уписани су: мезра Болут, село Врана и скела на Морачи, код Подгорице, села Калезићи, Пввковићи, Бошковићи и Колашин, са једном мезром, у Бјелопавлићима, села Жабарево и Плавница, с мезром Орашје, код Жабљака, и села Крстинићи(?), Баре, Котлина и Госалићи, у Вражегрмцима.[131]

У тимаре посадника тврђаве Жабљак улазили су: варош Жабљак, села, мезре и риболови (dalyan) у околини тога мјеста, те нека села и мезре у нахијама Подгорица и Скадар. Диздар тврђаве Жабљак, Хасан, син Илијасов, имао је тимар од 4.500 акчи. Сачињавали су га приходи од вароши

[131] TD №—417 (342), фк. 71—76.

Жабљак и села Симарећ(?), у нахији Подгорица. У тимар диздаревог ћехаје Реџепа, у износу од 3.000 акчи, улазио је дио прихода од села Гостиљ, код Жабљака, приходи од њиве (zemin) Двориште, код Гостиља, и приходи од једног села код Скадра. Један тимар од 19.000 акчи, кога су сачињавали приходи од села Гостиљ и Лукје, као и приходи од неколико рибњака, код Жабљака, био је у колективном посједу 14 чланова градске посаде. Приходи појединаца од тог тимара кретали су се од 700 до 1.400 акчи годишње. Један од тимара у рукама чланова посаде Жабљака сачињавали су приходи од села Курила и муката манастира Пречисте Коми и Свети Никола (Врањина), у Црмници. Као дио једног њиховог тимара уписано је и село Владиње.[132]

Посада тврђаве Медун имала је само два тимара. Један од њих, с приходима од вароши Медун и села Умиште, у износу од 3.500 акчи, припадао је диздару Хамзи, а други, с приходом од 53.400 акчи, припадао је тридесет седморици осталих чланова посаде. У овај тимар уписани су приходи од 15 села у Кучима и 2 села у Забојани.[133]

Посада града Бихора имала је 1530. године осам тимара. Њима је било обухваћено двадесет села у нахији Бихор и два села ван те нахије. Диздар Касим уживао је приход од 7.060 акчи, као дио од једног већег тимара, који су сачињавала села Затон и Добродол. И остали чланови посаде, изузев имама и топџије, уживали су колективне тимаре.[134]

Добра која су сачињавала тимаре тврђаве Бихор претворена су у другој половини XVI вијека у султанске хасове, па је, у вези с убирањем прихода у прелазном времену, долазило до спорова између хаских емина и посаде Бихора. Чланови посаде су се 1566. године жалили на Порти на емина да је узео приходе од села и за вријеме кад су они припадали њима, па је наређено бихорском кадији да ствар испита и да се незаконито узети приходи врате онима којима припадају.[135]

У посади Новог било је тимарлија и плаћених војника. У тимаре чланова новске посаде уписана су села у жупи Драчевица, нека друга околна и даља села. Било је случајева да су плаћени војници претварани у тимарлије. Године 1570. херцеговачки санџакбег Касим поднио је предлог беглербегу Румелије и Порти да се једном војнику тврђаве Нови, који је имао плату од пет акчи дневно, и аги азапа у тврђави Рисан, чија је дневна плата износила 15 акчи, додијеле тимари, првом у износу од 3.300, а другом у износу

[132] Исто, фк. 77—79.
[133] Исто, фк. 80—81.
[134] TD №—92, 58—61.
[135] AD №—2775, с. 1801.

од 15.000 акчи прихода годишње. То је образложено њиховим истицањем и заслугама у борби против млетачких галија и војске у Котору.[136]

Касније се све више прелази на плаћеничку војску, што показују књиге плата посада у појединим тврђавама. Средином XVII вијека издаци државе на плате 747 војника и старјешина у тврђави Нови износили су дневно 4.059, а на 106 војника тврђаве Рисан — 611 акчи.[137] Дневни издаци на плате 306 посадника тврђаве Оногошт 1707. године износили су 3.700 акчи, за 25 војника куле Трубјела — 225, а за 39 војника у кули Грахово — 378 акчи.[138] У исто вријеме, за посаду тврђаве Клобук, од 244 човјека, издаване су дневно 2.353 акче, за 30 војника у Прибоју — 282, за 20 војника у Новој Вароши — 200, за 25 војника у кули Дуга Пољана — 260, на 50 војника у кули Цисри Тара — 428 акчи дневно.[139] Рожајски гарнизон од 347 војника добивао је 1731. године на име дневне плате за војнике и старјешине 3.783 акче.[140]

Дневна плата војника кретала се од 4 до 12 акчи, а војних старјешина чак до 60 акчи. Толику дневницу је 1707. године имао Омер, ага првог џемата азапа у Оногошту. Плата диздара се кретала од 20 акчи, у Новом, до 35 акчи, у Оногошту. Заповједник мартолоса у Оногошту зимија Вук имао је плату од 20 акчи дневно, одабаша Марко и барјактар Михаило по 10, а обични мартолоси по 8 акчи.

Аге, капетани и друге више војне старјешине су, поред плате, имали своје земљишне посједе, најчешће у околини мјеста службовања. До њих су долазили на разне начине, од куповања до отимања. Никшићке аге су, на примјер, до посједа дошле прогоњењем раје и отимањем њене земље.

Друштвена структура осталог становништва турских градова била је такође сложена. У трговима и варошима, које су биле настањене углавном хришћанским живљем, сусрећу се припадници различитих социјалних категорија и група, као што су: кнезови, примићури, спахије, свештена лица, занатлије, трговци, војници, муселеми, власи, номади, припадници других повлаштених група, обичан свијет, који се бавио различитим пословима и градска сиротиња.

[136] BBAI *Ahkâm Defteri* №—17928, с. 218/I, 425/II, 449/V.

[137] *Попис посада у градовима босанског пашалука*..., ОИС, бр. 81, фк. 185—203, 217—218.

[138] *Попис посада у градовима босанског вилајета из 1707. године*. фк. 113—116.

[139] *Исто*, фк. 55—58, 212, 213.

[140] *Попис посада у градовима бос. вилајета из 1731. год.* фк. 534—539.

Најистакнутију друштвену и материјалну позицију међу хришћанским становништвом у трговима и градовима имали су кнезови. Они су потицали из насљедних кнежевских породица, а њихово звање и служба потврђивани су султанским бератима. Јављају се као орган турске власти над хришћанским дијелом градског становништва. За службу коју су обављали били су ослобођени разних пореза и обавеза. Уживали су широке друштвене и економске повластице.

Кнезови се јављају у готово свим трговима и градовима, у неким по двојица истовремено. У Будимљу су 1582. били кнезови Младен, син Степин и Богдан, син Живков. У Подгорици се помиње кнез Раде Станић, а у Бијелом Пољу кнез Павле. Кнез Рисна 1566. године био је Иван, син Радманов. Поред вароши Рисна, он је под собом држао и нека села у рисанској околини. Посједовао је баштину с ратајима. Био је изгубио берат, па је, на његово тражење, Порта издала други, потврдивши га у служби и достојанству кнеза, „с тим да, као и раније, према обичају и кануну, врши у наведеним мјестима кнежевску службу и да помаже царским куловима и службеницима у прикупљању државних прихода".[141]

Више података има о кнезовима у Пљевљима за турске владавине. У овом мјесту се 1486. јавља кнез Вук Божидаревић, 1516. године — кнез Михаило, 1570. године — кнез Кара Петар, а касније, 1742, кнез и коџабаша Гаврило. Најпознатији од њих је кнез Кара Петар, син Раосавов, који је идентичан с кнезом Петром Раосавићем, о коме говоре дубровачки документи. Он је био старјешина махале и џемата хришћана у касаби Пљевљима. Потицао је из насљедне кнежевске породице и био богата, угледна и утицајна личност. Посједовао је млинове на ријекама Ћехотини и Врхбрезници, једну баштину у Пљевљима и једну у селу Горња Петница, крај Пљеваља. У том селу је имао баштину, која је у дефтеру уписана одмах до Петрове, и поп Степан, син Раосава, по свему судећи кнежев брат. Кнез Петар је имао и друга добра. Бавио се и трговином. Умро је у Дубровнику, камо је путовао трговачким послом, гдје је, пред смрт, у јануару 1579, саставио тестамент, из којег се види да је у томе граду посједовао разну робу.[142]

Трговином су се бавили и други пљеваљски кнезови. За Вука Божидаревића има података да је одржавао пословне везе са Дубровником. За потоњег од поменутих пљеваљских кнезова, коџабашу Гаврила, зна се да је наметао порез

[141] BBAI AD №—2775, с. 1023; Г. Елезовић, *Турски споменици*, I/1, Београд 1940, 852, 942.

[142] TD №—654; Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, ИЗ, 1—2 (1955), Цетиње 1955, 34.

на истовјерну рају и дио узимао себи, на што се раја тужила и тражила да он буде смијењен.[143]

Примићури и хришћани спахије се у трговима и градовима ријетко јављају. У попису Пљеваља, из 1570, уписан је примићур Ђуро, који је имао баштину у томе мјесту, а у Подгорици се јавља спахија Димитрије.

Свештенство се јавља у свим трговима и градским насељима, гдје су постојале вароши с хришћанским живљем. Међу хришћанима у вароши Подгорица било је 1582. године десет попова. Они се јављају, затим, у Новом, Пљевљима, Будимљу, Никољ-Пазару, односно Бијелом Пољу, Никшићу и Бару, али нигдје као посебно у пописе унесена група. У попису Бара је, као дон (dum) регистровано 14 католичких свештеника.

Дио градског становништва, различите вјерске припадности, спадао је у ред занатлија и трговаца, који се јављају у свим градским насељима. Они су, у привредном погледу, представљали најактивнији дио градског становништва. Занатлије су биле организоване, по врстама заната, у еснафе, имале своје статуте и руководеће органе. Уживали су одређене привилегије, које власт, нарочито локална, није увијек поштовала.

Од занатлија, као одвојене групе између осталог становништва, пописани су у дефтеру из 1582. ковачи у Подгорици и Скадру. У групи од пет подгоричких ковача, који су хришћани, Срби, био је и један поп, Вуко, син Степанов. Скадарску групу сачињавало је 26 ковача, углавном муслимана. И једни и други су уживали пореске и друге повластице. У одредби о ковачима у Подгорици речено је да су за службу у корист подгоричке тврђаве, „на основу часних одредаба, које посједују, ослобођени од харача и испенџе", како је било заведено и у ранијем дефтеру.

Међу занатлијама су постојале велике разлике. Друштвени и економски положај мајстора, калфи и шегрта није био ни приближно подједнак. Економски живот и друштвени углед првих почивао је, у великој мјери, на раду и експлоатацији других. Богатство и друштвени утицај јачих и слабијих трговаца, а поготово трговаца и њихових сарадника, били су такође различити.

Заступљеност занатлија и трговаца у структури градског становништва била је врло малена у првом периоду турске владавине. Она је брже расла од средине XVI, а нарочито у XVII и XVIII вијеку. Тиме су расли и значај и утицај занатлија и трговаца на друштвена збивања и живот у градовима уопште.

---

[143] Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља...*, ИЗ, 1—2 (1955), 35; BBAI ŠD №—99, с. 1028.

Војнука је било међу становницима трга Пљевља, што показује попис из 1477. године.

Муселеми се, у попису из 1582. године, јављају као издвојене групе становништва, у Будимљу, Подгорици, Новом и Бару. У Будимљу их је било двојица, у Подгорици џемат од 18 људи, у Новом двије групе од 74 човјека и у Бару група од 30 кућа. Обављали су важне службе у корист османске власти и за то уживали широке повластице. У документу о подгоричким муселемима стоји да су дужни да „служе и помажу султанским службеницима, који дођу да скупљају харач и порез на ситну стоку, као и онима који буду изаслани ради важних царских послова". У те послове спадало је уходарство и посредовање у споровима између турске власти и старјешина брдских племена. У документу изричито стоји да „кад се брђани, који се налазе око града Подгорице, Клименти, Кучи, Пипери, Братоножићи и Бјелопавлићи, понекад побуне и кад заповједници, по царској заповијести, треба да их казне, муселеми одлазе међу њих, обављају потребне државне послове и доводе њихове кнезови, наговарајући их на лијеп начин". Њихова служба је била насљедна. Заснивала се на ослобођењу од пореза и другим привилегијама. Ти муселеми, међу којима се јављају поп Никола, син муселема, и Ђуро, син попа Марка, посједовали су документе, с печатом, о свом друштвеном положају и повластицама, издате „од сваког ранијег санџакбега, још од времена покојног Фируз-бега". За свој статус, поред вршења наведених служби, сваки од њих је имао обавезу да годишње преда по товар проса за потребе посаде подгоричке тврђаве.[144]

У документу о муселемима Новог стоји да су „од давнина муселеми" (kadimden müsellemler olup), другим ријечима, од првих година турске владавине у томе мјесту. Многи од њих посједовали су баштине, а за своју службу, „пошто плате ушур на своју земљу, опроштени су и ослобођени харача, испенџе, диванских намета и обичајних терета".[145]

Муселеми у Бару су успостављени на основу султанске заповијести (ber mueсb-i hükm-i humayun) одмах по уласку Турака у тај град. Вршили су службе у корист барске тврђаве и зато, као и остали муселеми, били ослобођени диванских намета, обичајних терета и других шеријатских и обичајних обавеза. И они су, као и подгорички муселеми, имали обавезу да тврђави дају по товар проса годишње.[146]

Мање групе становништва са статусом *влаха* јављају се 1582. године у Подгорици и Будимљу. Бројале су по три

---

[144] TKGMA TD №—416 (59), с. 96, 97, 291.
[145] Исто, с. 106.
[146] Исто, 295.

куће у оба та мјеста. У Будимљу је једна од њих била кућа попа Бранка. Сви су уживали влашке повластице. По начелној одредби, били су дужни да плаћају порез, филурију, у износу од стотину акчи по кући годишње. У ствари, плаћали су га, сем у једном случају, у мањем износу. У Будимљу су двије влашке куће, једна од њих је кућа поменутог попа, плаћале по 82, а једна је плаћала само 40 акчи пореза годишње. Одредба о њима не каже откуд потичу те разлике. .

У социјалној структури становништва неких градова јављају се и номади (haymanegân). У Бару су они 1582. године бројали 23 куће, подијељене у двије посебне групе, од којих једна у Доњој и једна у Горњој вароши. Уз имена деветорице домаћина у попису су наведени називи Karadža Dag (Црна Гора, Црногорац). Ту су се населили привучени повластицама. Све њихове пореске обавезе састојале су се у плаћању „пореза на огњиште", димнину (resm-i duhan), који је износио 12 акчи по кући годишње.

Досељеници у Медун, регистровани у попису из истог времена, били су такође номади. Пристали су да се населе у пусту медунску варош, да поправљају тврђаву, чувају дербенд Орлова и врше друге службе, под условом да буду „ослобођени од диванских намета и обичајних терета и да, умјесто ушура и осталих дажбина дају од сваке куће на влашки начин по осам акчи".[147]

И становници вароши Жабљак у вријеме поновног насељавања били су искључиво номади. Пристали су да се ту населе, поправљају град, врше ковачку службу, оправљају и подижу мостове на ријекама и потоцима, под условом да, „пошто плате џизју, буду ослобођени од испенџе, пореза на ситну рогату стоку, узимања дјеце у јаничаре и од свих диванских намета и обичајних терета".[148]

Хришћанско становништво тргова и градова било је, у цјелини, у повољнијем положају од сеоске раје. Преко повластица добивених од султана, хришћанско становништво у градовима је добило већу правну заштиту, гарантију за себе и своја добра, а затим пореске и друге привилегије. Занимљиве су у том смислу одредбе о повластицама, које су дате становницима Бара, Подгорице и Пљеваља.

У привилегији (ahd-name) коју је султан Селим дао граду Бару 1571, коју је 1575. потврдио његов насљедник Мурат III, и која је унесена у дефтер 1582. године, изричито стоји да се „не узурпирају покретна и непокретна добра (esbab ve emval) оних који су у граду по својој вољи . . ." У ахд-нами, даље, стоји да се „не узимају дјеца за јаничаре

[147] TKGMA TD №—416 (59), 106.
[148] Исто, 109.

од оних који су унутар и ван града, и нека буду опроштени и ослобођени од диванских намета и обичајних терета", те да њима, као „и онима који би касније добровољно дошли, нико не прави сметње; а они који имају баштине, винограде и баште — ти нека плаћају по два златника (sikke filuri) на сваку кућу; а они који се баве земљорадњом, а не посједују баштине, винограде, баште и ништа друго, — од таквих не треба да се узима ништа".

Бар је, иначе, једини град у скарадском санџаку који је припадао султанским хасовима. Његова годишња давања султану износила су 28.412 акчи, а са приходима од села Созина и још два друга села — 38.642 акче.[149]

У Подгорици је све рајинско становништво имало повлаштен статус. Оно је уписано као *мерметчије* у служби града, па је за ту службу било ослобођено од диванских намета и обичајних терета. Овом повластицом је био обухваћен и обичан муслимански свијет у Подгорици, који је био задужен да поправља и одржава мостове на ријекама, у граду и околини.[150]

Становници Пљеваља, хришћани и муслимани, имали су такође повластице, које им је испословао код султана Хусеин-паша Бољанић. Према документу о повластицама, „сви они који станују у тој касаби, након што они између њих који се баве земљорадњом плате посједнику земље ушур на земљу коју сију и жању — ослобођени су и опроштени свих обавеза, диванских намета, пореза (rüsüm) и церахорлука, као и становници осталих касаба. Тако је уписано у нови царски дефтер", који је састављен 1570. године.[151]

Пореске повластице су имали и становници новооснованих градова, али су оне, у провођењу практичне политике, понекад нарушаване. Грађани Колашина су се 1742. године жалили на чиновнике да од њих траже ушур и порез, што они никада нису давали.[152]

Поред становништва које је припадало вишим и средњим слојевима, у граду су живјели и они чија су материјална добра, а тиме и права, била јако скучена. У документима су чести подаци о градској сиротињи (kasaba fukarasi). Лица из тога слоја радила су као слуге у кућама богатих грађана и у установама, а обављала су и друге грубе послове. У кућама богатих муслимана у Бару, средином XVII вијека, радило је као слуге око три стотине хришћана. Према

---

[149] Исто, 292—295; TD №—417 (342), 5; В. Винавер, *Привилегије града Бара*, ИЗ, XV/XIX, 1, 62, 63.

[150] TKGMA TD №—416 (59), 96.

[151] BBAI TD №—8.

[152] BBAI ŠD, бр. 16, 2 .

неким подацима, свака муслиманска кућа у том мјесту имала је католичку послугу.[153]

Знатнији турски феудалци и богатији људи уопште располагали су и робовима. Добивали су их путем ратова, гусарењем, поклонима, трговином робљем, продавањем у ропство, због биједе, слободних људи и слично.

Супротности и немири у градовима. Хетерогено градско друштво раздирале ћу бројне супротности. Оне су долазиле до изражаја између грађана различите етничке, племенске и вјерске припадности, између група и појединаца различитог друштвеног и економског положаја унутар истог народа и исте религије, па чак и унутар исте класе. Постојале су и изражавале се, некад мање некад више, и супротности између органа локалне и санџачке власти, па и османске власти у цјелини, с једне стране, и градског становништва, без обзира на вјерску припадност, с друге. Долазило је чак и до заједничких иступа муслимана и хришћана у градовима, у Подгорици на примјер, против власти, у одбрани заједничких интереса. Јављале су се и супротности између различитих градова, које су се понекад заоштравале до те мјере да су се претварале у оружане сукобе и праве мале ратове међу градовима. Али трајне и непремостиве супротности постојале су и развијале се између села и града. Оне су произлазиле из различитог положаја тих двију категорија насеља, система власти и феудалних односа, обима и начина експлоатације сеоске раје од стране феудалних господара и представника власти, који су сједили у градовима, и уопште из односа и поступака власти и њених органа према сеоском становништву.

За носиоце власти, припаднике феудалне класе и виших градских слојева карактеристично је да су стално тежили да прошире постојеће и стекну нове изворе прихода, да се материјално обогате и тиме повећају и свој друштвени углед и утицај. Земља је била главни извор прихода, па су настојали да дођу до ње и претворе је у свој посјед. У том настојању служили су се различитим методама и разним средствима, од легитимног пута до прибјегавања сили и насиљу. Присвајали су слободне површине, куповали земљу од сељака, манастира и других власника, понекад је отимали и на друге начине узурпирали права на туђе посједе. Тако су се у рукама истакнутијих муслимана, углавном људи са службом у администрацији и војсци, из Подгорице, Жабљака, Пљеваља и неких других градова, стекле њиве, ливаде, виногради, башче, рибњаци, млинови, пасишта, шуме и друга добра, што су они претворили у своје чифтлуке. Ди-

[153] Ј. Радонић, *Римска курија*..., 290.

здари, аге и неки други људи из Жабљака и Ријеке постали су посједници ранијих Црнојевића рибњака и других добара. Упадљиво брзо одвијао се у другој половини XVI вијека процес прелажења баштина из руку хришћана у руке муслимана, нарочито у селима Курило, Гостиљ, Плавница, Крапеж, Жабарево, Бериславци и Шкуњ. Као нови власници баштина и мезри у тим селима јављају се војвода, чауш, ћехаја, хоџа и многи други муслимани из Жабљака, као и неки од муслимана из Подгорице и Медуна. У Плавници је, на примјер, имао свој чифтлук Хасан, диздар тврђаве Медун. Сличан процес одвијао се и у селима око Подгорице и Пљеваља.[154] Из докумената се не види којим путем су сва та добра прешла из руку хришћанских сељака у руке муслиманских грађана, па је тешко говорити у којој мјери је то остварено у оквирима закона, а у којој другим, незаконитим средствима. За касније вријеме, међутим, има доста података из којих се види да су земља и друга добра сељака у околини градова често једноставно отимани, што је нарочито дошло до изражаја почетком XVIII вијека у околини Никшића.

Али није само сеоско становништво било под притиском града, мада га је оно највише осјећало и, понекад, тешко страдало. Притисак и злоупотребе који су долазили од органа локалне власти осјећало је често и градско становништво, и хришћани и муслимани. Повластице које су грађанима некад дате све више су долазиле под удар. Иметак и миран живот грађана су постајали мање безбједни. Њихов положај се нарочито погоршао у XVIII вијеку, у условима продубљених социјалних супротности, социјалних сукоба и политичких немира, којима су били захваћени градови на ширем простору под турском влашћу, па и у Црној Гори, што је све било проузроковано појачаном кризом у тимарском систему и систему власти, а нарочито снажним продором робно-новчане привреде. Повећани захтјеви према грађанима, нарочито према градској раји, и злоупотребе органа локалне власти тада су долазили до све већег изражаја, о чему говоре учестале жалбе грађана на захтјеве појединих функционера и њихове поступке.

Раја Подгорице се 1716. године жалила Порти на подгоричког диздара због тога што је тражио да она о свом трошку оправља тврђаву, као и због других његових незаконитих поступака. Жалила се истовремено и на поступке људи скадарског мутесарифа, који су бесправно коначили у њиховим кућама, узимали храну бесплатно, одузимали им јањце, служили се по више дана њиховим коњима, тјерали њихове жене да им врше услуге и слично.[155] Раја из Подгорице,

---

[154] TKGMA TD №—416 (59), 109—113.
[155] ВВАІ ШД, бр. 92, с. 732/1.

Жабљака и околних села жалила се 1731. на скадарског мутесарифа, због намета, и на муслимане, нарочито из реда аскера, што терет неких пореза и обавезе, које и сами треба да сносе, пребаљују на њу, па она мора да бјежи.[156] На мутесарифа су се тада жалили и калуђери подгоричког кадилука, због протузаконитог оптерећивања разним дажбинама.[157] Аге и њихови сарадници из Оногошта су почетком XVIII вијека растјерали рају из околних села и присвојили њену земљу и друга добра.[158] Диздар тврђаве Рожај је, 1742, прогонио рају, нападао на села мукате тврђаве Сјеница, пљачкао их и палио.[159] Наредне године су становници Рожаја оптуживали Мехмед-пашу, из Новог Пазара, због бесправних намета. Касније је у Рожају избила побуна становништва, али је убрзо угушена.[160] У Колашину су жртве људи из тврђаве били и муслимани и хришћани. У жалби на поступке групе муслимана из те тврђаве речено је да су они „уништили много муслиманских кућа ватром и много сиротиње раје опљачкали", па је, 1721, тражена интервенција босанског везира. И у каснијим годинама су људи из тврђаве Колашин вршили злодјела у граду и околини, нападали, пљачкали и убијали рају, отимали рајинске дјевојке и стварали неред, па је Порта против њих морала да подузима оштре мјере.[161]

Насиља и злодјела органа власти јављала су се и у осталим градовима и околним селима. Херцеговачки мутесариф Сејфулах-паша је, 1707. године, наметнуо и насилно наплаћивао порезе, хапсио људе и отимао им новац, а кад је, послије тужбе, суд одлучио да паша врати незаконито узете паре и храну, он је разрезао нови порез на становништво. Пашин примјер слиједили су и други функционери у Пљевљима. И они су разрезивали порезе и, под разним изговорима, присвајали новац и друга добра. Неки од њих су узурпирали права на слободне баштине и чифтлуке. Жалбе раје на неке грађане из Пљеваља због отимања њихове земље, а нарочито због преношења пореских обавеза грађана на рају, биле су врло честе. На удару су се нашла и добра манастире Свете Тројице. Документ из 1778. године говори о посезању једног пљеваљског спахије на манастирску земљу, о наметима на манастирску братију, њеном упропашћавању и расулу. Нису били поштеђени ни трговци у Пљевљима. Мутесариф Мурат-паша, који је иначе прекомјерно пљачкао рају у граду и околини, опљачкао је од ње 400

[156] Исто, бр. 99, с. 578/1, 574/3.
[157] Исто, с. 579.
[158] Исто, с. 91/1.
[159] Исто, бр. 13, с. 7.
[160] Исто, бр. 27, с. 2; К. Н. Костић, *Наши градови. . .*, 77.
[161] BBAI ŠD, бр. 92, с. 890/2, бр. 145, с. 1, бр. 80, 2.

гроша. Силеџијство појединаца и група над народом у том мјесту узимало је маха. Насиље, злоупотребе органа власти и пљачка постали су општа појава, којој није могао да одоли ни пљеваљски кадија. И он је, како стоји у жалби коју је раја 1780. поднијела Порти, изишао у села, узимао од раје коначиште, намирнице и новац, умјесто да сједи у судници у Пљевљима, на што га је закон обавезивао, и да тамо дијели правду и бдије над њом.[162]

Добра отета од раје била су извор спорова и сукоба између појединих турских функционера. Карактеристичан примјер представљају спорови и сукоби око земаља које су капетани, аге, остали функционери и војници из тврђаве Оногошт, растјеравши 1712. године њихове раније власнике, никшићке сељаке, узурпирали, између себе подијелили, а затим добили на њих посједовне документе. До спорова је дошло у вези с питањем да ли је земља дата у лични посјед или на уживање за вршење одређене функције. Нови капетани, аге и остали службеници, преузимајући дужност, тражили су и земљу која је била дата њиховим претходницима. Нови капетан тврђаве је, 1724. године, једноставно отео од сина свог претходника љетину, која је већ била прикупљена и ускладиштена у амбаре, а наредне године је запосјео и земљу. Суд је тај његов акт прогласио узурпирањем и насиљем и пресуду донио у корист ранијег капетана. Исте године је и нови ага азапа отео земљу од свог претходника, али је суд и у овом случају донио одлуку у корист ранијег аге. Било је, међутим, случајева да у сличним споровима суд донесе одлуку и у корист новог функционера.[163]

Због земље и оџаклука сукобљавали су се понекад и капетани, аге и војници из разних тврђава. До нарочито оштрих сукоба долазило је између Колашинаца, с једне стране, и капетана Оногошта, с друге. Капетани и посада тврђаве Колашин имали су своје оџаклуке у нахијама Никшић и Доња Морача. Сачињавала су их села која су раније припадала царским хасовима, па су из њих издвојена и претворена у оџаклуке Колашинаца. Ови су тврдили да им, као оџаклук, припада и пашњак Папратиште, код Подгорице. Спорни су, међутим, били поседи код Оногошта и Подгорице. Послије низа сукоба између колашинског и оногошког капетана, суд је спор ријешио у корист капетана Оногошта. Колашинци су морали да се одрекну и претензија на земљу код Подгорице. У сукобу између њих и подгоричког диздара око поменутог пашњака интервенисала је Порта. Испоста-

[162] Исто, бр. 92, с. 299/1, 311/2, 773/2, бр. 99, с. 175/2, 663/1, 940/2, 947/1, 1028/2, бр. 66, с. 2, бр. 69, с. 3, бр. 108, с. 5, бр. 190, с. 3, бр. 194, с. 2, бр. 80, с. 8.

[163] BBAI SD, бр. 99, с. 91/1, 126.

вило се да тај пашњак спада у гедик тимар диздара тврђаве Подгорица.[164]

Средства у борби за оџаклуке и агалуке мало су бирана. Сплетке и измишљања оптужби једних функционера против других јављале су се веома често, а циљ им је био да се поткопају позиције другог и приграбе његова добра. Тим средством се послужио и капетан тврђаве Гусиње, кад је 1724. године лажно оптужио Курда, агу азапа у истој тврђави, и затражио да се агалук овога пренесе на његовог сина. Агу су спасли Подгоричани, који су устали у његову одбрану, истичући да је тај ага дужност и агалук наслиједио од својих предака и да је, на опште задовољство, увијек исправно вршио своју дужност.[165]

Занимљив је и случај једног спахије у селу Плавница, код Жабљака, који се није устезао ни од тога да приграби приходе од манастирских добара, која су припадала царским хасовима.[166]

Неки од високих турских функционера у градовима организовали су банде и помоћу њих вршили нападе на куће богатијих грађана и пљачкали их. Један од њих је био Подгоричанин Осман-паша, који је 1778. године са својом бандом напао на кућу богатог подгоричког трговца Мула Ибрахима, док је овај био трговачким послом у Солуну, и све ствари које су се тамо налазиле опљачкао.[167]

Са свим наведеним појавама ишла је упоредо и борба у градовима за власт. Позиције капетана, ага и других функционера биле су насљедне. Породице које су их се једном домогле нису их испуштале из руку. Тиме су оне чувале и основу своје економске моћи. Посебно жестока борба водила се за уносну капетанску позицију. Чак и они капетани које је смијенила централна власт грчевито су држали ту позицију и одбијали да своје мјесто уступе новоименованим лицима. Један од таквих је био капетан Оногошта Хусеин, који је 1714. оптужен за проневјеру новца и сарадњу с Црногорцима. Он је и послије доласка новог капетана остао на свом мјесту. Војска у тврђави се подијелила између старог и новог капетана, па је дошло до сукоба и нереда. Интервенисала је централна власт наредбом да се свргнути капетан, с двојицом ага који су га подржавали, протјера у Скадар. Документи из наредних година пуни су података о жестоким сукобима и разрачунавањима између капетанске породице која је ту позицију изгубила и оне која ју је добила. По налогу босанског валије, у Оногошт је упућен требињски мухафиз Осман-паша, са задатком да ријеши настали проб-

[164] Исто, с. 15/1, 17/1, 153/1.
[165] Исто, с. 97/4.
[166] BBAI ŠD, бр. 42, 6.
[167] BBAI ŠD, бр. 7, с. 4.

лем и смири ситуацију у томе мјесту, али су присталице раније капетанске породице напали њега и његове људе, отели им новац, храну, коње, шаторе и другу опрему. Они су чак опсјели и саму тврђаву Оногошт. Услиједио је прави мали рат, у који су биле увучене и посаде неких сусједних утврђења, највећим дијелом оне из Колашина и Требиња.[168]

Сукоби између појединих капетанских породица и њихових присталица у Оногошту наставиле су се и у другој половини XVIII вијека. У граду су вођене праве битке. Послије убиства једног муслимана у оногошкој чаршији 1775. године и осуде за злочин, извршиоци дјела диздар тврђаве Салих и Мустафа Дановић су се одметнули од власти. Диздар Салих се са својим људима затворио у тврђаву и топовима бомбардовао варош, од чега су порушене и оштећене многе куће и убијено неколико људи. Стање се није смирило ни послије овог случаја, па се с правом може рећи да историју Оногошта у XVIII вијеку у великој мјери, карактеришу унутрашњи сукоби између истакнутијих породица и група за власт, увлачење сродника, чифчија, осталих грађана и војске у те сукобе, отказивање послушности пашама и везирима, зулуми и крвопролића.[169]

Унутрашњи сукоби су се јављали готово редовно и у сусједном Колашину. Забиљежени су 1740, 1742. и 1747. године напади аге Мехмеда, његовог ћехаје и војске из те тврђаве на чифтлуке заима Мустафе и неких других муслимана из Колашина, као и на чифтлуке неких муслимана из касабе Бијело Поље. Ти напади су се завршавали пљачкањем и убиствима.[170]

Напади ка чифтлуке и борба за њих јављали су се и у Подгорици. Њих су вршили поменути Осман-паша и мириман Сулејман-паша, са својом ешкијом. Чифтлуци које су они нападали, пљачкали и отимали налазили су се у посједу подгоричког диздара Алије и неких ага из Подгорице.[171]

Сукоби и унутрашња разрачунавања у градовима и између њих попримали су каткад вид правог рата, носећи са собом пљачку, паљење и разарање кућа и људске жртвс. Та разрачунавања користиле су стране силе, противнице Турске, нарочито у вријеме ратова. Млечани су, преко својих функционера у Котору, нарочито кавељера Грбичића, много допринијели да се сукоб, до којег је дошло крајем XVII вијека, између Сулејман-паше Бушатлије и Подгоричана распламса и прошири и на неке сусједне градове. Тај сукоб,

---

[168] BBAI ŠD, бр. 92, с. 629/3, 879/1, 880/1, бр. 99, с. 15/1.

[169] BBAI ŠD, бр. 96, с. 1, 2; П. Шобајић, *Никшићки муслимани*, Цетиње и Црна Гора..., 168.

[170] BBAI ŠD, бр. 99, с. 966/3, 1095/1, бр. 133, 11.

[171] BBAI ŠD, бр. 7, с. 1, бр. 27, с. 6.

који је почео неспоразумима између војске и грађана у Подгорици, претворио се у побуну удруженог муслиманског и хришћанског становништва, који су водили Хусеин-ага Главатовић и Мирко Ђенераловић. Пред нападом удружених грађана, војвода и посада града су морали да бјеже остављајући куће и ствари, које су побуњеници поробили и спалили. Побуна се проширила на Жабљак, Скадар и Бар, довела до интеревенције румелијског беглербега и привременог збацивања Бушатлија с власти у скадарском санџаку. Кад је, на крају, ипак, дошао на власт трећи син Сулејмана Бушатлије, Дамир, он се осветио Подгоричанима. Са својим присталицама, агама подгоричке тврђаве, опљачкао је и спалио све куће и дућане у Подгорици, као и млинове и чифтлуке грађана, у околини тога града.[172]

Изгреди против власти избили су 1725. године у паланци Бијело Поље. Ту је група муслимана напала на судницу, малтретирала кадију и узела новац који се тамо нашао.[173]

Унутрашњи немири у скадарском санџаку, одметање Бушатлија од централне власти и опасност од Црногораца по зетске градове натјерали су централну власт 1776. године да издвоји Подгорицу, Спуж и Жабљак из скадарског санџака и формира у Зети посебан мутеселимлук, у оквирима босанског вилајета. На предлог босанског валије и становништва тих градова, за мутеселима је постављен Спужанин Абдулах-паша, а кад је овај умро, за мутеселима је постављен његов син Ибрахим, дотадашњи капетан тврђаве Оногошт. Овоме је ферманом, којим је наименован за мутеселима и унапређен у чин миринирана, наређено да штити становништво, немоћне и рају, да обезбјеђује путеве и путнике и да сузбија пљачку, те да у свему извршава налоге босанског валије.[174]

---

[172] Исто, бр. 92, с. 266/1; Ј. Томић, *Црна Гора за Морејског рата...*, 249—274.

[173] BBAI ŠD, бр. 95, с. 132/2.

[174] Исто, бр. 133, 6; 134, 6; 75, 4; 87, 6.

3. ГРАДСКА ПРИВРЕДА

Тргови и градови у границама данашње Црне Горе јављају се не само као сједишта администрације и судства и војна упоришта него и као произвођачи материјалних добара, као сабиралишта и тржишта вишкова земљорадничких производа, као центри занатства и трговине. На њихов привредни живот утицало је присуство војске и чиновништва административних, судских и других установа, као значајног потрошача пољопривредних, занатских и других производа. Присуство тих категорија становништва и њихове потребе умногоме су одређивали производну дјелатност осталих грађана, чијом је разноликом производњом подмириван знатан дио основних потреба града у цјелини.

Аграрни карактер града. — У производном погледу тргови и градови су се веома споро одвајали од села, што је, поред осталог, било условљено прилично ниским степеном подјеле рада. Они су дуго задржали претежно аграрни карактер. У атару града, за све вријеме турске владавине, јављају се њиве, ливаде, баште, виногради, млинови и друга добра, а на ширем подручју чифтлуци, мезре, пашњаци, рибњаци и сл. У Пљевљима је постојао чак и један тимар у атару касабе. Сви хришћани овога мјеста, пописани 1570. и 1585. године, имали су ту своје баштине. Земљу су у Пљевљима имали и муслимани, а онима који су дошли са стране, па је нису имали, додијељена је. Земљишне парцеле под културама, њиве, баште, виногради и друго постојали су такође у атару Подгорице, Новог, Бара, Улциња, Бијелог Поља и других мјеста. У Жабљаку насељени варошани „сјекли су шуму у својој околици и у околини села Курило и тако својим сјекирама крчили земљу и правили њиве", на које су затим добили посједовне документе и пореске повластице.[175] На сличан начин су дошли до земље и досељеници Спужа, почетком XVIII вијека. Спушке аге и војници су „очистили и раскрчили шумовиту и камениту земљу, која је у околини споменуте тврђаве. Кад су је раскр-

[175] TKGMA TD №—416 (59), с. 109, 110.

чили и очистили, отишли су код споменутог мјеста са имамима, хатибима, беговима, беговићима, оџаковићима, заимима, тимариотима и алајбезима" и затражили на њу судске исправе. Документ на земљу, потврђен именима 28 свједока, међу којима су имена капетана, ага и диздара из Љеша, Скадра, Дукађина, Пећи, Колашина, Бијелог Поља, Бихора, Гусиња и неких других мјеста, издат им је почетком јула 1705. године.[176]

Турски пописи и одредбе о положају становништва градова показују да су већину грађана сачињавали пољопривредници. За дио становника у Пљевљима је изричито речено да се „баве земљорадњом". У посебној одредби говори се о муслиманима „који станују у касаби Ташлиџи" и који „сију и обрађују" земљу, плаћају од прихода с ње ушур и по 6 акчи пореза по огњишту, димнину (resm-i duhan). У привилегији (ahd-name) датој Бару помињу се међу грађанима „они који се баве земљорадњом", а у одредби о положају становника Новог говори се о грађанима који су дужни да „плате ушур на своје њиве".

Упоредо са земљорадњом, дио градског становништва се бавио и сточарством. Варошани Медуна и Жабљака населили су се као сточари, и то су, великим дијелом, остали и касније. Номади барске вароши били су чисти сточари. Више или мање се сточарством бавио и дио грађана у Колашину, Никшићу, Будимљу, Бихору, Бијелом Пољу, Плаву, Гусињу и неким другим градским насељима.

Из пореских задужења грађана пољопривредника у Пљевљима види се да су узгајали: пшеницу, јечам, раж, зоб, просо, пировину и лан, а плаћали су и порез на бостан, сијено, траву, мукате, затим испенџу, ресли чифт, бадухаву, свадбарину и неке друге. У спецификацији пореских обавеза наведени су још и порез на ситну стоку, свиње и кошнице, из чега се види да су се бавили и сточарством, свињогојством и пчеларством.[177]

Грађани пољопривредници у Подгорици узгајали су житарице, бавили се повртларством, сточарством, свињогојством, пчеларством, млинарством итд. У спецификацији њихових пореских обавеза, из друге половине XVI вијека, наведени су порези на: пшеницу — 40 товара (у износу од 2.000 акчи), јечам — 25 товара (750 акчи), мијешано жито — 25 товара (600 акчи), ширу — 120 чаброва (4.800 акчи), текне — 500 акчи, лан — 835 акчи, дрва — 334 акче, свиње — 80 акчи, ушур од кошница — 124 акче, ушур од траве — 200 акчи, порез на бостан — 334 акче, порез на 37 млинова — 490 акчи, као и неки други порези. Упадљиво је велик, у односу на износе осталих пореза, порез на вино

[176] Исто, с. 354.

[177] TD №—8; TD N°—483 (2), TD N°—5, 65, 66.

(šira); готово је два и по пута већи од пореза на пшеницу. Виноградарство у Подгорици било је, очигледно, врло развијено. Ово уосталом потврђују и подаци о величини винограда, до душе оних већих, који су припадали неким муслиманима у томе мјесту. Заим Али-бег, ћехаја Омер и чауш Синан имали су винограде од по осам дунума површине, а Ибрахим, син Абдулахов, виноград од четири дунума.[178]

Грађани Новог су приозводили житарице, вино и гајили стоку. Вино су производили у већим количинама и износили на трг. Од сваког продатог товара вина плаћали су двије акче царине.[179]

Од житарских производа у Бару у документима се помиње просо. Било је, без сумње, узгајања и других житарица. Бар и Улцињ познатији су, међутим, по маслињацима и виноградима, по производњи уља и вина. Само маслињаци и виногради Саборне цркве у Бару доносили су приход од 6.000 талира.[180]

Никшићани су узгајали кукуруз и друге врсте житарица, али су се још више бавили сточарством, захваљујући пространим и бујним пашњацима.[181]

У Бијелом Пољу се већи дио грађана бавио земљорадњом и сточарством. У овом мјесту и околини било је развијено и виноградарство Чак и један запис из 1773. године помиње „от Бијелог Поља вина".[182]

Становници Будимља, Бихора и Плава такође су производили житарице и бавили се сточарством. Као испасишта за стоку становника тргова Бихора и Будимља помињу се у документима јајлаци Мокра Гора и Велика Гора.

О рибњацима у Ријеци, Жабљаку, Подгорици и Новом и о приходима од њих говори се у турским пописима, па се може закључити да су се неки становници тих мјеста бавили и риболовом. У рибњацима на Скадарском језеру и ријеци Бојани био је развијен риболов на укљеве (скоранце) и друге врсте рибе, које су сољене, сушене и изношене не само на локална него и на страна тржишта, чак у Венецију.[183]

[178] TKGMA TD №—416 (59), с. 96.

[179] TD №—8, фк. 100.

[180] S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga...*, Starine XII, 173; J. Радонић, *Римска курија...*, 428.

[181] П. Шобајић, *Никшић...*, 57.

[182] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, 370; И. Радуловић, *Бијело Поље...*, 33.

[183] TD №—416 (59); Starine XII, 178; J. Радонић, *Римска курија...*, 326; P. D. Šerović, *O jednom starom opisu puta od Venecije do Carigrada s osobitim obzirom na Crnogorsko primorje*, Годишњак ПМК, XI, Котор 1963, 247; исти, *Један трговачко-поморски спор повјерен рјешавању „добрих људи" у Котору 1719. године*, Годишњак ПМК, XII, 276, 277.

Со је произвођена у Грбљу, Суторини и Игалу. О производњи и продаји соли у Новом говори се у ферману султана Бајазита II из 1483, затим у ферманима из 1491, 1492. и каснијих година. Солане у Грбљу биле су на почетку турске владавине запуштене. Турци су их 1498. и 1503. очистили и наставили експлоатацију соли у њима. Све те солане припадале су султанском хасу. У финансијском погледу припадале су управи новских емина, који су убирали приходе, а натпостављени су им били босански дефтердари. Приходи Црнојевића солана износили су по обиму 16.259 мјера, а по вриједности у новцу 194.878 акчи. Те бројке су наведене у документима из XVI и из XVII вијека. Радници у соланама (tuzdžije) били су сељаци из околних села, који су за тај посао били ослобођени плаћања пореза.[184]

Рудник Брсково радио је у XVI вијеку. Не зна се, међутим, тачно ни колико је дуго био експлоатисан ни колики је био обим производње. Постоји само султански берат који говори о емину тога рудника и о кнезу у рударском насељу.[185] У XVI и XVII вијеку радио је и мајдан млинског камења (maden-i senk-i asyab), у Грбљу. Уз тај мајдан се, у пописима, редовно јавља и кречана (kirečhane). Приход од рудника млинског камена и кречане, у износу од 510 акчи годишње, припадао је царским хасовима.[186]

Занатство. — Занатство у турским градовима на територији данашње Црне Горе развијало се као и у осталим нашим градовима под Турцима. У свим мјестима са војном посадом постојали су занати који су радили за војску, вршили ремонт и ковали неке врсте оружја, израђивали одјећу, обућу и друго. Ковачи се јављају у Подгорици, Скадру, Бару, Жабљаку, Пљевљима и неким другим мјестима. У прва два мјеста радило је по више ковача, који су, као што је истакнуто, сачињавали посебне групе и имали посебан третман. Сви су радили за потребе војске. У Жабљаку је дио досељеника имао обавезу да врши ковачку службу у

---

[184] F. Kraelitz, *Osmanische Krkunde in türkischer Sprache aus der zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatik (Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil... hist. Klasse. Sitzungsberichte, 197. Band, 3. Abhandlung), Wien, 1922, s. 66/67, 91/92, 94/95, 98/99; B. Đurđev i Lamija Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, sv. druga, Sarajevo 1973, 147—157; Г. Станојевић, *Црна Гора и Црногорско приморје...*, ИЗ, XVI/XX, 1, 34, 46, 47; Х. Хаџибегић, *Неколико турских докумената о Грбљу у XVII* ст., Споменик САНУ, CV, Београд 1956, с. 73—87; М. Злоковић, *Поморство Пода*, Годишњак ПМК, XII, 222.

[185] ВВАІ АД №—2775, 88, 240.

[186] B. Đurđev i Lamija Hadžiosmanović, *Dva deftera..., 157;* TKGMA TD №—417 (342), 5; Х. Хаџибегић, ц. д., Споменик САНУ, CV, 87.

корист тврђаве. У градовима се често сусрећу Цигани, за које се каже да обављају ковачку службу. Такве групе Цигана сусрећу се у Бихору и Новом. У вријеме великих радова на новској тврђави почетком XVI вијека у Нови је био доведен са стране цијели санџак Цигана, који су имали да обављају ковачке послове. У том, као и у другим приморским градовима гдје су постојала бродоградилишта ковачи су морали бити запослени на градњи бродова.[187]

У приморским градовима постојала су бродоградилишта. У Новом и Улцињу изграђивани су ратни и трговачки бродови. Градња турских ратних бродова у Новом, којима су угрожавани млетачки интереси у Боки и на Јадрану све до Отранта, забрињавала је Млечане, па су морали да подузимају одговарајуће противмјере. Према извјештају из 1613, неки становници Новог градили су каике и фусте, с намјером да их искористе за гусарење и пљачку, па је Порта, да би тада одржала добросусједске односе с Млечанима, наредила да оне буду уништене. У Улцињу су грађени већи бродови, галеоте, али је Порта 1737. године наредила да се исти одузму и забрани изградња нових, да би се спријечило гусарење. Бродови су ту, међутим, грађени и касније, о чему свједоче подаци из 1775, 1776, 1783. и каснијих година.[188]

У градовима је било занатлија из области грађевинарства, као што су мајстори (meremetči), клесари (tašči), дунђери и други. Радили су на градњи и оправкама утврђења, кућа, мостова, у бродоградилиштима и на другим објектима. У скадарској тврђави било је 1582. године шест мереметчија, који су за своју службу били ослобођени диванских намета и шеријатских обавеза, о чему су посједовали документе издате од стране султанске канцеларије.[189] У попису Бара из исте године јављају се клесари, каменоресци. Грађевинских мајстора је било у Жабљаку, Подгорици, Пљевљима, као и осталим градовима у унутрашњости и Приморју. Имена већег броја дунђера јављају се у попису Пљеваља, из 1570. године, кад су у том мјесту извођени велики грађевински радови.[190]

Од осталих заната у градовима сусрећу се: *кожарски*, *ткачки*, *металски*, *јувелирски*, *свјећарски*, *берберски* и други.

---

[187] TKGMA TD №—416 (59), с. 96, 109, 291, 293; TD №—8 184/II; BBAI AD, №—2775, 441.

[188] М. Злоковић, *Прилози за историју Кумбора*, Годишњак ПМК, XVII, Котор 1969, 66, 67; С. Мијушковић, *Турске мјере против улцињских гусара*, Годишњак ПМК XII, 81.

[189] TKGMA TD №—416 (59), 291

[190] TD №—8.

Прерада коже била је развијена у Пљевљима још у XVI вијеку, а по мањи број занатлија који су израђивали предмете од коже јавља се у Подгорици, Спужу и неким другим мјестима. У Пљевљима, на врелу Брезнице, постојала је и варошка кожара (debag-hane), гдје је штављена кожа и припремана за даљу, занатску обраду. Од занатлија у кожарству ту је 1570. године регистровано 14 табака, 3 сарача и 5 чизмаџија. Године 1582. у Подгорици се јављају два табака, Алија и Сулејман, али се временом тај занат и овдје знатно развио. Касније се занатлије у области кожарства сусрећу у Бијелм Пољу и Спужу, али има елемената на.основу којих се може закључити да их је било и у неким другим мјестима. Од кожара у Спужу, у другој половини XVIII вијека, помиње се неки православац, ћурчија.[191]

У неким мјестима постојале су ступе за ваљање сукна, што говори о *преради вуне*, изради тканина и одјевних предмета за домаћу потрошњу и извоз. На преради вуне, изради тканина и одјевних предмета у Пљевљима су 1570. радили по један пуцар (халач) и мутапчија и три кројача. У Подгорици су израђиване тканине и разноврсна везива, а временом се развило и ћилимарство. Судећи по великом извозу ћилима из Бијелог Поља, могло би се закључити да је ћилимарство било развијено и у овом мјесту.[192]

Оружарски занати развијали су се у Пљевљима и Подгорици. Пљевља су била позната по производњи пушака и пиштоља. Евлија Челебија је, као специјалитете занатлија оружара из овог мјеста, истицао умјетнички израђене пушке, под називима „даљан“, „бојли“ и „пушке”, као и чакмакли пиштоље. Пушке у Подгорици су биле израђиване у XVIII вијеку, а вјероватно и раније. И за Карађорђевог устанка биле су чувене пушке из Подгорице.[193]

Златара је било у Пљевљима, Подгорици, Рисну и Спужу. У попису Пљеваља, из 1570, јавља се име кујунџије Михајла, који је имао й своју баштину, а у десетак година млађем попису Подгорице име златара Петра. У Рисну се 1682. године помиње мајстор Андра, који је сковао митру, по наруџби и уз плату Станише Попова од Његуша, коју је овај приложио Цетињској митрополији, храму Рождества Богородице, уз благослов владике скадарског кир Висариона. Златари у Спужу се помињу у писму митрополита

---

[191] Исто, с. 184/11; TD №—416 (59), 95; E. Čelebija *Путопис*, 394; В. Винавер, *Црна Гора, Скадар и Дубровник* крајем XVIII века, **ИЗ**, IX/XII, Цетиње 1956, 42—77.

[192] А. В. Лаиновић, *Подгорица под Турцима*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, 1/1, Подгорица 1930, 84—86; В. Винавер, *Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником* (1720—1760) ИЗ, VI/IX, Цетиње 1953, 472.

[193] E. Čelebija, *Putopis*, 394; А. В. Лаиновић, *Подгорица под Турцима*, Годишњак ..., 84—86.

Саве и Василија, које су 1755. године упутили муселиму и главарима у Подгорици, Спужу и Жабљаку, у вези с преварама и фалсификатима спушког капетана Абдулаха, извршеним уз индиректну помоћ тих златара.[194]

У Подгорици и Пљевљима било је развијено *млинарство*. На ријекама у оба мјеста постојали су бројни млинови, у посједу вакуфа и појединаца. Од занатлија у области прехране помињу се у градовима и *месари* (касапи).

Занатство у турским градовима се развијало у оквирима еснафских организација, али су подаци о њима за црногорске градове веома оскудни. Они се помињу у Пљевљима, а врло је вјероватно да су постојали и у Подгорици, Новом, Улцињу и, можда, у још неким другим мјестима. Табачки еснаф постојао је у Пљевљима још од друге половине XVI вијека. У документима из каснијег времена говори се и о посебној махали табака. У XVII вијеку ту су формирани и неки други еснафи. Е. Челебија, помиње, међу угледним људима Пљеваља, и старјешину еснафа (шехер ћехају) у томе мјесту. Еснафи су имали своје статуте. Дужност еснафског старјешине је била да води рачуна о испуњавању одредби статута о унутрашњем животу еснафа, производњи, квалитету производа, продаји, а нарочито о благовременој набавци сировина и заштити интереса еснафа од конкуренције истородних еснафа из другог мјеста. У том смислу интересантна је жалба, из 1751. године, табака касабе Чајниче на табаке околних кадилука, Пљеваља, Фоче и Рогатице, због тога што ови на чајничкој пијаци откупљују јунеће, овчје и козје коже, па домаћи не могу због њихове конкуренције да подмире своје потребе и зато западају у пословну кризу. Еснаф је штитио своје чланове и пред органима власти. Пљеваљски табаци су, на примјер, 1780. године тужили Порти кадију Мустафу и мутеселима Ахмеда зато што су им ови узели 50 гроша за простирку у судници.[195] Еснафске организације су, иначе, одиграле изванредно значајну улогу у развитку занатства, али су истовремено представљале и оквире у којима су се могле кретати приватне иницијативе, па су касније постале кочница његовом бржем напретку.

Трговина. — Турски тргови и градови у границама садашње Црне Горе јављају се као тржишта локалног или ширег значаја. У њима су продавани вишкови земљорадничких и сточарских производа села, за потрошњу у граду или извоз, а куповани артикли које село није производило, од

---

[194] TD №—8, 185; TD №—416 (59), 295; Д. Д. Вуксан, *Преписка*... Споменик СКА, LXXXVIII, 69, с. 28; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, СКА, Београд 1902, с. 428, бр. 1790.

[195] E. Čelebija, *Putopis*, 393; BBAI ŠD, бр. 59, 5; 63, 3, 9, 4.

којих су неки, као со, били од битног значаја за живот људи и стоке. Неки од њих рано су прерасли оквире локалних тржишта, а неки су животарили у тим оквирима, па чак и назадовали и пропадали, што је зависило од положаја овог или оног мјеста, с обзиром на комуникације, стање насељености, привредну структуру уже и шире околине, обим производње, понуде и потражње произведене робе и других фактора.

У трговима и градовима одржаване су редовне седмичне пијаце, а у некима од њих још и панађури и велики годишњи сајмови. Свако од значајнијих мјеста имало је пазар, чаршију с дућанима, а у некима су постојали још и магазини за смјештај робе, ханови, каравансараји и други потребни пословни објекти. У сваком од њих постојали су царински и надзорни органи, чији је задатак био да контролишу промет и спроводе у живот одредбе о трговини, које су се односиле на поједина мјеста или су биле општијег карактера.

Тржишта у Зети били су Подгорица, Медун, Жабљак и Ријека Црнојевића. Сва та мјеста се јављају као тржишта од првих година турске владавине. Трговина се континуирано развијала, међутим, само у Подгорици. Медун и Жабљак су прекидали живот као вароши, па према томе и као трговачка средишта. Трг из расељеног Жабљака био је пренесен у село Курило, али кад је варош поново насељена и оживљена, у другој половини XVI вијека, и трг је поново враћен у Жабљак. Трг је поново успостављен и у Медуну, крајем XVI вијека, у вези с оживљавањем медунске вароши.

Главно привредно средиште у Зети била је Подгорица, али је и она у првом вијеку турске владавине имала, углавном, карактер локалног тржишта. Још 1582. године приход од тржишне царине тога мјеста, с неким другим приходима, износио је само 3.500 акчи. Али то је већ вријеме кад Подгорица убрзава свој раст и привредни развитак, тако да је у току наредне три деценије израсла већ у „велику трговачку варош". Године 1612. Подгорица важи више као трговачко средиште него као војно упориште. Она заувијек далеко за собом оставља друга мјеста у Зети и постаје, поред осталог, и врло важно трговачко и уопште привредно средиште за велики дио Црне Горе и сусједне Албаније.[196]

Медун, Жабљак и Ријека нису изишли из оквира локалних тржишта.

Медун се помиње као пијаца 1614, у спису Марина Болице. Та пијаца је у мирним временима могла имати зна-

---

[196] S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga* . . ., Starine XII, 178—190; TD №—416 (59); Г. Становјевић, *Југословенске земље* . . ., 190.

чаја за трговину Куча, али како је то мјесто било врло често под њиховим ударом, могућности за развитак Медуна као тржишта биле су врло слабе, а развојне перспективе готово никакве.[197]

Жабљак је почетком XVII вијека важио за најутврђенији трг. Значај тог трга је, међутим, био ограничен на уже подручје и подручје оних дијелова Црне Горе који су њему гравитирали. Тек понекад, углавном касније, јављао се по неки трговац с робом из Жабљака на даљим тржиштима.[198]

Ријека као трг била је, поред уже околине, значајна за Црну Гору. Трговинска активност назире се у њој још крајем XV вијека. Податак у документима которског архива о зајмодавцу са Ријеке и судском спору, који је вођен пред судом у Котору 1515, у вези с потраживањем дуга из 1494. године, везан је највјероватније за позајмицу у вези с трговином. Промјенама до којих је дошло у том мјесту негдје средином XVI вијека даљи развој трговине у Ријеци био је блокиран. Има индиција да је, у вези са запосједањем Ријечког града од стране Турака, дошло до преоријентације Црногораца у трговини на Котор, што је проузроковало опадање Ријеке као пазара „без којег црногорски народ живјети не могаше“.[199]

Ријека се као трговачко мјесто поново почела уздизати тек у XVIII вијеку, захваљујући посредничкој трговини са Скадром. Тада се као сасвим ново тржиште уздиже и Вирпазар, на Скадарском језеру.[200] Почетком XVIII вијека појавио се као ново тржиште у Зети и град Спуж, у коме су доста брзо изграђени чаршија и дућани и појавили се занатлије и трговци.

Трговачка средишта у сјеверним крајевима данашње Црне Горе били су, од првих дана турске владавине, Пљеваља, Будимље, Бихор и Никољ-Пазар.

Пљевља су од почетка биљежила константан успон и као насеље и као трговачки центар, што свакако имају да захвале свом повољном смјештају на главном трговачком путу, који је водио од Дубровника и градова у Боки на сјевер и исток. Још 1477. године приход санџакбеговог хаса од царине на робу која је продавана на том тргу износио је 3.100 акчи. Касније је приход од царине увећан, а њене врсте су умножене. Поред копнене царине (bac-i siyah), у дефтере из XVI вијека унесене су још и царине под називима bac-i

---

[197] S. Ljubić, c. d., Starine, XII, 182.

[198] Исто, с. 176, 177, 178; П. Д. Шеровић, *Један трговачко-поморски спор* . . ., Годишњак ПМК, XII, 275—278.

[199] Р. Ковијанић — С. Стијепчевић, *Један помен Ријеке Црнојевића крајем петнаестог вијека*, ИЗ, VII/X, 2, 615; Б. Ђурђев, *Ситни прилози . . . Ријека у XVI и XVII веку*, Годишњак ДИ БиХ, VI, 57—59.

[200] *Историја Народа Југославије, II*, Београд 1960, 1192.

bazar и bac-i hamr. У том мјесту су сједели турски тржишни функционери од првих година османске власти, прво повремено, а затим стално. У вези с питањима трговине, повремено, се ту, прије доласка кадије, јављао, турски склав. Од средине XVI вијека Пљевља имају свог базарбашу и ћехају. Е. Челебија помиње, уз остале угледне људе у том мјесту, тржног надзорника (muhtesibaga) и баждарагу. О порасту значаја Пљеваља као трговачког и занатског мјеста најрјечитије говори и сам развитак пљеваљске чаршије. Од средине XVI до почетка XVII вијека ту су изграђени два караван сараја, покривена оловом, ханови и бројни дућани. Е. Челебија наводи у Пљевљима безистан, у облику тврђаве, три хана и двије стотине дућана, од којих су многи пушкарски. Тај привредни полет је, без сумње, подстакнут и преношењем санџакбегове резиденције у ово мјесто.[201]

За разлику од Пљеваља која су у току XVI вијека, превазишла оквире локалног тржишта, Будимље је остало локални трг, који је животарио од почетка турске владавине, 1455, до краја XVI вијека, а затим све више опадао и губио значај трговачког средишта. Приход од тржишне царине Будимља 1582. године био је тако мален да је заједно са нијабетом тога мјеста износио свега 200 акчи.[202]

Опадао је и трговачки значај Бихора, мада је, иначе, он као насеље прерастао из трга у касабу, негдје средином XVI вијека. Трговину је од њега одвукао сусједни трг Никољ-Пазар, који се налазио на погоднијем прометном мјесту. Крајем XVI вијека се, међутим, у непосредној близини овог трга јавља ново насеље Бијело Поље, које је у току XVII вијека преузело привредну функцију Никољ-Пазара.

О Плаву, који је од XVII вијека могао представљати локални трг, подаци су крајње оскудни. Из њих се види толико да је Плав био локални трг житом и да је, као успутна станица на важном трговачком друму, развијао извјесне услужне дјелатности.

Важну улогу у унутрашњој и спољној трговини играли су приморски градови и њихове скеле. Они се јављају као увозници, извозници и посредници у поморској и копненој трговини. Извоз робе из унутрашњости ишао је највећим дијелом преко њих, или је у њима продаван. Трговачка мјеста из унутрашњости била су с њима чврсто повезана, а преко њих и са даљим приморским и неким прекоморским тржиштима. Црногорска и херцеговачка села су своје сточарске производе пласирала великим дијелом на трговима приморских градова и на њима се снабдијевала потребном

---

[201] TD №—8; TD №—483 (8); E. Čelebija, *Putopis*, 393, 394, 395; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*..., 139, 157.

[202] TKGMA TD №—416 (59), 262.

робом, нарочито сољу. У сваком од тих градова, иако су се развијали у првом реду као војна упоришта, постојао је и развијао се пословни дио, скела, чаршија, дућани и други објекти.

Нови и Рисан су имали посебно велики значај за трговину Хрецеговине. Иако ометани од Дубровника, који је имао повлашћен трговачки положај у Турској, они су апсорбовали дио трговине из залеђа и развили се и као трговачки центри. У Новом су се знатно развили скела и пословни дио града. У њему су били подигнути велики магазини за смјештај робе, трговачки хан и бројни дућани. По Е. Челебији, Нови је имао чаршију од три стотине дућана, с разноврсном робом. На обли Топле одржаван је панађур. Град је имао баждара, тржног инспектора и повјереника за со. Царинску службу на скели вршили су назир и емин, а приходе од ње је босански диван давао у закуп.[203]

Рисан је био значајно средиште поморско-копнене трговине у Боки. Он је представљао стално тржиште за робу херцеговачког залеђа, нарочито његовог ближег дијела. Од првих дана турске владавине Рисан се јавља и као извозна лука за ту робу. У вези с трговином развијао се пословни дио града, који су сачињавали скела, чаршија, дућани и спремишта за робу. Имао је царинску службу. Подаци о његовом царинику сусрећу се у документима с краја XV вијека.[204]

Као поморско-трговачки центри у Приморју развијали су се градови Бар и Улцињ. Лука, скела и цијели пословни дио у оба та града развијали су се под заштитом моћних градских утврђења и флоте, која је у тим градовима имала своје базе. У њима се од првих дана турске владавине јављају чаршија, с дућанима, и пазар, тржишна инспекција и други органи у вези с поморством и трговином. У попису из 1582, у Бару је регистровано 15 дућана само у посједу вакуфа Али-бега. Поређења ради, Скадар је у исто вријеме имао 25 вакуфских дућана, мада је он, за разлику од Бара, већ преко једнога вијека био под Турцима. Приходи султанских хасова од царине трга и тржишне таксе у Бару (bac-i bazar ve ihtisab) износили су те године 8.816 акчи, што у суми укупних хаских прихода од Бара у висини од 28.412 акчи представља готово једну трећину. Износ добиван на име царине говори да је Бар већ тада, у првим годинама турског господства, представљао тржиште с великим робним прометом, чији је значајан дио отпадао на робу из Црне Горе.[205]

---

[203] E. Čelebija, *Putopis*, 432, 433; В. Скарић, *Подаци за хисторију Херцеговине*, Гласник ЗМ, XLIII, 67, 68.

[204] И. Стијепчевић — Р. Ковијанић, *Први помени Никољ-Пазара и Бијелог Поља*, ИЗ, VII/X, 610, 611.

[205] TKGMA TD №—416 (59), 295.

Бар и Улцињ су заузимали истакнута мјеста у посредничкој трговини. Одржавали су трговачке везе с градовима у Боки, Дубровником, осталим ближим и даљим јадранским лукама, нашим и албанским, као и са прекоморским трговачким центрима. У та два града су трговина и гусарство често ишли упоредо.

Носиоци трговине у трговинама и градовима били су највећим дијелом домаћи људи. Странци су долазили трговачким пословима, али су се ријетко дуже задржавали у неком мјесту. Од њих се најчешће јављају Дубровчани. У Пљевљима су неки дубровачки трговци, у XV и XVI вијеку, имали своје сједиште. Остали страни трговци долазили су из Албаније, даљих турских мјеста, из млетачких приморских градова, из саме Венеције и неких других италијанских градова. У Никшић, Пљевља и нека друга мјеста долазили су, у XVIII вијеку, чак и француски трговци.

Трговином су се бавили људи којима је она била стално занимање, али и људи из других сталежа. Међу посљедњима јављају се припадници војних редова, носиоци војне и цивилне власти, па чак и свештена лица. Њихови трговачки послови представљали су само дио њихове свеукупне активности. Они су их врло често обављали преко својих посредника.

Међу трговцима Новог се, још од средине XVI вијека, јављају јаничари. У Пљевљима у трговини учествују функционери санџакбеговог дивана, обично ћехаје, и варошки кнезови.[206] Трговином су се бавили и скадарски санџакбези и њихови људи. У њој учествују капетани, аге, реисови и други из градова у Приморју и унутрашњости. У том послу се јављају капетани и аге из Новог, Подгорице, Оногошта, Клобука, Спужа, Жабљака и Колашина, те реисови из Бара, Улциња и Новог. За трговину су показивала интересовање и у њој учествовала и свештена лица. Дон Никола Ђорга, из Спича, био је више наклоњен трговини него душебрижништву, а цетињски владика Василије купио је, почетком друге половине XVIII вијека, у Бару брод за трговину.[207]

Трговци су били различите етничке и вјерске припадности. Та њихова припадност одговарала је, више или мање, саставу мјесног становништва. У трговини се, поред Срба, јављају Албанци, Турци, Јевреји и припадници неких других народа. У вјерском погледу, трговци су били муслимани и хришћани. Изузетак су представљали Јевреји. У Подгори-

[206] Б. Храбак, *Извоз житарица из Босне и Херцеговине у Приморје од краја XIII до почетка XVII века*, Годишњак ДИ БиХ, XIV, Сарајево 1964, 183; исти, *Прошлост Пљеваља* . . . , ИЗ, 1—2, 1955, 34—36.

[207] Ј. Радонић, *Римска курија* . . . , 580; Д. Вуксан, *Преписка митрополита Василија* . . . , Споменик СКА, LXXXVIII, 69, 53, 55, 56.

ци, Пљевљима, Новом и Рисну хришћани су држали велики дио трговине све до XVII вијека, у некима од њих и касније. Бјелопољска трговина била је и у XVIII вијеку у рукама православних Срба. У Улцињу и Бару, који су брже мијењали вјерску структуру становништва, она је рано прешла у руке муслимана. У новоподигнутим градовима, Колашину, Никшићу и Спужу, готово сву трговину држали су муслимани.

Положај разних градова, каткад и појединаца, у трговини био је различит. Дубровник је врло рано стекао трговачке повластице у Турској и монопол на трговину сољу за шири простор, чиме су спутаване могућности трговачког развитка других приморских градова, нарочито Рисна и Новог. Свој положај у трговини користили су и појединци, па су радили на томе да онемогуће појаву конкурената. Карактеристичан је примјер једног дубровачког трговца у Пљевљима који је чак хапсио конкуренте, само да би задржао монопол на трговину одређеном робом.[208]

У продаји неких артикала примјењивано је право временски ограниченог монопола. Такав монопол су имале спахије на продају вина. Трајао је два до три мјесеца годишње. Тај монопол спахија је могао да „један мјесец држи у једној сезони, а један мјесец у другој сезони". На покушаје људи скадарског санџакбега да држе монопол на продају вина цијелу годину услиједила је царска наредба да „и они по старом закону држе монопол два мјесеца и не прекорачују тај рок". Ово што је важило за Скадар, Подгорицу и друга тржишта у скадарском санџаку, важило је, углавном, и другдје. Монопол спахија на трговину вином у Новом, према одредби из 1585, трајао је чак три мјесеца и десет дана.[209]

Роба која се износи на турска тржишта у крајевима који сачињавају данашњу Црну Гору, као и у сусједним крајевима, врло је разноврсна. Највећим дијелом су је сачињавали земљораднички и сточарски производи. У локалној трговини била је то углавном роба која се производила у самом мјесту и у околним и даљим селима. Од пољопривредних производа чије су цијене и царине, за нахије Будимље, Зла Ријека, Пећ, Подгорица и Скадар, биле одређене канун-намама скадарског санџака, из XVI вијека, јављају се: пшеница, раж, просо, пировина, јечам, пиринач, сочиво, нохут, боб, грахорица, купус, црни и бијели лук, воће, кукољ, вино, ораси, шафран, корјенчићи, ружини цвјетови, лан и друго, затим стока и сточарски производи, као: коњи, говеда, овце, кожа, сир, масло, вуна, сукно за одјећу и, даље, ланене и свилене тканине, чоха, жељезо, глинени новци, бардаци, те-

[208] Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља...*, ИЗ, 1—2, 1955, 23—28.
[209] *Kanuni i kanun-name*, I/1, 181; TD №—8, 100.

стије, дрва, луч, жир и друго.[210] Од остале робе у трговини се јавља риба, дуван, кафа, шећер, затим производи занатства итд. У структури трговачке робе, очигледно, далеко преовлађују прехрамбени артикли и сировине за прераду и израду одјеће, обуће и других предмета широке потрошње.

Цијене пољопривредних производа у нахијама Подгорица и Скадар, око 1530. године, износиле су по товару: пшеница, сочиво, нохут, боб и грахорица по 38 акчи, раж и просо по 20, а зоб, пировина и кукољ по 18 акчи. Медра шире била је пет и по акчи, а товар ораха 24 акче. У Будимљу, Злој Ријеци и Пећи били су пшеница, сочиво, нохут, боб и грахорица јефтинији по товару за двије акче. До 1570. цијене тих производа су знатно порасле. У нахијама Плав и Зла Ријека, као и у нахијама пећког кадилука, тада је товар пшенице, сочивице, ораха, боба и нохута продаван по 40 акчи, јечма по 24, проса и ражи по 36, суражице по 20 акчи и чабар вина по 32 акче.[211]

Цијене пољопривредних производа и даље су расле. Занимљиво је да их није пратило и повећање царинске стопе у трговини.

Подаци о промету робе у турским градовима фрагментарни су и оскудни све до пред крај XVII вијека. Они, ипак, допуштају да се утврде тржишта и правци кретања робе, али не и обим и интензитет трговине. Из њих се види да су основни правци кретања вишкова земљорадничких и сточарских производа, продаваних на локалним трговима, у унутрашњости, водили од ових на приморска тржишта, у Дубровник, Рисан, Нови, Бар, Улцињ и друга мјеста. Види се исто тако да су с приморских тржишта градови и тргови у унутрашњости добивали со, уље, неке занатске производе, колонијалну и другу увозну робу.

Пољопривредне производе, нарочито жито, куповали су на тржиштима у унутрашњости и домаћи и страни трговци, извозили их у Дубровник, Рисан и Нови, дијелом за подмиривање потреба у исхрани становништва и војске у тим мјестима, а дијелом за извоз преко њих у друга приморска и прекоморска мјеста. Набављали су их у Пљевљима, Чајничу, Никољ-Пазару, Будимљу, Злој Ријеци, Плаву и другдје. У тим мјестима се често јављају Дубровчани, у потрази за житом и другом робом.

У трговини с Дубровником Пљевља су од првих дана турске владавине заузимала важно мјесто, и по врстама и по обиму извожене робе, као и по учешћу у узајамној трговини трговаца из оба мјеста. У Дубровник су отуда извожени жито, сточни производи, производи рударства и восак. Има

---

210 *Kanuni i kanun-name*, I/1, 150, 180—182, 186, 187.
211 Исто, 180, 181, 186, 187.

података да су 1565. године у Пљевљима и Чајничу набављене знатне количине жита за овај град. Дио тог жита купљен је од влаха, из околине Пљеваља. Пет година касније ишао је дубровачки агент у „Морлакију" да организује довоз жита из Пљеваља и Чајнича у Дубровник. Та трговина је настављена и касније. Од сточних производа у Дубровник су из Пљеваља извожене велике количине коже. Године 1497. два Дубровчана створила су неку врсту трговачког друштва, с удруженим капиталом, за набавку коже у Фочи, Горажду, Пљевљима и неким другим мјестима. У XVI вијеку пљеваљски трговци извозе велике количине коже и воска преко Дубровника, гдје изнајмљују бродове и позајмљују новац, у Венецију и Анкону. Податак из 1568. године говори да у тој трговини с Венецијом посредно учествује и ћехаја херцеговачког санџакбега. У годинама послије те, у трговини с Дубровником учествује и пљеваљски кнез Петар Раосавић. У тестаменту који је оставио, од његове робе у Дубровнику помињу се: лан, бибер, тамјан, пиринач, шећер и вучје коже. Раније, у другој половини XV вијека, из Пљеваља је у Дубровник у великим количинама извожена руда црвац, цинабарид. Неки дубровачки трговци у Пљевљима држали су монопол на трговину овим производом.[212]

Из Никољ-Пазара, касније Бијелог Поља, извожени су жито и производи сточарства. Трговци из тога мјеста јављају се 1497. године у Рисну, преко којег извозе брашно у Венецију. Извозна трговина Никољ-Пазара настављена је и у XVI вијеку, кад ће је већ лагано почети да преузима Бијело Поље.

За трговину робљем важан је један податак из 1467. године, који се такође односи на Никољ-Пазар. У овом мјесту је те године неки Дробњак продао роба Радоја Божидаревића, из Млина, Турчину Хамзи, за 30 дуката, а овај га је препродао другом Турчину, у Пловдиву.[213]

Трговину Никољ-Пазара наставило је Бијело Поље. Трговци из овог мјеста се већ 1589. јављају у Котору. Један од њих, Радул Раосавчев Красовић, опуномоћио је Зуана Рефата Лоренцинија, млетачког трговца у Котору, да га заступа у свим пословима. По свему судећи, бјелопољски трговци су тада извозили своју робу и преко луке у Котору на даља тржишта. У XVII вијеку живе су и саобраћајне везе између Бијелог Поља и Скадра. Трговачки промет између та два мјеста одвијао се долином Лима и Цијевне. Извожени

---

[212] Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља...*, ИЗ, 1—2 (1955), 23. 34, 36, 37.

[213] М. Динић, *Из дубровачких архива*, књ. III, Београд 1967, 142; М. Лутовац, *Бихор и Корито*, 62.

су стока и сточни производи, а увожени колонијална роба и занатски производи.[214]

Трговина Подгорице, захваљујући њеном смјештају на раскрсници више важних путева и њеном положају уопште, била је у сталном порасту. На њеном тргу продавани су вишкови пољопривредних и сточарских производа из зетских и даљих села. Ту су се становници околних крајева снабдијевали сољу и другим важним артиклима. Као тржиште, Подгорица је била готово од животног значаја за Куче, Пипере и Бјелопавлиће. Друга тржишта је нису могла замијенити. О томе говори и чињеница да су Турци тим тржиштем понекад просто изнуђавали мир и покорност Брђана. Племена су давала чак и таоце као гаранцију да ће признавати турску власт, само да подгоричко тржиште буде за њих отворено.

Прерастајући у трговачки центар од ширег значаја, Подгорица није могла остати на везама само с градовима у Зети и Скадром. Њени трговци продиру дубље у унутрашњост, на једној страни, и успостављају чвршће пословне везе с приморским градовима, на другој. У Подгорицу долазе трговци из тргова у долини Лима, а подгорички трговци послују с Баром, Рионом, Новим, Дубровником, млетачким приморским градовима, као што су Котор, Будва и други. Трговачким пословима они одлазе и у Венецију. Пут их је водио преко Црне Горе и Котора. Кад су тај пут 1640. године угрозили Црногорци, подгорички трговци су на повратку из Венеције морали да иду путем преко Рисна и Никшића.[215]

Из Подгорице су на даља тржишта извожени углавном земљораднички и сточарски производи, а увожени: чоха, тканине, шећер, кафа, пиринач, уље, разни зачини и друга страна роба.

Промет живежних намирница на подгоричкој пијаци одржавао се на промет тим намирницама у неким приморским градовима. Повећана потражња, поскупљење и оскудица те робе у Подгорици имали су свој ехо у Котору. Кад је 1638. дошло до поскупљења животних намирница у Подгорици, у вези с великим набавкама за војску у том мјесту, смањен је извоз стоке на которско тржиште, па се на њему осјетила оскудица у месу и другим намирницама.[216] Податак очигледно говори о повезаности и узајамној условљености та два тржишта, као и о трговачким везама које су између њих биле већ традиционалне.

---

[214] И. Стијепчевић — Р. Ковијанић, *Први помени Никољ-Пазара и Бијелог Поља*, ИЗ, VII/X, 610, 611; И. Радуловић, *Бијело Поље*, Гласник Географ. друштва, св. XIX, Београд 1933, 31.

[215] Lettere di Franceso Boliza. Pismo Bolice od 21. jula 1640. (према Г. Станојевићу,биљ. 105, гл. Црна Гора у XVII вијеку).

[216] Г. Станојевић, *Покрет брдских и албанских племена уочи кандијског рата*, ИЗ, XIII/XVII (1960), 517.

Нови се са својом трговачком флотом рано укључио у ширу трговину. Преко њега је извожен велики дио робе из унутрашњости на страна тржишта. Он је постао велики купац и извозник жита. У набавци овог артикла све више се оријентише на Албанију. Његови трговци су успоставили и одржавали пословне везе с Котором, Дубровником, Сплитом и Задром. У тим градовима су продавали жито, коже, катран и дрво. Дубровчани су само у току 1571. године купили од новских трговаца пшеницу за 15.500 акчи. Продајући Дубровчанима своју робу, ти трговци су од њих позајмљивали пословни капитал. Са своје стране, Дубровник се користио њиховим бродовима за довоз жита, које је сам набављао у Албанији.[217] Успјешна пословна сарадња између Дубровника и Новог из друге половине XVI настављен је и почетком XVII вијека. У времену од 1604. до 1606. Новљани су узели од Дубровчана пословне кредите од око 6.000 дуката. Шест година касније, новљански трговац Иво Хумичић закључио је у Дубровнику уговор за довоз албанског жита на више од 3.000 дуката. Тргујући на велико житом и другом робом многи хришћани из Новог су се обогатили. Трговина овог мјеста толико је ојачала да је он почео угрожавати дубровачке интересе. У првим деценијама XVI вијека долази већ до сукоба између ова два града око трговине с Албанијом, караванских веза с унутрашњошћу, а нарочито око питања продаје соли. Дубровнику је полазило за руком да органичи пословну активност Новог. У вези с тим, као и у вези с појачаном конкуренцијом Пераштана, у Новом долази до застоја у развитку трговине и до кризе. Године 1614. Нови је већ називан „биједним тржиштем". Застој и криза у трговини Новог преброђени су у вези с извјесним смиривањем пословних спорова с Дубровником, а нарочито у вези с ударцем који су 1624. године афрички гусари нанијели Перасту, уназадивши и његову трговину. Тиме је почео нов полет у развитку новљанске трговине. Трговци из Новог наставили су да склапају уговоре у приморским градовима за довоз жита из Албаније. Само у Дубровнику су они, од новембра 1624. до краја 1626, склопили писмене уговоре на више од 8.000 дуката, а до љета 1629. на још преко 3.000 дуката. Новске аге и остали трговци, сада углавном муслимани, користили су се успјешно ситуацијом која је настала пожаром Пераста и у наредним годинама.[218]

У самом Новом развијала се трговина вином и другим потрошним артиклима, повремено и сољу.

[217] Б. Храбак, *Извоз житарица...*, Годишњак ИД БиХ, XIV, Сарајево 1964, 176—179, 183, 189; В. Винавер, *Пожара Пераста 1624, године*, ИЗ, V/VIII, 4—12 (1952), 324.

[218] В. Винавер, исто.

Со је била најважнији од артикала који су из приморских градова извожени у Херцеговину, Црну Гору и на даља тржишта у унутрашњости. Нови је, с обзиром на турска сона поља у његовој близини, имао изванредне услове да постане важан снабдјевач потрошача у залеђу тим артиклом. Локални органи турске власти, подржавани од санџакбега Херцеговине, много пута су покушавали да искористе ту предност свога града и да у њему отворе стални трг сољу, на коме би се продавала со како из новских тако и из других солана. Како је Дубровник имао монопол на трговину сољу још од времена владавине Мехмеда Освајача, кад Нови није ни припадао Турској, он се енергично борио за очување тог монопола, радећи дипломатским путем на Порти против отварања нових соних тргова било гдје у свом ширем сусједству, па и у Новом. Допуштано је да се у Новом продаје само она со која је произвођена у његовим соланама. Покушаји Новог, као и сусједног Рисна, чињени у току XVI и XVII вијека, да се ослободи тих ограничења остајали су без виднијег резултата. Борба за ликвидирање дубровачког монопола и отварање соног тржишта у Новом наставила се несмањеном жестином и послије преласка Новог у руке Млечана, крајем XVII вијека.[219]

Као трговачко средиште, Рисан се развијао у сличним условима у каквима и Нови. Његова трговина, која је заостајала за новском, одвијала се у Боки и ван ње, на копну и на мору. Рисан је трговао производима свог ширег залеђа, углавном прехрамбеним, а у залеђе извозио занатску и другу робу које тамо није било. Преко њега је извожен дио робе из унутрашњости на даља тржишта. Има података који говоре да је брашно чак из Никољ-Пазара још крајем XV вијека преко Рисна извожено у Венецију. Рисан је, дакле, од првих година турске власти био укључен и у ширу поморску трговину. Преко њега је водио и један од путева које су трговци из Подгорице користили у промету с Дубровником и Венецијом, што потврђује већ наведени податак из 1640. године. Рисан се повремено јавља и као трг сољу, што је било од великог значаја за потрошаче тог артикла у залеђу. Покушаји да се ту отвори стални трг сољу завршавали су се, међутим, као и у случају Новог, неуспјехом. Посљедњих деценија турске владавине Ришњани све више купују имања у херцеговском крају или, пак, заснивају трговачке радње у другим прометним приобалним мјестима Боке.[220]

---

[219] F. Kraelitz, *Osmanische Urkunde in türkischer Sprache...*, s. 66/67, 91/92, 94/95, 98/99. В. Скарић, *Подаци за хист. Херцеговине*, Гласник ЗМ XLIII (1931), 68; Р. D. Šerović, *Borbe s Turcima* ..., Годишњак ПМК, IV, 6; Х. Хаџибегић, *Неколико турских докумената о Грбљу*, Споменик CV, 77—87.

[220] И. Злоковић, *Прилози за историју поморства и трговине Рисна*, Годишњак ПМК, XIV (1966), 5, 6.

Иако је био једна од турских војних база у Боки, Рисан је успио да за цијело вријеме турске владавине сачува своју трговачко-поморску физиономију. Послије престанка турске власти он наставља да се убрзано развија.

У посредничкој трговини између турских приморских градова и неких других ближих и даљих мјеста извјесну улогу имала је и Будва. Један њен трговац, који се око 1580, доселио из Паштровића, трговао је албанским житом и уљем из Бара и у том послу је имао ортаке. Жито и уље је извозио у Венецију, а бавио се и превозом рибе из Бојане и Скадарског језера у Апулију. Одржавао је сталне пословне везе с Дубровником и тамо добивао кредите. Почетком XVII вијека Будва је показивала све мању зависност од Дубровника, али је и њено поморство било у опадању.[221]

У трговини Црне Горе значајно мјесто заузимао је Котор. Од средине XVI вијека у њему су се све чешће сусретали Црногорци, Подгоричани и трговци из других мјеста. На улазу у тај град с црногорске и херцеговачке стране, као и на улазу у Будву с црногорске стране, Турци су наплаћивали царину. Султански хасови су од царине убиране на которским капијама имали 5.000 акчи, а од оне која је убирана пред Будвом — 600 акчи прихода годишње.[222]

Полет трговине у Европи и на Балкану у XVIII вијеку позитивно се одразио на трговину турских градова на територију данашње Црне Горе, као и на њихов цјелокупан даљи развитак. Губитак Рисна и Новог није оставио теже посљедице за трговину између ових градова и залеђа, а у унутрашњости су подигнути нови градови, који су се појавили и као нова трговачка средишта. У тим градовима се подижу куће, дућани и други пословни објекти. У њима се ствара чаршија, коју су имали и други градови. Њен развитак је био нарочито брз у Никшићу, чему је, без сумње, допринијело старо, из Рисна и Новог, досељено градско становништво, међу којим је било доста трговаца и занатлија, као и пословног свијета уопште. У исто вријеме грађени су дућани и стварана чаршија у Спужу. Подаци из 1736. о градњи дућана у Колашину говоре да је чаршија стварана и у овом мјесту. У Подгорици, која је спаљена почетком XVIII вијека, подигнуте су нове куће, дућани и други објекти. Градња пословних зграда настављена је и послије обнове чаршије и вароши. Повремено су избијали спорови око земљишта и локација за градњу. Један такав спор око локације за градњу нових дућана, вођен крајем XVIII вијека, доспио је чак до Порте, па је ријешен тек послије њене интервенције. Појачана градња пос-

[221] В. Винавер, *Похара Пераста* ..., ИЗ, V/VIII, 328, 329.
[222] B. Đurđev i Lamija. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore*..., 157; Х. Хаџибегић, ц. д., Споменик CV, 87.

ловних објеката запажа се у XVIII вијеку и у другим трговачким средиштима, што је, без сумње, било изазвано повећаном привредном активношћу.[223]

Трговачки промет турских градова у границама данашње Црне Горе у XVIII вијеку се повећавао, везе између њих, као и везе с другим градовима, постајале су живље, а обим трговине и извоза већи. У тај промет и у те везе укључила су се и нова трговачка средишта, Никшић, Спуж и Вирпазар. Токови кретања робе и правци извоза остали су, углавном, исти као и раније. Структура трговачке робе се такође није пуно измијенила. У њој и даље доминирају производи земљорадње и сточарства. Дубровник се и у овом вијеку јављао као град с којим су трговци из турских градова одржавали трговачке везе и гдје су добивали пословне кредите. Конкурентска борба између њега и других приморских градова, као и међу осталим градовима чији су се пословни интереси сукобљавали, и даље се развијала.

Подгорица је у XVIII вијеку одржавала живе пословне везе с Дубровником. У овај град су њени трговци, међу којима су до средине тога вијека доминирали православни, а касније муслимани, извозили: вуну, восак, коже и крзно. Вуну су набављали у разним мјестима у унутрашњости, међу којима у Колашину, Новом Пазару и Дебру. Колашинска вуна је била на високој цијени и у ово вријеме су Подгоричани њом више пословали него вуном из других мјеста. Код њих се сад ређе јавља некад позната „вуна од Дебра“. Од кожа су извозили: бивоље, говеђе, медвеђе и овчје коже, затим коже од вука, зеца, мачке, шакала и других животиња. У асортиману њихове робе јавља се и дуван. Подгоричанин Али Елез довезао је 1735. године из Никшића шест џакова овог артикла. У набавци вуне из Новог Пазара овај трговац је пословао заједно са Стјепаном Јововим, другим трговцем из Подгорице. Подгоричани су, иначе, имали шире трговачке везе. Поред поменутих мјеста, одржавали су их са Скадром, Баром, Драчем, Солуном, Ријеком, Трстом, Анконом и Сенигаљом. Неки Црногорци имали су сједиште у Скадру, па су отуда пословали с Венецијом и Ријеком. Један од њих добављао је из Ријеке челик, у знатним количинама.[224]

У извозној трговини јавља се и Жабљак. Капетани овога града су пословно сарађивали с Приморцима. Њима су продавали или на њиховим бродовима извозили у Венецију и на друга тржишта велике количине укљева (skoranze) и

---

[223] BBAI ŠD, бр. VII, с. 8/1; бр. 99, с. 844/1.

[224] BBAI ŠD, бр. 7, с. 1; В. Винавер, *Трговина Бара...*, ИЗ, VI/IX, 2, с. 474, 475; исти, *Црна Гора, Скадар и Дубровник...*, ИЗ, IX/XII, 1—2 (1956), 57.

друге рибе, коју су, са својим људима, ловили у рибњацима и на Скадарском језеру, или су је куповали па сушили и продавали. Један од тих капетана био је Јелесага Јеркочевић који је 1719. имао спор с пословним партнером поморцем Ником Перазићем, из Паштровића, у вези с извозом рибе.[225]

У XVIII вијеку су значајан развитак имали херцеговачки градови: Бијело Поље, Пљевља, Колашин и Никшић. Развитак чаршије у некима од њих био је доста стабилан и релативно брз. Промет у њима се повећавао, пословне везе су проширивање, извоз је растао. Извоз је углавном и даље сачињавала традиционална херцеговачка роба, али у њему се јављају и неки нови производи.

Међу тим градовима истакнуто мјесто заузимало је Бијело Поље. Православни трговци развијене бјелопољске чаршије имали су сталне или повремене пословне везе с Дубровником, Скадром, Подгорицом, Баром, Анконом, Сенигаљом, као и са неким другим ближим и даљима трговачким центрима. Извозили су највише стоку и сточне производе. У Скадру су продавали волове, овнове, шиљеге, јалову стоку, вуну и коже, а тамо набављали со, одијело, оружје и бакар. У Дубровник су караванима допремали: восак, коже и крзна, вуну, ћилиме, поњаве, кордован, абу, гајтан и неку другу робу, па је ту продавали или извозили у Анкону и Сенигаљу. Главни извозни артикал бјелопољских трговаца у Дубровник била је вуна. Рачуна се да су они, током XVIII вијека, доносили најмање једну десетину вуне увезене у тај град, која је иначе стизала и из других мјеста Херцеговине, Србије и Албаније. Вуну су 1742. продавали по цијени која се кретала од 12 до 15 реала по једном кантару од 44 оке. Непродату робу остављали су у залог, позајмљивали новац и узимали кредите. Шесторица Бјелопољаца су на уложену робу, 1747, примили од Дубровчана кредит у износу од 2.300 цекина. У трговачким пословима Бјелопољци су се удруживали између себе, па чак и са трговцима из других мјеста. Трговац Милић Радиновић је имао као ортака фочанског трговца Рада Павловића. Ова двојица су набављали велике количине воска и коже и извозили их у Дубровник.[226]

Богати бјелопољски трговци били су понекад мета пљачке високих турских функционера. Један паша је на име глобе узео „само од варошана 600 гроша".

Трговци Пљеваља у VIII вијеку, углавном муслимани, у извозу су били мање активни од Бјелопољаца. У Дубровник

---

[225] П. Д. Шеровић, *Један трговачко-поморски спор ...*, Годишњак ПМК, XII, 276, 277.

[226] В. Винавер, *Трговина Бара ...*, ИЗ, VI/IX, 2, 472, 473; М. Лутовац, *Привреда, саобраћај и насеља у Рожају и Бихору*, Београд 1930, 32.

су ријетко одлазили. Извозили су восак и неку другу робу. У Пљевљима се, међутим, чешће јављају трговци из других мјеста, па и странци. Требињски трговци су ту 1751. године куповали коже, восак, кордован и поњаве.[227]

Из Колашина су извожени стока и сточни производи, нарочито позната по квалитету колашинска вуна. Трговци из тога мјеста су, иако врло ријетко, одлазили у Дубровник, тамо продавали своју робу и узимали цекине под интерес. Тамо су 1752. пословно одлазили Колашинци Ахмед Хусовић и Мехмед Ћехаја.[228] Живље везе постојале су између Колашина и Подгорице, о чему говоре и подаци о великим количинама колашинске вуне у рукама подгоричких трговаца.

У XVIII вијеку развијала се и чаршија новоподигнутог Оногошта (Никшића). Овај град се развијао као ново прометно средиште за трговину једног дијела Херцеговине и Црне Горе, па је одвлачио дио робе која је из ових крајева одлазила у Дубровник. Посланик овога града се 1731. године жалио босанском валији да су отворени трговачки пут и скела у Никшићу и да „Црногорци у гомилама ту довозе вуну, сир и стоку за Котор, гдје се продаје со".

Никшићани су одржавали трговачке везе с Дубровником. Тамо су извозили овчје коже, вуну, кордован и восак. Неки од никшићких трговаца били су успоставили пословне везе с француском фирмом „Еркилез", у Дубровнику, продавали јој своју робу и преко ње добивали америчку кафу.

Никшић и околни крајеви, међутим, били су у трговини више окренути према градовима у Боки, нарочито Рисну и Новом. У ове градове су трговци из Никшића, преко Грахова, извозили стоку и сточне производе, као што су: вуна, суха кожа, јагњеће кожице, сухо месо, и сир, затим кожуси, поњаве, пређа, памук, чауре свиле, дрво итд. Дубровачки агент је 1713. обавјештавао своју владу да ће првог пазарног дана, по писању извјештаја, из Никшића „велики сир прећи преко Грахова за Рисан". Зубачки каравани су сносили из Херцеговине гвоздену рудачу, а отуда се враћали с челиком и другом робом. Из Рисна и Херцег-Новог повремено је увожена со, чему се Дубровник оштро супротстављао, као и раније. Никшићани су се заузимали за укидање ограничења на тржиштима Рисна и Новог. За јачање тих тргова била је заинтересована и млетачка власт, па је 1740. донијела одлуку о укидању извозних царина, што се веома повољно одразило

---

[227] В. Винавер, *Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице...*, ИЗ, VI/IX, 2, 473, 474.

[228] Исто.

на даљи развитак трговине између њих, с једне, и Никшића, с околним крајевима, с друге стране.[229]

У Никшићу, Бијелом Пољу, Требињу, као и у неким другим градовима у унутрашњости, у току друге половине XVIII вијека, све чешће се јављају француски трговци. Они у тим мјестима набављају и из њих одвозе разну робу.

У XVIII вијеку градови у Зетском и Албанском приморју биљеже интензиван развитак трговине и поморства. Бар, Улцињ, Скадар и Драч проширили су своју трговину и на копну и на мору. Трговци из Скадра су 30-их година тога вијека, уз помоћ Млечана, оживили стари трговачки пут према истоку. Подручје својих пословних операција проширили су они на Србију, Македонију и Бугарску, временом чак на цијелу Румелију и Влашку. Упоредо су стварали своју флоту, успостављали везе с ближим и даљим градовима на мору и развијали поморску трговину. Од средине XVIII вијека, њихови бродови се све чешће јављају у Венецији, Трсту, Ријеци, Анкони, Ливорну, Сенигаљу и другим јадранским лукама. На њима су извозили разну робу, на примјер: жито, пиринач, рибу, коже, крзна, бакар, кордован, памук, свилу, кожухе, уље, кестен и друго. Чвршће привредне везе имали су скадарски трговци с Дубровником. Њихова привредна активност уопште, као и привредни полет Драча у првој половини XVIII вијека допринијели су бржем развитку трговине и других градова, као што су Бар, Улцињ и Подгорица. Она је подстакла и трговину Ријеке и Вирпазара.[230]

Бар је у ово вријеме такође појачао и проширио своје трговачке везе са залеђем и на мору. Његови трговци све чешће одлазе у Скадар, Подгорицу, Никшић, Бијело Поље, Пљевља и на друге тргове у унутрашњости. Један од њих је 1765, у повратку из Босне, умро од куге у Дубровнику. Други је 1780. страдао на путу између Пљеваља и Бијелог Поља. Барани су у Босну и Србију извозили уље, али и друге своје производе и увозну робу, а тамо набављали артикле за продају у своме граду и на другим тржиштима. У поморској трговини Барани су пословали с Дубровником, Трстом Венецијом, Апулијом и Морејом, из које су добављали свилу, вуну и памук. У Дубровник су извозили: разне врсте кожа и крзна, пиринач, пасуљ, восак, дуван, вуну, кордован, занат-

---

[229] Исто, 474; В. Винавер, *Црна Гора, Скадар и Дубровник* ..., ИЗ, IX/XII, 1—2, 45, 57; исти, *Херцеговачка трговина с Дубровником почетком XVIII века*, ИЗ, VIII/XI, 1—2, Цетиње 1955, 65, 94; П. Шобајић, *Никшић* ..., 57; Ј. Томић, *Извештај которског провидура* ... Споменик СКА, LII, 76; П. Д. Шеровић, *Три извјештаја* ..., Годишњак ПМК, XIII, 55; Х. Капиџић, *Прилози историји града Клобука*, Гајрет, бр. 12, Г. XXI, Сарајево 1940, 247; М. Злоковић, *Поморство Ластве*, Годишњак ПМК, XIII, 1965, 71.

[230] В. Винавер, *Црна Гора* ..., ИЗ, IX/XII, 1—2, 55, 56.

ско-галантеријску робу, на примјер: ћилиме, уларе, пешкире, капуте, чарапе, гајтане, антерије и др. У продаји те робе користили су се дубровачким зајмовима и кредитима. У Трст, Венецију и на друга страна тржишта извозили су уље, те неке производе ширег Црногорског и Албанског приморја, као и робу добивану из унутрашњости. У Бар су долазили трговци из других крајева, све чешће из Босне. Неки од њих су преко Бара извозили робу на даља поморска тржишта. Један босански трговац је 1735. године склопио уговор с капетаном млетачког брода за превоз већих количина његове разноврсне робе из Бара у Венецију. Због повреде није могао да сам спроведе и прода своју робу, па је тај посао, уз уговор склопљен пред барским кадијом, повјерио трговцу Николи, из Прчња. Овај је распродао робу у Венецији, али се затим с новцем изгубио, па су турске власти, преко млетачких, подузеле истрагу. Робу трговаца из унутрашњости превозили су и сами Барани на својим бродовима.[231] Доста развијене пословне везе одржавали су они и с трговцима из Пераста. Пераштани су у Бару, одакле су извозили велике количине уља, имали свог сталног представника.

Још успјешнији развитак поморства и трговине у XVIII вијеку биљежи град Улцињ. Тај развитак је остварен кроз оштру конкурентску борбу, вођену с Дубровником, Перастом, другим бокељским и осталим млетачким приморским градовима, у којој се неријетко Улцињ користио и гусарством.

Улцињско бродарство је још крајем XVII вијека било слабо. Једним дијелом је било уништено 1696, приликом млетачког напада на овај град. Према млетачким извјештајима, састојало се од свега 16 до 20 барки, али је послије тога веома брзо јачало. Својом активношћу у превозу соли и жита, иако с малом флотом, Улцињани су се обогатили, градили и куповали нове бродове, успостављали нове везе и повећавали обим свог пословања. Већ 1706. године млетачки конзул у Драчу обавјештавао је своју владу да су Улцињани „доспјели до неких три стотине бродова", од којих су око стотину сачињавали фрегатони, марцилијане, полаке и велике тартане, с носивошћу од 1.000 до 2.000 стара. Пораст броја бродова, као и њиховог квалитета, био је попраћен порастом броја морнара, којих је, према истом извору, тада било око 4.000 до 5.000. Улцињани „желе да приграбе у своје руке сав извоз из албанских лука" — писао је конзул, изражавајући тиме забринутост за поморску трговину млетачких градова, у првом реду оних у Боки.[232]

---

[231] BBAI ŠD, бр. 99, с. 805/1, бр. 57, 1; В. Винавер, *Трговина Бара...*, ИЗ, VI/IX, 2, 470, 472.

[232] В. Винавер, *Поморство Улциња у XVIII веку*, ИЗ, XVI/XX, 1, Титоград 1963, 53, 54

Експанзија улцињског поморства наилазила је на сметње и отпор Дубровчана и помораца млетачких градова, нарочито Пераштана, у чијим се рукама налазио превоз великог дијела извоженог албанског жита. У уклањању тих сметњи и ломљењу отпора трговачки капетани Улциња су се ослањали на рејсове, који су се бавили гусарењем. Услиједили су напади на бродове Дубровника и Пераста, па су према Улцињанима подузете противмјере. Дубровачка влада им је 1708. забранила да слободно тргују на њеној територији. Пет година касније, та забрана је скинута и Улцињани су поново могли да тргују у Дубровнику, али уза знатна ограничења. Пераштани су се улцињским гусарима супротстављали оружјем, а влада у Венецији затражила је од Порте да се спале улцињске лађе и тако спријечи гусарење. Са своје стране Улцињани су се жалили на Млечане и Бокеље, па је њихову жалбу Порта узела као један од формалних разлога за објаву рата Млетачкој Републици 1714. године. У овом рату Млечани су извршили напад на Улцињ, спалили више његових бродова и нанијели штету, према процјени Улцињана, од преко 100.000 цекина.

По завршетку рата настављена је поморска трговина, која је у ратним годинама била блокирана. Промет између Венеције и Албаније је порастао. Тим путем је обновљена и појачана и трговина Бокеља. У тај промет су се укључили и Улцињани. Они су на својим бродовима почели да превозе албанско жито у Венецију. Млетачка влада је, међутим, да би заштитила Бокеље од конкуренције, успјела да издејствује од Порте забрану Улцињанима да долазе у Истру и Венецију. На то су се Улцињани окренули према Босни и тамо нашли тржиште за своје жито. Истовремено, оживили су пословне везе с италијанским поморско-трговачким центрима, које су били успоставили још у првој деценији XVIII вијека, појачали их и проширили на нове градове. Њихови бродови су одлазили у Ливорно, Ђенову, Напуљ, Анкону, Отранто, Бриндизи и неке друге италијанске градове, гдје су превозили своју робу као и робу трговаца из неких других градова. Улцињани су довозили своју робу у Ријеку, а од 1730, у вези с уздизањем Трста, њихови бродови су одлазили и у тај град. Извозили су жито, вуну, дуван и другу робу. Вуну су транспортовали у Ђенову, а дуван извозили у Месину, Трст, Дубровник и Анкону. Значај дувана као артикла у трговини Улцињана порастао је нарочито од 20-их година XVIII вијека. Њиме су трговали и Бокељи. Цијеле мале флоте биле су упослене у превозу овог артикла. Године 1741. Улцињани су превозили дуван у Месину. У већим количинама су га извозили у Трст. Године 1754. пет улцињских бродова исловило је с дуваном за тај град и Дубровник.

Десет година касније, само у току једне недјеље, испловила су из Улциња за Анкону три брода са 4.000 бала дувана.

Од средине XVIII вијека Улцињани проширују своје трговачке везе и на већи број лука на Леванту. Робу су добивали из Смирне и Египта, користећи у превозу, поред својих , дубровачке и француске бродове. У Египат су извозили дрво и кукуруз из Албаније, а тамо набављали кафу, лан и со. Године 1759. исплoвило је из александријске луке седам улцињских бродова с робом. Идуће године, један улцињски брод превезао је робу из Александрије у Солун. Улцињани су, иначе, одржавали сталне везе са Солуном. Одлазили су и на Крит, ради набавке чувеног сапуна званог цирит.

Пословне везе Улцињана с Дубровчанима одржаване су повремено, због мјера које је Република према њима заводила. Па и тада су више превозили албанске трговце и њихову робу него што су сами пословали својом робом. Прописима које је влада Републике донијела 1754. године и који су неко вријеме били на снази Улцињанима је био онемогућен сваки посао у Дубровнику. Забрана је обнављана 1756, 1787. и 1792. године, али пословне везе између два града, иако повременс, никада нису сасвим прекинуте.

Сталне пословне везе Улцињ је одржавао са сусједним градовима Баром и Скадром. Његови бродови су Бојаном допремали у Скадар увозни текстил и другу робу, а отуд извозили робу скадарских трговаца за друга тржишта.

Развитку улцињског поморства и трговине у другој половини XVIII вијека ишла је наруку привредна политика скадарских паша Мехмеда и Махмута Бушатлије, који су, подстакнути меркантилистичком политиком у Европи, и сами градили бродове у Улцињу, успостављали трговачке везе и радили на томе да трговину цијелог скадарског санџака узму у своје руке или, бар, да над њом успоставе своју контролу и патронат. У конкурентској борби с Бокељима Мехмед-паша је одлучно стао на страну Улцињана. Улцињска флота је, међутим, претрпила тежак ударац за вријеме руско-турског рата, кад је руска ескадра, 1772. године, у грчким водама напала и уништила десетак улцињских бродова. Тај ударац није био пресудан, па су улцињски трговци, по свршетку рата, могли да наставе са својим пословима на широком простору. Крајем тог и почетком XIX вијека они се јављају у Подгорици, Скадру, Дубровнику, Трсту, Анкони, Валони, Смирни и у неким другим мјестима.[233]

---

[233] Исто, с. 54—68; В. Винавер, *Црна Гора . . .* , ИЗ, IX/XII, 1—2, 19—56; исти, *Дубровник и Турска у XVIII веку,* САНУ, Београд 1960, 127; С. Мијушковић, *Пиратске одмазде Паштровића над Улцињанима извршене бродом власништва цетињског владике Саве,* Годишњак ПМК, XIII (1965), 95.

Путеви и транспорт робе. — Копнена трговина и промет уопште одвијали су се у турско доба, углавном, оним истим путевима којима и у средњем вијеку. Тих путева је било више. По свом значају су се истицали путеви који су повезивали трговачка средишта у унутрашњости, а нарочито они преко којих су та средишта била повезана с градовима на мору. У њиховој мрежи су Подгорица и Оногошт представљали два важна чворна мјеста. Подгорица је била раскрсница путева, од којих је један долазио из Котора, преко Цетиња, спајао се с путем од Бара, и водио преко Медуна за Плав и даље на сјевер и исток; други пут, који је водио преко Подгорице и Спужа, спајао је Скадар и Албанију, на једној страни, с Оногоштом и Херцеговином, на другој. Један пут од Подгорице водио је за Колашин, Мојковац и даље за Србију. У Оногошту су се, поред пута од Подгорице, с једне, те Клобука, Требиња и Дубровника, с друге стране, стицали путеви који су преко Грахова долазили из Котора, Рисна и Новог, па отуда, као један пут, водили преко Дробњака и Језера на Тару, за Пљевља и даље. Важан је био и пут у долини Лима, који је спајао Будимље, Бијело Поље и Бихор с путевима у Плаву, на једној, и у Пљевљима, на другој страни.[234]

Транспорт робе копненим путевима обављан је на коњима и другој товарној стоци. Организован је у караване, који су се, ради веће сигурности, често кретали под заштитом оружане пратње. Добар дио кириџијске службе обављали су власи.

Турска власт се бринула о одржавању путева и мостова, као и о обезбјеђивању промета. Важније путеве, тамо гдје је било потребно, обезбиједила је системом дербенџијске службе. Шест села нахије Хоти имала су обавезу да чувају дербенде на простору села Доњи и Горњи Тузи, на путу од Скадра за Подгорицу и Медун. Пет села нахије Клименти проглашена су за дербенџијска и стављено им у задатак „да чувају путеве који иду од тврђаве Медун кроз кучке планине и излазе на Плав".[235] Кланац Орлово, на путу од Подгорице за Плав и Будимље и према Пећи и Косову, повјерен је на чување становницима вароши Медун. Сељацима села Рогами било је повјерено да чувају прелаз и дербенд на ријеци Морачи, на путу од Подгорице за Херцеговину.[236]

[234] П. Р. Косорић и М. Ј. Миладиновић, *Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку и у турско време,* Годишњица НЧ, XXI, Београд 1901, 67—71; П. Шобајић, *Никшић...*, 26; М. Лутовац, *Привреда, саобраћај и насеља у Рожају и Бихору,* с. 32.

[235] B. Đurđev, *Odredbe o nekim brdskim i malisorskim plemenima iz 1497. godine,* Kanuni i kanun-name, I/1, 155.

[236] TKGMA TD №—416 (59).

За одржавање и поправљање мостова на Морачи и Цијевни били су задужени села, групе из села и појединци. Села Гостиље, Горичани и Српска имала су обавезу да подижу и одржавају у исправном стању мост на ријеци Ћем (Цијевна), на путу између Жабљака и Подгорице. Носиоци те службе били су ослобођени низа других обавеза, међу којима и од давања дјеце у јаничаре.[237]

Трговину и промет угрожавали су, с времена на вријеме, епидемије куге и других заразних болести, унутрашњи немири, хајдучија, гусарство и ратови.

У вези с појавом куге у приморским градовима завођене су мјере предострожности. Успостављан је карантин, који је каткад трајао и по 40 дана. Тако строге мјере подузели су Дубровчани и Млечани 1740. и 1741, кад је избила куга у Херцеговини и Албанији. Промет са тим земљама био је потпуно прекинут, да би се онемогућило ширење заразе. Тиме је тада, као и иначе у таквим случајевима, и трговина била блокирана.[238]

Хајдучија и унутрашњи немири представљали су озбиљну сметњу развитку трговине. Имовина и животи трговаца су у вријеме таквих појава били несигурни. Црногорци су држали под својом контролом путеве из Боке према унутрашњости, што је тешко погађало бокељске трговце, нарочито Ришњане. На тим путевима су повремено нападали на каравне и плијенили их. Забиљежено је више таквих напада и пљачки. У току 1739. Црногорци су наносили велике штете каравнима који су транспортовали храну за Босну. Било је напада на каравне и на другим путевима. Пипери и Бјелопавлићи су заплијенили један турски караван 1689. на путу од Подгорице за Бијело Поље, а људе побили[239]; касније су више пута затварали пут кроз острошки кланац. У једном турском документу из 1766. каже се да су Пипери и Бјелопавлићи пресјекли све путеве и створили велику несигурност код путника.[240] Тих година био је угрожен и пут од Босне за Солун и Инстамбул, на подручју кадилука Чајниче, Пријепоље, Пљевља, Нови Пазар и Сјеници, као и неки други путеви.[241]

---

[237] Исто.

[238] Р. В. Костић, *Појава куге у Црној Гори . . .*, ИЗ, VI/IX, 2, 476; исти, *О мерама за сузбијање епидемије у Црногорском приморју . . .*, ИЗ, XI/XIV (1958), 79; В. Винавер, *Трговина Бара . . .*, ИЗ, VI/IX, 2, 476, 477.

[239] J. Томић, *Црна Гора . . .*, с. 161; Г. Станојевић, *Црногорска и брдска племена . . .*, ИЗ, XV/XIX, 3—4, 383; В. Винавер, *Херцеговачка трговина . . .*, ИЗ, VIII/XI, 1—2, 71.

[240] BBAI ŠD, бр. 35, 5.

[241] Исто, 139, 6; 20, 1.

Промет и трговину су понекад угрожавали и сами турски локални функционери. Спушки капетан Мехмед, син Абдулах-паше, пресрео је 1777. године, са својим људима, муслиманске трговце из Подгорице и отео им више од 2.000 златника. Кад су починитељи дјела, по налогу из Цариграда, изведени пред суд изјавили су да су пљачку извршили по налогу Абдулах-паше и да су златнике предали њему. Новац нису вратили, него су наставили са злодјелима, па је наређено да се сви стрпају у тамницу у тврђави Скадар.[242]

С неких угроженијих путева трговина се преорјентисала на мање угрожене правце. Тако је у XVIII вијеку из Бихора и Бијелог Поља за Подгорицу и Скадар пребачена с јадранског пута, који води преко Брскова, на пут у долинама Лима и Цијевне.

Поморску трговину су ометали гусари из Новог, Рисна, Бара и, нарочито, из Улциња. Акције које су они изводили још од XVI вијека, понекад у сарадњи с афричким гусарима, погађале су млетачку и дубровачку поморску трговину, па и трговину других градова и земаља чији су бродови пловили по Јадрану. Биле су интензивније у XVII и XVIII вијеку, нарочтио у вријеме међународних заплета и појачане конкурентске борбе у трговини. Гусари из ових градова допирали су до италијанских обала и Венеције, али су под њихов удар најчешће долазили бродови млетачких поданика из Боке, нарочито перашки. Захваљујући њиховој подршци, афрички гусари су успјели да заузму и похарају и сам Пераст. Живље акције подузимали су улцињски гусари за вријеме кандијског и морејског рата. Тада су наносили велику штету млетачкој поморској трговини, нарочито трговини млетачких поданика Пераштана и Паштровића. Крајем XVII и у XVIII вијеку они су нападали млетачке, дубровачке, француске, енглеске, напуљске и аустријске бродове. Против гусара су подузимане различите мјере, од организовања потјера и уништавања њихових бродова на мору до дипломатских акција на Порти. Миром у Карловцима 1699. и Пожаревцу 1718. Турска се обавезала да ће онемогућити пиратерију. Своју обавезу, међутим, тих година није испунила. Половичне мјере нису дале никакве резултате, па је гусарство настављено и касније, све до у другу половину

[242] Исто, 69, 6.

XVIII вијека. Забиљежени су напади улцињских гусара на паштровски брод 1766, ђеновљански — 1771, доброћански — 1774. године. Уговором из 1774. Турска се обавезала да ће ликвидирати гусарство из својих лука, у чему је, изгледа, успјела. Улцињани су морали да се окрену мирољубивој трговини.[243] Тиме је гусарство као фактор који је сметао развитку трговине на Јадрану било елиминисано.

[243] И. Злоковић, *Прилози за историју улцињског гусарства и поморства*, Годишњак ПМК, VI (1957), 67—75; С. Мијушковић, *Акције улцињских гусара*, Годишњак ПМК IX (1960), 79—102; исти, *Турске мјере против улцињских гусара*, Годишњак ПМК, XII (1964), 71—103; исти, *Пиратске одмазде Паштровића . . .*, Годишњак ПМК, Котор 1985, 81—98; П. Д. Шеровић, *Један трговачко-поморски спор . . .*, Годишњак ПМК, XII, 275—278; И. Злоковић, *Поморство и трговина Паштровића*, Годишњак ПМК, IX, 152—168; исти, *Прилози за историју поморства и трговине Рисна*, Годишњак ПМК, XIV, 1966, 5, 6; Г. Станојевић, *Млетачки напад на Улцињ 1696. године*, ИЗ, XVI/XX, 1, 1963, 123—128; В. Винавер, *Поморство Улциња у XVIII веку*, XVI/XX, 1, 54—58.

4 КУЛТУРА

Тргови и градови на територији данашње Црне Горе развијали су се у периоду турске владавине и као центри културе. У овој области ондашњег градског живота извршене су дубоке промјене. У односу на предтурско доба измијенили су се темељито и материјална основа и културни утицаји и токови културног живота и стваралаштва. Домаћа словенска култура, која се развијала на византијској и латинској културној подлози и под непосредним утицајима развијеније медитеранско-европске хришћанске цивилизације, дошла је под удар још у вријеме турских освајања. Тада је уништен дио наслеђа те културе, а материјална добра на којима се она развијала великим дијелом су или разграбљена или знатно смањена. Опао је и број културних посленика, од којих су неки страдали, а неки се склонили у друга мјеста и крајеве, који су били ван домашаја освајача. У исто вријеме, Турци су са собом доносили оријентално-муслиманску културу и цивилизацију, претварајући освојене тргове и градове не само у упоришта своје власти него и у упоришта своје културе и цивилизације. Тако су се на самом почетку османске владавине у градовима сусреле двије културе — традиционална домаћа хришћанско-феудална, која се као и потчињено хришћанско становништво у османској држави нашла у подређеном положају, и нова, оријентална муслиманско-феудална, чији је положај у тој држави био повлаштен. Временом се положај домаће културе све више погоршавао, њена основа у градовима је стално сужавана, а даљи развој константно спутаван, па и директно онемогућаван. Друкчији је био положај оријентално-муслиманске културе, па су и токови и резултати њеног развитка били друкчији. Упоредо с учвршћивањем турске власти, јачањем муслиманских насеобина и мијењањем вјерске структуре градског становништва у корист муслимана, проширивана је основа за даљи развој, јачање и стални успон те културе. Њен развој и јачање материјално су помагали и подстицали, разним средствима и на разне начине, и османска држава, са свим својим структурама, и мusли-

манска вјерска заједница, са својим установама, и многи појединци који су имали богатство, положај и углед. Интензитет развитка ове културе у разним градским насељима био је различит, али је у већини њих до краја XVI вијека она преовладала и постигла одлучујући утицај на цјелокупан градски живот. Тај утицај се огледао у развитку градова као урбаних цјелина, градњи кућа, улица, водовода и других објеката различите намјене, нарочито оних сакралног карактера, у уређивању станова, ношњи и свакодневном животу људи, затим, у језику, писму, просвјећивању и уопште у цијелој сфери духовног и материјалног живота и стваралаштва.

Градови као урбане цјелине, развијани под оријенталним утицајима, добивали су изглед оријенталних насеља, утолико брже уколико су пораст и доминација муслиманског становништва у њима били већи. Како су прва муслиманска насеља подизана обично унутар градских зидова, куће у њима, грађене од дрвета или камена, биле су најчешће малене и збијене једна уз другу, а сокаци између њих веома уски. Излажењем насеља из градских зидова улице су се шириле, а слободни простор међу зградама је повећаван. Понекад су куће, у дијеловима градских насеља ван зидова, подизане толико одвојено једна од друге да су се између њих јављали башче, виногради, њиве, ливаде, па чак и махалска гробља. У таквим случајевима градови су прелазили у насеља разбијеног типа. Овако су се развијала отворена градска насеља, на примјер Пљевља, али и насеља ван градских зидова у Подгорици, Оногошту, Бијелом Пољу и другим мјестима. Постојале су, међутим, извјесне разлике у спољном изгледу појединих градова, између градова у Приморју и градова у унутрашњости, између старијих и оних који су касније подигнути. Те разлике су добрим дијелом произилазиле из различитог насљеђа. Док су неки од старијих градова, са раније подигнутим очуваним објектима, задржали извјесна обиљежја из ранијег времена, нови градови су се развијали искључиво као насеља оријенталног типа.

Од споменика материјалне културе, које је турско доба баштинило из нашег средњег вијека, најпознатије и најзначајније представљале су многе цркве и манастири. Њих је било у свим крајевима који сачињавају данашњу Црну Гору и у готово свим трговима и градовима на том простору. Они су у вријеме турске власти представљали најизразитија обиљежја ранијег времена у градовима, који су се од првих дана те власти развијали према оријенталним узорима и који су све више попримали изглед оријенталних насеља. Од тих споменика познатији су били: цркве Светог Ђорђа

у Подгорици и Жабљаку[244], Св. Николе на Ријеци и на острву Врањини, манастири Св. Госпође на Цетињу, Пречисте Коми, код Бојане[245], затим манастир Шудиково и црква Св. Ђурђа у Будимљу[246], манастир Св. Тројице и црква Св. Марије у Пљевљима[247], црква Св. Петра и Св. Николе у Бијелом Пољу[248], манастир Савина и цркве Св. Госпојс и Св. Петке у Новом, Богородичин манастир у Рисну, манастир Св. Арханђела у Улцињу и други[249]. У изразито католичком Бару, сједишту примаса Србије, Турци су 1571. године затекли 37 цркава и капелица, међу којима катедралну цркву, посвећену Св. Ђуру, цркве Св. Петра, Св. Павла, Св. Илије, Св. Петке, у граду, и Св. Марије, у предграђу. Бар је тада имао још и женски бенедиктински манастир, фрањевачки самостан Мале браће, фрањевачки самостан Св. Николе и више црквица ван града[250].

У вријеме турских освајања и касније страдали су многе цркве и манастири. Неки од њих су порушени, а неки су оштећени или претворени у џамије. То потврђује и савремени извор у коме се изричито каже: „Дођоше туђини у достојање Божје, и цркве разрушише . . .“[251] Материјал од рушевина кориштен је за градњу разних других објеката, понекад чак у даљим мјестима. Године 1560. турска централна власт је наредила санџакбегу Скадра и подгоричком кадији да се за градњу хамама у албанском граду Љешу узме довољно мермера од једне порушене цркве у Подгорици[252]. Материјал од Богородичине цркве у Бару, спаљене у вријеме кадијског рата, употребљен је за појачавање зидова барске тврђаве[253]. Црква Св. Петке у Новом, подигнута у доба Немањића, срушена је негдје у трећој или четвртој деценији XVI вијека, али су Шпанци 1538. године, кад су заузели тај град, на истом мјесту изградили цркву Св. Ане, коју Турци послије поновног уласка у Нови нису дирали[254]. Неке од цркава су биле изложене честом руинирању. То је

---

[244] М. Шобајић, *Старине у Зети* . . ., 62; И. Радуловић, *Подгорица* . . ., 60, 61; Starine XII, 169.

[245] *Kanuni i kanun-name*, I/1, 162, 172, 176.

[246] TKGMA TD №—416 (59), с. 262.

[247] BBAI TD №—8.

[248] И. Радуловић, *Бијело Поље* . . ., 29.

[249] TKGMA №—7 (484), с. 93; К. Јиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 78; В. Винавер, *Похара Пераста* . . ., ИЗ, V/VIII, 324.

[250] Ј. Радонић, *Римска курија* . . ., 428; А. Токић, *Древни Бар са посебним освртом на надбискупију барску и примасију српску*, Споменица Барске гимназије, Бар 1971, 212.

[251] М. Ђ. Милићевић, *Старе српске штампарије*. Православна споменица четиристогодишњице Ободске штампарије, Цетиње 1895, 58.

[252] BBAI, Muhimme Defteri, III, 798.

[253] Ј. Радонић, *Римска курија* . . ., 248.

[254] BBAI TD №—8.

био случај с црквом Св. Ђорђа у Подгорици, којој је пробијено кубе, а зидови оштећени[255], као и с црквама у неким другим градским насељима и ван њих.

Појава и пораст муслиманског становништва у градовима налагали су османској власти да приступи подизању џамија, месџида, текија, школа и других објеката потребних за нормалан вјерски и културни живот тога становништва. Такви објекти су или грађени или се до њих долазило, у складу с уобичајеном праксом у османској држави, конфисковањем одређених хришћанских цркава и манастира и претварањем ових, уз потребне грађевинске захвате и прилагођавања, у одговарајуће муслиманске вјерске и културне институције. На тај начин су смањивани издаци за градњу муслиманских вјерских објеката, који би иначе били већи, потребе муслиманских вјерника су брже и лакше задовољаване, број хришћанских сакралних објеката у градовима је смањиван, а тиме и могућности за нормалан вјерски и културни живот хришћана у градским насељима.

У џамије су претворене цркве Св. Петра на Лиму, Св. Ђорђа у Жабљаку и Св. Госпоје у Новом. Посљедња од њих је у дефтеру из 1519. уписана као црква, док је у дефтеру из 1585. године изричито записано да је претворена у џамију (cami olup). Постоји у науци мишљење да је и позната Драчка џамија у Подгорици раније служила као црква[256]. Већи број цркава у Скадру, Улцињу и Бару претворен је такође у муслиманске богомоље. Неко вријеме послије успостављања турске власти у Бару, чијем становништву је султан Селим 1571. године дао значајне повластице, цркве у овом мјесту су остале нетакнуте. Тек 1630, кад су те повластице дошле под удар, запосјели су неки Турци из Албаније једну од тамошњих католичких цркава и силом је претворили у џамију. На жалбу Барана у Цариграду и на интервенцију млетачког посланика на Порти та црква је враћена, али је исте године у џамију претворена црква Св. Марије, поред града, пошто је претходно била демолирана. Ускоро послије тога иста судбина је задесила и барску цркву Св. Николе. Катедрална црква Св. Теодора је спаљена. С њом су изгорели канцеларија и архив, с много вриједних писаних споменика. На мјесту спаљене цркве подигнута је била саборна црква Св. Ђурђа, заштитника града, али су и њу Турци претворили у џамију. Не зна се тачно кад су старе улцињске цркве преображене у муслиманска светилишта, али судећи по брзој промјени вјерске структуре становништва Улциња

---

[255] М. Шобајић, *Старине у Зети* ..., 62.

[256] TD №—76, 5; Starine XII, 169; М. Шобајић, *Старине у Зети*..., 62: А. В. Лаиновић, *Подгорица под Турцима*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, 1/1, 88.

у корист муслимана, то се могло десити већ првих година турске владавине над тим градом[257].

Нова здања за џамије и друге муслиманске вјерске објекте подизали су османска власт, султан, везири и други истакнутији турски функционери. Грађена су у разним мјестима и у разним временима, од друге половине XV вијека до пред крај турске владавине. Неке од старијих џамија регистроване су у турским дефтерима. Једна од њих је султан Мехмедова џамија у Подгорици, о чијој градњи нема ближих података. Изграђена је у тврђави, по свему судећи још за Освајачева живота. Намијењена је била, на првом мјесту, члановима тврђавске посаде за обављање молитви. Њен мујезин Ејнехан, син Хасанов, хатиб и имам уписани су заједно са војницима подгоричке тврђаве. Мехмед-ханову џамију помиње и Евлија Челебија у своме *Путопису*[258]. Поред ове и већ поменуте Драчке џамије, у Подгорици је за турске владавине подигнуто још неколико муслиманских богомоља. Постојала је џамија и у граду Медуну, али поближи подаци о њој недостају. Њен имам и хатиб Мууиедин уписан је такође заједно са војницима, у дефтеру из 1582. године[259].

У Пљевљима за османске владавине сазидано је више џамија. Прва од њих морала је бити подигнута још почетком XVI вијека, јер је тај град до 1516. био стекао муслиманску насеобину од двадесетак кућа. Најпознатија је била џамија Хусеин-паше Бољанића, грађана 60-их и 70-их година XVI вијека, кад и остале његове задужбине. Истицала се као ремек-дјело ондашњег грађевинарства, па је Евлија Челебија њу упоређивао с царским џамијама. Њу је Хусеин-паша снабдио неким умјетнички израђеним предметима, набављеним у Египту, којим је једно вријеме управљао као мисирски беглер-бег. Средином XVII вијека било је у Пљевљима, према саопштењу Е. Челебије, десет џамија са михрабом, од којих он поименично помиње: Хаџи-Хасанову, Хаџи-Ризванову, Хаџи-Алијину, Одабашину и Ахмед-беговy џамију[260].

У почетку живота под Турцима џамију је добио и град Бихор. Њени службеници пописани су заједно с војницима бихорске тврђаве, у дефтеру из 1530. године[261].

У Новом, који се развио у значајно муслиманско градско насеље, подигнуто је више џамија. Најстарија и најпознатија од њих била је џамија султана Бајазита II, који је

[257] Ј. Радонић, *Римска курија*..., 110, 289, 291, 428; В. Винавер, *Привилегије града Бара*, ИЗ, XV/XIX, 65; Г. Станојевић, *Насељавање Истре*, ИЗ XVII/XXII, 3, с. 445.

[258] TKGMA TD №—417 (342), фк. 71; *Putopis*, 335.

[259] TD №—417 (342), 79, 80.

[260] *Putopis*, 393, 394.

[261] TD №—92, 58.

почетак своје владавине означио заузимањем тога града, Подигнута је у самој тврђави, ускоро по освајању Новог. Њена функција је била прекинута за вријеме краткотрајне шпанске владавине, 1538. и 1539. године. Више пута је страдала за вријеме ратова и од земљотреса. Нарочито је тешко погођена земљотресом негдје почетком друге половине XVI вијека. Тада су јој порушени харем, минаре и зидови. Обновљена је средствима добијеним из прихода од царских добара. Из султанске наредбе, упућене крајем фебруара 1566. године санџакбегу херцеговачког санџака, назиру тога санџака и кадији Новог, види се да је за то обнављање прво била додијељена сума од 15.000 акчи, па како је она била недовољна, услиједио је и додатни износ од 9.500 акчи, оба пута од прихода новске мукате, која је спадала у царски хас[262]. Е. Челебија, поред наведене, помиње као значајнију још и Доњу џамију у Новом. Он иначе биљежи број од 46 џамија у томе мјесту, што је свакако одвећ претјерано[263]

Џамија је постојала и у Бијелој, код Новог, гдје су новски капетани, аге и бегови имали своје посједе. Сад је у рушевинама[264].

Е. Челебија помиње и џамију у Рисну, али ближих података о њој нема. Била је подигнута у самој тврђави, вјероватно још првих година турске власти. Намијењена је била првенствено војницима те тврђаве, за обављање свакодневних вјерских дужности[265].

Падом Рисна (1684) и Новог (1687) под млетачку власт муслиманске вјерске установе у тим мјестима дошле су под удар. Џамија у Рисну претворена је у цркву. Њено преображење извршио је познати барски надбискуп Андрија Змајевић. Главна новска џамија је разрушена. На њеним рушевинама је још у току 1687. подигнута црква Св. Јеронима, коју је такође осветио надбискуп Змајевић[266].

Од џамија у Бару познатија је султан Ахметова, о којој за сад нема поближих података. Остале су, како је већ речено, настале од ранијих цркава. Недостају конкретни подаци ни о џамијама у граду Улцињу. Евлија Челебија помиње ту џамију султана Мехмеда-хана, што је очигледно погрешно као и његово везивање турског освајања оба ова града за име тога султана[267].

---

[262] BBAI AD №—2775, с. 1021.

[263] *Putopis*, 433.

[264] М. Злоковић, *Бродоградилиште „Бијела"*, Годишњак ПМК XX, с. 69.

[265] *Putopis*, 443.

[266] Г. Шкриванић, *Црквени летопис из XVII века барског надбискупа Андрије Змајевића — Пераштанина*, ИЗ, VII/X, 2, Цетиње 1954, 311; П. Д. Шеровић, *Борбе с Турцима око Новог...*, Годишњак ПМК, IV, 22.

[267] *Putopis*, 337.

Џамије и друге муслиманске установе подигнуте су и у градовима који су основани у XVII и XVIII вијеку и који су се од самог почетка развијали као муслиманска насеља. Градили су их најчешће угледни турски функционери, са службом у тим градовима, и уопште богатији муслимани. Једну џамију у тврђави Спуж саградио је Хусеин-ага[268]. Богатији херцеговачки муслимани, досељеници из Рисна и Новог, подигли су за себе џамију у Оногошту, у Доњем граду. Џамију Хаџидаиушу подигао је испред главних градских врата у томе мјесту Хаџи-Хусеин Даневић, један од чланова познате капетанске породице у Оногошту, у првој половини XVIII вијека. Главну и највећу џамију у Оногошту изградио је Мехмед-паша „ел-газија." Млађа од ових је џамија Хаџи-Исмаила, подигнута 1807. године[268а].

Недостају подаци о џамијама у Колашину, Плаву и Гусињу, а у Рожају је само поменута у једном документу из 1731. године[269].

У муслиманске сакралне објекте у градовима спадали су, поред џамија, још и месџиди и текије. Ови објекти се не јављају у свим градским насељима.

Месџиди су мале махалске џамије, редовно без минбера (амвона), а чешће и без минарета. Извори биљеже један месџид у тврђави Бар и више њих у Новом. Од новских, у *Путопису* Е. Челебије поименично су поменути месџид Хаџи Абдулах-аге и месџид Сулејман-аге Рамовића, који је подигнут у доба владавине султана Мурата IV (1623—1640)[270].

Текије су постојале у Пљевљима, Новом и Подгорици. У Пљевљима су биле двије текије, а у другим двама мјестима само по једна. Подгоричку текију је основао чауш Искендер првих година турске владавине. Регистрована је у дефтеру из 1485. године, као и у свим турским пописима тога града из XVI вијека. По њој је чак и дио старе подгоричке вароши прозван Текијом. По својој функцији, текије су представљале специфичне исламске сакралне објекте. Свака од њих је припадала неком од дервишких редова. Имале су просторије за скупљање и вјерске обреде дервиша, који су, иначе, одиграли значајну улогу у исламизацији домаћег хришћанског становништва, као и у вјерском животу муслимана у насељима која су имала њихове текије. Свака текија је имала стан за шејха реда коме је припадала, турбе, гробље за истакнутије чланове реда, понекад и

---

268 BBAI. ŠD, 54, 6, с. 348.

268а П. Шобајић, *Никшићки муслимани*, Оногошт, Београд 1938, 80.

269 *Попис посада у градовима бос. вилајета, из 1731.*

270 *Putopis*, 336, 394, 433.

гостионицу (мусафирхане) за путнике и намјернике. У понечем је подсјећала на самостан[271].

Уз џамије у градовима подизане су основне конфесионалне муслиманске школе — *мектеби*. Једну такву основну школу Евлија Челебија помиње у Бару, три у Пљевљима и седам у Новом. Све те школе отворене су знатно прије Евлијиног времена. Једна од њих радила је у Пљевљима још 1582, кад је регистрована у турском попису тога мјеста. Мектеб у Колашину помиње један турски документ из 1736. године. Очигледно је да су такве школе постојале у свим значајнијим мјестима с муслиманским становништвом. У Подгорици их је још од XVI вијека морало бити више, јер су већ тада ту постојали и текија и џамије и муслиманска духовна лица и значајна насеобина муслимана[272]. Мектеби себи нису постављали за циљ опште основно образовање, него религиозно васпитање дјеце. Учитељи (муалим), обично џамијски имами, учили су дјецу да пишу и изговарају арапска слова и ријечи, а затим да читају и бубају куранске текстове на арапском језику. Писање и читање на матерњем језику ту нису учени.

Медресе су постојале у Бару, Новом и Пљевљима[273]. То су средње конфесионалне муслиманске школе, у којима су припремани службеници религиозног култа. У њима су изучавани арапски језик, муслиманско богословље, логика, муслиманско законодавство (шеријат), основи аритметике, геометрије и још неки предмети. Ни у овим школама настава није извођена на матерњем него на оријенталним језицима.

Поред грађевина сакралног карактера и, раније поменутих, каравансараја, ханова и дућана, за турске владавине су у градовима подигнути и други објекти, као што су: водоводи, чесме, купатила, јавне кухиње, сахат-куле и други.

Водоводи су за турске владавине изграђени у Подгорици и Бару, а вјероватно и у неким другим мјестима. У Бар је вода довођена аквадуктом дугим око три километра. Она је, затим, развођена на јавне чесме, које су редовно подизане уз џамије, али и на другим погодним мјестима. У Новом Е. Челебија помиње пет чесама. На чесме су, готово редовно, постављани натписи, уклесани у камену плочу арапским писмом и на турском језику, с подацима о времену градње и завјештачу. Такви натписи на двјема чесмама у Бару датирани су 1642. и 1756. годином[274].

[271] Исто; B. Đurđev i L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*. sv. druga, Sarajevo 1973, c. 142; А. Б. Лаиновић, *Подгорица под Турцима*, Годишњак..., 1/1, 88.

[272] *Putopis* 336, 394, 433.

[273] Исто.

[274] Исто, 236; В. Бољевић—Вулековић, *Бар и његово подручје кроз историју и споменике културе*, Споменица Барске гимназије, 236.

Јавна купатила (хамами) подизана су у већини градских насеља с муслиманским становништвом. Томе су доприносили и вјерски прописи, по којима су вјерници дужни да пазе на личну хигијену. Извори садрже податке о таквим купатилима у Бару, Новом и Пљевљима. Хамам у Бару очуван је до нашег времена[275].

У неким градовима под турском влашћу радиле су *јавне кухиње* (имарети). Међу те градове спадају и Пљевља. Имарет у томе мјесту подигао је Хусеин-паша Бољанић[276].

Подизане су у градовима и *сахат-куле*, које су својом висином надвисивале остале зграде. Таква једна кула у Бару очувана је до данас[277].

Наведене сакралне и друге објекте у градовима подигли су или султани или разни, виши и нижи, функционери османске власти, као своје задужбине. Многи од утемељивача су се истовремено побринули да обезбиједе материјалне изворе за одржавање и трајан рад подигнутих задужбина. Они су, наиме, завјештали, увакуфили, нека своја добра у корист својих задужбина. Извори садрже податке о *вакуфима* џамија и других муслиманских вјерских и добротворних установа у Подгорици, Бару, Новом, Пљевљима, Спужу, Колашину и још неким другим градовима. Вакуф у Подгорици основао је чауш Скендер, за издржавање своје текије. Сачињавали су га два млина, у селу Штеке, и дио риболова, код тих млинова, на ријеци Ситници[278]. У попису Бара, из 1582. године, регистрован је вакуф Али-бега. Сачињавали су га 15 дућана и њиве на којима су подигнуте куће Црногораца, досељених у Бар. Годишњи приходи тог вакуфа износили су 20.000 акчи[279]. У Новом су мектеби имали своје вакуфе, али су они, према подацима Е. Челебије, били сиромашни[280]. Вакуф џамије и имарета Хусеин-паше Бољанића у Пљевљима био је богатији. Њега су сачињавали млинови на ријекама код Пљеваља и Пријепоља, њиве, ливаде, виногради и неке конфисковане црквене земље. У корист тог вакуфа ишао је и ушур од љетине с имања манастира Св. Тројице, који су давали калуђери тог манастира[281] Мањи и безначајнији су били вакуфи џамије Хусеин-аге у Спужу и мектеба, који је подигао ћехаја Муслија у Колашину. Први је располагао неким стамбеним објектима, који

---

275 *Putopis*, 236, 394, 433.

276 Исто, 394.

277 В. Бољевић—Вулековић, ц. д., 236.

278 B. Đurđev — L. Hadžiosmanović, *Dva deftera...*, 142.

279 TKGMA TD №—416 (59), 299.

280 *Putopis*, 433.

281 TD №—654; TD №—8, с. 184, 185; ŠD, №—92, 918, ц. 875/2; ŠD, №—114, 632, 5; №—35, 186, 5; *Putopis*, 394.

су се налазили у самом Спужу, а други земљишним парцелама у Колашину. Добра овог другог вакуфа била су, према једном документу из 1736. године, предмет спорова између синова завјештачевих, у којима је интервенисала и централна власт[282].

Средства за одржавање султанских џамија и за плате њихових службеника узимана су обично од прихода царских хасова, док су плате службеника џамије у Рожају подмириване, као и плате припадника војног гарнизона у томе мјесту, од пореза џизје, који су плаћали хришћани у кадилуцима Будимље и Бихор[283]. Службеници неких џамија су, умјесто плате у новцу, уживали тимаре. У дефтеру скадарског санџака из 1582. године уписани су тимари на Ејнехана, мујезина, хатиба и имама, џамије у Подгорици, и на Мухиедина, имама и хатиба џамије у Медуну. Годишњи приходи од првог тимара износили су 1.700, а од другог 1.800 акчи.[284].

Захваљујући разноврсним трајним изворима материјалних средстава, повременој помоћи с разних страна и трајној бризи османске државе, муслиманске вјерске и добротворне установе су биле у могућности да стално дјелују и успјешно обављају своје функције. Круг њихове дјелатности био је доста широк, а функције прилично сложене. Ту су, поред бриге о свакодневном вјерском животу муслимана и активности за придобијање нових вјерника, спадали вјерско васпитање и образовање дјеце и омладине, ширење арапске писмености, оријенталне књиге и уопште оријентално-муслиманске културе. У том погледу су мектери и медресе одиграли посебну улогу.

По броју џамија, школа, вјерски образованих људи, а самим тим и као муслимански вјерски центри, истицали су се Нови, Пљевља, Бар, у једном времену Подгорица и Оногошт, у XVIII вијеку. Према једном документу из 1557. године, у Новом је столовао capodi coggie di Castelnuovo, који је, изгледа, био старјешина, некибулешраф, муслиманског свештенства у једном дијелу Херцеговине[285].

Међу грађанима муслиманима било је доста вјерски образованих људи. Били су то кадије, професори медреса, учитељи мектеба, бројни службеници џамија, вакуфа и других установа. Неки од њих су се истакли као угледни радници, писци и преводиоци на пољу оријенталне културе. Међу њима су познатији један Пљевљак, двојица Бјелопољаца и један Подгоричанин. Из Пљеваља потиче велики

---

[282] BBAI, ŠD №—99, 1803, 903/2; SD №—54, 6, 348.
[283] BBAI, ŠD №—99, 418, с. 1292.
[284] TD №—417 (342), 71, 79, 80.
[285] В. Скарић, *Подаци за хисторију Херцеговине,* ГЗМ, XLIII — 1931, 69.

турски пјесник албанског поријекла Ташлиџали Јахја, који је умро 1582. године.[286] Бијело Поље је дало писце Османа Шехди-ефендију Бјелопољца (Osman Šehdi Akovalizade) и његовог сина Хатем Шејх Ахмеда-Кадића Бјелопољца. Обојица су живјели и стварали у XVIII вијеку Први, познат као пјесник, писац и дипломата, био је 1754. године кадија у Лариси, у Грчкој. Он је основао 1757. године и прву јавну књижницу у Сарајеву, која је, поред других књига, имала 180 скупоцјених рукописа. Његов син Хатем Шејх Ахмед писао је пјесме на турском, арапском и персијском језику. Аковализаде је превео с арапског на турски језик математичко дјело под насловом Al-Luma' al-yasira fi 'ilm al-hisab (*Мала луча из аритметике*), чији је аутор Ахмед ибн Мухамед ал-Фаради (умро у Јерусалиму 1412. године)[287]. Као писац XVIII вијека познат је и Ахмед Алија Подгоричанин (Ahmed Axi al-Podgoričevi), који је још 1795. године живио у Сарајеву. Он је написао расправу о арапској метрици и додао јој коментар[288]. Остали дјелатници на пољу оријенталне културе нису оставили писана дјела као тројица поменутих писаца, али су својим свакодневним животом и радом вршили одређени утицај на средину у којој су живјели.

Узет у цјелини, рад муслиманских вјерских и културних установа и појединаца на његовању и развијању оријентално-исламске културе у свим њеним видовима кретао се узлазном линијом, а резултат је био пуна превласт те културе у животу и развитку градова на територији данашње Црне Горе под турском влашћу, са разноликим, понекад далекосежним посљедицама.

На другим основама и под другим условима одвијали су се живот и рад установа традиционалне словенско-хришћанске културе, као и дјелатника у области те културе уопште. Њена главна жаришта биле су цркве и манастири, а непосредни носиоци углавном свештена лица. Њихов рад је био условљен материјалним могућностима и општим положајем цркве којој су припадали. Он је зависио и од разних других околности, као што су вјерска структура становништва у једном мјесту, постојање и дјеловање муслиманских вјерских и других установа итд.

Српско-православне цркве и манастири на територији данашње Црне Горе у турско доба припадали су епископијама чија су сједишта била на Цетињу, у Будимљу, Петро-

---

[286] S. Balić, *Kultura Bošnjaka*. Muslimanska komponenta, Wien 1973, 65.

[287] Исто, 121; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Suplementband II, Leiden — Brill, 1938, 154; H. Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, 467 — 469, 486—489.

[288] S. Balić, ц. д., 67.

вој цркви на Лиму и, од времена кад је ова претворена у џамију, у Оногошту. Њима су, као и многим другим сачуваним црквама и манастирима, остављена извјесна имања, која су се састојала од њива, ливада, винограда, рибњака и других добара. Таква имања се у турским документима понекад јављају као црквени и манастирски вакуфи. Под тим називом регистрована су у дефтеру из 1582. године имања манастира Старча Горица и Пречисте Коми, која су се налазила у нахији Жабљак, као и три њиве у селу Гусиње, нахија Плав, које су припадале цркви Св. Ђурђа[289]. Ова имања као и имања већине других цркава и манастира, била су укључена у турска феудална добра, хасове, зеамете и тимаре. У хасове су спадала добра Св. Николе на Ријеци, Св. Госпође на Цетињу и неких других манастира. У зеамет су спадала добра манастира Шудиково и Св. Ђурђе у Будимљу, а у тимар једног новског спахије, регистрован 1519, имања цркава Св. Госпоје и Св. Петка (500 акчи) и манастира Савине (400 акчи), у Новом[290].

Католичка црква у Бару је првих деценија турске владавине била, такође, задржала своја добра. Надбискуп и капитол имали су њиве, ливаде, винограде и маслињаке, с годишњим приходом од 20.000 форинти. И парохије су имале своја непокретна имања за издржавање пароха и црквене послуге[291]. Тридесетих и 40-их година XVII вијека међутим, сва та добра су конфискована. Бискупу је забрањено да станује у Бару, његова резиденција је порушена, па је он подигао кућу у дијецези Сапе[292]. Велики број барских цркава Турци су тада претворили у џамије.

Добра која су била остављена српско-православним црквама и манастирима временом су, такође, сужавана и одузимана. У попису из 1582. године забиљежено је да су узапћена нека имања манастира Старча Горица. Све њиве, ливаде, башче, воћњаци и шуме манастира Милешево конфисковани су 1666. године, „приликом побуне калуђера из манастира Светог Саве..., када су ови побјегли у непријатељску земљу"[293]. Било је посезања од стране турских функционера и за имањима манастира Св. Тројице код Пљеваља. Од калуђера и попова овог и других манастира и цркава у кадилуку Пљевља и другим кадилуцима Херцеговине бесправно и на силу тражен је новац, па су многи морали да

[289] TD №—416 (59), 285..., *Kanuni i kanun-name*, 162, 172, 176.

[290] TD №—416 (59), 271; №—417 (342), фк. 42; №—76 (ОИС 95), из 1519.

[291] J. Радонић, *Римска курија...*, 428; А. Токић, *Древни Бар...*, Споменица..., 212.

[292] *Римска курија...*, 289, 291; Г. Станојевић, *Насељавање Истре*, ИЗ, XVII/XXII, 3, 445.

[293] BBAI, ŠD 153, 29, 6.

бјеже. Свештенство из тих кадилука жалило се Порти на незакоиите поступке локалних органа турске власти и молило да се такви поступци и самовоља забране.[294] Упркос таквим жалбама, притисак иа цркву и свештеиство је појачаван. Пракса конфисковања црквених објеката примјењиваиа је и у току XVII и XVIII вијека. Око 1717. године су бегови Мушовићи, у Оногошту, отели чак и зграду митрополије, која се налазила у Попима, поред самог града. Изгледа да је тада и рад митрополита у овоме мјесту био сасвим онемогућеи.[295]

Црквена имања, која су често сужавана, представљала су танку материјалну основу за иормалаи живот и рад цркве. Приходи од њих били су каткад тако малени да се њима нису могли покривати ни трошкови око одржавања постојећих објеката. Материјалии положај цркве је, међутим, олакшаваи приходима који су добиваии од вјерника и завјештањима, па је она, захваљујући томе, поред вјерске функције, могла да обави и значајну културну и просвјетну мисију. Као ктитори цркава и манастира јављају се хришћаии спахије, кнезови, трговци и други богатији и угледнији људи. Они су давали средства за оправљање цркава и манастира, набављали и завјештавали књиге, иконе и разне друге предмете и уопште подржавали вјерски и културни рад цркве. По наруџби пљеваљког кнеза Михаила, у Сарајеву је 1516. годинс написан Псалтир који је овај приложио цркви Успенија Богородичина.[296] Подгоричании спахија Димитрије набавио је 1600, кад је ишао у војну на Разград, Јеванђеље к поклонио га манастиру Хиландару.[297] Перо Радуловић, досељеиик из Груда у Подгорицу, спомиње се као приложеник једне иконе цркви Св. Ђорђа у овом граду.[298] Као ктитори и дародавци маиастира нарочито су познати богати бјелопољски трговци. који су стајали на челу црквеие општине, релативно јаке православне чаршије у Бијелом Пољу.[299]

У црквама и манастирима, који су се налазили у трговима и градовима, као и у онима ваи иасеља тих категорија, поред вршења вјерских обреда, чуваии су, његовани и развијани, у граиицама скучеиих могућности, словенско-српска писменост, књига, култура и традиција. У документима се, као мање или више значајна жаришта те културе, јављају цркве и манастири иа Ријеци. на Цетињу, у Подго-

---

[294] BBAI, ŠD 1392, 99, 513/1; ŠD 814, 20, 1.

[295] П. Шобајић, *Никшић (Оногошт)*..., 54, 55.

[296] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Веоград 1902, с. 130, бр. 427.

[297] Исто, 296, бр. 908.

[298] И. Радуловић, *Подгорица*..., 80.

[299] В. Винавер, *Црна Гора, Скадар и Дубровник*..., ИЗ, IX/XII, 1—2, 57.

рици, Новом, Будимљу, Никољ-Пазару, односно Бијелом Пољу, Пљевљима, Оногошту, затим, манастири Морача, Пива и други. Носиоци културног рада били су готово одреда калуђери, попови и друга свештена лица, којих је у неким од поменутих мјеста, до пред крај XVI вијека, било у знатном броју. Примјера ради наводимо да су у попису Подгорице 1582. регистрована имена већег броја свештених лица, а међу честим подацима о калуђерима херцеговачких манастира сусрећу се и подаци о калуђерима манастира Савине (li caloieri di Santo Saba), у Новом, нарочито у времену између 1557. и 1580. године.[299а]

Међу свештеним лицима сусрећу се људи који су се бавили различитим дјелатностима у сфери културе, најчешће као преписивачи црквених књига, типографи, учитељи и др. Радили су у појединим од поменутих мјеста или су стицајем околности прешли у друге крајеве, па и у друге земље, настављајући започети посао и остављајући и тамо за собом трагове културне дјелатности. У неким мјестима из којих су они одлазили, на Ријеци на примјер, гасио се и културни живот.

Неки од културних прегаоца из Подгорице, Ријеке и Будимља напустили су та мјеста и наставили рад ван своје земље. Ободски штампар монах Макарије нашао се у Влашкој, гдје је, по заповјести војводе Бесараба, штампао 1510. један Октоих, а 1512. године Еванђеље. Подгоричанин војвода Божидар Вуковић прешао је у Венецију и тамо око себе окупио неке од монаха из Ријеке и Будимља, који су били вични штампарству. Он је у Венецији основао штампарију с циљем да се у њој штампа „наша српска и бугарска" књига и да се тако, бар у неколико, надокнаде губици и задовоље потребе у црквеним књигама, које су у његовој отаџбини „иновђq' ними ѥзыки" биле растурене и уништаване. Та штампарија, која је почела да ради 1519. године, била је прва ћирилска штампарија у Млецима и друга српска штампарија уопште. У њој је тада штампао Октоих монах Пахомије, „от Црније Гори от Реке". Тај Октоих је у ствари наставак Октоиха који је штампан на Ободу, а држи се да је и Вуковићева штампарија наставак ободске и цетињске штампарије. У служби Божидара Вуковића радио је 1536. на штампању књига, у његовој шатмпарији у Венецији, и монах Мојсије од Будимља.[300] Послије Божидарове смрти, 1540, његово дјело наставио је његов син Викентије или Виценцо, који се обраћао свима онима који би нашли какве

[299]а В. Скарић, *Подаци за хист. Херцеговине*, ГЗМ, XLIII, 69.

[300] Љ. Стојановић, *Стари српски записи ...*, I, 139/140, бр. 445, с. 159, бр. 438, с. 136, бр. 443, с. 153, бр. 481, с. 160—161, бр. 494; А. Јовићевић, *Ободска штампарија*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, с. 178.

„старе књиге писане од српске земље", да му их пошаљу, па да их он штампа.[301]

Касније, 1632, као типограф се помиње калуђер Мелентије, који је купио неку црквену књигу „у Зетској земљи, у граду Бару".[302]

Један од значајнијих црквених и културних центара био је трг Будимље. То мјесто је дало више свештеника и културних посленика, од којих су неки радили на разним странама и у разним манастирима. Један од њих је поменути монах Мојсије, штампар у Венецији. У написима из 1591. и 1620. који се налазе на вратима манастира Св. Аранђела, код Девоље, и цркве Св. Николе, код Градишта, јавља се име попа Страхиње „од мјеста Будимља". У самом Будимљу се 1552. помиње митрополит Матија.[303] У том мјесту, као сједишу епископије, рјешавана су почетком друге половине XVII вијека питања од ширег интереса за српску цркву и српски народ. Ту је 1653. одржан састанак између патријарха Гаврила и папског представника опата Павлина, а у прољеће наредне године и црквени сабор, коме су, поред патријарха, присуствовали многи митрополити, архимандрити и игумани. На том сабору, као и 1648. године на сабору у манастиру Морачи, одређен је за мисију у Рим будимљански и арбански митрополит Пајсије, што говори и о значају Будимља као црквеног сједишта и о улози његовог митрополита.[304].

Никољ-Пазар је неко вријеме такође представљао културни центар локалног значаја. Ту је уз манастир Св. Николе у XVI вијеку постојала и монашка школа. Неки од монаха који су живјели у томе мјесту или одатле прешли на службу у друге манастире бавили су се преписивањем црквених књига. Тако је 1552. године дијак Јован „од Никољ-Пазара" написао један Тетроевангељ, по заповјести будимског митрополита кир Матеја. Књигу под истим насловом написао је 1560. у Никољ-Пазару презвитер Цвјетко. Десет година касније написао је дијак Вук „од Никољ-Пазара" књигу *Пролог*, у манастиру Враништици. Од њега потиче и један нешто ранији запис у рукопису чачанске цркве.[305] Крајем XVI вијека Никољ-Пазар је ушао у фазу пропадања, и у економском и у културном погледу. Истовремено се у његовој непосредној близини почело развијати и економски јачати насеље Бијело Поље, које је лагано преузимало ранију и привредну и кул-

---

[301] *Стари српски записи* ..., I, 153, 162; Р. Ј. Драгићевић, *Црногорске штампарије (1493—1918)*, ИЗ, IX/XIII, 1—2, 24, 25.

[302] Исто, 25.

[303] *Стари српски записи* ..., I, с. 180, бр. 567, с. 298, бр. 1084.

[304] *Римска курија* ..., 314, 318, 319.

[305] *Стари српски записи* ..., I, с. 184, бр. 580, с. 193, бр. 818, III, с. 157, бр. 5606, с. 160, бр. 5616.

турну функцију Никољ-Пазара. До XVIII вијека се Бијело Поље развило у релативно јако трговачко средиште, па је постало привлачно и за посленике на пољу културе и умјетности. Овамо се у XVIII вијеку доселила и позната породица Лазовић, поријеклом из Црмнице, који су прије доласка у овај град неко вријеме живјели у Русији, гдје су научили да „молују“ иконе. Тим послом су они наставили да се баве и у Бијелом Пољу.[306]

Преписивања богослужбених књига било је и у мањим мјестима. Једно од њих је Грахово. Ту је поп Радовац написао Минеј, „у дане господина митрополита земље Херцегове, кир Висариона и његовом заповјешћу“, вјероватно 1525. године.[307]

У другој половини XVIII вијека радило се на отварању српских школа у неким градовима и значајнијим мјестима на територији данашње Црне Горе. За остваривање тог подухвата била су потребна новчана средства. Она су тражена на разним странама. Губернатори и главари су се 1755. године обратили чак и руској царици Јелисавети с молбом да им дадне средства за отварање словенских школа на Цетињу, у Махинама и у граду Медуну, у Брдима.[308] Тих година отворена је и прва српска школа у Подгорици. Трошак за њено издржавање давало је православно становништво тога града. Настава је извођена под црквеним тремом или у кућама наставника, који су били калуђери, попови и друга вјерски образована лица.[309]

Од градова у Приморју, као хришћански вјерски и културни центар у првим деценијама турске власти истицао се католички Бар. У његовим црквама и самостанима радио је знатан број свештеника, од којих су многи стекли шире образовање на италијанским универзитетима. Међу њима су се истицали барски бискупи. У вријеме освајања Бара бискупску столицу је држао Иван Бруни, учесник Тридентинског сабора, кога су Турци послали на галију као веслача, гдје је и умро.[310] Тридесетих година XVII вијека, послије шездесетогодишњег релативно мирног живота и рада под Турцима, барска црква, свештенство и католичко становништво дошли су под удар власти. Тада су страдали многи вриједни културни споменици, међу којима и разни списи чувани у каптолском архиву. У току кандијског рата вјерски живот и културни рад католичког свештенства у Бару био је онемогућен. Барски бискуп Андрија Змајевић, кога је на тај положај поставио 1571. године папа Климент X, управљао је већ

[306] *Стари српски записи...*, I, с. 474, бр. 1992; И. Радуловић, *Бијело Поље*, 36.

[307] Стари срп. записи..., I, с. 143, бр. 453.

[308] Споменик СКА, LXXXVIII, др. разр., 69, с. 23—25.

[309] А. Лаиновић, *Подгорица под Турцима*, Годишњак..., 1/1, 88.

[310] *Римска курија...*, 289.

својом бискупијом из Паштровића, који су били ван Турске Као културни радник, он је први почео скупљати народне пјесме у томе крају и преписивати дубровачке. За њим је остао *Црквени љетопис*, као значајан документ о аутору и његовом времену.[311]

Писменост, школство, епиграфика и палеографија код хришћана заснивали су се на ћириличкој и грчко-римској основи. Та основа је у већини градова јако сужена, а у неким сасвим прекинута, јер је турском владавином започела арапско-турска ера образовања, које је временом у градовима сасвим преовладало.[312] Културни радници и ствараоци служили су се српским језиком и ћириличким писмом; католици су се служили латиничким писмом, а од језика још и латинским, италијанским и албанским. Већину културних посленика чинила су свештена лица. Иако се углавном радило о људима релативно ограничене писмености и скромног образовања, међу њима је било и оних чија су писменост и образовање били на знатној висини. Поменути калуђери штампари нису ни у ком случају могли бити само обичне занатлије посла којим су се бавили. Будимљански митрополит Пајсије, коме је двапут повјеравана мисија у Риму, морао је без сумње посједовати шире и више образовање.Човјек ширег образовања и културе, иако свјетовно лице, био је и Божидар Вуковић Подгоричанин, о чему говоре његово схватање општег положаја свог народа и културе, схватање значаја књиге за културни живот, брига и практични подухвати на културном пољу. Људи широког образовања били су такође барски бискупи, међу којима се нарочито истицао поменути Андрија Змајевић.

О општој култури градског становништва, чији се друштвени, културни и вјерски живот одвијао у оквирима вјерских општина, има мало података. Документи обично говоре о истакнутим појединцима и групама, а мање о општем културном нивоу грађана у цјелини. Општије опаске о томе сусрећу се код неких путописаца. Тако је, на примјер, Леферв 1611, писао да је свијет у Пљевљима уљудан.[313] У истом духу је и саопштење Е. Челебије, који каже да су Пљевљаци гостољубиви, племенити, човјечни и да се понашају пристојно и скромно. По њему, у неким градовима су постојала одређена мјеста која су служила као састајалишта, за шетње и разговоре. У Новом је такво мјесто била Гвоздена капија на главном друму, према заливу и скели,

[311] Г. Шкриванић, *Црквени љетопис...*, ИЗ, XII/X, 2, 310—330.

[312] П. Мијовић, *О најстаријој писмености и школству Бара*, Споменица Барске гимназије, 173.

[313] Р. Самарџић, *Београд и Србија...*, 157, 158.

„гдје увијек има много свијета" и гдје се „састају пријатељи и образовани људи да разговарају и шетају". Занимљива су и Евлијина саопштења о начину одијевања грађана у Пљевљима и Подгорици. Пљевљаци су облачили „чохане доламе, крајишке тијесне чакшире с копчама и грубе папуче, а на главу стављају крајишке калпаке од разнобојне чохе, самура и куне".[314] Сличан начин одијевања владао је и у другим градовима.

Живот становника турских градова на подручју данашње Црне Горе био је сличан животу становника других турских градова у сусједству и даље. Извјесне специфичности произилазиле су из превасходно војног карактера већине тих градова, који су, у односу на околна села и крајеве, представљали често затворене цјелине, конфронтиране и према њима борбено расположене. У вријеме нормалних односа и мирног коегзистирања села и града и живот у градовима је текао нормалнијим токовима. Тада су се између те двије врсте насеља брже развијале обострано корисне везе и узајамни утицаји. Иако је у градовима имала упориште већини народа туђа цивилизација, коју је село као такву одбијало, градска култура је снагом неминовности вршила одређени утицај на околна села. Њен јачи продор у нека села, око Плава и Гусиња на примјер, везан је за исламизацију тих села

Однос између града и села на подручју данашње Црне Горе у турско доба, посматран с различитих аспеката, политичког, правног, друштвено-економског и културног, добива различиту оцјену. У узајамним односима и утицајима било је и негативног и позитивног дјеловања, с одговарајућим посљедицама.

Градови као сједишта османске власти и турска војна упоришта одиграли су негативну улогу у животу села и сеоског становништва. Из њих су против непокорних села често подузимане војне акције, које су се обично завршавале паљењем таквих села, одвођењем људи у таоце и убијањем многих од њих, одузимањем стоке и других добара. Посебно негативну улогу према Црној Гори и ослободилачкој борби њеног становништва одиграла су турска војна упоришта у Жабљаку, Подгорици, Спужу и Никшићу.

Тргови и градови су позитивно утицали на околна села као произвођачи робе за село, као конзумери сеоских производа, као робна тржишта и као културни центри, мада је утицај оне културе која је доминирала у животу градова био јако ограничен и њеним карактером и општим приликама.

---

314 *Putopis*, 335, 390, 394, 432.

За османске владавине, до краја XVIII вијека, градови на територији данашње Црне Горе су се знатно развили и као насеља и као привредни центри. У том погледу се тај простор није много разликовао од осталих наших и других балканских области под турском влашћу. Од тих градова, Нови и Рисан су још крајем XVII вијека промијенили своје господаре и наставили да се развијају у другим условима и под другим утицајима. Тиме су они губили муслиманско-оријентални карактер, а попримале обиљежја европско-медитеранских приморских градова. Остали градови су и у XIX вијек ушли с турским господством, не мијењајући ни свој изглед ни, битно, унутрашњи развој.

САДРЖАЈ

ЦРНА ГОРА У XVIII ВИЈЕКУ

ЦРНА ГОРА У БОРБИ ЗА НЕЗАВИСНОСТ

КРИЗА ЦРНОГОРСКОГ ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА

СТВАРАЊЕ КУЛТА РУСИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

ОРГАНИЗОВАЊЕ ПРВЕ НАТПЛЕМЕНСКЕ ВЛАСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ

ЦРНА ГОРА ПРЕД СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ

ГРАДОВИ ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

књига трећа

том први

Технички секретари Редакције
ВЕРА РАДУЛОВИЋ
МИЛИЦА ДЕЛИБАШИЋ

*

Графичка опрема
АНДРО СТРУГАР

*

Нацрт корица
ЕДУАРД СТЕПАНЧИЋ

*

Језичка редакција
ВЕРА ПОПОВИЋ

*

Израда регистра
СЛАВЕНКА ЂУРОВИЋ

*

Коректори
ВЕРА РАДУЛОВИЋ
СЛАВЕНКА ЂУРОВИЋ

*

Аутотипија
Новинско, издавачко и графичко
предузеће „ПОБЈЕДА"
Титоград

Штампа и повез
Издавачко и штампарско предузеће
„ПОБЈЕДА" — Титоград